

50007

1-2

473
50007

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESITŐ

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓÍRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

96. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 40, — Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, KOREK JÓZSEF, OROSZLÁN ZOLTÁN

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: Budapest VIII., Múzeum körút 14–16. (Nemzeti Múzeum). Távb.: 130–678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Távb.: 111–010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók
az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Fülep Ferenc</i> : Későrómai temető Pécs — Geisler Eta utca 8. sz. alatt	3
<i>Soproni Sándor</i> : Limes Sarmatiae	43
<i>Erdélyi István</i> — <i>Gumiljov Lev N.</i> : A nomád világ egysége és sokrétűsége	54

KÖZLEMÉNYEK

<i>Mozsolics Amália</i> : Tiszakarádi bronzleletek	62
<i>Fodor István</i> : Félköríves keresztvasú szkíta és szármata kardok	67
<i>Szilágyi János</i> : Kőfeliratok az Aquincumi Múzeum régi gyűjtéséből. III.	72
<i>Garam Éva</i> : Avar nyereg Tiszafüredről	83
<i>Mesterházy Károly</i> : Bizánci keresztény nyomok Berettyóújfalu határában	91
<i>Hollné Gyürky Katalin</i> : Előzetes jelentés a budai domonkos kolostor ásatásáról	99

SZEMLE

<i>Szádeczky—Kardoss Samu</i> : Gazdapusztai Gyula	105
<i>Mozsolics Amália</i> : Kurt Willvonseder	106
<i>Nagy Tibor</i> : Az új Année épigraphique	107
<i>Fettich Nándor</i> : Válasz a zempléni fejedelmi sírlelet ügyében az Archaeologiai Értesítő 1966. évi számában megjelent hozzászólásokra	109
<i>Bartha Antal—Bóna István—Dienes István—Györffy György—László Gyula—Pais Dezső</i> : Megjegyzések Fettich Nándor válaszára	114

IRODALOM

<i>Sz. Póczy Klára—Entz Géza</i> : Folia Archaeologica XVIII. kötet	126
<i>Kovács Tibor</i> : N. Kalicz, Die Frühbronzezeit in Nordostungarn	128
<i>Kőszegi Frigyes</i> : E. Patek, Die Urnenfelderkultur in Transdanubien	131
<i>Salamon Ágnes</i> : M. Párducz, Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn	133
<i>Kovalovszki Julia</i> : Magyarország régészeti topográfiája. I.	134
<i>T. Dobosi Viola</i> : Ältere und mittlere Steinzeit, Jäger- und Sammlerkulturen. Szerk. K. J. Narr	135
<i>Káddár Zoltán</i> : H. Kühn, Erwachen und Aufsteig der Menschheit	136
<i>Szilágyi János György</i> : W. Schiering, Griechische Tongefässe. Gestalt, Bestimmung und Formenwandel	137
<i>Szilágyi János György</i> : A. Greifenhagen, Das Vestarelieff aus Wilton House	137
<i>Szilágyi János</i> : R. Gruendel, Addenda bibliographia praecipue ad CIL e periodico l'Année épigraphique (=AE) nominato excerpta	138
<i>Salamon Ágnes</i> : A. Rangs—Borchling, Das Urnengräberfeld von Hornbek in Holstein	138
<i>Fodor István</i> : Г. А. Федоров-Давыдов, Кочевники Восточной Европы под Властью золотоордынских ханов. (Kelet Európa nomádjai az Arany Horda kánjainak uralma alatt)	139
<i>Németh Endre</i> : Magyar régészeti irodalom 1968	140

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

96. kötet 1969.

1970 JAN 3

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Bökönyi Sándor: A Lepenski vir-i őskori telep gerinces faunája	157
Kovács Tibor: A százhalombattai bronzkori telep	161
F. Petres Éva—Bándi Gábor: Ásatás Lovasberény—Mihályváron	170
Fülep Ferenc: Későrómai temető Pécs — Geisler Eta utca 8. sz. alatt	3
Soproni Sándor: Limes Sarmatae	43
Erdélyi István—Gumiljov Lev N.: A nomád világ egysége és sokrétűsége	54

KÖZLEMÉNYEK

Mozsolics Amália: Tiszakarádi bronzleletek	62
Fodor István: Félköríves keresztvasú szkíta és szarmata kardok	67
Kaposvári Gyula: A Jászberény—cserőhalmi kelta temető	178
Gabler Dénes: Újabb feliratos kőemlék Ács—Vaspusztáról	199
Szilágyi János: Kőfeliratok az Aquincumi Múzeum régi gyűjtéséből. III.	72
Garam Éva: Avar nyereg Tiszafüredről	83
Garam Éva: A későavarkori korongolt sárga kerámia	207
Mesterházy Károly: Népvándorláskori csontesetok	242
Mesterházy Károly: Bizánci keresztény nyomok Berettyóújfalu határában	91
Hollné Gyürky Katalin: Előzetes jelentés a budai domonkos kolostor ásatásáról	99

SZEMLE

Százdeczky-Kardoss Samu: Gazdapusztai Gyula	105
Mozsolics Amália: Kurt Willvonseder	106
Mócsy András: Rudolf Egger	247
Nagy Tibor: Az új Année épigraphique	107
Fettich Nándor: Válasz a zempléni fejedelmi sírlelet ügyében az Archaeologiai Értesítő 1966. évi számában megjelent hozzászólásokra	109
Bartha Antal—Bóna István—Dienes István—Györffy György—László Gyula—Pais Dezső: Megjegyzések Fettich Nándor válaszára	114
Holl Imre: A középkori kerámia kutatásának legújabb eredményei Csehszlovákiában	247
Horváth Tibor: Beszámoló a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1967. évi működéséről	249
Soproni Sándor: A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti tevékenysége az 1967. évben	250
Archäologische Forschungen im Jahre 1968	251

IRODALOM

Sz. Póczy Klára—Entz Géza: Folia Archaeologica XVIII. kötet	126
Kovács Tibor: N. Kalicz, Die Frühbronzezeit in Nordostungarn	128
Kőszegi Frigyes: E. Patek, Die Urnenfelderkultur in Transdanubien	131
Salamon Ágnes: M. Párducz, Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn	133
Kovalovszki Júlia: Magyarország régészeti topográfiája	134
Oroszlán Zoltán: P. Buocz T., Savaria topográfiája	270
Oroszlán Zoltán: Hajnóczy Gy., Az építészet története. Ókor	270
T. Dobosi Viola: Ältere und mittlere Steinzeit, Jäger- und Sammlerkulturen. Szerk. K. J. Narr	135
Kádár Zoltán: H. Kühn, Erwachen und Aufstieg der Menschheit	136
Mozsolics Amália: K. Willvonseder, Die jungsteinzeitlichen und bronzzeitlichen Pfahlbauten des Attersees in Oberösterreich	271
Patek Erzsébet: F.-R. Hermann, Die Funde der Urnenfelderkultur in Mittel- und Südhessen	271
Mozsolics Amália: J. Dąbrowski, Zabytki metalowe epoki brązu między Dolną Wisłą a Niemnem	273
Párducz Mihály: S. Bökönyi, Data on Iron Age Horses of Central and Eastern Europe. — J. L. Angel, Human Skeletal Material from Slovenia	273
Szilágyi János György: W. Schiering, Griechische Tongefässe. Gestalt, Bestimmung und Formenwandel	137
Szilágyi János György: A. Greifenhagen, Das Vestarelieff aus Wilton House	137
Labó Miklós: R. F. Willets, The Law Code of Gortyn	274
Castiglione László: G. Kleiner, Die Ruinen von Milet	275
Szilágyi János: R. Gruendel, Addenda bibliographia praecipue ad CIL e periodico l'Année épigraphique (=AE) nominato excerpta	138
Gabler Dénes: H. Schönberger—H. G. Simon—M. Vegas, Novaesium II.	276
Salamon Ágnes: A. Rangs-Borchling, Das Urnengräberfeld von Hornbek in Holstein	138
Fodor István: Г. А. Федоров-Давыдов, Кочевники Восточной Европы под Властью золотоордынских ханов (Kelet-Európa nomádjai az Arany Horda kánjainak uralma alatt)	139
Nagy Árpád: Sveagold and Vikingschmuck aus Statens Historiska Museum Stockholm	277
Györffy György: L. Musset, Les invasions. Le second assaut contre l'Europe chrétienne (VII ^e —XII ^e siècles)	277
Németh Endre: Magyar régészeti irodalom 1968	

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Ш. Бёкёни: Позвоночная фауна поселения в Лепенске вуре	157
Т. Ковач: Поселение эпохи бронзы в Сазхаломбатте	161
Е. Ф. Петреш—Г. Банди: Раскопки в Ловашберень—Михайваре	170
Ф. Фюлеп: Могильник позднеримского времени в г. Печ по ул. Э. Гейслер дом 8.	3
Ш. Шопрони: <i>Limes Sarmatiae</i>	43
И. Эрдейи—Л. Н. Гумилев: Единство и разнообразие степной культуры в Евразии	54

СООБЩЕНИЯ

А. Можолитч: Находки бронзовых изделий из Тисакарада	62
И. Фодор: Скифские и сарматские мечи с сегментовидным перекрестием	67
Дь. Капошвари: Кельтский могильник в Ясберень—Черёхалме	178
Д. Габлер: Новая находка камня с надписью из Ач—Вашпуста	199
Я. Силади: Надписи на камнях из старых собраний Аквинкумского Музея. III.	72
Е. Гарам: Аварское седло из Тисафюрета	83
Е. Гарам: Желтая кружалная керамика позднеаварского времени	207
К. Мештерхази: Костяные пряжки эпохи великого переселения народов	242
К. Мештерхази: Византийско-христианские следы на окраине с. Береттьёуфалу	91
К. Дьурки-Холл: Предварительное сообщение о раскопках домениканского монастыря в Буде	99

ОБОЗРЕНИЕ

Ш. Садецки-Кардоши: Дь. Газдапустаи	105
А. Можолитч: Курт Виллфонзедер	106
А. Мочи: Рудольф Эгрер	247
Т. Надь: Новое издание <i>Anné épigraphique</i>	107
Н. Феттих: Ответ на выступления относительно земплеского богатого захоронения, опубликованные в журнале за 1966 год	109
А. Барта—И. Бона—И. Диенеш—Дь. Дёрффи—Дь. Ласло—Д. Паши: Замечания по поводу ответа Н. Феттиха ..	114
И. Холл: Новейшие достижения изучения средневековой керамики в Чехословакии	247
Т. Хорват: Отчет о работе Венгерского Археологического, Искусствоведческого и Нумизматического общества за 1967 год	249
Ш. Шопрони: Деятельность Венгерского Археологического, Искусствоведческого и Нумизматического общества в 1967 году	250
Археологические исследования в 1968 году	251

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

К. С. Поци—Г. Энтз: <i>Folia Archaeologica</i> , том XVIII.	126
Т. Ковач: N. Kalicz, <i>Die Frühbronzezeit in Nordostungarn</i>	128
Ф. Кёсеге: E. Patek, <i>Die Urnenfelderkultur in Transdanubien</i>	131
А. Шаламон: M. Párducz, <i>Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn</i>	133
Ю. Коваловски: Венгерская археологическая топография	134
З. Орослан: Т. П. Буоц, <i>Топография Саварии</i>	270
З. Орослан: Дь. Хайноци, <i>История архитектуры. Античность</i>	270
В. Т. Добоши: <i>Ältere und mittlere Steinzeit, Jäger- und Sammlerkulturen</i> . Ред. К. Й. Нapp	135
З. Кадар: H. Kühn, <i>Erwachen und Aufstieg der Menschheit</i>	136
А. Можолитч: K. Willvonseder, <i>Die jungsteinzeitlichen und bronzezeitlichen Pfahlbauten des Attersees in Oberösterreich</i>	271
Э. Патеки: F.-R. Herrmann, <i>Die Funde der Urnenfelderkultur in Mittel- und Südhessen</i>	271
А. Можолитч: J. Dąbrowski, <i>Zabytki metalowe epoki brązu między Dolną Wisłą a Niemnem</i>	273
М. Пардуц: S. Bökönyi, <i>Data on Iron Age Horses of Central and Eastern Europe</i> . — J. L. Angel, <i>Human Skeletal Material from Slovenia</i>	273
Я. Дь. Силади: W. Schiering, <i>Griechische Tongefässe. Gestalt, Bestimmung und Formenwandel</i>	137
Я. Дь. Силади: A. Greifenhagen, <i>Das Vestarelieff aus Wilton House</i>	1271
М. Сабо: R. F. Willets, <i>The Law Code of Gortyn</i>	274
Л. Кастильоне: G. Kleiner, <i>Die Ruinen von Milet</i>	275
Я. Силади: R. Gruendel, <i>Addenda bibliographia praecipue ad CIL e periodico l'Anné épigraphique (=AE) nominato excerpta</i>	138
Д. Габлер: H. Schönberger—H. G. Simon—M. Vegas, <i>Novaesium II</i>	276
А. Шаламон: A. Rangs-Borchling, <i>Das Urnengräberfeld von Hornbek in Holstein</i>	138
И. Фодор: Г. А. Федеров-Давыдов, <i>Кочевники Восточной Европы под Властью золотоордынских ханов</i>	139
А. Надь: Sveagold and Wikingerschmuck aus Statens Historiska Museum Stockholm	277
Дь. Дёрффи: L. Musset, <i>Les invasions. Le second assaut contre l'Europe chrétienne (VIIe—XIIe siècles)</i>	277
Э. Немет: Венгерская археологическая литература за 1968 год	140

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES

<i>S. Bökönyi</i> : La faune vertébrée de l'habitat préhistorique de Lepenski vir	157
<i>T. Kovács</i> : L'habitat de l'âge du Bronze de Százhalombatta	161
<i>É. F. Petres—G. Bándi</i> : Les fouilles de Lovasberény—Mihályvár	170
<i>F. Fülep</i> : Une nécropole de la basse époque romaine. Pécs, 8, rue Geisler Eta	3
<i>S. Soproni</i> : Limes Sarmatiae	43
<i>I. Erdélyi—L. N. Gumiljov</i> : L'unité et la complexité du monde nomade	54

NOTES ET DOCUMENTS

<i>A. Mozsolics</i> : Trouvailles de bronze de Tiszakarád	62
<i>I. Fodor</i> : Épées scythes et sarmates à croisière	67
<i>Gy. Kaposvári</i> : La nécropole celte de Jászberény—Cserőhalom	178
<i>D. Gabler</i> : Un nouveau monument inscrit provenant de Ács—Vaspuszta	199
<i>J. Szilágyi</i> : Inscriptions lapidaires dans l'ancienne collection du Musée d'Aquincum, III	72
<i>É. Garam</i> : Une selle avare de Tiszafüred	83
<i>É. Garam</i> : La céramique jaune façonnée au tour de l'époque avare tardive	207
<i>K. Mesterházy</i> : Boucles d'os de l'époque des grandes invasions	242
<i>K. Mesterházy</i> : Vestiges du christianisme byzantin dans les confins de Berettyóújfalu	91
<i>K. Holl-Gyürky</i> : Rapport préliminaire sur les fouilles du couvent des Dominicaines de Buda	99

CHRONIQUE

<i>S. Szádeczky-Kardoss</i> : Gyula Gazdapusztai	105
<i>A. Mozsolics</i> : Kurt Willvonseder	106
<i>A. Mócsy</i> : Rudolf Egger	247
<i>T. Nagy</i> : La nouvelle Année épigraphique	107
<i>N. Fettich</i> : Réponse aux interventions au sujet de la tombe princière de Zemplén, parues dans le tome de 1966 de la revue <i>Archaeologiai Értesítő</i>	109
<i>A. Bartha—I. Bóna—I. Dienes—Gy. Györffy—Gy. László—D. Pais</i> : Remarques sur la réponse de Nándor Fettich	114
<i>I. Holl</i> : Les résultats les plus récents de la recherche de la céramique médiévale en Tchécoslovaquie	247
<i>T. Horváth</i> : Compte rendu de l'activité en 1967 de la Société Hongroise d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique	249
<i>S. Soproni</i> : L'activité archéologique de la Société Hongroise d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique, en 1967	250
<i>Archäologische Forschungen im Jahre 1968</i>	251

LIVRES

<i>K. Sz. Póczy—G. Entz</i> : Folia Archaeologica, Tome XVIII	126
<i>T. Kovács</i> : N. Kalicz, Die Frühbronzezeit in Nordostungarn	128
<i>F. Kőszegi</i> : E. Patek, Die Urnenfelderkultur in Transdanubien	131
<i>A. Salamon</i> : M. Párducz, Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn	133
<i>J. Kovalovszki</i> : Magyarország régészeti topográfiája (La topographie archéologique de la Hongrie)	134
<i>Z. Oroszlán</i> : T. P. Buocz, Savaria topográfiája (La topographie de Savaria)	270
<i>Z. Oroszlán</i> : Gy. Hajnóczy, Az építészet története. Ókor (Histoire de l'architecture. L'antiquité).	270
<i>V. T. Dobosi</i> : Ältere und mittlere Steinzeit. Jäger- und Sammlerkulturen. Dir. K. J. Narr	135
<i>Z. Kádár</i> : H. Kühn, Erwachen und Aufstieg der Menschheit	136
<i>A. Mozsolics</i> : K. Willvonseder, Die jungsteinzeitlichen und bronzezeitlichen Pfahlbauten des Attersees in Oberösterreich.	271
<i>E. Patek</i> : F.-R. Herrmann, Die Funde der Urnenfelderkultur in Mittel- und Südhessen	271
<i>A. Mozsolics</i> : J. Dąbrowski, Zabytki metalowe epoki brązu między Dolną Wisłą a Niemnem	273
<i>M. Párducz</i> : S. Bökönyi, Data on Iron Age Horses of Central and Eastern Europe. — J. L. Angel, Human Skeletal Material from Slovenia	273
<i>Gy. Szilágyi</i> : W. Schiering, Griechische Tongefässe. Gestalt, Bestimmung und Formwandel	137
<i>Gy. Szilágyi</i> : A. Greifenhagen, Das Vestarelieff aus Wilton House.	137
<i>Szabó</i> : R. F. Willets, The Law Code of Gortyn	274
<i>Castiglione</i> : G. Kleiner, Die Ruinen von Milet	275
<i>Szilágyi</i> : R. Gruendel, Addenda bibliographia praecipue ad CIL e periodico l'Année épigraphique (=AE) nominato excerpta	138
<i>Gabler</i> : H. Schönberger—H. G. Simon—M. Vegas, Novaesium II	276
<i>Salamon</i> : A. Range-Borchling, Das Urnengräberfeld von Hornbek in Holstein	138
<i>Fodor</i> : G. A. Федоров-Давыдов, Кочевники Восточной Европы под Властью золотоордынских ханов (Les nomades de l'Europe Orientale sous le règne des khans de la Horde d'Or)	139
<i>Nagy</i> : Sveagold und Wikingerschmuck aus Statens Historiska Museum Stockholm	277
<i>Györffy</i> : L. Musset, Les invasions. Le second assaut contre l'Europe chrétienne (VII ^e —XII ^e siècles)	277
<i>Fettich</i> : Littérature archéologique hongroise 1968	140

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Acta Ant. et Arch.	— Acta Antiqua et Archaeologica (Szeged)
Acta Ant. Hung.	— Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Arch. Hung.	— Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Arch. Carp.	— Acta Archaeologica Carpatica (Kraków)
Acta Hist. Hung.	— Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae
AH	— Archaeologia Hungarica
AIug	— Archaeologia Iugoslavica
AK	— Archaeologiai Közlemények
Anth	— Antiquitas Hungarica
Arch. Ért.	— Archaeologiai Értesítő
AR	— Archeologické Rozhledy
ArchSlov	— Archaeologia Slovaca
AT	— Antik Tanulmányok
AUB	— Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Historica
BJ	— Bonner Jahrbücher
BpR	— Budapest Régiségei
Bp. Tört.	— Budapest Története
BGGK	— Bericht der Römisch-Germanischen Kommission
BZ	— Byzantinische Zeitschrift
ČMM	— Časopis Moravského Musea v Brně
DissPann	— Dissertationes Pannonicae
DJ	— Jelentés Debrecen ... Múzeumának ... évi működéséről
DME	— Déri Múzeum Évkönyve
Polg	— Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából — Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből
EPHK	— Egyetemes Philológiai Közlöny
ESA	— Eurasia Septentrionalis Antiqua
Étn	— Ethnographia (Népelet)
FA	— Folia Archaeologica
FK	— Földrajzi Közlemények
German	— Germania
GZMS	— Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu
JAMÉ	— Jóna András Múzeum Évkönyve
JČ	— Jugoslovenski Istoriski Časopis
JÉ	— Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve
JME	— Janus Pannonius Múzeum Évkönyve
JGZ	— Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
JS	— Journal of Roman Studies
JSz	— Katolikus Szemle
JCC	— Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale
JFMÉ	— Móra Ferenc Múzeum Évkönyve
JGH. SS.	— Monumenta Germanicae Historica Scriptores
KE	— Múzeumi és Könyvtári Értesítő
JMűv	— Magyar Művészet
JTAK (II)	— Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtörténeti Osztályának Közleményei
JTAK (III)	— Magyar Tudományos Akadémia Matematikai és Fizikai Tudományok Osztályának Közleményei
JTRE	— Mosonmegyei Történelmi és Régészeti Egyesület Emlékkönyve
JGÉ	— Művészettörténeti Értesítő
JVV	— Magyarország Vármegyéi és Városai
JZ	— Mainzer Zeitschrift
Jépr. Ért.	— Néprajzi Értesítő
JK	— Numizmatikai Közlöny
JRL	— Obergermanische Rätische Limes
JA	— Památky Archeologické
JBMÉ	— Pécs-Baranyai Múzeum Egyesület Értesítője
JPS	— Proceedings of the Prehistoric Society
JVRE	— Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft
JDolg	— Régészeti Dolgozatok az ELTE Régészeti Intézetéből
Jég.Füz.	— Régészeti Füzetek (Magyar Nemzeti Múzeum)
JH	— Revue Historique (Paris)
JIC	— The Roman Imperial Coinage

RTE	— Országos Régészeti és Embertani Társulat Évkönyve
RVM	— Rad Vojvodjanskih Muzeja
SA	— Slovenská Archeológia
SAW	— Sitzungsberichte der k.k. Akademie der Wissenschaften in Wien
StudArch	— Studia Archaeologica (Budapest)
Sz	— Századok
SzSz	— Székesfehérvári Szemle
TSz	— Történeti Szemle
VAHD	— Vjesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku
VAM	— Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu
VMMK	— Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei
VSz	— Vasi Szemle
ИАК	— Известия Археологической Комиссии
КСИИМК	— Краткие Сообщения о Докладах и Полевых Исследованиях Института Истории Материальной Культуры
МИА	— Материалы и Исследования по Археологии СССР
МАР	— Материалы по Археологии России
СА	— Советская Археология
САИ	— Свод Археологических Источников
СЭ	— Советская Этнография
Тр. АС	— Труды Археологического Съезда
Тр. ГЭ	— Труды Государственного Эрмитажа
Тр. ИИАЭ	— Труды Института Истории Археологии и Этнографии
Тр. КАЭЭ	— Труды Киргизской Археолого-этнографической Экспедиции

x P 2551

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000723109

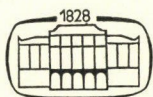
ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 96.

1969. 1. SZÁM

96. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1969

KÉSŐRÓMAI TEMETŐ PÉCS — GEISLER ETA U. 8. SZ. ALATT

1958. június 10-én Pécsen, a Geisler Eta utca 8. sz. alatt levő Megyei Könyvtár udvarán (1. kép) építkezés közben római falakra bukkantak.¹ Az L alakú épület két szárnya kis udvart zárt be, amelyet É felől magas támfal határolt, s e mögött kb. 4 m-rel magasabban fekszik az épülethez tartozó kert. A kertetől É-ra húzódó mai épületek, amelyeknek homlokzata a Janus Pannonius utcára néz, a kerttel egy magasságban, sőt még magasabban fekszenek, mivel a terület a kb. 200 m-re levő székesegyház felé emelkedik. 1958-ban sor került arra, hogy az épületet egy új Ny-i szárnyal kibővítsék. Emiatt lebontották a kertet határoló támfalat és ekkor került elő a fentebb már említett római fal, amely tulajdonképpen az első sírhoz tartozott. A Könyvtár jelenlegi épületének építése előtt (XVIII. sz. vége) az udvaron is bizonyára folytatódott a székesegyház-tól húzódó domb, és ezt a támfalnál meredeken levágták. Ekkor került a római sír a mai udvarral kb. megegyező szintre (2. kép). Az azonnal megkezdett ásatás során Ny—K-i irányú sír bontakozott ki (1. sír).

1. sír: (2. kép, 50. kép)

Alaprajza szabálytalan téglalap. Irányítása: Ny—K, 91° eltérés É-től. H: 250—262 cm; Sz: 97 cm. A sírt határoló Ny-i és K-i falak szélessége 60 cm, az É-i és D-i falaké 45 cm. É-i és K-i fala magasabban feküdt. Déli falát a XVIII. sz.-ban megtalálták, egészen alacsonyra leszedték és erre helyezték rá a támfalat. A sírban nagyméretű római téglák töredékei kerültek elő, amelyeknek felső élén a belső oldalon csapolást találtunk.

¹ A rövid leletmentésnek induló ásatás több éven át tartott. A feltárások időpontjai: 1958. VIII. 26 — IX. 18.; IX. 26 — X. 2.; 1959. V. 3—V. 28.; 1961. VII. 3—VIII. 3. — A feltárásokban munkatársként Sz. Burger Alice vett részt, akinek ezúton is köszönetet mondok. — A leletek a pécsi Janus Pannonius Múzeum Régészeti Osztályán nyertek elhelyezést: 60. 96. 10 — 60. 110. 44.; 62. 36. 33 — 62. 41. 14. sz. alatt. — Köszönettel tartozom a Megyei Könyvtár vezetőinek, elsősorban Nikolai Lászlónak és Fodor Lajosnének, valamint a könyvtár dolgozóinak a régészeti feltárások során nyújtott segítségükért. — Az ásatások során napvilágra került épületek megmentése és állandó kiállításon való bemutatása során kifejtett tevékenységükért ezúton is köszönetet mondok Baranya Megye és Pécs Városa Tanácsa vezetőinek, valamint az Országos Műemléki Felügyelőség vezetőinek és munkatársainak. — A felmérés munkála-

2. sír: (2. kép, 51. kép)

Június 20-án az 1. sírtól É-ra újabb fal került elő. Megállapítottuk, hogy ez az 1. sírral egybeépített 2. sír É-i fala, tehát itt egy kettős sírra bukkantunk (3. kép., 50. kép 1). Ennek a sírnek az iránya és az alja megegyezett az 1. sír aljával és a kert szintjétől 430 cm mélységben feküdt. Ny-i fala 132 cm magasan maradt meg; D-i falának (amely megfelel az 1. sír É-i falának), valamint K-i falának m: 106 cm; É-i fala 108 cm magas. A két sírt elválasztó fal szélessége 52 cm. A falaknak csak a teteje éri el a fent megadott szélességet, aljuk elkeskenyedik; így pl. az 1. sír alacsonyra leszedett D-i és Ny-i falának szélessége mindössze 30 cm. Ez viszont arra mutat, hogy ezek a falak földbe voltak rakva, ill. egykor föld alatt voltak. Erre mutat a sírokat határoló falak külső oldala és falazási technikája is. A falak ugyanis kisebb-nagyobb kövekből, külső oldalukon teljesen rendetlenül voltak rakva. A kövek között ugyanott kiegyenlítő téglasort találtunk. A köveket és téglákat meszes habarcs kötötte össze, amely egyes helyeken erősen keverve volt sárga agyaggal. A két sírt elválasztó fal felső része kiszélesedik, a tetején levő nagyméretű téglák kissé befelé ugranak a sír belseje felé és peremet alkotnak (50. kép 2). Ennek a befedésnél volt szerepe. A 2. sír É-i fala középtűt 160 cm szélességben hiányzik; ezt fentről egy kör alakú gödör ásása alkalmával egészen az aljáig kibányászták. A 2. sír Ny-i fala oromzatosan épült, 147 cm magas és eléggé ép állapotban maradt fenn. Ny-i végében kőből készült „párnát” építettek.

Mindkét sír belső falát, a K-i falak kivételével, kb. 1 cm vastag, sima felületű fehéres, meszes

taít néhai Seitl Kornél végezte el. — A közreadott rajzokat Patay Pálné, a fényképfelvételeket Karáth József készítette. Mindkettőjüknek ezúton is köszönetet mondok.

A feldolgozásban előforduló rövidítések:

Sírléírásnál:

M: mélység H: sír hossza Sz: sír szélessége Vh: váz hossza Tárgyleírásnál:

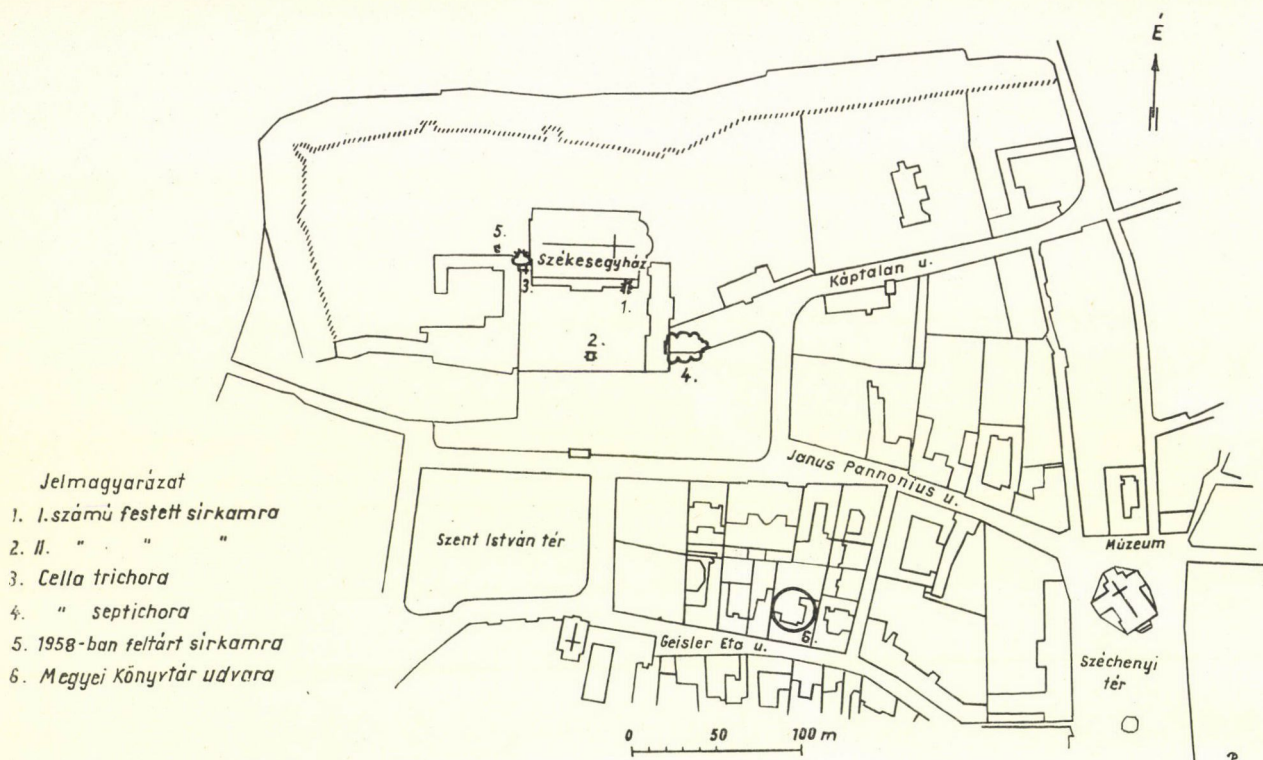
M: magasság Szá: szájátmérő Tá: talpátmérő H: hosszúság Sz: szélesség

Éremtáblázatnál (46. kép):

AV = Avers, RV = Revers.

LRBC = Carson, R. A., — Kent, J. P. C., Late Roman Bronze Coinage. (London 1960).

RIC = Mattingly, H., — Sydenham, M. A., The Roman Imperial Coinage. (London 1910—).

1. kép. A pécsi ókeresztény temető fontosabb sírépítményei
 Рис. 1. Наиболее важные могильные сооружения древнехристианского могильника в г. Печ
 Fig. 1. Les bâtiments sépulcraux plus importants du cimetière paléochrétien de Pécs.

habarcs borítja, amelyen színes minta található (50. kép 2., 51. kép 1). A falfestmény „al secco” technikával készült. A sírok hosszánti falait borító falfestmény rácskerítés mintát mutat, a rácskerítés közeiben színes, piros és sárga virágokkal és minden egyes mezőben kör alakú díszítménnyel, amelynek a közeit küllőszerűen, függőleges és vízszintes, illetve a rácskerítés rajta átfutó ferde vonalai képezik.

A 2. sír Ny-i oromzatos fala azt mutatja, hogy a tető a sírok végeinél ezeken az oromfalakon nyugodott. A fedőtégla nyomai a két sírt elválasztó fal tetején vályúszerű kis bemélyedés formájában egy helyen megmaradtak. A válaszfal beugró pereme azt a célt szolgálta, hogy a tető fesztávolságát vele csökkentse. A sírok tetejét háztetőszerűen egymásnak döntött nagy téglák fedhették, amelyek érintkező élük mentén össze voltak csapolva. Hogy a tető gerincén voltak-e imbrexek is, erre nézve támpontunk nincs. Az 1. sír felé eső peremszárlán a fedőtégla helye és a perem széle között 5 cm széles festett csík húzódik. Feltevésünk szerint a sírra előbb ráhelyezték a tetőt és a perem szélét utólag, a tető ráillesztése után festették be. Ezt csak abban az esetben tehetnék meg, ha a sírba a tető ráillesztése után

még bemehettek. Ezt a feltevést a K-i falak vizsgálata teljesen alátámasztotta. Ezek a falakon ugyanis — a belső oldalon — habarcs vagy falfestmény nyomát felfedezni nem lehetett, ezek belülről soha nem voltak bevakolva (51. kép 2). Ezeket a falakat a sír elkészítése, illetve a beletemetkezés után kívülről rakták fel. Ezt bizonyítja, hogy a fal alsó részén, amíg a készítője kívülről be tudott nyúlni, a kövek közül befelé folyt habarcsot elsimította, viszont a két felső kősor esetén, amikor a készítő keze már nem ért be, a habarcs a kövek közül befelé folyt.

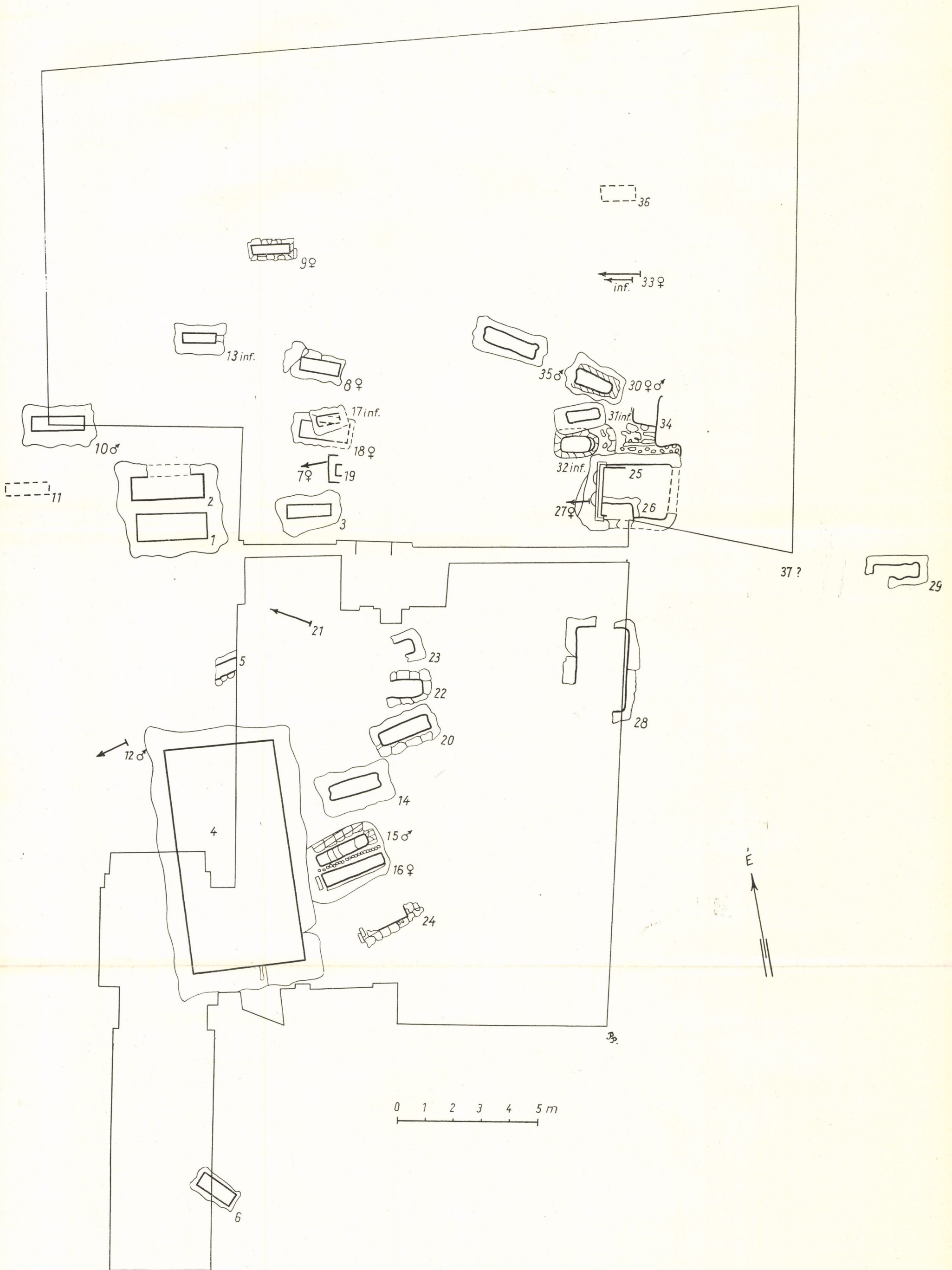
Az 1. sír belsejében a csontváz töredékeit teljesen feldúlt állapotban találtuk meg. Ezt a sírt a támfal megépítése alkalmával dúlhették fel. Alján néhány tárgyat találtunk.

Mellékletek:

1. Üvegpohár talp-, perem- és oldaltöredékei. Vékonyfalúak² (48. kép 1/1).
2. Agyagkorsó válltöredéke. Téglaszínű agyagból készült, kívül sárgászöld színű mázzal³ (48. kép 1/2).
3. Nagyméretű téglák peremtöredékei, fogazott csapolással.

² Mindkét töredék a lapos, félgömb alakú talpas üvegcsészék csoportjába tartozik. Vö. Burger, A., The late Roman cemetery at Ságvár. Acta Arch. Hung. 18 (1966) 136., 125. kép. 4. típus, további irodalommal (a továbbiakban: Ságvár...).

³ Mázas, füles korsók csoportjába tartozik, amelynek nyak- és vállrésze között kiugró domború gallér fut körbe. Vö. Ságvár... 140–., 223., 126. kép. 2, 9. A színhez: Uo. 168., E táblázat. Az 1. és 2. melléklet valószínű az agyagkancsó-üvegpohár kombinációhoz tartozott: Vö. Ságvár... 168. (C/b. táblázat.)

2. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. sz. alatti ókeresztény temető helyszínrajza
 Рис. 2. План древнехристианского могильника в г. Печ по ул. Э. Гейслер дом 8
 Fig. 2. Pécs — Levé de plan du cimetière paléochretien situé 8, rue Geisler Eta.

4. Falfestmény töredékei.
5. Vasszög töredéke.⁴

2. sír: *Mellékletek:*

1. Üvedény talptöredéke, vékonyfalú, zöldes-fehér színű (48. kép 2/1).
2. Vaskés töredéke, hegye letörött⁵ (48. kép 2/2).
3. Peremes téglák kis töredékei.

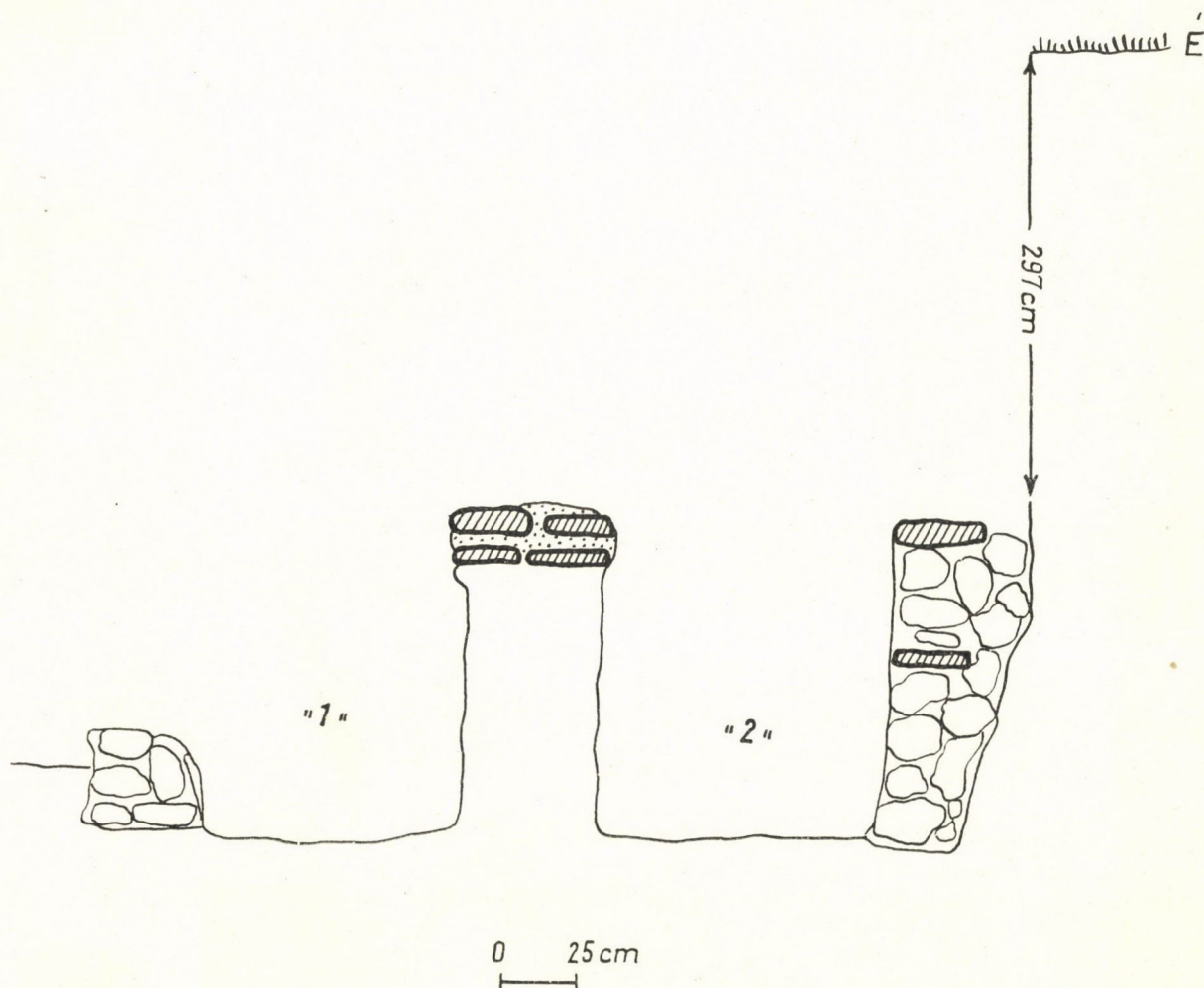
A kettős sírtól É-ra fehérszínű kis üvedény oldaltöredéke került napvilágra, Ny-ra pedig alakatlan vastöredékek (48. kép 1—2).

A 2. sírban csontváz maradványai nem voltak.

Az 1—2. sz. kettős sírtól K-re, a könyvtár-épülethez csatlakozó garázs területén került elő a

3. sír: (2. és 4. képek).

A sír fala vegyes kő- és téglafalazás volt, közöttük bő meszes habarccsal. A sír belső szélén keskeny perem húzódott. Valószínűleg ide illesztették a nyeregtetőt képező, egymásnak támasztott nagy téglákat. A sír falainak tetején téglák feküdtek; a nyeregtető szélét ezekkel rakták körül, hogy a befedést vízhatlanná tegyék. A sír iránya: Ny—K, 86° eltérés É-tól. Ln. külső H: 235 cm, Sz: 150 cm. — Belső méretek: H: 180 cm, Sz: (Ny-i végénél) 50 cm, (K-i végénél) 40 cm. A sír feldúlt volt, teteje teljesen hiányzott; belőle egy csontváz megbolygatott maradványai kerültek elő.

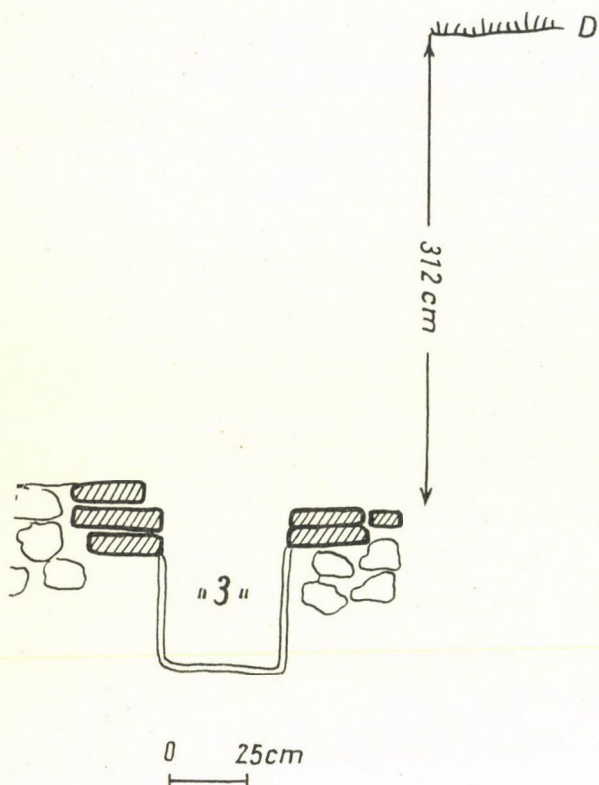
3. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 1—2. festett ikersír metszetrajza

Рис. 3. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Профиль расписной двойной могилы № 1—2

Fig. 3. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Coupe de la tombe jumelée peinte, no° 1—2.

⁴ Férfi és női későrómai sírokban egyaránt előfordul 1—1 vasszög. Ezek azonban nem fakoporsók tartozékai, rendeltetésüket egyelőre nem ismerjük. Ságvár... 100. kép. 97/4.; 101. kép. 212/2b.; 108. kép. 194/3.; 110. kép. 212/4.; 118. kép. 299. további irodalommal.

⁵ Általában a női sírokban gyakoribbak a vaskések, azonban férfi sírokban is megtalálhatók. Vö. *Domby J.*, JPMÉ (1957) 272.; *Burger A.*, A bogádi későrómai temető. JPMÉ (1962) 124. 59—60. (a továbbiakban: Bogád...); Ságvár... 177., S táblázat, további irodalommal.

4. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 3. sír metszetrajza
Рис. 4. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Профиль
могилы № 3
Fig. 4. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Coupe de la sép. n°3.

Mellékletek:

1. Vastagfalú, zöldszínű üvegedény oldaltöredéke⁶ (48. kép 3/1).
2. Téglatöredék (imbrex?), külsején vastag, barna ólommázzal.

A sír közeléből került elő: Agyagedény oldal-töredéke. Palaszürke, külsején sötétebb szürke fényes bevonattal⁷ (48. kép 3/3).

4. sírkamra: (2., 5.—10., 52. képek)

Az udvar DNy-i sarkában nagyméretű sírkamra került elő. Iránya É—D. Ny—K-i falainak iránya 86° eltérést mutat É-től. Bejárata D felől volt (52. kép. 1). Belső H: 804 cm, Sz: É-i végénél 400 cm, D-i végénél 410 cm. A falak nem zárnak be derékszöget, az építmény nem volt szabályos téglalap alakú. Falai kőből épültek, kiegyenlítő téglasorokkal. A falak szinte már az aljuktól kezdve befelé hajlanak. Az épület téglából készült boltívvél volt befedve. A K-i falon a boltív indításából két nagy téglát „in situ” találtunk meg. A falak meglehetősen magasan maradtak meg: É-i fala 219 cm, Ny-i fala 183 cm magas, bár mind a négy oldalon erősen meg vannak rongálva a

későbbi csatorna építések miatt. A falak vastagsága 65—85 cm között váltakozik. A falakat belülről elég durva felületű, fehérszínű, kissé rózsaszínes vakolat borítja, amelyen semmiféle falfestés nyoma nem volt. A sírkamra É-i zárófalában, aljától mérve 118, ill. 110 cm magasságban, 8 cm átmérőjű, két kerek szellőzőnyílást találtunk (52. kép 2). A D-i falon, a mai felszín alatt 60 cm mélységben megtaláltuk a sírkamra ajtaját, egyetlen kőből kifaragott küszöbkővel (5., 52 kép. 1). Az ajtó szélessége 76 cm volt. Mindkét oldalon a küszöbkőbe félkör alakúan kivájt kis vályú van vésve; feltehetően ezekbe volt becsapolva az ajtó kerete. A D-i fala belső oldalán a küszöb alatt kb. 25—30 cm széles sávban a habarcs le van simítva, míg ez alatt varratok láthatók. Bizonyára ide voltak építve a bejárat céljára szolgáló lépcsők — kb. 3—4 lépcső (5. kép és 9. kép). A küszöb magassága a sírkamra aljától számítva 120 cm-re van.

A sírkamra K-i fala meglehetősen meg van rongálva modern csőfektetés következtében. Ezen a falon — a DK-i saroktól számítva 110 cm távolságra — összetoldás látható (2. kép). A K-i fal 690 cm hosszú É-i szakasza itt teljesen elkeskenyedik és hozzá van építve a 110 cm hosszú D-i szakaszához. A két fal csak a belső síkjában, teljesen keskeny élben találkozik. A falnak ezt a toldott D-i szakaszát a föld súlya befelé nyomta és ezért a sírkamra egész DK-i sarka meg van rokkantva, a fal kissé befelé dől.

A sírkamra alját, a mai felszíntől számítva 215—230 cm mélyen találtuk meg. D-i felében a padló teljesen elpusztult, még nyomaiban sem volt kimutatható. É-i felében a padlót nagy téglák képezhették, amelyeknek lenyomatát a sírkamra alján levő vastag habarcsrétegben megtaláltuk. ÉK-i sarkához közel néhány tégladarab volt lerakva. Ezek között, valamint környékükön faszén darabkákat és hamut találtunk, jelölül annak, hogy a sírkamrában a padló felszedése után tüzet raktak.

A sírkamra belsejében sírokat nem találtunk, az egykori sírok helyei azonban a sírkamra falán — elpusztításuk után is — kirajzolódtak. Ennek alapján tudtuk rekonstruálni a sírok fekvését, méretét, elhelyezkedésüket a sírkamrában. A sírkamra É-i falán (6. kép) az ÉNy-i sarokban téglából épült fal csomkja található. Ehhez csatlakozva a falon varratok találhatók, amelyek az É-i falon az ÉNy-i saroktól számítva 205 cm hosszúságban és 55—60 cm magasságban tapadnak a falhoz. E fölött kb. 12—15 cm széles, fehéres csík látható. Az ÉK-i saroktól számítva ezek a varratok kb. 160 cm hosszúságban és 50 cm magasságban tapadnak a falhoz és felettük hasonlóképpen 12—15 cm széles, fehéres csík húzódik.

⁶ Valószínűleg a szélesfülű, magasnyakú üveggancsók csoportjához tartozott. Vö. Ságvár... 138., 125. kép. 20—21. típus, további irodalommal.

⁷ A kirabolt sírhoz tartozhatott, agyagpohár oldal-töredékének felel meg. Ez esetben a női sírokra inkább jellemző „kancsó-pohár” együtteshez sorolható. Vö. Ságvár... 167., C/a táblázat.

Ha a sírkamra Ny-i falát vesszük szemügyre (7. kép), akkor ott a sarokban ugyancsak megtaláljuk a téglafal csomkját, majd ettől D-felé, egymástól szabályos távolságban, az egykori falak csatlakozási helyét jelző varratokat találjuk a Ny-i fal teljes hosszában, egészen a D-i zárófalig. Ezek a varratok igen gondosan lesimított, rózsaszínű vakolattal borított, kb. téglalap alakú foltokkal változnak (52. kép. 3). Az osztófalak az egykori sírokat határoló téglafalak voltak, míg a gondosan lesimított foltok a sírok végét jelzik. Az egykori beépített sírok a sírkamrában Ny—K-i irányban helyezkedtek el. Az osztófalak és sírfoltok számából következtetve a Ny-i fal mentén 10 sír volt (7. képen „a” — „j” jelű sírok). A sírkamra D-i falán a küszöbtől Ny-ra hasonló varratok látszanak a D-i zárófalon (5. kép). Itt a varratok hosszúsága kb. 170 cm, M: kb. 60 cm és felettük kb. 15 cm széles, világos sáv fut. Ez azt jelenti, hogy a „j” jelű sír közvetlenül a D-i zárófalhoz csatlakozott.

A sírkamra K-i falát (8. kép) vizsgálva 5 osztófal csatlakozását fedezhetjük fel. Ezek között 4 finoman elsimított, rózsaszínű vakolatból kiképzett, téglalap alakú folt volt; vagyis ezen a falon 4 sír csatlakozása figyelhető meg (8. képen „A” — „D” jelű sírok).

Az É-i falon a Ny-i és K-i sírsoport csatlakozási varratai között keskeny sáv látható, amelynek szélessége 32—35 cm (6. kép). Ezen a sávon a vakolat teljesen simára volt eldolgozva, két szélén — ahol a sírok végei voltak — 1—2 cm-re kissé előreugró kis peremük is megtalálható. Ez a sáv azt jelenti, hogy a Ny-i és K-i sírok sorai között 32—35 cm széles kis folyosó volt, amelyen keresztül be lehetett menni a sírok közé egészen az É-i zárófalig (10. kép).

A sírok falát jelző varratok fölött húzódó 12—15 cm széles fehér csík azt jelenti, hogy a sírok nagy téglákkal, laposan voltak befedve; ezeket a nagy téglákat meszes habarccsal zárták le. A habarcs helye fehér csík alakjában kirajzolódik mind az É-i és D-i, mind pedig a Ny-i és K-i falakon is.

A falakon levő, szépen lesimított foltok alapján meg tudjuk határozni a sírok magasságát és szélességét is.

A Ny-i fal mentén fekvő sírok: (7. kép, 52. kép 3)

„a” sír:

Alja a sírkamra aljától 12-cm-rel magasabban fektet; Sz: 45 cm, M: 50 cm. A fölötté húzódó fehér csík Sz: 8 cm (ez megfelel egy kb. 7 cm vastag nagy téglának). A sír É-i zárófalának Sz: 28 cm, D-i zárófalának Sz: 26 cm.

„b” sír:

Alja 12 cm-rel fekszik magasabban. Sz: 50 cm, M: 52 cm. Fedelének vastagsága kb. 6 cm. D-i zárófalának Sz: 30 cm.

„c” sír:

Alja 5 cm-rel fekszik magasabban. Sz: 62 cm, M: 58 cm. Fedelének vastagsága 16 cm. D-i zárófalának Sz: 32 cm.

„d” sír:

Alja 18 cm-rel fekszik magasabban. Sz: 42—48 cm; M: 40—42 cm. Fedelének helye domborúan rajzolódik ki. V: 10—12 cm lehetett. D-i zárófalának Sz: 38 cm.

„e” sír:

Alja 28 cm-rel fektet magasabban. Sz: 50 cm, M: 36 cm. Fedelének V: 10 cm. D-i zárófalának Sz: 36 cm.

„f” sír:

Alja megegyezik a sírkamra aljának magasságával, teteje ferdén befedve; Sz: 65 cm, M: 65—70 cm. Fedelének V: 8 cm. D-i zárófalának Sz: 15 cm.

„g” sír:

Alja ua. Sz: 42 cm. Fedelének V: 10 cm. D-i zárófalának Sz: 25 cm.

„h” sír:

Erősen megrongálva. Alja kb. ua. Sz: nem mérhető, M: 65 cm. Fedelének V: 10 cm. D-i zárófalának Sz: kb. 25 cm.

„i” sír:

Alja 6 cm-rel magasabban fekszik. Sz: 52 cm, M: 85 cm. Fedelének V: 8 cm (ferdén lefedve). D-i zárófalának Sz: 18 cm.

„j” sír:

Alja 10 cm-rel magasabban fekszik. Sz: 55 cm, M: 48 cm. Fedelének V: 18 cm. D-i zárófalának Sz: 10 cm.

A K-i fal mentén fekvő sírok: (8. kép)

„A” sír:

Alja megegyezik a sírkamra aljának magasságával. Sz: 40 cm, M: 52 cm. Fedelének V: 12 cm. É-i zárófalának Sz: 20 cm, D-i zárófalának Sz: 34 cm.

„B” sír:

Alja 6 cm-rel magasabban fekszik. Sz: alján 28 cm, tetején 38 cm, M: 44 cm. Fedelének V: 10 cm. D-i zárófalának Sz: alján 30 cm, tetején 25 cm.

„C” sír:

Alja 12 cm-rel magasabban fekszik. Sz: 28 cm, M: 38, ill. 45 cm. Tetejének V: 14 cm (ferdén lefedve). D-i zárófalának Sz: 40 cm.

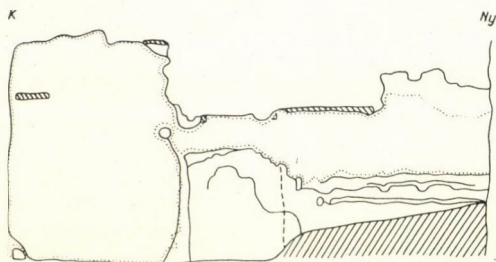
„D” sír:

Alja 2—3 cm-rel magasabban fekszik. Sz: alján 60 cm, tetején 70 cm. M: 52 cm. Tetejének V: 12 cm. D-i zárófalának Sz: 40 cm.

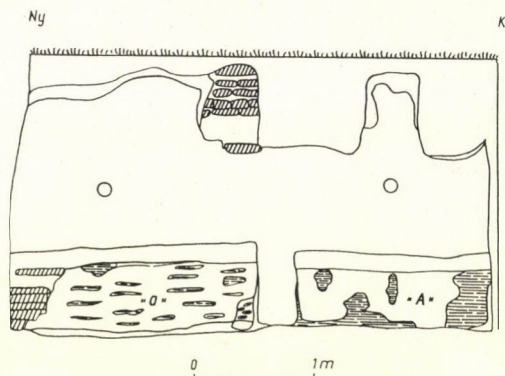
Ezen a falon esetleg még egy sír nyoma lehetett, de ezt nem tudtuk pontosan meghatározni. A sírok alja bizonyára nagy téglákkal volt kirakva, ugyanis ezek nyomait a habarcsban megtaláltuk.

A sírkamra befedése bolthajtással történt. A Ny-i falon két nagy téglát „in situ” találtunk, amelyek a boltív indítását képezték. Ezek fekvéséből, ill. a sírkamra két hosszanti falának befelé hajlásából rekonstruáltuk az egykori boltívet (9, 10. képek). Ezek szerint a sírkamra egykori belső magassága 320 cm lehetett.

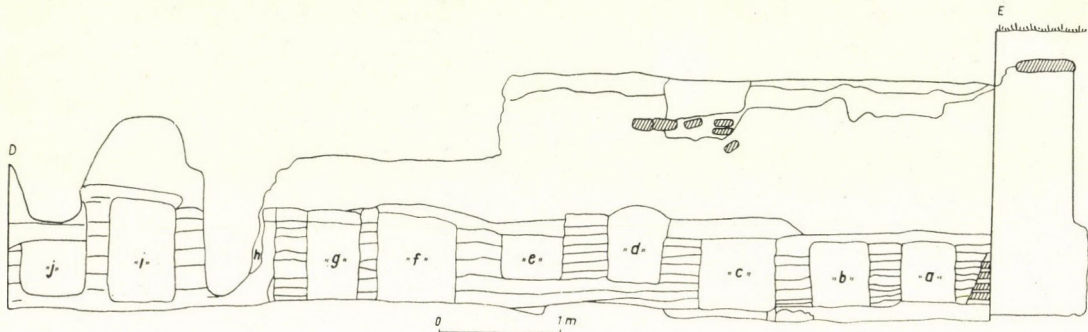
Tekintettel arra, hogy a sírkamra küszöbe 120 cm-rel magasabban fekszik a sírkamra aljánál és kb. 3—4 lépcső vezetett innen lefelé; továbbá

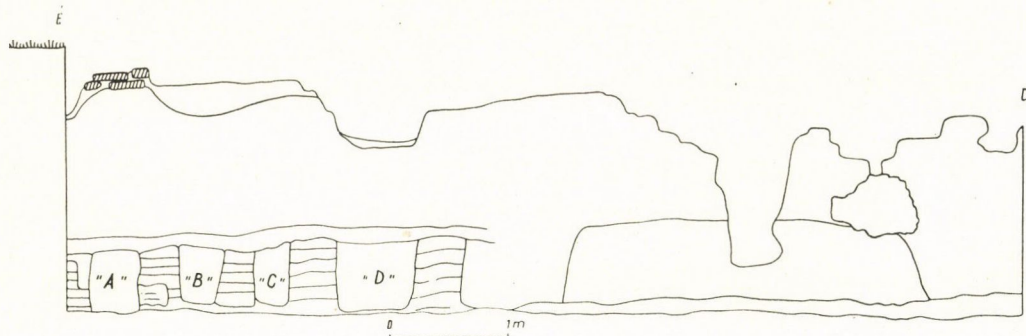
5. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 4. sírkamra D-i fala
Рис. 5. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Южная стена
склепа № 4
Fig. 5. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Mur méridional de la
chambre sépulcrale n° 4.

6. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 4. sírkamra É-i fala
Рис. 6. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Северная стена
склепа № 4
Fig. 6. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Mur septentrional de
la chambre sépulcrale n° 4.

7. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 4. sírkamra Ny-i fala
Рис. 7. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Западная стена склепа № 4
Fig. 7. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Mur occidental de la chambre sépulcrale n° 4.

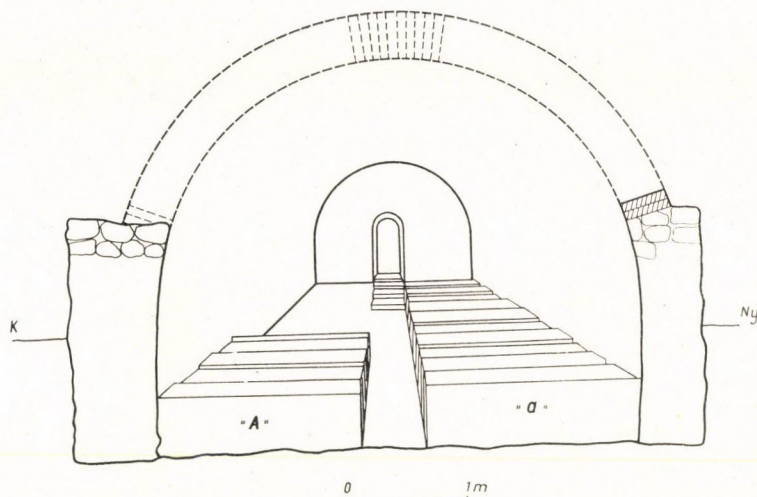

8. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 4. sírkamra K-i fala
Рис. 8. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Восточная стена склепа № 4
Fig. 8. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Mur oriental de la chambre sépulcrale n° 4.

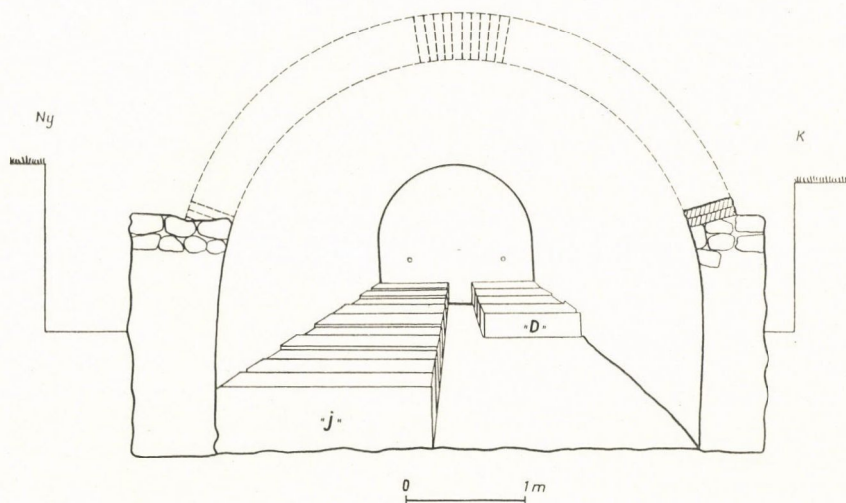
mivel a sírkamra É-i zárófalában 2 szellőzőnyílást találtunk (52. kép 2), felmerült az a kérdés, vajon hol lehetett a külső járószint a római korban, illetve hogy a sírkamra földalatti lehetett-e vagy csak részlegesen volt a földbe süllyesztve?

Ennek tisztázása céljából több árkot nyitotunk a sírkamra falainak külső oldalán. Egyik árkunk a sírkamra É-i falának külső oldalán húzódott, közvetlenül csatlakozva a fal külső oldalához. Ebben az árokban kb. 220 cm mélységben megkaptuk a sírkamra É-i falának alját a külső oldalon. Megállapítottuk, hogy a sírkamra fala,

tetejétől mérve kb. 100–110 cm mélységig (vagyis a szellőzőnyílások alatt kb. 10 cm-rel) bő habarccsal készült és sorosan van rakva (egy sor kő, egy réteg habarcs). Ettől lefelé azonban a falrakás meglehetősen rendetlen, nem használtak bő habarcsot, sőt a fal külső oldalán elhelyezkedő kövek csak földbe vannak rakva. A szellőzőnyílások megléte és a falnak ezek alatt kb. 10 cm-rel kezdődő, teljesen elütő építési technikája arra vall, hogy a fal alsó része már eleve földbe volt rakva, vagyis a sírkamra alulról számítva kb. 1 m mélységig földbe volt süllyesztve; míg a felső

9. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 4. sírkamra rekonstrukciója É-felől
 Рис. 9. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Реконструкция склепа № 4 с севера
 Fig. 9. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Reconstitution de la chambre sépulcrale n° 4, vue du nord.

10. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 4. sírkamra rekonstrukciója D-felől
 Рис. 10. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Реконструкция склепа № 4 с юга
 Fig. 10. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Reconstitution de la chambre sépulcrale n° 4, vue du sud.

rész gondosabb falazása, habarcsba rakott kövei azt mutatják, hogy ettől kezdve a sírkamra többi része föld felett volt. Árkunk segítségével pontosan megállapítottuk a római járószintet is és az É-től D-felé kb. 20 cm-t lejt. A római járószintet jelző kavicsréteget még egy helyen sikerült rögzítenünk, kb. 10 cm-rel a szellőzőnyílás alatt.

A sírkamrában nagyon kevés leletanyag került elő.

Mellékletek:

1. Agyagkorsó oldaltöredéke, világosbarna színű. Külsőjén széles barna csíkkal (60 cm mélységből).⁸

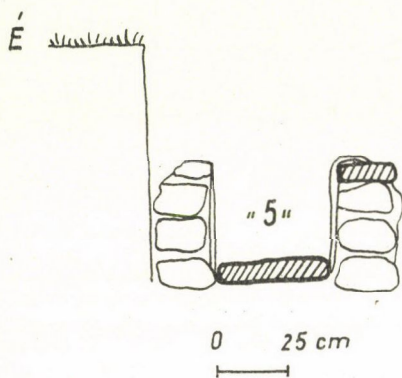
⁸ Vö. Bogád . . . 111, I. t. 1. és 2. j. további irodalommal.

2. Érem, (180 cm mélységből, 46. kép No. 1).
3. Üvegedény oldaltöredéke, vastagfalú, sárgásfehér színű, (a padlószintről),⁹ (48. kép 4/3).

Összefoglalva a fentieket: A 4. sz. sírkamra — az É-i és Ny-i oldalán megtalált római járószintek alapján — kb. 100 cm-re a földre volt süllyesztve, ettől felfelé a földből kiemelkedett. A római korban a terület lejtős domboldal lehetett, amit a római járószint É—D-i esése is bizonyít. A részlegesen földre süllyesztett sírkamrába a D-i falon megtalált bejárat vezetett. Sajnos, a Könyvtár épülete a XVIII. sz.-ban ráépült a sírkamra D-i falára, így a küszöb D-i oldalán

⁹ Törésmintéből és vastagságából ítélve a hengeresnyakú, gömbtestű palackok csoportjába tartozik. Ságvár . . . 232. 125. kép. 12—13. típus, további irodalommal.

a római járósínt nem tudtuk megtalálni. Feltételezzük, hogy 20–25 cm-rel lehetett a küszöb szintje alatt, tehát úgy, hogy lépcső nélkül, közvetlenül a küszöbre lehetett fellépni (52. kép 1). Ebből következően a terepnek a sírkamra 8 m hosszú falai mentén túl nagy esése nem lehetett, mivel a küszöb magassága a sírkamra padlójától 120 cm magasságban, a szellőzőnyílások 118, ill. 110 cm magasságban találhatók (10. kép). Ha tehát a római szint a szellőzőnyílások alatt 10 cm-rel található, a küszöbnél pedig kb. 20–30 cm-rel mélyebben képzeljük el a külső szintet, akkor a szintkülönbség alig több 20 cm-nél. Az ajtón belül 120 cm mélyen (3, illetve a küszöbvel együtt 4 lépcsőfokon lefelé haladva) lehetett elérni a sírkamra padlóját (9. kép). A sírkamrában 14 sír volt, két sorban a hosszanti falak mentén elhelyezve. A lapos lefedésű sírok között 32–35 cm széles folyosó vezetett az É-i falig.

11. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 5. sír metszetrajza
Рис. 11. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Профиль
могилы № 5

Fig. 11. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Coupe de la sép. n° 5.

5. sír: (2. kép)

A 4. sz. sírkamrától É-ra feküdt, kb. 170 cm távolságban. Ezt a sírt a Könyvtár új épületének építése alkalmával csaknem teljesen elpusztították, belőle csak egy kb. 50 cm-es szakasz maradt meg. Irányítása: Ny—K, 77° eltérés É-tól. A sír falai kőből és téglából épültek, szélességük 25 cm volt (11. kép). A sír alja nagyméretű téglákkal volt kirakva. A sír falait belülről vékony vakolatréteg borította, amely lilás-rózsaszínűre volt festve. A sír belsejének Sz: 41 cm. Közeliében háromszögletűen kiképzett oromzat-tégla került elő, amiből arra lehetett következtetni, hogy egymásnak döntött téglákkal, oromzatosan volt lefedve. Fedelét nem találtuk meg. Belsejét törmelék töltötte ki, felső részén sok összetört tégladarab feküdt. Ezek között ökol nagyságú mészköveket találtunk. Feltehető, hogy a teteje mésszel volt hozzákötve a sír oldalához és a mészkövek

innen származnak. A sírban csontvázat vagy leleteket nem találtunk.

A sír közelében üvegedény 4 db fehér színű oldal- és nyaktöredéke került elő.

6. sír: (2. kép)

A 4. sz. sírkamrától 750 cm távolságra feküdt, amelyet vízvezetékcső lefektetésekor vágtak át. Mivel ennek nagyobb fele a Könyvtár épülete alá esett, a sírt feltárni nem tudtuk, csak egy kis nyíláson át bevilágítottunk és megnéztük kiterjedését, megvizsgáltuk alakját. Irányítása: Ny—K, 117° eltérés É-tól. A sír oldalait 3—3, két végét 1—1 nagyméretű téglá képezte, ugyancsak 3—3 téglá képezte a sír oromzatos tetejét is. A sír tetejének csúcsa 55 cm-rel fekszik a mai felszín alatt. A sír belső H: 140 cm, Sz: 46 cm volt. Belső magassága a tető csúcsáig 50 cm volt. A sír K-i végében a tető alatt kis párkány volt; ennek Sz: 10 cm; ez bizonyára a mellékletek elhelyezésére szolgált. A sír igen jó állapotban volt; az egyes téglák pontosan egymás mellé voltak illesztve és kötőanyaggal összekötve. A tetőt képező téglák is erős habarccsal voltak ráerősítve a sír oldalára. A sírban csontvázat nem találtunk.

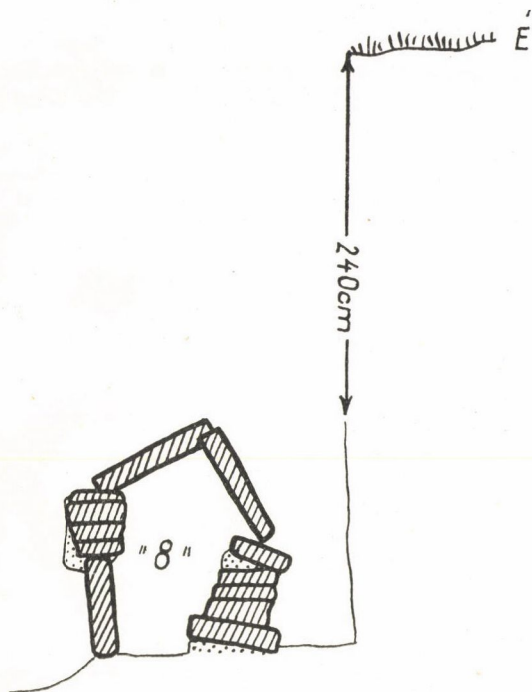
7. sír: (2. kép)

Az 1—2. ikersírtól K-re, 300 cm távolságban 410 cm mélységben sírépítmény nélkül eltemetett csontvázas sír került elő. Irányítása: Ny—K, 88° eltérés É-tól. A váz feje Ny-i irányban, arccal K-felé nézett. Sírgödör H: 158 cm, Sz: 50 cm M: 35 cm. A hanyattfekvő, nyújtott váz hossza 158 cm. Bal keze medencéjén nyugodott. „Nő, 51—57 éves. Termete magas, csontozata vaskos, keresztcsontján fejlődési rendellenesség.” (Éry K.)¹⁰ — „Nő, 45—55 éves, „0” vércsoportú.” (Lengyel I.) — A sírban semmiféle melléklet nem volt.

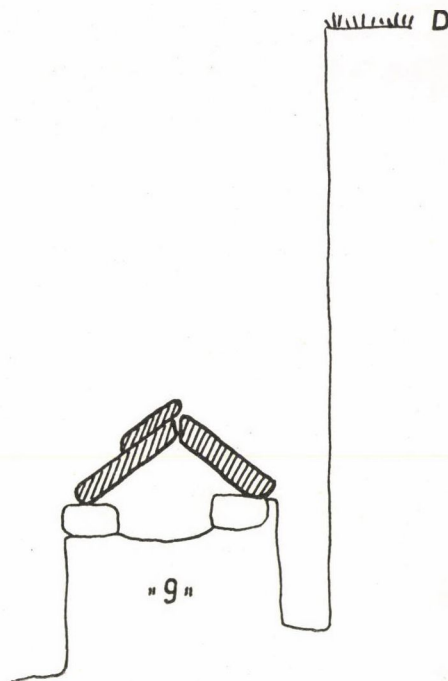
8. sír: (2., 54. kép 2)

230 cm mélységben feküdt. A sír tetejét 5—5 egymásnak döntött nagy téglá képezte, amelyek egymásba voltak csapolva és összeillesztésüknél messzes habarccsal vastagon be voltak kenve. Az egyes téglák összeillesztéséhez, valamint a gerincre kisebb-nagyobb köveket tettek habarcsba, hogy a föld behatolását megakadályozzák. A sír magassága a tetővel együtt 86 cm volt. H: 162 cm, Sz: 50 cm (12. kép). A sír oldalát élére állított téglák képezték és ezek tetejére tégladarabokból kis falat építettek (együttes M: 56 cm). A sír É-i fala azonban, bizonyára a föld nyomása következtében, összedőlt és rázuhant a csontvázra (13. kép). Irányítása: Ny—K, 102° eltérés É-tól. A sírban „55—61 éves nő feküdt” (Éry K.). Vh: 143 cm. Fejjel Ny-nak, arccal K felé nézett; a váz nyújtott, karjai könyökben meghajlítva, medencéjére téve feküdtek.

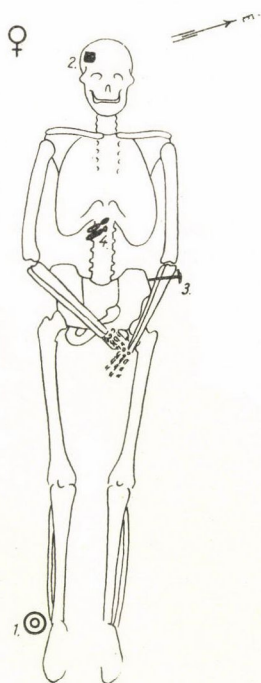
¹⁰ A temető anthropológiai anyagát K. Éry Kinga és Dr. Lengyel Imre dolgozták fel. Rendelkezésemre bőségteljes adatokért és értékes munkájukért ezúton is fogadják köszönetemet. Publikációjukat az 1968. évi feltárás során (Pécs, István tér 12.) előkerült újabb ókeresztény temetőcsoport anyagával együtt fogják közreadni.

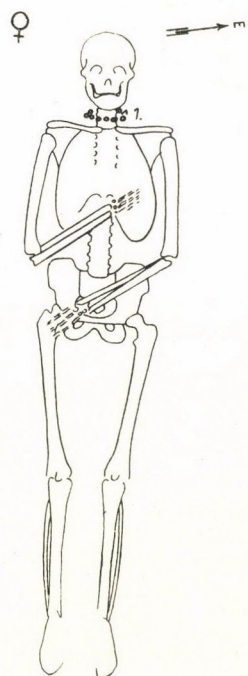
12. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 8. sír metszetrajza
Рис. 12. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Профиль
могилы № 8
Fig. 12. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Coupe de la sép. n° 8.

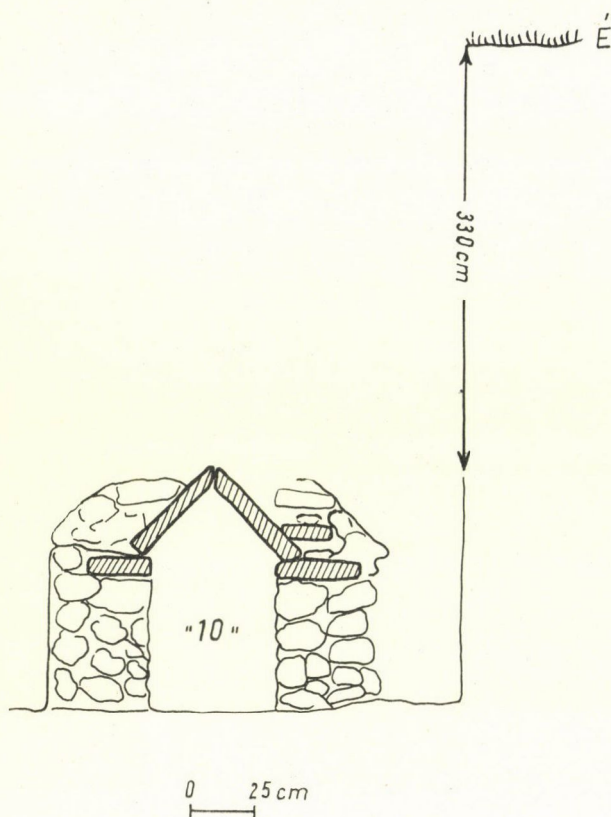
14. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 9. sír metszetrajza
Рис. 14. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Профиль
могилы № 9
Fig. 14. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Coupe de la sép. n° 9.

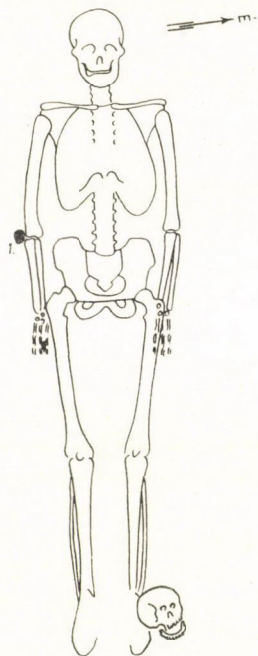
13. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 8. sír
Рис. 13. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Могила № 8
Fig. 13. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Sép. n° 8.

15. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 9. sír
Рис. 15. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Могила № 9
Fig. 15. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Sép. n° 9.

16. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 10. sír metszetrajza
Рис. 16. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Профиль
могила № 10
Fig. 16. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Coupe de la sép. n° 10.

17. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 10. sír
Рис. 17. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Могила № 10
Fig. 17. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Sép. n° 10.

Mellékletek:

1. Kis üvegedény, kékesfehér színű, vékony falú. Ép. M: 4,8 cm Szá: 4,8 cm Tá: 2,8 cm¹¹ (44. kép 1., 48. kép 8).
2. Kerámiatöredék.
3. Vasszeg.¹²
4. Csirkecsontok.¹³

9. sír: (2., 54. kép 1)

A 8. sírtól É-ra 300 cm távolságban Ny—K irányítású sír került elő (92° eltérés É-tól). Tetejét 3—3 téglá alkotta, amelyek eléggé össze voltak töredezve. Azonban a föld alig szivárgott be a sírba. A sír belső M: tetővel együtt mindössze 36 cm. A sírgödör M: 15 cm. Alja a felszíntől mérve 290 cm mélyen feküdt, oldala kövekből volt összeróva, mindkét végét élére állított téglák képezték (14. kép). H: 180 cm, Sz: 45 cm. A sírban fekvő női váz H: 159 cm. Feje Ny felé, arccal K-re nézett (15. kép). Jobb alsókarja mellett, bal alsókarja medencéjén nyugodott.

Mellékletek:

1. Gyöngysor: 40 db hasáb alakú pasztagyöngy; 70 db kerek alakú pasztagyöngy; 2 db amfora alakú pasztagyöngy — valamennyi kékesfehér színű¹⁴ (41. kép 4., 48. kép 9/2).
2. Bronz kapcsolópár (a fenti gyöngysor tartozéka). Egyik tagja hosszúkas láncszem alakú, két lyukkal, másik horgas kapcsoló, végén karikával. H: 4,4 cm¹⁵ (41. kép. 4., 48. kép. 9/2).
3. Kis bögre talptöredéke. Nyersszínű, érdes, külsején zöld mázzal. Tá: 7,8 cm (a sír mellett kívül feküdt)¹⁶ (48. kép 9/3).

A sír felett, tetejével egy magasságban 3 db edénytöredéket találtunk:

a: Oldaltöredék, nyersszínű, kívül-belül fényes barna mázzal. — b: Ua. szürke, érdes. — c: Űa. sötétszürke, érdes.

¹¹ Hasonló darab került elő Lesencetomajon: *Kuzsinszky B.*, A Balaton környékének archaeológiája. (Bp. 1920) 75., 160. kép; *Benkő A.*, Üvegcorpus. Rég. Füzet. II. 11 (Bp. 1962) 170. XL. t. 5., 16 típus; *Isings, G.*, Roman Glass from dated Finds. (Groningen 1957) 88. Form 68.

¹² Vö. 4. j.

¹³ Bogárd... 112., 11. j., további irodalommal.

¹⁴ A hasáb alakú pasztagyöngyök egyik leggyakrabban előforduló típusok a IV. sz.-i sírokban. *R. Alföldi, M.*, Intercisa II. AH. XXXVI (Bp. 1957) 442., 94. kép. 22—26. Ezekhez legközelebbi párhuzam a Zengővárkony (II) temető 9. sírjában található: *Dombay J.*, i. m. 204., XIII. t. 9. Az amfora alakú gyöngyhöz vö. Ságvár... 113. sír = 131.j.; 145. sír = 170.j.; 265. sír = 322. j. további irodalommal.

¹⁵ *Pékáry T.*, Arch. Ért. 82 (1955) 20., 1. kép. 3., 6. Keszthely-Fenékpusztáról.

¹⁶ Mázas kis bögrék aránylag ritkán fordulnak elő a temetőkben. Ismerünk Zengővárkonyból, Aquincumból, Intercisából és Wienből, valamennyi kétfülű: Ságvár... 133., 399 j. további irodalommal. 3 fülű mázas bögrét ismerünk a ságvári temető 331. sírjából: Uo. 133., CVII. t. 4. — Darabunk töredékéből nem lehet megállapítani, hogy eredetileg hány füle volt. A mellékletnek síron kívüli elhelyezése kérdéséhez vö. *Nagy L.*, Pannonia Sacra. (Bp. 1938) 52., 5. j.

10. sír: (2. kép)

Az 1—2. síroktól ÉNy-ra, kb. 100 cm távolságban újabb téglasír került elő. Ezt is feltehetően a támfal építéskor bolygatták meg. A tetőt képező nagy téglák a sír egyik hosszanti fala mentén be voltak állítva a sírba. Ny-i végén a tetőfedő téglák eredeti helyükön voltak. Lefedése oromzatosan történt. A hátsó, két egymásnak támasztott téglára erős habarccsal volt a sír oldalához kötve. A habarcsba erősítésül tégladarabok voltak beépítve, elsősorban a tetőt képező téglák szélénél. A sír kőből épült, tetején téglasorral (16. kép). Irányítása: Ny—K, 90° eltérés É-től. Sír H: 196 cm, Sz: 50 cm, M: 60 cm. Benne férfi váza feküdt. „33—39 éves; termete kisközepes, csontozata normál erősségű. Europid nordomediterranoid típusú” (Éry K.). — „Férfi, 30—40 éves, „0” vércsoportú” (Lengyel I.). A hanyattfekvő Vh: 156 cm (17. kép). A váz feje Ny-felé, arccal K-re nézett. Nyújtott. Melléklete nem volt. (Jobb könyöke mellett kis kerámiatöredék feküdt.) A váz kibontása után megállapítottuk, hogy lábánál még egy koponya feküdt. A sír egyik fedőtégliján bekarcolt feliratot találtunk: IVLIAN [. . .]¹⁷ (18. kép). A téglák H: 27 cm, Sz: 25,5 cm, V: 5,7 cm. Törött.

11. sír: (2. kép)

Az 1—2. ikersírtól Ny-ra az épület alapjainak kiásása alkalmával újabb téglasír K-i vége került elő. Ez a sír teljes terjedelmében a szomszédos ház alá esik, így kiásásától el kellett tekintenünk. Tetejét oromzatosan egymásnak támasztott téglák képezték. K-i végében egy csontváz lábsontjai mutatkoztak, tehát a csontváz irányítása Ny—K volt, fejjel Ny felé. A sír irányítása 91° -kal tér el É-től.

12. sír: (2. kép)

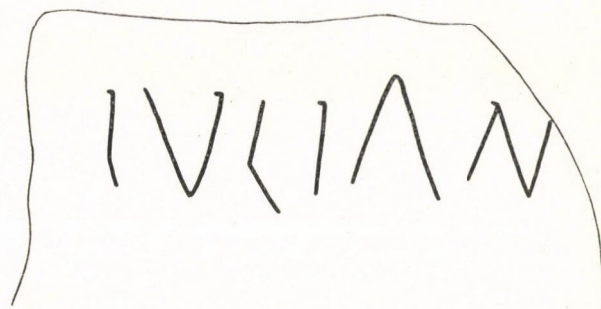
A 4. sírkamra Ny-i oldalán, amikor a római járósíntet igyekeztünk meghatározni, 32 cm mélységben az udvar jelenlegi szintje alatt, minden építmény nélkül eltemetett csontvázas sírra bukantunk. Irányítása: Ny—K, 70° eltérés É-től. A sírgödör hossza nem volt mérhető, Sz: 50 cm. A sírban bolygatott hanyattfekvő férfi csontváza feküdt, fejjel Ny-nak, arccal K felé nézett. Két alsó lábszára és jobb karja hiányzott, bal keze a medencéjén nyugodott. A sírban melléklet nem volt.

13. sír: (2. kép)

Az 1—2. ikersírtól kb. 400 cm távolságra fekszik É felé. Irányítása Ny—K, 98° eltérés É-től. A sír

¹⁷ Pannóniában a leggyakrabban előforduló nevek közé tartozik. Vö. CIL III (Indices 2633); Mócsy, A., Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. (Bp. 1959) 177.; Barkóczi, L., Acta Arch. Hung. 16 (1964) 315.

¹⁸ A sír az építkezés folyamán került elő. Feltárása néhai Dombay János érdeme.

18. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. Feliratos téglák a 10. sírből

Рис. 18. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Кирпич с надписью из могилы № 10

Fig. 18. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Brique inscrite de la sép. n° 10.

falai kőből épültek (19. kép). Az oldalfalak V: 25 cm, M: 42 cm. A sír belső sz: 35—40 cm, H: 115 cm. A falak belülről vakolattal voltak fedve. A sír alja külön kiképezve nem volt, a köves, hordalékos talaj képezte. Teteje 4—4 oromzatosan összetámasztott nagy téglából készült, amelyek fogazással kapcsolódtak egymásba. Ezek az oldalfalakra támaszkodtak úgy, hogy a téglák mellett a sír belső szélén kb. 5—6 cm széles párkány futott végig. A téglákat erős, meszes habarccsal borították be és ez kötötte őket az oldalfalakhoz. A sírban Ny—K irányítású gyermek csontváza feküdt (20. kép). A sír mélysége nem volt mérhető.¹⁸

Mellékletek:

1. 3 db kékszínű, cső alakú üvegpasztagyöngy, világoskék ráfolyatott zegzúgvonallal díszítve; 1 db barnaszínű, cső alakú pasztagyöngy; töredezett¹⁹ (48. kép 13/1).
2. A mell közepe táján 5 db érem, a gerincoszlopon még 2 db érem (46. kép, No. 5—9).
3. Textilmaradvány: a mellen fekvő egyik éremre rátapadva. Feltehetően a ruházathoz tartozott²⁰ (21. kép).
4. Kis üvegpalack. Sárgásfehér színű, vékonyfalú. Töredékes. Szá: 3,8 cm²¹ (48. kép 13/4).
5. Üvegpohár töredékei. Fehérszínű, vékonyfalú, lefelé keskenyedő kúpos forma. Erősen töredékes. Tá: 2 cm²² (44. kép 2., 48. kép 13/5).

14. sír: (2. kép)

A 4. sírkamra K-i falának közvetlen szomszédságában került elő. Irányítása: Ny—K, 77° eltérés É-től. A sír oldala kő és téglafalazással készült;

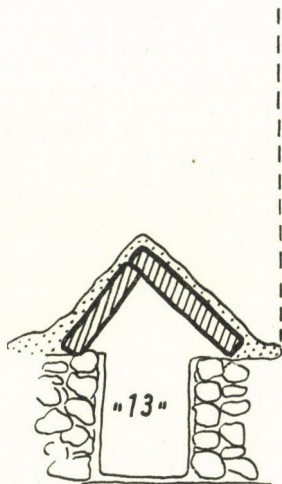
¹⁹ Gyermeksírok jellegzetes mellékletei a IV. sz.-ban. Ságvár... 145., 479 j.; 112., 153 j.; 124., 289 j.; 129., 356 j. további irodalommal.

²⁰ Dr. Hajnal Lászlóné tudományos munkatárs meghatározása szerint: „Vászonkötésű. A szövet sűrűsége cm²-ként 22/20. Szódrata S, Z-be cénázva. Nyersanyaga len.” Fáradozásáért ezúton is köszönetet mondok.

²¹ Ságvár... 137., 125. kép. 10. típus, további irodalommal.

²² Ságvár... 137., 125. kép. 7. típus, további irodalommal.

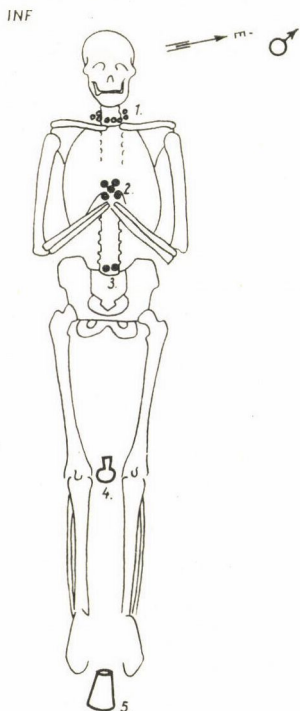
belseje rózsaszínes habarccsal finoman, simára volt bevakolva (22. kép). H: 200 cm, Sz: 58 cm Mélys: 93 cm. Alját nagy téglákkal rakták ki. Mindkét hosszanti oldalán 12—13 cm széles hosszanti vályú fut végig. Ebbe voltak ugyanis a sírt lefedő téglák beállítva. Ny-i falán oromzati fal csomkja

19. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 13. sír metszetrajza
Рис. 19. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Профиль

могилы № 13

Fig. 19. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Coupe de la sép. n° 13.

20. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 13. sír

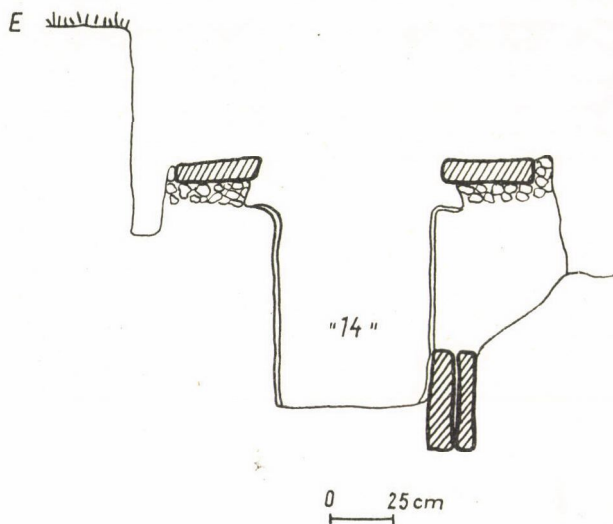
Рис. 20. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Могила № 13
Fig. 20. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Sép. n° 13.

21. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. Textilmaradvány a 13. sírból

Рис. 21. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Остатки текстиля из могилы № 13

Fig. 21. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Fragment de textile, de la sép. n° 13.

22. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 14. sír metszetrajza

Рис. 22. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Профиль могилы № 14

Fig. 22. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Coupe de la sép. n° 14.

került elő. A falak tetején 2 sor téglá található; ezeket a tető ráhelyezése után építették ide, hogy a tetőt szinte légmentesen lezárják. A fedőtéglákat nem találtuk meg, mivel a sír teljesen ki volt rabolva, és benne csak néhány összedobált csont töredéke feküdt.

15—16. sírok: (2., 53. kép 1)

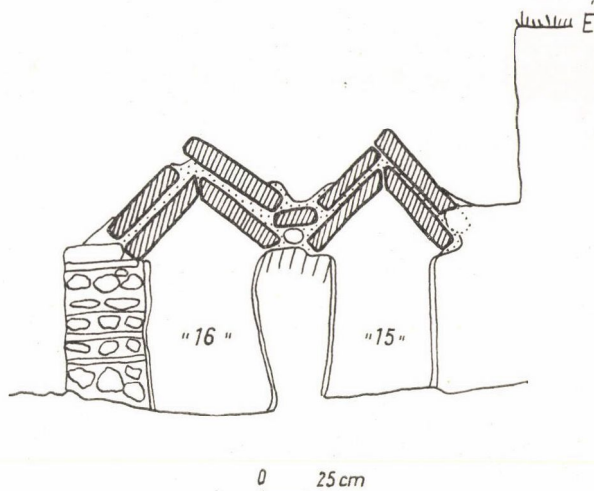
A 4. sírkamra K-i falához hozzáépítve újabb kettős sír került elő. Mindkét sír irányítása Ny—K, $74-73^\circ$ eltérés É-től. A sírok falai bő habarcsréteggel összekötött kősorokból állanak (23. kép). A 15. sír belseje rózsaszínű habarccsal, míg a 16. sír sárga homokból készített habarccsal volt kikenve. Mindkét sír oromzatosan egymásnak döntött nagy téglákkal volt lefedve. — A két sírt elválasztó falat utólag építették bele, mivel sem Ny-i, sem K-i vége a sír falaihoz bekötve nincs. A válaszfalon 2 négyszegletes lyukat találtunk (53. kép 2), melyek a két sírt összekötötték. A 15. sír Ny-i végét téglákból megépített oromzat képezi. A sír K-i oromzatát lapjára fektetett téglákkal — a tető ráhelyezése után — falazták be. A 16. sír Ny-i és K-i oromzatát 2—2 élére állított téglával zárták be. A 15. sír alja téglákkal volt kirakva, a 16. sír alját homokos habarccsal tapasztották ki. A sírok Ny-i végén kis „fejpárnát” építettek. A 15. sír alja 4—6 cm-rel magasabban fekszik. A két sír H: 205—210 cm, Sz: 46 cm, mélységük 60—62 cm között váltakozik. A 15. sírban Ny—K-i irányítású, arccal K felé néző, hanyatt fekvő, nyújtott férfi csontvázát találtuk meg. Két keze medencéjén nyugodott. Vh: 166 cm. Koponyáját a tető összetöredezett és lezuhant tégladarabjai összezúzták. Mellette semmiféle melléklet nem volt.

A 16. sírban hasonló elhelyezésben nő csontváza feküdt, alsókarjai azonban törzse mellett nyújtva helyezkedtek el. Vh: 158 cm. Koponyája ugyancsak összezúzódott. Mellette semmiféle melléklet nem volt.

Mindkét váz a sírban úgy volt elhelyezve, hogy koponyájuk szinte érintette a sírgödör Ny-i falát, míg lábuk és a K-i fal között jelentékeny üres tér volt. A 15. sír alja kb. 78—80 cm-rel fekszik magasabban, mint a 4. sírkamra padlója.

17. sír: (2. kép)

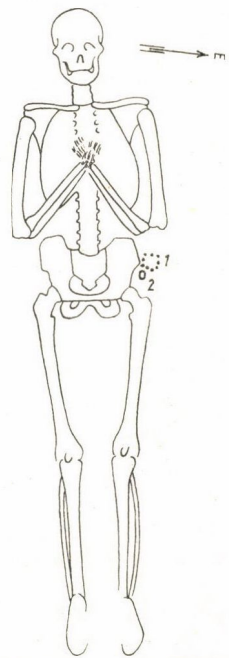
Az 1—2. síroktól ÉK-re, a Könyvtár garázsának építkezése során bukkantak rá. Teteje a felszíntől mérve 285 cm mélyen mutatkozott. Alja a felszíntől mérve 304 cm-re feküdt. A sír alját kavicsos hordalék képezte. Irányítása: Ny—K, 78° eltérés É-től. Belső H: 90 cm, Sz: 40 cm. 20—25 cm széles falai kisebb-nagyobb kövekből, száraz falazással voltak összeróva. A tetőt vízszintesen ráhelyezett négy kőlap képezte, a réseket kisebb kövekkel zárták be. A sírban 8—10 éves gyermek nyújtott, hanyattfekvő csontvázát találtuk (24. kép). Feje Ny-nak, arca K felé nézett. A sír ráépült az alatta kb. 50 cm-rel mélyebben fekvő 18. sírra és építéskor azt elpusztították.

23. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 15—16. sírok metszetrajza

Рис. 23. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Профили могил №№ 15—16

Fig. 23. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Coupes des sép. n°s 15 et 16.

24. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 17. sír

Рис. 24. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Могила № 17

Fig. 24. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Sép. n° 17.

Mellékletek:

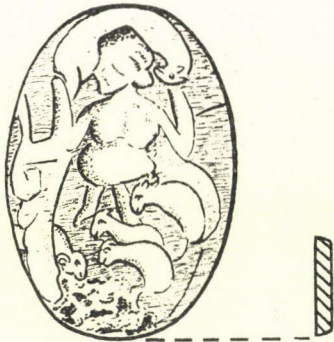
1. 16 db sötétkék színű, gerezdelt üveggyö gy; 10 db fehér üveggyöngy, kis gömbökből össze-
tétel és apró fehér gyöngyszem²³ (41. kép 3.,
48. kép 17/1).
2. Sötétkék színű hasáb alakú üveggyöngyszem.

²³ Bordázott, gerezdelt gyöngyszem egyes szemként előfordult: Kő, 1. sírban (barna színű): *Dombay J.*, i. m. 234., XXX. t. 10.; Bogád, 18. sírban (fekete színű, kettősen tagolt): Bogád... 129., 27. kép 18/1.; Espelmayr-Feld, 80. sírból (négyzerezesen tagolt síma sötétkék üveg-

gyöngyszem): *Kloiber, Ae.*, Die Graeberfelder von Lauriacum — Espelmayr Feld. (Linz 1962) 76., XXIX. t. 3. A többszörösen tagolt sárgásfehér színű üveggyöngyszemhez vö. Ságvár... 275. sír 4 = 223., 116. kép.; 342. sír 6 = 229., 122. kép, további irodalommal.

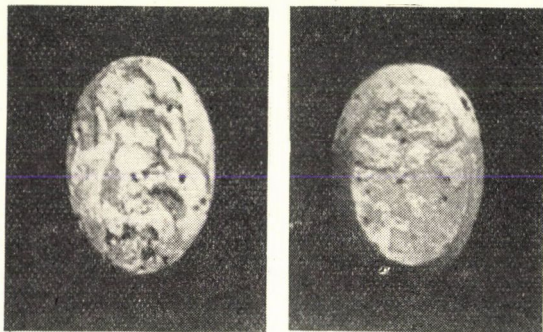
H: 2 cm Sz: 1,2 cm (feltehetően a fenti gyöngysor tartozéka) (41. kép 3., 48. kép 17/1).

3. Gemma (25—26. kép). Fehéres színű ovális alakú. Gyűrűhöz tartozhatott. Előlapján a „Jó Pásztor” alakja vehető ki. Nyakában átvetve

25. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. A „Jó Pásztor” ábrázolása gyűrűfejen a 17. sírból

Рис. 25. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Изображение «Доброго пастуха» на головке кольца из могилы № 17
Fig. 25. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Représentation du „Bon pasteur” sur un chaton de bague, de la sép. n° 17.

26. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. A „Jó Pásztor” ábrázolása gyűrűfejen a 17. sírból

Рис. 26. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Изображение «Доброго пастуха» на головке кольца из могилы № 17
Fig. 26. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Représentation du „Bon pasteur” sur un chaton de bague, de la sép. n° 17.

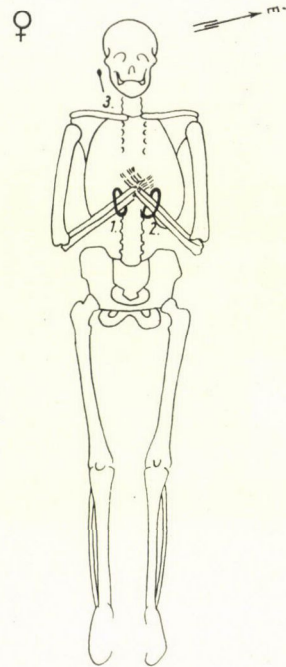
barány látható, amelyet mindkét kezével tart. Körülötte még öt bárány alakja vehető ki. Jobbjánál görcsös fatörzs áll. Masszából készült. H: 1,4 cm Sz: 1 cm.²⁴

4. Bronzkarperec töredéke. Sodrott.

²⁴ Néhai Dr. Tokody László, a MNM Ásvány-Kőzettára igazgatójának szakvéleménye szerint: „Fajsúlyja 2,352. Pora halványsárga, vastagabb lemezei barnásak, vékony lemezei áttetszőek. Optikailag izotrop. Törésmutatója nagyobb 1,33-nál. Vékony lemezei mikroszkóp alatt apró pikkelyekből összetett mozaikszerű képet mutatnak, ami kiszáradás vagy lehülés következtében keletkezhetett. Fenti vizsgálatok alapján a gemma nem ásványnak, hanem műterméknek, valamilyen kiszáritott masszának látszik.” — A Jó Pásztor ábrázoláshoz: Cabrol, F., — Leclercq, H., Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie. XIII/2. (Paris 1938) 2384—. Legközelebb áll darabunkhoz a 308. sz. 9953. képen lát-

18. sír: (2. kép)

Az előbbi sír alatt került elő. Amikor a 17. sírt erre ráépítették, ennek téglából készült tetejét szétrombolták. A téglából készült oromzatos tető csak a sír Ny-i végén maradt meg. Alja

27. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 18. sír
Рис. 27. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Могила № 18
Fig. 27. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Sép. n° 18.

355 cm mélyen feküdt. A sírnak fala nem volt, az egymásnak támasztott tetőcserepek a sír aljára támaszkodtak. Alján egy nagyobb peremes téglátöredék feküdt. Tetejét 10—12 cm vastag, meszes habarcsréteggel fedték be. Irányítása: Ny—K, 103° eltérés É-től. A sírüreg H: 175 cm, Sz: 60 cm, falainak V: 25—30 cm. Benne Ny—K irányban, arccal K felé, nyújtott helyzetben, hanyattfekvő, 16 év körüli nő nyugodott (27. kép).

Mellékletek:

1. Kerek átmetszetű, többszörösen megcsavart bronzkarperec. Zárt, hegye letörött. Átm: 5,4 cm²⁵ (48. kép 18/1).

ható gemma.; Hennecke, E., Altchristliche Malerei und Altkirchliche Literatur. (Leipzig 1896) 85.; Neuss, W., Die Anfänge des Christentums im Rheinlande. (Bonn 1933) 34.; Brusin, G., — Zovatto, P. L., Monumenti Paleocristiani di Aquileia e di Grado. (Udine 1957) 92. kép; Nagy L., i. m. 98., 62. kép.

²⁵ Tótvázsony: Sági, K., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 204., 19. kép. 10.; Uo. 206., 19. kép 13.; Kisárpás, 128. sír: Bíró E., Arch. Ért. 86 (1959) 176. LII. t. 3.; Esplm. Feld. 34. sír: Kloiber, Ae., i. m. 46., XVIII. t. 2—3. Általában a bal karon viselték, átmérője 6—9 cm között váltakozott.

2. Bronzkarperec töredékei (3 db). Két szálból csavart típus. (Átm: 5,7 cm)²⁶, (48. kép 18/2).
3. Bronz hajtű, kissé szélesre kalapált kerek fej, teste sodrott, hegye letörött. H: 6,4 cm²⁷ (48. kép 18/3).

19. sír: (2. kép)

A 18. sírtól D-re 55 cm-re bukkant elő a sír Ny-i vége. Irányítása: Ny—K, 94° eltérés É-től. Csúcsos téglá teteje 25 cm széles falakon nyugodott. Ny-i végében a koponya ott feküdt bolygatatlanul. A sírt az építkezés miatt feltárni nem lehetett.²⁸

20. sír: (2. kép)

A 14. sír K-i végénél fekszik, az udvar szintje alatt kb. 15 cm-rel.²⁹ Irányítása: Ny—K, 71° eltérés É-től. Falai kőből készültek, alja téglával volt kirakva. A sírűreg belső oldalai simára voltak vakolva és rózsaszínűre festve. H: 190 cm, Sz: 38—60 cm. Falvastagsága: 28—32 cm. Teteje elpusztult. A D-i fal peremén téglá feküdt, amely 7—8 cm-re beugrott a sír fölé. A sírűreg törmelékkel volt tele, amelyben két emberi lábszárcsont töredéke feküdt.

21. sír: (2. kép)

A 4. sírkamrától É-ra, kb. 350 cm távolságban került elő. Az udvar szintje alatt 45 cm mélyen minden sírépítmény nélkül eltemetett csontváz feküdt. (Feltárása az építkezés miatt nem volt lehetséges.)

22. sír: (2. kép)

A 20. sír É-i oldalán került elő, csupán a K-i része maradt meg. Alja az udvar szintje alatt 104 cm mélyen volt. Irányítása: Ny—K, 79° eltérés É-től. Falai vegyesen kőből és téglából épültek, pereme körül téglával volt kirakva. A K-i végén és az ÉNy-i sarkon megmaradt falcsont alapján teteje nagy téglákból, oromzatosan volt megépítve. A megcsontult sírűreg jelenlegi H: 115 cm. Sz: 55 cm. Falvastagsága: 29—34 cm. M: 68 cm. A falak belső oldala simára volt vakolva és rózsaszínűre festve. Benne csontváz vagy leletanyag nem volt.

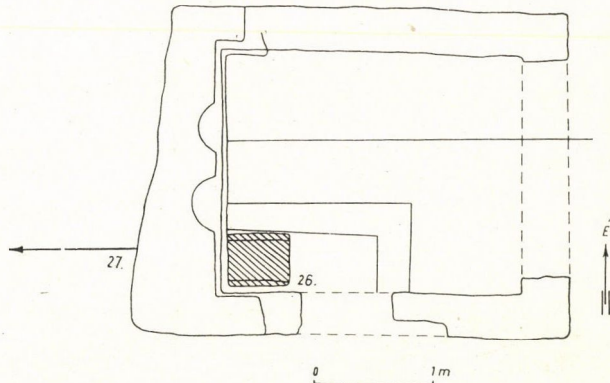
23. sír: (2. kép)

Az előbbitől É-ra került elő, alja az udvar szintje alatt 96 cm-re feküdt. Irányítása: Ny—K, 72°

eltérés É-től. A sírnak csak a K-i vége maradt meg, csonka H: 79 cm. Sz: 51 cm. M: 54 cm. Falai, pereme az előbbi síréval azonos kiképzésű, azonban belsejében rózsaszínű festés nyoma nélkül. Falvastagsága: 35—40 cm. Fedél kiképzésének nyomát nem lehetett megtalálni.

24. sír: (2. kép)

A 15—16. síroktól D-re fekszik. Irányítása: Ny—K, 65° eltérés É-től. É-i hosszanti oldalát vízvezetékcső lefektetése alkalmával már korábban teljesen elpusztították. A sír D-i fala élére állított nagy téglákból készült, amelyekre egy vagy két

28. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 25. sírkamra felülnézeti rajza

Рис. 28. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Вид сверху на склеп № 25

Fig. 28. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Dessin de la chambre sépulcrale n° 25, vue d'en haut

sor vízszintesen elhelyezett téglát raktak. K-i és Ny-i végét ugyancsak élére állított téglák alkották. A sarkokban, valamint a D-i fal tégláinak összeeresztésénél a sír belseje habarccsal volt kikenve. A sír alját nagy téglák képezhették, amelyekből csak egyet találtunk meg „in situ” a sír K-i végében. Ennek Sz: 47 cm, ez adhatja meg a sírűreg belső szélességét. H: 203 cm, M: 42 cm. A sírban néhány összetört csontdarabon kívül semmiféle leletet nem találtunk.

25. sírkamra: (2. kép, 53. kép 4)

A Könyvtár kertjének ÉK-i részében, kb. 400 cm mélységben bukkantunk rá egy újabb sírkamrára. Építményünk Ny—K-i irányban helyezkedik el, 94° eltéréssel É-től. Ny-i fala viszonylag magasan megmaradt, ennek teteje már 250 cm mélységben jelentkezett (28. kép). A Ny-i fal

²⁶ A későrómai női és gyermeksírokban gyakoriak a 4 és 3 szálból sodrott bronzkarpercek. Ritkább változat a 2 szálból sodort típus. Ehhez legközelebb állnak: Fazekashoda, 7. sír (3 db): *Dombay J.*, i. m. 225. XXV. t. 3., 4., 6.; Kő, 4. sír: Uo. 236. XXXII. t. 1.; Sopronyéken előkerült szarkofágban is találtak annak idején 2 szálból sodort példányt: *Arch. Ért.* 5 (1885) 89., 7. kép.

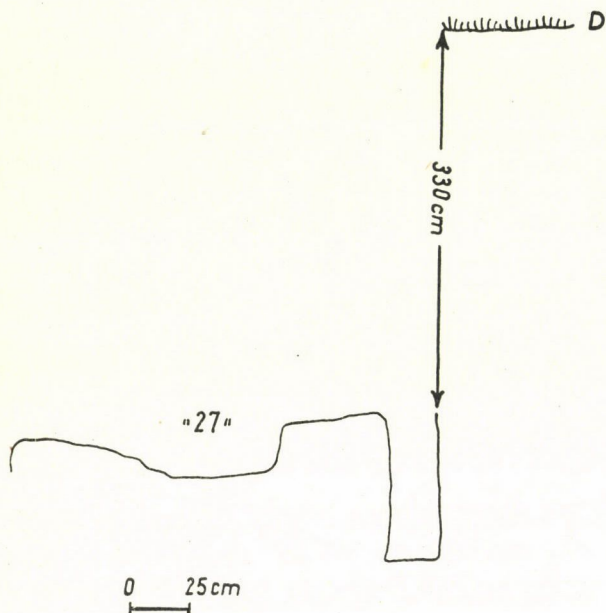
²⁷ Bogád, 18. sír: Bogád... 27. kép 18/2., V. t. 4.

121. 46. j. további irodalommal; Ságvár... 177. R táblázat, további irodalommal.

²⁸ 1958. október 6—7-én építkezés közben találtak rá a 17—19. sírokra. Megmentésük és felmérésük néhai Dombay János érdeme.

²⁹ A 20—23. sírok 1959. februárjában csatorna fektetés során kerültek elő. Megmentésükért Dr. Papp Lászlónak mondok ezúton is köszönetet.

teteje ívesen záródik és jelzi, hogy a sírkamra dongaboltozattal volt lefedve. A sírkamra falai kőből épültek, jó meszes habarccsal. A falak vastagsága: É-i és D-i: 35 cm, 32–38 cm, Ny-i fal É-i szélén: 50 cm, D-i szélén 70 cm széles. A sírkamra falai kívülről teljesen egyenetlenül rakottak, különböző vastagságúak; ebből következően ez a sírkamránk egészen föld alá volt süllyesztve (lásd lejjebb). A Ny-i fal belső oldalán két kis félköríves fülkét találtunk, amelyeket kiugró kis

29. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 27. sír metszetrajza
Рис. 29. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Профиль
могилы № 27
Fig. 29. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Coupe de la sép.
n° 27.

pillér választ el egymástól. A félköríves kis fülkék fent boltozatosan voltak átfedve, a boltív indítása itt jól látható. A fülkék aljának magasságában kb. 10 cm széles téglapárkány fut körül. A falak belső oldalát rózsaszínes vakolat borítja, amelyik elsősorban az É-i falon maradt meg igen jó állapotban. Az É-i fal egyébként kb. a párkány magasságáig le van szedve. A Ny-i fal alsó részén, a két fülke között levő kis pillér alatt egykori fal csatlakozásának a varratai láthatók. Sz: 25 cm. Ez a fal feltehetően a sírkamrában levő sírhoz tartozott. A sírkamrában Ny—K-i irányítású sír helyezkedett el, amelynek alja az É-i falon jól kirajzolódott és magasabban húzódik a sírkamra padlója felett. Ny-i végén 35 cm-rel a párkány alatt látható, míg K felé enyhe lejtése van. A sírkamra D-i falát nem találtuk meg, csak a zárófal csonkjait, amiből a sírkamra hosszúsága pontosan meghatározható volt: 241 cm. Sz: 191 cm.

A sírkamra D-i falát egy középkori beásás középütt kb. 75 cm hosszú szakaszon egészen az aljáig elpusztította. Ebbe a D Ny-i részbe, a sírkamrában létesített sír elpusztítása után utólag

beleépítették a 26. sírt. A sírkamrában melléklet nem volt.

26. sír: (2. kép)

Irányítása: Ny—K, 95° eltérés É-től. Falazási technikája és habarcsa teljesen elüt a 25. sírkamra falaitól (28. kép). Ez a habarcs teljesen homokos, sárga színű. A sírűreg H: 125 cm, Ny-i végénél 50 cm, K-i végénél 45 cm sz. Mélysége a párkány magasságáig: 70 cm. Alját Ny-i végében nagyméretű peremes téglá képezi. Lefedése a párkány magasságában, lapos nagy téglákkal történt. A Ny-i falon a párkány D-i felén vastagon kent habarcs jelzi az egykori lefedés helyét, ill. azt, hogy a sárgás, homokos habarcsból itt a lefedő téglát kiemelték. Az utólag beépített sír falai teljesen elváltak a sírkamra falaitól, ezekkel nincsenek összeépítve.

Összegezve fentieket: a 25. sz. római sírkamrárt már a 26. sír beépítése előtt feldúlhatták, az É-i fala mentén elhelyezett sírt elpusztították és a római sírkamrába utólag beletemetkeztek. Ez esetleg már az V. sz.-ban bekövetkezett.

27. sír: (2. kép)

A 25. sírkamra Ny-i falának külső oldalán feküdt a felszíntől 365 cm-re (29. kép). Irányítása: Ny—K, 93° eltérés É-től. Nő váza, Vh: (csonkán) 98 cm. „Nő, 42–46 éves. Termete nagyközepes; csontozata normál erősségű. Európid, kevert típusú egyén.” (Éry K.) — „30–40 éves. „0” vércsoportú.” (Lengyel I.) A vázat minden sírépítmény nélkül helyezték a földbe, nyújtott hanyatt fekvő helyzetben, arccal K felé nézett. A vázból csak 98 cm maradt meg, mivel a 25. sírkamra Ny-i falát ráépítették az alsó lábszárakra. A sírban semmi féle mellékletet nem találtunk. A 25. sírkamra későbbi létesítmény, a 27. sír korábban került a földbe.

28. sírkamra: (2. kép, 53. kép 3)

A Könyvtár udvarának K-i részében, a támfal D-i oldalán, az udvar szintje alatt 30 cm mélységben római sírkamra falainak teteje bukkant elő. A sírkamra hossz tengelye É—D irányú. (Ny—K falainak iránya 89°-al tér el É-től.) Bejárata valószínűleg a már korábban szétrombolt D-i falán lehetett. H: 312 cm, Sz: 172 cm. Falai meglehetősen megrongált állapotban kerültek elő, kb. 75–80 cm magasságban. Az É-i falat kb. 60 cm szélességben áttörték és egy téglából épített, 28 cm széles, téglákkal lefedett újkori csatorna fut végig a sírkamrán. Ez rombolta el Ny-i és D-i falát is. (A csatorna meredeken esik D felé. Esése a kb. 2 m-es szakaszon 67,5 cm.) A sírkamra D-i falából csak egy kb. 45–50 cm-es csonkot kaptunk meg. A falak alapozása nem volt mélyebb, mint a sírkamra padlója, amely az udvar szintje alatt 110 cm mélyen feküdt. A

falak külső oldalán a római járósínt meghatározni nem sikerült. Feltevésünk szerint a jelenlegi szint már a római szint alatt fekszik; a sírkamra falainak külső oldalán ugyanis teljesen zavartalan, bolygatatlan anyatalajt kaptunk. Véleményünk szerint itt ua. lehetett a helyzet, mint a 4. sírkamra esetében: a sírkamrának az általunk megtalált alsó része a földbe lehetett süllyesztve, míg teteje kiemelkedett a föld színe fölé.

A sírkamra K-i és Ny-i hosszanti falainak vizsgálata azt mutatta, hogy ezen a sírkamrán két periódust tudunk megkülönböztetni (2. kép). A Ny-i falból az ÉNy-i saroktól számított 113 cm-es, a K-i falon az ÉK-i saroktól számított 123 cm-es szakasz, valamint az egész É-i fal igen jó falazási technikával készült, belső felületük is gondos megmunkálásra vall. A Ny-i fal itt elkeskenyedik, mint a 4. sírkamra K-i falán láttuk és egy jóval szélesebb D-i szakaszt építenek hozzá. A K-i fal É-i szakaszának ez a része erősen kiszélesedik (30 cm-ről 54 cm-re) és ehhez van hozzátoldva a 28–30 cm széles D-i szakasz. Ezek a D-i falrészek elnagyoltan és kevésbé gondos munkával készültek. Feltevésünk szerint az É-i rész eredetileg egy Ny–K irányú sír lehetett, amelyet korábban megépítettek. Később belefoglalták a megnagyobbított sírkamrába. A falak belső felületének vizsgálata sírok nyomát nem árulja el, mert ezeket a csatorna megépítése, ill. a Könyvtár épületének építése alkalmával erősen megrongálták és az esetleges vakolatot teljesen leverték.

A sírkamrában semmiféle leletanyagot nem találtunk.

29. sír: (2. kép)

A Könyvtár udvarában lebontott régi épület alatt került elő és kb. 40 cm-re átnyúlt a szomszédos ház alá is. Irányítása Ny–K, 86°-kal tér el É-től. Falai kőből épültek, fehéres, meszes habarcs felhasználásával; belseje is ezzel volt bevakolva (30. kép), DNy-i sarkát a fölötté emelkedett épület építése alkalmával teljesen elrombolták. H: 175 cm, Sz: (középtű) 59 cm, K-i végén 39 cm, M: 45 cm. Aljára finom sárga homok volt leszórva. A sír alja a kert felszínétől számítva 445 cm mélyen feküdt. Falainak sz: 25–30 cm. A hosszanti falakon fent 10 cm széles perem húzódott, ebbe voltak beállítva azok a nagy téglák, amelyek oromzatosan egymáshoz döntve a sír tetejét alkották. A téglák tetejét kívülről vastag habarcsréteg borította. A megrongált és feldúlt sírban csupán az egykori váz jobb alsó lábszárcsontját találtuk meg eredeti helyén. Tájolása Ny–K-i lehetett, fejfelé Ny felé.

Melléklet:

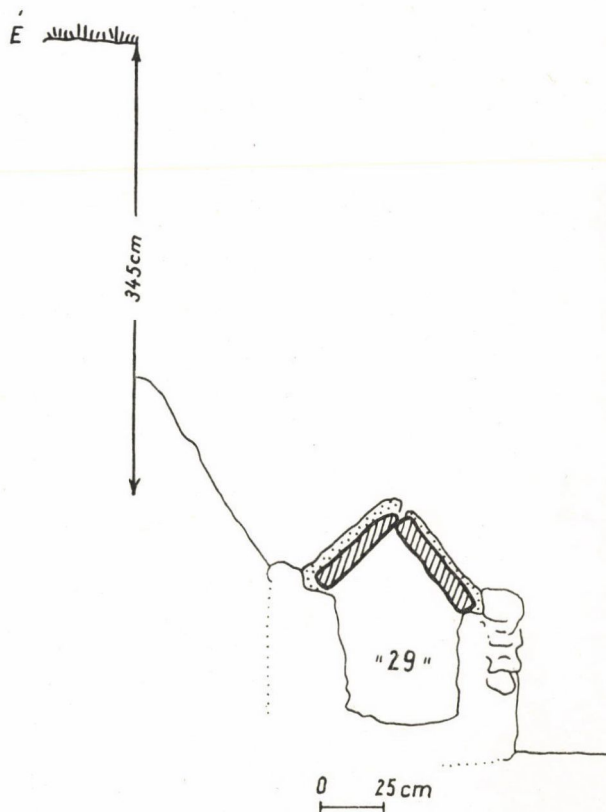
1. Üvegpalack. Sárgásfehér színű, vékony falú. Gömbtestű, hengeres nyakú típus, nyaka

³⁰ Isings, G., i. m. 70., 52/b kép. 71. típus. Darabunk gömbtestének függőleges bordázott díszai alapján pon-

letörött. M: (csonkán) 10 cm; Tá: 5 cm. Sok db-ra törve³⁰ (45. kép, 48. kép 29/2).

30. sír: (2. kép, 54. kép 3)

A 25. sírkamra mögött került felszínre. A sír nyeregterejének csúcsa a kert szintje alatt 294 cm-re mutatkozott. Teteje téglákkal és kisebb-nagyobb kövekkel rendetlenül volt berakva. Ezek

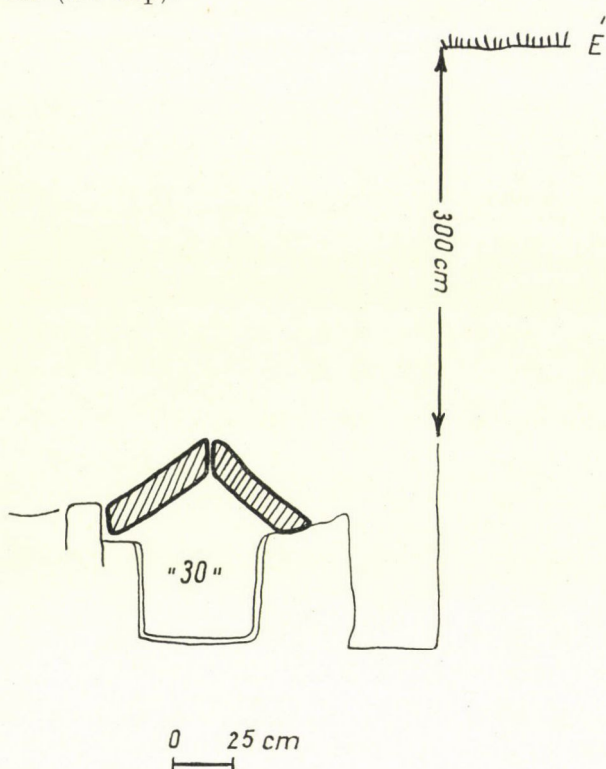
30. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 29. sír metszetrajza
Рис. 30. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Профиль
могилы № 29

Fig. 30. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Coupe de la sép.
n° 29.

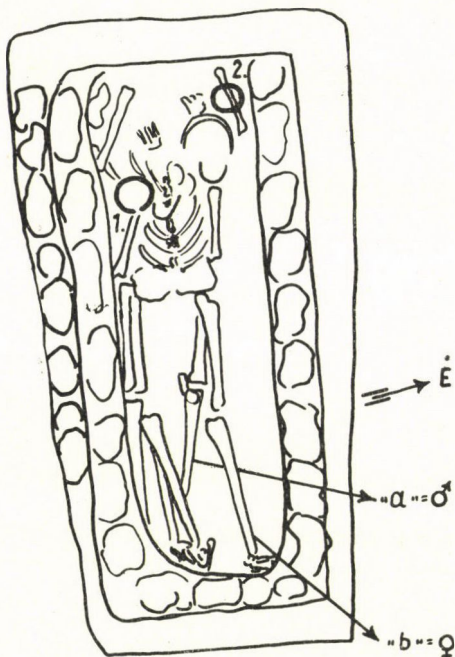
alatt 6–6 egymásnak támasztott nagy téglák képezte oromzatos tetejét. K-i végét két élére állított téglák zárta le, a Ny-i az oromzattal együtt épült. A tető a kőből megépített falon nyugodott, amelynek belső szélén párkány futott végig. A párkány fölött a tető tégláit apróbb tégladarakokkal és habarccsal zárták le. A sír falainak V: 20–35 cm között váltakozott. A sír falát sorosan rakott kövekből képezték ki (31. kép). Külső oldala rendetlenül rakott, valószínűleg a földbe volt süllyesztve. Irányítása: Ny–K, 106° eltérés É-től. A sírüreg H: 170 cm, Sz: 40 cm, M: 40 cm. A sír belseje vakolattal volt fedve, s halvány pirosra festve.

tosan megfelelő párja került elő, teljesen épen Sásdon, egy téglasírból (Sz. Burger Alice szíves szóbeli közlése).

A sírban nyújtott, hanyatt fekvő helyzetben Ny—K irányítású két vázat találtunk egymás tetején. Fejjel Ny-i irányban, arccal K felé néztek (32. kép).

31. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 30. sír metszetrajza
Рис. 31. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Профиль
могилы № 30
Fig. 31. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Coupe de la sép. n° 30.

32. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 30. sír
Рис. 32. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Могила № 30
Fig. 32. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Sép. n° 30.

„30/a váz (alsó tetem) neme bizonytalan 40—49 éves, kicsi termetű.” (Éry K.) — „Férfi, 40—50 éves. „A” vércsoportú.” (Lengyel I.) „30/b váz (felső tetem). Nő, 42—51 éves. Termete közepes; csontozata gracilis.” (Éry K.) — „Nő, 35—45 éves. „B” vércsoportú.” (Lengyel I.)

Mellékletek:

1. Üvegkarperec. Fekete színű, síma felületű fényes. Ép. Átm: 7,9 cm³¹ (a felső, 30/b váz jobb felső karján. (54. kép 4), (42. kép 4., 49. kép 30/1).
2. Gagát karperec. Feketésszürke színű, négyzetes átmetszetű. Külsején a bevagdalt rovátkolás-csoportokat síma felületű közők szakítják meg. Belseje a viseléstől kopott. Ép. Átm: 7,6 cm, V: 1 cm³² (a felső, 30/b váz bal felső karján. (54. kép 4), (42. kép 2., 49. kép 30/2).

31. sír: (2. kép)

A sír nyeregteteje a kert felszínétől 245 cm mélységben fekszik. Alja 55 cm-rel magasabban fekszik az előző sírnál. Irányítása: Ny—K, 80° eltérés É felé. A sír alját sárga homok képezte. Falai kőből épültek és kívül-belül teljesen rendetlenül voltak vakolva (33. kép). Fal vastagsága: 20—40 cm. Ny-i fala oromzatosan épült és a nyeregtető ezen nyugodott. Hosszanti falán 10—12 cm széles vályú futott végig és a tető téglái ebbe voltak beállítva. Párkányára habarcsba rakott kisebb-nagyobb kődarabokat helyeztek és ezzel zárták le a tetőt. Kívülről a téglák összeillesztésénél vastag habarcs borította a tetőt, amelybe kődarabokat helyeztek. A sírűreg H: 130 cm. Sz: Ny-i végén 45, K-i végén 32 cm. Ez a sír rajta feküdt a 32. síron. Alja 48 cm-rel magasabban fekszik a 32. sír aljánál.

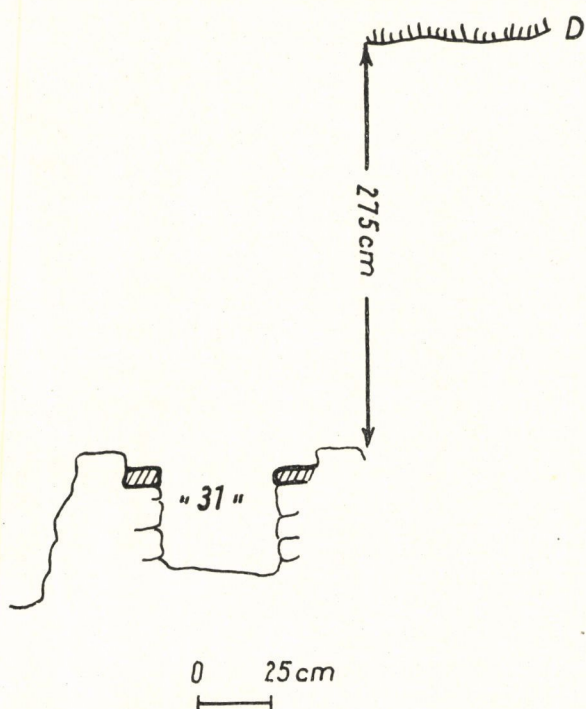
A sírban nyújtott, hanyatt fekvő helyzetben gyermek váza feküdt, fejjel Ny-nak, arccal K felé nézett (34. kép). „Gyermek, 6 éves.” (Éry K.) — „Leány, 5—10 éves, „0” vércsoportú.” (Lengyel I.)

Melléklet:

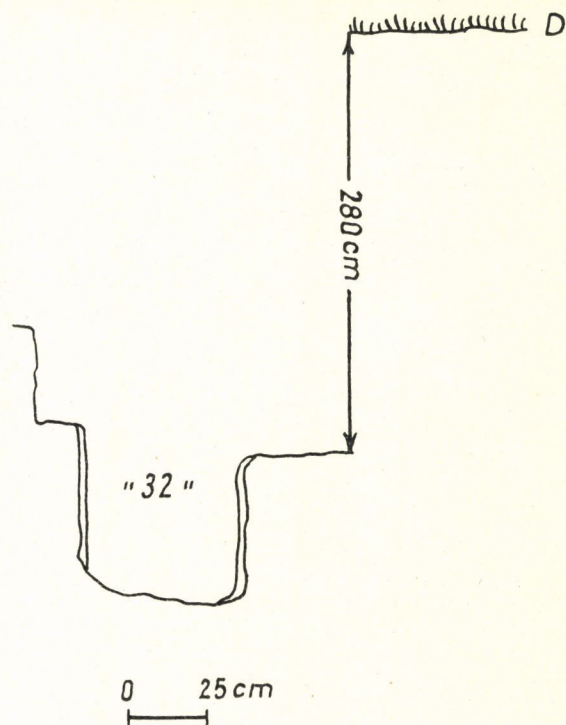
1. Gagátkarperec darabjai. 7 db épen megmaradt, félkör alakú, külsején ék alakú faragással díszített cikkely. Mindegyik tag két lyukkal van átúrva, amelyen fonalat fűztek át és a tagok egymás mellé fűzve képezték a karpereceket. Egy-

³¹ Intereisából ismerjük a legtöbb hasonló darabot: R. Alföldi, M., i. m. 424 (Kat. 46—49. sz.); 425 (Kat. 76., 85. sz.); 429 (Kat. 196., 198. sz.).

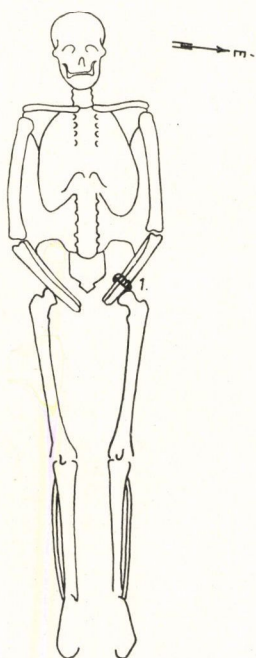
³² Pécs—Majláth utcában (Török Gyula 1940. évi ásatása) került elő hasonló darab töredéke, Pécsi Múzeumban 7161/10. ltsz.

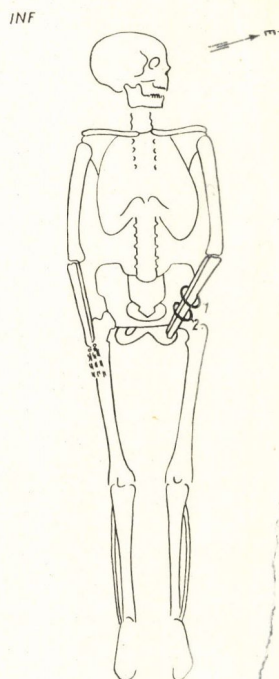
33. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 31. sír metszetrajza
Рис. 33. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Профиль
могилы № 31
Fig. 33. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Coupe de la sép.
n° 31

35. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 32. sír metszetrajza
Рис. 35. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Профиль
могилы № 32
Fig. 35. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Coupe de la sép. n° 32.

34. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 31. sír
Рис. 34. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Могила № 31
Fig. 34. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Sép. n° 31.

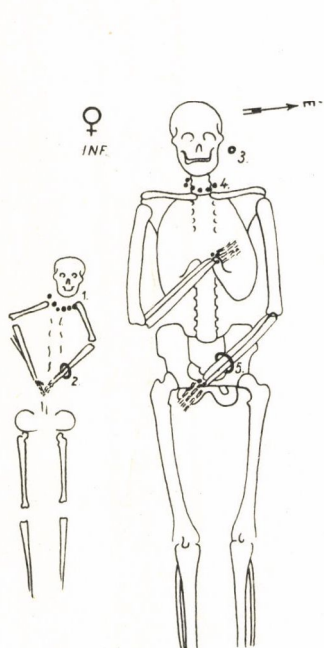

36. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 32. sír
Рис. 36. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Могила № 32
Fig. 36. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Sép. n° 32.

egy cikkely M: 2,5 cm, Sz: 1,4 cm, V: 0,8 cm³³ (42. kép 5., 48. kép 31).

32. sír: (2. kép)

É-i fala az előző sír alatt fekszik. Irányítása: Ny—K, 93°-al tér el É-től. Alja a 30. sírral fekszik csaknem azonos magasságban. A sír fala hevenyészetten rakott kövekből készült, amelyet sárga, homokos habarcs köt össze, belseje is ezzel van kitapasztva (35. kép). Eredeti H: 150 cm, azonban K-i végébe kb. 12 cm széles, hasonló habarccsal készült falat építettek be és így alakították ki a jelenleg 120 cm hosszú gyermeksírt. Sz: 55 cm, M: 45—50 cm. Tetejét nem találtuk meg. Fölötte későbbi fal fut, valószínűleg ennek építése alkalmával bontották le a sír tetejét. A sírban fejjel Ny-nak, arccal K-i irányba néző nyújtott, hanyatt fekvő gyermek csontváza feküdt (36. kép). Bal keze a medencén nyugodott. „Gyermek, 8—9 éves” (Éry K.). — „Leány, 5—10 éves, „B” vércsoportú, rachitikus egyén.” (Lengyel I.)

37. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 33. sír
Рис. 37. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Могила № 33
Fig. 37. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Sép. n° 33.

³³ Dr. Ravasz Csaba, a Természettudományi Múzeum Ásvány-Kőzettára osztályvezetőjének szakvéleménye szerint: „A minta anyaga gagát (barna kőszén). Keménysége: 3,5—4,0. Karica: sötétbarna. Térfogat súlya: kb. 1,2—1,4. Törése egyenetlen, fénye: élénk szírfény, üvegfény. HNO₃-ban oldva: barna fessleróást okoz. Izzítás közben magas S tartalmat mutat, hamuszázaléka nagy. Mindezek alapján a minta természetes eredetű gagát, de nem elsőosztályú a nyersanyaga.” Fáradozásáért ezúton is köszönetet mondok. — Karkötőnk a tagokból álló, egyes tagokat 2 lyukkal átfűrt, kettős fonálra fel-fűzött típusba sorolható: *Hagen, W.*, BJ 142 (1937) XXVI. t. 1. kép. változata, C 5/1 alaptípus. Továbbá uo. C/36 típus: XXIV. t. 5. kép.; C/38. típus: XXV. t. 2. kép legalul. Általában megfelel a C típus darabjainak (i. m. 115—120.).

Mellékletek:

1. Üvegkarpercec. Fekete, D-átmetszetű, díszítetlen. Ép. Átm: 8,5 cm³⁴ (42. kép 3. 49. kép 32/1).
2. Üvegkarpercec. Sötétzöld, D-átmetszetű, rovatkolásokkal. Ép. Átm: 5 cm, Sz: 1,2 cm, V: 0,6 cm³⁵ (42. kép 1., 49. kép 32/2).

33. sír: (2. kép).

A 30. sírtól É-ra kb. 3,5 m távolságban fekszik. Alja a talajfelszíntől 250 cm-re található. A sír-építmény nélküli sírgödörben két csontváz feküdt (37. kép). Irányításuk: Ny—K, 92° eltérés É-től. Az É-on fekvő váz „Nő, 33—39 éves. Közepes termetű, gracilis csontozatú.” (Éry K.) — „Nő, 33—40 éves. „A” vércsoportú.” Lengyel I.). Vh: 146 cm.

A D-i sír „Gyermek váza, 7—8 éves.” (Éry K.) — „Fiú, 5—7 éves, „B” vércsoportú.” (Lengyel I.) Vh. 95 cm.

A női váz nyújtott, hanyatt fekszik, alsó lábszárai teljesen hiányoznak. A gyermek váza az előbbivel párhuzamosan feküdt, tőle 6 cm távolságra.

Mellékletek:

1. 22 db gyöngyszem, kék és fehér színű üveg-pasztából, henger és hasáb alakú. (Gyermek-váz nyaka tájékán).³⁶ (41. kép 2., 49. kép 33/4).
2. Csontkarpercec. Világossárga színű, lapos, pontkörös díszítéssel. Törött bronzpánt és szegecs maradvánnyal. Átm: 5,6 cm, Sz: 1 cm, V: 0,3 cm. Gyermekváz bal karján³⁷ (49. kép 33/2).
3. Bronz fülbevaló. Vékony huzalból készült karika, a csüngőrész töredékes. A csüngő kis karikával csatlakozik a fülbevaló bronz keretéhez. Karika átm: 1,7 cm, Teljes H: 3,7 cm. Női csontváz koponyája mellett³⁸ (49. kép 33/3).
4. 10 db fehér és kék színű üvegpaszta gyöngyszem, henger és korong alakúak. — Női csontváz nyaka körül³⁹ (41. kép 1., 49. kép 33/1). A mellékletek alapján a gyermekváz leány volt (Lengyel I. meghatározásával ellentétben).

³⁴ Példányunk a Rajna vidékéről drága importáturt képező gagátkarpercecek üvegutáizata. *R. Alföldi, M.*, i. m. Kat. 83—84., további irodalommal.

³⁵ Gagátkarpercecek üvegutáizata. *R. Alföldi, M.*, i. h.; Laibachból is ismerünk hasonló fekete üvegkarperceceket, amelyek teljesen gagát hatást mutatnak: MNM Adattár, Paulovics Hagyaték, II/10 csg.

³⁶ Ságvár . . . 174. N táblázat 145., további irodalommal.

³⁷ Ságvár . . . 146., 175. O/1.; táblázat 102., 42. j. további irodalommal. Darabunk eltér az eddig megismertektől szélességét és díszítőmotívumát illetően.

³⁸ *Noll, R.*, Das römerzeitliche Gräberfeld von Salurn. (Innsbruck 1963) 122., XI. t.; *R. Alföldi, M.*, i. m. 430.; LXXX. t. 6., 433. Kat. 31.; LXXX. t. 8., 435. Kat. 65.; Ságvár . . . 25., 72., 185., 281., 283., 315. sírokból, további irodalommal.

³⁹ Ságvár . . . 145., 174. N/1 táblázat, passim. Gyöngy-sorunkon található egyetlen dinnyemag alakú szemhez vö. *R. Alföldi, M.*, i. m. 442., 94. kép 10.

34. sír: (2. kép)

A 25. sírkamra É-i fala mellett fekszik. Teljesen elpusztult, csupán D-i és Ny-i zárófalának nyomait sikerült megtalálni. Falai kőből épültek, fent téglasor volt rájuk helyezve. Irányítása: Ny—K, 95° eltérés É-től. A sírnak csak Ny-i fele maradt meg, kb. 110—120 cm hosszúságban. Falainak vastagsága is teljesen bizonytalan. D-i fala kb. 50 cm vastag volt. A sírban semmiféle leletanyagot nem találtunk.

35. sír: (2. kép)

A 30. sírtól Ny-ra feküdt kb. 100 cm távolságban. Oromzatos fedelének csúcsa a felszíntől mérve 270 cm, alja 340 cm mélyen került elő. Kb. 25 cm-rel fekszik magasabban, mint a 30. és 32. sírok feneke. Irányítása: Ny—K, 107° -kal tér el É-től. A sírt egy hatalmas, középkori gödör ásása alkalmával találták meg és pusztították el. Oldala kőből, ill. felső sora téglából készült. É-i fala eléggé megrongálódott. A sír belső szélén 5 cm széles párkány futott körül, ebbe voltak beállítva a fedőtéglák, amelyeknek a belső élet fent levágták, hogy jobban össze lehessen őket illeszteni. Ny-i végén 2, ill. 1 db tetőtéglát „in situ” találtunk meg. A tető végét Ny felől élére állított téglá zárta be. Kívülről igen vastag habarcsréteggel borították be, hogy a föld behatolását megakadályozzák. Falai kívülről rendetlenül voltak rakva (38. kép), tehát a sír földbe volt süllyesztve, míg a falak belső oldalát simára vakolták és rózsaszínűre festették. A sírüreg alját nagy téglákkal rakták ki és Ny-i végében a rózsaszínű habarcsból 30 cm széles „fejpárnát” képeztek ki. Belsejében a Ny-i végén kb. 18 cm széles kis párkányt találtunk. A sírüreg H: 210 cm, Sz: 50 cm. M: 42 cm. Belsejében a bal kar és lábszár, valamint a jobb alsó lábszár feküdt eredeti helyén; egyébként a sírban leletet nem találtunk. A csontváz fejével Ny-i irányban feküdt. „Alsó végtagsontok. Férfi 23—X éves. Csontozata vasos, erőteljes. Lábszárak teljesen összezsugorodtak, bokaizülete azonban ép.” (Éry K.) — „Férfi, 25—35 éves, „A” vércsoportú.” (Lengyel I.)

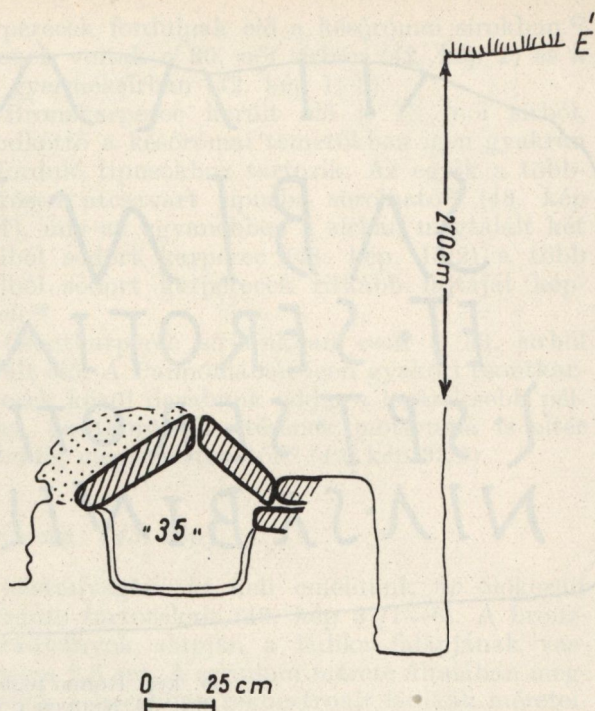
36. sír: (2. kép)

A Könyvtár kertjének É-i részében 250 cm mélységben római sír falát találtuk meg. A 36. sír alsó kőszára 300 cm mélységben volt, és kb. 130 cm hosszúságban tudtuk megfigyelni. Egyébként a sírt egy beásás teljesen elpusztította.

Az árok Ny-i részéből 170 cm mélységből érem került elő (46. kép No. 10).

37. sír: (2. kép)

Építkezés közben a munkások az udvar K-i felében, a 29. sírtól Ny-i irányban 2,2 m távolságban földsírra bukkantak és azt munka közben teljesen

38. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 35. sír metszetrajza
Рис. 38. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Профиль могилы № 35

Fig. 38. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Coupe de la sép. n° 35.

elrombolták. Az utólagos rekonstrukció után hozzávetőleges irányát is sikerült megállapítani: Ny—K-i irányú volt, É-től 80° eltéréssel. A helyszínen már csak az alsó lábszárcsontok néhány darabját lehetett megtalálni.

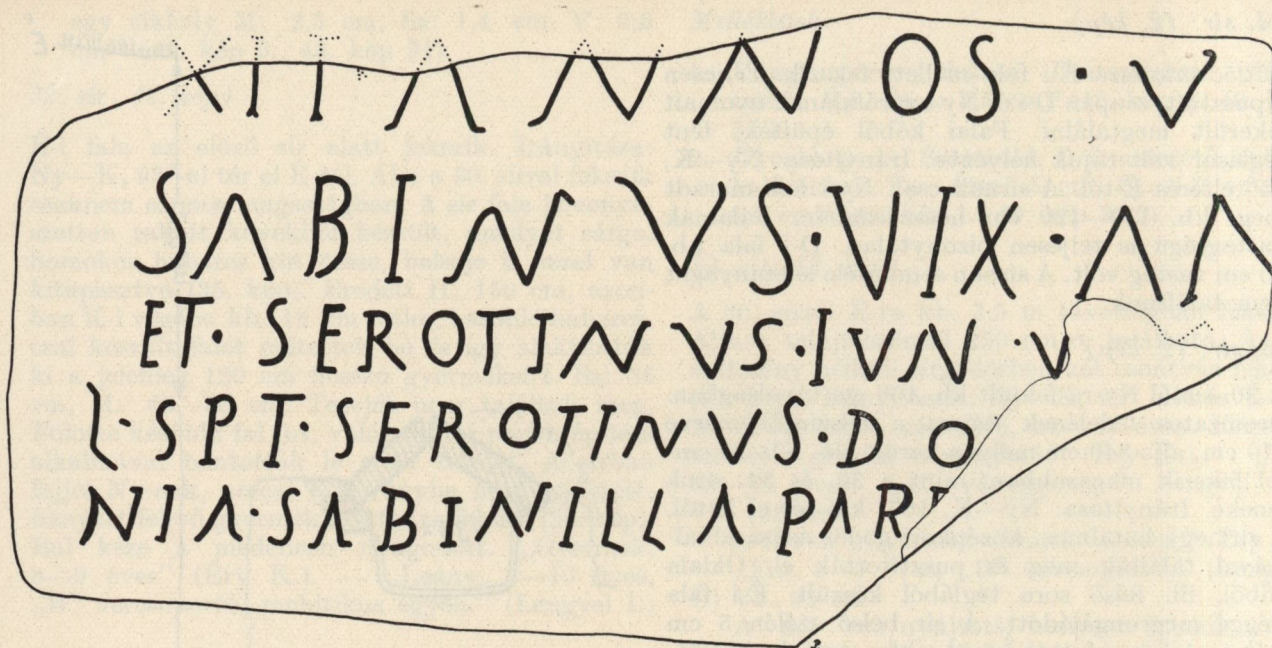
A sírhoz a következő mellékletek tartoztak:

1. Üveg illatszertartó edényke, kékesfehér színű, vastagfalú, hasáb alakú. M: (csonkán) 5,5 cm, Tá: 3,1 cm⁴⁰ (44. kép 3., 49. kép 37/7).
2. Scrinium bronz alkatrészei⁴¹ (43. kép).
 - a) Bronz kulcspajzs. Kerek alakú, külső szélén kettős sorban beponcolt sűrű pontdiszkekkel, kidomborodó sávós díszítésén belül ugyanilyen mintával. Belsejében szegletes kivágás volt a kulcs számára. A fára erősítés céljából áttört szeglyekkel. Sérült, töredékes. Átm: 11 cm (49. kép 37/1).
 - b) Bronz fogantyú. Szegletes átmetszetű, két végén ívesen visszahajtott bronzfogantyú. Két végén egy-egy karikával. M: 11,5 cm, V: 0,5 cm (49. kép 37/2).
 - c) Bronzveretek. Kerek vékony bronzlap, szélei csipkézettek. Belül egy sor beponcolt díszítéssel. L alakban megtört szegecs díszes gombja. Átm: 3,8 cm. Szegecs H: 2,5 cm. Visszahajtott rész H: 3 cm (49. kép 37/3).
 - d) Bronzveretek. 1 db téglalap alakú vékony bronzlemez, két végén 2—2 szegeccsel. H: 5 cm, Sz: 2,3 cm. Szegecs H: 1,8 cm (49. kép 37/6).

tartó és a gyöngyszemek — sajros, szórványként talált értékes leletek — gazdag női sírra vallanak.

⁴⁰ Benkő A., i. m. 176.; 16d típus. XL. t. 3.

⁴¹ Radnóti, A., Intercisa II. i. m. 242.; Bogád... 131.; további irodalommal. A scrinium, az üveg illatszer-

39. kép. Római téglafredéke sírfelirattal
Рис. 39. Киприч с надгробной надписью
Fig. 39. Brique avec inscription tombale

e) Bronztöredékek. Lapos vékony szabálytalan alakú bronzlap töredék, széleiken beponcolt díszítéssel (49. kép 37/4).

3 db gömbölyített szegecsfej, belül üreges (49. kép 37/5).

1 db ép szegecs. H: 2 cm. Gomb átm: 0,6 cm.
1 db szegecstöredék gomb nélkül.

3. 2 db érem (46. kép No. 2, 3).

4. Gyöngyszemek (bemondás alapján, elvesztek).

1958. szeptember 9-én a Könyvtár egyik földszinti helyiségének falából, bontás során sírfelirattal ellátott római téglakerült elő, összetörve, 3 darabban, csonkán. H: 34 cm, Sz: 17 cm, V: 6 cm. A téglán levő felirat úgy készült, hogy ezt a téglába nedves állapotban írták bele, majd utána a téglát kiégették. Ez a téglánk tehát egyenesen sírfeliratnak készült. Felirata: 39. kép.

A feliratos téglának temetőnkhez való tartozása bizonytalan, nem tudjuk, hogy melyik elpusztított sírból kerülhetett az épület falába. A sírfeliratot a szülők: L. SPT. SEROTINVS — akinek származási helye is meg volt jelölve: DO [. .] — és [. .] NIA SABINILLA állíttatták, a töredékes sírfelirattól kitűnően, három gyermeküknek: egy ismeretlen nevűnek, aki ötéves korában hunyt el; SABINVS-nak, akinek életkor megjelölése letört; és ugyancsak minden életkori adat hiányzik harmadik gyermeküket SEROTINVS IVN-t illetően is. A jóminőségű, kurzív írás felé hajló felirat a SEPTIMIVS császári gentiliciumból következtethetően a III. sz.-ra tehető.⁴²

A nevekkal kapcsolatban: SABINVS és SABINILLA Pannóniában általánosan előforduló nevek.⁴³ A SEROTINVS név a ritkábbak közé tartozik.⁴⁴

L. SEPTIMIVS SEROTINVS származási helyéről a töredékes felirat nem ad támpontot. Amennyiben a második sorban az ANNOS szó ki volt írva, akkor ott még 3 és fél betűnek kellett lennie. Ebben az esetben számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy a 4. sor végén város vagy tartomány neve állhatott és az 5. sor elején levő [.] NIA szótag nem a SABINILLA név gentiliciuma, amit esetleg [AN] NIA-ra egészíthetünk ki, hanem a város vagy tartomány nevének végződése. Ebben az esetben az anya neve egytagú volt.

*

A temető 37 sírjából aránylag csekély számú anyag került napvilágra. A kevés emléktárgy főleg a női és gyermekvázak mellett volt található.

Gyöngyök: (41. kép)

A 9. (női) — 41. kép 4. — valamint a 13., 17., és 33. (gyermek) sírokból kerültek elő. Ezek közül a 13. sír díszített, nagyméretű pasztagyöngyeit (48. kép 13/1) és a 17. sír nagyméretű gyöngyszemét kivéve (41. kép 3.), füzereink a Pannóniában igen kedvelt típusokat mutatják.⁴⁵

Karperecek:

A karperecek sorából kiemelkednek a gagátból készültek, amelyek a 30. (női) — 42. kép 2. — és

⁴² Vö. Barkóczi, L., i. m. 296.

⁴³ Mócsy, A., i. m. 188.; Barkóczi, L., i. m. 323.

⁴⁴ Barkóczi, L., i. m. 324.

⁴⁵ Vö. 23., 36., 39. j.

1. Sírkamra	2. Kettős téglasír	3. Kőből+téglából épített sír	
4. 25. 28.	1—2. 15—16. ♂ ♀	3. ? 5. ? 9. ♀ 10. ♂ 14. ? 15. ♂ 16. ♀	20. ? 22. ? 23. ? 30. ♂ 34. ? 35. ♂
4. Téglából épített sír	5. Kőves mecseki hordalékban kiképzett sír		
6. ? 8. ♀ 11. ? 19. ? 24. ?	13. inf. 29. ? 31. inf. 32. inf.		
6. Földsírr	7. Bolygatott: (×)	8. Melléklet nincs: (∅)	
7. ♀ 12. ♂ 21. ? 27. ♀ 33. ♀ 37. (?) ♀	1—2. 23. 3. 24. 4. 25. 5. 26. 6. 28. 12. 29. 14. 35. 20. 36. 22. 37. (?)	5. ? × 6. ? 7. ♀ 10. ♂ 11. ? 14. ? 19. ? 20. ? ×	22. ? × 23. ? × 24. ? × 25. ? × 26. ? × 27. ♀ 34. ? 35. ♂ ×

40. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. A temetőben előforduló sírtípusok táblázata.

Рис. 40. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Таблица типов могил, обнаруженных в могильнике. — 1. Склеп — 2. Двойная могила из черепиц. — 3. Могила из камней и черепиц. — 4. Могила из черепиц. — 5. Могила, образованная в каменистых наносных отложениях горы Мечек. — 6. Земляная могила. — 7. Потревоженная могила. — 8. Могила без погребального инвентаря

Fig. 40. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Tableau des types de sépultures présents dans le cimetière. — 1. Chambre sépulcrale. — 2. Double tombe en briques. — 3. Tombe construite en pierre et en briques. — 4. Tombe construite de briques. — 5. Tombe exécutée d'alluvions pierreuses du Mecsek. — 6. Tombe de terre. — 7. Bouleversé. — 8. Sans mobilier.

31. (gyermek) sírokból — 42. kép 5. — kerültek elő. Gagátárú általában csak a nagy városok temetőinek anyagában ismeretes, a szerényebb falusi települések emlékananyagából eddig nem igen ismerünk gagátékszert.⁴⁶

A gagátárú drága importjellege miatt sok esetben nagyon hasonló színű és formájú üveg-

karperecek fordulnak elő a későrómai sírokban.⁴⁷ Ilyenek voltak a 30. női sírban (42. kép 2) és a 32. gyermeksírban (42. kép 1, 3).

Bronzkarperec került elő a 18. női sírból, mindkettő a későrómai temetőkhöz igen gyakran előforduló típusokhoz tartozik. Az egyik a többszörösen átcsavart típusba sorolható⁴⁸ (48. kép 18/1), míg az ugyanebben a sírban megtalált két szálból sodort karperec (48. kép. 18/2) a több szálból sodort karperecek ritkább fajtáját képviseli.⁴⁹

Csontkarperec sírjainkban csak a 33. sírból került elő. A Pannóniában igen gyakori csontkarperecek közül darabunk eddig a legszeleesebb példány, pontkörös díszítésének motívuma is eltér az eddig megismertektől⁵⁰ (49. kép 33/2).

Scrinium: (43. kép).

A leletanyagból ki kell emelnünk az előkerült scrinium tartozékait (49. kép 37/1—6). A bronzmaradványok alapján a ládika falapjának vastagsága 2,5 cm. A scrinium mérete általában meg egyezik a korábban rekonstruált ládikák méreteivel: H: 28—30 cm, Sz: 28—30 cm, M: 25 cm.⁵¹ Darabunk az egyszerűbb, csak ornamentális díszítőelemeket használó, ún. nyugati típusú csoporthoz tartozott, amelynél a kulcslyuk a pajzson található.⁵² Ezek a Rajna mentén már a III. sz. második felétől kezdődően előfordulnak gazdag női sírokban.⁵³ (Rekonstrukciónkat az eddigiektől eltérően úgy készítettük el, hogy a fogantyú a dobozka tetejére került (43. kép).

Gemma: (25—26. kép)

Az ékszerek közül ki kell emelnünk a 17. gyermeksírban talált gyűrűbe való gemmát, amely a „Jó Pásztor”-t ábrázolja.⁵⁴ Finom megmunkálásán kívül azért is érdekesebb darab, mert paszta-szerű anyagból, nyilvánvalóan mintából sokszorosítva készült, nem egyedi darab.

Kerámia:

A temető sírjaiból igen csekély kerámiaanyag került elő. A töredékek közül megemlítjük egy mázas korsó nyaktöredékét, amelyet az 1. sírban találtunk (48. kép 1/2). Mázas bögre töredéke került elő a 9. sírból (48. kép 9/3).⁵⁵ Korsó töredéke került még elő a 4. sírkamrából. — A 8., 9., 26., és 31. sírok fölött talált kerámiatöredékek a pannóniai későrómai temetőkhöz előforduló szokást tükrözik.⁵⁶

⁴⁶ Vö. 33. j.; Hagen, W., i. m. további irodalommal.; R. Alföldi, M., i. m.

⁴⁷ Vö. 34—35. j.

⁴⁸ Vö. 25. j.

⁴⁹ Vö. 26. j.

⁵⁰ Vö. 37. j.

⁵¹ Vö. 41. j.

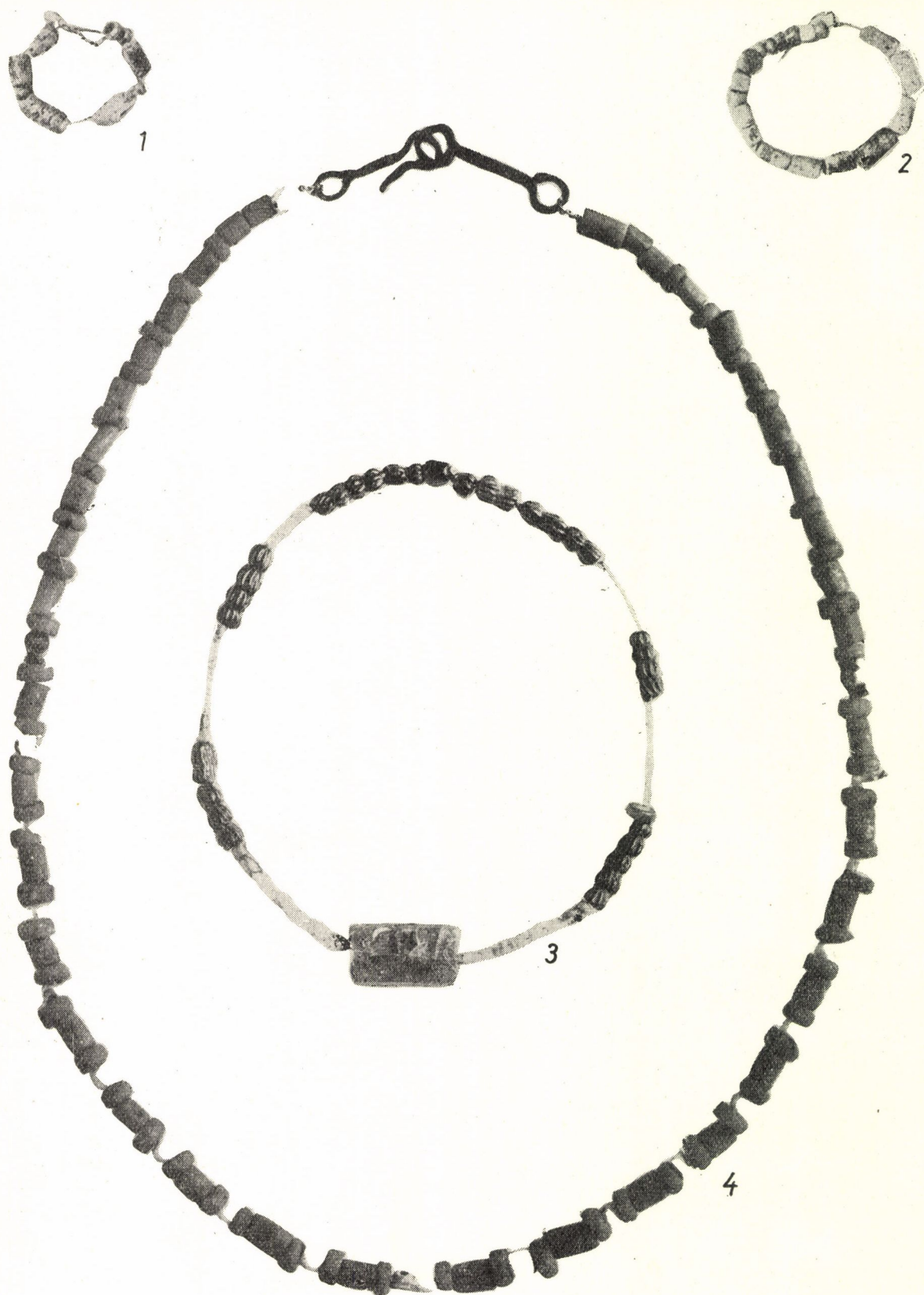
⁵² Fremersdorf, F., Germ 15 (1931) 171., 5. kép.

⁵³ Oxé, A., Germ 16 (1932) 49.

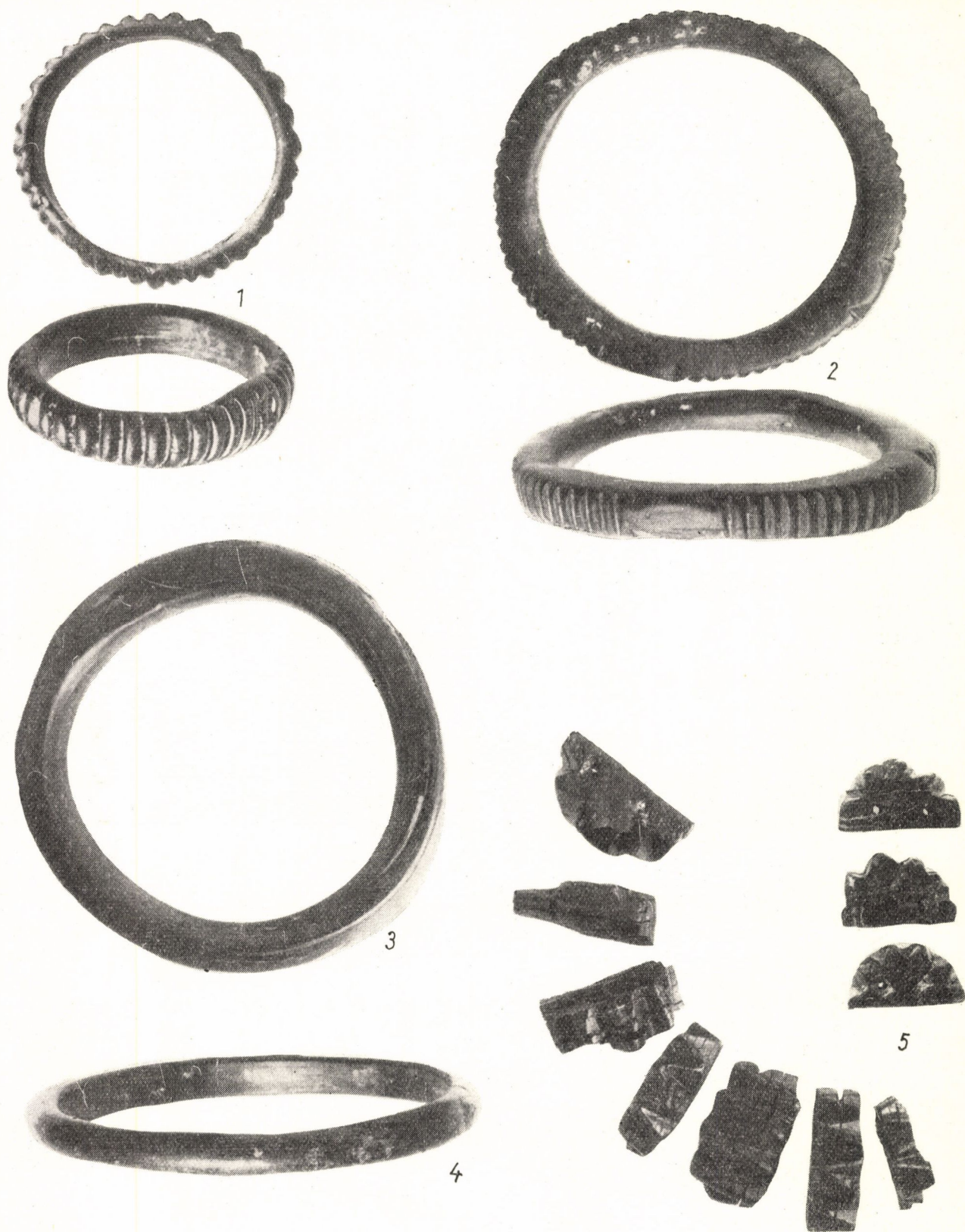
⁵⁴ Vö. 24. j.

⁵⁵ Vö. 16. j.

⁵⁶ Dombay, J., i. m. 292., 191. j.; F. Fremersdorf ezt étel-italáldozattal, illetve a halotti lakoma maradványaival hozza összefüggésbe: [Germ 14 (1930) 157-].

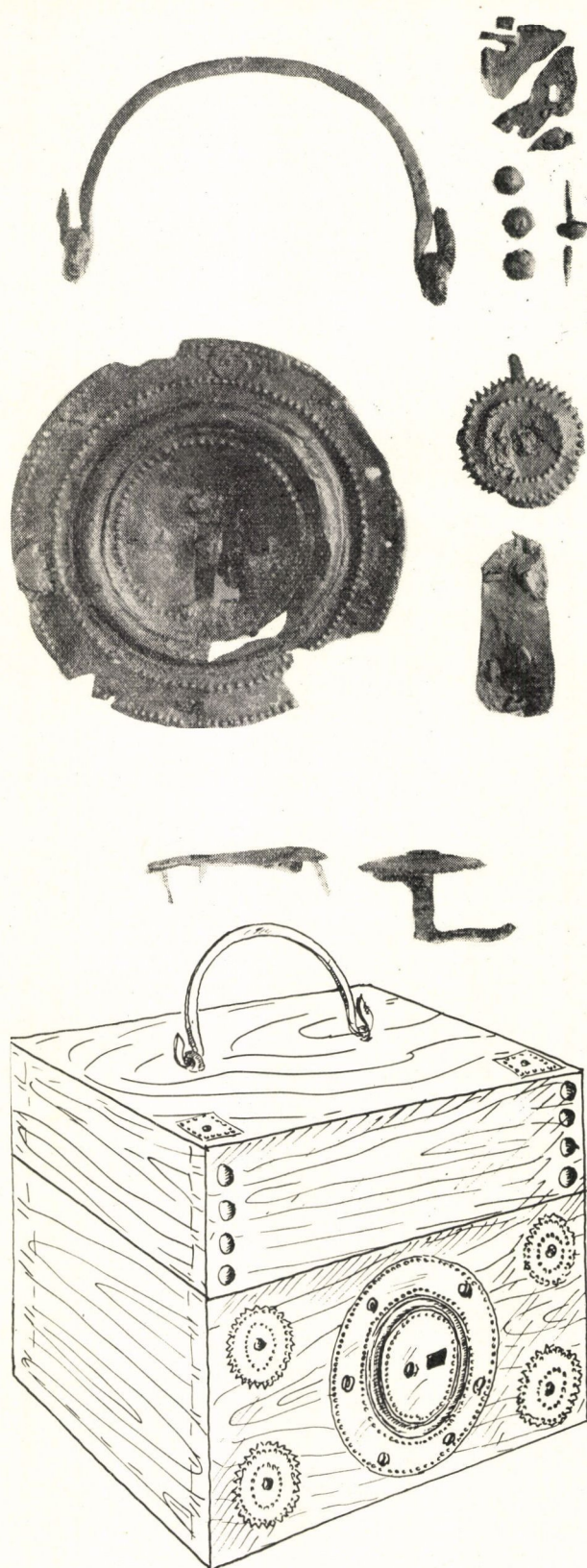
41. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. Gyöngyök: 1—2. 33. sír. — 3. 17. sír. — 4. 9. sír. 1 : 1
 Рис. 41. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Бусы: 1—2 могила № 33. — 3. могила № 17. — 4. могила № 9. 1:1
 Fig. 41. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Perles: 1—2. Sép. n° 33. — 3. Sép. n° 17. — 4. Sép. n° 9. 1 : 1

42. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. — Üvegkarperecek: 1. 32. sír. — 3. 32. sír. — 4. 30. sír. — Gagátkarperecek: 2. 30. sír. — 5. 31. sír. 1 : 1

Рис. 42. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Стекланные браслеты: 1. могила № 32. — 3. могила № 32. — 4. могила № 30. — Гагатовые браслеты: 2. могила № 30. — 5. могила № 31. 1:1

Fig. 42. Pécs — 8, rue Geisler Eta. — Bracelets de verre: 1. Sép. n° 32. — 3. Sép. n° 32. — 4. Sép. n° 30. Bracelets de jais: 2. Sép. n° 30. — 5. Sép. n° 31. 1 : 1

43. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. Scrinium bronzmaradványai és rekonstrukciója a 37. sírból
 Рис. 43. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Бронзовые остатки скриния из могилы № 37 и его реконструкция
 Fig. 43. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Fragments de bronze d'un écerin de la sép. n° 37 et sa reconstitution

Üvegek:

A temető leletanyagában — ha nagyon töredékesen is — az üvegáruk vannak képviselve a legnagyobb számban. Üvegpohár volt az 1. és 13. sírokban (utóbbihoz vö. 44. kép 2). Ezek a szokásos IV. sz.-i félgömb alakú és kúpos végű típushoz tartoznak.⁵⁷ Üvegpalack került elő a 29. sírból (45. kép), amelynek gömbtestén függőlegesen futó, gerezdelt dísz ritkán előforduló típust képvisel.⁵⁸ Kisebb illatszertartó üvegedényeket találtunk a 13. sírban (48. kép 13/4), a 8. sírban (44. kép 1) és a 37. sírban (44. kép 3). — A fentiekén kívül üvegedények töredékei kerültek még elő a 2., 3., 4., 5. sírokból. Az üvegmellékletekkel ellátott sírok nemét illetően biztos adatunk csak a 13. (gyermek), a 8., 28. (női) sírok esetében van. A töredékes üveganyag alapján annyit azonban megfigyelhettünk, hogy több esetben előfordult kancsó-pohár leletegyüttes a sírokban; az 1. sírban üvegpohár — mázas kerámiakorsó, míg a 3. sírban üvegkancsó — agyagpohár (?) változatban.⁵⁹

44. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. Üveg illatszertartók:
 1. 8. sír. — 3. 37. sír. — Üvegpohár: 2. 13. sír
 Рис. 44. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Стекло-флаконы: 1. могила № 8. — 3. могила № 37. — Стакан из стекла: 2. могила № 13
 Fig. 44. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Flacons de parfum en verre: 1. Sép. n° 8. — 3. Sép. n° 37. — Verre à boire: 2. Sép. n° 13.

Vaseszközök:

A későrómai temetőben annyira gyakran előforduló vaskések közül csak az 1—2. festett kettős sírból származó vaskést említhetjük meg⁶⁰ (48. kép 2/2). Az 1—2. festett kettős sír közeléből előkerült alakatlan vastöredékek rendeltetését nem ismerjük (48. kép 1—2).

⁵⁷ Vö. 2. és 22. j.

⁵⁸ Vö. 30. j.

⁵⁹ Gerke, F., Die Wandmalereien der neugefundenen Grabkammer in Pécs (Fünfkirchen). Neue Beiträge zur Kunstgeschichte d. 1. Jahrtausends. Forschungen zur Kunstgeschichte und christliche Archäologie. I. Erster Halbband. (Baden-Baden 1952) 116., 31. kép.; Ságvár ... 167., további irodalommal.

⁶⁰ Vö. 5. j.

45. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. Üvegpalack a 29. sírból. 1 : 1

Рис. 45. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом № 8. Стекло-сосуд из могилы № 29. 1:1

Fig. 45. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Bouteille de verre de la sép. n° 29. 1 : 1

Érmek: (46. kép).

Temetőrészünkben kevés éremanyag került napvilágra. Legkorábbi érmünk a 4. sírkamrából származik: Gallienus Róma városában 264-ben (?) vert bronz antoninianusa. A 37. sírban talált

érmek (No. 2., 3.) Carinus és Diocletianus pénzei. A 13. (gyermek) sírban levő érme II. Constantius 351—354. évek között és Iulianus No. 5—7, 9) 355—361. évek között vert pénzeiből adódnak.

A Megyei Könyvtár udvarán feltárt későrómai temetőrészlet sírjait elemezve a következő csoportokat tudjuk megkülönböztetni:

Sírkamrák: (40. kép 1)

Három sírkamra került elő: a 4., 25., és 28. számú. A 4. és 28. sírkamrák bejárata D felől volt, míg a 25. számúé K felől. Megállapítható volt, hogy a 4. és 28. sírkamra részben, a 25. sírkamra teljesen a föld alá volt süllyesztve.⁶¹ A sírkamrákat a későbbi századokban elpusztították, azonban még így is megmaradtak olyan nyomok, amelyek alapján bizonyos, hogy a bennük megépített sírok Ny—K irányban feküdtek. A 4. sírkamra DK-i sarkánál található falösszetoldás esetleg két építési periódust jelent. Hasonló jelenség figyelhető meg a 28. sírkamránál, amelynek É-i része eredetileg Ny—K-i irányú sír lehetett és később előteret építettek hozzá.⁶²

Kettős sírok: (40. kép 2)

Ezt a típust az 1—2. festett ikersír (50—51. képek) és a 15—16. épített téglasírok képviselik (53. kép 1—2).

⁶¹ A 25. sírkamrához meglehetősen hasonló alaprajzú sírkamrát közöl F. Fremersdorf (i. h.) a Köln-Jakobstr.-i temetőből, amelynek azonban a két fülkéje közül az egyik négyszögletes, nem pedig félkör alakú. Ebben a sírkamrában azonban a sírok iránya É—D volt.

⁶² Vö. Fremersdorf, F., i. h., ahol a szerző szerint egy kőkoporsó állott és eköré építették a sírkamrát.

NO.	PÉCS - GEISLER ETA U. 8.	AV	RV	A. D		SÍR	INV. N° /PÉCS/
1.	GALLIENVS AVG DIANAE CONS AVG		Г	Roma 264 /?/	RIC. 181	4. sír.	60.101.2
2.	IMP C M AVR CARINVS GENIVS EXERCITI		КАА	Roma 283-285	RIC. 255	37. /?/	67.1.2
3.	IMP C VAL DIOCLETIANVS AVG IOVI CON-S-ERVAT		ТХХІТ	Ticinum 288	RIC. 225	37. /?/	67.1.1
4.	CONSTANTINVS IVN NOB C CAESARYM NOSTRORVM		VOT X ASIS	Siscia 317-337	N. H.	II. blokk	60.109.1
5.	DN CONSTAN-TIVS PF AVG FEL TEMP-REPARATIO 12/		ASIS	Siscia 351-354	LRBC. 1222	13.	60.106.6 } 60.106.4 }
6.	DN CONSTAN-TIVS PF AVG FEL TEMP-REPARATIO 12/		?	?	?	"	60.106.5 } 60.106.2 }
7.	DN CONSTAN-TIVS PF AVG FEL TEMP-REPARATIO		SMKA	Cyzicus 351-354	LRBC. 2496	"	60.106.3
8.	DN CONSTANTIVS IVN NOB C FEL TEMP REPARATIO		LX XII ?	?	-	"	60.106.1
9.	DN IULIANVS NOB CAES FEL TEMP REPARATIO		ASIS	Siscia 355-361	LRBC. 1228	"	60.106.7
10.	CONSTANTINVS Din.		VOT X MVLTTX	?	?	IX. blokk	63.4.2

46. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. Éremtáblázat

Рис. 46. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Таблица монет

Fig. 46. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Tableau des monnaies

Az 1—2. festett ikersír rácskerítés mintájának legközelebbi párhuzamát a pécsi II. sz. sírkamra rácskerítésmintát ábrázoló festményében találjuk meg.⁶³ A Megyei Könyvtár udvarán feltárt kettős sír rácskerítés mintája primitívebb, kevesebb művészi készségre valló munka. A kör alakú díszítmények kezdetlegesen kidolgozott Christogramok keretei lehetnek; az egyikben vékony vonalakkal berajzolt kereszt látható. Christogram lehetett a 2. sír megépített Ny-i oromzatának díszítése (51. kép 3), amely töredékes állapotban maradt meg. A keretbe vékony körvonalat karcoltak be és ugyanitt bekarcolt kereszt látható. Minden esetre ezek a sírok újabb példáját nyújtják Sopianae-ban a paradicsomkert motívumnak.⁶⁴

A 15—16. sírokban megfigyelhettük, hogy a két sír közötti válaszfalon 2 négyzetleges lyukat létesítettek (53. kép 2).

Kettős temetkezéshez soroljuk a 33. földsírt is, ahol anya és gyermeke együtt fekszik. Feltehetően egyszerre temették el őket.⁶⁵

Pécs-Geisler Eta u. 8. (1958—1961)

♂	♀	Inf.
10. (O)	7. (O)	13. ♂
12.	8.	17. ♀
15.	9.	26. ?
30. (A)	16.	31. ♀ (O)
35. (A)	18.	32. ♀ (B)
	27. (O)	33. ♀ (B)
	30. (B)	
	33. (A)	
	37.	

(Vércsoport = O, A, B)

(Группа крови — Groupe de sang)

47. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. A sírok nemenkénti csoportosításának táblázata

Рис. 47. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Таблица

группирования могил по полу захороненных
Fig. 47. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Tableau montrant le
groupement des sépultures selon sexes.

A kettős temetkezéseknek egy másik típusát képviseli az a temetkezési szokás, amikor egy sírhelybe egymás fölé helyezik a vázakat. Ilyen

volt a 30. sír, ahol a sír alján levő férfiváz fölé helyezték a női vázat (32. kép, 54. kép 3—4).

*Köböl és téglából épített sírok:*⁶⁶ (40. kép 3)

Szám szerint a legnagyobb csoportot képviselik. Ezeknél a síroknál megfigyelhettük azt, hogy számos esetben a sír alja téglával volt kirakva (5, 14, 15, 20, 24 és 35. sírok) és a sír belső fala rózsaszínű vakolattal volt fedve (5, 14, 20, 22, 30 és 35. sírok). A sírok lefedése oromzatosan egymáshoz támasztott, nagyméretű téglákkal történt. A 30. sírnál a sír K-i végén, míg a 35. sírnál a sír Ny-i végén függőleges helyzetű téglával zárták le az oromzatos tetőt.

*Téglából épített sírok:*⁶⁷ (40. kép 4)

A legkisebb létszámú csoportunkhoz tartoznak. A sírok közül a 24. sír alja téglával volt kirakva, falai belül habarccsal simítottak. Lefedésük 3—3, illetve 5—5 téglával, oromzatosan történt.

*Köves mecseki hordalékban kiképzett sírok:*⁶⁸ (40. kép 5)

A csoporthoz tartozó sírok közül a 13. sz. belül rózsaszínű, míg a 32. sz. sárgásszínű habarccsal volt kitapasztva. Meg kell jegyeznünk, hogy ebbe a csoportba csak gyermeksírokat sorolhatunk.

Fentiekől eltérő típust képvisel a 18. női sír, amelynek fala egyáltalán nem volt, a sír alját nagyméretű peremes téglá képezte, erre támasztották oromzatosan a tetőcserepeket.

Ugyancsak eltér a többi sírtól a 17. gyermek-sír, amely nagyobb vízhozda kövekből rakott száraz falakból készült, ezekre a keresztben ráhelyezett négy lapos kőlap képezte a sír lefedését.⁶⁹

Az épített sírok közül a 15—16. és a 35. sírokban az volt megfigyelhető, hogy a sír Ny-i végében, tehát a váz feje alatt magasított „fejpárnát” képeztek ki.⁷⁰ A 2. számú festett sírban a fejpárnát egy lehelyezett kődarab jelenti (51. kép 3).

A 35. sír Ny-i végén, és a 6. sír K-i végén kis párkányt létesítettek, feltehetően a mellékletek számára. Sajnos mindkettő bolygatott, kirabolt sír volt. Ugyanezt a célt szolgálhatta a 25. sírkamra falában talált két kis fülke is.

A Megyei Könyvtár udvarán levő temetőrészben összesen 5 földsírt tártunk fel. Ezek közül teljesen melléklet nélkül a 7., 12. férfi sírok és a 27. nő sír voltak.

A temetőrész sírjainak tájolása eléggé egységes képet mutat. Valamennyi sír csekély eltéréssel Ny—K irányítású, a vázak feje Ny, arca K felé

⁶³ Gerke, F., i. m. 115., 35. kép, további irodalommal.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Kettős temetkezés előfordul Baranyában: Zengővárkony (II) 12. sír (anya + gyermeke): Dombay J., i. m. 209., 20. kép; Fazekasboda, 3. sír (anya + gyermeke): uo. 220; Ságvár, 323. sír (anya + gyermeke): Ságvár... 132.

⁶⁶ Gosztongyi Gy., A pécsi ókeresztény temető. (Pécs) 35., 14/d típus.

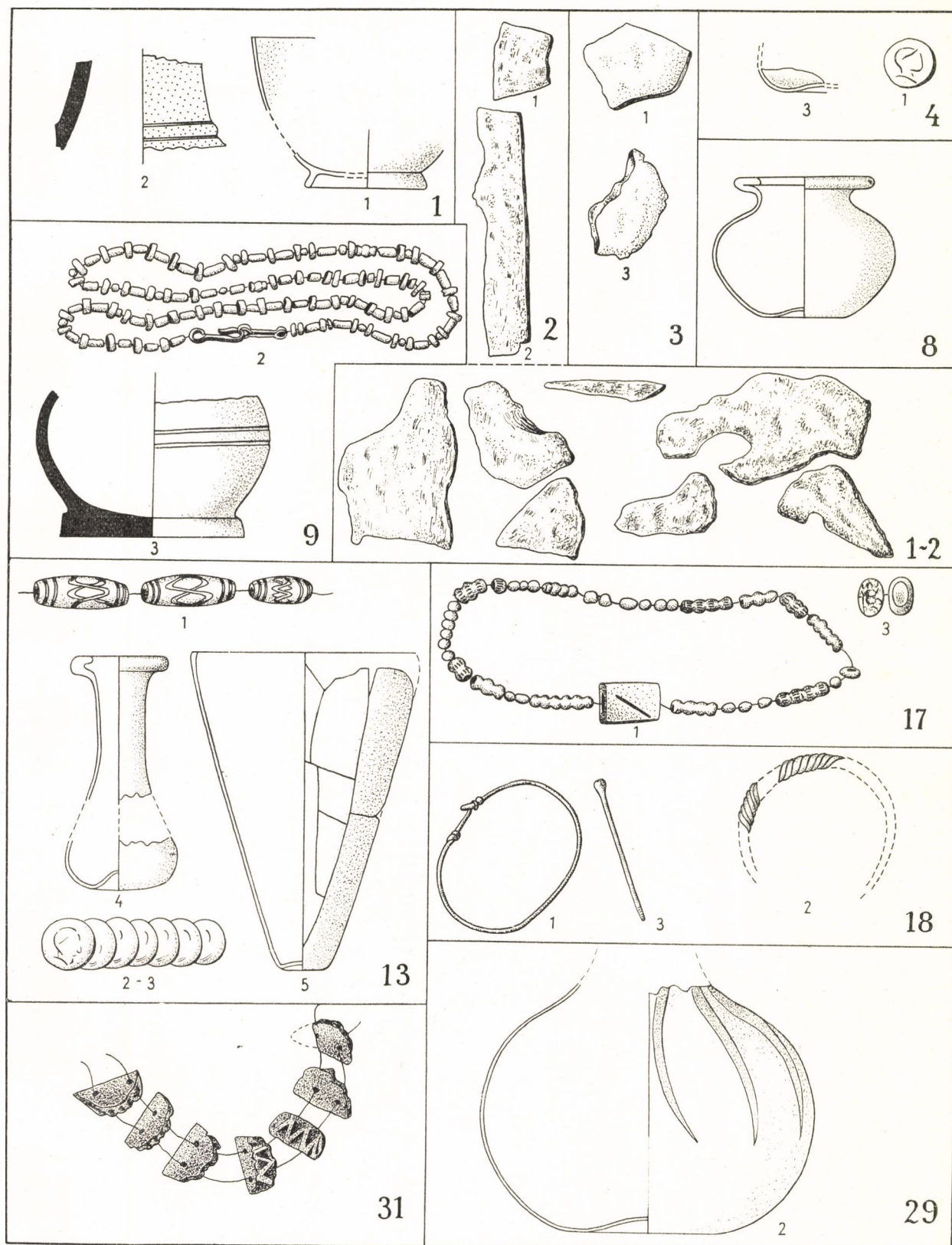
⁶⁷ Uo. 14/c—14/d típus keveredése.

⁶⁸ Uo. 14/a típus.

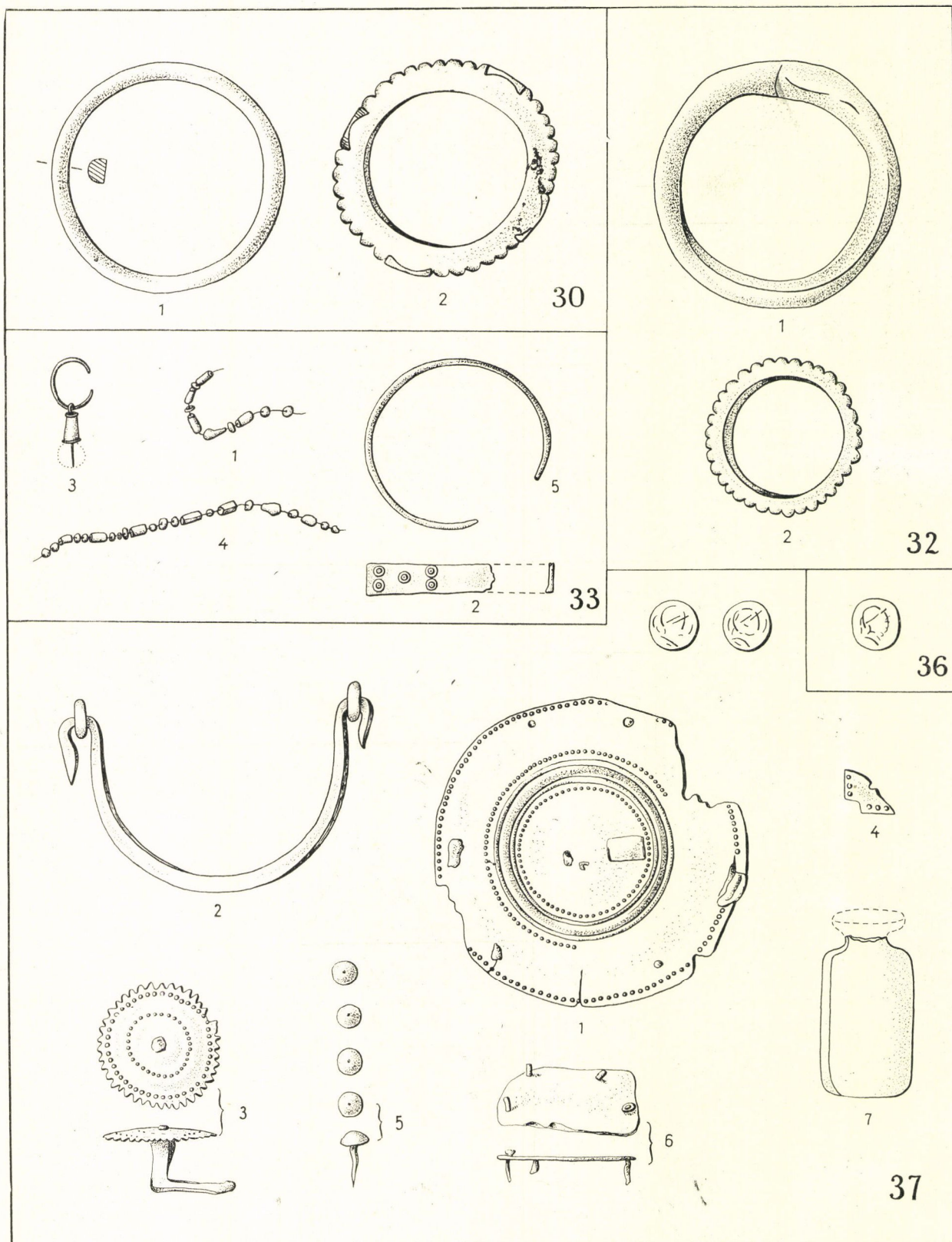
⁶⁹ Dyggve, E., History of Salontan Christianity. (Oslo 1951),... 102., V. kép. 9.

⁷⁰ Előfordul: Birján (téglasír, fej a sír K-i végében):

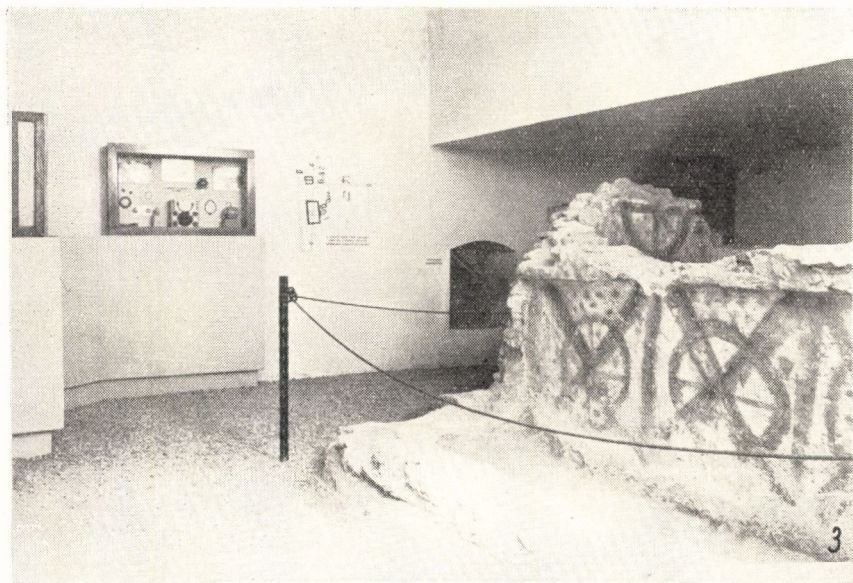
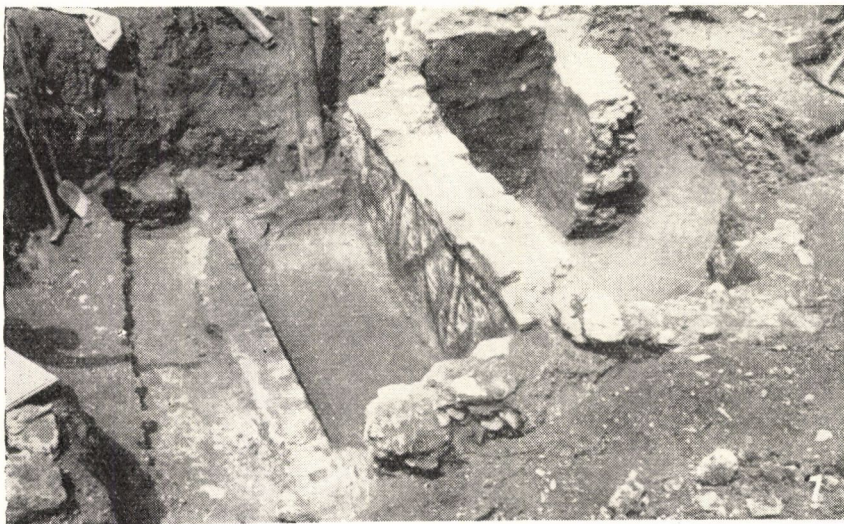
Dombay J., 244. Szilágy (4. sír, fej a sír Ny-i végében): Uo. 253., 56. kép; Ságvár, 222. sír: Ságvár... 59. kép. — Több sírban előfordult hasonló „fejpárna” az 1968. évi Pécs-István tér 12. sz. alatti ókeresztény temető feltárása során is, vö. 89. j.

48. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 1—31. sírok. 1 : 2
 Рис. 48. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Могила №№ 1—31. 1:2
 Fig. 48. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Sép. n°s 1—31. 1 : 2

49. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 32—37. sírok. 1 : 2
 Рис. 49. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Могила №№ 32—37. 1:2
 Fig. 49. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Sép. n°s 32—37. 1 : 2

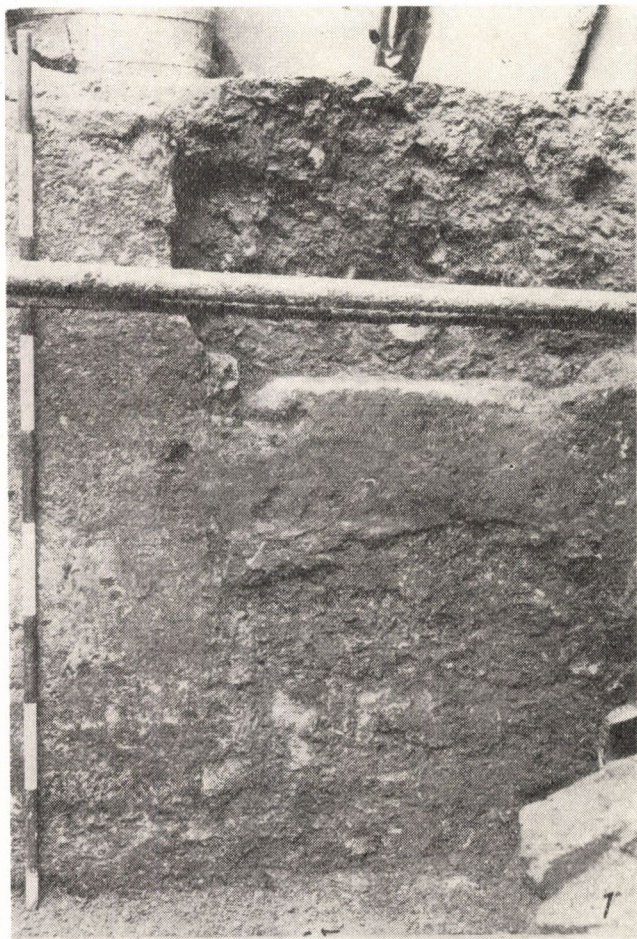
50. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. — 1. 1—2. festett ikersír ásatási felvétele. — 2. 1.sír festett É-i fala. — 3. Múzeum-szoba az 1—2. festett ikersírral

Рис. 50. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. 1. Расписная двойная могила № 1—2 во время раскопок. — 2. Северная стена с росписью могилы № 1. — 3. Музейная комната и расписная двойная могила № 1—2.

Fig. 50. Pécs — 8, rue Geisler Eta. — 1. Photo prise lors des fouilles de la tombe jumelée 1—2. — 2. Mur septentrional de la tombe peinte n° 1. — 3. Salle de musée avec la tombe jumelée peinte n° 1—2.

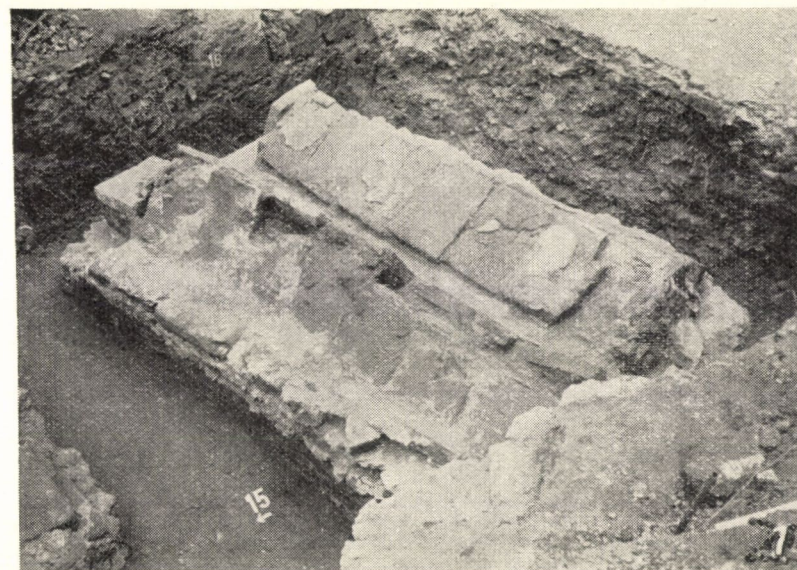

51. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. — 1. 2. festett sír D-i fala. — 2. festett sír K-i zárófala. — 3. 2. festett sír Ny-i zárófala
 Рис. 51. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. 1. Южная стена расписной могилы № 2. — 2. Восточная блокировочная стена расписной могилы № 2. — 3. Западная блокировочная стена расписной могилы № 2
 Fig. 51. Pécs — 8, rue Geisler Eta. — 1. Mur méridional de la tombe peinte n° 2. — 2. Paroi de fermeture orientale de la tombe peinte n° 2. — 3. Paroi de fermeture occidentale de la tombe peinte n° 2

52. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. — 1. 4. sírkamra D-i bejárata, küszöbvel. — 2. 4. sírkamra É-i fala, az egyik szellőzőnyílással és az „a” jelű sír É-i falának nyomaival. — 3. 4. sírkamra Ny-i hosszanti fala, „a-d” jelű sírok helyével
Рис. 52. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. 1. Южный вход с порогом склепа № 4. — 2. Северная стена склепа № 4 с отверстием для проветривания и следами северной стены могилы «а». — 3. Западная продольная стена склепа № 4 с местами расположения могил «а—д»

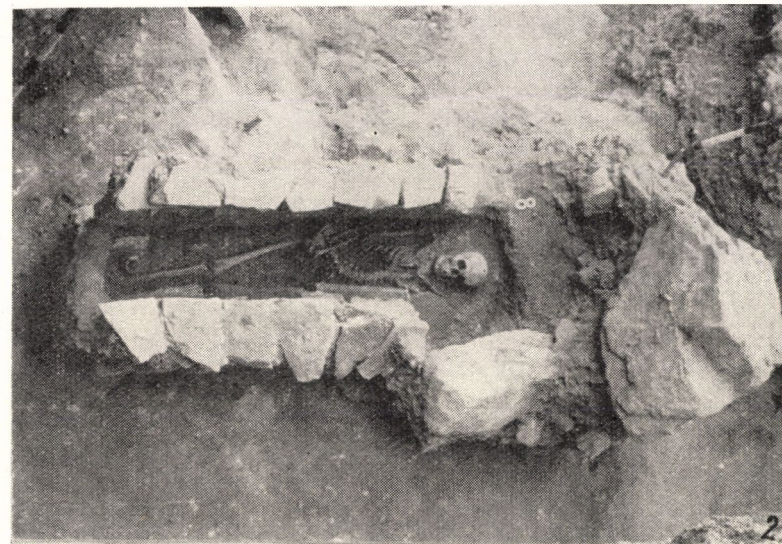
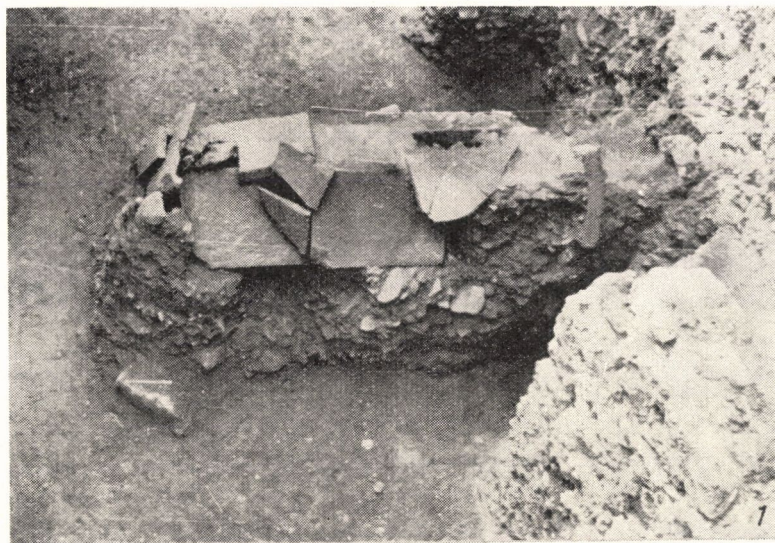
Fig. 52. Pécs — 8, rue Geisler Eta. — 1. Entrée sud de la chambre sépulcrale n° 4, avec seuil. — 2. Mur septentrional de la chambre sépulcrale n° 4, avec l'une des ouvertures aérantes et les vestiges du mur septentrional de la sép. „a” — 3. Mur long occidental de la chambre sépulcrale n° 4, avec l'emplacement des sép. „a-d”

53. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. — 1. 15–16. kettős téglasír. — 2. 15–16. kettős téglasír felbontás után. — 3. 28. sírkamra É-felől. — 4. 25. sírkamra K-felől.

Рис. 53. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. 1. Двойная могила из черепиц № 15–16. — 2. Двойная могила из черепиц № 15–16 после вскрытия. — 3. Склеп № 28 со стороны севера. — 4. Склеп № 25 со стороны востока

Fig. 53. Pécs — 8, rue Geisler Eta. — 1. Double tombe en briques n° 15–16. — 2. Double tombe en briques n° 15–16, après son ouverture. — 3. Chambre sépulcrale n° 28, vue du nord. — 4. Chambre sépulcrale n° 25, vue de l'est.

54. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. — 1. 9. téglasír D-felől. — 2. 8. téglasír É-felől. — 3. 30. téglasír kettős temetkezéssel. — 4. Részfelvétel a 30. téglasírról.

Рис. 54. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. 1. Могила из черепиц № 9 с юга. — 2. Могила из черепиц № 8 с севера. — 3. Могила из черепиц № 30 с парным захоронением. — 4. Фотография части могилы № 30 из черепиц

Fig. 54. Pécs — 8, rue Geisler Eta. — 1. Tombe en briques n° 9, vue du sud. — 2. Tombe en briques n° 8, vue du nord. — 3. Tombe en briques n° 30 renfermant deux squelettes. — 4. Photo de détail de la sép. n° 30.

nézett.⁷¹ Ezt tapasztalhatjuk a földsíroknál és az épített téglasíroknál is. Feltehetően valamennyi sírkamra elpusztított sírjában is így feküdtek a vázak.

Röviden érintenünk kell a Megyei Könyvtárnál feltárt sírépítmények szintezési adatait, mivel ezek alapján néhány fontos következtetésre juthatunk.

Az 1—2. számú kettős sír, a 25. sírkamra alja, de a Megyei Könyvtár udvarán feltárt számos más sír is alig valamivel fekszik mélyebben, mint az udvar szintje. A fentebbiekben már utaltunk rá, hogy feltevésünk szerint ez az udvar a székesegyháztól D felé lejtő domboldal volt, és a barokk ház építése alkalmával vágták le a dombot, ekkor építették a kertet határoló támfalat és a római sírok így kerültek ilyen magasra, alig valamivel a jelenlegi udvar szintje alá. Ha D-ről É felé haladva összehasonlítjuk az egyes sírok alapjainak mélységét, ez a lejtő világosan kirajzolódik, mivel a sírok alja É felé egyre magasabban található. Az alábbiakban adjuk (Balti tengeri) tengerszint feletti magassági méreteket az egyes sírok adatait.

Az udvar Ny-i felében levő sírépítményeknél:

4. sírkamra alja	149,16	m
4. sírkamra küszöbe	150,37	"
1. sír alja	151,26	"
2. sír alja	151,28	"
13. sír alja	152,34	"
9. sír alja	153,68	"
4. sírkamránál a külső római kori járószint.	150,33	"
15. sír alja	150,11	"
16. sír alja	150,05	"
12. sír alja	151,07	"

Az udvar K-i részében levő sírépítményeknél:

28. sírkamra belseje	150,56	"
25. sírkamra padlója	151,38	"
27. sír alja	151,91	"
30. sír alja	151,96	"
32. sír alja	152,02	"
35. sír alja	152,17	"
31. sír alja	152,50	"
33. sír alja	153,16	"

A fenti kimutatás szerint tehát a 4. sírkamránál a római járószint és a 9. sír alja között 3,35 m szintkülönbség van; az udvar K-i felében levő sírépítmények esetében a 28. sírkamra padlója és a 33. sír alja között pedig 2,60 m.

Természetesen figyelembe kell venni azt a körülményt is, hogy nem minden sírt temettek egyforma mélységre a felszíntől számítva. Mégis a

4. sírkamránál megtalált római kori járószint és a 9. sír alja között levő 3,35 m szintkülönbség azt mutatja, hogy itt a lejtő elég meredek volt. De ezek a szintezési eredmények még más fontos adatokat is elárulnak. Ha összehasonlítjuk a 4. sírkamránál a külső római járószintet és a 15—16. sírok aljának szintjét, azt látjuk, hogy ezek csak kb. 20—25 cm-re voltak a földbe süllyesztve és a sírkamrához hozzá építve, ezek teteje is a talajfelszín fölé emelkedett.

A római kori járószintet és az 1—2. sírok alját összehasonlítva azt látjuk, hogy a közöttük levő 6 m-es távolságon belül a szint kb. 1 m-rel magasabb. Az 1—2. sírnak az aljától a párkányig való magassága 110 cm. Az 1—2. sír falainak külső struktúrájából és abból a tényből, hogy a falak lent keskenyek és fent szélesebbek (3. kép), azt állapítottuk meg, hogy a sírok falai a tető kezdetéig a földbe voltak süllyesztve. Ebben az esetben a 4. sírkamránál észlelt római járószint és az 1—2. sírok párkánymagassága közötti szintkülönbség 2—2,10 m. Ez a magasságkülönbség, a két sír-építmény közötti 6 m-es távolságot figyelembe véve, elég jelentős. Úgy gondoljuk, hogy a sírok oromzatos teteje kiemelkedett a föld felszíne fölé, amint a 15—16. síroknál is megállapítottuk.

A 25. sírkamra környékén a szintezési eredmények tükrében, a következőket tudjuk megállapítani: A 27. sír, amely a 25. sírkamra Ny-i oromfalának Ny-i oldalán fekszik, s amelyre ráépült a 25. sírkamra e fala, több mint 0,5 m-rel magasabban fekszik, mint a 25. sírkamra padlója. A domb emelkedésének megfelelően kissé magasabban fekszik a 32. sír, vele csaknem egy magasságban a 30. sír és így emelkedik fokozatosan a szint egészen a 33. sír felé.

Külön kell beszélnünk a 31. sírről, amely ráépült a 32. sír É-i falára és ennek az alja 48 cm-rel magasabban fekszik a 32. sír aljánál. A 31. sír alja 112 cm-rel fekszik magasabban a tőle 1 m távolságban levő 25. sírkamra padlójánál. A 31. sír csúcsa az aljától számítva 74 cm magas volt. Erről a sírről — az 1961. augusztus 3-i naplóbejegyzés szerint — a következőket állapítottuk meg: „Külseje teljesen rendetlenül rakott, bizonyára egész a földbe volt süllyesztve” (55. kép). Ha a sír alja és a 25. sírkamra padlója közötti 112 cm-hez hozzászámítjuk azt a 74 cm-t, ami a sír alja és oromzata közé esik, ez összesen 186 cm. Ilyen magasnak kellett lenni a 25. sírkamra külső oldalán a föld felszínének ahhoz, hogy a 31. sírt oromzatától lefelé teljesen elfedje a föld. Ez azt jelenti, hogy a 25. sírkamra, amelynek meglevő Ny-i zárófala a padlószinttől számítva 170 cm magasban maradt meg, teljesen föld alatt volt, vagyis a 25. sírkamra a föld alá volt süllyesztve.

⁷¹ F. Fremersdorf ugyancsak a Ny—K irányítású temetkezéseket tartja őkeresztényeknek [Kölner Jb. 2 (1956) 14.] R. Nierhaus fokozatos fejlődésről beszél a II—IV. sz.-ig a keletelés felé (fej Ny-on). E szokás

kialakulásának időpontjául az I. Constantinust követő időket jelöli meg [Das römische Brand und Körpergräberfeld „Auf der Steig” in Stuttgart-Bad Cannstatt. (Stuttgart 1959) 31.].

Össze kell még vetnünk a 17. és a 31. sírokat. Ezekre az a jellemző, hogy mind a kettő egy-egy épített sírra van ráhelyezve. A 17. sír a 18.-ra, a 31. sír a 32.-re. Ezek között tehát okvetlenül kronológiai különbségnek is kell lennie. A 17. sír irányítása 78° -kal tér el É-től, a 31. sír irányítása pedig 80° -kal; a 31. sír aljának tengerszint feletti magassága 152,5 m, a 17. sír aljának tengerszint feletti magassága pedig 152,39 m. A megegyező sírmélység, a kb. azonos irányítás azt mutatja, hogy ez a két sír azonos időben települhetett rá az alatta levő két sírra. A fentiek alapján nem kétséges, hogy a 17. és 31. sírok e temetőcsoport legkésőbbi sírjait jelentik.

A Megyei Könyvtár udvarán feltárt temetőben nyert megfigyeléseinket az alábbiakban összegezhettük:

A Megyei Könyvtárnál felszínre hozott sír-építményekkel — a mai székesegyház környékén ismert ókeresztény temetőrészlet mellett — a második ókeresztény temetőcsoport került elő Sopianaeban (1. kép). Ezt azért tartjuk külön csoportnak, mivel 1960-ban igyekeztünk tisztázni, hogy a székesegyháznál már ismert ókeresztény temető és a Geisler Eta u. 8. sz. alatt megtalált temetőcsoport között volt-e összefüggés? A közbeső területen, a Janus Pannonius utca (volt Kardos Kálmán utca) 11. sz. alatt, az egész nagy kiterjedésű udvar területén végeztünk feltárásokat, de itt egyetlen sírt sem találtunk.⁷² Ebből vontuk le azt a következtetést, hogy a két vázolt temetőcsoport nem állott egymással közvetlen összefüggésben, hanem közöttük bizonyára üres részek helyezkedtek el. Ebből az is következik, hogy mind a székesegyháznál ismert, mind a Megyei Könyvtár udvarán feltárt ókeresztény temetőcsoportok önmagukon belül zárt egységet képeznek. (Esetleg az 1968-ban, — az István tér 12. sz. alatt — feltárt újabb ókeresztény temetőcsoport érintkezett a székesegyháznál levő temetőcsoport D-i részével.)

Az ókeresztény temető sírcsoportjai egy-egy

⁷² Feltárások időpontja: 1960. V. 9.—VI. 3. MNM Adattár VIII. 1960. 355. — A feltárásokban munkatársként Sz. Burger Alice vett részt, akinek ezúton is köszönetet mondok.

⁷³ Szőnyi O., Ásatások a pécsi székesegyház környékén 1922-ben. RTÉ II (Bp. 1927) 176.; Fülep, F., Acta Arch. Hung. (1959) 399.

⁷⁴ Gosztonyi, Gy., Arch. Ért. 1940. 56.

⁷⁵ I. sz. festett sírkamrához: Koller, J., Prolegomena in historia episcopatus Quinque Ecclesiarum. (Posonii 1804) 24. XI. t; Henszlmann I., A pécsi ókeresztény sírkamra. Monumenta Hungaria Archaeologica. II (Pest 1873) 19.; Henszlmann, I., Die altchristliche Grabkammer in Fünfkirchen. MCC 18 (1873) 57.; De Rossi, G. B., Bulletino di archeologia cristiana. V (1874) 150.; Strzygowski, J., Kunstgeschichtliche Charakterbilder aus Österreich—Ungarn. (1893) 56.; Zeiller, J., Les origines chrétiennes dans les provinces Danubiennes de l'empire romain. (1918) 142.; Dyggve, E., Das Mausoleum von Pécs. Pannonia 1—3 (1935) 62.; Nagy, L., Atti del 3. Congresso Internazionale di archeologia cristiana. Studi di antichità cristiana 8 (1934) 296.; Gerke, F., Die Wandmalereien der Petrus—Paulus Katakomben in Pécs (Süd-ungarn). Neue Beiträge zur Kunstgeschichte des I.

55. kép. Pécs — Geisler Eta u. 8. 31. téglasír D-felől.
Рис. 55. Г. Печ — ул. Э. Гейслер дом 8. Могила № 31 из черепиц со стороны юга
Fig. 55. Pécs — 8, rue Geisler Eta. Tombe en briques n° 31, vue du sud.

kiemelkedő sír-építmény (1—2. sz. festett kettős sír, 4. sz. sírkamra, cella trichora,⁷³ cella septichora,⁷⁴ festett sírkamrák⁷⁵ stb.) körül helyezkednek el. Ezekben az ókeresztény egyházközség kiemelkedő személyiségei, püspökei, mártírjai lehettek eltemetve.⁷⁶ A köréjük temetkezők sírjai bizonyára társadalmi helyzetüktől adódóan kerültek közel e kiemelkedő személyiségek sírjaihoz, esetleg kívülről hozzájuk is épültek (15—16. sír); a társadalmi ranglétra alacsonyabb fokán állóké ezek-től távolabb feküdtek.⁷⁷ Ebből a szempontból fontos megfigyelésnek tarthatjuk azt, hogy mind a 15—16. kettős sír, (amelyek közül a 15. sír alja téglával is ki volt rakva), mind pedig a 5., 14. és a 20. (mindhárom alja téglával burkolva), a 22—23. (az előbbi belső fala „rózsaszínű” vakolattal volt fedve) és a 24. sír (alja téglával burkolva), amelyek körülölelik a 4. sírkamrát, a gondosan megépített, rangosabb sírok közé tartoznak.⁷⁸

Jahrtausends. Forschungen zur Kunstgeschichte u. Christlichen Archäologie. I Erster Halbband. (Baden-Baden 1954) 147.; II. sz. festett sírkamrához: vö. 59. j.; Gerke, F., i. m. 115. további irodalommal.

⁷⁶ Northcote, S. J.,—Brownlow, W. R., Roma sotteranea or an account of the Roman catacombs especially of the Cemetery of S. Callixtus. (London 1879) 6; Fremersdorf, F., BJ 130 (1925) 274.; Dyggve, E.,—Egger, R., Der altchristliche Friedhof Marusinac. Forschungen in Salona. III. (Wien 1939) 105.; Dyggve, E., History of Salonitan Christianity. (Oslo 1951) 71.; Mirkovic, L., La necropole paleochretienne de Nis. Archaeologia Iugoslavica. II (Beograd 1957) 97; Sági, K., Acta. Ant. Hung. (1961) 421.

⁷⁷ Dyggve, E., History of Salonitan Christianity. (Oslo 1951) 71.; S. J. Northcote és W. R. Brownlow (i. h.) azt a megjegyzést teszik, hogy egyes családok magas árat fizettek a családi temetkezési helyért a mártírsírok közelében.

⁷⁸ F. Fremersdorf a kölni S. Severin bazilika temetőjében azt állapítja meg, hogy a kőkoporsók főként a sírkamrák környékén találhatóak, míg számuk ezektől távolodva csökken [BJ 130 (1925) 130., 274.-].

A nem túlságosan nagy temetőnkben meglehetősen sok volt a bolygatott sír (40. kép. 7). A maradék, elég kis számú bolygatatlan sír a bennük levő kevés melléklet miatt nem nyújt biztos alapot határozott véleménynyilvánításra. Öt bolygatatlan férfi sír (10, 12, 15, 30, 35.) teljesen melléklet nélküli, a női sírokban szerény mellékleteket találunk (8, 9, 18, 30, 33.), a bolygatott 37. sír viszonylag bőven el volt látva mellékletekkel (scrinium, üveg illatszertartó, gyöngyök (?), érmek). Három női sírban (7, 16, 27.) melléklet egyáltalán nem volt. A melléklet nélküli sírok között is aláhúzzuk a 15–16. sírokat, amelyek kívülről a 4. sírkamrához hozzá voltak építve. A gyermeksírok közül mellékleteket tartalmaztak a 17, 31, 32, 33. sírok. (A 13. sírt más vonatkozásban fogjuk érinteni.) Bár ezek a gyermeksírok mellékletet tartalmaztak, a 17. sírban talált „Jó Pásztor”-t ábrázoló gemma alapján (25–26. kép) kétségtelenül bizonyosra vehető az, hogy a 17. sír, amely ezen kívül gyöngysort és sodrott bronzkarpercec-töredéket is tartalmazott, valóban ókeresztény volt. Ennek alapján úgy látjuk, hogy a mellékletek jelenléte a gyermeksírokban nem zárja ki azt, hogy ezekben is ókeresztényeket lássunk.⁷⁹ A férfiak tehát szigorúan tartják azt az előírást, amely megtiltja mellékletnek a sírba helyezését, míg a nők és gyermekek sírjaiban ezt az elvet nem viszik keresztül, ezek sokkal konzervatívabban őrzik a régi „pogány” szokásokat.⁸⁰ Az ókeresztény temetőrészlet felnőtt sírjainak „elszegényedése” és mellékletnélkülisége a fentiek alapján tehát nem gazdasági okokra vezethető vissza, hanem arra, hogy a keresztény vallás tiltotta a „pogány” módon való temetkezést.⁸¹

A 13. sírban talált pénzek valószínűleg azt jelzik, hogy az ebben a sírban eltemetett gyermeket még „pogány” rítus szerint temették el, bár már a „pogány” rítusnál megszokott K—Ny irányítású tájolással ellentétben Ny—K-i irányítással, ami feltétlenül a szokások keveredését mutatja.⁸² Feltehetően erre mutatnak a 37. bolygatott női földsírből szórványleletként előkerült pénzek is. A fenti érem-mellékletekkel ellátott sírok azt jelzik, hogy a III. sz. végétől (Carinus—Diocletianus) a IV. sz. közepéig (II. Constantius—Iulianus) természetesen folytatódnak és az ókeresztény temetkezésekkel párhuzamosan tartanak a nem

keresztény, „pogány” rítus szerinti temetkezések, azonban a vázakat a „pogány” rítusban használatos K—Ny-i tájolás helyett már ókeresztény rítusú tájolási irány szerint, Ny—K-i irányban helyezik a sírokba. Ezek a sírok körülölelik az ókeresztény temetőcsoportot, amint erre bizonyítékot szolgáltatnak a Geisler Eta utca (egykor Apáca utca) régebben előkerült sírleletei,⁸³ valamint a temetőnk Ny felé határoló Székesfehérvár utca (egykor Vörösmarty utca) régebbi és legújabb ásatásainak eredményei is; ugyanis az innen előkerült gazdag mellékletű sírok (III. sz. végére — IV. sz. elejére helyezhetők) tájolása a fentiekben ismertetett zárt, ókeresztény temetőcsoport Ny—K-i tájolásával ellentétben, K—Ny-i irányítású vázakat hozott felszínre.⁸⁴

Röviden foglalkoznunk kell még a a Geisler Eta u. 8. sz. alatti temetőcsoport kronológiai problémáival. A legkorábbi érem, amely a temető területén előkerült, a 4. sz. sírkamrában szórványként megtalált Gallienus antoninianus volt. Ez teljesen kevert törmelékből került elő. Kronológiai következtetésekre tehát nem alkalmas, mert nem tudhatjuk, hogy ez a környéken feldúlt melyik sírból kerülhetett be a 4. sírkamra törmelékébe. A 37. bolygatott sírből származó Carinus és Diocletianus érmek, amelyek 282—285, illetve 288-ban vert típusokhoz tartoznak, szintén nem hitelesen feltárt sírból valók, azonban az egyéb leletek (pl. a scrinium) alátámasztják az érmekkel jelzett időpontot. A Diocletianus érem a temetkezés terminus post quem-jét jelenti.

A 27. sz. földsírmegelőzi a 25. sírkamra felépítését, mivel a sírkamrát a 27. sírra építették rá. A 25. sírkamrától É-ra levő 33. sír, amely egy nő és gyermeke csontvázát tartalmazta, ugyancsak földsír volt, s bár alja 125 cm-rel magasabban feküdt mint a 27. sír, mellékleteit tekintve a IV. sz. közepe tájára helyezhető, tájolása miatt már az átmeneti időszakba. A IV. sz. közepére tesszük ugyanis az ókeresztény temetkezés megindulását ezen a területen, s így a 25. sírkamra létesítését is.

Az ókeresztény temető sírjai olyan melléklettel nem rendelkeznek, amely alapján ezek datálása kétséget kizáróan eldönthető lenne. Bizonyos támpontot az 1. és 2. festett kettős sír nyújt, amelynek a paradicsomkertet ábrázoló falfestménye közel áll a székesegyháznál feltárt és kan-

⁷⁹ F. Fremersdorf megállapítja, hogy a IV. sz. közepéig találkozunk az ókeresztény sírokban mellékletekkel, továbbá hogy a IV—V. sz. fordulóján a keresztények már teljesen felhagynak a mellékletek sírba helyezésének pogány szokásával (i. h. 272.).

⁸⁰ F. Fremersdorf (i. h.) azt is megjegyzi, hogy első sorban a falusi lakosság őrzi a mellékletadás konzervatív szokását.

⁸¹ Ságvár... 159., további irodalommal.

⁸² E. Dyggve ugyancsak beszél a pogány-keresztény temetkezések keveredéséről (History... 75.).

⁸³ Szőnyi O., A pécsi városi múzeum ásatásai. PBMÉ (1910) 122.; Gosztonyi Gy., A pécsi Szt. Péter székesegyház eredete. (Pécs 1939) 111. — Ugyancsak az Apáca utca egyik sírjából került elő 1839-ben az a scrinium, amelyen Roma—Nicomedia—Siscia—Cons-

tantinopolis personifikációval ellátott lemezek vannak: Römer F., Arch. Ért. 10 (1876) 176. (MNM 5/1952. 28. ltsz.)

⁸⁴ Dr. Papp László 1959. V. 22. és 26-án a Székesfehérvár utcában (volt Vörösmarty u.) folytatott ásatásai során 5 sírt tárt fel. Az ezekben levő csontvázak irányítása K—Ny irányú volt, fejjel K felé. A volt Apáca utca — Vörösmarty utca sarkán lévő ún. Tallián féle ház telkén 1910. VIII. 10-én Szőnyi Ottó több, gazdag mellékletekkel ellátott téglasírt tárt fel, ugyancsak K—Ny irányítással. Az 1910. évben feltárt sírok és az 1959. évben megmentett sírok tájolása tehát megegyezett, mindkettő ellentétes irányítású volt a Megyei Könyvtár udvarán feltárt Ny—K-i irányítású sírokkal. Vö. Szőnyi O., PBMÉ (1910) 122-.

csó-pohár ábrázolással együtt előforduló paradicsomkert motívumához.⁸⁵ Ennek korát a kutatás meglehetősen egyöntetűen a IV. sz. második felére helyezte. Ha abból indulunk ki, hogy ennek közelében fekszik a — feltevésünk szerint — még „pogány” rítussal eltemetett személyt tartalmazó 13. sír (II. Constantius — Iulianus érmeivel, vö. 46. kép), akkor a festett kettős sír korát minden körülmények között a IV. sz. második felére kell helyezni, időben egészen közel a kancsó-pohárral díszített sírkamra létesítésének idejéhez.⁸⁶

A szintezési eredményeknél megállapítottuk, hogy a 17. és 31. sírok, mivel rajta fekszenek a 18., illetve a 32. épített sírokon, a temetőcsoport legkésőbbi sírjaihoz tartoznak. A 17. sír építési és lefedési formája megfelel azoknak, amelyeket E. Dyggve Salónában észlelt az V. sz.-ban és amelyeket bizánci temetkezési típusnak nevez.⁸⁷ A 17. sírban került elő a „Jó Pásztor” alakjával díszített gemma (25—26. kép). Fenti következtetések alapján a 17. és 32. sírokat az V. sz. elejére kell helyeznünk.

Ugyanezt kell feltételeznünk a 4. sz. sírkamra

Ny-i oldalánál megtalált 12. sír esetében is, amelyik a római járósíntnél 74 cm-rel magasabban fekszik a törmelék rétegben. A fentiekben már jeleztük, hogy bizonyára az V. sz.-ra kell kelteznünk a 25. sírkamrába az eredeti római sírok elpusztítása után beépített 26. sírt is. Ezt a következtetésünket egyébként alátámasztja az a körülmény is, hogy az 1968. évben a Geisler Eta u. 14. sz. ház udvarán folytatott leletmentő ásatás⁸⁸ és az ehhez Ny-ról csatlakozó István tér 12. sz. alatt levő telken végzett feltárásunk során⁸⁹ kétségtelenül az V. sz. elejére datálható emlékanyag is előkerült.

Temetőrészünk csak töredéke a Sopianae-ban található nagy ókeresztény temetőnek. Egyik csoport a mai székesegyház környékén található, másik nagy csoportja a mai Geisler Eta u. — Székesfehérvár u. — István tér közötti területre esik. E két nagy csoport egymáshoz való viszonyát és az ebből adódó történeti következtetéseket a most folyó feldolgozási munka során kívánjuk tisztázni.

Fülep Ferenc

EARLY CHRISTIAN CEMETERY AT PÉCS, NO. 8. GEISLER ETA STREET

Summary

In the summer of 1958, in the courtyard of the County Library (No. 8. Geisler Eta Street), Roman walls were found during construction (Fig. 1). During the archaeological excavations of several years (cp. note 1) 37 tombs came to light in the territory of the Late Roman cemetery (Fig. 2).

In the cemetery we found three burial chambers, a painted double tomb, together with several tombs of brick and in earth, showing a variety of structures (cp. Fig. 40).

Among our burial chambers the chamber no. 4 (Figs. 2, 5—10, 52) has a length of 804 cm (inside), a width of 400 cm (N end) and 410 cm (S end); its walls were built of stone, the cover was barrel-vaulted. The reconstructed vault may have been 320 cm high. In the northern wall of the chamber we found two air holes (Fig. 52, no. 2). In the southern wall, at a depth of 60 cm below the present surface, we discovered the door, having a threshold carved of a single block of stone (Figs. 5 and 52, no. 1). Investigating the western wall of the chamber (Fig. 7) we noticed the traces of ten tombs (Fig. 7, tombs marked with „a-j”), whereas those of four tombs were visible on the eastern wall (Fig. 8, tombs marked with „A-D”). Three or four steps were leading to the burial chamber downstairs, while a 32 to 35 cm wide small corridor, dividing the two rows of tombs, secured a passage between them as far as the northern wall. The burial chamber yielded a fragment of a jug (note 8), a coin of Gallienus (Fig. 46, no. 1), and some fragments of a glass vessel (note 9, Fig. 48, no. 4/3). Judged by the level outside the chamber in Roman times, found on the northern and western sides, the burial chamber was deepened to the ground to 100 cm approximately, its top rising above the surface.

Burial chamber 25 was 241 cm long, 191 cm wide

(Figs. 2, 28, and 53, no. 4), had an axis E—W, the entrance opened from the east. Its walls were built of stone. At the inner side of its western wall we found two small semicircular niches, divided by a small pillar. The tiny semicircular niches were covered by vaults. A brick ledge is running round at the bottom of the niches. The picture of a jug and glass (cp. note 63) suggests that a jug and a glass were placed in the niches as grave-goods in all probability. The inner sides of the walls were covered with pinkish mortar. Judged by the traces of walls on the western and northern sides, the burial chamber may have contained a tomb of a W—E orientation. Demolishing the original tomb in the burial chamber, the later tomb 26 was built into its south-western part (Fig. 28). No finds came to light from this burial chamber.

Burial chamber 28 (Figs. 2 and 53, no. 3). It was found in the eastern part of the Library's courtyard in a rather bad condition. Measurements: 312 cm long, 172 cm wide. Two periods may be distinguished in this burial chamber. We suppose that the northern part may have been a tomb with W—E orientation originally; it was built earlier and then included in an enlarged burial chamber. This chamber yielded no finds either.

Painted tombs 1—2 (Figs. 2, 50, and 51, no. 3). They were found at a depth of 430 cm below the level of the garden. The upper part of the wall, dividing the two tombs, is somewhat widening and the large-size bricks at the top are protruding inwards in order to decrease the span of covering. One of the tombs yielded the fragments of a covering brick mortised together. The two tombs were covered with large bricks forming a gable. With the exception of the eastern walls, the interior walls of both tombs are covered with a thick layer of whitish, chalky mortar of smooth surface, showing a coloured pattern (Figs. 50, no. 2 and 51, no. 1). The wall-

⁸⁵ Vö. 63 j.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Dyggve, E., History . . . 102., V. kép. 9.

⁸⁸ A csatornázási munkálatok során előkerült 8 sír

feltárását Kovács Valériának ezúton is megköszönöm.

⁸⁹ 1968. VI. 10—VII. 13. A feltáráson munkatársként Sz. Burger Alice, továbbá Tóth Endre vettek részt. Munkájukért köszönetet mondok.

paintings were made with „*al secco*” technique. The wall-painting covering the walls of the tombs shows a lattice-pattern with coloured (red and yellow) flowers in the interstices of the grating, and also a circular ornament in each field, made up of horizontal and vertical spoke-like lines, or the slanting ones of the lattice crossing the ornament. The western gable of tomb 2 shows that these gables supported the roof at the end of each tomb. The painted Christogram (Fig. 51, no. 3) in the western gable of tomb 2 was preserved in a fragmentary condition. A thin circular line was incised in the frame and a cross was formed in the same way. The eastern walls of both tombs were not painted. After completing the burial the tombs were walled up from the outside at the eastern end. Besides the known painted burial chamber these tombs are another representatives of the symbol of the Paradise (cp. note 63).

Among the tombs the double ones (15–16) made of bricks (Figs. 2 and 53, nos. 1–2) have to be mentioned; on the wall dividing the two tombs there are two quadrangular holes. These tombs 15–16 contained the skeletons of a man and a woman, lacking any grave-furniture; they lay in the direction W–E, their heads to the west. These tombs were built onto the eastern wall of burial chamber 4 from the outside.

As regards the remaining tombs our Fig. 40 shows a picture of the different types of burial at our site. In solving the chronological problems of the cemetery we were considerably helped by the results of the levelling of the tombs. We could determine that the latest tombs of the cemetery were nos. 17 and 31, situated on the top of tombs 18 and 32, respectively, whereas the latter was buried around burial chamber 25.

Among the finds of the cemetery the most important ones are a gem of a paste-like material, portraying the „Good Shepherd” from tomb 17 (cp. note 24; Figs. 25–26); the bottle made of glass from tomb 29 (cp. note 30; Fig. 45); the *scrinium* from tomb 37 (cp. notes 41, 52, 53; Fig. 43) and the jet bracelet, made up of segments, from tomb 31 (cp. note 33; Fig. 42, no. 5). — Tomb 10 yielded the fragment of a brick with an inscription (cp. note 17; Fig. 18), while another brick, destined to be an inscription for a tomb, was built into the wall of the Library (notes 42–44; Fig. 39).

In this not too extensive part of the cemetery the number of disturbed tombs was considerable (Fig. 40, no. 7). The orientation of all tombs was uniform: W–E, the head lay westwards. Among the male tombs five undisturbed ones (nos. 10, 12, 15, 30, 35) lacked any grave-furniture, that of the female tombs was rather plain (nos. 8, 9, 18, 30, 33), whereas the disturbed female tomb 37 contained comparatively rich grave-goods (a *scrinium*, a small scent-bottle of glass, beads (?) and coins). Three female tombs (nos. 7, 16, 27) had no grave-

furniture whatever. However, the tombs of children contained rich grave-goods, the gem with the portrayal of the „Good Shepherd” was found in child’s tomb 17 (Figs. 25–26).

In the street bordering the territory of our cemetery tombs of the Roman period were unearthed nearly for a whole century. The reconstruction of the finds unearthed in various times bears out the conclusion that the part of the cemetery mentioned above has a close connection with the tombs uncovered earlier; the tombs surrounding the district of our cemetery were provided with rich grave-furniture, but contained skeletons of an opposite orientation, that of E–W, their heads turned eastwards. The Early Christian part of the cemetery reverses the direction to W–E, the heads turned westwards. Further we have noticed that in our part of the cemetery the tombs were situated around outstanding buildings (painted tombs 1–2, burial chambers 4 and 25), and the nearer they lay to the prominent buildings, the more carefully were they built. Just as in the surroundings of the Cathedral at Pécs, in the case of the *cella trichora* (cp. note 73), the *cella septichora* (cp. note 74) and the painted burial chambers (cp. note 75), our outstanding buildings may have been surrounded by the tombs of the prominent personalities, bishops and martyrs of the Early Christian community (cp. note 76). Probably it was social standing which enabled some people to choose their burial-places near the tombs of these prominent personalities, whereas those of a lower social position had to be contented with places farther off (cp. note 77). Our Early Christian cemetery supports also the statement that the male tombs complied with the rigid prescriptions of Early Christian rite, forbidding grave-furniture altogether, while the tombs of women and children were much more conservative as regards the custom of grave-goods (cp. note 80). Thus the „impoverishment” and the lack of grave-furniture in the adult tombs of the Early Christian part of the cemetery is not due to economical reasons but to the prohibition of „heathen” burial customs by Christians (cp. note 81). The part of the cemetery mentioned above belongs to the period (from the middle of the fourth century to the beginning of the fifth) in which the intermingling of rites may be proved in the framework of this cemetery.

Our part is only a fragment of the large Early Christian cemetery of Sopianae. One of its groups is found near the present Cathedral (cp. note 75), another extensive group is situated in the area between today’s Geisler Eta Street, Székesfehérvár Street and István Square. To define the relation between these two groups and to draw the historical conclusions resulting from this relation will be the task of our continued work devoted to the evaluation of this material.

F. Fülep

LIMES SARMATIAE

Az ún. hosszanti sáncok, a Csörsz árok, vagy Ördögárok topográfiai kutatása tisztázta az Alföldet körülölő sáncrendszer irányát, rendszerét, és szerkezetét. A lényegében összefüggő sáncrendszer tulajdonképpen a Duna kanyar vidékéről kiindulva csaknem az egész Alföldet körül fogva az Al-Dunánál éri el ismét a folyamatot (1. kép). Vizsgálatunk csak az Alföldet körülölő hosszanti, vagy lineáris sáncokra terjedt ki. A Kárpát-medence területén található sáncok közül ez a sáncrendszer összefüggő egységet alkot, pontosan körülhatárolható területet zár le, mint azt már korábban megállapították.¹ A Kárpát-medence más vidékeiről ismeretes többi sánc rendszere még tisztázatlan; legtöbb esetben egymással össze nem függő, rendszerbe nem is illeszthető és bizonytalan rendeltetésű földművekről van szó.²

Az alföldi hosszanti sáncokon kívül a dunántúli sáncrendszer látszik összefüggő alkotásnak. Ez a sáncrendszer a feltevések szerint a Rábától a Duna—Dráva szögéig húzódott és Ny felől védte a Dunántúl területét³. Szerkezete és mérete eltér az alföldi sáncoktól s építési ideje, véleményünk szerint, a római uralom vége és a magyar honfoglalás közé fehető. Problematikusként látszik a bácskai ún. római sáncok kérdése, és úgy véljük, hogy a bácskai „római sáncok” nem tartoznak az általunk tárgyalt alföldi hosszanti sáncok

rendszerébe.⁴ A bácskai „Kissánc” minden bizonnyal a dunántúli sáncrendszerrel lehetett kapcsolatban, hiszen a „Kissánc”, mely Apatinnál éri el a Dunát, a Dunántúlon Laskó (Grabovac) és Keskend (Kozarac) irányában folytatódik.⁵

A több éven át végzett kutatások egyik fontos feladata az alföldi sáncrendszer szerkezetének és topográfiájának kutatásán kívül a sáncok építési korának tisztázása volt. A kormeghatározás céljából több hitelesítő ásatást végeztünk, melyekkel a sáncrendszer relatív, illetve abszolút kronológiáját kívántuk megállapítani.⁶

Terepkutatásaink megindulásakor a sáncrendszer korára vonatkozóan két, elég távoli kormeghatározás állt rendelkezésünkre: terminus post quemként a pilinyi kultúrát,⁷ terminus ante quemként a magyar honfoglalás korát vehettük számításba⁸.

A sáncok korával kapcsolatban megjelent régebbi hazai és külföldi irodalomban a legelterjedtebb vélemények hangzottak el.⁹ Az újabb feltevések közül kuriózusként csak kettőt említünk meg. Egy lengyel kutató a X—XI. sz.-i lengyel—magyar határt,¹⁰ egy másik kutató pedig a morva birodalom határát vélte felfedezni a hosszanti sáncokban.¹¹ Több magyar kutató, így Hőke Lajos, Ortway Tivadar, Király Pál, majd összefoglaló munkájában Párducz Mihály felvetette a szarmata eredet kérdését,¹² azonban részletes régészeti vizsgálatok

¹ Balás V., Az alföldi hosszanti sáncok. Rég. Füzet. II. 9 (Bp. 1961) 21., 119.; *Ua.*, Acta Arch. Hung. 15 (1961) 310.

² *Ua.*, Az alföldi... 4.

³ A sáncrendszerre vonatkozóan Paulovics I., A vasvári régészeti kutatások eredményei az 1948. évben. (Debrecen 1949) 1—.

⁴ A bácskai sáncokhoz Fröhlich R., Arch. Ért. 7 (1887) 19—; Buday Á., Dolg 4 (Szeged 1913) 18—; Balás V., Az alföldi... 87—; Újabban Velenrajter, P., Dosadašnji rezultati ispitivanja limesa u Bačkoj. Limes u Jugoslaviji I (Beograd 1961) 51—; Balás, V., Acta Arch. Hung. 15 (1961) 319—.

⁵ Fröhlich R., i. m. 22—.

⁶ A sáncrendszer terepbefejárását 1962—68 között Patay Pál irányításával a Magyar Nemzeti Múzeum kutatói (Garam Éva és a szerző), valamint néhány területileg illetékes múzeum kutatói végezték. A hitelesítő ásatások ugyancsak Patay Pál irányításával folytak. A terepkutatásokról összefoglalóan Patay P., Acta Ant. et Arch. 8 (1965) 97—; *Ua.*, Völkerwanderungszeitliche Erdwälle um die Tiefebene in Ungarn. VII. Ösrégészeti Kongresszus. Prága 1966. (sajtó alatt); *Ua.*, MFME (1969, sajtó alatt); Garam É., MFME (1969, sajtó alatt); Vö.

még Balás, V., Acta Arch. Hung. 15 (1961) 309—.

⁷ Tarnabodon a pilinyi kultúra telephelyét vágta át az árok. Balás, V., Acta Arch. Hung. 15 (1961) 331; Soproni S., Arch. Ért. 90 (1963) 298; Patay P., Acta Ant. et Arch. 8 (1965) 98.

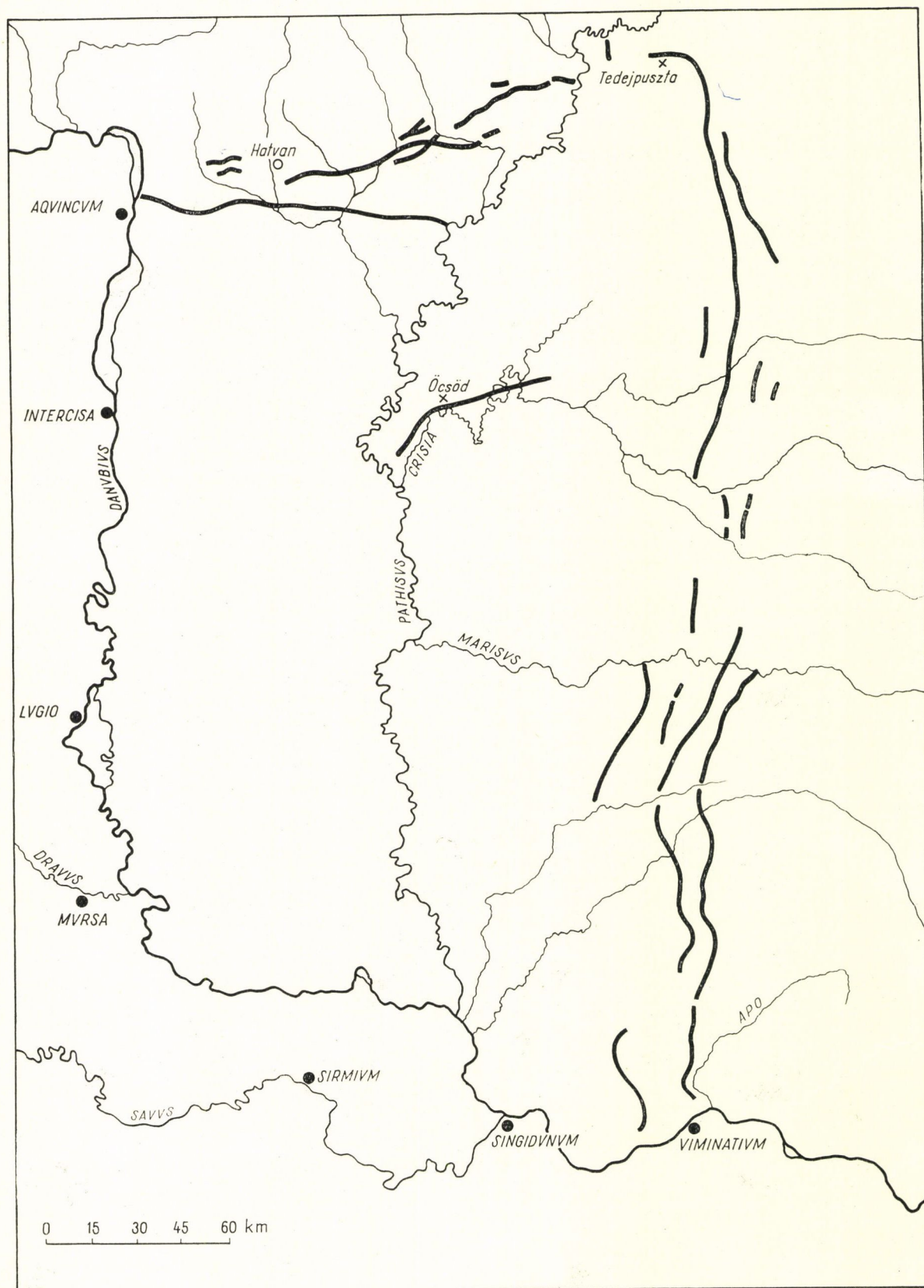
⁸ German község határában XI. sz.-i sírok kerültek elő a sáncrendszer töltéséből. Vö. Hampel J., AK 13 (1880) 43; Balás, V., Acta Arch. Hung. 15 (1961) 333—; *Ua.*, Az alföldi... 127—. A sáncrendszer első említése: IV. Béla 1267. évi, a zátyi apátság 1067 körüli alapítólevelét megerősítő oklevelében szerepel először a sáncrendszer egy szakasza [Balás V., Az Alföldi... 104—; *Ua.*, Acta Arch. Hung. 15 (1961) 331—]; Székely J., Chronica ez vilagnac yeles dolgairól... (Krakkó 1559) 139. A 718. év eseményei között említi a „Csersz árokiát”, melyet „meeg Attilanac előtte készítették”.

⁹ Balás V., Az alföldi... 5—, 100—.

¹⁰ Kapiszewsky, H., Acta Arch. Carp. 3 (1961) 156—.

¹¹ Martinka, J., Historicky Sbornik (Martin 1946) 24—.

¹² Párducz M., A szarmatakor emlékei Magyarországon III. AH 30 (Bp. 1950) 120—.

1. kép. Az alföldi sáncrendszer (1968. évi állapot)
 Рис. 1. Система рвов Большой Венгерской Низменности (состояние на 1968 год)
 Fig. 1. Le système de retranchements de l'Alföld (état de 1968)

hiányában határozott választ nem tudtak adni a kérdésre.¹³ Legutóbb K. Horedt foglalkozott az alföldi sáncok korhatározásával. Stratigráfiai megfigyelései, valamint a történeti események alapján a sáncok építési idejét az I. sz.-ra helyezte.¹⁴ Véleménye szerint a sáncot a rómaiak építették az I. sz.-ban megerősödő dák állam elleni védekezésül.

A sáncrendszer építési idejének meghatározásához kutatásaink során több helyütt hitelesítő ásatásokat végeztünk, így Mezőkövesd, Jászfényszaru, Kötegyán és Tarnaszárd községek határában.¹⁵ Az első két helyen a sánc töltése alatt II–III. sz.-i gödröket találtunk, illetve a sánc árka szarmata gödröket vágott át, míg Tarnaszárd határában a sánc töltése helyén 220–300 közötti időre keltezhető szarmata sír került elő.¹⁶ Stratigráfiai megfigyeléseink tehát azt mutatták, hogy a sáncrendszer a korai szarmata idők után épült. Az építési időre vonatkozó régészeti kutatások további eredményre nem vezettek, az időhatárt tovább szűkíteni nem tudtuk s lényegében a III. sz. második fele és a XI. sz. közé kellett helyoznunk a sáncok építési idejét. A pontosabb időhatár megállapításához mint később látni fogjuk, néhány közvetett régészeti adatunk megvan.

A sáncrendszer építési idejét a továbbiakban a történeti adatokkal kíséreltük meghatározni. A korhatározásnál lényeges segítséget nyújt a sáncrendszer szerkezetének vizsgálata. E szerint megállapítható, hogy a sánc Ny–K-i irányú szakaszán — tehát Duna-kanyar—Újfehértó, Debrecen vonalig — az árok a sánc északi oldalán, míg a nagyjából É–D-i irányú Debrecen—Al-Duna szakaszon az árok a sánc keleti oldalán helyezkedik el.¹⁷ A többsoros sáncrendszer É, illetve K felőli támadás ellen épült és a sáncrendszer, valamint a Duna közötti alföldi területet volt hivatva védelmezni.¹⁸

A sáncrendszer korára vonatkozóan a sáncrendszer jellege is felvilágosítást ad. Az árokkal és magas töltéssel kialakított védelmi vonal lényegében a lovas, vándorló népek ellen nyújt védelmet: a nomád, lovon és kocsin vándorló népek elé gördít akadályt, nehezíti meg behatolásukat a sánc

által határolt területre.¹⁹ Ez az időszak a népvándorlás kora, mely egybeesik a sáncrendszerrel kapcsolatos fentebbi régészeti korhatározással.

A számításba jöhető időben — III. sz. és XI. sz. közötti időszakban — mindössze egyetlen népről tudunk, mely a sánc által határolt és a Dunáig terjedő területet teljes egészében birtokolta: a szarmatákról.²⁰

A szarmata, illetve az ún. szarmata kori lelőhelyek feltérképezése azt mutatja, hogy a szarmata leletek elterjedése csaknem pontosan fedi a sánc által határolt területet. A sáncon kívül találunk ugyan szintén szarmata leleteket — különösen a Nyírség vidékén — azonban ezek kivétel nélkül szórványból ismeretesek, általában egy-egy edény, s ezeknek etnikai hovatartozása is bizonytalan.²¹

A korai — tehát 270 előtti — szarmata időszak építkezése ellen egy igen fontos történeti tény tanúskodik: a római kori Dacia provincia léte. Elképzelhetetlennek látszik ugyanis, hogy a római kormányzat és hadvezetés elnézte volna, hogy az erősen függőségben levő szarmaták a dáciai limeszel szemben egy sáncrendszert építsenek ki. Egy olyan sáncrendszert, amire a szarmatáknak ebben az időben még nem is volt szükségük, hiszen a rómaiak esetleges támadása általában éppen nem Dácia, hanem Ny és D felől, Moesia és Pannónia felől volt általános, s ebből az irányból a sánc nem védte a szarmatákat.

Lényegesen megváltozott a helyzet a Dácia feladása utáni időben. A barbaricumba beékelődött, rövidéletű provincia kiürítésével az egyre fenyegetőbb gót és egyéb népek támadásai előtt nyitva volt az út a pannóniai limesig, melynek esetleges áttörésével Italia kapui is megnyitak a támadóknak, mint ahogy az korábban, már a 258–60. évi betörésnél is megtörtént.²² Dácia feladása után mindkét fél — a szarmaták²³ és a rómaiak — érdeke megkívánta, hogy a dunai limes előtt egy, mondhatnánk előlimeszel konkrétan elhatárolt ütköző állam létesüljön, mely a keletről jövő betöréseket egyrészt felfogja, másrészt elterelje.²⁴

Az alföldi sáncrendszer építésének korát a pannóniai limes előterében a III–IV. sz.-ban

¹³ Ugyancsak felvetették a szarmata eredet kérdését: Patay P., Óskori társadalmak fejlődése a földvárak tükrében. 1956 (kézirat) 19–; Balás V., Az alföldi... 20–.

¹⁴ Horedt, K., Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 16 (1968) 39 —. Mivel az általunk végzett stratigráfiai kutatások — 1. lejjebb — pontosabb és későbbi időhatárokat eredményeztek, Horedt fejtegetéseit, melyvel az I. sz.-i építkezést kísérelte meg igazolni, nem kívánjuk tételesen megcáfolni. Az alföldi s a vele kapcsolatos olteniai sáncrendszerek IV. sz.-i építése miatt semmi esetre sem irányulhattak a dákok ellen, mint azt a szerző feltételezi.

¹⁵ Az ásatások részletes ismertetése Garam É., i. m.

¹⁶ 1968-ban Patay Pál Oszlárón végzett stratigráfiai ásatása — ahol II–III. sz.-ra keltezhető szarmata telep gödrei kerültek elő a sánc töltése alól — ugyancsak a fenti terminus postquem-et eredményezte.

¹⁷ Ez alól mindössze az Ecsegfalva és Dévaványa között felkutatott 6–8 km-es — a többi sáncal kapcsolatba nem hozható szakaszon — találtunk kivételt: az árok a sánc ellenkező oldalán volt. Patay P., MFMÉ (1969, sajtó alatt).

¹⁸ Balás V., Az alföldi... 30.

¹⁹ Vulpe, R., Le vallum de la Moldavie inférieure et le „Mur” d’Athanaric. (Hága 1957) 22.

²⁰ Utal erre K. Horedt is (i. m. 51); A későbbi népek (hunok, germánok, avarok, magyarok) építkezését cáfoló adatokat 1. Horedt, K., i. m. 51–.

²¹ A szarmata leletek elterjedésére Garam É., i. m.

²² Összefoglalóan Nagy T., Budapest Múemlékei II (Bp. 1962) 54–; Mócsy A., Pannonia. PWRE IX. Suppl. (Stuttgart 1962) 566.

²³ A szarmaták helyzetére Mócsy A., Pannonia. 567.

²⁴ Utal erre Párducz Mihály is (i. m. 120).

lejátszódtott népmozgalmak ismeretében közelebről is meg tudjuk határozni. Ezek a népmozgalmak eléggé ismeretesek a kutatás előtt, így csak a számunkra lényeges momentumokat emelnénk ki.

A Kárpát-medence történetében a 269–270-es évek döntő változást jelentettek: a gótok betörése Erdély területére, mely végülis Dácia provincia feladásával járt,²⁵ s új erőviszonyokat teremtett a Kárpát-medence belsejében. A gótoktól északra a Felső-Tisza vidékén 269-ben a gepidák jelentek meg, akik az ott élő vandálokat nyugat felé tolták el.²⁶ A szarmaták szomszédai ettől kezdve észak felől a quádokon kívül a vandálok, ÉK felől a gepidák, K felől a gótok voltak. 290-ben a vandálok a gepidákkal együtt megtámadták a gótokat, akik a taifalokkal szövetségben harcoltak ellenük.²⁷ Ugyanakkor a szarmaták betörték Pannónia területére. A szarmata támadás jelentőségét mutatja, hogy maga Diocletianus is a veszélyeztetett frontszakaszra, Sirmiumba jött. A szarmaták sorozatos háborúkban súlyos veszteségeket szenvedtek a rómaiaktól, annyira, hogy mintegy két évtizedig viszonylagos csend uralkodott a pannóniai limesen.²⁸ A harcok 322-ben törtek ki ismét s ekkor Constantinus a betörő szarmatákat leverte s maga a szarmata király, Rausimodus is elesett,²⁹ a római éremhátlapokon megjelenik a Sarmatia devicta körirat. Úgy véljük, hogy ez a vereség döntő fordulatot jelentett a szarmata–római relációban.

Constantinus győzelme — amit az egyébként eléggé stereotip Sarmatia devicta éremhátlapok is hangsúlyoznak — egy újfajta kapcsolat létrejöttét nagyban elősegíthették. Constantinus határszervező, limesépítő munkálatai eléggé ismeretesek, s a szarmaták feletti győzelme a jelek szerint az alföldi sáncrendszer megépítésének terminus postquemjeként tekinthető.

A kutatás többször foglalkozott már az offenzív jellegű „Daphné” tervvel,³⁰ mely a dunai limes és előterének megerősítését célozta. A terv keretében Constantinus nemcsak az al-dunai,³¹ de a

Közép-Duna vidéki limes táborait is átépítette és új táborokkal erősítette meg a határvédelmet.³²

Az offenzív jellegű Daphné tervvel kapcsolatban kell megemlékeznünk az olteniai sáncrendszeréről is. Ez a sáncrendszer, mely a mi hosszanti sáncainkkal azonos jellegű, Drobeta (Turnu Severin) közelében indul ki a Dunától és a folyam nagyjából párhuzamosan haladva szeli át Olteniát és Brailától délre érhet el ismét a Dunát.³³ A Brazda lui Novac de Nord — ami magyarul északi „Ördögárkot” jelent — mintegy 700 km hosszú és a Dunától a Dunáig zárja le a sík alföldi területet É-felől védve a limes előterét. A Brazda lui Novac de Nord a limes Alutanus feladása után épült.³⁴ Tudor szerint Constantinus császár Licinius legyőzése után kezdte meg a dunai limes megerősítését.³⁵ Constantiana Daphne táborának kiépítése³⁶ Drobeta és a többi tábor átépítése is ekkor történt. Nem kívánunk részletesen foglalkozni a kérdéssel, csak megemlítjük, hogy a Brazda lui Novac-on kívül a dobrodzsai, a moldvai és a besszarábiai sáncok építését is a IV. sz.-ra helyezi a román kutatás.³⁷

A Duna és a Brazda lui Novac közötti terület Dácia feladása után részben a szarmata — roxolán törzsek ellenőrzése alá került,³⁸ s ugyanez a nép lakta az alföldi sáncrendszeren belüli területet is.

Constantinus limeserődítési munkálatai a moesia és a pannóniai limesre terjedtek ki. A moesia szakaszon a limesépítkezéssel egyidőben felépítik a Brazda lui Novac de Nord-ot s ebben az időben épülhettek fel a pannóniai limes előterében a szarmatákkal kötött egyezség értelmében a mi hosszanti sáncaink. Ezt igazolják a későbbi események is.

332-ben — mint ismeretes — a gótok megtámadták a szarmatákat, és ami a mi szempontunkból fontos — a szarmaták egy korábbi egyezség alapján — amit a kutatók a 322-es évvel hoznak kapcsolatba³⁹ — a rómaiak segítségét kérik a gótok ellen. Ugyanekkor, valószínűleg a gót

²⁵ Alföldi A., A gót mozgalom és Dácia feladása. EPhK (1929) 161—; A továbbiakban Mócsy András és Nagy Tibor fentebb (22. j.) idézett összefoglaló munkáit vettük alapul.

²⁶ Bóna I., Arch.Ért. 88 (1961) 206 (irodalommal). A megmozdult vandálok ugyanekkor Aquincumot is megtámadták [Barkóczi, L., Acta Arch. Hung. 7 (1956) 449—].

²⁷ Bóna István, (i. m.) és Mócsy András (Pannonia 570.) a háború helyét az Alföldre helyezi. Véleményünk szerint inkább az Alföld peremvidéke, vagy Észak-Erdély területe látszik valószínűbbnek.

²⁸ Diocletianus szarmata háborúira Mócsy A., Pannonia 570—; Nagy T., i. m. 56—, Alföldi A., Arch. Ért. 1941. 49—.

²⁹ Rausimodus kérdésére Nagy T., i. m. 105., 397. j.

³⁰ Thompson, E. A., Hermes 84 (1956) 373; Mócsy A., FA 10 (1958) 102.

³¹ Összefoglalóan Tudor, D., Oltenia Romană². (București 1958) 338—.

³² Barkóczi L., Intercisa I. AH 33 (Bp. 1954) 32—; Mócsy A., Pannonia. 652—; Nagy T., i. m. 59.

³³ Tudor, D., i. m. 201—; Vulpe, R., i. m. 38. részletes irodalommal; Tocilescu, G. Gr., Fouilles et recherches

archéologiques en Roumanie. (Bucarest 1900) 118. térképpel. — Az alföldi és az olteniai sáncrendszerek kapcsolatára K. Horedt is utal (i. m. 48.), azonban építésüket más történeti keretbe helyezi.

³⁴ Tudor, D., i. m. 205; Ua., Tabula Imperii Romani. Drobeta—Romula—Sucidava. (București 1965) 12; Ua., Romula. (București 1968) 46. — Problematikusnak látszik a 170 km hosszú Brazda lui Novac de Sud építési kora, melyet a román kutatás szerint a limes Transalutanus átvág, s mely az Olt és a Duna között helyezkedik el (Tudor, D., Oltenia Romană 208—; Ua., Tabula Imperii Romani 12). — Véleményünk szerint a Brazda és a limes Transalutanus találkozási pontjánál ásatással kelle-ne tisztázni az időbeni egymásutániság kérdését.

³⁵ Tudor, D., Oltenia Romană... 359.

³⁶ Procopius, De aedif. IV 7, 7.

³⁷ Vulpe, R., i. m. 37. irodalommal. Szemben ezzel az általános állásponttal K. Horedt (i. m. 50.) és V. Parvan [Getica. (București 1926) 128—.] az I. századra helyezik a sáncok építését.

³⁸ Tudor, D., i. m. 359.

³⁹ Patsch, C., Beiträge zur Völkerkunde von Südost-europa III. SAW 208. 2 (1928) 29.

támadás következtében a szarmaták közötti belviszály eredményeként az arcaragantes — vagy sarmatae liberi — É-ra, a quádok szomszédságában lakó victovalokhoz menekülnek — *a sáncrendszeren kívülre*. Pannóniába egyrészt a gótok, másrészt ezek az É-ra vonuló szarmaták törtek be.⁴⁰

A kutatás által feltételezett 340 év körüli szarmata betörésre vonatkozóan antik irodalmi adat nincs, mindössze az abai és két kisebb intercisai kincslelet jelzi, hogy valamiféle nyugtalanság lehetett a limes mentén,⁴¹ de hogy ezt a szarmaták, vagy a quádok okozták-e, nem tudjuk.

Legközelebb 356-ban került sor ismét háborúra, amikor is a quádok a victovalokhoz menekült sarmatae liberi törzsszel szövetségben betörték Pannóniába. II. Constantius azonban leveri őket. Időközben a bánáti, tehát a sáncon belül élő szarmaták is betörték Moesiába, s ezért 358-ban a császár a korábban már legyőzött és a sáncrendszeren kívül élő sarmatae liberi, valamint a taifalokkal szövetségben döntő csapást mért a bánáti szarmatákra. A legyőzött szarmatákat pedig — s ezt ismét hangsúlyozni szeretnénk — *a sáncrendszeren kívülre*, a Felső-Tisza, Szamos vidékére telepíti ki a római kormányzat.⁴²

Időközben az Alföld területén, a hosszanti sáncok által határolt területen jelentős népességváltozás történt. A 332. évi gót betörés, valamint a szarmata belviszály következtében Bóna I. szerint a Maros és Körös közti területen a szarmata telepek elpusztultak, illetve elnéptelenedtek.⁴³ A belviszály során az antik források — minden bizonnyal kissé túlzó — adatai szerint 300 000 szarmata települt be a birodalom területére,⁴⁴ ugyanakkor egy részük, mint említettük a victovalokhoz menekült. Barkóczi L. szerint a népességváltozás a régészeti emléanyagban is kimutatható, amennyiben az ún. Kiszombor—ernőházi csoport telepeit ezen a területen a tápémalajdoki csoport foglalta el. Bóna I. szerint a Felső-Tisza vidékéről a 340-es években kezdődött meg a gepidák betelepődése a Maros—Tisza—Körös közébe, majd 358 táján tömeges áttelepedésbe torkollott.⁴⁵

A legutóbbi három évben kutatásaink során egy belső sáncrendszer nyomait sikerült megállapítanunk, mely a Tisza és Körös torkolatától, Szelevénytől indul ki s a Körös jobbpartján összefüggően eddig egészen Szeghalomig követhető nyomon.⁴⁶ A sánc további folytatása K felé

még ismeretlen, a jelek szerint azonban a külső védelmi sáncba csatlakozhatott be Körösszegapáti vidékén.⁴⁷ A Körös menti sánc kétséget kizáróan szintén határt képezhetett s abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy Jordanes adata⁴⁸ alapján ezt a határt azonosítani tudjuk a gepidák határával. Jordanes adata ugyan későbből származik, azonban a jelek szerint már 358-tól É felől a Körös lehetett a gepidák és a szarmaták között a határ.

II. Constantius 358. évi hadjárata megerősítette a korábbi szarmata szövetséget. A szarmata törzsszövetség királya, Zizais a császár vazallusa lett. Ez a Zizais-féle szarmata állam már csak az összesűkülő szarmata szállásterületre terjedt ki. Ennek az államnak a déli határát képezhette a Körös menti belső sáncvonulat, mely D felől védelmezte ezt a területet.⁴⁹

Problemátikus marad a Bánát helyzete, mely véleményünk szerint talán a II. Constantiust segítő taifalok birtokába kerülhetett ekkor. 358 után a jelek szerint a sáncrendszeren belül elhelyezkedő új népek — a gepidák és esetleg a taifalok — mint a rómaiak szövetségesei átvehették a szarmatáktól a sáncrendszer Körösöktől délre fekvő szakaszának védelmét. A fentiek alapján tehát a belső, Körös menti sáncrendszer nem sokkal 358 után épülhetett.

A 358. évi háborút követően legközelebb csak Valentinianus uralkodása idején hallunk ismét quád és szarmata betörésről Pannónia területére. Ez a 374. évi betörés, mint látni fogjuk nagyjából egybeesik a sáncrendszer védelmi szerepének megszűnésével, így a szarmata—római reláció szempontjából a mi esetünkben figyelmen kívül hagyható.

Összefoglalva a történeti eseményeket azt állapíthatjuk meg, hogy 322 után, tehát a külső védelmi vonal általunk meghatározott építési ideje után 332—333-ban a gótok, illetve a *sáncrendszeren kívülre* költöző szarmaták, 356-ban ugyancsak a *sáncrendszeren kívül* élő szarmaták támadtak Pannóniára. 357—58-ban a Moesiába betörő bánáti szarmatákat büntetésből a *sáncrendszeren kívülre* telepítik a rómaiak. Megállapíthatjuk, hogy 322—374 között Pannóniát a *sáncrendszeren belül* élő szarmaták nem támadták meg. Amennyiben ez mégis megtörtént, mint pl. 357—58-ban, akkor a római kormányzat megfelelő büntető szankciókat alkalmazott. A történeti

⁴⁰ Összefoglalóan Mócsy A., Pannonia 573.

⁴¹ Mócsy A., Pannonia. 573; Barkóczi L., Intercisa II. AH 36 (1957) 537; Sági, K., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 545—.

⁴² A háborúkra Mócsy A., Pannonia. 573—.

⁴³ Bóna I. — Dienes I. — Kovalovszki J. — Mócsy A., Orosháza és környéke a római kortól a magyar középkor végéig. Klny. Orosháza története és néprajza I. 115.

⁴⁴ A kérdésre újabban Barkóczi, L., Acta Ant. Hung. 7 (1959) 443—.

⁴⁵ Bóna I., i. m. 115.

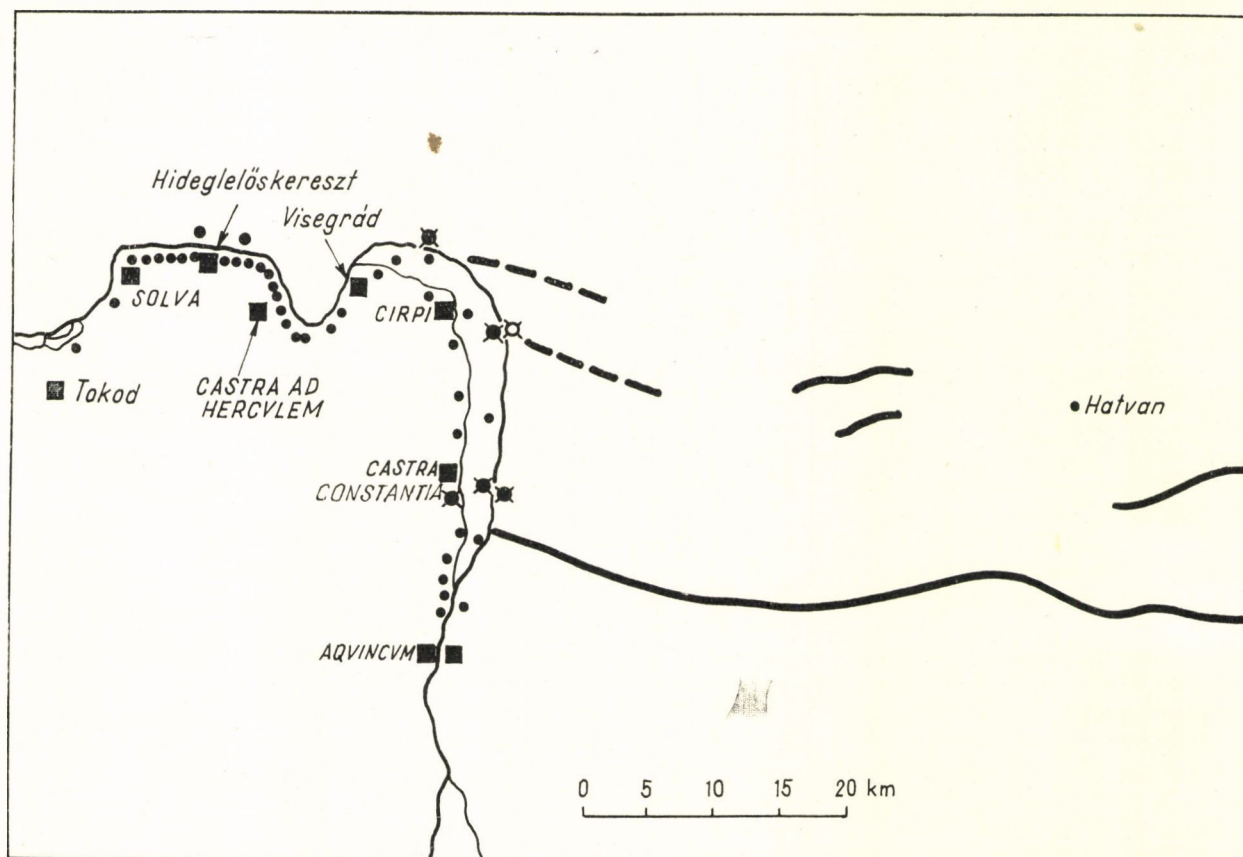
⁴⁶ A terepbejárásokat Patay Pál, Garam Éva és Soproni Sándor végezték; Patay Pál, MFMÉ (1969) sajtó

alatt).

⁴⁷ A sánc további folytatására Balás V., Az alföldi... 96—.

⁴⁸ Jordanes, Getica 22, 113; A forráshely magyarázatára Bóna I., i. m. 127—, 9. j.

⁴⁹ A bácskai „római sáncok”-nak a belső védelmi vonalhoz való tartozását kizártnak tartjuk. Illogikus lenne ugyanis, hogy római irányítással a rómaiak ellen építettek volna a szarmaták védelmi vonalat. A szarmata építkezés ellen szól az a körülmény is, hogy a szarmata-római határnak csak egy kis szakaszára terjed ki ez a védmű, másrészt, mint már említettük, a bácskai sáncrendszer a Dunántúlon folytatódik.

2. kép. A Duna-könyök római limese
Рис. 2. Римский лимес в районе колена Дуная
Fig. 2. Le limes romain de la Boucle du Danube

események alapján a külső sáncok építését a 322. utáni évekre,⁵⁰ a belső sáncrendszer építését a 358. utáni évekre helyezhetjük.

A történeti események és az ezekkel kapcsolatos népmozgások rövid áttekintése után az antik irodalmi és a közvetett régészeti adatokat vesszük vizsgálat alá, melyek az alföldi sáncok fentebbi korhatározását alátámasztják.

A történeti adatok között a legkézenfekvőbb anyagot az antik auctorok nyújtják, azonban mindössze két, ilyen jellegű, sáncsal kapcsolatos adatot ismerünk csupán.⁵¹ Ammianus Marcellinus az Athanarik és a hunok közötti háború kapcsán említi, hogy Athanarik a Gerasus folyó partjaitól kiindulva nagy sietséggel magas földsáncot emelt.⁵² Ez az adat számunkra csak közvetve használható: azt bizonyítja, hogy a IV. sz.-ban másutt is, így az Alföldön is számolhatunk hasonló építkezéssel.

Számunkra azonban talán sokkal fontosabb

Theophylaktos Simokattes egyik adata,⁵³ aki a 601–602. évi avar háború kapcsán Viminatium előterében, a Duna balpartján római sáncokról emlékezik meg. Lehetségesnek tartjuk, hogy ez az adat a mi hosszanti sáncainkra vonatkozik, melyek Viminatium közelében érik el a Dunát.⁵⁴

A gyér számú antik irodalmi adat után a közvetett régészeti bizonyítékokat vizsgáljuk meg. Az alföldi sáncrendszer szerkezete⁵⁵, magának a sáncnak az építése se szokatlan a római világban. A sáncrendszer a római limes tartozéka azokon a szakaszokon, ahol a rómaiak nélkülözték a természetes folyami határt,⁵⁶ mint pl. Raetiában, vagy Dáciában. A fejlett jogrendszerrel rendelkező birodalom a határok kérdésében konkrét, meghatározott vonalakra törekedett, így nem meglepő, hogy a függő viszonyban levő szövetséges ütközőállamnak is állandó, rögzített határt kívánt biztosítani.

⁵⁰ Nagy Tibor, (i. m. 59.) 326–328 közé helyezi a Daphné terv keretében történt al-dunai limesépítkezést.

⁵¹ Az antik forrásadatok hiányát már L. Marsigli is említi [Danubius Pannonico–Mysicus. II (Hága 1726) 8.]

⁵² Amm. Marc. XXXI 3, 5. — A sáncre vonatkozó irodalom: Vulpe, R., i. m.; Rosenfeld, H., Beiträge zur

Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 77. (Tübingen 1955) 225–.

⁵³ VIII 1–6.

⁵⁴ Balás V., Az alföldi... 115–.

⁵⁵ A sáncrendszer szerkezetére ld. Patay Pál 6. j.-ben idézett munkáit és Horedt, K., i. m.

⁵⁶ Fabricius, E., Limes. PWRE XIII. (Stuttgart 1926) 572–.

Az előbb említett raetiai limes mint analógia is jól felhasználható a hosszanti sáncok esetében, ugyanis sok hasonlóságot mutat a mi sáncainkkal.⁵⁷ Továbbmenve, a hitelesítő ásatások során megismert szerkezet⁵⁸ és a sáncrendszer vonalvezetése a mellett szól, hogy az egész építkezés irányítását — így, pl. a sáncvonulatok kitűzését — római hadmérnökök irányíthatták.

A lineáris sáncoknak, mint védelmi vonalnak, előlimesnek, feltételezésünk szerint kapcsolatban kellett lennie a rómaiak Duna menti limesével. Eddigi ismereteink szerint a Duna menti limesnek két, különösen megerősített szakasza volt a IV. sz.-ban: a Duna-könyök vidéke és a Viminatium (Kostolac) — Drobeta (Turnu Severin) közötti al-dunai szakasz. Ez a két vidék viszont pontosan egybeesik a lineáris sáncok és a dunai limes találkozási pontjaival.

A Duna-könyök vidékén (2. kép) a legészakibb sáncvonulat Verőce tájékán indulhatott ki a Dunától s ezen a szakaszon éppen Constantinus uralkodása alatt, a 320-as években Visegrádon egy új tábor létesült.⁵⁹ Nagyjából erre az időre helyezhető a szomszédos pilismaróti (Castra ad Herculem) tábor építési ideje is.⁶⁰ A visegrádi tábor építése tehát pontosan egybeesik a lineáris sáncok általunk feltételezett építési idejével. A későbbi limesépítkezések során is különösen ezt a szakaszt erősítették meg a rómaiak: Valentinianus uralkodása idején Pilismarót és Esztergom között a Hidglelőskeresztnél egy újabb tábort építettek⁶¹ és a Visegrád—Esztergom közötti nem egészen 20 km hosszú szakaszon 24 új őrtornyot és kiserődöt létesítettek a rómaiak.⁶² Hasonló méretű erődítési munkálatokról a IV. sz. folyamán a pannóniai limes más szakaszán nem tudunk. A négy új tábor és két tucat őrtorony, kiserőd építése feltétlenül kapcsolatban kellett, hogy legyen a hosszanti sáncokkal.

Az al-dunai szakaszon (3. kép) hasonló jelenséget figyelhetünk meg.⁶³ Sajnos ásatások hiányában a moesia limes ezen szakaszán a táborok és erődök pontos építési ideje még nem ismeretes, azonban az eddigi összefoglalások több objektumról kimutatták, hogy a IV. század folyamán létesült. Az Al-Duna mentén a két fontos tábor, Viminatium és Drobeta között a legsűrűbb az erődláncolat. S ez nem a véletlen műve: Drobeta közelében — melyet Constantinus alatt újjáépítettek⁶⁴ — a Brazda lui Novac, Viminatiumnál

viszont az alföldi Ördögárok kiindulási helyét találjuk. Így a feltűnően megerősített limesszakasz pontosan egybeesik a két sáncrendszer közötti, sáncsal nem védett területtel. Hasonló méretekben megerősített limes-szakaszt a környező területeken nem találunk.

A lineáris sáncok két limesmenti végpontjának megerősítése a sáncok terelő szerepével hozható kapcsolatba. A K, vagy É felől az Alföldet támadó népeket a sáncok meghatározott irányba terelték s a rómaiak a sánc és a limes találkozási pontjait megerősítették.

Földrajzilag figyelemre méltó az a körülmény, hogy a sáncok két végpontja hasonló geográfiai helyzettel rendelkezik: mindkét végpont a hegyvidék és a síkvidék találkozási pontjánál van. A Duna-könyök vidékén a Pilis és Börzsöny hegységek állítanak természetes akadályt a kelet felől támadó népeknek, tehát lezárják a Ny felé vezető utat. Mindössze a folyam partján vezető és könnyen ellenőrizhető útvonalon nyílt lehetőség a Ny felé való továbbhaladásra. Ugyanez a helyzet az alföldi sáncrendszer déli végpontjánál is, ahol a Kárpátok hegyláncja nehezíti meg Moesia felé a támadók betörési kísérletét. É-on a Visegrád és Esztergom közötti szakasz a folyón való átkelésre alkalmatlan, D-en az al-dunai és vaskapui folyam-szakaszon szintén nehézségekbe ütközik az átkelés. A Brazda lui Novac de Nord ugyancsak a hegyvidék és a síkvidék találkozási pontjánál indul ki a Dunától. A Brazda és az alföldi Ördögárok D-i vége pontosan a támadásra legalkalmatlanabb hegyvidéket hagyja szabadon a limesen, ezáltal kényszerítve a támadót a támadásra legalkalmatlanabb szakaszon való támadásra. Ugyanekkor ezt a limesszakaszt — a két sánc között — a rómaiak nagy mértékben megerősítették. A Duna-könyök vidékén szintén csak a hegyvidéki szakaszt, a Duna-áttörés vidékét, mely támadásra szintén alkalmatlan, erősítették meg a IV. sz. folyamán a rómaiak.

Stratégiai szempontból csak a sáncrendszerek létezése indokolja, hogy a dunai limesnek pontosan ezeket a szakaszait erősítették meg. Stratégiailag tehát az alföldi és az olteniai sáncok, valamint a jelzett limesszakasznak — Visegrád és Esztergom, valamint Viminatium és Drobeta között — IV. sz-i megerősítése egy nagyszabású, egységes elgondolásra utal. Ilyen szempontból vizsgálva a sáncrendszer létesítésének kérdését, valószínűnek

⁵⁷ Vö. ORL kötetek. Pl. Saalburg környékén.

⁵⁸ Pl. Mogyoródnál: Patay P., Acta Ant. et Arch. 8 (1965) 104.

⁵⁹ Soproni S., Arch. Ért. 81 (1954) 49—; Ua., Der spätrömische Limes zwischen Visegrád und Esztergom. Limes Romanus Konferenz Nitra. (Bratislava 1959) 133—.

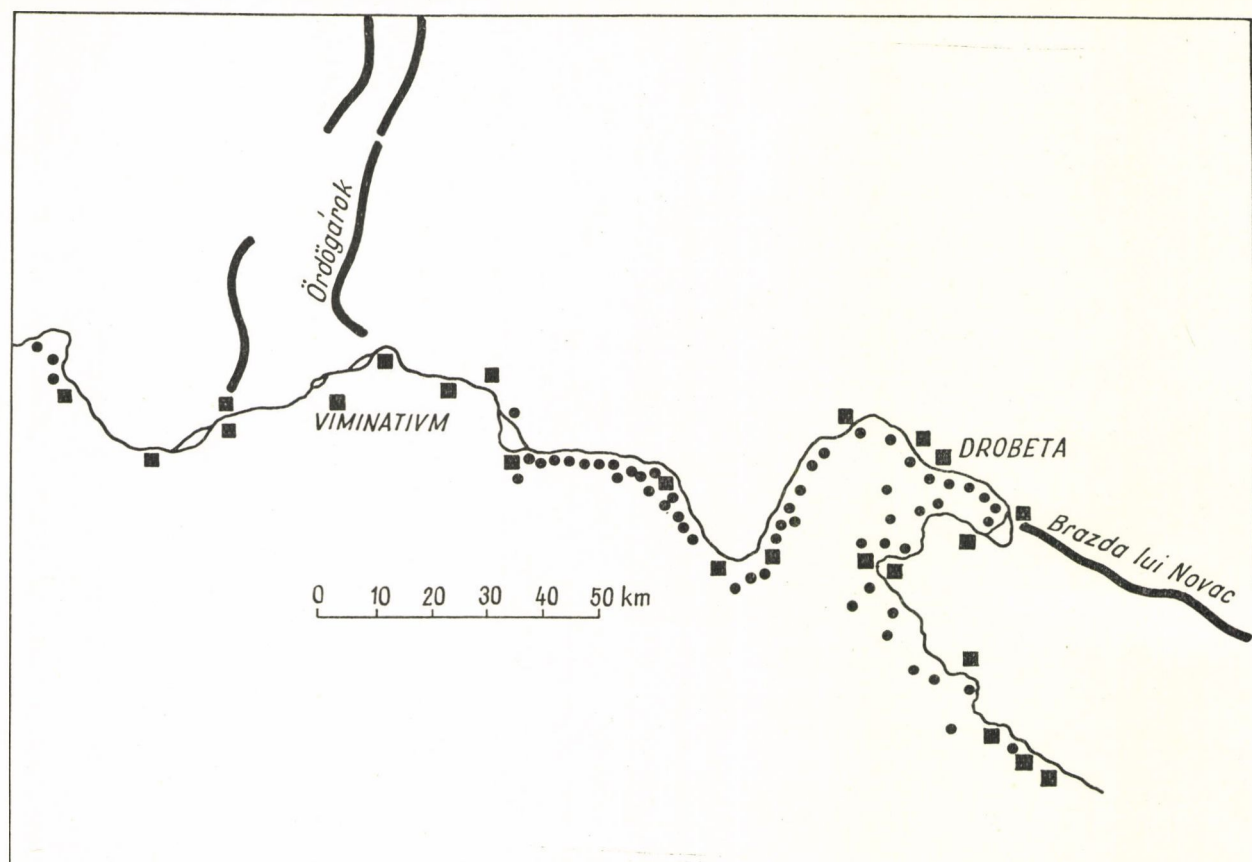
⁶⁰ Findly G., Arch. Ért. (1907) 45—; Keltezése: Nagy L., Az Eskü téri római erőd, Pest város öse. (Bp. 1946) 97; A korábbi keltezéssel szemben: Soproni S., Der spätrömische Limes... 134—; Mócsy A., Pannonia. 637.

⁶¹ Soproni, S., Der spätrömische Limes... 135—; Mócsy A., Pannonia. 637. Ugyancsak a IV. sz.-ban épült a közeli tokodi tábor is (Mócsy A., Pannonia. 637.).

⁶² Soproni S., Der spätrömische Limes...; A terepbejárások azóta még néhány újabb őrtornyot eredményeztek (pl. Visegrád, Pilismarót).

⁶³ Swoboda, E., Forschungen am obermoesischen Limes. Schriften der Balkankommission X. (Wien—Leipzig 1939); Tabula Imperii Romani L 34. Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium. (Bp. 1968) 53.: Djerdap-nál felsorolt címszavak.

⁶⁴ Tudor, D., Oltenia Romană². (București 1958) 355.

3. kép. Az al-dunai (Djerdap) limesszakasz
 Рис. 3. Участок лimesа на Нижнем Дунае (Дьердап)
 Fig. 3. Le secteur du limes du Bas-Danube (Djerdap)

látszik, hogy csakis a rómaiak irányításával és a rómaiakkal történt egyezés alapján készülhetett ez az egységes koncepciójú hatalmas védmű. Csak a limes és a sáncrendszerek fentebbi kapcsolatának ismeretében válik érthetővé a sáncok fentebb jelzett terelő szerepe is. A kapcsolat egyúttal rávilágít a sáncrendszerek korára is: a sáncrendszerekhez kapcsolódó limesszakaszok IV. sz-i megerősítése magának a sáncrendszernek is a IV. sz-ban történt kiépítését igazolja. A stratégiai koncepció pedig az egész sáncrendszer római ihletését bizonyítja, különösen ha azt a kérdést vizsgáljuk, kinek állt érdekében elsősorban is a mű létrehozása? Úgy véljük inkább a defenzív római hadvezetőségnek, mint a „Barbaricum”-ban élő szarmatáknak.

A közvetett régészeti bizonyítékok között kell megemlékeznünk a szarmata limes ellenerődjeiről, a Duna balparti hídfőállásokról. Ezek az ún. nógrádverőcei típusú erődök⁶⁵ lényegében egy

nagyobb területet kerítene körül a vízparton, mely alkalmas kikötőhelyet biztosított a folyamonnal való átkelésnél. A pannóniai, de az egész dunai limesen ilyen típusú erődök csak a Verőcénél kezdődő szakaszcól ismeretesek: Verőcéről, Dunakesziről és Dunafalváról ismerünk a Duna balpartján ilyen típusú erődöket,⁶⁶ s feltehetően a dunaharaszti erőd is idesorolható.⁶⁷ Az erődök valamennyije az alföldi sáncokkal határolt limeszakaszcól ismeretes.⁶⁸

Az É-i szakaszcón igen figyelemre méltó az ellenerődök elhelyezkedése. A legdélibb sánc Dunakeszinél, a község déli szélén indult ki a Dunától⁶⁹ s ettől É-ra Dunakeszi területén találjuk az egyik ellenerődöt.⁷⁰ A dunakeszi erőddel szemben a horányi csárda közelében a Szentendrei szigeten hasonló erőd maradványait tárta fel Nagy Lajos.⁷¹ A középső sánc a feltételezések szerint Vác déli részén érhet el a Dunát.⁷² Váccal szemben a Szentendrei szigeten Balhavárról ismerünk ha-

⁶⁵ Erről az erődtypusról legutóbb: Mócsy A., FA 10 (1958) 89—.

⁶⁶ Mócsy A., FA 10 (1958) 95—; Ua., Pannonia. 643.

⁶⁷ Soproni S., Pest megye műemlékei I (Bp. 1958) 40.

⁶⁸ Vaday Andrea hívta fel rá a figyelmemet.

⁶⁹ Balás V., Az alföldi... 40—; Patay, P., Acta Ant. et Arch. 8 (1965) 101; Vö. még Balás, V., Acta Arch. Hung. 15 (1961) 310., 2. kép.

⁷⁰ Soproni S., Pest megye... I. 39., 346.

⁷¹ Nagy L., BpR 12 (1937) 171.; Legutóbb Mócsy A., FA 10 (1958) 96.

⁷² Balás V., Az alföldi... 55—.

sonló típusú hídfőállást.⁷³ A dunakeszi-horányi analógia alapján Balhavárral szemben Vác déli részén is feltételez a kutatás egy hídfőállást.⁷⁴ Így a középső védelmi vonal kiindulási pontjánál is ilyen típusú erőd állhatott. A Duna közelében a harmadik, legészakibb sánc vonala még nem tisztázott, azonban feltételezésünk szerint Verőce és Vác között érhetette el a Dunát,⁷⁵ ahol viszont a verőcei hídfőállást találjuk.⁷⁶

Az ilyen típusú erődökben, mint azt Verőcénél megállapították, két építési periódus figyelhető meg. Legutóbb Mócsy András kimutatta, a második építési periódus Valentinianus, míg az eredeti építkezés korábbra, feltehetően II. Constantius korára, vagy esetleg a 320-as évekre tehető.⁷⁷ Mócsy korhatározása alapján akár az egyik, akár a másik időpontot fogadjuk el az első periódus építési idejére, mindkét esetben a lineáris sáncok — külső és belső — általunk feltételezett építési idejét kapjuk meg. A sáncépítkezés és a limesépítkezés ideje között itt is szoros összefüggés állapítható meg. Úgy véljük helyes nyomon járunk, ha ezeknek az ellenerődöknek az építését a II. Constantius és Zizais között fenálló alárendeltségi viszonyhoz hozzuk kapcsolatba. A kliensi státusban álló szarmaták a 358. évi háború után, az új helyzetnek megfelelően megépítik a Körös menti belső védelmi vonalukat s ugyanakkor a rómaiak hídfőállásokat létesítenek a Zizais állam területén. A rómaiak nyilván azzal a céllal építik ki hídfőállásaikat, hogy a kissé kétes értékű szövetségesüket könnyebben ellenőrizhessék. A szarmaták felé azt hozhatták fel ürügyül, hogy mint szövetségesek, a szarmatákat kívülről érő támadás esetén könnyebben tudja segíteni a római hadvezetés, ha a Duna balpartján megfelelő hídfőállások biztosítják a segítségükre siető szövetséges római csapatok gyors és biztos átkelését.

Az elmúlt években a Hatvan határához tartozó Gombospusztán próbaásatások során későrómai őrtorony maradványait sikerült felkutatni,⁷⁸ majd 1968-ban módunkban állt a kerítésfallal övezett négyszögletes őrtornyot teljesen feltárni. Ugyanekkor a feltárt őrtornyot szomszédságában egy másik római épület maradványai is előkerültek.⁷⁹ Az eddig végzett kutatások alapján Hatvan —Gombospusztán egy jelentős római katonai állomás képe kezd kibontakozni. A katonai állomás építési idejét még a múlt század folyamán a Magyar Nemzeti Múzeumba be-

került,⁸⁰ valamint az ásatások során előkerült bélyegestéglák (Frigeridus dux, Fig. Sab., Ap. Iovini stb.) Valentinianus korára határozzák meg.

A Barbaricum területén, a limestől mintegy 60 km-re fekvő, egymagában álló erőd pusztája léte és biztonsága csak úgy képzelhető el, ha az a szarmaták beleegyezésével épült. Erre pedig csak egy szövetségi szerződés nyújthatott alapot. Figyelemre méltó az erőd fekvése: az É—D-i irányban folyó Zagyva partján, a legfontosabb átkelőhelyen épült. Rendeltetése egyrészt a Zagyva völgyének ellenőrzése, másrészt a Zagyván való átkelés biztosítása volt. A hatvani erőd földrajzilag a legkülső sánc vonalában fekszik. Tőle Ny-ra Galgamácsa és Verseg között sikerült terepbejárással tisztázni a legészakibb sáncvonulat egyik szakaszát. Versegtől K-re egyelőre még tisztázatlan a sánc nyomvonala, azonban az ismert szakasz iránya a gombospusztai erőd felé mutat. Hatvantól K-re Kál és Kompolt községek határától ismerjük ennek a külső vonalnak a folytatását. Feltevéseink szerint a hatvani római őrállomás a külső védelmi vonalhoz tartozhatott. Arra a kérdésre, hogy a sáncrendszer más helyén is építettek-e a rómaiak ilyen erődöket, egyelőre nem tudunk válaszolni. (A kézirat lezárása után Felsőgöd — Bócsa ujtelenen egy későrómai tábor maradványait sikerült felkutatni.)

Végül, de nem utolsósorban a közvetett régészeti adatok közt kell megemlítenünk két, az Alföld területéről ismeretes későrómai éremleletet. A már régóta ismert öcsödi éremlelet⁸¹ elrejtését a 375—378 közötti évekre helyezi a kutatás.⁸² Az öcsödi éremlelet közvetlenül a Körös menti sánc belső oldalán, a sánctól 2 km-re északra egy kunhalom oldalából került elő. A másik, újabban előkerült éremlelet Hajdunánás—Tedejpusztáról származik.⁸³ Ez a lelőhely is a sáncrendszeren belül helyezkedik el, a sánc vonalától néhány km-re. Az elrejtés terminus postquemje 374. Mindkét lelet tehát a sáncrendszer közelében került elő.

A sáncrendszeren belüli római pénzforgalom részletes vizsgálata még nem történt meg, azonban a D-i, bánáti terület pénzforgalmáról legutóbb közölt leletstatisztika azt mutatja, hogy Constantinustól kezdve jelentősen megnövekedett a római pénz beáramlása a bánáti barbaricum területére,⁸⁴ ami feltehetően kapcsolatban lehetett a sáncrendszer kiépítésével.

Számunkra különösen a tedejpusztai lelet jelentős, amennyiben egy későszarmata telepről

⁷³ Soproni S., Pest megye... I. 39. és II. 168.; Mócsy A., FA 10 (1958) 96.

⁷⁴ Nagy L., Bp. Tört. I. 2 (Bp. 1942) 755., térkép.

⁷⁵ A terepviszonyok alapján — amennyiben a legkülső vonalnak ezt a szakaszát is kiépítették — Vác és Verőce között érhetette el a Dunát.

⁷⁶ Paulovics I., Arch. Ért. 47 (1934) 158—; Legutóbb Mócsy A., FA 10 (1958) 95—.

⁷⁷ Mócsy A., FA 10 (1958) 102.

⁷⁸ Soproni S., Arch. Ért. 95 (1968) 131.

⁷⁹ Az újonnan felkutatott építmény teljes feltárására

a közeljövőben kerül majd sor.

⁸⁰ Szilágyi J., Inscriptiones regularum Pannoniarum. Diss Pann II. 1 (Bp. 1933) 100., 61; 102., 74.

⁸¹ Jónás E., NK 28—29 (1929—30) 30—.

⁸² Nagy Tibor (i. m. 62.) a kincs elrejtését 377-re helyezi.

⁸³ Soproni S., Későrómai éremlelet Hajdunánás—Tedejpusztáról. DMÉ 1966—67 (1968). 91—.

⁸⁴ Protase, D., Problema continuității în Dacia în lumina archaeologiei și numismaticii. (București 1966) 171., 61, 64. kép.

származik.⁸⁵ Terepbejárásaink során a sáncrendszeren belül másutt is megfigyelhettünk későszarmata telepeket. Nem kétséges, hogy a sáncrendszer csak abban az esetben tölthetett be védelmi szerepet, ha megfelelő véderő állt rendelkezésre. Úgy véljük, hogy ezek a sáncmenti későszarmata telepек látták el a sánc egy-egy szakaszának védelmét. A további kutatás feladata lesz ennek a belső védelmi településvonalnak a rendszerét tisztázni.

A sáncrendszer szerepének megszűnésével kapcsolatban ugyancsak a közvetett régészeti bizonyítékok szolgáltattak adatokat. Az előbbieken megemlékeztünk a hatvan—gombospusztai római katonai állomásról, mely a bélyegestéglák tanúsága alapján Valentinianus uralkodása alatt épült. A Duna-könyök védelmi rendszerének végleges kiépítése is erre az időre esik. Ezek az építkezések azt mutatják, hogy Valentinianus nagyszabású pannóniai védelmi rendszerében⁸⁶ az alföldi sáncrendszerek is még szerepet játszottak. Ezt a szerepet a történeti események is szükségessé tették, hiszen a hunok által mozgásba hozott népek egyre erősebb nyomást gyakoroltak nemcsak a római limesre, de elsősorban a sáncrendszerre. Ez a védelmi mű azonban ilyen nyomásnak nem tudott ellentállni. Bármennyire is nagyszabású védelmi rendszert képeztek az alföldi sáncok, komoly akadályt nem jelentettek a támadóknak. Különösen a későszarmata lakótelepről származó tedejpusztai éremlelet érdemel figyelmet a sáncrendszer feladása szempontjából. Az a körülmény, hogy a sáncrendszeren belüli település lakói — s egyúttal a véderő tagjai is — elmenekültek a lakóhelyükről, értékeiket elrejtették s vissza már nem tértek, jelzi azt a tényt, hogy a sáncrendszert feladták és az, védelmi jellegét elvesztette. Az öcsödi és a tedejpusztai éremleletek nagyjából egy-

idősek s a két lelet elrejtése véleményünk szerint a sáncrendszer védelmi jellegének megszűnési idejét jelzi. A történeti események alapján is a Valentinianus halála utáni években megváltozott helyzet, a hadrianopolisi ütközetet követő fejlemények következtében a rómaiak lényegében elvesztették felügyeletüket, ellenőrző szerepüket a limes előterében s ennek egyik következménye a sáncrendszer védelmi szerepének feladása volt.

A szarmata állam határán húzódó sáncrendszer, jellege alapján limesnek is nevezhetjük, a Rómával szövetséges viszonyban levő nép konkrétan elhatárolt területét vette körül. A történeti adatokból tudjuk, hogy Marcus Aurelius a Kárpátmedencén belül két új provincia létesítését vette tervbe: Sarmatia és Marcomannia provinciákat.⁸⁷ Ezek a tervek az ismert események következtében nem valósultak meg. A rómaiak hivatalos szóhasználatában, így auctoroknál, pénzekben, feliratokon, gyakran találkozunk ezután is a Sarmatia megnevezéssel.⁸⁸ Ez a tény és a sáncrendszer jellege jogosított fel bennünket a Limes Sarmatiae elnevezés megválasztásánál.

Az alföldi hosszanti sáncok korát, szerepét a történeti és régészeti adatok alapján kívántuk új megvilágításba helyezni. Úgy véljük, hogy a történeti és régészeti adatok fentebbi értékelése megnyugtatóan tisztázta a sáncrendszer korát és szerepét. A kutatásokat és az abból adódó eredményekkel kapcsolatos megállapításokat még nem tekintjük véglegesen lezártaknak. A vázolt történeti és topográfiai helyzet csak mintegy a vázát képezi az elkövetkezendő kutatásoknak, melyeknek az a célja, hogy a sáncrendszer ismeretében az Alföld IV. sz.-i régészeti anyagának újraértékelésével ezt a vázát tartalommal töltsék meg.

Soproni Sándor

LIMES SARMATIAE

Резюме

Разведочные экспедиции, проведенные за последние годы, пролили свет на устройство и систему земляных рвов, состоящую из нескольких рядов, которые окружили Большую Венгерскую Низменность, беря начало и кончаясь у Дуная. Раскопки стратиграфического характера, проведенные в нескольких местах, позволили определить время строительства рвов второй половиной III века в качестве даты terminus postquem и временем завоевания венграми родины в качестве даты terminus antequem. Система рвов охватила, в основном, территорию расселения сармат, и ее строительство также падает на сарматскую эпоху.

На основании исторических данных, а также на основании аналогий с системой рвов в Олtenии, внешняя линия укреплений могла быть построена сарматами под руководством римлян в период между 322—332 годами на основании соглашения, заключенного с императором

Константином, тогда как внутренняя линия укреплений — по течению р. Кереш — могла быть построена несколько позднее 358 года.

В то же самое время, на протяжении IV столетия римлянами были сильно укреплены те участки лimesа, которые соприкоснулись с системой рвов: район колена Дуная, участки нижнедунайского лimesа между рвами Большой Венгерской Низменности и Олtenии. На левом берегу Дуная одновременно со строительством системы рвов римляне создали предмостные укрепления.

Римский военный сторожевой пункт IV века, расположенный на линии системы рвов на окраине с. Хатван, лежащего в глубине Барбарикума, раскопки которого были произведены недавно, мог быть построен также на основании соглашения, заключенного с сарматами.

На назначение системы рвов проливают свет 2 клада римских монет, обнаруженных недалеко от линии рвов:

⁸⁵ Mesterházy K. — Soproni S., Arch. Ért. 93 (1966) 296.

⁸⁶ Soproni S., Burgus-Bauinschrift vom Jahre 372 am pannonischen Limes. Limes Studien. (Köln 1967)

138—.

⁸⁷ SHA Marc. Aurel. 24, 5.

⁸⁸ Stein, A. Sarmaticus. PWRE IIA (Stuttgart 1917) 15—.

первый был зарыт после 374 года, тогда как второй — между 375—378 годами.

Система рвов, собственно говоря, обозначала и за-

щищала границу царства сарматов, и ее назначением как «предлимеся» было воспринимать и отбрасывать наступления, идущие со стороны востока.

III. Шопрони

LIMES SARMATIAE

Auszug

In den vergangenen Jahren erforschten die Wissenschaftler des Ungarischen Nationalmuseums mittels Geländebegehungen Topographie und Konstruktion des einheitlichen Wallsystems,¹ das die Große Ungarische Tiefebene umgibt (Abb. 1). Zugleich wurde auch versucht, die hinsichtlich des Wallbaus vermuteten zeitlichen Grenzen⁷⁻⁸ durch stratigraphische Bergungen zu erforschen. Im Gegensatz zu den früheren Annahmen^{9-11,14} zeigten die Ausgrabungen, daß das Wallsystem zwischen der zweiten Hälfte des 3. Jhs. und dem 11. Jh. errichtet wurde. Der Wall durchquert mehrerenorts aus dem 2.—3. Jh. stammende sarmatische Gruben; unter dem Wall kam ein Grab aus der Zeit zwischen 220 und 300 zum Vorschein.¹⁵⁻¹⁶

Das mehrfache Wallsystem wurde gegen Angriffe aus dem Osten bzw. Norden errichtet,¹⁸ was daraus hervorgeht, daß der Graben auf der östlichen bzw. nördlichen Seite verläuft. Aus dem Gebiet, das vom Wallsystem und der Donau umgeben ist, ist zur festgelegten Zeit nur ein einziges Volk bekannt, das dieses Gelände zur Gänze besetzt hätte: die Sarmaten.²⁰⁻²¹ Auch konnte der Bau nur nach der Evakuierung der Provinz Dazien erfolgen, früher wäre ein solches Bollwerk unbegründet gewesen. Durch die Untersuchung der historischen Ereignisse nach der Aufgabe Daziens²⁵ konnte die Bauzeit des Wallsystems auch näher bestimmt werden, wobei die auch von den Ausgrabungen belegte Bauzeit — nach dem 3. Jh. — nur noch unterstützt wurde.

Nach den Kriegen unter Diocletianus,²⁸ trat unter Constantinus eine einschneidende Veränderung in den sarmatisch-römischen Beziehungen ein. In der Folge der Sarmatenkriege im Jahr 322²⁹ konnte es zum Wallbau kommen, und zwar im Rahmen des sog. Daphne-Planes.³⁰ Der Ausbau des Limes am unteren und mittleren Lauf der Donau zur constantinischen Zeit³¹⁻³² läßt sich mit dem Ausbau des Wallsystems in Oltenien in Verbindung stellen,³³⁻³⁴ das sich im Vorraum des Limes befindet. Auf die einheitliche Konzeption der beiden Wallsysteme weist auch die Tatsache hin, daß beide Gebiete — die Ungarische Tiefebene und teilweise Oltenien — unter der Kontrolle desselben Volkes,³⁵ nämlich der Sarmaten standen. Somit mußte auch das Bollwerk in der ungarischen Tiefebene zu dieser Zeit entstanden sein. Das belegen auch die späteren Ereignisse: es genügt, wenn man die 322—374 im Vorraum Pannoniens ausgetragenen sarmatisch-römischen Kriege untersucht.

332 baten die Sarmaten, unter Berufnahme auf ein früheres Bündnis, um römische Hilfe gegen die angreifenden Goten. Zu dieser Zeit fielen die zu den Victovalen gesiedelten Sarmaten — die außerhalb des Wallsystems lebten — in Pannonien ein.⁴⁰ 356 siedeln die Römer die nach Moesien einfallenden Sarmaten aus dem Banat außerhalb des Wallsystems an⁴² und 358 erscheint eben dieses Volk vor Aquincum.

Zu derselben Zeit, also nach 358, dürften die Südgrenze des verkleinerten Sarmatenstaates⁴³⁻⁴⁴ die Körös-Flüsse gebildet haben. Es gelang, entlang der Körös-Flüsse dieses innere Bollwerksystem ebenfalls aufzufinden.⁴⁶⁻⁴⁷ Diese Grenzlinie wird auch bei Jordanes erwähnt.⁴⁸ Das südlich der Flüsse liegende Gelände überging in den Besitz der Gepiden⁴⁹ und vielleicht auch der Taifalen. Der nächste sarmatische Angriff im Jahr 374 erfolgte bereits zur Zeit der Auflassung des Wallsystems. 322—374 brechen also die innerhalb des Wallsystems hausenden Sarmaten in Pannonien nicht ein, und sofern das doch geschah, wurden die Angreifer zur Strafe außerhalb des Schutzwalles angesiedelt.

Von den antiken Auctoren erwähnt Ammianus Marcellinus ein Wallsystem in der Moldauegend.⁵² Eine

Angabe des Theophilaktos Simokattes⁵³ dürfte sich aber auf unseren Wall beziehen.⁵⁴

Die oben erwähnte Bauzeit des Wallsystems ist durch folgende Angaben unterstützt: Die Idee des Wallsystems⁵⁶⁻⁵⁷ (vgl. den rhetischen Limes) weist auf eine römische Konzeption hin; seine Konstruktion⁵⁸ hat mit dem rhetischen Limes verwandte Züge. Diese Ähnlichkeiten belegen, daß das Wallsystem unter römischer Anleitung errichtet wurde.

Die Wälle in der Großen Ungarischen Tiefebene bzw. in Oltenien zeigen eine enge Verbindungen mit dem Donaualimes. Im 4. Jh. wurden die zwei Endpunkte des Wallsystems — beide an der Donau gelegen — von den Römern besonders befestigt. In der Gegend des Donauknies (Abb. 2) bauten sie vier neue Lager⁵⁹⁻⁶¹ und 24 neue Wachttürme bzw. Kleinfestungen.⁶² Auch befestigten sie den Abschnitt am unteren Lauf der Donau (Abb. 3) in dem Gebiet zwischen der oltenischen und der in der ungarischen Tiefebene befindlichen Strecke.⁶³⁻⁶⁴ Der Ausbau des Wallsystems und der zwei angeschlossenen Limesstrecken deutet also eine einheitliche strategische Konzeption an.

Von den Gegenbefestigungen der pannonischen Limesstrecke sind die⁶⁵ sogenannte Landungsplätze⁶⁵⁻⁶⁶ in der Umgebung des Donauknies beim Ausgangspunkt des dreifachen Abwehrsystems an der Donau anzutreffen. So bei Dunakeszi,⁶⁹⁻⁷¹ südlich von Vác⁷²⁻⁷⁴ und bei Verőce⁷⁵⁻⁷⁶. Dieser Festungstypus ist nur aus der Limesstrecke bekannt, die vom Wallsystem umgeben war. Die Bauzeit der Festungen ist auf Constantinus oder Constantius II anzusetzen, beide Zeitpunkte entsprechen auch der Bauzeit des Wallsystems.

Jüngst kam in 60 km Entfernung vom Limes, auf barbarischem Gebiet, in der Umgebung von Hatvan eine spätromische Militärstation entdeckt,⁷⁸⁻⁷⁹ die nach Aussage der Ziegelstempel⁸⁰ unter Valentinian errichtet wurde. Die Festung von Hatvan liegt in der äußersten Befestigungslinie des Systems.

Aus der unmittelbaren Nähe des Wallsystems sind zwei spätromische Münzfunde bekannt. Der Münzfund von Öcsöd⁸¹ kam innerhalb des Walls, in 2 km Entfernung zum Vorschein, die Verbergungszeit ist 375—378.⁸² Der Fund von Hajdúnánás—Tedejpuszta⁸³ wurde ebenfalls des Walls, in einiger km-Entfernung von ihm in einer spätsarmatischen Siedlung geborgen,⁸⁵ seine Verbergungszeit dürfte nach 374 anzusetzen sein.

Die zwei Münzfunde geben zugleich auch den Zeitpunkt an, zu dem das Wallsystem aufgegeben wurde. Es dürfte, wie aus der Festung bei Hatvan hervorgeht, noch im Befestigungssystem des Valentinianus eine Rolle gehabt haben. Aus den historischen Ereignissen geht hervor, daß Rom nach der Schlacht von Hadrianopolis die Kontrolle im Vorraum des Limes vollständig eingebüßt hatte; zu dieser Zeit wurden die Münzen versteckt und zu diesem Zeitpunkt verliert auch der Wall seine Funktion.

Das Wallsystem in der Großen Ungarischen Tiefebene war im Grunde genommen die Grenze der mit Rom verbündeten Sarmaten. Konstruktion und Ursprung dieses Systems begründen es, wenn wir es als Limes bezeichnen, während die Bezeichnung »Sarmatia« in den römischen Quellen oft erscheint.⁸⁷⁻⁸⁸

Die äußere Linie des Limes Sarmatiae, des Wallsystems in der Großen Ungarischen Tiefebene, wurde 322—332, die innere, entlang der Körös-Flüsse verlaufende nach 358 erbaut. Das Wallsystem als Vorlimes gab bis zu den Jahren nach Valentinians Tod (375) die Grenzen des sarmatischen Pufferstaates an.

S. Soproni

A NOMÁD VILÁG EGYSÉGE ÉS SOKRÉTŰSÉGE

1. A modern történetírásban kialakult és egyre inkább erősödik egy olyan irányzat, amely szerint Eurázsia nomád népei barbárok amorf tömegét képezik, amely nem alkalmas kultúra alkotásra, jóllehet néha át tudja venni települt szomszédai eredményeit. Éppen emiatt az európai kutatók ennek az elgondolásnak a keretében a nomád életmód sajátosságait csupán nagy vonalakban írták le, mint „sztyepei birodalmat”, idő és hely, mint tényezők figyelembevétele nélkül.¹ Még R. Grousset legjobbnak tekinthető tényanyag összefoglalásából is hiányzik a kísérlet arra nézve, hogy megragadja a nomádok szempontjából sajátos törvényszerűségek ritmusát. Ez természetesen nem csökkenti munkája értékét, hiszen ő nem is állított maga elé ilyen feladatot.² Ez annál is inkább sajnálatos, mivel a tényanyagnak még legkimerítőbb feldolgozása is, melyből hiányzik a szintézis, lehetőséget nyújt a nem eléggé mélyen gondolkodó olvasónak, hogy a maga számára a szerző által előre nem látott, felszínes következtetéseket vonjon le abból, ami aztán inkább elhomályosítja, mint megoldja a problematikát.

Hosszú ideig úgy tűnt, hogy a belső-ázsiai történeti folyamatok interpretációja azért nem lehetséges, mert még nincs forgalomban kellő mennyiségű, kellően átvizsgált forrásanyag.³ Am az utóbbi 50 év alatt, hála az orientalisták szorgalmas munkájának, oly sok szöveget adtak ki, oly nagy gyűjteményeket hoztak létre és oly sok ásatást végeztek, hogy a következőkben elsősorban nem a további gyűjtés, hanem a felgyűlt forrásanyag rendszerezése áll előtérben. És itt lép fel az első nehézség — a helyes szemlélet megválasztása. Az európai társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek mechanikus átvitele Belső-Ázsia fejlődésére már kudarcot vallott, mivel minden nagy etnokulturális egységnek megvannak a maga lokális sajátosságai és ezek annál szembetűnőbbek minél nagyobb a tanulmányozott terület földrajzi környezetének távolsága az európai mintától. A termelő erők minden esetben a természeti lehetőségekre támaszkodnak. Amennyiben elfogadjuk a világtörténet folyamatának egységességét, akkor nem tagadhatjuk annak modifikációit sem,

mely utóbbiaknak óriási a jelentőségük a tényanyag magyarázata szempontjából. Emellett értelmetlen a helyi táj és élettani különbségek aprólékos kodifikálása, mert így igen apró, abszurd módon feldarabolt egységekhez jutunk csupán el, ami semmiképp sem segíti elő tárgyunk áttekinthetőségét, ellenkezőleg, lehetetlenné teszi azt. Így tehát a helyes szemlélet mellett, azt a kellő mértékegységet is kell választanunk, amely legjobban megfelel a kitűzött célnak. Más szavakkal, ki kell dolgozni az etnogeográfiai terület-beosztást és ennek alapján kell kijelölni a kutatás tárgyát. Az etnokulturális területek földrajzi klasszifikációját már régebben és nem is eredmény nélkül alkalmazták. Mint minden klasszifikáció, úgy ez is bizonyos feltételekhez van kötve, de kényelmes és szemléletes, így aztán lehetővé teszi ismereteink rendszerezését.

2. Az eurázsiai kontinensen könnyű kiemelni három nagy félszigetet: Indiát, Nyugat-Európát, valamint Levantét, melyhez Észak-Afrika is kapcsolódik még a maga hasonló tájaival. Ugyanilyen élesen határolódik el a szubtropikus monszunok által öntözött kínai övezet, ezt a határt már az i. e. III. sz.-ban is jól érezték, amikor megépült annak mentén a „Nagy Fal”. A vázolt zónák határain kívül marad a sztyeppe- és a ligetes-sztyeppe zóna a kontinens belsejében, melyet É-ról az áthatolhatatlan tajga határol (— ezen túl viszont a sztyeppe analógiája, a tundra terül el). Itt a sztyepén már idestova háromezer esztendeje lovasnomád kultúra alakult ki, pontosabban egész sor kultúra: szkita, hun, türk, és mongol⁴, melyeket legalább olyan szoros szálak fűznek egymáshoz, mint az európai hellén—római kulturákat. A világtörténeti folyamatban, az emberiség fejlődésében, ezek a kulturák lépcsőket jelentenek, a népek kialakulási folyamata szempontjából ezek kvantumok, melyeket viharos korok szakítanak meg — melyek idején a kulturális tradíciók vonalában szakadások következtek be. Ilyen „üres” vagy „sötét” periódusok vannak az ázsiai hun nagyhatalom és a nagy *türges el* (i. u. III—V sz.), valamint az ujgur kánság bukása és a mongol

¹ Toynbee, A., A study of history, Abridgement of Sommervell.; Pritsak, O., Stammesnamen und Titulaturen der altäischen Völker. U. A. Jahrb. XXIV. 1—2 (Wiesbaden 1952) 49—104.

² Grousset, R., L'Empire des Steppes. (Paris 1960).

³ Методический разбор см.: Гумилев, Л. Н., Древние тюрки. (Москва 1967) 95—97.

⁴ Гумилев, Л. Н., Хазария и Терек (Ландшафт и этнос). Вестник ЛГУ, сер. геогр. 24 (1964).

ulus létrejötte között (i. u. IX—XII. sz.). Julius Caesar szavaival élve: *hi omnes lingua, legibus institutis inter se differunt*, annak ellenére, hogy a gazdasági élet alapja mindenütt a nomád életmód volt, amely — úgy tűnhet — fejlődésre képelen.

3. Ismeretes, hogy Nyugat-Európában a feudalizmus sok esetben a „vár” és a „város” (Schloß und Burg) versengése közepette alakult ki. A sztyeppén azonban sem az előbbi, sem az utóbbit nem találjuk meg. Talán ott nem volt fejlődés?

Az általunk megszokott formák helyett a sztyeppe lakói két sajátos, egymás között állandó harcban álló formát, a hordát („nép”) és a törzset (*oyuz*),⁵ alakították ki. A horda megfelelt az orosz druzsinának, amely a katonai demokrácia idején alakult ki, a nomádoknál ez kiterjed az egész fegyveres népre.⁶ A törzs az olyan területi-gazdasági egység, amely exogén nemzetségekből áll. A törzsekből alakultak ki a törzs-szövetségek, pl. a *toquz-oyuz* („9 törzs”) az ujugroknál, vagy az *üek-oyuz* („3 törzs”) a karlukoknál, *hetumoger* („7 törzs”) a magyaroknál stb., melyek önállóan léteztek mindaddig, amíg a horda alá nem vetette magának a törzseket és ki nem alakult az *el* (*~il*), vagyis a birodalom, melyben együtt létezett a horda és a törzs. Eközben a horda tagjai az európai lovagság funkcióit teljesítették, a törzs tagjai pedig a polgárságnak felelnek meg. Az egész nomád történelmet úgy is fel lehet fogni, mint hordák és törzsek harcát, de ez azért nem célszerű, mivel horda törzsek nélkül tulajdonképpen nem is létezett, a törzsek pedig a horda nélkül könnyű zsákmányává váltak idegen hódítóknak. A köztük tényleg meglevő küzdelmet úgy kell felfognunk, mint a rendszer létezését garantáló kölcsönhatást, emellett a rendszer magukban álló összetevői ingatag formák csupán.⁷

Ez a nomádok történetének alapvonala, a rabszolgatartás egyedi esetei, vagy olyan feudális intézmények, mint, amelyek pl. Európa, vagy Levante tekintetében jellemzőek, a Nagy-Sztyeppén ideiglenes jelenségek. A feudalizmus elve a *nullam officio sine beneficio*, nem jöhetett ott létre, mivel minden ügyet társadalmi dolognak tekintettek, még magának a kánnak sem fizethettek, mert ő olyan, a saját kötelességét végző személy volt (nem egyszer csak a haláláig választották meg), aki a hadizsákmányból, vagy a saját törzsi tagjai adományaiból él. A kánok despotává csak a meghódított földeken váltak a letelepült lakossággal szemben, sokszor, azok szokásait véve át. Ez nem azt jelenti, hogy a nomád világ egyál-

talán nem ismerte a feudalizmust. A feudális intézményeket sorra megtaláljuk, de a határoknál. Pl. a to-pák kánjai, akik a Pei—Wei császárok is voltak egyben, a saját törzsi tagjaik részére bevezették a *fu-ping* rendszert, ami hasonló az európai beneficiumhoz,⁸ de ugyanakkor ismerték a hűbértörzsi intézményét is. Így pl. 439-ben i. u. T'o-pa Tao császár, leverve a hunokat Heszsziben, az elfoglalt földeket Uhojü hun hercegnek adta, aki megfogadta, hogy lojális módon fogja szolgálni a Wei-dinasztiát. Ám a to-pák hűbéri rendszere nem lett hosszú életű, a vazallusok elpártoltak, a Wei-császárság elbukott.

Kétségtelenül feudális intézmény az *ikta*. Ez a földhasználati forma a szeldzsuk szultánátusban létezett, azonban csak akkor jött létre, amikor Alp-Arslán és Melik Sah meghódították Iránt, valamint Kis-Ázsiát. Amíg a szeldzsukok az Araltó mellett éltek nomád életüket, addig vezetőik semmivel sem tudtak fizetni törzstagjaik szolgálataiért, tehát mintegy ajándékba kapták azokat, viszont ennek fejében kénytelenek voltak teljesíteni harcosaik akaratát.⁹

A XIII. sz.-ban a mongolok elfoglalták Kínát, Iránt és Kelet-Európát, a to-pák és szeldzsukok útját járván, de már a XIV. sz.-ban a saját dommain-jükben találtak ellenállásra, ugyanis az ojrátok és kazahok, leszakadva a hordától létrehozták saját törzs-szövetségeiket káni hatalom nélkül, melyek nem voltak mások így, mint sajátos törzsi köztársaságok, melyek meglétét egészen a XVIII. sz. közepéig megfigyelhetjük. Ezzel szemben a feudális jellegű mongol állam már a XIV—XV. sz.-ra szétesett. Ebből egyszerű a következtetés: a haladó jellegű fejlődés és az osztályfejlődés Belső-Ázsiában is az egész világban egyenesen érezhető történelmi fejlődéssel volt kapcsolatban, nem pedig a nomád kultúra lokális sajátosságaiival.¹⁰

4. Nézzük most meg mindenekeelőtt, mi is a nomád életforma? A sztyeppéi állattenyésztésnek három formáját ismerjük: 1. Meridionális-szezonjellegű forma, amikor az állatokat a tél beálltakor lábon hajtják le délre, így például Mongóliában a Góbi északi peremére, vagy pl. a kalmükök a Fekete-földekre. 2. Szezonjellegű jailás (hegyi-legelő) forma, amikor az állatokat nyáron a hegyi legelőkre hajtják fel, pl. a Tarbagatájban vagy a Tien-Sánban és végül, 3. amikor az állatok egész évben, télen-nyáron a legelőn vannak, ezt az Araltó mente és Kelet-Mongólia extra arid-zónáiban alkalmazzák.¹¹ Az állattenyésztés összes formáit kizárólag a táj sajátos-

⁵ Кононов, А. Н., Опыт анализа термина «турк». СЭ (1947). 1., 100; Уа., Родословное туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского (Москва—Ленинград 1958) 84.

⁶ Гумилев, Л. Н., Орды и племена у древних тюрков и уйгуров. Метариалы по этногр. ВГО. 1 (Ленинград 1961).

⁷ Гумилев, Л. Н., Древние тюрки. 60—.

⁸ У. о. 307.

⁹ Гумилев, Л. Н., Опыт классификации общественно-политических систем древних кочевников Евразии. Аста Arch. Hung. 20 (1968) 211—217.

¹⁰ Уо.

¹¹ Руденко, С. Р., К вопросу о формах скотоводческого хозяйства и о кочевниках. Матер. по этногр. ВГО. 1. (Ленинград 1961) 6—7.

ságai határozzák meg, az alkalmazkodás tehát elkerülhetetlen, ez lesz aztán idővel törzsi hagyománnyá.¹² Ebből az következik, hogy a természeti körülmények változatossága egyben megmagyarázza az egyes nomád népek kulturái között fennálló különbséget is. A klimatikus körülmények a sztyeppén az esőzések változásával alakultak, változtak, így aztán az egyes tájak, régiók határai is módosultak, eltolódtak.¹³ Európa enyhébb klímája mellett ezek a változások kevésbé voltak érezhetők, a tenger közelsége amortizálta ugyanis azok erejét, de Belső-Ázsia kontinentális klímája mellett a sivatag, vagy a tajga határai 100 kilométerekkel tolódtak arrább. Ez azt jelentette, hogy óriási darabok tűntek el a füves sztyeppéből, vagy éppen ellenkezőleg megnövekedett annak területe, így a nomád-gazdaságok hol lehanyatlottak, hol pedig virágoztak, ez pedig alapvető módon határozta meg a sztyepei államok sorsát. A sztyeppét ellenséges és agresszív államalakulatok vették körül, olyanok mint például Kína, az Arab Kalifátus, vagy a Római Szent Birodalom. Összeütközések jöttek létre, melyek során a gazdasági krízis végül is sztyepei népek bekebelezését vagy kiirtását eredményezte letelepült szomszédaik részéről. Így buktak el az avarok Magyarország területén, a sa-t'ok Kínában, a karlukok Közép-Ázsiában, végül az ojrátok Mongóliában.

A nomád kulturák primitívségének tézise ellen szól az a kétségen kívül álló tény, hogy csak a nomád életforma alapján vehette birtokba az ember az óriási félsivatagos, vagy sztyepei területeket, ahol másjellegű életforma nem is lehetséges. A nomád az évszakok diktálta rendben teleli állatait az adott régióon belül és ilyenformán mindazt a fűvet feleteti, amit a sztyepe nyújt. Még a sivatagos részeket is kihasználja, ahol tavasszal a leg hamarabb olvad el a hó és ahol elsőnek jelennek meg a selymes, tápláló füvek. Így élednek fel a szigorú tél után a juhok.

A nomád embert jobban köti a saját régiója, mint a földművelőt, mert nincs nagy élelmiszerkészlete, tartaléka, mint amannak, így nem is tud nagyhirtelen jelentős távolságokat megtenni. Alapvető élelme a juhok, lassan tudnak csak tovahaladni. A legnagyobb nomád népvándorlások, mint például a hunoké, kunoké, vagy a kalmüköké, az Irtistól az Uralig sokkal kisebbek mint az oroszok vándorlásainak távolságai Szibéria földjén, vagy az angolszász hódítóké Amerikán át, avagy a holland burokoké a Fokföldről Transvaalba.¹⁴

Ami a mongolok XIII. sz.-i hadjáratait illeti Kína, Irán vagy Európa felé, azok nem voltak kapcsolatosak áttelepüléssel. A mongolok politikai jellegű külső háborúkat vívtak, hadseregeik nem voltak nagyok, de igen fegyverkezettek és gyakorlottak.¹⁵ Sikereiket nem annyira nomád voltuk magyarázza, mint az a krízis a feudális világban, amely a XIII. sz.-ban mindenütt megfigyelhető volt.

Tévedés lenne azt hinnünk, hogy Eurázsia sztyeppezőnájában csupán a nomádok laktak. Az Altáj-hegységben a mai napig létezik a letelepült állattartás, mivel a hegység völgyeiben a változatos természeti körülmények lehetővé teszik a nagyobb terelések nélküli állattenyésztést. Ez azonban nem különíti el a *telengiteket* és a *t'ie-löket* az ázsiai sztyepei kultúrától. Egyéb tekintetben ők nem is különböznek szomszédaiktól, a mongoloktól, vagy kazahoktól. Egyszerűen a két kultúra közötti átmenetet képviselik. Azt se felejtjük el, hogy a Déli-Altáj lakói a türköktől (tölöszők) és a to-lan-ko (telengit) nevű tölösz törzstől származnak, vagyis igazi nomádoktól, később a IX. sz.-ban alkalmazkodtak az új körülményekhez.¹⁶

A Don- és a Terek-völgye, valamint a Volga-delta lakói már az őskortól kezdve letelepült életmódot folytattak, halászattal is foglalkozva — ami a nomádoktól idegen, — néha még földet is műveltek, kertjeik voltak (kazárok) állattartásuk pedig hasonló volt a doni, vagy grebnyai kozákokéhoz, avagy az asztrahányi tatárokéhoz.¹⁷ Ugyanakkor a vízválasztó sztyeppéken, egymást váltva hunok, bolgárok, besenyők, kunok és nogáji tatárok legeltették állataikat. A nomádok csak itatás, vagy téli szállás idején mentek le a folyók partjaira, mert különben a kártékony rovarok tömegei nem tették volna lehetővé az állatállomány nyugodt felhízlalását, de meg ezenkívül a folyóvölgyek lakói általában jól meg tudták földjeiket védeni támadásaiktól, sőt néha maguk is támadásba indultak. Ez utóbbinak jó példája éppen a Kazár-Kaganátus, mely a Volga-delta vidékére támaszkodott, mint bázisra, ahol a nomád állattenyésztés egyébként teljesen lehetetlen.¹⁸

5. Ma már teljes valójában konstatálhatjuk, hogy Eurázsia sztyepei- és ligetes-sztyepei zónájának lakói etnikai szempontból több csoporthoz tartoztak, nemcsak a nyelvük volt ezeknek más és más (mongolok, türkök, irániak, ugorok, szlávok stb.), de gazdasági szerkezet tekintetében is,

¹² Гумилев, Л. Н., По поводу предмета «исторической географии». (Ландшафт и этнос III.) ВЛГУ (1965) 18. сер. геогр. вып. 3.

¹³ Gumilev, L. N., Les fluctuations du Niveau de la Mer Caspienne. Cahiers du Monde Russe et Soviétique. 6. (Paris 1965); Уа: Роль климатических колебаний в истории народов степной зоны Евразии. История СССР. (Москва 1967) 1.

¹⁴ Гумилев, Л. Н., Гетерохронность увлажнения Евразии в древности (Ландшафт и этнос IV). Вестник

ЛГУ серия геогр. вып. 6 (1966).

¹⁵ Грумм-Гржимайло, Г. Е., Западная Монголия и Урянхайский край (Ленинград 1926) т. II. 519—529.

¹⁶ Гумилев, Л. Н., Алтайская ветвь тюрков-тукю. СА (1959) 1.

¹⁷ Gumilev, L. N., New Data of the History of Khazaria. Acta Arch. Hung. 18 (1966) 61—103.

¹⁸ Гумилев, Л. Н., Хазария и Каспий. Вестн. ЛГУ (1964) 6.

valamint embertani szempontból is, ugyanúgy a szellemi kultúra terén változatos képet mutatnak. Ennek az utóbbinak a jelentősége különösen az i. u. I—II. évezred fordulóján igazán szembezőkö, amikor a sztyeppére világvallások kezdenek bejutni és a konfesszionális momentum törzsi, önvédelmi jellege etnogén ismertetőjeggyé válik. Megkíséreljük megvilágítani ezt a gondolatot. A törkök vallása a henoteizmus egyik változata volt. Az Ég (Tengri) és a Föld (Umai) tisztelete, egybefonódott az ősök és hősök kultuszával, de ez csak egy törzs a törkök szűk körére korlátozódott, az ő a másvilággal való intim viszonyukat foglalta magában.¹⁹ A prozelitizmus csak a befogadott idegen törzsbeliekre vonatkozott, akik mindig kevesen voltak. Analóg henoteisztikus kultuszok megfigyelhetők a nagy Türk Kaganátus kortársainál is, amelyek túléltek annak bukását, az ujguroknál, karlukoknál, besenyőknél, kipcsákoknál, sőt a kitajoknál is.

A VIII. sz. második felétől kezdve a sztyeppére egészen más koncepciók jutottak el és meg is hódították azt maradék nélkül. A manichaeusok 763-ban Ujguriát választott kánnal bíró theokratikus köztársassággá változtatták. Ez aztán meg is indította a vallás-üldözéseket, ami azelőtt ismeretlen volt a sztyeppén.²⁰ A nesztoriánusok a saját hitükre térítették a basmílokat,²¹ öngütöket,²² kereiteket,²³ az úzok egy részét,²⁴ a merkitéket,²⁵ a dzsikileket,²⁶ valamint a letelepült ujgurokat Kucsában- és Turfárban.²⁷ A pravoszláv hit a dunai bolgárok között terjedt el, valamint a kazároknál és az alánoknál.²⁸ A kereszténység győzött Magyarországon is. Az iszlámot 960-ban felvették a karlukok, még előbb az úzok és a volgai bolgárok. A mongoloknál a henoteizmus kezdetleges formáját felváltotta a „fekete hit”, a bon, melyet a IX. sz.-ban Kelet-Tibetből hoztak be a térítők, ez lett az államvallás.²⁹ Ebben az időben még a buddhizmus terjedt el legkevésbé a sztyeppén, mivel a nomádok asszociációiban ez egyet jelentett a kínai kultúrával, az pedig számukra gyűlöletes volt. Igen sok erőt kellett ugyanis fordítani a T'ang agresszió visszaverésére. Tibetben a IX. sz.-ban a buddhizmus vereséget szenvedett és csak nagy nehézségek árán nyerte vissza a XI. sz.-ban egykori befolyását az ország egyes részein, amikor az ideológiai áramlatok lecsapódása már a sztyeppén befejezést nyert. A buddhizmus csak a tangutoknál (Szia) és a kitajoknál (Liao) ért el sikereket, de mivel a kínai mahajánizmusban csak a szerzetes az igazi buddhista,

így a nomád lakosság tömegei kívülmaradtak a doktrína falain. Az exteritoriális buddhista közösség a Dzsingisz kánt megelőző korszakban idegen test volt csupán a nomád világban. Hasonló volt a helyzete a nyugati részekben a zsidó vallásnak, amely a Kazár-Kaganátusban jutott tudvalevőleg hatalomra. A judeizmus vette kezébe a kereskedelmet a karavánutakon, melyek Kínát Provence-al kötötték össze. A zsidó vallásra áttért Kazária megszakította hagyományos szövetségét Bizánccal és mintegy leblokkolta azt a szétesett Kalifátus muzulmán emirátusaival. Azonban 965-ben Szvjatoszláv hadjárata a régi helyzetet állította vissza. A zsidó vallás ott eltűnt és Kazáriát az iszlám és a pravoszláv hit terjesztői osztották föl maguk között.³¹

Úgy tűnhet, hogy egymással kibékíthetetlen ellentétben álló vallásideológiai rendszerek keveréke nem lehet tartós életű. Azonban az eurázsiai népeknél létezett közös démonológia, vagyis az érthetetlen jelenségek gyakorlati jellegű gondolati tartalommal való megtöltése. A népi hit ereje előtt háttérbe kellett szorulniuk a világvallások dogmatikája finomságainak, részleteinek. A kultúrhatások sokrétűsége csupán háttére lett annak az egységes világképnek, amelyet nemcsak a sztyeppéi nomádoknál, hanem a tajga lakóinál is sajátságosként értékelhetünk, úgymint a tunguzoknál és az altáji népeknél, vagy a Szibériába áttelepült oroszoknál, akik közül az utóbbiak még az őslakosságtól átvett samanizmus egyes fogásait is alkalmazták a gyakorlatban.

6. Ha így áll a helyzet a szellemi kultúra terén, valamint a társadalmi intézmények vonalán, akkor nyilván hasonlóan viselkedik az anyagi kultúra is. A Bajkál-tótól a Duna partjáig összegyűjtött óriási tömeg kerámika-leletanyag egyrészt arról a bizonyos egységről is beszél, amit keresünk. Első közelítésre három nagy kerámikai kört különböztethetünk meg: 1. vörös színű jól korongolt, igen jól kiégetett anyagú, ütésre csengő hangot adó falú edények, amforák (hum), kecses korsók és kancsók. Ez a XIII—XVII. sz.-i edényanyagra jellemző, amit „tatár” edényeknek neveznek. Ezt megtaláljuk a Volgán-túli területektől kezdve Tusino faluig, ahol 1608-ban a második Ál-Dimitrij tábora állott és az ott állomásozó kozákok szellemmel láthatólag sok edényt összetörték.³²

A második csoportot kézzel gyúrt edények jellemzik. Durva az anyaguk, de jól ki vannak égetve, bár nem annyira, hogy a törés-felületeken jól

¹⁹ Гумилев, Л. Н., Древние тюрки. 76—86., 343.

²⁰ Уо. 384—385.

²¹ Уо. 377.

²² Pelliot, P., Chrétiens d'Asie Centrale et d'Extrême-Orient. (T'oung Pao 1914) 630.

²³ Grousset, R., L'Empire de steppes. (Paris 1960) 246.

²⁴ Бертольд, В., О христианстве в Туркестане в домонгольский период. СПб. (1893) 18—19.

²⁵ Grousset, R., i. m.

²⁶ Бертольд, В., Уо.

²⁷ Гумилев, Л. Н., Несторианство и Древняя Русь. Доклады по этногр. ВГО вып. 6. (в печати).

²⁸ Tomaschek, Alani címszó PWRE I (Stuttgart 1893) 1284

²⁹ L. 22 j.

³¹ Артамонов, М. И., История хазар. ук. раб. 333.

³² Крупнов, Е. И., Городище «Трёхстенный городок». СЭ (1935) 2. 124—133.

kivehető ne legyen három réteg, melyek közül a középső kevésbé kiégett rész, fekete színével tűnik ki. A Bajkáltól a Donig mindenütt előfordul ez a IX—XII. sz.-ban a nomád régészeti anyagban, a kurikánoknál, az úzoknál, a besenyőknél és a kunoknál. Egyik csoport sem jelez ebben az időben etnikai vagy pedig valamiféle állami hovatartozást, azokra az emberekre vonatkozólag, akik az edényeket használták. Az első csoport esetében lehet beszélni műhelyekről, ahonnan az széles körben elterjedt, a második esetében ezt már korántsem tehetjük meg. A IX—XII. sz.-ban az edényeket az egyes szállások mellett készítették, az egész, nomádok-lakta területen, egységes jelenség volt ez a különféle nyelvű, vallású stb. törzsek-nél.

A harmadik csoportba a szaltovo—majackojei—kultúra (VII—X. sz.) kerámikája tartozik, melynek gyökerei minden kétséget kizárólag az alán-kerámikához mennek vissza.³³ Az összes munkák közül, melyek ezzel foglalkoznak, figyelmünket leginkább Sz. A. Pletnyova könyve keltette fel, aki egyébként paradoxális következtetéseket is von le³⁴ ebből a kultúrából, attól kezdve, hogy ezt a kultúrát lényegében a nomád bolgárokhoz köti, akik szerint lassan-lassan letelepültek, városokat kezdték építeni és mintegy ily módon átvették a civilizációt. Ezt a tézist már annál inkább sem lehet elfogadni, mert a szaltovo—majackojei kerámika elterjedési területén a VII—IX. sz.-ban nemcsak bolgárok laktak, hanem más népek is, úgymint avarok, kazárok, magyarok, jászok (vagy alánok), krími-gótok stb.³⁵ Ezek a népek erősen különböztek is egymástól, bár edényeik hasonlóak. A szaltovói edény-anyag korongolt változata magasfokú fazekas-technikáról beszél, ami nem létezhetett, mert nem is volt rá szükség, a nomád életformában. 1967-ben Szemender várának maradványai között 0,5 méter vastag kultúrréteget sikerült felfedezni³⁶, amelyben igen sok a szaltovói-jellegű cseréptöredék, ezek főleg nagy víz- és gabonátároló edények darabjai, vagyis letelepült lakosságról tanúskodnak. Bolgárok azonban a Terek-folyó mentén sohasem laktak és Szemendert pedig perzsa mérnökök építették a kazárok részére.³⁷ Más szóval sokkal hihetőbbnek látszik az, hogy a szaltovói kerámika csupán korszakjelző, nem pedig valamiféle egységes etnikum, pl. a bolgárok termékei. Az általunk jelzett, a Dunától a Volgaig terjedő óriási területen komoly fazekas központok léteztek, egyesek közülük még az antik hagyományokat is folytathatták. Ezek a központok termeltek a

helyi letelepült lakosság részére ugyanúgy, mint időről időre a jövevények számára is. Tehát az agyagedények mögött különböző etnikai csoportok rejlének.

A szaltovo—majackojei kultúrával kapcsolatban érintsük röviden a kelet-európai avar leletek interpretációjának bonyolult kérdését. Még nincs megnyugtatóan tisztázva az Avar-Kaganátus etnikai összetevőinek kérdése. Ismeretes, hogy Nagy Géza már 1906-ban felvetette annak lehetőségét, hogy nemcsak a korai avarok között voltak bolgár eredetű törzsek, hanem a VII. sz. végén érkezett új hullám is bolgár eredetű volt.³⁸ Újabban Beševliev filológiai kutatásaira alapozva, még inkább fel lehet tételezni, hogy Kuvrat negyedik fiával Pannóniába érkezett betelepülőkről lehet ekkor szó.³⁹ Ám a szaltovo—majackojei agyagedényekhez hasonlókat csak igen elvétve lehet a Kárpát-medence területén találni és itt katakomba sírok sincsenek.⁴⁰

Tévedés ne essék, mi nem akarjuk egyes magyar történészek téves véleményét alátámasztani, akik az ötvenes években a szaltovo—majackojei kultúra jelentős részét mindenképp a magyarokkal akarták kapcsolatba hozni.⁴¹ Röviden szólva, a szovjet és bolgár régészek munkája nyomán az utóbbi évtizedekben azok a különbségek válnak mindinkább világosabbakká, melyek éppen elkülönítik egymástól a szaltovo—majackojei kultúra „variánsait”. Már a temetkezési szokások terén megnyilvánuló különbségek arra utalnak, hogy a jelzett kultúrán belül legalább három etnokulturális komponens szerepelt (hamvasztás, katakombás temetkezés és különböző sírgödör típusokkal képviselt korhasztás, a Volga-deltában megfigyelt földfeletti temetkezések,⁴² lómellet, vagy annak hiánya stb.).

7. Rendkívül fontos az egyes háztípusok kutatása a szaltovo—majackojei kultúra településein. A különböző jellegű házak, különböző életformákról, más-más földrajzi környezetről és különféle etnikumokról tanúskodnak.⁴³ Ma még fennáll az a nehézség, hogy nincsenek feltárva eléggé nagy felületek az egyes településeken. Ám az eddigi feltárások alapján úgy tűnik, hogy ezeken nem nomádok laktak, innen van az, hogy a feltárt háztípusok a környező, letelepült népek házaira emlékeztetnek. Ami az ún. jurtákat illeti, meg kell jegyeznünk, hogy az igazi jurtákat sohasem mélyítették földbe és nem is rögzítették őket cölöpsorral, vagy karókkal. A kerek alapú építmények, pl. a jobbparti Címjanszki földvárban,⁴⁴

³³ Шрамко, Б. А., Керамика салтівської культури. Тр. ист. ф.-та ХГУ (1959) 7. kötet.

³⁴ Плетнева, С. А., От кочевий к городам. (Москва 1967) 3—12.

³⁵ Артамонов, М. И., История хазар. 336—353.

³⁶ Отождествление Шелковского городища с Семендером см. Гумилев, Л. Н., Хазария и Терек. —, Уа., New Date...

³⁷ Заходер, В. Н., Каспийский свод сведений о Восточной Европе. (Москва 1962) 179.

³⁸ Nagy G., Arch. Ért. 26 (1906) 358—416.

³⁹ Beševliev, V., Die protobulgarischen Inschriften. (Berlin 1963) 95—111.

⁴⁰ Плетнева, С. А., i. m. 117—.

⁴¹ Уо. 6.

⁴² Gumilev, L. N., New Date... i. h.; Уа., Хазарские погребения в дельте Волги. Сообщ. Гос. Эрмитажа. 26 (1966).

⁴³ Плетнева, С. А., i. m. 51. és 70.

⁴⁴ Уо. 52—57.

nem lehettek jurták a feltárt nyomok alapján ítélve⁴⁵. Északkelet-Magyarországon Gergelyi-ugornya község mellett az utóbbi években szintén feltártak kerek alaprajzot mutató házakat, de a néprajzi párhuzamok alapján nincs kizárva, hogy ezek felett szögletes építmény állott,⁴⁶ erre utal a tartógerendák elhelyezkedése is. Nincs semmi biztos alap arra, hogy ezeket a formákat a jurtákból vezessük le.

Sarkel, ugyanúgy mint Szemender, nem letelepült nomádok szállásából fejlődött ki, hanem Sarkelt — mint ismeretes — Petronas házanci mérnök segítségével építették, szoldos seregből álló garnizon részére.⁴⁷ Itil a Volga-Ahtuba partján, a folyódeltában, már a hosszú ideje letelepült életmódot folytató őslakosság területén épült.⁴⁸ Minden esetben tehát nem nomádok letelepülését figyelhetjük meg, hanem népcsoportok alkalmazkodását a táj adottságaihoz. A folyóvölgyek és a vízválasztó sztyeppék lakossága közötti kulturális kapcsolatok meglétééről sok tárgy hasonlósága beszél, de egyetlen adat sincs arra, hogy a fejlődés a „lelelőktől a városokig” haladt volna, ugyanis mindezek egymás mellett léteztek a XIX. sz. végéig. Ezt a fejlődést nemcsak Dél-Oroszországban, hanem Mongóliában is megfigyelhetjük, a mongol városok sem mongolok építményei és lakóhelyei voltak elsősorban.

8. Igen fontos ama népcsoportok sorsának figyelemmel kísérése, amelyekből a szaltovo—majackojei kultúra hordozói állottak. A legélesebben az alán „variáns” különül el. Északon helyezkedik el, a kultúra nevének első felét adó verch-nyeye—szaltovói katakombás temető és település tágabb környékén. Ezt a népcsoportot valószínűleg a honfoglaló magyarok tüntették el. A katakombákban ugyanis a IX. sz. 20-as éveinél későbbi érmekeket nem találtak. Ennek a legészakibb „variánsnak” a hordozói kis erődítményeket, kő- és földvárakat emeltek. Ezek építési technikája a Kaukázus előterére utal, megerősítve ezzel is alán származásukat.⁴⁹ Ezek zömükben határerődök, várossá nem fejlődtek. De magának a kazár Sarkelnek sincs köze a városfejlődéshez. A városokba, pontosabban a letelepült életre a nomádokat rendszerint külső erő szorította: az avarokat Nagy Károly, a magyarokat (vagy talán pontosabban a kabarokat, a töröknyelvű törzseket?) Géza és István erős keze.⁵⁰ A besenyőket és kunokat nem sokkal enyhébb módon készítették letelepedésre. Természetesen a vegyesházasságok, a

könnyűlovassági és határőrszolgálat is erősen hozzájárult ezeknek a népeknek az asszimilálódásához Magyarországon.⁵¹

Sz. A. Pletnyova által a szaltovo—majackojei kultúra emlékeiről összeállított térkép is kétségeket ébreszt bennünk.⁵² Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy nem teljes, de már így is hihetetlenül teszi a kultúra etnikai hovatarozandóságáról alkotott nézetét. A jelzett kultúra ismert keleti emlékei a Volga alsó folyása mentén, a Terek és a Szulak folyók mellett,⁵³ valamint a baskiriai lelőhelyek,⁵⁴ a levasovói és más temetők, lemaradtak a térképről. Már ez a néhány adat is a bolgár etnikummal való egyértelmű azonosítás ellen szól. A térkép szerint a legtöbb lelőhely a Don, a Donyec völgyével, valamint a Krím-félsziget előhegyeivel áll kapcsolatban. A folyóvölgyek már ősidők óta táji ellentétben álltak a száraz sztyeppével, de lakosságuk tekintetében is különböztek attól. Az általunk tárgyalt korszakban a Don völgyében az ún. brodnyikok ősei laktak, akiket később „kozákok” néven ismertünk meg. Az első és második folyóterraszokon levő kis erdőségek („kólki”) kellő védelmet nyújtottak ezek számára, közülük előbújva támadtak rá időről időre az oda behatoló nomádokra. Földjükre idegeneket nem engedtek betörni, még a hatalmas Aranyhorda, vagy a Nogáji Horda idején sem.⁵⁵ Ide nem is települhettek le nomádok semmiképpen, még ha egyébként törekedtek volna is arra.

Végül meg kell jegyeznünk, hogy Sz. A. Pletnyovát tárgya annyira elragadta, hogy az alábbi következtetésre jutott könyvében: „a Kazár Kaganátus kultúráját a bolgár, pontosabban bolgár—alán törzsek kultúrája jelenti, amit etnikai tekintetben rokon törzsek hoztak létre, következképpen az etnikai kultúra.”⁵⁶ Ily módon maguk a kazárok ki is estek a történelemből, de lényegében csak azon az alapon, mivel edényeik hasonlóak a szomszédaik edényeire. Nem feladatunk Sz. A. Pletnyova könyvét értékelni, de így is megállapíthatjuk, hogy komoly értékei vannak, kiadása helyénvaló volt. Most csak a szerző egyetlen tézisével szálltunk vitába, melyszerint az összes nomád alakulatok, tehát a szkíta, hun, türk, ujjur, hakász, arab, a tatár—mongol stb.⁵⁷ „csak akkor egyesülhettek állammá... amikor lakosságuk egy része földművelővé vált és szilárd gazdasági alapot teremtett.” Evvel mi a következőket állítjuk szembe: a növekvő nomád „népek”, vagy törzsszövetségek alávetették maguknak a szomszédos letelepült népeket, bekebelezve, de

⁴⁵ Артамонов, М. И., История хазар. 323.

⁴⁶ А МТА Rég. Int. ásatásai 1966—67.

⁴⁷ Артамонов, М. И., i. m. 298.

⁴⁸ Гумилев, Л. Н., Хазария и Каспий. (Ландшафт и этнос) I. Вестн. ЛГУ. сер. геогр. 6 (1964).

⁴⁹ Плетнева, С. А., i. m. 44.

⁵⁰ P. Magister. Gesta Hungarorum. Juhász L. ford. (Bp. 1932) 40.; Bónis Gy., István király. (Bp. 1956) 40.; ld. még Váczy Péter recenzióját: Sz. 92 (1958) 341.

⁵¹ Szokolay M., A magyarországi besenyőtelepekről. (Szeged 1929) 6.; Györffy Gy., Magyarok és besenyők. (Bp. 1940) 51.

⁵² Плетнева, С. А., i. m. 187.

⁵³ Gumilev, L. N. New Date... i. h.

⁵⁴ Эрдеи, И., «Большая Венгрия» Acta Arch. Hung. 13 (1961) 316—317.

⁵⁵ Гумилев, Л. Н., Открытие Хазарии. (Москва 1966) 176; Уа., А. kazárok utódai. TSZ (1967) (kiadás alatt).

⁵⁶ Плетнева, С. А., i. m. 189.

⁵⁷ Уо.

nem asszimilálva a földművelőket és ilyen szimbiózis alapján alkották meg hatalmukat, hol a katonai demokrácia, hol pedig a feudális társadalmi viszonyok keretében. Az összes, Sz. A. Pletnyova által felhozott példák éppen ezt, nem pedig az ő téziséét bizonyítják.

A nomád szkíták, betörve a Fekete-tenger partvidékére, több helyi, őskori eredetű, még talán a tripolje kultúráig visszanyúló gyökerű letelepült népet vetettek hatalmuk alá, melyeket Herodotos szántó-szkítáknak nevez, megkülönböztetésül a királyi és a nomád szkítáktól. Itt áll előttünk a szimbiózis képe, nem pedig valamilyen letelepülési folyamatról értesülünk.⁵⁸

I. e. 209-ben Mao-tun san-jü vezetése alatt jött létre az ázsiai hun nagyhatalom, amely fegyverezett hadseregével verte le a Szaján-hegység déli lejtőin és Mandzsúria területén élt vadász-népeket.⁵⁹ Az i. e. II. sz.-ban a hunok földjére sok kínai politikai emigráns, kijáng, zsung és más törzsek tagjai, menekült át. Létrejött tehát a letelepült lakosság rétege, de az nem keveredett a hunokkal, neve *ci-lu*, vagyis *kul* nevet viselt.⁶⁰ A *kul* szó ami most rabot jelent, a régiségben az idegeneket jelentette, akiket — bár befogadták őket — nem illett meg minden jog.⁶¹ Kulok voltak a türköknél és ugyanazt a szerepet töltötték be társadalmukban mint elődeik a hunoknál, vagyis iparral és földműveléssel foglalkoztak. Ezenkívül, amint ismeretes, a hunok és a türkök is a levert, vagy szövetséges szomszédaitól rendszeresen kaptak élelmiszert. Itt tehát megint nem a nomádok letelepüléséről, hanem az egyes etnikumok közötti érintkezés egyik formájáról van szó.

Bonyolultabb a helyzet az ujgurok esetében. Ez a sztyepei nomád nép, miután hatalomra jutott a mai Mongol Népköztársaság területén, két várost épített, Besbalikot és Karakorumot, de idegenek, behívott szogdok és kínaiak kezemenkájával, a manichaeus közösség szír, vagy perzsa eredetű vezetőjének akaratából.⁶² Fővárosuk közepén aransátor állott. Itt tehát megint nem a nomádok játszották ebben a szerepet. Amikor 861-ben a sztyeppén megvert ujgurok letelepültek Turfánban és Kucsában, ott nem új állam alakult ki, a letelepült ujgurok élén nem is kagán, hanem idikut címet viselő vezető állott.

A hakászok, vagyis a Jenyiszej-menti kirgizek és az arabok nyilván tévedésből kerültek Sz. A. Pletnyova felsorolásába. A régi kirgiz gazdaság a Minuszinszki-medencében az öntözéses és széna-

termelő gazdálkodásra épült, vagyis azok letelepült állattenyésztéssel foglalkoztak. A Kalifátust létrehozó arabok pedig oázislakók voltak, akik még Salamon király idején települtek meg azokban. Az erősen védekező nomád beduinokat leverve, nem is tekintették őket saját fajtabelieknek. Az egységes arab nép Abu-Bekr (i. u. 634) győzelmei idejében jött csak létre, de azonnal szét is hullott, amikor a kalifák hatalma meggyengült, Bahrein beduinjai a IX. sz.-ban szabaddá váltak.

Végül a tatár—mongol állam, a leghitelesebb szemtanú, Je-lü Cs'u-c'ai szavai szerint: „a nyeregben lett megalapítva”, majd miután egyes *ulus*-okra hullott szét, a többi nomádok útját járta. Kínában a mongol hadak csak helyőrségi szolgálatot teljesítettek, hazatérve ugyanúgy legeltették állataikat mint apáik. Maga Kubiláj kán a Jüan dinasztia egyik császára, megparancsolta, hogy pekingi palotájának egyik udvarát sztyepei fűvel vessék be és ott pihente mindig ki a kínai civilizáció fáradalmait.

Iránban a Hülegü-utódok a földművelés termékeit adóba kapták, maguk azzal foglalkozni nem is kezdték.

A XIV. sz.-tól kezdve sok tatár, aki a Hordából menekült el, a litván és moszkvai hercegek szolgálatába szegődött. Litvániában kismességi réteget alkottak, megtartva muzulmán hitüket is, Moszkvában pedig, ahol feltétlenül meg kellett kereszteselkedniük, minden egyes bahadur, aki télen lépett szolgálatba, egy subát kapott, meg hozzá nemességet, nyáron pedig knyázi titulust. Ezek tényleg letelepültek, de hát ők lényegében kiléptek népük köréből, egy dolgot tartva csak meg, a határvédő szolgálat ellátását, de már a tulsó oldalon.

Így tehát az út nem a „legelőktől a városokig” vezet, hanem a városok és a legelők különböző formájú együttéléséről van szó.

Az összes általunk felhozott elképzelés egy gyakorlati célt szolgál: a régészeti emlékegy interpretációja közben fellépő nehézségek leküzdését. Csak a helyes szemlélet, melyben a való földrajzi kép, valamint a néprajzi törvényszerűségek is bennefoglaltatnak, vagyis az etnosznak a tájhoz való alkalmazkodása felismerésének útján kerülhetjük el azokat a filozófiai spekulációkat, melyeket még a XIX. sz.-ból örököltünk és ily módon tudjuk majd megkülönböztetni a valóságos fejlődést a természetes lét fogalmaitól és formáitól.

Erdélyi István — Gumiljov Lev N.

⁵⁸ Herodotos IV. 17—18.

⁵⁹ Гумилев, Л. Н., Хунну. (Москва 1960) 63—65.

⁶⁰ Chavannes, E., Les pays d'Occident d'arzez Wei Lio. II. 7. (T'oung Pao 1905)

⁶¹ Гумилев, Л. Н., Древние тюрки. 54—55.

⁶² Millet, C., Sur le noms cereales chez les Ancients et particulier chez arabes. Journ. Asiatique 5 (1865) 207.

Этно-культурная классификация по географическому принципу позволяет выделить на Евразейском континенте ряд крупных регионов, имеющих локальные особенности развития: Западная Европа (полуостров), Левант (Ближний Восток), Индия (полуостров), Дальний Восток (субтропическая зона муссонного увлажнения) и степная аридная зона от Хингана до Карпат с лесостепной и оазисной периферией. Эта последняя область не является, вопреки распространенному мнению, окраиной окрестных земледельческих цивилизаций, но имеет свою специфику развития, в частности — кочевой быт. Кочевое скотоводство является способом адаптации человека в экстремально-аридных районах наилучшим, в условиях средневековой техники, вследствие чего формы кочевого быта оказались крайне устойчивы. Одновременно, наряду с кочевниками, в горных районах и речных долинах бытовали народы оседлые, находившиеся с кочевниками в постоянном контакте как мирном, так и военном. Сходство условий географической среды внутри очерченного региона и неповторимость их в соседних регионах проецировалось на историю степных народов, как единство их относительно оседлых соседей, через разнообразие — внутри самой степи. Разнообразие стимулировалось многочисленными культурными заимствованиями, например проповедью мировых религий и копированием

политических систем, а единство базировалось на сходстве народных верований, социальных институтов (орды и племенные союзы) и материальной культуре, в частности производстве керамики. Археологические культуры, выделенные на основе классификации керамического материала, отражают не этнические, а эпохальные особенности, так как в каждую эпоху имел место обмен предметами быта между соседними этносами. Поэтому не правомочно приписывание например Салтово—Маяцкой культуры какому-либо одному народу. Посудой этого типа пользовались все этносы Причерноморских и Прикаспийских степей второй половины I. тыс. н. э. Равным образом, нет оснований считать, что средневековые кочевники имели тенденцию к оседанию и строительству городов. Города в долинах рек сооружены оседлыми аборигенами, например хазарами, против кочевников и синхронны кочевым. Оседание же кочевников наблюдается исключительно при смене ареала, выселения и степи в долины Хуанхэ (тоба, кидани), Дуная (мадьяры) и в Малую Азию (турки-сельджуки), где ландшафт не приспособлен для кочевого быта. А прогрессивное развитие кочевых народов связано с их участием во всемирно-историческом процессе и постоянном соприкосновении с окрестными культурами оседлых народов.

И. Эрдеи — Л. Н. Гумилев

TISZAKARÁDI BRONZLELETEK

I. lelet. Hampel szerint „a bodrogi közben hét bronz kardot, egészet és töredéket, egy bronz törpengét és négy tokos vésőt találtak.¹ A lelet egy részét Bombeles K. ajándékozta Rómer Flóris közvetítésével a MNM-nak (lelt.-sz: 254/1875/1–5), egy kard a Jósza András Múzeumban (JAM) van (lelt.-sz: 58. 129. l). A leletnek nagyobb része elveszett. Bár az irodalomban többször említik, most közöljük első ízben a megmaradt összes darabot.

I. Csészés markolatú bronzkard azonos patinával mint a MNM-ban levő daraboké. A JAM leltárkönyve szerint Deák Géza ajándékaként jutott a múzeumba. Csészéjén még kivehető a gomb körül az elmosódott körminta (1. kép 1b: rekonstruált minta). Ellipsis átmetszetű markolatán a minta nem állapítható meg. A penge alsó harmadában kiszélesedik. Hegye letörött, markolatsészéjének pereme töredezett. H: 61 cm (1. kép 1a-b). A MNM-ban levő darabok: 2. Kardpenge töredéke. H: 24,5 cm (1. kép 3). 3. Kardpenge töredéke. H: 21,3 cm (1. kép 2). 4. Csészés markolatú bronzkard két darabban. Töredezett szélű és részben behajlított csészéjének mintája rekonstruálható (1. kép 4c). Markolatán vízszintes körbefutó vonalsávok és ezek között körminta váltakozik (1. kép 4a). A valószínűleg hozzá tartozó pengétöredéket hegye felé párhuzamos vonalak díszítik. H: 27,9 cm (1. kép 4a) és 20,9 cm (1. kép 4b). Ld. csészéjének metszetét: 1. kép 4d. 5. Félholdas kávájú tokos füles balta. H: 11,8 cm (1. kép 5). Valamennyi darab patinája sötétbarna, felületük a vad patina nyomait viseli.

II. lelet. Teljesnek mondható. 1966-ban a Szárnyaszög tanyánál került elő. A találók beszolgáltatták a rendőrségre, onnan a MNM átvette. Lelt.-sz: 66. 11. 1–9.

1. Bogrács kettős keresztalakú kengyeltartóval. Ezek részben hiányos öntésűek. 5–5 kúpos fejű szegecscsel erősítették az edény falához. Pereme behúzott, alatta öt körbefutó vonal díszíti. Alján omphalos, amelyet széles körborda keretel. M: 15,2 cm, pá: 27,2 cm, fá: 9,7 cm, omphalos átm: 6,5 cm (2. kép 1). 2. Hasonló bogrács, rendkívül rossz fenntartású (restaurálásnál plasztik alapra montírozták). Kengyeltartójának egyik karikája kitört, második kengyele darabokban. Az egyik kengyeltartó alatt már az őskorban bronzlemezzel javították. Pereme alatt díszített. Alja hiányzik. M: 16,1 cm, pá: 27,7 cm (2. kép 2). 3. Két félholdas kávájú tokos-füles balta, egyik kissé csorba. Lehetséges, hogy ugyanabból az öntőmintából származnak. H: 11,3 cm (2. kép 5–6).

4. Tokos balta, fülénél hiányos öntésű, félholdas kávájú, éle majdnem egyenes. H: 11,3 cm (2. kép 7). 5. Felső szárnyállású balta, a szárnyak között kalapált. Éle csorba. H: 19,2 cm (2. kép 4). 6. Nyélnyújtványos sarló, vége fecskefarokszerűen bevágott. Fesztáv: 18,2 cm (2. kép 3). 7. Ovalis öntőlepeny. Átm: 16,3 × 15,1 cm (2. kép 8). 8. Három összeérő, elkeskenyedő végű, díszített arany karika. Súly: 16,55 gr, átm: 2,3, 2,1, 2,4 cm (3. kép a–c).

A csészés markolatú kardok és a bográcsok egyidejűségét igazolja a hajdúböszörményi (Hajdú–Bihar m.) lelet.² Nem túl gyakoriak bográcsos és csészés markolatú kardleletekben eszközök és nagyon ritkák ezekben az aranytárgyak. Egy ilyen kivétel a bardóci (Bardut, volt Udvarhely m.) lelet,³ amely már 1858-ban került felszínre. Tárgyainak társulását a tiszakarádi leletek messzemenően igazolják: 25 db hasonló mintájú és nagyságú arany karika mint a II. leletben; két bronz balta, ezek közül az egyik félholdas kávájú (hasonló mindkét tiszakarádi leletben); két bronz sarló; bronz kardpengetöredék; két bronz bogrács. További leletek azonos típusú tárgyakkal: Kántorjánosi⁴ (Szabolcs–Szatmár m; bronz bogrács és hasonló félholdas kávájú balták mint a két tiszakarádi leletben), Taktakenéz (Borsod–Abauj–Zemplén m; hasonló balták egy bogrács kengyelével),⁵ Szendrőlád⁶ (Borsod–Abauj–Zemplén m; hasonló balták), Rohod (Szabolcs–Szatmár m.) III. sz. lelet (bogrács hasonló baltákkal mint a II. sz. tiszakarádi leletben)⁷ stb. A félholdas kávájú tokos-füles balták felsorolása túl messze vezetne. Ezek (1. kép 5 és 2. kép 5–7), úgy látszik, a hajdúböszörményi leletszintre korlátozódnak, mert a régebbi tokos-füles balták más típusú képviselők. Négy főtypust különböztethetünk meg: A) hatszögletes átmetszettel, pl. az ópályi leletben;⁸ B) ovalis átmetszetű, enyhén félholdas kivágású peremmel (pl. az aranyosi lelethez tartoznak ilyenek)⁹; C) meglehetősen nyomott, hegyes ovalis átmetszetűek (pl. a nagybobróci leletben);¹⁰ D) erősen felemelkedő csücsökkel, átmetszetük szintén ovalis. B Riegsee típusú kardokkal, C lipői típusú kardokkal és D csészés markolatú kardokkal társul zárt leletekben. Utóbbira példaként az I. sz. tiszakarádi leletet említjük. E négy főtypus mellett még különböző variánsokat lehetne felsorolni.

A felsőállású szárnyas balták főként e korból ismertek. Magyarországi leletekben nem túl nagy a szerepük.

A csészés markolatú kardokról¹¹ és a hajdúböszörményi jellegű bográcsokról¹² olyan jó összefoglaló munkák állnak rendelkezésre, hogy felsorolásuk teljesen

¹ Hampel J., Trouvailles de l'âge de bronze de la Hongrie. (Bp. 1886) 77.; Hampel J., A bronzkor emlékei Magyarhonban. I–III. (Bp. 1886, 1892, 1896) II. k. 62–63. (Rövidítés: Bronzkor); Holste, Fr., Hortfunde Südsteuropas. (Marburg/Lahn 1951) XXIII. t. 9–11.

² Hampel J., Bronzkor. II. k. 49–57.; Müller–Karpe, H., Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern. (München 1961) XL. t. C, 3, 10–11.

³ Roska M., Erdély régészeti repertórium. (Kolozsvár 1942) 31., 29. kép. Ld. a leletre vonatkozó irodalmat.

⁴ Kemenczei T., JAMÉ 6–7 (1963–64) XXVI. t. 1–5, 22.

⁵ Uo. LVII. t. 1, 6, 27.

⁶ Hampel J., Bronzkor. CVII. t. 1–5, 8, 9.

⁷ Kemenczei T., i. m. LIV. t. 1; LV. t. 31–32; LVI. t. 33–36. Érdekes az egyik karika díszítése, amely a tiszakarádi II. lelet egyik kis arany karikáival hasonlítható össze (Uo. LVI. t. 41).

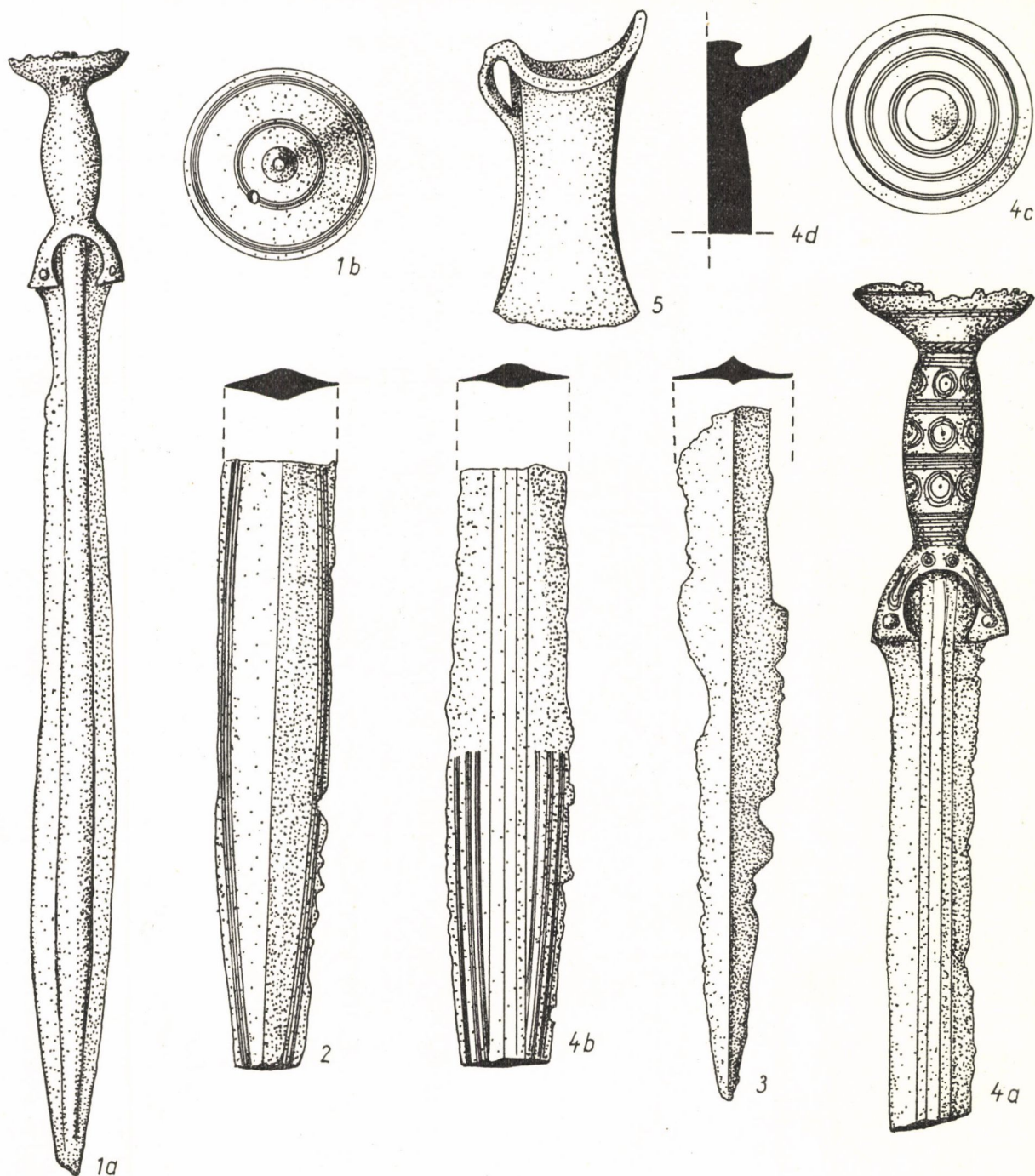
⁸ Acta Arch. Hung. 15 (1963) IV. t. 5.

⁹ Hampel J., Bronzkor. CCXVII. t. 1–4.

¹⁰ Uo. CXX. t. 4–9.

¹¹ Müller–Karpe, H., i. m. 33–38. Szerző a csészés markolatú kardoknak két főtypusát különbözteti meg: Wörschach és Königsdorf-típus.

¹² Merhart, G., Festschrift d. Röm.–Germ. Zentralmuseums Mainz. II (1952) 3–15.

1. kép. Tiszakarád, I. bronzlelet
 Рис. 1. Тисакарад, 1-ый бронзовый клад
 Fig. 1. Tiszakarád, Trouvaille de bronze n° I¹³

fölösleges. Csupán a mezőkövesdi bronzleletre utalunk, amelynek típusársulása a hajduböszörményiére emlékeztet.¹³

A II. sz. tiszakarádi leletben az arany karikák érdemelnek nagyobb érdeklődést. A későbronzkorban több leletből, ill. két leletszintből ismerünk hasonló nagyságú karikákat; díszítésük nem egységes. Feltűnő, hogy bár

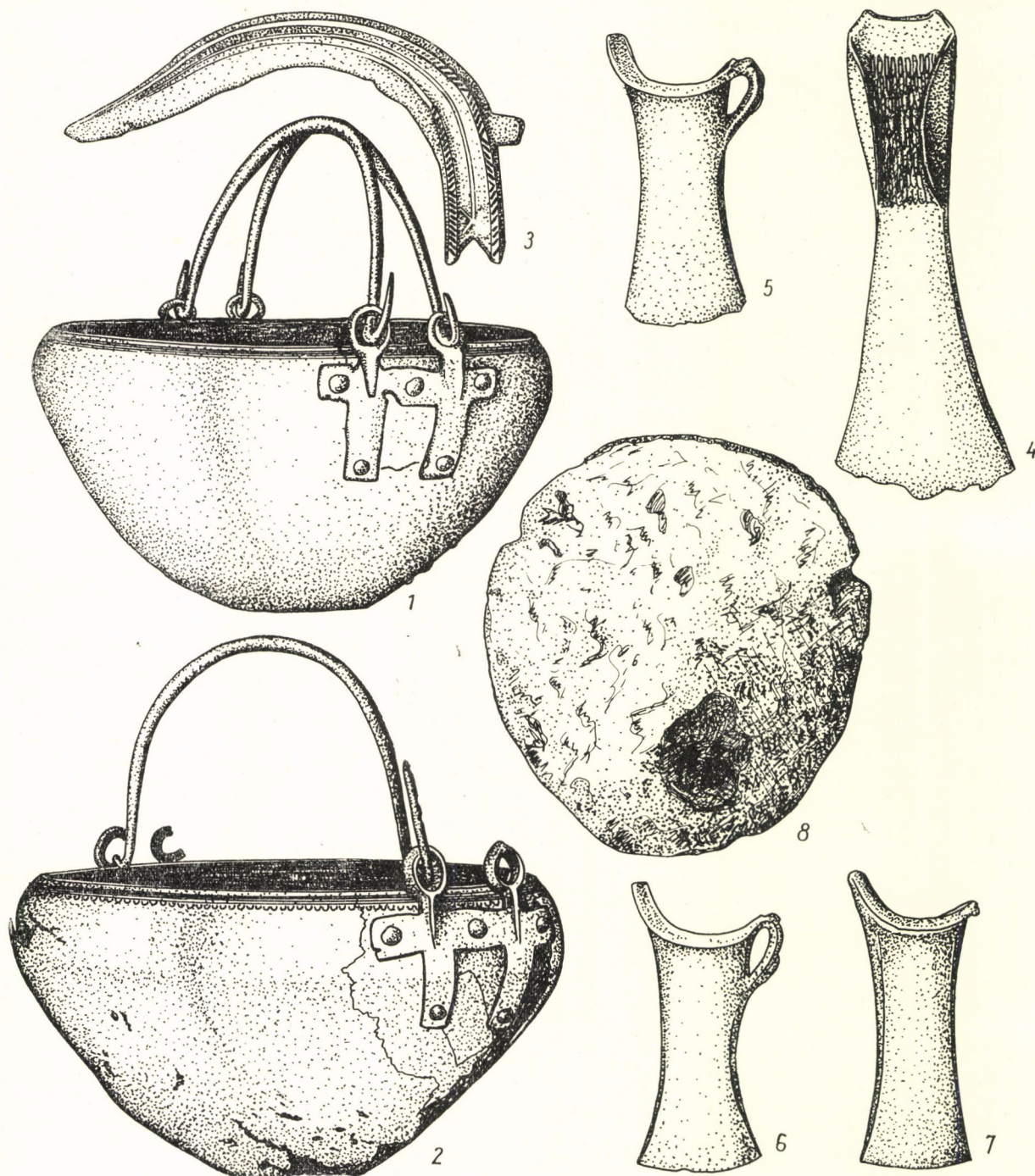
formájuk és nagyságuk nagyjából azonos, az eltérő díszí arany karikák más és más társulási leletekhez csatlakoznak. A régebbiek a B IV periódus egy fiatalabb szakaszába való keltezését, ti. a sűrűn bordázott arany karikákét megerősíti az olesvaapáti (Szaboles—Szatmár m.) lelet,¹⁴ amelyhez hasonló félholdas kávájú tokos balták tartoznak mint az ópályi lelethez.¹⁵ Ezt a típusársulást

¹³ Magyar Nemzeti Múzeumban. Patay Pál közli.

¹⁴ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 18 (1966) 27.,

12. kép 2—4, 8.

¹⁵ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 15 (1963) IV. t. 5.

2. kép. Tiszakarád, II. bronzlelet
 Рис. 2. Тисакарад, II-ой бронзовый клад
 Fig. 2. Tiszakarád, Trouville de bronze n° II

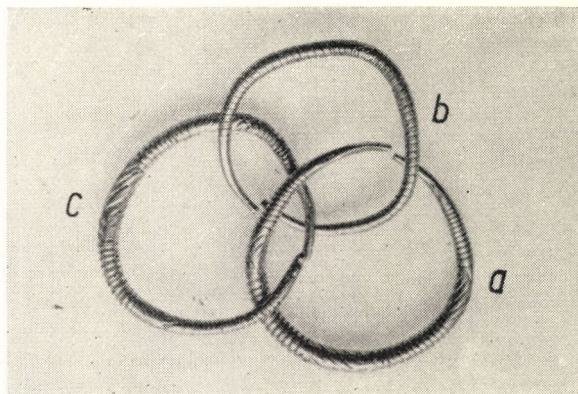
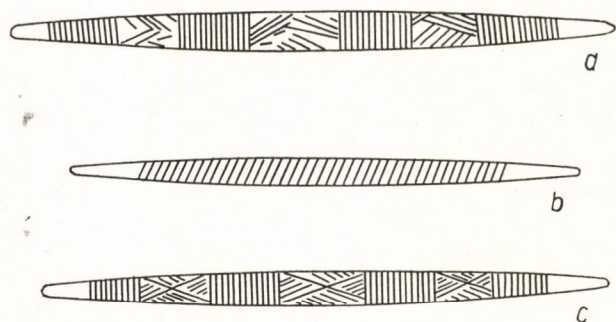
igazolja a rozsályi (Szabolcs—Szatmár m.)¹⁶ ill. a szarvaszói (volt Máramaros m.) aranylelet is. Az elsőben hasonló korongos csákány (D típus) van mint az ópályiban és a leletben levő spirálsüngők a szarvaszói lelet hasonló darabjaival mutatnak egyezéseket.¹⁷ Ehhez a lelethez nagyszámú bordázott arany karika tartozik. Tudtuk, hogy a bekarcolt vonalakkal díszített karikák fiatalab-

bak mint a sűrűn bordázottak. Eddig viszont csak egy lelet, a bardóci, révén lehetett őket keltezni. Ezt a típus-társulást most a II. tiszakarádi lelet is megerősíti. A sűrűn bordázott karikák a régebbiek. A tiszakarádiakhoz hasonló darabok nem éppen ritkák, de sajnos általában nem ismerjük leletkörülményeiket.¹⁸ AMNM-ban az alábbi lelőhelyekről őriznek ilyen arany karikákat: Kassa vidé-

¹⁶ Mozsolics, A., Inventaria Arch. (Bonn 1967) U 11. t. 1—2., 12.

¹⁷ Acta Arch. Hung. 18 (1966) 18., 4. kép 1—5; 20., 6. kép.

¹⁸ Uo. 16. kép.

3. kép. Tiszakarád, arany karikák a II. bronzleletből
 Рис. 3. Тисакарад, золотые кольца из II-ого бронзового клада
 Fig. 3. Tiszakarád, anneaux d'or faisant partie de la trouvaille de bronze n° II

ke (32 db mint 3. kép a és c; ezek között egy db mint 3. kép b), Beregszász környéke, Arad (3 db), Nagyszeben. Említésre méltó egy 13 karikából álló lánc ismeretlen lelőhelyről. Ezen felül még mindkét csoportból lehetne számtalan ismeretlen lelőhelyű darabot felsorolni.

E karikákkal kapcsolatban az alábbi kérdés merül fel. A sűrűn rovátkoltak és a tiszakarádiakhoz hasonlók zárt leleteken belül együtt nem fordulnak elő. Egyelőre azonban nem ismerünk zárt leleteket, amelyekben a közbeeső típus fordulna elő, azaz olyan bronz leleteket, amelyekben a B és C típusú félholdas kávájú tokos bal-ták a Riegsee, ill. lipői típusú kardokkal társulnak. E leletszintek idején valószínűleg az enyhén rovátkoltak és a körbefutó spirálvonallal díszítettek (mint pl. az egyik tiszakarádi: 3. kép b) voltak használatban.

A két tiszakarádi lelet keltezése nem okoz nehézséget, hisz a hasonló leletek körét meglehetősen jól feldolgozták: a bronzkor utolsó, VI. periódusának első felébe keltezendők (Reinecke szerint H B₁). Mindkét lelet a hajduböszörményi depotszinthez tartozik. E leletszintnek temetőkkel és telepekkel való kapcsolata egyáltalán nem tisztázott, mert hasonló bronz tárgyakat nem ismerünk sírokból, de ilyen tárgyak öntőmintáit sem telepekről. Annyi biztos, hogy a leletek a Gáva-kultúra utáni időbe keltezendők, azaz annál fiatalabbak. Nem ismerve azt a környezetet, amelyből a leletek származnak, a hajduböszörményi leletszint történelmi háttére sem tisztázható jelenleg.

Mozsolics Amália

BRONZEFUNDE VON TISZAKARÁD (KOM. BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN)

Auszug

Hier kam bereits in der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts ein Bronzefund zum Vorschein und ein zweiter vor zwei Jahren. Der erste wird zwar in der Literatur erwähnt, ist aber bis heute nicht abgebildet.

Fund I. Nach J. Hampel wurden 1868 im Wald beim Bodrog-Fluss sieben Bronzeschwerter — Bruchstücke und ganze —, eine Dolchklinge und vier Tüllenbeile entdeckt. Einige Stücke gelangten in das Magyar Nemzeti Múzeum (Inv.-Nr.:254/1875/1—5) und ein Schwert in das Jóska-Múzeum in Nyíregyháza (Inv.-Nr.:58.129.1).¹ Der grösste Teil des Fundes ist also verschollen.

I. Schalenknaufschwert (Museum Nyíregyháza). An der Schale innen konnte das Muster rekonstruiert werden (Abb. 1, 1b), aber nicht das des Griffes; Spitze abgebrochen, Schalenknauf beschädigt. L: 61 cm (Abb. 1, 1a-b). Stücke im MNM: 2. Schwertklingenfragment. L: 24,5 cm (Abb. 1, 3). 3. Schwertklingenfragment. L: 21,3 cm (Abb. 1, 3). 4. Zwei Bruchstücke eines Schalenknaufschwertes. Schalenknauf beschädigt, das Muster rekonstruierbar. L. der beiden Fragmente: 27,9 u. 20,9 cm (Abb. 1, 4a-d). 5. Tüllenbeil mit halbmondförmigem Rand. L: 11,8 cm (Abb. 1, 5). Alle Stücke haben eine einheitliche, dunkelbraune Farbe mit Spuren wilder Patina.

Fund II. Näherer Fundort: beim Gehöft Scharnyaszög. Die Finder übergaben den Fund der Gendarmerie und von dort gelangte er in das MNM. Inv.-Nr.: 66. 11. 1—9. Der Fund ist vollständig.

1. Becken mit Kreuzhenkelattaschen. Die Nietknöpfe sind kegelig. Unter dem Rand umlaufende Linien. Am Boden Omphalos. Unter der einen Henkelattasche stark beschädigt. H: 15,2 cm, Mw: 27,2 cm, Bdm: 9,7 cm, Dm des Omphalos: 6,5 cm (Abb. 2, 1). 2. Ähnlicher Becken, sehr schlecht erhalten (die Bruchstücke auf Plastik montiert). Der zweite Henkel in Bruchstücken. Unter der einen Attasche wurde die Wand bereits in der Urzeit mittels eines Blechstückes repariert. Verzierung: unter dem Rand umlaufende Linien und darunter hängende, kleine Halbkreise. H: 16,1 cm, Mw: 27,7 cm (Abb. 2, 2). 3. Zwei Tüllenbeile mit halbkreisförmigem Rand. L: 11,3 cm (Abb. 2, 5—6). Möglicherweise stammen beide aus derselben Gussform. 4. Ähnliches Tüllenbeil mit fehlerhaft gegossener Öse. L: 11,3 cm (Abb. 2, 7). 5. Oberständiges Lappenbeil mit Nackenkerbe; zwischen den Lappen deutliche Hammerschlagspuren. L: 19,2 cm (Abb. 2, 4). 6. Griffzungensichel mit schwalbenschwanzförmigem Ende. Spw: 18,2 cm (Abb. 2, 3). 7. Ovaler Gusskuchen. Dm: 16,3 × 15 cm (Abb. 2, 8). 8. Drei Ringe mit sich berührenden, verjüngenden Enden. Verziert. Gew: 18,55 gr, Dm: 2,3 cm, 2,1 cm, 2,4 cm (Abb. 3, a-c).

Als Beweis für die Gleichzeitigkeit der beiden Funde kann man das Depot von Hajdúböszörmény (Kom. Hajdú-Bihar) anführen, worin Schalenknaufschwerter mit Becken mit Kreuzhenkelattaschen vergesellschaftet sind.² Seltener sind aber in Funden dieser Art Werkzeuge und noch seltener Goldgegenstände. Eine solche Aus-

nahme ist der Fund von Bardóc (Bardut, ehem. Kom. Udvarhely in Transilvanien).³ Die Zusammensetzung dieses bereits 1858 entdeckten Depots wird nun durch die Funde von Tiszakarád bestätigt: 25 gleiche goldene Ringe wie die des Fundes II (Abb. 3); zwei Tüllenbeile, davon eines denen von Tiszakarád ähnlich; zwei Sichel; Schwertklingenfragment und ferner zwei Becken mit Kreuzhenkelattaschen.³

Weitere Funde ähnlicher Zusammensetzung sind u.a. die von Kántorjánosi (Kom. Szabolcs—Szatmár; Becken mit Kreuzhenkelattaschen und Tüllenbeile wie in den Funden I u. II),⁴ Taktakenéz (Kom. Borsod—Abaúj—Zemplén; Henkel eines Beckens und ebensolche Beile),⁵ Szendrőlád (Kom. Borsod—Abaúj—Zemplén; ähnliche Beile),⁶ Fund III von Rohod (Kom. Szabolcs—Szatmár; ähnliche Beile und Bronzebecken).⁷ Zu diesem letzteren Fund gehört ein Bronzearmband mit ähnlicher Verzierung wie die der Goldringe (Abb. 3, a, c). Allem Anschein nach sind die Tüllenbeile mit halbmondförmigem Rand und hohem Zipfel auf den Fundhorizont von Hajdúböszörmény beschränkt. Man kann vier Grundtypen unterscheiden: A) die ältesten mit langgestrecktem, sechseckigem Querschnitt wie im Fund von Ópályi;⁸ B) solche mit ovalem Querschnitt und nur leicht halbkreisförmigem Rand, wie im Fund von Aranyos;⁹ C) gedrungene mit spitzovalem Querschnitt wie im Fund von Nagyböróc;¹⁰ D) solche mit langem Zipfel und ebenfalls ovalem Querschnitt. B sind mit Schwerter von Typ Riegsee, C mit Dreiwulstschwertern, D mit Schalenknaufschwertern vergesellschaftet. Natürlich gibt es viele Übergangsformen und Varianten.

Die oberständigen Lappenbeile haben sich in dieser Zeit schon durchgesetzt. In ungarischen Depotfunden haben sie keine grosse Bedeutung. Über die Schalenknaufschwerter¹¹ und die Becken mit Kreuzhenkelattaschen¹² stehen ausgezeichnete Zusammenfassungen zur Verfügung. Somit ist die Aufzählung dieser Funde überflüssig. Es sei nur der Fund von Mezökövesd (Kom. Borsod—Abaúj—Zemplén) mit ähnlichen Gefässen und Glockenhelm wie der von Hajdúböszörmény erwähnt.¹³

Über die Goldringe kann man z. Z. folgendes sagen: In der Spätbronzezeit kommen Goldringe solcher Form und annähernd derselben Grösse in zwei Depothorizonten

vor, aber ihre Verzierung ist nicht dieselbe und ausserdem sind die beiden Varianten mit jeweils anderen Bronzetyphen vergesellschaftet. Die älteren enggerippten stammen aus einer jüngeren Phase der Periode B IV, was durch den Fund von Olesvaapáti (Kom. Szabolcs—Szatmár) bestätigt wird.¹⁴ Dazu gesellen sich Beile wie wir solche unter A beschrieben haben.¹⁵ Diese Typenassoziation wird auch durch die Goldfunde von Rozsály (Kom. Szabolcs—Szatmár), bzw. Szarvaszó (ehem. Kom. Máramaros, Nordostsiebenbürgen) bestätigt.¹⁶ Zu ersterem Fund gehört eine Nackenscheibenaxt wie solche auch aus dem Fund von Ópályi bekannt sind, ferner Spiralanhänger mit vielen enggerippten Ringen. Es war schon immer klar, dass die mit eingeritztem Muster jünger sind, nur stand zu ihrer Datierung bislang ausschliesslich der Fund von Bardóc zur Verfügung. Solche sind in ziemlicher Anzahl, aber leider gewöhnlich ohne sichere Fundortsangaben und ohne Fundzusammenhänge bekannt. Im MNM werden mehrere aufbewahrt, so z. B. 32 aus der Umgebung von Kassa (Südost-Slowakei), drei von Arad (Südwest-Siebenbürgen), eine Kette mit dreizehn Gliedern von einem unbekannten Fundort, usw.

In Zusammenhang mit diesen Ringen muss man folgende Frage stellen. Die beiden Typen schliessen sich innerhalb von geschlossenen Funden aus. Auch Funde mit sicher datierbaren Übergangsformen stehen nicht zur Verfügung. Diese sind wahrscheinlich jene, die nicht mehr plastisch gerippt sind, sondern mit umlaufenden Spirallinien verziert sind, wie z. B. Abb. 3, b.

Die Datierung der beiden Funde von Tiszakarád verursacht überhaupt keine Schwierigkeit, da der Kreis der ähnlichen Funde mit Schalenknaufschwertern und Becken mit Kreuzhenkelattaschen gut bearbeitet sind: erste Hälfte der spätbronzezeitlichen Periode B VI (nach Reinecke H B₁). Beide Funde gehören zu dem Depotfundhorizont von Hajdúböszörmény. Die Zusammenhänge dieses Horizontes mit Gräber- und Siedlungsfunden ist gänzlich ungeklärt, da Bronzen dieser Art aus Gräbern oder Gussformen solcher Bronzen von Siedlungen bislang nicht bekannt sind. Sicher ist jedenfalls, dass diese Funde jünger sind als die Gáva-Kultur.

A. Mozsolics

FÉLKÖRÍVES KERESZTVASÚ SZKÍTA ÉS SZARMATA KARDOK

A Magyarországon talált szkíta kardok közül két érdekes példányra szeretnénk felhívni a figyelmet, melyek szokatlan alakú keresztvasukkal igen ritkának számíthatnak nemcsak nálunk, hanem a szkíta kultúra és kultúrhatás egész területén. Az első Bereg megyéből került elő (1. kép. 1), pengéje kétélű, gyengén kiemelkedő háttal a közepén, a vége felé egyenletesen keskenyedek.¹ A keresztvasa felül egyenes, alsó része pedig félkör alakú. A markolat egyenes pálcában végződik. A penge hossza: 22 cm, a markolaté 10 cm.² A másik az erdélyi Noszolyról (ma: Násal, régi Szolnok–Doboka megye) (1. kép. 2). 1908-ban került az Erdélyi Nemzeti Múzeumba Schilling Ottó jegyző ajándékaaként.³ Pengéje kétélű, vége felé egyenletesen keskenyedek. Keresztvasa félkör alakú. A markolat vége letörött, alakját nem lehet megállapítani. A pengén borda fut végig. Hossza markolattal 40 cm, a markolat hossza 8 cm.⁴ Keltezésükről, sajnos, semmi biztosat nem tudunk mondani, mivel mindkettő szórványlelet.

Ennek meghatározása érdekében legcélszerűbb, ha a Szovjetunió déli részén talált hasonló fegyverekkel vetjük össze. Sajnos, itt sem sokkal vígasztalóbb a helyzet: ezek is mind szórványleletek, s koruk meghatározása sok esetben lehetetlen. Másrészt pedig számuk oly csekély, hogy a félköríves keresztvasat aligha nevezhetjük széles körben elterjedtnek a szkítáknál. A szovjet régészeti irodalom hat darab hasonló keresztvasú akinakest tart nyilván. Ezeket külön, az összes ismert példányt szem előtt tartva, senki sem elemzi. Meljukova a szkíta fegyverekről írott nagyszerű könyvében, más szerzőkhöz hasonlóan, a kardok és török alaptípusait a markolatvégződés formája szerint csoportosítja, a keresztvas formája szerint pedig alcsoportokba sorolja őket.⁵ Annak ellenére, hogy ezzel a felosztással alapvetően egyetértünk, szükségességük tartjuk a keresztvas formája szerinti felosztást is, mivel ez nem csupán a kard díszítéséül szolgált, mint azt egyes kutatók feltételezték,⁶ hanem elsősorban gyakorlati célja volt: a markolatot tartó kéz védelme.⁷ Ezek az akinakestek mind vasból készültek. A pengét és a markolat pálcáját egy darabból kovácsolták, a keresztvasat pedig utólag illesztették a markolat és

a penge határához, majd odaforrasztották. Az előre elkészített keresztvason megfelelő átmérőjű lyukat hagytak s így illesztették rá a markolatra.⁸ A Kuzina gorában talált kardról, melynek markolatvégződése hiányzik, azt is megállapíthatjuk, hogy ezt is a keresztvashoz hasonló módon készítették és utólag forrasztották a markolat-hoz⁹ (1. kép. 3).

A Szovjetunió déli területein talált félköríves keresztvasú kardok közül egynek széles markolatgombja van¹⁰ (2. kép. 1). Szórványlelet, keltezéséről semmi biztos adatunk nincs, bár Meljukova hibás analógia alapján (a noszolyi karddal veti össze, noha annak markolatvége letörött s formájáról semmi biztosat nem lehet tudni) az i. e. VI–V. sz.-ra keltezi.¹¹ További két akinakes a romeni ujezdből¹² (1. kép. 4), egy pedig Sztaroszeljéből¹³ került szórványleletként a Kijevi múzeumba. Mindhárom markolatvégződése antennaszerű. Pontosabb keltezésük lehetetlen, azonban egyetérthetünk Voronyinával abban, hogy az ilyen markolatvégződéssel ellátott akinakesek előfordulási ideje az i. e. V–IV. sz., s így hozzávetőlegesen ezeket is erre az időre keltezhetjük.¹⁴ Míg a fentebb említett három példány a Dnyeper középső folyásának vidékéről származik, tehát a szkíta kultúra központjának közvetlen közeléből, addig a következő egy távolabbi vidéken, a Kurszki területen fekvő „Kuzina gora” nevű településen találták (1. kép. 3). Keresztvasa szintén félköríves, markolatvégződése — mint fentebb már említettük — hiányzik.¹⁵ A kard kétértelműen kizáróan szkíta eredetű, és minden bizonnyal a település életének korai szakaszával keltezhetjük, amikor ez a terület erős szkíta hatás alatt állott (i. e. VI–V. sz.).¹⁶ Ebben az időben voltak a legerősebbek a kapcsolatok a szkíták és az erdős sztyeppe népei között.¹⁷

Érdekes a Gamarnyából (ugyancsak szórványlelet) származó kard (2. kép. 3), melynek markolata két, egymás felé forduló madárfej-ábrázolásban végződik.¹⁸ Az ilyenfajta markolatvégződés, mint ismeretes, igen ritka a szkíta műveltség egész területén, mindössze három ilyen példányról tudunk.¹⁹ Ezek főleg Szibériára jellemzőek, ahol már a tagár korszak kezdetétől²⁰ megtaláljuk, de gyakorta előfordulnak az ananyinói műveltségben

¹ Hampel J., Arch. Ért. 13 (1893) 386., 2. kép.; Воронина, Р. Ф., О некоторых кинжалах и акинаках Курской области. МИА 113 (Москва 1962) 1. kép. 7. A tárgy Lehoczky Tivadargyűjteményében volt Munkácsen, ma az Ungvári Múzeumban őrzik. (Ужгородский музей)

² Hampel, J., Catalogue de l'exposition préhistorique des musées de province et des collections particulières de la Hongrie. (Bp. 1876) 22., 7. kép.

³ Fethich N., A zöldhalompusztai skytha lelet. АН III (Bp. 1928) 25.; Уа., Bestand der skythischen Altertümer Ungarns.; M. Rostowzew, Skythien und der Bosphorus című műben I. (Berlin 1931) 508., 24. j.

⁴ Roska M., Der Bestand der skythischen Altertümer Siebenbürgens. ESA XI (Helsinki 1937) 188–189. 5. kép.

⁵ Мелюкова, А. И., Вооружение скифов. САИ Д1–4. (Москва 1964) 47.

⁶ Ленц, Э. Э., Заметки о предметах вооружения из раскопок 1903 г. ИАК 14 (Санктпетербург 1905) 63.

⁷ Мелюкова, А. И., i. m. 46.

⁸ Уо. Воронина, В. Ф., i. m. 132.

⁹ Алихова, А. Е., Древние городища Курского Посеймья. МИА 113 (Москва 1962) 6 kép. 7.; Воронина, В. Ф., i. m. 132.

¹⁰ Мелюкова, А. И., i. m. XVIII. t. 4.

¹¹ Уо. 53.

¹² Ханенко, Б. И. и В. Н., Древности Приднепровья. II. (Киев 1899) II. t. 56.; a másik példány közöletlen, a Kievi Állami Történelmi Múzeumban őrzik.

¹³ Бобринский, А. А., Кураны и случайные находки близ местечка Смелы. I. (Санктпетербург, 1887) VII. t. 5.

¹⁴ Воронина, В. Ф., i. m. 132.

¹⁵ Алихова, А. Е., i. m. 104.

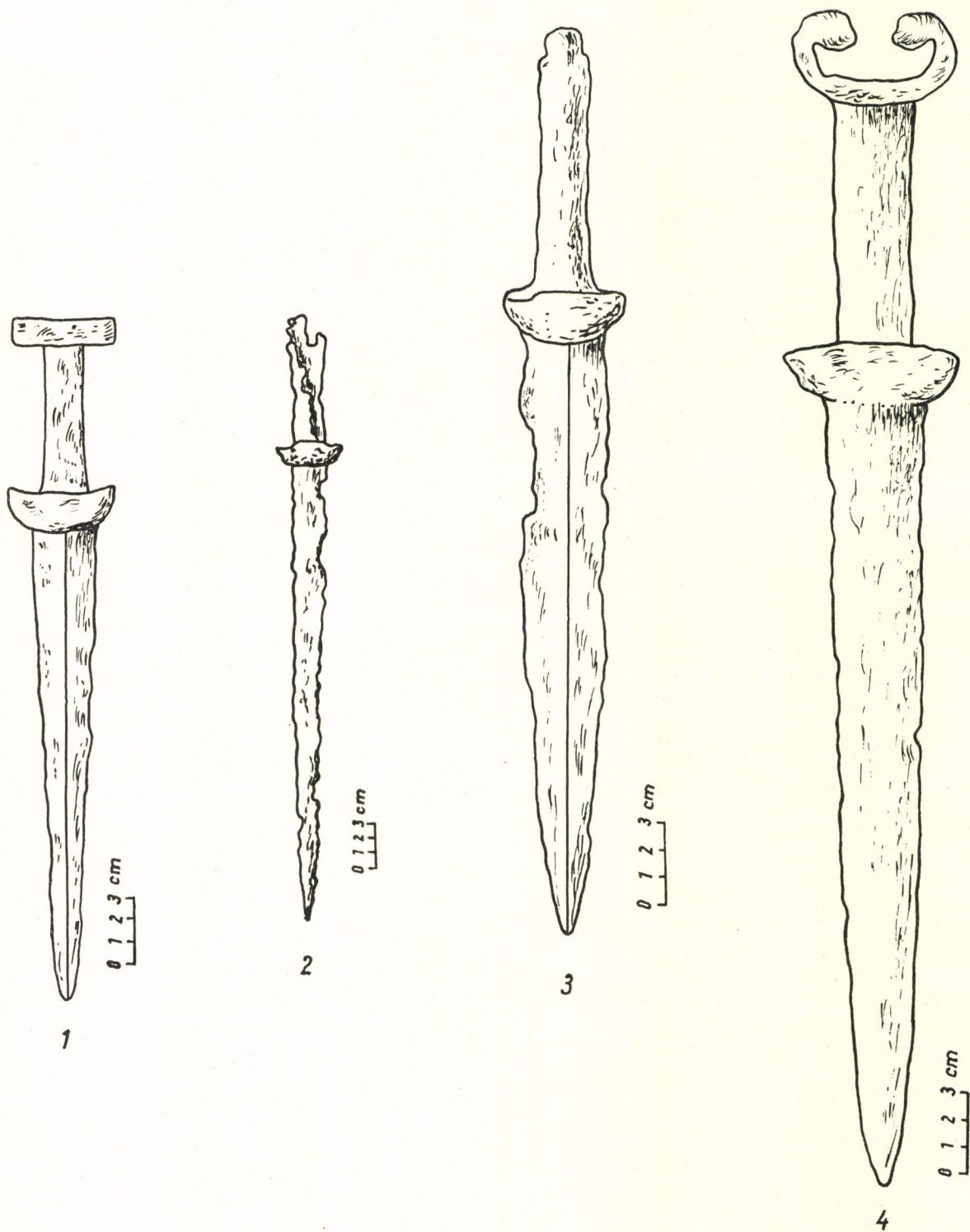
¹⁶ Уо. 116.

¹⁷ Уо. 92–93.

¹⁸ Мелюкова, А. И., i. m. XX. t. 13.

¹⁹ Уо. 55.

²⁰ Членова, Н. Л., Происхождение и ранняя история племен тагарской культуры. (Москва, 1967) 4 t. 8–10 kép.

1. kép. 1. Bereg megye. — 2. Noszoly (Năsal). — 3. Kuzina gora. — 4. Romeni ujezd. —
 Рис. 1. 1. Комитат Берг. — 2. Носой. — 3. Кузина гора. — 4. Роменский уезд
 Fig. 1. 1. Comitatus de Bereg. — 2. Noszoly (Năsal). — 3. Kuzina gora. — 4. District de Roman

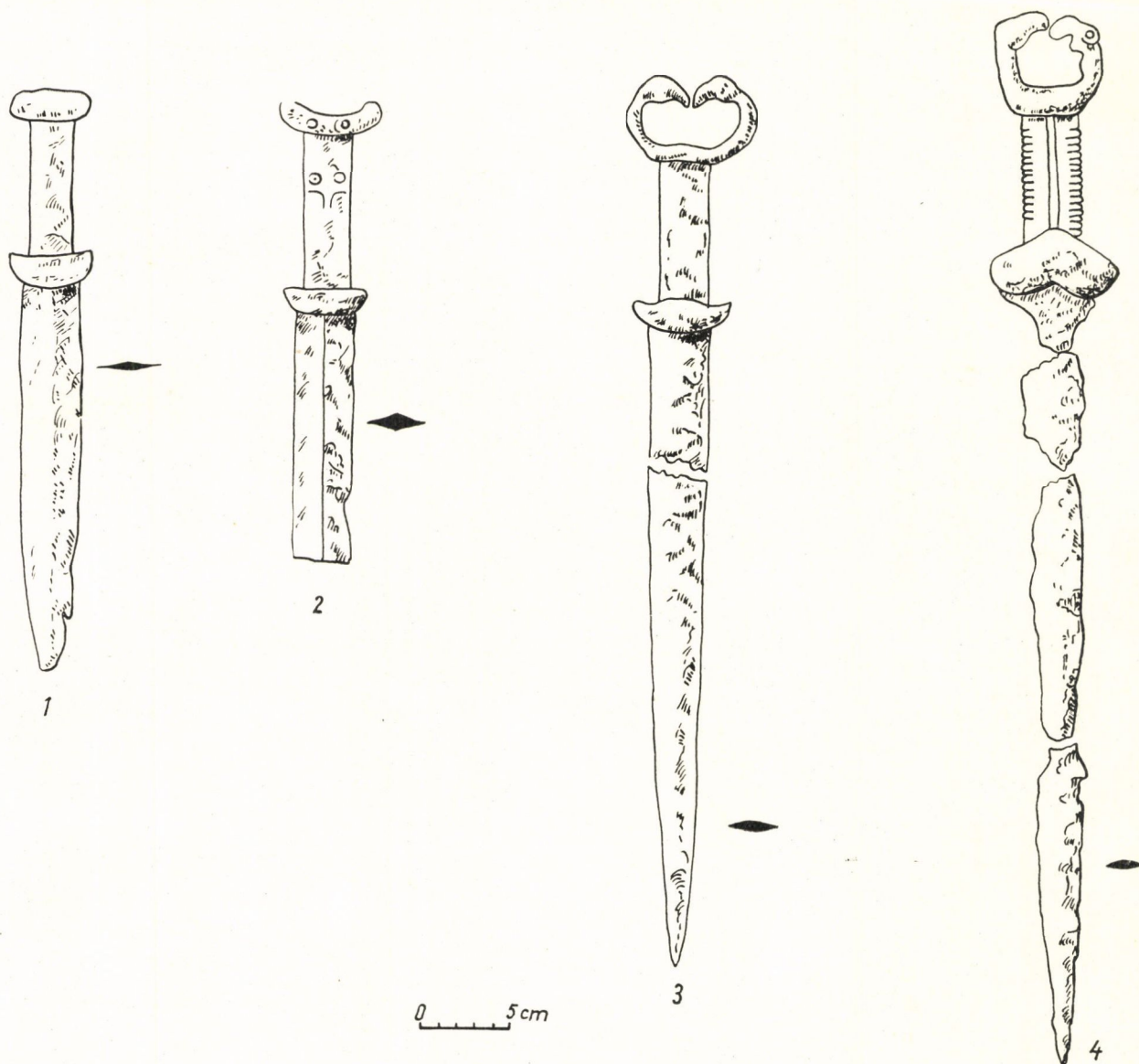
is.²¹ E három szkíta kard közül csupán egy datálható, a zsurovkai 401. számú kurgánból származó (2. kép 4), az i. e. V. sz. első felére.²² Ezzel a karddal mutatott ha-

sonlósága alapján a gamarnyai kardot is nagyjából erre az időre keltezhetjük.

Egészen egyedülálló jelenségként foghatjuk fel a

²¹ Збруева, А. В., История населения Прикамья в ананьинскую эпоху. МИА 30 (Москва 1952) XXXII. t. 8—10.

²² Мелюкова, А. И., i. m. 55., XX. t. 14.

2. kép. 1. Ismeretlen lelőhely. — 2. Volkovci. — 3. Gamarnya. — 4. Zsurovka, 401. kurgán. —
 Рис. 2. 1. Неизвестное место находки. — 2. Волковцы. — 3. Гамарня. — 4. Журовка, курган № 401
 Fig. 2. 1. Site inconnu. — 2. Volkovci. — 3. Gamarnya. — 4. Dsurovka, kourgane n° 401

Volkovciban talált kardot (2. kép 2), melynek markolatvégződése teljesen szokatlan a szkítáknál: sarló alakú,²³ ami tudvalevőleg a szarmata törökre és kardokra jellemző a prohorovói korban.²⁴ Joggal feltételezhetjük, hogy a volkovci kard vagy szarmata hatás eredménye, vagy pedig a szarmaták által lakott területről származik, mivel több ilyen alakú markolatvégződéssel ellátott kard sehol sincs a szkíta régiségek között. Korát tehát nem tehetjük korábbi időre, mint az ilyen típusú markolatvégződések megjelenésének idejére, tehát az i. e. IV. sz. második felére.²⁵

Az eddig ismertetett kardok mind a szkíta műveltség területéről származnak, s mindeddig máshonnan és más korból nem ismertünk félköríves keresztvasú kar-

dot. A Moszkvai Állami Egyetem régészeti múzeumban tett megfigyeléseim alapján azonban úgy vélem, hogy a szarmata kardok közt is van ilyen példány. Konkrétan a K. F. Szmironov bikovói ásatásából származó kardról van szó (első kurgáncsoport, 10. kurgán 10. sírja), melynek kör alakú markolatvége, és a szerző szerint egyenes keresztvasa van.²⁶ A figyelmesebb vizsgálatnál azonban kiderült, hogy a keresztvas nem egyenes, hanem félkör alakú, aminek felismerését az nehezíti meg, hogy a tárgy igen rossz megtartású, keresztvasának nagy része letöredezett.²⁷ A K. F. Szmironov által közölt fényképen szintén nem látszik ez világosan, a rajzon azonban már könnyen fel lehet ismerni a keresztvas félkör alakját (3. kép). A 10. sz. sírt, amelyből a kard előkerült, a szerző

²³ Уо. XX. т.3.

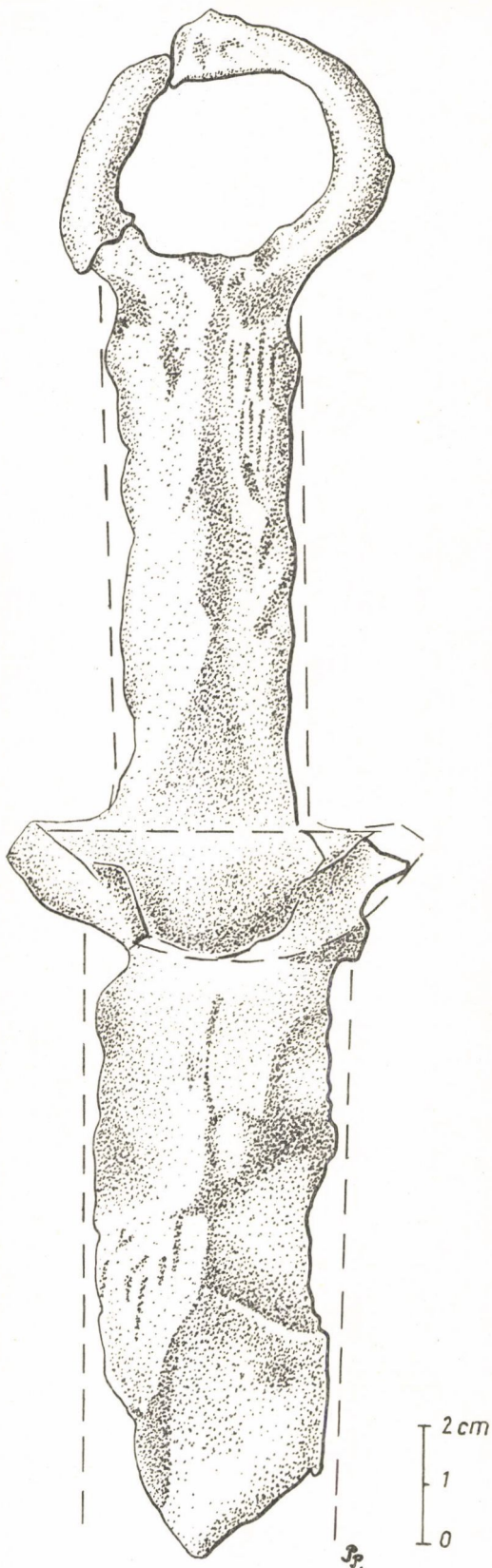
²⁴ Мошкова, Н. Г., Памятники прохоровской культуры. САИ Д1—10. (Москва 1963).

²⁵ Уо. 34.

²⁶ Смирнов, К. Ф., Быковские курганы. МИА 78

(Москва 1960) 200., 11. kép 6.

²⁷ Ezúton mondok köszönetet B. N. Grákovnak, a Moszkvai Állami Egyetem professzorának, kedves tanáromnak, aki felhívta erre a figyelmemet.

3. kép. Bikovo I., 10. kurgán, 10. sír
Рис. 3. Быково I, курган № 10, погреб. № 10
Fig. 3. Bikovo, I, kourgane n° 10, sép. n° 10

a középszarmata korra keltezi (i. e. I. sz.—i. u. I. sz.),²⁸ ezzel azonban az alábbi megfontolásokból kiindulva nem érthetünk egyet.

Hasonló keresztvasú kardot a bikovói kivül még nem ismerünk a szarmatáknál. Minden bizonnyal itt szkíta hatásról beszélhetünk, ugyanúgy, mint ahogy a volkovci kard esetében a szarmaták hatását említettük. Szkíta hatásról viszont aligha lehet szó a középszarmata korban, tehát a kardnak korábbinak kell lennie. Erre még a következő tény is figyelmeztet: a bikovói kard markolatvégződése nem szabályos kör alakú (ezt világosan meg lehet állapítani annak ellenére, hogy egyik oldala törött), ami arra enged következtetni, hogy a kör alakban végződő markolattal rendelkező kardok legkorábbi csoportjába tartozik.²⁹ Ezek megjelenését az i. e. III. sz. végére — II. sz. elejére tehetjük.³⁰ Úgy véljük, hogy a bikovói kard legvalószínűbb korának az i. e. III. sz. második felét, vagy végét tarthatjuk.

Ennek a keltezésnek nem mond ellent sem a 10. sz. sírban talált leletanyag, sem a sír stratigráfiája. Ez a 10. számú kurgán többi sírjához hasonlóan régebbi, bronzkori alaptemetkezést tartalmazó kurgánba van beásva, s ezek a szarmata sírok nem mind egyidejűek. A 10. sz. sírban páros (férfi és nő) temetkezést találunk, déldélnyugati tájolással.³¹ Ez a sírkép és tájolás igen elterjedt az előző, prohorovói korban is.³² A leletek (négy bronzveret, tűzkő, fenékkő, bronz szög, agyagedény)³³ szintén széles körben elterjedtek az i. e. III—II. sz.-ban is.³⁴ Így tehát a 10. sz. sírt ugyanúgy az i. e. III—II. sz.-ra keltezhettük, mint az ugyanebben a kurgánban levő 15. sz. sírral teszi K. F. Szmirnov.³⁵

Amint a fentiekből kitűnik, a félköríves keresztvasú szkíta kardok nem tartoznak a legelterjedtebb fegyvertípusok közé sem Szkítiában, sem pedig a szkíta kultúrhatás területén. Keltezésük, megbízható adatok hiányában, rendkívül nehéz, mégis megállapíthatjuk, hogy az i. e. VI—V. sz.-tól a III. sz.-ig fordulnak elő. A két magyarországi kard korát illetően úgy véljük, hogy ezek abban a korban kerülhettek a Kárpát-medencébe, amikor itt a legerősebb volt a keleti szkíta hatás, tehát nagyjából 540 és 490 között.³⁶ Ezt alátámasztja az a tény is, hogy az egyik a magyarországi szkítakori műveltség nyírségi, a másik pedig Maros vidéki csoportjához tartozik,³⁷ ahol a legintenzívebb volt a kapcsolat a mai Szovjetunió déli részén élő népekkel.³⁸ Erre enged következtetni továbbá az is, hogy mindkét magyarországi kard kétélű, ami a klasszikus perzsa—szkíta akínakerekre jellemző.³⁹ Így tehát, minden valószínűség szerint, a két említett kard korát az i. e. VI. sz. második felére tehetjük.

Fodor István

²⁸ Смирнов, К. Ф., i. m. 202.

²⁹ A köralakú markolatvégzések problémáját ld.: Ростовцев, М. И., Курганные находки Оренбургской области раннего и позднего эллинизма. МАР 37 (Петроград 1918); legújabban pedig Хазанов, А. М., Сарматские мечи с кольцевым навершием. СА 2 (1967).

³⁰ Мошкова, М. Г., i. m. 34.

³¹ Смирнов, К. Ф., i. m. 199—201.

³² Мошкова, М. Г., i. m. I—IV. t.

³³ Смирнов, К. Ф., i. m. 11 kép 7, 8, 9, 10.

³⁴ Мошкова, М. Г., i. m. 34.

³⁵ Смирнов, К. Ф., i. m. 202.

³⁶ Párducz M. Magyarország szkíta kora. Doktori értekezés tételei. (Bp. 1965) 8.

³⁷ Uo. 12.

³⁸ Uo. 9.

³⁹ Bottyán Á., Szkíták a magyar alföldön. (Bp. 1955) 43—44.

Резюме

Цель данного короткого сообщения — проследить распространение одного довольно редкого типа скифских акинаков. Они имеют сегментовидное перекрестие. Их число очень небольшое. Кроме двух мечей, найденных в Венгрии — один происходит из комитата Берег (сегодняшнее Закарпатье) (рис. 1,1), а другой из трансильванского города Носой (рис. 1,2) — среди скифских древностей, найденных на территории СССР, нам известно семь таких акинаков. У одного неизвестное место находки (рис. 2,1), два происходят из Роменского уезда (рис. 1,4), один — из Староселья, один из Кузиной горы (рис. 1,3), один — из Гамарни (рис. 2,3), а один — из села Волковцы (рис. 2,2). Их датировка крайне трудна, так как они почти все случайные находки. Кузиногорский меч можем датировать скифским периодом городища (6—5. вв. до н. э.), а акинак из Гамарни, на основании его сходства с мечом из Журовки (рис. 2,4) (их навершия сделаны в виде орлиных голов), датируется первой половиной 5-ого века до н. э. Серповидное навершие кинжала из Волковцы объясняется сарматским влиянием, таким образом, мы не можем его датировать раньше, чем второй половиной 4-ого в. до н. э.

При более тщательном осмотре выяснилось, что сарматский меч из Быкова (рис. 3.) имеет не прямое, а сегментовидное перекрестие, которое мы объясняем скифским влиянием (Быково 1, курган № 10, погр. № 10.). Однако по вопросу о датировке мы не можем согласиться с К. Ф. Смирновым, поскольку в среднесарматскую эпоху не можем говорить о скифском влиянии, только в самом начале прохоровского этапа. Так, погребение № 10 мы датируем прохоровским этапом, и этому не противоречит ни его инвентарь, ни статиграфия.

Относительно датировки двух венгерских мечей полагаем, что они относятся ко второй половине 6-ого века до н. э., когда восточное скифское влияние было сильнее всего в Карпатском бассейне, особенно в его восточной части.

Таким образом, мечи с сегментовидным перекрестием составляют отдельную группу, и мы их находим не только в Скифии, но и на окрайных территориях скифской культуры. Они встречаются с 6-ого до 3-его века до н. э. Быковский меч доказывает, что такая форма наверший встречается и у сарматов в самом начале прохоровского времени.

И. Фодор

ÉPÉES SCYTHES ET SARMATES À CROISIÈRE ARQUÉE

Résumé

Le but de l'article sommaire est de retracer la diffusion d'un type assez rare des épées scythes. La croisière de ces épées est arquée et leur nombre est très restreint. En dehors des deux épées trouvées en Hongrie, l'une dans le comitat de Bereg (fig. 1¹) et l'autre à Noszoly en Transylvanie (fig. 1²), on connaît parmi les trouvailles scythes mises à découverte dans la partie méridionale de l'Union Soviétique, sept de ces *akinakes* dont l'un provient d'un site inconnu (fig. 2, 1), deux du district de Romen (fig. 1, 4), un de Staroselje, un de Kuzina gora (fig. 1, 3), un de Gamarnya (fig. 2, 3) et un de Volkovci (fig. 2, 2). Étant presque toutes des trouvailles isolées, il est très difficile de les dater. L'épée trouvée à Kuzina gora peut être datée de la période scythe de cet habitat (VIe—Ve siècles av. n. è.), et sa ressemblance avec l'épée de Dsurrovka (fig. 2, 4) (les extrémités de leur poignée représentent des têtes d'oiseau) permet de dater l'*akinakes* de Gamarnya de la première moitié du Ve siècle av. n. è. L'extrémité de la poignée de l'épée de Volkovci s'explique par une influence sarmate, par conséquent elle ne peut pas être datée de plus tôt que la seconde moitié du IVe siècle av. n. è.

Un examen attentif a démontré que la croisière de

l'épée sarmate de Bikovo (fig. 3) n'était pas droite, mais également arquée, elle est donc la seule épée sarmate qui peut être attribuée à une influence scythe (Bikovo, I, kourgane 10, sép. n° 10). En ce qui concerne la datation de l'épée, nous ne sommes pas d'accord avec K. F. Smirnov, puisque dans la période sarmate moyenne on ne peut parler d'une influence scythe que tout au début de l'époque de Prohorovo. C'est à l'époque de Prohorovo que nous placerons donc la sép. n° 10 également, datation à laquelle ne s'opposent ni les trouvailles, ni la stratigraphie de la tombe.

Quant à l'âge des deux épées de Hongrie, nous sommes d'avis qu'elles furent exécutées dans la seconde moitié du VIe siècle av. n. è, lorsque l'influence scythe orientale était la plus forte dans le Bassin des Carpathes, surtout dans la partie orientale de celui-ci.

Les épées à croisière arquée constituent donc un groupe à part et on les retrouve non seulement dans la Scythie, mais aussi dans les périphéries de la civilisation scythe. Le temps de leur présence s'échelonne du VIe au IIIe siècle av. n. è. L'épée de Bikovo atteste que cette forme de poignée a survécu jusqu'au commencement de l'époque de Prohorovo chez les Sarmates également.

I. Fodor

KŐFELIRATOK AZ AQUINCUMI MÚZEUM RÉGI GYŰJTÉSÉBŐL. III

Folytatjuk a közöletlen vagy vitás kőfeliratok rövid elemzését, a Corpus inscriptionum Latinarum új kiadásába való átengedés előtt.

Sírkőfeliratok.

1. Az U-alakú kőtár ÉK-i szakaszában közel félévszázada (felül, a falba rögzítve) található az a homokkő sírtáblatöredék,¹ amelyről a szakirodalomban eddig csak ötszavas említés² történt és így lényegileg közöletlennek tekinthető:

a) H S E
M BIRRIVS M
F I CLA GENNA

b) H S E
M BIRRIVS TER
ETI CLA GENNATVS

1. kép. — Рис. 1. — Fig. 1.

Kuzsinszky B. a keltezését kísérelte meg: szerinte i. sz. I. sz. derekán készülhetett a sírtábla. Már Nagy L. figyelemztetett, hogy a megmaradt 3. sor elején E vagy F, majd talán felső (vízszintes) száraz betű, ez után I állhatott. Figyelembe kell vennünk azonban azt a lehetőséget is, hogy a széles lyuk (itt, a 2. betű helyén) már a római-kori vésés idején megvolt, és ez esetben az E/F?) és az I között nem lett volna (3.-ik) betű. Szem előtt tartandó az is, hogy a sorok lefelé menet lépcsőzetesen hosszabbodnak.

E megfontolás alapján javasolok kétféle változatot a csonka felirat kiegészítésére. A sorok hosszúságát az szabja meg, vajon a GENN-betűcsoportot még származási adat elejének vagy cognomen majdnem egészen kiírt esetének látjuk-e? Az elhunyt hozzátartozója öt vagy hat szavas nevet viselt? Egy, három vagy öt betű tört-e le a cognomenéből?

Az a) változatnál az utolsó sor elején, F és I között kezdettől meglevő kitöredezést tételezünk fel, amelynek

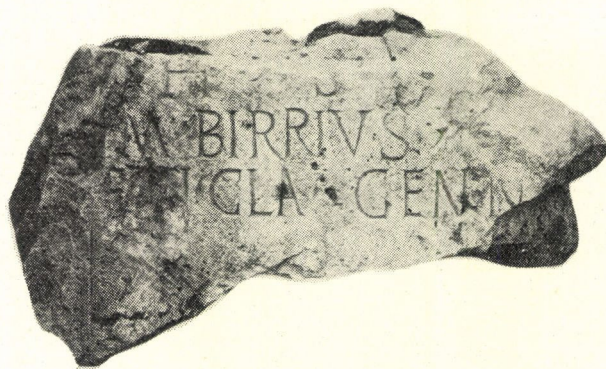
felső szélénél az éles törésnek lehetett a játéka, mintha ott T lett volna. Valóban FTI betűcsoporttal nem lenne mit kezdeni, ETI-vel annál inkább!

Kiegészítésünk ebben a változatban: H(ic) s(itus) [e(st)] M(arcus) Birrius [M(arci)] fi(lius) Cla(udia tribu) Genn[a]

(Az elhunyt neve teljesen elveszett)

A b) változat olvasata szerintünk (a 2. sor végétől van eltérés!):... [Ter]e[t]i(na tribu domo) Gla... CENN[atus ?]

Utóbbi változat elfogadását nehezíti, hogy Gla(num

2. kép. — Рис. 2. — Fig. 2.

Livii³ (= St. Remy) nem tartozott tribus-ba.⁴ Az egyetlen tribusnév, amelyben eti-betűcsoport van, a [Ter]eti-[na]⁵; csak itáliai városkák tartoztak ebbe, a provinciák-ból csak Arelate. Ha inkább CLA-t látunk, ez esetben is gondolhatunk városnévre; Glanum = Clanum!

Az a) változathoz fel kell tételeznünk, hogy a Claudius-szavat mint nomen-t csak kivételesen volt szokás így rövidíteni: Cla...⁶ míg mint tribusnév az adatok zömében így rövidül.

A Birrius-név eddig Pannóniában ismeretlen⁷, az itáliai és galliai példák⁸ elsősorban kelta, másodsorban illír eredetre utalnak. A cognomen-név Cennatus vagy Genna mellett Gennadius is lehetne. Utóbbira I eset a CIL gyűjtésterületén; gyakoribb volt Genna, Itáliában és Galliában.

Ha az elhunyt hozzátartozója a teljes hatszavas nevet viselte, ez esetben a Genn...-szó még az ethnicum vagy származás jelölésére szolgált; pl. Genn[anas] volt, ill. Genn[ava]-ból (= Genf) vagy Zenano-ból származott

¹ Sorszám Kuzsinszky Bálintnál: 359. Új napló: 63. 10. 27. A kő méretei: 32×64×20 cm. Betűi sz.: 30,58 mm; m.: 46 mm.

² Kuzsinszky B., Aquincum... (Bp. 1934) 182.

³ Herzog, E., Galliae Narbonensis (Lipsiae 1864/87) 138.

⁴ Kubitschek, W., Imperium Romanum tributum discriptum (Prag 1889) 274.

⁵ I. m. 272. Glanum = Clanum = Glanon = Clarium

= Glano: Holder, A., Altceltischer Sprachschatz I (Graz 1961) 1038, 2025. „G pro C” más esetei: CIL III p. 2569.

⁶ CIL III p. 2345–7, 2524; n. 10466. Kubitschek, W. i. m. 24, 38, 110–114, 123, 167, 220, 224–5, 228.

⁷ Barkóczi, L., Acta Arch. Hung. 16 (Bp. 1964) 152, 300

⁸ Holder, A., i. m. 423.

volna, és a cognomen a letört részben teljesen elveszett volna.⁹

Mi valószínűbbnek azt véljük, hogy M. Birrius Genna (Marcus fia, a Claudia-tribusba sorolt) galliai vagy észak-itáliai kereskedő sírépítményt az i. sz. I. sz. vége felé építtetett itt.

2. A kőtár átrendezésekor az egykori irodahelyiségekből kialakított új kőtárba került egy mészkő sírépítmény-tábla töredéke:¹⁰

RILIATIF
AGREAN·XX·
H·S·E
VALFELCØ

3. kép. — Рис. 3. — Fig. 3.

4. kép. — Рис. 4. — Fig. 4.

Javaslatunk a kiegészítésre: [Var(ia)? Aur(elia)?] Ili[ati f(ilia) Ag]re an(norum) XX h(ic) s(ita) e(st) [T(itus)? V]al(erius) Felicio . . .

Az elhunyt nomen-je tetszőlegesen lehetne más, 3 betűvel rövidített R-rel végződő családi név is.¹¹ Apja nevének három betűjéből (. . . ili. . .) határozott nyomok maradtak meg a legfelső sorban. Több különböző lehetőség közül¹² a kelta (boius) Iliatus mellett¹³ azért maradunk meg, mert a férfi-hozzá tartozójának a neve (Felicio)¹⁴ is divatos volt boius-körben.

Az elhunyt nő második neve . . . re-betűpárral végződik. A javasolt cognomenre a CIL III indexe 1 példát regisztrál¹⁵. Inkább re-végű görög nevet viselt az? A sírépítményt emelő férfi hozzátartozójának az előneve lehetett más is (Lucius? Publius? stb.). A T(itus) előnevet Felicio előtt ismerősnek érezzük.

A Felicio cognomen ismert előbb is Aquincum-ból.¹⁶ A felirat sorainak hosszúságát az utolsó sor szabja meg: 8–9 betűből állhattak azok. Az I–II. sz. fordulója körüli évtizedekben készülhetett.

3. Több évtizede található az U-alakú kőtár ÉNy-i szakaszában (felül a falba erősítve) egy mészkő sírépítmény-tábla,¹⁷ amelyet Nagy L. az Aranyhegyi árok menti

temetőben talált. Az erősen csonkult (háromsoros) felirat kiegészítése problematikus:

VULT
ACER
ANN XL

5. kép. — Рис. 5. — Fig. 5.

6. kép. — Рис. 6. — Fig. 6.

Már Nagy L. a Vult(inia) tribusnévre gondolt, ill. Macer-cognomenre (a 2. sor végén). A 3. sor kiegészítését így vélte: [ad hoc sepulcrum contulit] (denarios) L

De a szabályosan és szépen vésett betűk körében azt várnók el, hogy a denarius jelében, az X-ben teljes szélességében elvégezzék az áthuzást. Ez azonban nem történt meg, és így az X előtti (különben is görbült) vonalkát mi véletlen belekarcolásnak látjuk, vagyis életkoradatot egészítünk ki ezen a helyen.

A Voltinia választókerületbe¹⁸ egyébként inkább galliai (narbonensis) városok tartoztak (pl. Nemausus, Vienna), a Duna-vidékről nem tartozott ebbe a tribusba város. A Macer-férfinév már előfordult Aquincumban;¹⁹ különben észak-itáliai.²⁰

Lehet, hogy csak Acer volt az elhunyt neve, amely „nyugati kelta”²¹ származásra utalhatna. A dél-galliai árukat közvetítő kelta kereskedő sírépítményével van dolgunk az I–II. sz. fordulója körül?

Mint pusztán lehetőség megvitatható volna az is, nem rejlik-e a 2. sor végén a c(ivitas) Er(aviscorum) rövidítése? Dehát a-val végződő néptörzsi tisztségnév feltételezhető-e? Dél-galliai férfiú viselt volna tisztséget e néptörzs élén?

⁹ I. m. 1998, 2001. CIL V 4924.

¹⁰ Sorszám: Kuzsinszky Bálintnál: 434; új napló: 64. 10. 174. A kő méretei: 23×54×51 cm. Pl. az E betűje m.: 54, sz.: 27 mm.

¹¹ Mócsy, A., Die Bevölkerung von Pannonien . . . (Bp. 1959) 150. A nomen-rövidítés 3. betűje R: szárának vége fennmaradt.

¹² I. m. 151, 189, 191, 194.

¹³ I. m. 176.

¹⁴ I. m. 174.

¹⁵ CIL III p. 2379.

¹⁶ Nagy L., Arch. Ért. 50 (1937) 96.

¹⁷ Sorszám: Kuzsinszky Bálintnál: 411; új napló: 63. 10. 13. A kő méretei: 69×34×22 cm. Betűi m.: 70, sz.: 25–30–45–55 mm.

¹⁸ Kubitschek, i. m. 272.

¹⁹ Barkóczi, L., i. m. 316., 105/43. sz.

²⁰ Mócsy, A., i. m. 179.

²¹ Barkóczi, L., i. m. 304.

4. A legutóbbi átrendezés során a múzeumtól északra, a K–Ny irányban fektetett külső kőkoporsósorban kapott helyet egy (mészkö) csonka sírkő,²² amelyet a gázgyárban az új szénőrlő telep alapozásánál találtak (1925. május). A sírkőnek alul csapja van, amellyel bázisba rögzíthették.

CL · · · MONI
M · FIERI · CVRA · AD · HOC
OPVS · COL · DENDR · CO
NV · N · CCC ·

7. kép. — Рис. 7. — Fig. 7.

8. kép. — Рис. 8. — Fig. 8.

Téves hírlapi²³ ismertetés után szakemberek rövid megemlézéseket ejtettek a sírkőről. Nagy L. hangsúlyozta, hogy a találás idején a COLL-szó után egy D betűt látott a sírkövön,²⁴ és így a collegium D[endrophorum] egyetlen aquincumi tanúságával van dolgunk.

Javaslatunk a kiegészítésre: [...] Cl(audius?)... [moni]m(entum?) fieri c[urav]it ad hoc opus col(legium) D[endr]ophorum co[n]tul(it) n(ummos) CCCL (?)

A sírkövet állíttató személy előnevét két betűvel rövidíthették, mert bőven van hely a nomen (Cl) előtt az előnév számára. A cognomen találgatásához sincs támpontunk. Az 1. sor végén állhatott titulu-szó is, ha olyan sűrített betűgybekapcsolást tételezünk fel itt is, amilyen ismétlődik a felirat fennmaradt részeiben is.

Bizonytalan a sestertius-összeg nagysága is, amennyivel a „fások collegiuma” hozzájárult a temetkezés költségeihez. Úgy tűnik fel ugyanis, hogy pótlólag hozzávéstek a három C(= centum) végéhez egy fejére állított L-betűt (= 50?), ill. a semis (= fél) stilizált jelét. Végül is megtoldotta a segély összegét 50 sestertiusszal a nevezett társulat.

5. Az U-alakú kőtár ÉK-i szakaszában (a padkára helyezve) található (mészköből) egy csonka domborképes és feliratos sírkő,²⁵ amely a „dunaparti temetőben az egyik sír egyik oldalát képezte”. Négy darabból állították össze. A domborkép: áldozati jelenet bal oldalán (külön keretben) pedumára támaszkodó Attis áll.

A sírkő jobb oldala, teteje és alsó része letört. Kiegészí-

D M
FL · TV · TOR · VET · LEC
II · AD · PF · HS · AEL ·
AT · VS · VE · T · E · CEI
VS DE H · F · C

9. kép. — Рис. 9. — Fig. 9.

10. kép. — Рис. 10. — Fig. 10.

tésében Sz. Burger Alizzal²⁶ egyetértünk: D(is) M(ani-bus) Fl(avius) Tutor vet(eranus) leg(ionis) II ad(iutricis) [p(iae) f(idelis)] h(ic) s(itus) Ael(ius) Attius [ve]t(eranus) leg(ionis) eiusde(m) h(eres) f(aciendum) c(uravit)

Figyelemre méltó a T felmagasítása i-vel (4. sor elején) és az L és E különleges egybekapcsolása (a Leg-szóban). A Tutor-névre egyáltalán 1 példa van Aquincumból²⁷ (a II–III. sz. fordulójáról?); egy korábbi pannóniai előfordulását²⁸ Mócsy A. „talán keltának” véli. A 3. sor közepén a kitöredezés 60 mm széles, elfér benne éppen a P és F keskeny alakja.

A sírkövet állíttató veterántárs egyéni neve Aquincumban először fordul elő, egész Pannóniából egyetlen példa akad rá.²⁹ Fontos Mócsy A. megállapítása: „a nyugati tartományokban elterjedt a kelta szógyökökkel (Att-) való rokonsága miatt”.

Ez a cognomen Atius,³⁰ valamint Attus alakjában³¹ is a nyugati provinciákra és bennszülött környezetre

egymástól.

²⁶ Sz. Burger, A., Rég. Füz. II. 5 (Bp. 1959) 22., 9. sz.

²⁷ Barkóczi, L., i. m. 326., 105/196.

²⁸ Mócsy, A., i. m. 193.

²⁹ I. m. 165.

³⁰ Holder, A., i. m. 267.

³¹ I. m. 278.; CIL III p. 2382 (n. 5354; 11745).

²² Sorszám: Kuzsinszky Bálintnál: 401. Új napló: 64. 10. 39. A kő méretei: 82×45 cm (lábazat nélkül). A lábazat: 44×27 cm. Az O m.: 30, sz.: 28–30 mm.

²³ Palóczy, E., Pesti Napló 1925. IV. 21.

²⁴ Nagy, L., Bp. Tört. I. 2 (Bp. 1942) 577., 134. j.

²⁵ Sorszám: Kuzsinszky Bálintnál: 345. Új napló: 63. 10. 35. A kő méretei: 112×90×10 cm. Betűi 5–8 cm m. Egyazon betű szélességei 1–5 mm-rel térnek el

jellemző. Kelta újoncok az aquincumi állandó legióban a II. sz. vége felé is (amikor ez a sírkő készülhetett)! 6. Az U-alakú kőtár DNY-i szakaszában (felül a falba rögzítve) egy (széles és vastag) sírépítménytábla töredéke³² vár évtizedek óta értékelésre (porózus mészkőből). Kiegészítésére két változatot javasolok:

a) I L TEMA · MATRI

b) I L T E R I A · MATRI

11. kép. — Рис. 11. — Fig. 11.

Az elhunyt anya neve, akinek még életében emeltették a sírépületet, csak találgatható; csak annyi támpontunk van hozzá, hogy ...ipa vagy ...ppa (HPA; TPA stb.) betűkkel végződött (1. az 1. sor végét). Kegyeletet teljesítő leányának a neve a kitöredezés folytán kérdéses, amiért két lehetőséget vetek fel (a 2. sor olvasására!).

Az a) változatban a leány egyéni neve (Tema) a Pannóniából már ismert (ituraeus!) Thaemus-férfinévnek³³ lehetne nőnemű, fonetikusan írt változata.

Figyelembe veendő a b) változat is; a Tertia-női névre 23 példát sorol fel Mócsy A. Pannóniából³⁴ a M. Aurelius-ig terjedő korszakból („italiai és noricumai embereknél divatos, a bennszülöttek körében Emona terében”). A későbbi időkben egy intercisai liberta viselte a Tert(ia)-nevet.³⁵

12. kép. — Рис. 12. — Fig. 12.

7. Az U-alakú kőtár DK-i szakaszában felül, a falba rögzítették azt a mészkő sírépítménytábla-töredéket,³⁶ amelyet ugyan ismertettek már a szakirodalomban,³⁷ de eltérő olvasatunk indokolja annak újabb bemutatását:

ARMCIANVS·QBFS·T
IPXVIII·E·M·F·IRMILLE
CONIVG·S·E·MR·DOMN

13. kép. — Рис. 13. — Fig. 13.

14. kép. — Рис. 14. — Fig. 14.

³² Sorszám a Kuzsinszky Bálintnál: 336. Új napló: 63. 10. 117. A kő méretei: 107×65,5 cm. Pl. az A betű m.: 7, sz.: 6 cm. Az a) változat talán azért is valószínűbb, mert a másik lehetőséghez a T és I egybekapcsolása előfeltétel, már pedig a fennmaradt betűk körében nincs biztos példa ligatúrára! Sajnos, a feltételezhető T felső vízsz. szára helyén, ahol az i-vel való felmagasítás is helyet talált volna, likacs keletkezett.

³³ Mócsy, A., i. m. 193. Ha görög névvel van dol-

gunk, a *θέμα* (Thema) tájszólasos átírásával találkozunk [Georges, K. E., Ausführ. latein.-dt. Handwörterbuch (Basel 1951) 3103. hasáb].

³⁴ Mócsy, A., i. m. 192.

³⁵ Barkóczi L., i. m. 350., 144/81.

³⁶ Sorszám a Kuzsinszky Bálintnál: 247; új napló: 63. 10. 84. A kő méretei: 59×111×14 cm. Betűi m.: 5, sz.: 2–4,5 cm.

³⁷ Kuzsinszky B., BpR 8 (1904) 171.

A felirat (az első publikáló szerint) „részben érthetetlen ... későbbi korból való ... Domaszewsky az 1. sor végén így egészített: ob(itus) fil(ius) ... „A mi javaslatunk a kiegészítésre: Aur(elius) Mucianusq(uondam) b(ene) f(iciarius) stip(endiorum) XVIII et Aur(eliae) Firmill(a)-[e] coningis et Aur(elii) Domn[ini] ?]. ...

Az elhunyt alighanem leszármazottja azon Aur. Mucianus-nevű katonának, aki Alexander Severus császár idejében Szentendrén állíttatott oltárkövet.³⁸ Barkóczy L. az elhunyt nevét thráknak ítéli meg.³⁹ A Domn... kezdetű személynevek is a keletibb tartományokra utalnak.⁴⁰ A Firma—Firmilla-név általánosan használt,⁴¹ leggyakoribb Dalmatiában.

8. Adatcédula nem maradt fenn egy kötömb feliratáról, amelynek igen valószínű származása Aquincumból, de időközben elkallódott. A felirat közepéből

V L P A N T O
S M I L S L E G

15. kép. — Рис. 15. — Fig. 15.

16. kép. — Рис. 16. — Fig. 16.

maradt fenn e néhány szó. A sorokat fent és alul elővonalazta a kőfaragó, Javaslatunk a kiegészítésre: ... Ulp(ius) Anto[ni]us mil(e)s (?) mile(s?) le[g(ionis)] ...]. A 2. sor közepén inkább mil(e)s olvasandó: ívelések vájatai S-sé kötik össze a vízszintes hasta-kat.

A legiói katona egyéni neve Anto...-betűcsoporttal kezdődik. Éppenséggel gondolhatunk más lehetőségekre is: Antoninus, Antonianus stb. De az Antonius-név „Pannóniában a III. sz.-ban gyakori”,⁴² Pannóniában és Aquincumban főleg szírek és más keleti származású emberek viselték⁴³ ezt a cognoment.

9. Az U-alakú kőtárcsarnok DNY-i szakaszában (felül, a falba rögzítve) messziről feltűnik egy csonkult sírépítménytábla szépen vésett, nagyméretű betűivel⁴⁴ (első-rangú mészkőből):

A kiegészítésre két változatot vetünk fel, aszerint hogy a (3. sort kezdő) dicsérő jelző „san[ctis(simo)] elé coiugi avagy patri főnevet tételezzünk fel. Legtöbbször a coiugi főnévvel társul⁴⁵ eza jelző, ezért a b) változat a valószínűbb. Mindkét olvasatunkhoz követelmény, hogy az 1. sor 2. betűjénél felül csak belekarcolás a vízszintes barázda (vagyis nem volt itt E betű!).

Kiegészítésünk az a) változatban: Fl(avio) [Adina]mo [patri] san[ctis(simo)] ...

A b) változat: Fl(avio) [Adina]mo [coiugi] san[ctis(simo)] f(aciendum) c(uravit)]

³⁸ Kuzsinszky B., i. m. 7 (1900) 19.

³⁹ Barkóczy L., i. m. 319., 105/94.

⁴⁰ CIL III p. 2389.

⁴¹ Mócsy, A., i. m. 174.

⁴² I. m. 164.

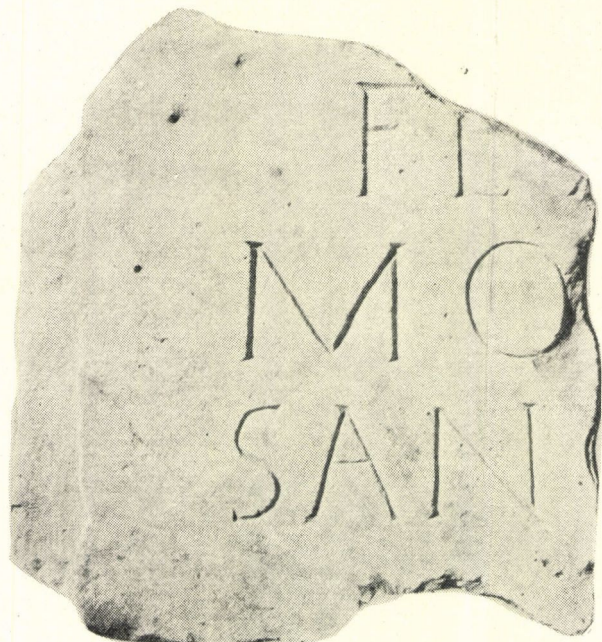
⁴³ Barkóczy, L., i. m. 305.

⁴⁴ Sorszáma Kuzsinszky Bálintnál: 268; új napló: 63. 10. 119. A kő méretei: 64 × 79 × ? cm. Betűi m.: 14,2—15 cm. Sz.: 19 (M); 13 (N); 11 cm (A).

⁴⁵ CIL III p. 2596.

a) FL ADINA
MO PATRI
SANCTIS
b) FL ADINA
MO COIUGI
SANCTIS FC

17. kép. — Рис. 17. — Fig. 17.

18. kép. — Рис. 18. — Fig. 18.

Az elhunyt egyéni nevének 1. betűjéből (A) fennmaradt a baloldali ferde szár vége. E név utolsó betűi:mus vagymo. Adinamus már ismert cognomen környéki I. szd.-i sírkövön.⁴⁶ Adnama, Adnamo, Adnamus alakokban is előfordul Pannóniában. Mócsy A. a kelta nevek közé sorolja. FL[avio] MO[desto] (az 1. sorban a nomen egészen kiírva) nem lehetett, nem maradna hely a jelző főneve számára.

Más (A-val kezdődő, ...mo-val végződő) cognomennek (pl. Ammo, Anemo, Arimo, Artemo stb.) túl rövidnek feliratunk letört részébe.⁴⁷ Ez a sírtábla talán Aquincum legdiszesebb, legnagyobb sírépületének homlokzatán állott.

10. Jóval későbbi korszakból származik egy csonkult sírtárlar az aquincumi múzeum régi gyűjtéséből.⁴⁸

⁴⁶ Nagy T., Arch. Ért. 82 (1956) 241.; Mócsy, A., i. m. 162.

⁴⁷ CIL III 6010, 15; 12565; p. 2380.

⁴⁸ Régi napló: 51850. A kő elkallódott, méreteivel nem szolgálhatunk jelenleg.

PROCLINO
NICEFILIFC
S TT

19. kép. — Рис. 19. — Fig. 19.

20. kép. — Рис. 20. — Fig. 20.

Javaslatunk a kiegészítésre: [Proclino N]ice fili(o) f(aciendum) c(uravit) s(it) t(ibi) t(erra levis)

Adatcédula nem maradt fenn erről a sírkőről. Az elhunyt neve (Proclinus) valószínű, mert a közepének három betűjéből (CLI) megmaradtak alsó végeik. Ebben az alakban Pannónia más pontjáról ismeretes.⁴⁹ U-val nyújtott formában (Proculinus) is előfordult már tartományunkban.

Mócsy A. megfigyelése figyelemre méltó: „Marcus császár óta a szírek körében gyakori a név”. Nyilvánvalóan a Proclus-egyéni név származékával van dolgunk, amely „Észak-Itáliában, Dalmatiában és a keleti provinciákban terjedt el” (Mócsy A. elemzése szerint). Barkóczi L. (későrómai-kori) névanyaggyűjtésében⁵⁰ két példát regisztrál Pannóniából.

A sírkövelt állítató anyja neve kérdéses; annyi biztos, hogy ...ce-betűpárral végződött. A CIL III gyűjtőterületén számos esetben fordul elő a Nice cognomen, ezért vetjük fel ezt a női nevet, noha első előfordulást kell ezáltal feltételeznünk Pannóniában.⁵¹

Mindenesetre szír származású család sírköveltárával van dolgunk, alighanem az i. sz. III. sz. 1. feléből. II. Adatcédula szintén nem maradt fenn másik csonka sírtáblatöredékről sem.⁵²

Javaslatunk a kiegészítésre: ...[coingi] car[iss(imae) Ol]jumpus [vivu]s fa(aciendum)c(uravit)

Az elhunyt nemére, családi kapcsolatára (a sírtáblát állítató személlyel) biztos támpontunk nincs. A letört részbe, a carissimus³-jelzőhöz beletalálhat éppenséggel a

IVOICARISS
OLVMPVS ·
VVS · FA · C

21. kép. — Рис. 21. — Fig. 21.

22. kép. — Рис. 22. — Fig. 22.

matrī avagy patri, esetleg a paren(tibus)-szó is. A lektor szerint a 3. sor elején állhatott pl. ez is: [sibi et sui]s stb.

A sírtáblát állítató hozzátartozó neve ...umpus-betűcsoporttal végződik. Éppen ilyen cognomen a CIL III egész gyűjtőterületéről ismeretlen; Barkóczi L. sem tud ilyen egvéni névről, a legújabban talált adatok figyelembe vételével sem.

Igy tehát kénytelenek vagyunk az Olympus-Olypus cognomen tájszólásos előfordulását látnunk itt. Mócsy A. megfigyelése segít nekünk: „az Olympus-név Észak-Itáliában fordul elő”⁵³. Az Olumpus név az *Ολυμπος* név⁵⁴ fonetikus írása tájszólásban?

12. A múzeum főhomlokzatán, az előcsarnok falába (felül) rögzítve, látható egy ép sírtábla,⁵⁵ amelynek eddigi olvasatai erősen vitathatók (de csak az 1. és a 2. sorával kapcsolatosan):

Kuzsinszky B. így egészítette ki a problematikus első sorokat.⁵⁶ Aur(elio) Eufimiano pagano sepuler(um) et arca(m ?)... A Corpus inscriptionum Latinarum olvasata⁵⁷ ettől csak annyiban tér el, hogy az 1. sor végét és a 2. sor elejét ezzé a szóvá olvassa egybe: ... p(r)agm(a)t(ic)o ...

A hagyományos olvasatok azon a feltevésen alapulnak, hogy a kőfaragó (szövegező hozzátartozó) olyan hibákat (barbarizmusokat?) vétett, amilyenekkel csak a legkezdetlesebb téglabélyegzőknél találkozunk (fejére állított A; betűk, szórészek kihagyása stb.), ill. a nyelvi nem értés, barbárosodás körébe sorolhatók.

A korábbi kiegészítési kísérletek pl. egyáltalán el-mellőzték a 2. sor vége felé (az VRCA-betűcsoport után következő) syllabakat: VII. Fogalmi megkettőzést erőltettek az előtt: ... sepuler(um) et arca(m) ...

Arra viszont akadnak példák⁵⁸, hogy rövidítésként a szó belsőjéből hagynak el betűket, tehát ez a rövidítés: p(r)agm(a)t(ic)o fennállhat, különösképpen a rómaikor-végi kőfeliratírásban. A továbbkutató Diódi Gy.

48, sz.: 38–40 mm.

⁴⁹ Mócsy, A., i. m. 183.

⁵⁰ CIL III 6731.

⁵¹ Sorszáma Kuzsinszky Bálintnál: 46; új napló: 64. 10. 18.

⁵² Kuzsinszky B., i. m. 78–79. A kő méretei: 111 × 147 × ? cm. Betűi m.: 5,4–6–6,5–8,5 cm. Pl. az 0 = 40–50–55, az M = 85–120 mm sz.

⁵³ CIL III 10531.

⁵⁴ CIL III p. 2568–9.

⁴⁹ Mócsy, A., i. m. 186.

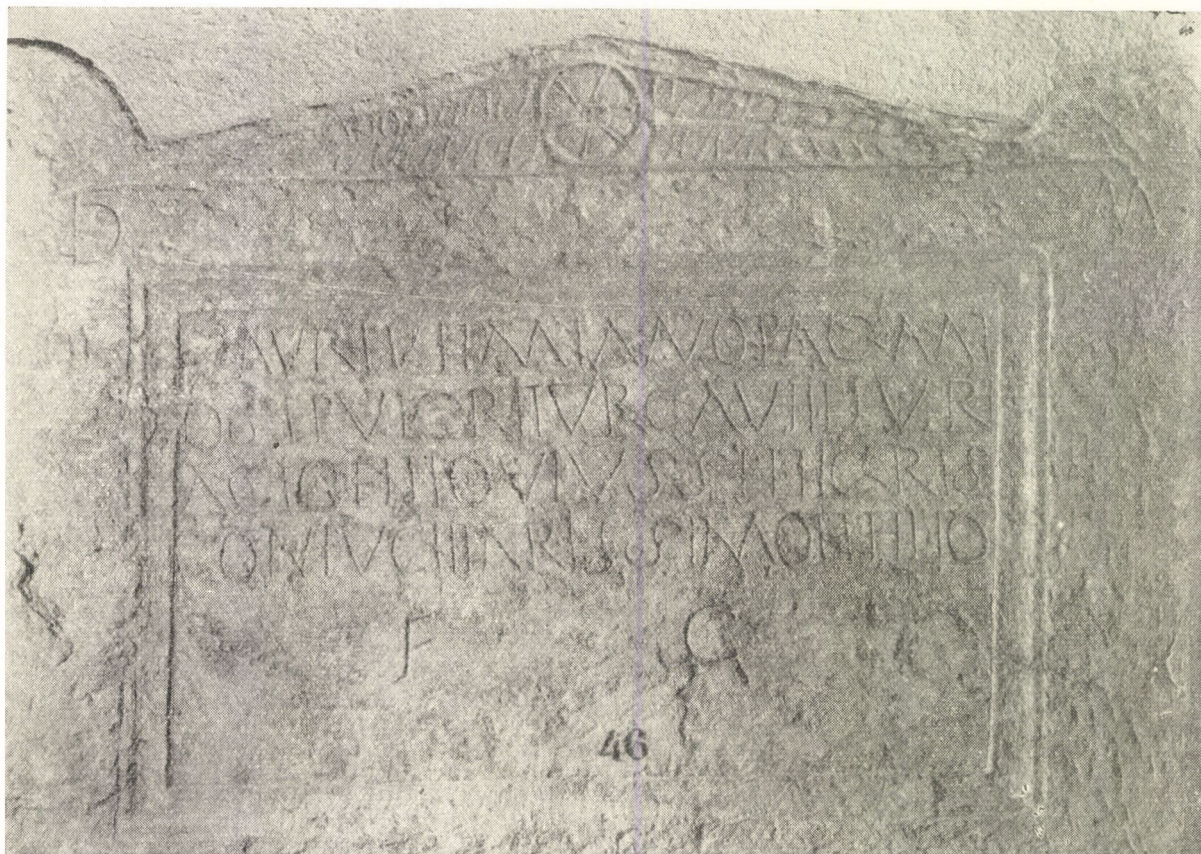
⁵⁰ Barkóczi, L., i. m. 321.

⁵¹ CIL III p. 2402; Mócsy, A., i. m. 183.; Barkóczi, L., i. m. 319.

⁵² Új napló: 64. 10. 234. A porózus, omlós, feketés homokkő méretei: 38 × 25 × 18 cm. Pl. a V betű m.:

- a) AVR·EVFI·MIA·NO·PAG·MT
OS·E·PVLCRITVR·CAV·II·ET·VRI
- b) AVR·EVFI·MIA·NO·PAG·MT
OS·E·PVLCRITVR·CAV·II·ET·VRI

23. kép. — Рис. 23. — Fig. 23.

24. kép. — Рис. 24. — Fig. 24.

(jogtörténész) ezért is fogadhatta el ezt az olvasatot.⁵⁹ Az elhúny szerinte jogtudós, jogot oktató volt Aquincumban.

Mi kiegészítéseinkben abból indulunk ki, amit valóban kibetűzhetünk a felirat soraiból; betűkifelejtéseket, betűformálásokat csak végső esetben engedünk meg feltételezni. Két fő változatunknak alapja az, van-e szóelválasztó jel az 1. sor végén a *G* és az *M* betű között, ill. a 2. sorban *oritur* vagy *sepulchritur* olvasandó-e?

a) változatunkban csak véletlen belekarcolás áll fenn e helyen: D(is) M(anibus) Aur(elio) Eufimiano Pagm(a)to (Pagmio?) sepule(h)ritur Cavi et Uriacio filio vi(v)us s(i)bi et Tigris coniugi (c)harissimo et filio f(aciendum) c(uravit)

b) változatunk: D(is) M(anibus) Aur(elio) Eufimiano (in) pag(o) mio sepul(to) oritur Cavi... (tovább, mint az a) változatban)

De Pagmatus vagy Pagmius második személynév (agnomen) nem ismeretes eddig máshonnan, ezért is

alváltozatként továbbra is számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy az 1. sor végén és a 2. sor elején az elhúnyt foglalkozását jelölték. Mégis (p(r)agm(a)t(ie)us volt, a „Christiana” rövidítések⁶⁰ mintájára? Avagy (különleges rövidítések feltételezésének erőltetése nélkül) holmi pac(tor)⁶¹ m(erceanariorum⁶² mimariorum?) t(abernariorum⁶³?) tibicinum⁶⁴?) O(perariorum⁶⁵) lehetett?

A b) változat lehetőségének ellentmond az, hogy sepulchritur ige használatára nincs példa a latin irodalomban (dehát nyelvi helytelenséggel mi is használjuk ige-ként - a magyarban — pl. ezt a névszót: szabad). A sírtábla szövegében az özvegy szembeállítja azt, hogy az apa Cavium-ben húnyt el, míg a fiúk még él otthon?

⁵⁹ Haas H. — Kienle R. v., Latein. — dt. Wörterbuch (Heidelberg 1952/381) Georges K. E., i. m. 1431.

⁶⁰ PWRE B. XV. (Stuttgart 1932) 973. hasáb, Mercennarii (Lammert); Georges, K. E., i. m. 886, 924.

⁶¹ Georges K. E., i. m. 3001.

⁶² I. m. 3121.

⁶³ I. m. 1354.

⁵⁹ Diódsi Gy., AT 8 (1961) 100—101.

⁶⁰ CIL III p. 2666.

Az biztos, hogy a 2. sor vége felé Cavii-földrajzi név olvasandó. A *Cavii* illyr néptörzs,⁶⁶ Macedóniában; Cavium nevű városukat másutt nem nevezik meg. Mindenesetre görögös nevű⁶⁷ macedón illyr volt az elhunyt, aki a *Cavii* közül származott avagy földijeit körében temették őt el. Végső szó: értelmetlenül szövegezett feliratnak csak értelmetlen lehet a szövegű értelmezése!

Fogadalmi kőoltárok.

13. Garády S. a Hidegkúti úti középkori építménynél találta azt a csonka (mészkö) kőoltárt,⁶⁸ amely jelenleg az aquincumi múzeum legújabb kőtárában található (az udvar felől).

I O M
L A V R
M E R C V

25. kép. — Рис. 25. — Fig. 25.

26. kép. — Рис. 26. — Fig. 26.

Javaulatunk a kiegészítésére: I(ovi) o(ptimo) [m(aximo) L(ucius)] Aur(elius) Mercu[rius? Mercurius?])...

A fogadalmat teljesítő személy előneve biztos, mert az L-betűnek vége fennmaradt. A Mercurius-név Aquincumban megelőzőleg nem fordult elő,⁶⁹ a Mercurialis cognomenre azonban már van példa itt, éppen ugyanazzal a családi névvel párosult.⁷⁰

14. A múzeumi irodaépület keleti falában (felül rögzítve)

a) T·A·E·S·V·R·V·C·O
b) P·E·S·V·R·V·C·O
c) P·E·S·V·R·V·C·O
d) P·F·S·V·R·V·C·O

27. kép. — Рис. 27. — Fig. 27.

28. kép. — Рис. 28. — Fig. 28.

tanulmányozható egy másik csonkult (mészkö) oltárkő,⁷¹ amelyről a szakirodalomban csak előzetes említés történt.⁷²

Kiegészítésében a félig letört 3. sornál mutatkozik nehézség. A fogadalmat teljesítő személy 2. nevében csak a 3. betű kérdéses, amely a felül megmaradt csonk alapján R, B vagy P lehetne. Már előfordult Pannóniában a Surco-alak,⁷³ ezért valószínű, hogy a Suruco-névvel van dolgunk (breucus-név lehetett).

Bizonytalanabb Suruco családi nevének rekonstrukciója (az utolsó sor elején). Olyan nomen viselhetett, amelynek betűiből felül két vízszintes vonalka maradt fenn. Pe(ticius) volt? Pe(tilius)? Pe(tronius)? Be(tuscus)? Fe(nius)? Be(tulo)? stb.

Javaulatunk a kiegészítésre:

a) I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Iuno(ni) reg(inae) [T(itus) Ael(ius)] Suruco... (l. a fényképen a tükrözést!) (A, E és L egybekapcsolva?)

⁶⁶ PWRE Cavii, B. III. (Stuttgart 1899)1806; Kauioi, B. XI. (1922) 57; Parthini, B. XVIII/3 (1949) 2033.

⁶⁷ Barkóczi L., i. m. 311, 326.; 105/180.

⁶⁸ Új napló: 64. 10. 231. A kő méretei: 30×37×28 cm. Pl. az R = 45 mm m., 25 mm sz.

⁶⁹ Barkóczi, L., i. m. 318. o.

⁷⁰ Barkóczi, L., i. m. 318.; 105/211.

⁷¹ Új napló: 64. 10. 80. A kő méretei: 38, 5×34,5×? cm. Betűi m.: 42–53, sz.: 25–30 mm.

⁷² Szilágyi J., BpR 13 (1943) 346.

⁷³ Mócsy, A., i. m. 192.

- b) (első két sor azonos) ... [Be(tuscus)] Suruco ...
 c) ... [Pel(icius)] Suruco ... (E és L egybekapcsol-
 va ?)
 d) ... [p(ius) f(ecit)] Suruco ...

Legutóbbi esetben egynevű lehetett a bennszülött fogadalomteljesítő. *Suruco* istennév nem lehetett: biztosak előtte a *T. Ael.* személynevek, amelyek után csak cognomen következhet.

15. Az aquincumi múzeum egyik kiállítási termében (asztali tárlóban) volt található az a domboralakos mészkőtábla,⁷⁴ amelynek vitatásához ismételten érdemes hozzászólni:

M · P · SILVANVS · P

29. kép. — Рис. 29. — Fig. 29.

30. kép. — Рис. 30. — Fig. 30.

A két ülő istenalak alatt olvasható egy sor-felirat kiegészítése az első ismertetőik szerint⁷⁵: M(arcus) P(ublius) Silvanus p(osuit), vagyis a Silvanus-személynév előtti két betűt az előnév és családi név rövidítéseinek vélik. A P(ublius)-szó valóban nomen-ként is használatos!

Szerintünk jobban kell figyelembe vennünk a kőtábla lelőhelyét: Aranyhegy, koracsászárkori temető környezete. Dobrovits A. figyelmeztet:⁷⁶ inkább Dis és Proserpina, esetleg helyi istenpár ábrázolásával találkozunk a fogadalmi kőtáblán.

Ezért felvetjük annak megfontolását, nem alvilági istenneveket rövidítenek-e az M és P betűk? Pl. ilyenformán: M(anibus) p(atris) vagy p(aternis);⁷⁷ M(...?) P(roserpinae) stb. Ez esetben egynevű bennszülött állította a fogadalmi kőtáblát.

16. Egy kis homokkő-felajánlást,⁷⁸ amelyen a felirat (kezdetleges folyóírással), a hagyományos olvasat (Nagy T.) szerint:⁷⁹ MI TLO (két sorban írva), nem találunk a kőtáblákban.

⁷⁴ Sorszám: Kuzsinszky Bálintnál: 93; új napló: 64. 10. 11. A kő méretei: 29 × 39 × 7 cm. Pl. a P = 32 mm m., 8–12 mm sz.

⁷⁵ CIL III 14343; Kuzsinszky, B., i. m. 96. [BpR 5 (1897) 2; Arch. Ért. 27 (1907) 127.]; Nagy L., Mumienbegräbnisse aus Aquincum (Bp. 1935) 26, 38. P(ublius) = nomen: CIL III p. 2366; n. 10541; Dessau, H., ILS

III (Berlin 1916) 121.

⁷⁶ Dobrovits A., BpR 13 (1943) 49, 70.; 24–25. j.

⁷⁷ PWRE XIV. (1930) 1051, 1055 (Marbach); B. XII. 1055, 1059.

⁷⁸ Sorszám: Kuzsinszky Bálintnál: 475; új napló: 64. 10. 210.

⁷⁹ Nagy T., Bp. Tört. I. 2 (1942) 450., 295. j.

a) M·I·
T E O

b) M·I·
T E O

31. kép. — Рис. 31. — Fig. 31.

De (amint a fénykép tanúsítja) a 2. sor középső betűje határozottan *E*, nem pedig *L*. Ennek figyelembe vételével már értelmesebbé válik a mindössze 5 betűs írás jelentése. Két változatot vetünk fel a kiegészítésre, a szerint hogy szó (rövidítés) elválasztó jelet látunk-e a felső sor két betűje között?

a) változat: M(ithrae) i(nvicto) teo (= deo)

b) változat: Mi(nervae) teo

Az a) változatnál erőltetett kiegészítésnek érezném az ilyesféle olvasatot: M(agno) i(nvicto) teo. A tájsházások, fonetikus írás ezen esetére („t pro d”) sok példát sorol fel a CIL III.⁸⁰

A b) változatnak ellene mond az, hogy az istennő nevét vajmi ritkán rövidítik⁸¹, legfeljebb egy vagy két utolsó betűjét hagyják el, egy (kezdő) betűjével elszigetelten rövidítik.⁸² Valószínűségét erősíti a b) változatnak az is, hogy súlyos nyelvtani hibát kell hozzá feltételeznünk (teae helyett: teo = deo) a fogadalomteljesítő részéről.

Viszont valószínűsíti a b) olvasatot a lelőhelye: Minerva-nak épült kis szentélyt tételeznek fel e helyen,⁸³

32. kép. — Рис. 32. — Fig. 32.

ahol kis homokkő oltárkán Minervának kiírt neve előfordult. *Minitra* kultuszának újabb adata⁸⁴ rejlik az 5 betűs kőfelirat mögött?

Aquincum, 1966.

Szilágyi János

STEININSCHRIFTEN AUS DER ALTEN SAMMLUNG DES MUSEUMS VON AQUINCUM. III.

Auszug

Wir setzen die Veröffentlichung der unpublizierten oder umstrittenen Steindenkmäler fort, bevor wir sie der neuen Ausgabe des Corpus inscriptionum Latinarum übergeben.

1) Ein Grabtafel-Fragment aus Sandstein¹ wurde bisher nur in fünf Worten erwähnt.² Laut B. Kuzsinszky sollte sie von der Mitte des 1. Jhs. stammen. Bereits L. Nagy machte darauf aufmerksam, daß am Anfang der 3. Zeile ein E oder F, ferner eine Letter mit oberer, waagerechter Hasta und danach ein I gestanden haben dürften.

Wir schlagen zwei Varianten vor (Abb. 1–2) zwecks Ergänzung. Variante a) wäre: ... h(ic) s(itus) [e(st)] M(arcus) Birrius [M(arci)] f(ilius) Cl(udia tribu) Genn[a] ... Variante B wäre (mit Abweichung von Ende der zweiten Zeile an): ... [Ter]e[t]i(na tribu domo) Gla(no?) ... Genn[atus?]

Die Vorkommen des Birrius-Namen in Italien und Gallien⁸ lassen in erster Linie auf keltische, in zweiter Linie auf illyrische Herkunft schließen. Der dritte Namen des Grabsteinsetzler konnte neben Cennatus oder Genna geradezu auch Gennadius gewesen sein. Führte der Angehörige des Verstorbenen den ganzen (aus sechs Worten bestehenden) Namen, würde Genn ... die Herkunft (Abstammung) bezeichnen. Sollte er beispielsweise Genn(anas) gewesen sein?⁹ Oder aus Genn(ava) stammen?

Am wahrscheinlichsten ist, daß M. Birrius Genna (Sohn des Marcus, dem Claudia tribus zugereichter) Kaufmann aus Gallien oder Norditalien den Grabbau hier gegen Ende des 1. Jhs. errichten ließ.

2) Die fragmentierte Inschrift einer anderen Grabtafel wollen wir folgendermaßen ergänzen (Abb. 3–4):

[Var(ia)?] Ili[ati] f(ilia Ag)re an(norum) XX h(ic) s(ita) e(st) [T(itus?) V]al(erius) Felicio ...

Der Familiennamen der Verstorbenen könnte auch ein anderes, mit drei Lettern verkürztes Nomen gewesen sein.¹¹ Von den drei Lettern des Vatersnamens (... ili ...) sind entschiedene Spuren auf uns verblieben in der obersten Zeile. Von den Möglichkeiten¹² entscheiden wir uns für (boius) Iliatus.¹³

Der zweite Namen der Verstorbenen endet mit dem Letternpaar ... re. Für Agre ist mir ein Beispiel bekannt.¹⁵ Sie dürfte eher einen auf-re endenden griechischen Namen geführt haben. Die Grabtafel dürfte in den Jahrzehnten um die Wende des 1.–2. Jhs. entstanden sein.

3) Die Ergänzung einer weiteren Grabtafel¹⁷ wäre unseres Erachtens (Abb. 5–6): ... [V]ult(inia tribu) ... [M]acer ... [an(or)] XL ... L. Nagy ergänzte die letzten Zeilen folgendermaßen: ... [ad hoc sepulchrum contulit] (denarios) L

Stand am Ende der zweiten Zeile Macer, haben wir es mit dem schriftlichen Nachlaß eines norditalischen,²⁰ wenn dort Acer stand, mit dem eines west-keltischen²¹ Kaufmanns zu tun, um die Wende des 1.–2. Jhs.

4) In der Inschrift eines fragmentierten Grabsteines²² meinte L. Nagy²⁴ coll(egium) D[endrophorum] zu erkennen. Wir schlagen als Ergänzung vor: [Ti(berius)?] Cl(audius) ... [moni]m(entum? titulum?) fieri c[urav(it)] ad hoc opus col(legium) D[endr(ophorum)] co[n]tul(it) n(ummos) CCCL (?) — (Abb. 7–8).

Die Höhe der Sesterziensumme ist ungewiß. Es scheint, als hätte man neben das Ende der drei C (= centum) erst nachträglich das stilisierte Zeichen von

⁸⁰ CIL III p. 2571, 2676.

⁸¹ CIL III p. 2517.

⁸² CIL III 15, 14219.

⁸³ Nagy T., Bp. Tört. I. 2 (1942) 411.

⁸⁴ PWRE XV. (1932) Minerva, 1803, 1848. hasáb (F. Heichelheim); *Minitra* egyetlen tanúsága Aquincumból: CIL III 3474 (i. sz. 240).

semis (= halb, Hälfte) eingemeißelt. Es ist fraglich, weshalb das Kolleg die Summe der Unterstützung nachträglich vergrößert hat.

5) In der Ergänzung einer Inschrift (Abb. 9–10) von einem fragmentierten Grabstein mit Relief²⁵ gehen wir mit Alice Sz. Burger²⁶ überein: D(is) M(anibus) Fl(avius) Tutor vet(eranus) leg(ionis) II ad(iutricis) [p(iae) f(idelis)] h(ic) s(itus) Ael(ius) Attius [ve]t(eranus) leg(ionis) eiusde(m) h(eres) f(aciendum) c(uravit).

Der Name Tutor könnte keltisch sein.²⁸ Auch Attius weist auf Kelten hin,²⁹ das steht auch für die Formen Atius³⁰ und Attus.³¹

6) Die Inschrift einer Grabtafel wollen wir folgendermaßen ergänzen (Abb. 11–12): Variante a: ... ppae Fl(avia) Tema matri vivae; Variante b: ... ipae Fl(avia) Ter[t]ia matri vivae.

Der Name T(h)ema könnte eine phonetisch niedergeschriebene Variante des aus Pannonien bereits bekannten (ituräischen) Namen Thaemus.³³ Die Variante b ist die wahrscheinlichere Lösung, da Tertia ein häufiger erscheinender Name ist.³⁴

7) Die Inschrift einer Grabplatte³⁶ hat eine traditionelle Lesart,³⁷ von der wir eine abweichende Ergänzung (Abb. 13–14) vorschlagen: Aur(elius) Mucianus q(uondam) b(ene)f(iciarius) stip(endiorum) XVIII et Aur(eliae) Firmill(a)[e] coniugis et Aur(elii) [Domn[ini?]] ...

Der zweite Namen des Verstorbenen – Mucianus – ist thrakisch.³⁹ Auch die mit Domn ... anfangenden Personennamen weisen auf östlicher liegende Regionen hin.⁴⁰

8) Der vielleicht jüngste Grabstein in Aquincum ist ein Steinblock. Einige Worte sind von der Mitte der Inschrift auf uns verblieben, die wir folgendermaßen ergänzt haben (Abb. 15–16): ... Ulp(ius) Antof[ni]us mil[ite]s? le[g(ionis)] ...

Der Name des Legionssoldaten könnte ebenso gut Antoninus, Antonianus sein, doch ist der Name Antonius in Pannonien häufiger;⁴² dieses cognomen führten vornehmlich Syrier und andere Leute orientalischer Herkunft.⁴³

9) Die schön gemeißelten Lettern einer fragmentierten Grabtafel ergänzen wir in zwei Variationen (Abb. 17–19): a) Fl(avio) [Adina]mo [patri] san[ctis(simo)] ... b) Fl(avio) [Adina]mo [coiugi] san[ctis(simo)] f(aciendum) c(uravit)

Von der Anfangsletter des Personennamens ist das Ende der linken schrägen Hasta übriggeblieben. Adinamus ist auch in den Formen Adnamo oder Adnamus keltisch.⁴⁶

10) Die Inschrift eines fragmentierten Grabaltars ergänzen wir folgendermaßen (Abb. 19–20): [Proclino] N[ice] fil(i)o f(aciendum) c(uravit) s(it) t(ibi) t(erra levis)

Vom Namen Proclinus sind die unteren Enden der drei mittleren Lettern übriggeblieben. Seit Marcus ein häufiger Namen bei Syrern.^{49–50} Der Name der Mutter endet mit dem Letternpaar -ce, so daß auch andere, auf diese Lettern endende Namen in Betracht kämen.⁵¹ Eventuell der Grabaltar eines syrischen Familie aus der ersten Hälfte des 3. Jhs.?

11) Die Ergänzung einer fragmentierten Grabtafel wäre unseres Erachtens (Abb. 21–22): ... [coiugi] nar[iss(imae)] Ol[umpus] [vivu]s fa(ciendum) c(uravit)

In den abgebrochenen Teil (anschließend an das Adjektiv carissimus³) könnte auch matri oder patri, eventuell paren(tibus) passen. Der Name des Grabtafelstellers endet auf -umpus, was eine Mundart-Transcription vom Olympus-Olypus⁵³ sein könnte. Dieser Namen kommt in Norditalien häufig vor.

12) Die bisherigen Lesarten einer intakten Grabtafel⁵⁵ sind stark diskutabel.^{56–57} Für die fraglichen zwei ersten Zeilen schlagen wir zwei Varianten vor. Die Grundlage hierfür ist, ob zwischen dem G und dem M am Ende der ersten Zeile steht bzw. ob in der zweiten Zeile *oritur* oder *sepulcritur* zu lesen ist.

Variante a): D(is) M(anibus) Aur(elio) Eufimiano Pagm(a)to (Pagmio?) sepule(h)ritur Cavii et Uriacio filio vi(vus) s(i)bi et Tigris coniugi (c)harissimo et filio f(aciendum) c(uravit)

Variante b): D(is) M(anibus) Aur(elio) Eufimiano (in) pag(o) mio sepul(to) oritur Cavii ...

Als eine mögliche Subvariante für a) schlagen wir vor, daß (statt agnomen) am Ende der 1. und Anfang der 2. Zeile ein Wort gestanden hätte, das die Beschäftigung des Verstorbenen angab. War er etwa P(r)agm(a)-t(icius), ein Rechtsgelehrter, Rechtswissenschaftler, wie bereits vermutet worden?⁵⁹ Ohne die Annahme besonderer Abkürzungen aufzuzwängen wollen, könnte man daran denken, daß ein pac(tor)⁶¹ m(imariorum?) mercenariorum?⁶² t(abernariorum?)⁶³ tibicinum?)⁶⁴ o(perariorum)⁶⁵ in der Provinzhauptstadt tätig sein hätte können.

Die Cavii sind ein illyrischer Stamm⁶⁶ in Mazedonien. Der Verstorbene mit dem griechisch klingenden Namen⁶⁷ war ein mazedonischer Illyrier, der von diesen Cavii stammte, oder er wurde im Kreis seiner Landsleute bestattet.

13) Die Inschrift eines fragmentierten Steinaltars⁶⁸ könnte man folgendermaßen ergänzen: I(ovi) o(ptimo) [m(aximo) L(ucius)?] Aur(elius) Mercu[ri]alis? Mercu[rius]? ...

14. Ein anderer fragmentierter Altarstein⁷¹ wurde hinsichtlich seiner Inschrift bereits präliminär erwähnt. Für seine Ergänzung schlagen wir vor (Abb. 27–28): I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Iuno(ni) reg(inae) [T(itus) Ael(ius)] [Suruco (Variante a)].

Variante b): ... [Be(tuscus)] Suruco ...

c): ... [Pel(icius)] Suruco ...

d): ... [p(ius) f(ecit)] Suruco ...

Suruco konnte ein Breucier gewesen sein?⁷³ in der Form Surco ist der Name in Pannonien schon vorgekommen.

15) Es lohnt sich, zur Diskussion einer Kalksteintafel mit Relief⁷⁴ aufs Neue einen Beitrag zu leisten. Die herkömmliche Lesart lautet:⁷⁵ M(arcus) P(ublius) Silvanus p(osuit). Wir meinen, M und P wären eher Abkürzungen der Namen von Totengöttern, wie etwa M(anibus) p(atris) oder p(aternis);⁷⁷ M(...?) P(roserpinae) usw.

16) Die Inschrift auf einem kleinen Sandstein⁷⁸ besteht nur aus fünf Lettern, in primitiver Kursivschrift. Die herkömmliche Lesart von T. Nagy ist⁷⁹ MI TLO. Doch ist die mittlere Letter der zweiten Zeile sicher ein E. Deshalb schlagen wir zwei Varianten zur Ergänzung vor (Abb. 31–32), je nachdem, ob wir zwischen den zwei Lettern der ersten Zeile ein Wort- (Abkürzungs-) Trennzeichen erkennen.

Variante a): M(ithrae) i(nvicto) teo (=deo)

b): Mi(nervae?) teo (=teae)

Varianten von der Art von M(agno) i(nvicto) teo wären unseres Erachtens gezwungen. Für die mundartliche, phonetische Schreibart „t pro d“ führt der CIL zahlreiche Beispiele an.⁸⁰

Gegen die Variante b) spricht, daß der Name der Göttin sehr selten abgekürzt wird,^{81–82} und daß Vorbedingung dieser Lösung ein schwerer grammatikalischer Fehler seitens des Inschriftenstellers wäre. Sollte eventuell ein neuer Beleg des *Minitra*-Kultes⁸⁴ hinter dieser aus 5 Lettern bestehenden Steininschrift zu suchen sein?

J. Szilágyi

AVAR NYEREG TISZAFÜREDRŐL

A Szolnok megyei Tiszafüred keleti határában, a Majoros-halomnak nevezett részen, 1964-ben bronz-kori és avar sírokat tárt fel Csalog Zsolt. A fent nevezett területen 1965-től kezdve rendszeres ásatás folyik, melynek keretében a közép- és késő bronz-kori sírok feltárását Kovács Tibor, az avar temetőt pedig szerző végzi.¹ Az eddigi három év munkája 409 avarkori sír feltárását eredményezte. Becslésünk szerint, mely a temetőszéleket kereső szelvények adatain alapszik, kb. 300–350 sír vár még feltárássra.

A temető legelőnek használt területen fekszik, melyet emberemlékezet óta nem műveltek. Ezt a feltárt sírok is tanúsítják, melyek közül a legsekélyebbeknél

sem fedezhető fel az újkori földmunka által okozott bolygatás.

A feltárt temető rész gazdag leletegyüttesű férfi, női és számos lósírja közül az egyik legkiemelkedőbb a 186. lósír volt, melyet érdekes temetkezési módja és fontos leletanyaga miatt érdemesnek tartottunk az egész temető feldolgozását megelőzően közzétenni.

Leletleírás

186. sír (1–2 kép). Ló. Sírhossz: 188 cm, szélesség: 42 cm, mélység: 166 cm. Irány: K–Ny, 84°. Közepes megtartású, aláhúzott lábakkal fekvő, bolygatatlan lócsontváz. Koponya jobbra fordul.

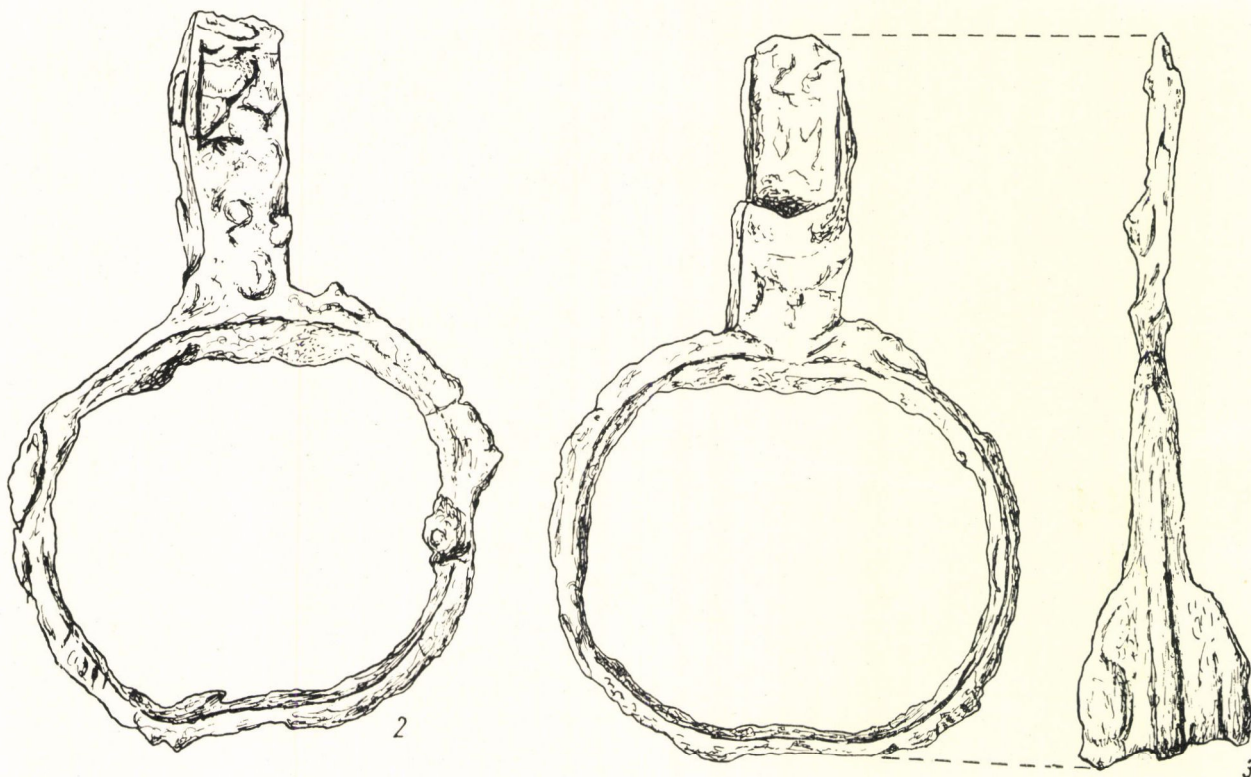
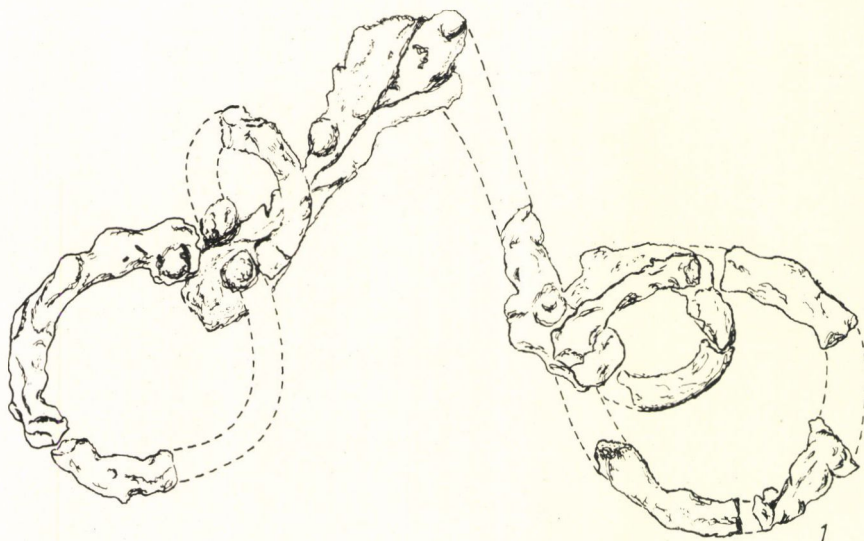
1. kép. Tiszafüred — Majoros, 186. sír.
Рис. 1. Тисафюред — Майорос, могила № 186
Fig. 1. Tiszafüred — Majoros, sír. n° 186

2. kép. Tiszafüred — Majoros, 186. sír
Рис. 2. Тисафюред — Майорос, могила № 186
Fig. 2. Tiszafüred — Majoros, sír. n° 186

¹ Az ásatás a Magyar Nemzeti Múzeumnak a Tisza II. vízlépcső építésével kapcsolatos régészeti feltárásai keretében történik. A leletek a szolnoki Damjanich János

Múzeumba kerülnek. A közölt anyag leltári száma: 67. l. 539–565.

3. kép. 1—3. Tiszafüred — Majoros, 186. sír.
Рис. 3. Тисафюред — Майорош, могила № 186
Fig. 3. 1—3. Tiszafüred — Majoros, sép. n° 186

Mellékletek

1. tört szájvasú, két különböző méretű karikás zablá, a pofacsontok között (3. kép 1);
2. öntött bronz csat vastüskével, a ló koponyája előtt. A csattest két oldalát gyöngysor dísz keretezi, közepén elmosódott rombusz minta. Felerősítése a hátlaapon levő két hurkos füffel történt (5. kép 8);
3. alma alakú, hosszú fülű, széles, bordázott talpú

vas kengyelpár, a jobboldali bordák mellett és a baloldali bordák alatt (3. kép 2—3);

4. nyeregkapák szarvasagancsból faragott díszei:²
a) mellső kápa felső ívének 2 db-ból álló, ívelt vonalú, végein elkeskenyedő agancs verete, a ló baloldali

² Bökönyi Sándor meghatározását ezúton köszönöm.

4. kép. 1—5. Tiszafüred — Majoros, 186. sír
 Рис. 4. Тисафюред — Майорош, могила № 186
 Fig. 4. 1—5. Tiszafüred — Majoros, sép. n° 186

bordáin és a hátesigolyákon. A vereteket füzérmotívum díszíti, melyek pontköröket kötnek össze. A mintát a háttér rovátkolása emeli ki. A veretek hátlapja irdalt. (A jobboldali darab kiegészített.) (4. kép 1);

b) mellső kápa alsó ívének 2 db-ból álló, félkör alakban ívelő, elkeskenyedő végű agancslemez verete, pontköröket összekötő, fekvő „S” alakú díszítéssel. Háttér rovátkolt, hátlap irdalt. A veretek a ló baloldali bordáin és a bal lapocka mögött feküdtek. (A jobboldali darab erősen kiegészített.) (4. kép 2);

c) hátsó kápa felső ívének 2 db-ból álló, enyhén ívelő, végein elkeskenyedő agancs verete, a ló jobb- és baloldali bordáin és a csigolyákon. A veretek díszítése azonos a mellső kápa felső íve vereteinek díszítésével. Hátlapjuk irdalt. (A baloldali bordákon fekvő darab erősen töredékes volt.) (4. kép 3);

d) hátsó kápa alsó ívének 2 db-ból álló, enyhén ívelő agancs verete, egyik a jobboldali bordákon, másik a hátesigolyák jobb oldalán, mindkettő hátlappal felfelé. Díszítésük azonos a mellső kápa hasonló vereteinek díszítésével, hátlapjuk irdalt. A jobboldali darab elkeskenyedő végén nyitott „V” alakú bevágás van (4. kép 4);

e) az első kápa szegélyének díszítetlen, keskeny agancs verete, a felső ív jobboldali verete mögött. A veret töredékes, hátlapja irdalt (4. kép 5);

5. lant alakú vas hevedercsat, a ló baloldali bordái alatt (5. kép 9);

6. 2 db, különböző méretű, téglalap alakú vas akasztó (?), a mellső kápa felső és alsó ívének baloldali veretén (5. kép 10—11);

7. 2 db kis vascsat, a kengyelek közelében (5. kép 6—7);

8. keskeny pengéjű, köpüs vaslándzsa, a lókoponya jobb oldalán, erősen töredékes állapotban, hossza: 21,9 cm, pengeszélessége: 2,9 cm, köpü átmérője: 2,7 cm;

9. kétélű, egyenes pengéjű, keresztvas nélküli vas kard, felületén a fatok nyomaival, a ló jobboldali bordái és medencecsontja mellett. A markolatvason 2 db, a farnak felerősítésére szolgáló szeg, a kard alatt pedig félkör alakú kardfelkötő vaspánt. Hossza: 86 cm, szélessége: 4 cm, markolathossza: 10 cm;

10. övdíszek — egy halomban — a ló jobboldali bordáin, a vaskard markolatának belső oldalán:

a) ezüstlemezéből készített, lehajló szélű nagyszíjvég. Szíjszorító részén bordázott szalag és két szeg. Belsejében vékony fabélés (6. kép 1);

b) a nagyszíjvéghöz hasonló ezüstlemez kisszíjvégek, 7 db (6. kép 2—6, 9—10);

c) keskeny, ezüstlemez kisszíjvégek egy szeggel összeerősítve (6. kép 8);

d) négyzet alakú, kissé lehajló szélű, ezüstlemez övveretek, 5 db. Felerősítésük 5 gömbfejű szeggel történt (6. kép 7, 11—14);

e) öntött bronz csat, töredékes, tövise hiányzik (5. kép 1);

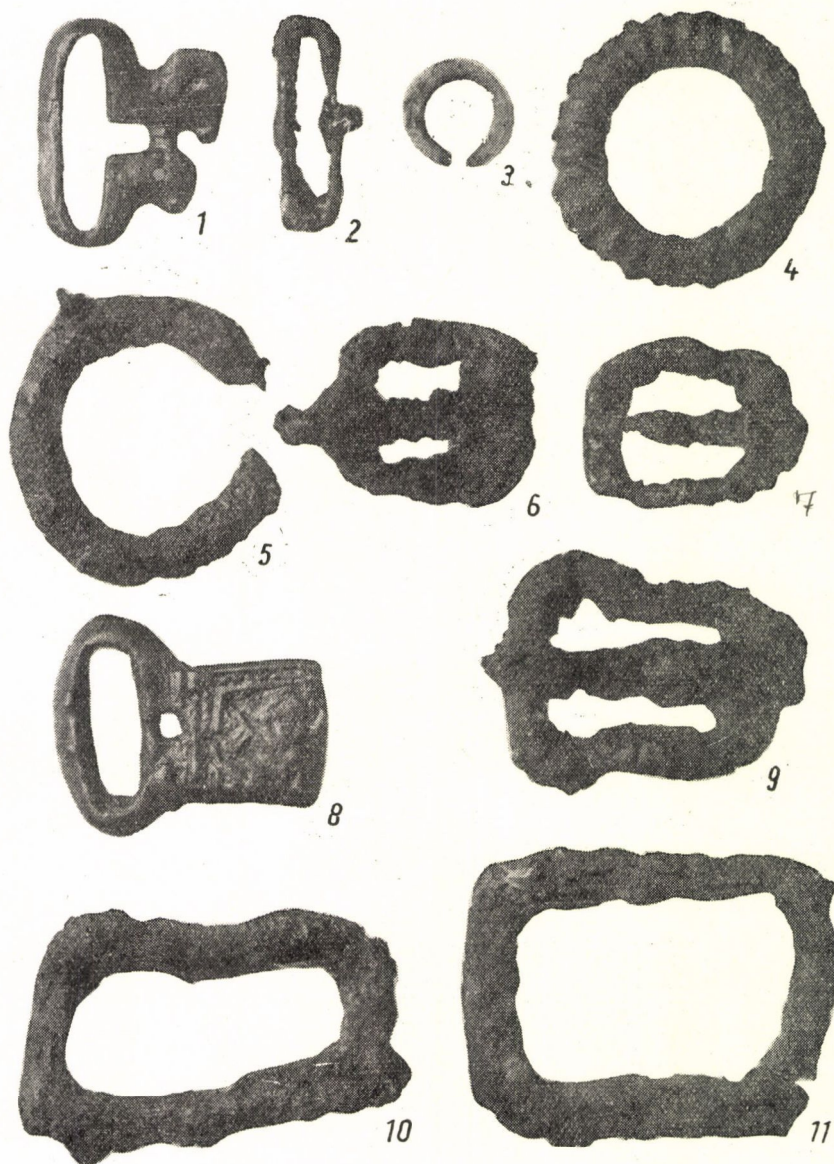
f) vaslemezéből kivágott, keskeny szíjbújtató (5. kép 2);

g) kisméretű csonthenger, egyik oldalán töredékes (5. kép 3);

h) öntött bronz karika (5. kép 4);

i) töredékes vaskarika (5. kép 5);

11. egyélű, széles pengéjű vaskés, félig a vaskard alatt. Felületén fatok nyoma. Hossza: 24,3 cm.

5. kép. 1–11. Tiszafüred — Majoros, 186. sír
 Рис. 5. 1–11. Тисцафуред — Майорош, могила № 186
 Fig. 5. 1–11. Tiszafüred — Majoros, sép. n° 186

Temetkezési mód

A sírt kötött, agyagos talajba ásták, melyben a gödör feltöltve élesen rajzolódott. A feltűnően szűk sírgödörbe valószínűleg belepréselték a lovat, lapocka- és medencecsontjai egymásra csúsztak. A ló — Bökönyi Sándor meghatározása szerint — 3 és 1/2 éves mén volt. A sírgödör a lándzsa számára rövidnek bizonyult, ezért a jobb felső sarkon meg kellett hosszabbítaniuk.³

A sírgödör tájolása K–Ny, a ló fejjel K felé feküdt. Ez az irányítás megegyezik a temető többi lósírnak irányával és ellentétes az emberi csontvázak tájolásával.

A sír, a feltáráshoz levő, nagyjából K–Ny-i irányban, hosszan elnyúló temető egyik temetőszéli sírja, az ÉNy-i oldalon. A sírtól É-i, K-i és Ny-i irányban elterülő területek már feltártak, csupán a sír jobb, azaz D-i oldalán levő terület feltáratlan még. A feltárt részeken

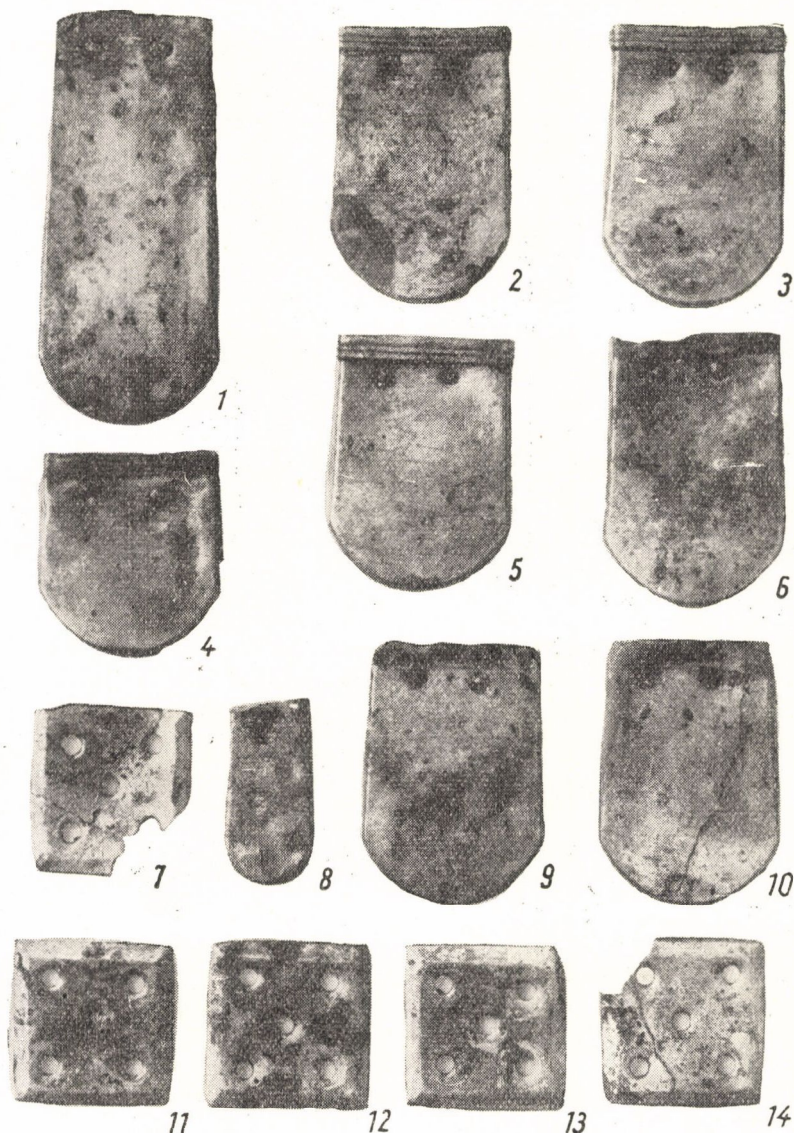
csak a sírtól K-re találtunk avar sírt. A temető legtöbb lósíra a férfivázak jobb oldalán, ellentétes tájolásban fekszik. Néhánytól azonban oly távol van „gazdag” leletegyüttesű férfisír, vagy azokból több is van körülötte, hogy bizonytalan melyik férfisírhoz tartoztak. Mivel a 186. sírban egy férfisír csaknem teljes leletanyaga is benne volt, a további ásatások során, a lósír D-i oldalán feltárandó területen egy úgyszólván melléklet nélküli férfisírban kellene a ló gazdáját keresnünk. Azonban ha az azonosítást sikerült is a továbbiakban megnyugtatóan elvégeznünk, mindenképpen a temető többi lovastemetkezésétől eltérő módon történt temetkezéssel állunk szemben. Az eddigi eredmények alapján úgy gondoljuk, hogy a 186. sír önálló lósír lehetett, melyhez hasonló temetkezési móddal az avar kor folyamán végig találkozunk.⁴

Az a temetkezési szokás, melynél a férfi teljes felsze-

³ A leletekkel zsúfolt szűk sírt a jobb hozzáférhetőség miatt „asztalra” bontottuk. A sírgödör alakját tehát a

1. képen látható kiemelkedő rész mutatja.

⁴ Kiss A., JPMÉ 1962. 115. 2. kép.

6. kép. 1–14. Tiszafüred — Majoros, 186. sír
 Рис. 6. 1–14. Тисафюред — Майорос, могила № 186
 Fig. 6. 1–14. Tiszafüred — Majoros, n° 186

relését a felszámozott ló sírjába helyezik, az általunk ismert temetőben egyedülálló. Fegyvereket már eddig is több ló sírban találtak az ásatók. Dunaújvárosban (Dunapentele — Sztálinváros), Csókán, Böleskén íj és íjtegez volt a nyereg mögött, melyeket feltehetően a nyereghez kötözték.⁵ A bolyi 20.⁶ és a tiszafüredi 110. sírban levő fokos szintén a nyereghez lehetett erősítve. Számos ló sírból, a lócsontváz jobb oldaláról lándzsacsúcs került elő (Előszállás—Bajcsihegy 23, 27, 134; Gátér 193; Jutas 121; Tiszavárkony 51⁷ és Tiszafüred 40, 112, 183, 210, 350, 365, 384 és 395. sír). A lándzsák, kopják, fokosok nyele a kápa alatti átlukasztott oldalpárnába és a kengyelszíjba lehetett dugva, hasonló módon, mint alföldi csikósaink hosszú botjai, fokosai.⁸

A honfoglaló és avar kori nyeregről frott munkájában László Gyula már elemezte azt a jakutoknál és kara-kirgizeknél még napjainkban is élő népszokást, mely szerint a temetéskor a halott holmiját a lovára felmálházzák.⁹ A baskiroknál, kirgizeknél pl. vándorlaskor a nyereg hátsó részére kötötték a ruhaneműt és élelmiszert (kumiszt, vadat).¹⁰ Hasonló a kazakok szokása is, a ruhaneműt, kumiszt tároló bőrtömlőt és elejtett vadat a nyeregdeszka hátsó részén levő borszíjacskákra fűzték.¹¹ A kara-kirgizek azokat a tárgyakat, melyek az életben a halott tulajdonát képezték és vándorlásaikor lóva nyergére kötözve magával vitt, a halál után is felkötik a sátor előtt magasan felállított nyeregbe.¹²

Feltételezésünk szerint a tiszafüredi ló sírban talált

⁵ László Gy., A koronci lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. AH 27 (Bp. 1943) 71.

⁶ Papp L., JPME 1962. 175.

⁷ Kovrig I., Arch. Ért. 82 (1966) 34–35.

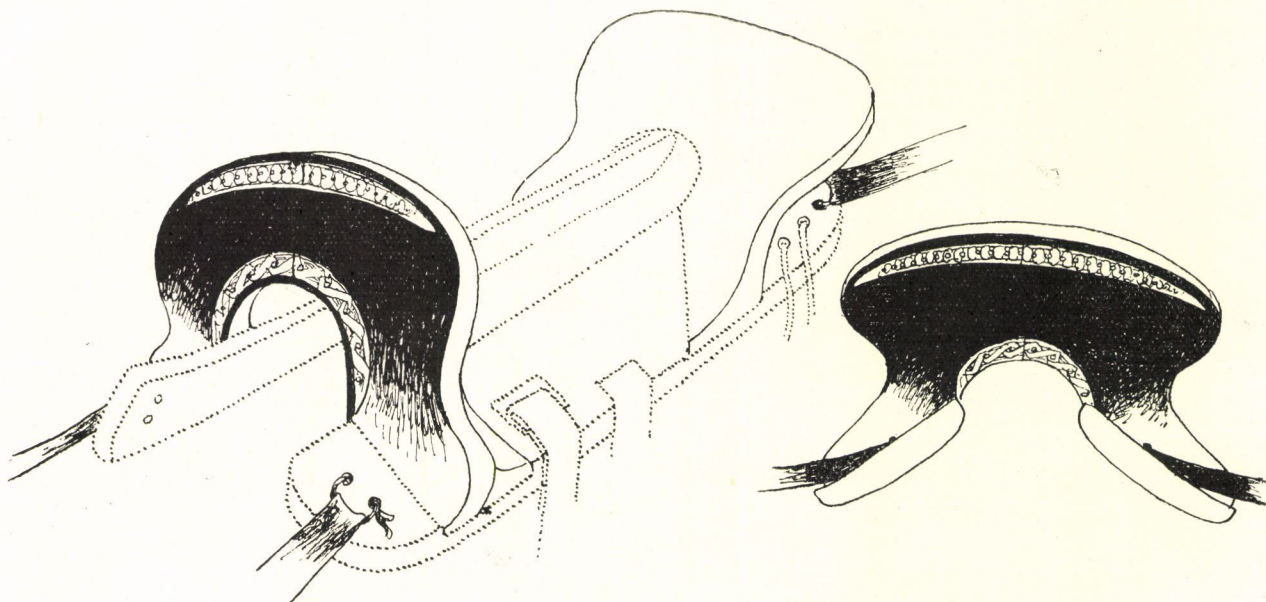
⁸ Ecsedi I., A Hortobágy pusztája és élete. (Debrecen 1914) 204.

⁹ László Gy., i. m. 77–78. idézi: Katanoff, N. Th., KSz 1 (1900) 278.; Munkácsi B., Ethn. 7 (1896) 315.

¹⁰ Tagán Galimdsán: Népr. Ért. 30 (1938) 225.

¹¹ Almásy Gy., Vándorutak Ázsia szívében. (Bp. 1903) 700.

¹² Munkácsi B., i. m. 317.

7. kép. A tiszafeüredi nyereg rekonstrukciója
Рис. 7. Реконструкция седла из Тисафюреда
Fig. 7. Reconstruction de la selle de Tiszafeüred

lándzsahegy, kard és övveretek, ennek a népszokásnak már az avar korban meglevő bizonyítékai. Az övveretek elhelyezkedéséből, melyek közül egy a mellő kápa felső ívének veretei közelében feküdt, úgy tűnik, hogy az övet a nyereg mellő kápájára kötötték. A kard és a hosszú, törserű kés az övre volt akasztva, a lándzsát pedig az átlukasztott oldalbőrön keresztül a kengyel-szíjba dugták.

A nyereg formája, szerkezete

Az avar és honfoglalás korban a felszerszámozott lovakkal földbe került nyergek csaknem teljesen elkorhadtak, általában csak a lócsontváz két oldalán található kengyel, továbbá a szügyelő és farhám veretek utalnak meglétükre és néhány esetben a fanyerget díszítő fém- vagy csontveretek.

Az avar kori nyergek felépítésével, alakjával, a lószerszámok változataival eddig László Gyula foglalkozott a legrészletesebben.¹³

Munkánk, melyben egy hitelesen feltárt sír díszített csontlemezei alapján megkísérjük a sír nyergét rekonstruálni, újabb adatokat kíván szolgáltatni az avar kori nyeregformákhoz, egyben egy teljesebb anyag segítségével hitelesíteni azt a képet, melyet László Gyula nagyrészt analógiák alapján készíthetett el.

A nyereg formájának vizsgálatakor a díszített csontlemezekből kell kiindulnunk. A csontlemezek, melyek a ló gerincén és bordáin feküdtek, alakjuk és elfordulási helyük alapján: nyeregdiszkek voltak. A csontvereteket már a leletleírásnál csoportosítottuk. A minta szerint összeillő, erősen vagy enyhébben ívelő veretpárok csak a nyeregkápakat díszíthették, mégpedig a tágabb ívű, szélesebb veretek a kápa felső, a szűkebb ívű, keskenyebb veretek pedig a kápa alsó ívét. A nyereg farészeneinek elkorhadásakor a veretek is széthullottak, és csak a mellő kápa felső ívének vereteit találtuk egymás mellett párosan, eredeti helyzetben. Fekvésük mutatja,

hogy a kápa külső, azaz szembenéző oldalát díszítették. A hátsó kápa erősen töredékes veretei közül csak a felső ív jobboldali verete feküdt eredeti helyén. Helyzete azonban útbaigazítást ad arra vonatkozólag, hogy a veretek szintén a kápa külső oldalára voltak erősítve.

A hátsó kápa alsó ívének jobboldali verete hosszabb, mint párja és elkeskenyedő végén egy nyitott „V” alakú bevágás van (4. kép 4). A nyergét készítő mesternek ez apró pontatlansága elárulja, hogy a veretekkel díszített kápa nyeregdeszkára voltak építve. Az ilyen típusú nyergek kápaínak alsó íve, mint az a Néprajzi Múzeum számos pásztornyergén is látható,¹⁴ a nyeregdeszkákkal sarkosan érintkezik. A tiszafeüredi nyergét készítője az összeállítás után díszítette a veretekkel. A hátsó kápa alsó ívének veretét kissé elméretezte, ezért azt, a nyeregdeszka számára készített kis bevágással rövidíteni kellett. A bevágásból egyben a nyeregdeszka állására is következtetni tudunk. A kivágott sarokba rajzolt nyeregdeszka és a másik oldalt alkotó tűkörképe kb 130°-os szöget zár be, azaz a hátsó kápa 130°-os tompaszögben álló nyeregdeszkákra volt építve.

A kápa alakját a veretek íve alapján rajzoljuk meg. Az alsó ívek formáját az íveket keretező csontveretek pontosan meghatározzák. Az első csaknem szabályos félkör, a hátsó tágabb ívű. A kápa felső ívének vonalát a szélesebb veretek mutatják. A mellő kápaé laposan ívelt, a hátsóé csaknem vízszintes. A felső ívek veretei nagyobb sugarú körből ugyan, de kisebb szöget zárnak be (kb. 80–90°) mint az alsó ívek veretei, ezért a kápa alakja teljes hitelességgel nem rajzolható meg. Ha a felső ívek teljes hosszukban díszítettek lennének, mint pl. a kudarkei és soltszentimrei nyeregnél, a kápa alakja nem lenne vitatható.

A rekonstrukció elkészítésénél (7. kép)¹⁵ a kápa alakjának megrajzolásában a néprajzhoz fordultunk segítségért. A Néprajzi Múzeum 61. 30. l. ltsz. alatt őriz egy ismeretlen gyűjtési helyű magyar pásztornyergét, melyen a kápa faragott díszítésének elrendezése

¹³ László Gy., i. m. 66–78.; Ua., Kolozsvári Márton és György Szent György szobrának lószerszáma. (Kolozsvár 1942) 49–60.; Ua., Études archéologiques sur l'histoire de la société des avars. AH 34 (Bp. 1955) 276–281.

¹⁴ Ezúton köszönöm meg Földes László szívességét, aki lehetővé tette, hogy a Néprajzi Múzeum nyereggyűjteményét megtekintsem.

¹⁵ A rekonstrukció László Gyula munkája. Szíveségét ezúton is megköszönöm.

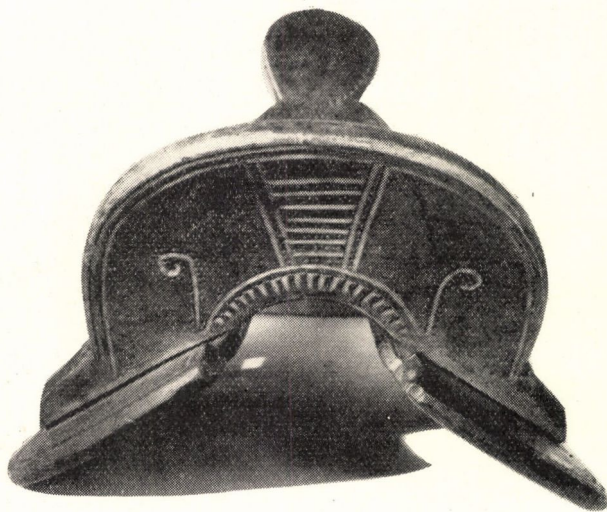
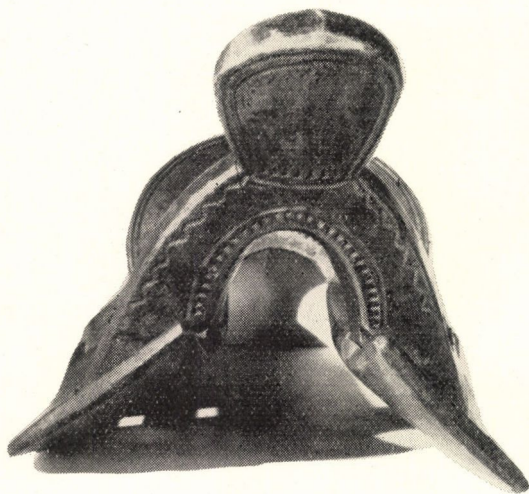
megegyezik a tiszafüredi nyereg csontvereteinek elrendezésével (8. kép). A mellső kápa ívét — melynek mérete is azonos a füredi kápa méretével — teljes hosszában ékvéséses minta keretezi, felső ívét pedig vésett háromszögek díszítik. A felső ív mintasora, hasonlóan a füredihez, nem fut végig a kápaíven. A pásztornyereg hátsó kápájának alsó íve ugyancsak díszített, a felső ív azonban nem töretlen, hanem tagolt és egy-egy széles vállal támaszkodik a nyeregdeszkákra. Ez a megtört ív figyelhető meg a Szent György szobor nyergének kápáján is.¹⁶

A tiszafüredi nyereg kápai, feltételezésünk szerint — ezekhez hasonlóan lehettek, azaz a nagyjából félkör alakú mellső és a lankásabb ívű hátsó kápa íve azon a ponton, ameddig a felső ívet díszítő csontveretek értek, megtört, majd újra szélesedő ívvel tapadt a nyeregdeszkákra. A nyereg felépítése megegyezik a honfoglalás kori és mai magyar pásztornyergek felépítésével és ez a nyeregdeszkákra épülő két kápas szerkezet belső-ázsiai eredetű. A mellső kápa kápafej nélküli, merőlegesen álló, a hátsó erősen hátra hajló lehetett, hasonlóan a nosai avar kori csontbogozókra karcolt ló nyergének kápaihoz.¹⁷ A perescsepinaí¹⁸ és katandai¹⁹ nyergek kápai ugyancsak laposan íveltek, ívük azonban töretlen. A kudirgei újabb és a katandai leleteket közlő Gavrilova megállapítása szerint a kápák alakja nemenként különbözött. A magas, szárny alakú kápák (Soltszentimre, Kudirge) a férfi, — a laposabbak a női nyergek tartozékai (Katanda).²⁰ Megállapítását a tiszafüredi nyereg módosítja, ugyanis a sír lapos ívelésű nyerge — az övveretek és fegyverek tanúsága szerint — férfié lehetett. Ugyancsak lapos ívelésű volt a perescsepinaí²¹ és dunapentelei²² férfi nyereg kápa is.

A nyereg díszítése

A fanyergek csontveretekkel való díszítése nem volt előzmény nélküli az avar korban. A hun — szarmata időszakból származó újbati kurgánból előkerült nyereg hátsó kápáját is csontlemezek borították.²³ A már sokat idézett és újonnan közölt kudirgei kurgánok közül a 9. 13. és 15.-ben volt csontlemezekkel díszített nyereg. A 4. 5. 7. és 22. sírban azonban csak díszítetlen, keskeny csontvereteket találtak, melyek a kápák szegélyére voltak szegvecselve.²⁴ Hasonló célt szolgálhatott a tiszafüredi nyereg mellső kápaíve mögött levő kis agancs lemezke is (4. kép 5). A katandai 5. sírban szintén megtaláljuk a szegélyvereteket is.²⁵ A belső-ázsiai népeknél a nyergek csontveretekkel való díszítése ma is eléggé általános. Tagán Galimdsán a baskíroknál és a kirgizeknél figyelte meg,²⁶ Karutz ugyancsak a kirgizeknél és a turkménknél jegyezte fel, megjegyezve azt, hogy a nyergeket gyakran ékvéséssel is díszítik²⁷ (lásd magyar pásztornyergek). A szárt nyergeken szarvasagancsból készült vereteket figyelt meg Almásy György, melyek a kápák előlapján és szegélyén voltak.²⁸ A tiszafüredi nyergesek a régi magyar nyergeken is használtak csontlemez díszítést, de inkább festették, faragták a nyergeket.²⁹ A csontveretek mellett, régi és újabb nyergeken egyaránt, gyakori a fém (vas, ezüst, arany) díszítés is.

A csontvereteket általában apró szegecsekkel erősítették fel a nyeregpre. A tiszafüredi agancsveretek hátlapja irdalt, átlukasztva nincsenek. Felerősítésük feltehetően ragasztással történt, mégpedig úgy, hogy a vékony veretek számára a kápákon hasonló alakú mélye-

8. kép. Magyar pásztornyereg mellső és hátsó kápa
Рис. 8. Передняя и задняя луки венгерского пастушеского седла

Fig. 8. Pommeau et trousséquin d'une selle de berger hongrois

déseket faragtak, melyekbe a vereteket beleragasztották, védve azokat a súrlódástól, töréstől. — A nyereg farészéből vizsgálatra alkalmas darab nem maradt meg.

A lószerszám

A hosszú fülű kengyelek kis téglalap alakú vascattal zárt szíjon voltak a nyeregdeszkához erősítve (3. kép 2—3). A nyeret lant alakú, vascatos heveder

¹⁶ László Gy., Kolozsvári Márton ... 1. kép.

¹⁷ Dimitrijevič, D. — Kovačević, J. — Vinski, Z., Seoba naroda. (Zemun 1962) XIII. t. 2.

¹⁸ László Gy., Études ... 281., 85. kép.

¹⁹ Gavrilova, A. A., Mogilnik Kudirge kak isztocsnik po isztorik Altajszkij plemen. (Moszkva 1965) 61.

²⁰ Uo. 33.

²¹ László Gy., Études ... 281.

²² Ua., A koronci lelet ... 71.

²³ Kiszely, Sz. V., Drevnaja isztorija Juznoj Szibiri. MIA 9 (Moszkva 1949) 242.

²⁴ Gavrilova, A. A., i. m. 23—27.

²⁵ Uo. 61.

²⁶ Tagán Galimdsán: i. m. 225.

²⁷ Karutz, R., Unter Kirgisen und Turkmenen. (Leipzig 1911) 55.

²⁸ Almásy Gy., i. m. 696.

²⁹ Nagy Géza „Magyar nyeregről” c. előadását Márton L. ismertette. Arch. Ért. 31 (1911) 95.

szorította a ló hátára (5. kép 9). A sügyelő és farhám meglétére a 186. sírban ugyan nincs adatunk, de a temető több lósrjának sügyelő és farhám verete alapján feltételezzük, hogy ezt a nyeret is rögzítették a hevederen kívül is. A kantár díszíttelen volt, meglétét a zablá két pofakarikája és a koponya melletti bronzesat bizonyítja (3. kép 1, 5. kép 8). A ló kizabolázására a bronzesat szolgált, melynek segítségével a kantárt kicsatolhatták, vagyis a ló legelhetett anélkül, hogy le kellett volna szerszámozni.

Bizonytalan a rendeltetése a mellső kápa veretein fekvő téglalap alakú vasakasztónak. Talán a kápa belső oldalán voltak és a gyeplő vagy kötőfék beakasztására szolgáltak? Magyar pásztornyergeknél a kápafej mögött egy fém- vagy fapálca van, melynek bunkós végére akasztják a gyeplőt.³⁰ A kirgizeknél viszont a kötőféket csavarják lovaglaskor az első kápara.³¹

Keltezés

A lószerszámhoz tartozó hosszú fülű, alma alakú kengyelek a korai avar korban általánosak és ugyan- ebben a korban gyakoriak a keskeny pengéjű kopják is.³² Két pofakarikás csikózablát Nagynyeden szintén hosszú

fülű kengyellel együtt találtak.³³ A sír feltűnően széles talpalóju kengyele azonban nem tipikusan avar kori darab, inkább már a korszak végére és a közép avar időszak elejére jellemző példány.

A sír korának meghatározására az övdíszek biztosabb támpontot adnak. Az ezüstlemezéből kivágott, négyzet alakú veretek, a kettőslemezű, lehajló szélű előlapos szíjvégek idegenek a kora avar kori emlék- anyagban. Hasonló darabok pl. az alattányi 78.,³⁴ a cikói 247. és 351.,³⁵ a bolyi 14.,³⁶ a Szentek-kajáni 277.,³⁷ a kiskőrösi 54.³⁸ sírból is ismertek. Ezekben a sírokban a kettőslemezű szíjvégek öt szeggel felerősített négyzet alakú vagy korongos veretekkel együtt találhatók. A tiszafüredi nyeregveretekkel díszítésben azonos győri tegezveretekhez pedig félhold alakú övveretek tartoznak.³⁹ A lemezből kivágott vagy préselt, négyzet alakú, korong- és félhold alakú, általában díszíttelen veretek egyidősek és a közép avar időszak jellemző verettípusai közé tartoz- nak.⁴⁰

Összefoglalva: a 186. sír egyes leleteinek (kengyel, zablá, lándzsacsúcs, a keresztvas nélküli egyenes kard) készülési ideje nem eshetett messze a kora avar időszaktól, azonban a későbbi típusú övveretek arról tanúskod- nak, hogy a leletek földbekerülése, vagyis a sír kora, későbbre, a VII. sz. közepére keltezhető.

Garam Éva

EIN AWARISCHER SATTEL VON TISZAFÜRED

Auszug

Das Pferdergrab Nr. 186 des awarischen Gräberfeldes von Tiszafüred—Majoroshalom, das laufend freigelegt wird, ist in Hinblick auf Bestattungsweise und Beigaben gleichwohl ein ganz besonderer Fund. Im ost-westlich orientierten Grab fanden wir aus Geweihplatten hergestellte Sattelverzierung (Abb. 4), den Zaum, die Steigbügel, ein Schwert, eine Lanzenspitze und die Beschläge eines Männergürtels. Die Gürtelbeschläge und Waffen, die an den Sattel gebunden gewesen sein dürften, belegen die Existenz gewisser, in Innerasien auch heute vorhandener Sitten zur Awarenzeit, nämlich, daß man bei der Bestattung des Pferdes des Verstorbenen all jene Gegenstände auf das Pferd befestigt, die im Besitz des Hingeschiedenen waren und die er auch bei den Wanderzügen auf den Sattel befestigt mit sich trug.

Die Konstruktion des Sattels läßt sich aus den verzierten Geweihplatten rekonstruieren. Die dem Muster nach zusammenpassenden, stärker oder leichter geschwungenen Beschlägepaare zierte den Sattelbogen. Aus der Art und Weise, wie die Beschläge innerhalb des Grabes situiert sind, läßt sich feststellen, daß sie sich auf der Außenseite des Sattelbogens befanden. Der zum unteren, schmalen Bogen des hinteren Sattelbogens gehörende Beschlag auf der rechten Seite endet mit einem V-förmigen Schlitz, der zeigt, daß der Sattler die Knöpfe auf Sattelbretter befestigte, die in einem Winkel von ca. 130° zueinander standen; die Beschläge wurden nach dem Zusammenfügen des ganzen Sattels ange-

bracht. Der zuletzt erwähnte Beschlag gelang dem Meister etwas größer als notwendig, weshalb er ihn mit dem Schlitz verkürzen mußte, damit für das Sattelbrett genügend Platz bleibe (Abb. 7). Die Konstruktion des Sattels ist also ähnlicher Art, wie der von Gy. László rekonstruierte Typ aus der Zeit der ungarischen Landnahme und der Sattel, die die ungarischen Hirten auch heute noch benutzen.

Mit Hilfe der Sattelbogenbeschläge läßt sich auch die Form der Sattelknöpfe selbst rekonstruieren.: Die Sattelbogen besitzen keine Sattelknöpfe, sie laufen in einer gebrochenen, gewölbten Linie ab; die Form gemahnt an die heutigen ungarischen Hirtensattel (Abb. 8.) Da die Rückseite der Beschläge eingeritzt ist und sie keine Löcher haben, wurden sie wahrscheinlich in entsprechende Vertiefungen des Sattelbogens eingeklebt, wodurch sie vor Reibung und Stößen gewahrt waren. Die in der Nähe der Beschläge gefunden unverzierten Geweihplättchen dürften, ähnlich wie die in den Gräbern von Kudirge und Katana gefundenen, den Sattelbogenrand verziert haben.

Das Alter der Funde und zugleich des Grabes setzen wir — obwohl die Herstellungszeit gewisser Beigaben (Steigbügel, Trense, Lanzenspitze, gerades Schwert ohne Abwehr) unweit der Awarenzeit liegen dürfte, aufgrund der Gürtelbeschläge, die einen späteren Typ repräsentieren, auf die Mitte des 7. Jahrhunderts an.

É. Garam

³⁰ Garay Á., Népr. Ért. 28 (1936) 110.

³¹ Almásy Gy., i. m. 701.

³² Kovrig I., i. m. 30—44.

³³ Horedt, K., Contributii la istoria Transilvaniei in secolele IV—XIII. Biblioteca Istorică 7. (Bucureşti 1958) 91.

³⁴ Kovrig I., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattán. AH 40 (Bp. 1963) VII. t. 1—11.

³⁵ Wosinszky M., AK 17 (1894) 63., 72.

³⁶ Papp L., i. m. IX. t. 3—10.

³⁷ Korek J., Dolg 19 (1943) XXVII. t. 1—17.

³⁸ Horváth T., Az illői és kiskőrösi avar temető. AH 19 (Bp. 1935) XXVI. t. 1—14.

³⁹ Fettich N., Győr története a népvándorlás korában. (Győr 1943) XII. t. 1—12.

⁴⁰ Kovrig I., Alattán... 227.

BIZÁNCI KERESZTÉNY NYOMOK BERETTYÓÚJFALU HATÁRÁBAN

1963. novemberében a Berettyóújfaluhoz tartozó Andaháza pusztán (Hajdú-Bihar m.) csatornaépítés és talajgyalulás alkalmával „tömegsírra” találtak a kubikusok. A földmunkákat irányító technikus, Karvaly Elemér értesítette a debreceni Déri Múzeumot. Értesítése nyomán kezdődött meg a leletmentő ásatás, melynek eredményei indítottak arra, hogy Magyarország és a bizánci kereszténység kapcsolataival foglalkozzam.

Az ásatás eredményeként egy kis falusi templom és a hozzátartozó temető néhány sírja került elő. A kedvezőtlen időjárás és egyéb tényezők lehetetlenné tették a további kutatást. Így nagyon kevés adatot kaptunk a leletek korára vonatkozóan.

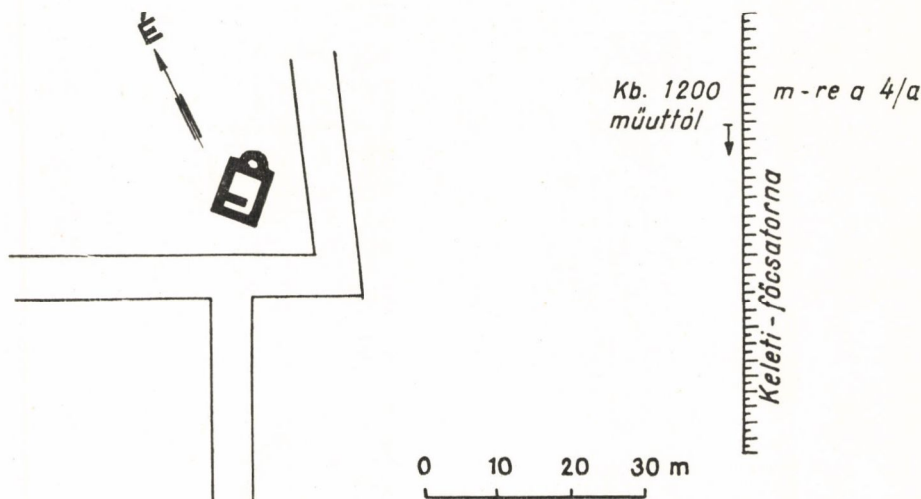
Az ásatás színhelye a 4/a műút Földes-Berettyóújfalu közötti szakaszának északi oldalán volt, Berettyóújfalutól 8 km-re nyugatra. E ponton vágja át a műutat a Keleti-főcsatorna. A főcsatorna nyugati oldalán, az úttól mintegy 1200 méterre északra épült az egykori falu temploma a ma már lecsapolt Kékkáló partjának kiemelkedő pontjára. Ez a felszíni alakulat nagyjából DK felé húzódott, azonban a főcsatorna árka és töltése teljesen átalakította az egykori terepformákat. A főcsatorna építéskor a falu nagyobb része megsemmisült.

A templom a csatorna partjától 40 méterre van nyugatra. A közbeeső területen legnagyobb részben a csatorna töltése van 2–3 m mélységig. A csatorna árka szintén jelentős területet semmisített meg, s a K-i oldallal együtt kb. 120 m széles szakaszon pusztult el a telep. A régi rétegvonalas térképek szerint a templomtól Ny-ra levő területek nagy része mélyenfekvő, vízállásos. Jelenleg is erősen szikes, csak juh legeltetésre alkalmas a környezet. A szikes legelő feljavítása érdekében a Berettyóújfalui Állami Gazdaság a területet csatornáztatta. A lelőhely három csatorna találkozási pontjában van és a templom csak a véletlennek köszönheti megmaradását (1. kép).

A templom méretei rendkívül kicsik. Ez közvetve a falu lélekszáma és nagysága is enged következtetni. A templom teljes külső hossza 8,5 m., szélessége 5 m. Felmenő falak nem maradtak meg, csak néhány téglasornyi falazásszakaszok a nyugati falon és az apszison. Alaprajzát a 95 cm széles döngölt sárga agyag alapozás rajzolja ki. Az alapozás technikáját különösen a sarkokon figyelhettük meg jól. Az ÉNy-i sarok belső oldalán és a DK-i saroknál erősen ledöngölt fekete föld tapadt az alapozáshoz. A kiásott alapba bedöngölt agyag alapfalat a felszínen együtt döngölték a fal tövéhez csatlakozó földdel és amikor az alapfal és a mellette levő föld jó teherbírásának mutatkozott, akkor építették rá a téglafalazatot. Az agyag alapozás az É-i falnál kissé ívelt, mintegy 13 cm-rel eltér az egyenestől. A Ny-i fal D-i része is eltér a templombelső felé.

A templom alaprajza hármastagolódást mutat, ami ilyen kis méretű templom esetében feltűnő. Az apszis és a hajó között választó fal van, melynek szélessége a középső részen átlagosan 55 cm. Ez a fal a hajó belseje felé egyenes, az apszis belső ívéhez pedig homorú ívvel csatlakozik. Így az apszis és az előtte levő fal egy tojásdad alakú teret fog közre. A Ny-i fal mögött egy másik falalapozás van amely az É-i falhoz szervesen csatlakozik, teljesen egységes vele, de mintegy 15 cm-rel magasabb annál. A D-i oldalon szűk átjárást enged a hajóba. Az átjáró 60 cm széles, a fal szélessége 80 cm. A templom Ny-i fala és a bejárat mögötti fal között szintén 80 cm-es távolság van. Az apszis és a szentélyt elzáró fal 150 cm hosszú belső teret zár be, a hajó pedig egy kerek 3 × 3 m-es (310–295 cm) négyzetes tér. Természetesen az összes adatok a döngölt alapfal méretei (2. kép, 3. kép 1–4.).

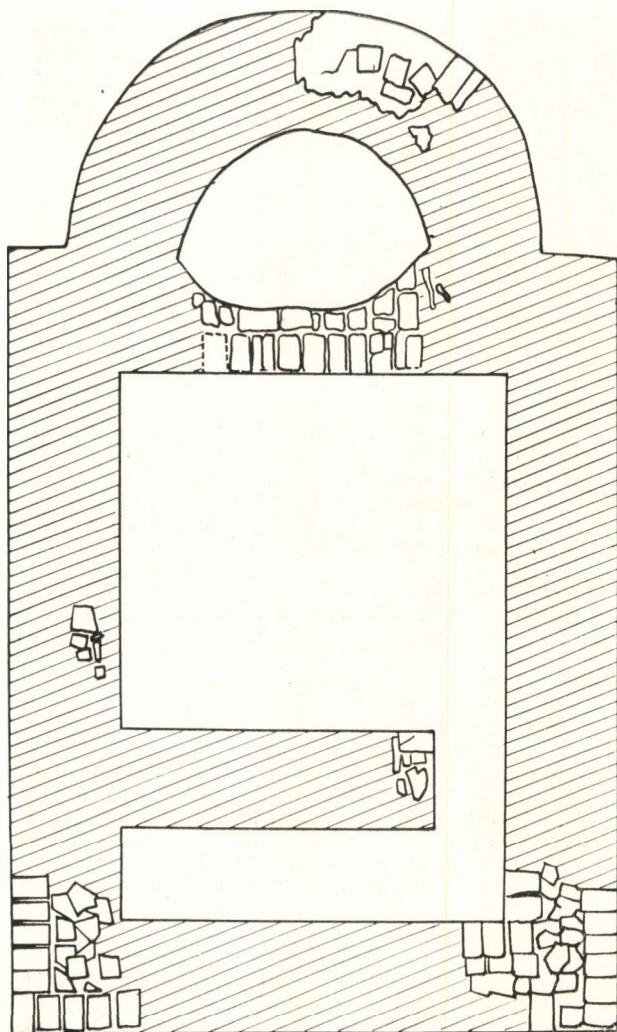
A felmenő falak téglából voltak. A DNy-i sarkon öt sor téglából álló falszakasz maradt meg. E sarokrész a Ny-i fal belső oldalán teljesen egyenes vonalban záró-

1. kép. Berettyóújfalu-Andaháza pusztája. A templom helyszínrajza

Рис. 1. Береттьёуфалу—Андахаза пуста. План церкви

Fig. 1. Berettyóújfalu-Andaháza pusztája. Levé de plan de l'église

2. kép. A templom alaprajza
Рис. 2. План церкви
Fig. 2. Plan de l'église

dott 40 cm-re a DNy-i sarok belső szögletétől. Az ÉNy-i sarkon csak egy sor tégl maradt meg, s csak töredékesen volt felette második sor, így ez a rész nem volt alkalmas az ajtó helyének meghatározására. Ha az ÉNy-i sarkon is 40 cm-es (+95 cm falvastagság) falszakasz után keresnénk az ajtónyílást, akkor a templomnak 230 cm-es ajtónyílása lett volna. Egy 500 cm-es hosszúságú Ny-i főfalon azonban nehezen képzelhető el ilyen nagy nyílású ajtó. Ezért inkább egy kisebb ajtó asszimetrikus elhelyezésére kell gondolnunk, a DNy-i sarokhoz közelebb. A bejáratnál szemben levő falalap mint már említettük, 15 cm-rel volt magasabb, mint az É-i alapfal és magasabb volt a D-i alapfálnál is. D-i végén két sor tégl maradt meg, de a falazásmaradvány csak a K-i oldalon mutatott határozottan lezártaságra, itt még az oldalán levő vakolatot is megfigyelhettük. A két sor tégl felett rátapadva maltart találtunk, tehát harmadik sor tégl is volt. A Ny-i alapfalba és a bejárat mögötti falalapba beásás nyomai látszottak, (5. kép 1–2). Ez utóbbi esetben a falazat megújítására is következtethetünk. A bejárat mögötti falalap hajó felőli É-i szögletén nagyobb fekete

folt látszott. Kibontva tisztán láthatóvá vált a válaszfalnak az É-i fallal való teljes egysége. Falazás nyomai voltak még az apszist a hajótól elválasztó falon, néhol két sorban is. A második sor feletti habarcs harmadik sor téglára is engedett következtetni. Az apszis falán három soros téglafalazás maradványát figyelhettük meg (4. kép 1).

A falazás a megmaradt részeken mindenütt az alap szélességéhez igazodik, 95 cm széles. Technikája rendkívül egyszerű: a külső oldalakra egész téglákat raktak rövidebb oldalukkal a fal felülete felé, a fal belsejét pedig kisebb-nagyobb töredékekkel töltötték ki. Az apszis előtt levő fal falazási technikája más: a hajó felőli oldalra a téglákat úgy helyezték el, hogy rövidebb oldaluk alkotta a fal síkját és hozzájuk keresztirányba tapasztották az apszis felőli oldal tégláit. Hasonló falazási technikát figyelt meg Méri István Kardoskút – Hatablakon.¹ E kétféle képlet azonban kiegészül még egy harmadik falazási formával is. Nevezetesen a Ny-i főfal belső oldalán váltakozik a hosszú és rövid oldalakkal egymás mellé rakott téglasor (4. kép 1–2). Természetesen e falazási formák nem jelentenek időbeli különbözőséget. A templom falazatának megmaradt részei egykorúak. A malter viszonylag nagy mésztartalmú finomszemcséjű homokból készült. A téglák nagyméretűek és vékonyak voltak: általában $29 \times 17 \times 5$ cm-esek. A templom D-i oldalán azonban találtunk nagyobb oltott mész rögöt is hozzátapadva terméskőhöz, ami talán egy korábbi vagy más falazásra enged következtetni.

A templom falazatát a település elpusztulása után elhordták, kincskeresők turkálása folytán gödröket ástak a Ny-i falakba és a szentély belsejébe is.

A templom tájolása eltért a pontos K–Ny-i iránytól, apszisa ÉK-i irányítású volt.

Ez a templom azonban már egy megújított templom volt. A hozzá csatlakozó temető néhány sírja erre mutatott. A falak közvetlen közelében csak szórványos csontokat találtunk malter- és téglatöredékekkel vegyesen. A DNy-i saroktól 5–6 m-re voltak az első ép sírok. E részen háromrétegű volt a temetkezés és minden bolygatlan sírban maltertöredéket találtunk. A legkorábbi temetkezéseket felbolygatták, de az összedobált csontok között egy kisméretű obulust találtunk. Korát sajnos nem sikerült meghatározni. Méretei alapján XI. sz. végi vagy XII. sz. eleji volt. Egy olyan sírban pedig, amellyel egy korábbi sírt pusztítottak el (7a–b. sír, 4. kép 3.) egy vékony, kisméretű S végű hajkarikát találtunk. A munkások említették meg, hogy a kiszántott sírok közül az egyikben egy majdnem teljesen ép kard volt, de a talajszínt egyenetlenségek eltemetődött valahol. Sajnálatos módon ez utóbbi adatot nem tudtuk még hitelesíteni, így a pontosabb keltezés nem lehetséges. Az első templom pusztulására így az 1241-es év jön számításba, bár lehetséges egy korábbi, 1180 körüli pusztulás is; a telep alapítási idejére pedig, ha a kardos adatot elfogadjuk, a XI. sz. vége, mint alsó időpont. A sírok feletti földben XII–XIII. sz.-i cseréptöredékeket találtunk. Ezek az adatok a templom és a település kialakulásának idejét a korai Árpád-korba helyezik, talán a XI. sz. végére.

Mindezek után vizsgáljuk meg a történeti kútfőket, okleveleket. Próbáljuk meg azonosítani településünket a korabeli okleveles adatokból ismert falvak valamelyikével.

Az okleveles adatok tanúbizonysága szerint Berettyóújfalú mai területére a középkorban hét falu települt (Berettyóújfalú, Herpály, Andaháza, Szentkozmadamján, Szentdemeter, Kengyel és Kovácsi). A helyzetet az is bonyolítja, hogy 1924-ben Zoltai L. már feltárt egy román kori templomot Andaháza pusztán, melyet ő a puszta nevéből Andaháza falu templomával azonosított.² Kataszteri és múlt századi térképek alapján négy falu helyét azonnal meghatározhatjuk. Puszta neveken ugyanis megmaradt Szentkozma, Andaháza, Herpály

¹Méri I., Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. Rég. Füz. II. 12 (1964)

4–9., 2. kép.

²Zoltai L., DJ 1925. 7.

3. kép. 1—2. A templom az apszis felől — 3—4. A templom a bejárat felől
 Рис. 3. 1—2. Церковь со стороны апсиды — 3—4. Церковь со стороны входа
 Fig. 3. 1—2. L'église vue du côté de l'abside. — 3—4. L'église vue du côté de l'entrée

és Kovácsi neve. Andaháza puszta területe két részre oszlik: Kis- és Nagyandaházára.³ mindkét terület a K-i főcsatornától Ny-ra van, tehát Földes, Sáp és Torda határolják. Nagyandaháza a 4/a műúttól É-ra van, Kisandaháza pedig D-re. Zoltai L. 1924-ben Kisandaházán ásatott. Az 1692-es dica-jegyzék Andaházát Tordával kapcsolatban említi, mint ismeretlen idők óta lakatlan községet.⁴ Andaháza pontos meghatározásához

1785-ös adatunk is van. Ekkor Földes és Sáp között renoválták a határokat „elkezdvén az Inacs érben s találtak 50 igaz határdombokat az Andaházi határig.”⁵ Az okleveles adatokból kitűnik, hogy Andaháza határos volt Tordával, Sáppal és Újfaluval. Egy 1812-es térkép (5. kép). segítségével megbízhatóan lokalizálhatjuk Andaháza helyét.⁶ Ez a térkép Nagyandaházát az úttól É-ra, Kisandaházát pedig D-re tünteti fel és ami a legfontosabb,

³ Borovszky S., MVV Bihar vármegye és Nagyvárad. (Bp. 1901) 52.

⁴ Mezősi K., Bihar vármegye a török uralom megszűnése idején (1692). (Bp. 1943) 67.

⁵ Herpay G., Földes község története. (Debrecen 1936) 129.

⁶ Debreceni Áll. Levéltár BmT 17. Andaházi és szentkozmai pusztának földképe 1812.

4. kép. 1—2. Az apszis és a szentélyválasztó falazásmaradványai — 3—4. Feltárt sírok a templomtól Ny-ra
 Рис. 4. 1—2. Остатки стеной кладки, разделяющей апсиду от святилища — 3—4. Могилы, раскопанные к западу от церкви
 Fig. 4. 1—2. Restes de maçonnerie du mur séparant l'abside et la nef. — 3—4. Tombes dégagées à l'ouest de l'église

jelzi az *andaházi telek*, azaz az elpusztult falu helyét. Ez megfelel a mai andaházi iskola helyének a 4/a műút és a K-i főcsatorna metszéspontjához közel, mintegy 1400 m-re D-re az általunk feltárt templomtól.

Szentkozma puszta ma a 4/a műút É-i oldalán van a K-i főcsatorna K-i partjától Újfalú felé kb. 3 km-re. Ezt megerősíti Mezőszentmiklós falu határjárása is.

E falu a török időkben elpusztult és határa Földes községbe olvadt be. Földes és Derecske között feküdt, emlékéét Szentmiklós puszta őrzi.⁷ Amikor Szentmiklós határait 1833-ban végigjárják, a Derecskén kelt határjárási

⁷ Herpay G., i. m. 244.

5. kép. Andaháza és Szentkozma puszta térképe 1812-ből a templom helyével
 Рис. 5. Капра 1812 года Андахазы и Сенткозма пусы с местом церкви
 Fig. 5. Carte d'Andaháza et de Szentkozma puszta datant de 1812, avec l'emplacement de l'église

jegyzőkönyv megállapítja, hogy „a szentmiklósi határ kezdődik a Kálló folyó partján a Nyalakodó zúgban Szentkozma—Derecske—Pusztaszentmiklós hármastárdombjánál”.⁸ Szentkozmaról, helyesebben Szentkozmadamjánról utoljára 1601-ben hallunk.⁹ Ez az adat terepjárás szempontjából fontos, hiszen jelentős nagyságú falu volt a XVI. sz.-ban. Felszíni telepnyomai legnagyobb részben XV–XVI. századiak. Szentkozma helyén ma a Berettyóújfalui ÁG egyik üzemegysége van, Újfalutól mintegy 6 km-re Ny-ra. Az említett 1812-es térkép Szentkozmat Andaháza és Újfalu közé helyezi el, felette van Palocsa pusztája.

Kovácsi helyét az eddigi kutatások megnyugtató módon tisztázták.¹⁰ Bihartordától K-re feküdt Torda és Újfalu között. Herpály helyét ma is jelzi román kori templomának romja.

Berettyóújfalutól Ny-ra kell keresni még Szentdemeter és Kengyel helyeket. Kengyelről tudjuk, hogy első említése 1373-ból való. Az 1425-i okleveles adat szerint Újfalu, Szentkozma és Andaháza között a Berettyó közelében állhatott. Még a török pusztítás előtt elnéptelenedett.¹¹ Mindezek figyelembevételével a Zoltai által a mai Kisandaházán feltárt templomot Kengyellel azonosíthatjuk. Ha az 1812-es térkép „andaházi telkét” a mai térképpel egyeztetjük, akkor az általunk feltárt templomocskára azonosítására két lehetőségünk van.

Vagy Andaháza templomát találtuk meg, vagy Szentdemeterét. Andaháza neve XIII. sz.-i meglétére utal, szerepel azonban még a XVI. sz.-i összeírásokban is, mint adózó falu.¹² Felszíni nyomai tehát gazdag XVI. sz.-i cserépanyaggal várhatók. Ezzel szemben a feltárt templom környezetében nem találtunk XIV. sz.-nál fiatalabb cserepeket, a sírok földjéből és a templom közeléből legkésőbb is XIII. sz.-i töredékek kerültek elő. A magunk és más kutatók régészeti terepbejárás eredményeit is figyelembe véve a pontosabb helymeghatározástól mégis eltekintünk, mert csak alapos terepjárás és régészeti kutatás alapján lehetne megbízható azonosítást eszközölnünk. Így határozottan nem foglalkozhatunk állást amelle, hogy Szentdemeter falu templomát sikerült megtalálnunk, annál is inkább, mert további eredményeink és vizsgálataink hamis megalapozása sorozatos tévedések forrása lehetne.

Szentdemeter első okleveles említése 1373-ból való. Ekkor Szentkozmadamjával, Újfaluval és Kengyellel említik együtt, mint a herpályi uradalom részét. Nevével utoljára 1418-ban találkozunk. Jakó Zs. e település kialakulását a XIV. sz. második felére helyezi.¹³ Az uradalom központja, Herpály első említése azonosítási nehézségek miatt vitatott, de valószínű, hogy a tatárjárás előtt alapították.¹⁴ 1291-ben az uradalomhoz tartozik Újfalu¹⁵ és 1418-ban Andaháza is. Jellemző, hogy bár Szentkoz-

⁸ Herpály G., i. m. 254.

⁹ Kiss. I. N., 16. századi dézsmajegyzékek. (Bp. 1960) 866.

¹⁰ Jakó Zs., Bihar megye a török pusztítás előtt. (Bp. 1940) 283.; Csánki D., Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. (Bp. 1890) 614.; Bunyitay V., A váradai püspökség története III. (Nagyvárad 1884) 254.; Györfly Gy., Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza A–Cs. (Bp. 1963) 636. (továbbiakban: Györfly Gy., ... történeti földrajz.).

¹¹ Jakó Zs., i. m. 271–272.

¹² Zoltai L., DJ 1911. 37–38.

¹³ Jakó Zs., i. m. 74., 349.

¹⁴ Jakó Zsigmond véleménye szerint első említése 1222-ből való (i. m. 74), Györfly György szerint ez az adat inkább Monostorpályira vonatkozik. Herpály első említése nála 1273. Györfly Gy., ... történeti földrajz 625, 651.

¹⁵ Jakó Zs., i. m. 74.

madamjára csak 1373-tól van adatunk, alapítására vonatkozóan XI. sz.-ra visszamenő hagyományt jegyzett fel Osváth Pál.¹⁶ A későbbiekben erre még visszatérünk.

Szentkozmadamján és Szentdemeter neve arra utal, hogy legkésőbb a XII. sz.-ban megvoltak.¹⁷ Andaháza első említése 1418, de a -háza, -telke végződésű települések a XIII. sz. elejétől már feltűnnek.¹⁸ A Zoltai által megásott templom pontosan nem keltezhető,¹⁹ alaprajzi vonásai azonban román kori voltára engednek következtetni. Sajnos tárgyi emlékei nem maradtak ez ásatásnak. Mind az okleveles adatok, mind az ásatási eredmények azt mutatják, hogy a terület már a XII–XIII. sz.-ban lakott volt. Lehetséges, hogy az összes említett falvak már ekkor léteztek.

*

Mint már említettük, az andaházi pusztán feltárt templom K–Ny-i irányban hármass tagolódású. Kiindulási pontunk két irányú lehetne: 1. templomunk a XII. sz.-tól elterjedő nyugati karzatos templomok sorába tartozik, vagy pedig 2. bizánci kereszténységünk fontos bizonyítéka.

Vannak-e bizonyítékok az első feltevés mellett?

1. A nyugati karzatos templomoknál a földszinten a középtorony vagy két pillérre vagy két oszlopra támaszkodik. E két pillér vagy oszlop a karzat tartója is, alaprajzilag két szabályos négyszögletes különálló alapozásban jelentkezik, és a Ny-i fal mögött az oldalfalaktól egyenlő távolságban van: pl. Sopronharpács,²⁰ Mátraverebély,²¹ Kojice (Csehország),²² Zobordarász²³ stb.

2. A Ny-i karzatos templomok között ez ideig csak egyet ismerünk olyat, amelynek a Ny-i főfallal párhuzamosan a hajó teljes szélességében van alapozása a karzathoz, ez a barátkai templom Léva mellett.²⁴ E templomot 1156-ban alapították, alapítási körülményeit jól ismerjük.²⁵ Ismerünk továbbá egy olyan templomot, ahol a Ny-i főfal mögött középen van az oldalfalaktól egyenlő távolságra a karzat oszlopainak egyetlen tömbben levő alapozása: ez a templom Kardoskút—Hatablakon van.²⁶ Egyik helyen sem bizonyítható azonban a felmenő fal megléte. Az általunk feltárt templomban a bejárat mögött felmenő fal volt: ezt bizonyítja a megmaradt két sor tégl a fal déli oldalán, amely azonban legalább három soros volt a felső téglára rátapadt malter alapján, és az ajtó asszimetrikus elrendezése, amely a D-i fal melletti keskeny eljáróhoz igazodott. Első feltevésünket tehát nem bizonyíthatjuk.

Milyen bizonyítékaink vannak a templom alaprajzá-
nak bizánci jellege mellett?

1. A falu környezetében bizánci szentek tiszteletére szentelt egyházak álltak.

2. A templom hármass tagozódása tökéletesen megfelel a keleti egyház liturgiai követelményeinek, így a bejárat mögött levő felmenő falnak konkrét értelme van

és jelentősége van a szentélyt a hajótól elválasztó falnak is.

Ez utóbbi állításunkat szükséges jobban megvilágítanunk. A bizánci kereszténység liturgiájában kezdettől fogva különbségek voltak a római liturgiához képest. E különbségek voltak az okai annak, hogy a római és a bizánci bazilikák elrendezésében már az V. sz.-ra jelentős különbségek adódtak.²⁷ Kialakult a bazilikák de ugyanúgy a kisebb templomok hármass felosztású rendszere: a narthe, a naos és a presbiterium. A narthe volt a vezeklő bűnösök, megkeresztelésre várók (cathechumenek) helye. A narthex gyakran fallal volt elválasztva az osztatlan templombelsőtől, a hajótól és csak egy keskeny ajtó vezetett át rajta. A hajó vagy naos a hívők befogadására szolgáló templomtér. A presbiterium, mely az apszisban foglal helyet, a papok tartózkodási helye, gyakran magasabban van a templom hajójának szintjénél. A hajótól rendszerint kerítéssel van elválasztva. Természetesen nagy, több hajós templomokban a liturgia követelményeinek megfelelően még több meghatározott jelentőségű részt különböztethetünk meg, alapvonásokban azonban ezt a hármass tagolódást figyelhetjük meg minden bizánci templomban.²⁸

A középbizánci időben kialakul egy hosszúleltű templomtípus, az ún. keresztkupolás rendszer, a birodalom perem területein azonban sokáig megmaradnak a régi típusok is. A IX. sz.-tól a liturgiában bekövetkező változásokat a templombelső részleges átalakulása követi. Megszűnik az emporium, a presbiteriumot kőkorlással választják el a hajótól, majd a XIV. sz.-ban kialakul ebből az ikonsztáz. Az oldalhajókat szigorúan elválasztják a központi tértől.²⁹ A templom hármass felosztású rendszere továbbra is megmarad.

Mármost, ha feltárt templomunk analógiáit keressük, hozzá teljesen hasonlókat nem találunk. Közele párhuzamának tekinthetjük azonban a Staré Město „Na špitalkach” templomát, melyben megtaláljuk a presbiteriumot a naostól elválasztó korlát alapozását és a hajót a narthextől elválasztó falat.³⁰ Valószínűleg ilyen jellegű templom volt a Zalavár—várszigeti temetőkapolna is, melynek kora biztosan a XI. sz.-ra tehető.³¹ E két templom jó útmutatás a szentdemeteri templom keltezéséhez is. Hasonló beosztású templomot ismerünk Hercegovinából Raziciből. Narthexe széles fallal volt elválasztva a hajótól, a presbiterium 20 cm-rel volt a hajó szintjénél magasabban és a kőfaragványos leletek alapján arra lehetett következtetni, hogy kőkorlással választották el a hajótól. A templom falai kőből voltak, tetőszerkezete pedig fából. Kora talán a XII. sz. második felére tehető.³²

Glavica hercegovinai helységről is ismerünk olyan templomot, melynek apszisa kőkorlással van elválasztva a hajótól és narthexéből is csak keskeny ajtón lehet a templomba bejutni.³³ Számos analógiát mutathatunk be Nyugat-Bulgária területéről: Breze, Kalotino, Kraszava, Popovo, stb. helyekről.³⁴ E templomoknál nem találjuk meg az apszis előtti fal alapozását, csak kőkorlatos elválasztással számolhatunk. Bejáratuk Ny-ról van, a Ny-i

¹⁶ Osváth P., Bihar vármegye sárréti járása (Nagyvárad 1875) 81–83.

¹⁷ Makray L., Sz 81 (1947) 114.

¹⁸ Bunyítay V., i. m. III. 332.; Jakó Zs., i. m. 195.; Mezősi K., i. m. 264.; Szabó I., A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század. (Bp. 1966) 136.

¹⁹ Zoltai L., DJ 1925. 7.

²⁰ Dümmerling Ö., Műemlékvédelem 5 (1961) 196.

²¹ Czeglédy I.—Koppány T., Műemlékvédelem 7 (1963) 71.

²² Entz G., MűÉ 1959. 140.

²³ Entz G., i. h.

²⁴ Habovštiak, A., SA 10 (1962) 492.

²⁵ Györfly Gy., ... történeti földrajz 492.

²⁶ Méri I., i. m.

²⁷ Sas—Zaloziecky, W., Die Altchristliche Kunst. (Berlin 1963) 34–44.; Hoddinott, R. F., Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia. The Litur-

gical Background of the Early Byzantine Church, Sanctuary and Nave in the Early Byzantine Church. (London—New York 1963) 23–45.

²⁸ Diehl, Ch., Manuel d'Art byzantin. (Paris 1910) 162–64.; Kádár Z., Ókeresztény és kora-bizánci művészet. (Bp. 1959) 12.; Schweinfurth, Ph., Die byzantinische Form. (Berlin 1943) 37.

²⁹ Kádár Z., Bizánci művészet. (Bp. 1959) 10.; Nickel, H., Byzantinische Kunst. (Lipce 1964) 99.

³⁰ Pošmourny, J., Sbornik III. Karlu Thielkovi. 1963–64. XLIX—L. t.

³¹ Sós, Cs. Á., Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. AH XLI (1963) 160–180., 55. kép.

³² Vego, M., GZMS Arh. 13 (1958) 164–167., I. t.

³³ Petrović, J., GZMS Arh. 15–16 (1961–62) 231–32.

³⁴ Vasziljev, A., Raszkopki i Proucsvanija IV (1950) 63, 69, 77, 51., I. III. t.

falsík közepén, és a narthex választófalán is közepén van az átjárás. Általában kupola és torony nélküliek, méreteik kicsik. Ez a típus főként a Balkán középső és É-i részén terjed el. É-felé való elterjedésüket szláv papság térítő munkájával hozhatjuk kapcsolatba: így a morvaországi előfordulást Cirill és Metód térítésével, a zalavárit a IX–X. sz.-i hagyományok továbbélésével magyarázhatjuk. Szentdemeter esetében legvalószínűbb a XI. sz.-i bizánci egyházi hatás.

Magyarországon, megmaradt templomaink között csak egyetlen esetben mutatható ki a bizánci hatás: Feldebrőn. De még Feldebrővel kapcsolatban is megoszlott művészettörténészeink véleménye.³⁵ Nem bizonyítható Gyulafehérvár esetében sem a bizánci eredet, bár vannak kelet felé mutató jelek (habarcastechnika, az orommező megfogalmazása, történeti körülmények).³⁶ Beszterec (Szaboles m.) román kori templomát nem ismerjük. Feticch Nándor a besztereci aspersóriummal kapcsolatban pedig utal arra, hogy ezt az edényt a keleti egyház szertartásainál használták. A helység neve X–XI. sz.-i szláv településre utal, bár innen csak rangos honfoglaló leletet ismerünk ezideig.³⁷ A kalocsai székesegyház alaprajzi sajátosságai is inkább nyugat felé mutatnak kapcsolatot.³⁸ A szegedi Szt. Demeter templom szintén a nyugati templomok alaprajzi elrendezését követi.³⁹ Tulajdonképpen Magyarország területén nem találtuk meg ez ideig azt a jellegzetes alaprajzi formát, melyet bizánci típusúnak fogadnának el kutatóink; ennek egyik főbb sajátossága a szentély, ill az apszisok belül félkörös de külső oldalon a szabályos hatszög három oldalával záruló kiképzése. Gyakori azonban az öt és hét oldalal sőt félkörös apszissal záródó forma is. Lehetséges, hogy találni fogunk ilyen típusokat is, de fel kell azt tételeznünk, hogy az egyébként nagyon kötött bizánci szokások Magyarországon kissé feloldódtak, s a keleti egyház nem ragzkodott szigorúan saját építéltípusaihoz. Ebben az esetben pedig rossz irányban keressük a magyarországi bizánci kereszténység emlékeit. Természetesen ez a feltevésünk csak olyan régészeti objektumok feltárással volna igazolható, ahol oklevelesen bizonyítva van görög papok, apácák jelenléte, vagy tudjuk, hogy ott görög rítus szerint miséztek (veszprémvölgyi apáca kolostor, ásatással ellenőrizni kellene az apostagi adatot, ásatni kellene Kenese, Páloznak, Padrag stb. helyeken).

A herpályi uradalom területén és közvetlen környezetében öt helységet találunk a keleti egyház szentjeinek tiszteletére szentelt templommal: Szentdemetert, Szentkozmadamjánt, Mező- és Rétszentmiklóst és Újfalu. Ezek közül az első kettőről érdekes módon csak 1373-tól van adatunk, bár bizonyos, hogy jóval korábban települtek meg. Nem említi őket sem az 1291-es püspöki, sem az 1332–37-es pápai tizedjegyzék.⁴⁰ Pedig 1333 körül mindkettő meglevő település volt. Eddigi fejtegetésünk alapján csak arra gondolhatunk, hogy e két falu az említett időpontokban nem fizetett tizedet. Ennek oka az volt, hogy valamely plébánia (Herpály vagy Újfalu) filiái voltak. A herpályi uradalommal kapcsolatban felvetődik a herpályi templom kérdése. Bár Herpályról részletes határleírásaink is vannak, a monostor említése egyszer sem fordul elő. Tudjuk azt is, hogy Herpálnak volt külön temploma is, melynek helyét Bunyitay még ismerte.⁴¹ Két oka lehet a források e hallgatásának: 1373-ban és korábban is pusztatemplom volt, vagy pedig nem tartozott az uradalom kötelékébe. Úgy gondoljuk, mindkét

feltételezés elfogadható, csak időrendiséget kell megállapítani. Valószínű, hogy az 1373-as időig, ill. Szentdemeter és Szentkozmadomján helységeknek a birtokhoz való csatolásáig a monostor nem tartozott az uradalomhoz, a későbbi leírások idején pedig már elnéptelenedett és romlásnak indult. Így a monostor és az említett két helység között kapcsolat mutatkozik, amit a magunk részéről úgy magyarázunk, hogy a herpályi monostor a keleti egyház monostora volt. Sorsa hasonló volt a legtöbb görög nyelvű monostoréhoz, támogatás hiányában elhaltak, említés olyan esetekben maradt róluk, ha később Ny-i rendeket telepítettek beléjük. A herpályi monostorról csak a régészeti ásatások adhatnak felvilágosítást. Az eddigi kutatások kivétel nélkül szakszerűtlen beásások voltak csak, amelyek inkább ártottak, mint használtak a templom maradványainak. Az 1903. évi és rákövetkező ásatáskor megtalálták az apszisokat. Kiderült, hogy a három hajós templom mindhárom apszisa kívül egyenes záródású volt, míg a belső oldalon csak a középső hajó volt egyenes záródású, a mellékhajók apszisai félkörűek.⁴² Sajnos azóta sem tudunk többet a herpályi romról, sem pontosabb korát, sem alaprajzát. Valószínű, hogy a XII. sz.-ban már létezett, s a korai települési helységek központja volt. A környék lakóira csak a helynevekből következtethetünk, ezek kivétel nélkül magyarok. Magyar lakosságra utal a Szentkozmadamján alapításáról szóló hagyomány is. Mivel eredeti publikációja nehezen hozzáférhető, Ostváth Pál után teljes szövegét adjuk:⁴³

„Rígen vót, akkor vót mikor a kú is lágy vót, hogy Újfalu határán a környék népe ki luháton, ki gyalog, a hogy tudott összegyűlt a székelyek ellen, kik a király és a vallás ellen felkeltek.

A mi táborunkban Péter nevű ember vót a vezír, a ki igazi istenes ember vót.

A tábor ott a tájon terült, a hun most a Marosi tanya áll.

Együtt vár mán a tábor néhány napon át, de az ellenségnek híre se vót.

Mán a vidiki nép meg unta a várakozást, s innen onnan oszlóba vót, midőn egy különös kinézésű fekete ember fekete lovon jött a táborba.

A lu serinyje a térgyit verte s olyan vastag és göndör vót, hogy kibontani se lehetett és sovány vót, mint az agár kutya de kicsi feje és virben forgó nagy szeme lévén sokan meg szerették.

A jövevény szállást kirt a táborban és kiskorrig titokban beszélgetvén Péter vezérrel lefekütt a gyepen és azt mondván hogy kötsik fel ha az ellenség elrkezik, oly mí álomba merült, hogy alvásába táva hagyott szájába a legyek repkedtek.

A vitézlő níp megunta mán a várakozást és nem lévén dőga, gunyolni kezdtik a jövevint, olyan is akatt, ki csillagot akart vele rugatni, de azt Péter vezír nem engette mondván „hagyjátok bikit neki, nem tuggyátok, mit cselekesztek.”

Esteledett az idő s egyszer az esthajnalon csak hallják a miénk, hogy a Berettyó felől, mint a sáska jön az akit ütni kell.

Felkötöttük ekkor az alvó vándort s oda vezetvén lovát, az felült arra, mondván: „Az ellenség vezíre alatt hasonló lu van ehhez, ez és az övé összefognak nyeríteni, én akkor az ellenségnél livót kézre keritem s én arra ülven, Péter az enyimre üljön.”

Ekkor még azt mondván „Isten velünk, ki ellenünk”

Műemlékei IV. (Bp. 1915) 43–70.

³⁹ Cs. Sebestyén K., Szeged középkori templomai. (Szeged 1938) 34.; Reizner J., Szeged története I. (Szeged 1899) 19–20., III. 3.; Kozák K., MFMÉ kötettség (1966–67) 2 143–149.

⁴⁰ Jakó Zs., i. m. 232, 353.; Györffy Gy., . . . történeti földrajz 514.

⁴¹ Bunyitay V., i. m. II. 265., III. 239.

⁴² Némethy Gy., A Bihar vármegyei és Nagyvárad Régészeti és Történelmi Egyet. Évkönyve. 1903–1909. 20.

⁴³ Ostváth P., i. m. 81–83.

³⁵ Gerevich T., Magyarország románkori emlékei. (Bp. 1938) 11. Analogiáit Közép-Itáliában keresi; Divald Kornél [Magyarország művészeti emlékei. (Bp. 1927)] és Csányi Károly [MTAK. II. (1951) 26–27.] határozottan bizánci, ill. keleti eredete mellett foglal állást; Mencl, V., MűÉ 1959. 217–220.; Kovács B., MűÉ 1968. 124–125.

³⁶ Entz G., A gyulafehérvári székesegyház. (Bp. 1958) 73–75.

³⁷ Feticch N., JAMÉ 2 (1959) 34–36.; Ua., A honfoglaló magyarság fémművészete. AH XXI (1937) 52.; Kniezsa I., Szent István Emlékkönyv II. (Bp. 1938) 412.

³⁸ Foerk E., A kalocsai székesegyház. Magyarország

elől, az ellenség közzé vágott s minthogy Péter legjobb vitézeivel mindjárt mellette és sarkába vót, csakhamar az ellenség közepéig addig furakodott, míg lova s az ellenség vezírjének lova össze nem nyertettek. A nyertés után az idegen nem sokára feltalálta az ellenség vezírját, kit midőn az idegen fűtyentisire lova levágott az idegen saját lováról lepattanva s a magáét Péternek hagyva, a feltalált lóra ült.

E közben a lováról leesett ellenség vezírjének Péter emberei fejét levágták s midőn azt az ellenség népe megtutta, nyakra fűre úgy szaladt, hogy lehetett volna őket ha lett volna kinek aprítani, de nem vót ám, mert Péter vezér és az idegen kit Kozmának s a pápisták Sz. Kozmának hittak nem engettik, hogy a magyar magyar vrt ontson.

Hova tűnt Sz. Kozma? senki se vette észre, azonban ezen dolog emlékeztetére, az azon helyen épített falu hol a csata történt Szt. Kozmának nevezetett.

Az elbeszélés a dubnici krónika egyik Szt. Lászlóról szóló elbeszélésének variánsa.⁴⁴ Érdekes az a jelenség, hogy ebben az elbeszélésben Szt. Kozma megjelenése és csodája a bizánci harcos szentek (Szt. Demeter, Szt. András, Szt. György, Szt. Theodor) mondáihoz kapcsolódik.⁴⁵ Megfigyelték azt is, hogy a bizánci harcos szentek, főleg Szt. Demeter alakja köré fonódó legendák és a Szt. László legendák között egyes motívumokban rendkívül nagy a hasonlóság.⁴⁶ E monda minden elemét megtaláljuk területünkön: 1. A váradi püspökség Szt. László alapítása, ahol rendkívül nagy kultusza volt;⁴⁷ 2. Bihar Ny-i részein jelentős székely lakosságról tudunk;⁴⁸ 3. Szentkozmadamján és Szentdemeter helységek előfor-

dulása pedig teljessé teszi e mondanak a történeti oldalát. Ezek az összetevők a nép száján egy új elbeszéléssé alakultak. Tulajdonképpen az sincs kizárva, hogy ez a monda eredetileg Szentdemeterhez kapcsolódott. Bár-hogyan is áll a dolog, számunkra mindenképpen nagyon fontos ez az adat, történeti képünket nagyszerűen kiegészíti.

Bihar mint IX. sz. végi szláv központ, később pedig mint a dukátus központja lett püspökség központja. Ez a püspökség már I. Endre idején fennállt.⁴⁹ Első ismert püspöke a lotharingiai Namurból származó Leodvin. A Ny-i egyház térítő munkája mellett jelentős lehetett a bizánci kereszténység terjesztése is. Ennek eredményességét látjuk a bizánci szentek tiszteletének elterjedésében. Sajnos régészeti nyomai e miszióknak még feltáratlanok, így inkább az írásos források adataira vagyunk utalva. Nem tartjuk véletlennek azt, hogy III. Ince 1204-ben a pilisi apát mellett a váradi Simon püspököt bizza meg azzal a feladattal, hogy vizsgálják meg a görög monostorokat. E vizsgálat volt hivatva arra, hogy megtalálják a módozatokat a görög monostorok latin felügyelet alá való helyezésére.⁵⁰ A görög monostorok a XIII. sz. elejétől a nyugati rendek kezébe mennek át (a veszprémvölgyi kolostorba ciszterciták, az oroszlamosi monostorba bencések, Visegrádra 1221-ben latin szerzetesek kerülnek). De Erdélyben még ebben az időben is (1234 körül) nagy számmal voltak görög szerzetesek magyarok.⁵¹ Ezt az adatot valószínűleg Biharra is érvényesnek fogadhatjuk el, ezt bizonyítják a herpályi uradalommal kapcsolatos vizsgálódásaink is.

Mesterházy Károly

VESTIGES DU CHRISTIANISME BYZANTIN DANS LES CONFINES DE BERETTYÓÚJFALU

Résumé

En automne 1963, nous avons exécuté des fouilles de préservation à Andaháza puszta appartenant à Berettyóújfalu (Comitat de Hajdú-Bihar). Nous avons découvert une petite église de village et quelques tombes situées près de l'église. La longueur extérieure de l'église était de 8,5 m, et sa largeur de 5 m. Les murs montants se conformant à la largeur des murs de fondement en pisé étaient larges de 95 cm. L'église n'était pas orientée strictement est-ouest, comme il était en règle, l'abside était orientée nord-est—est. Le plan de l'église présente une distribution en trois parties: entre l'abside et la nef s'élevait un mur qui séparait le presbytère de la nef. Les dimensions intérieures de la nef formant un espace carré étaient 3 × 3 m (l'espace entre les murs de fondement en terre argileuse mesurait précisément 310 × 295 cm). Entre la nef et l'entrée nous avons trouvé un mur de séparation large de 80 cm, à côté duquel un passage large de 60 cm conduisait dans la nef près du mur méridional. Comme le témoinne le mur subsistant le long de l'angle sud-ouest, l'entrée se conformait près de l'angle au passage du mur de séparation.

Les particularités du plan de l'église dégageée correspondent à la triple distribution imposée par la liturgie orientale. On y retrouve le narthex qui est séparé de la nef (naos) par un mur assurant un passage étroit, le naos dont le plan est presque un carré, et le presbytère isolé de la nef par une rampe maçonnée. Quant à son plan, l'église se rapproche le plus des églises du Balkan Septentrional et du Balkan Central. Elle dut exister probablement déjà au début du XIIe siècle, mais sûre-

ment au milieu du siècle. Ses dimensions permirent de conclure qu'elle était l'église d'une petite agglomération.

Selon les documents, dans les confins de Berettyóújfalu se trouvaient au moyen âge sept villages: Újfalu, Szentkozmadamján, Szentdemeter, Andaháza, Herpály, Kengyel et Kovácsi. Les données topographiques et historiques très défectueuses ne permettent pas de les identifier exactement, il est donc impossible d'établir si l'église dégageée était celle d'Andaháza ou de Szentdemeter. Il est cependant essentiel que dans trois des villages se trouvant dans les confins de Berettyóújfalu l'église était consacrée à des saints byzantins (Szentkozmadamján, Szentdemeter et à Berettyóújfalu l'église consacrée à Saint Michel). Un village du nom de Szentmiklós se trouvait au sud d'Andaháza et un au nord (Rétszentmiklós et Mezőszentmiklós). Ces données sont, tout comme la petite église d'un plan byzantin, les monuments parlants de l'activité évangélisatrice des Xe et XIe siècles. On a noté, même après l'invasion des Mongols (1241), qu'en Hongrie orientale, et surtout en Transylvanie, nombreux Hongrois avaient suivi le rite oriental.

Pour terminer, nous avons soulevé la possibilité que l'église orthodoxe ne se soit pas tenue strictement aux contraintes de la liturgie orientale, par conséquent il n'est pas absolument nécessaire de rattacher la qualité orthodoxe des églises hongroises aux traits typiquement byzantins de leur architecture. Les fouilles ont démontré que les contraintes liturgiques étaient en vigueur en Hongrie également, mais la question de savoir si c'était partout le cas doit être tranchée par les fouilles à venir.

K. Mesterházy

⁴⁴ Jakó Zs., i. m. 351.; *Bunyitay V.*, i. m. III. 310.

⁴⁵ *Sántha Gy.*, A harcos szentek bizánci legendái. Magyar—görög Tan. 22 (Bp. 1943).

⁴⁶ *Horváth C.*, Szt. László legendáink eredetéről. (Bp. 1928); *Moravcsik Gy.*, Bizánc és a magyarság. (Bp. 1953) 101.; *Moravcsik Gy.*, Die byzantinische Kultur und der mittelalterliche Ungarn. (Berlin 1956) 25.

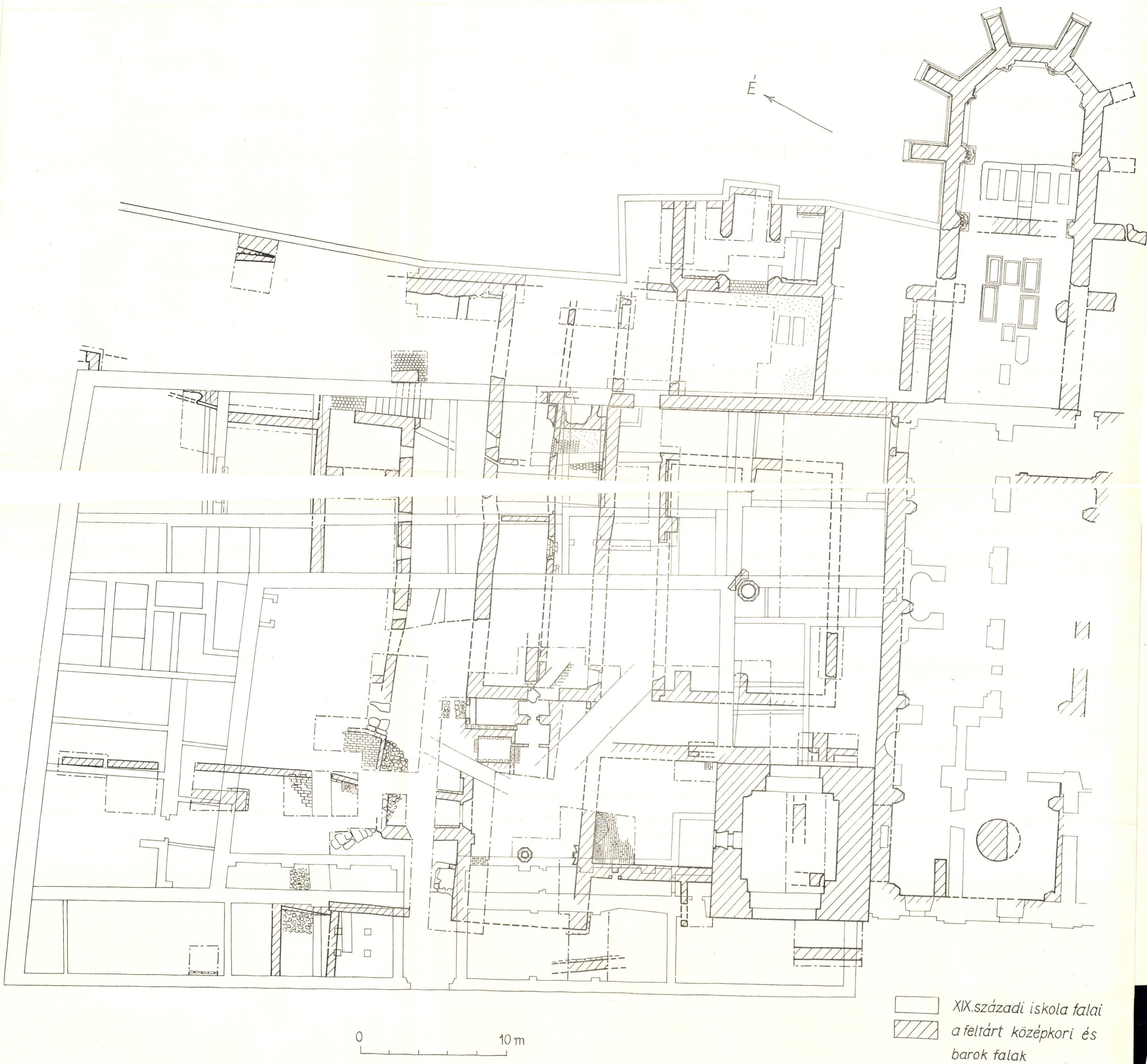
⁴⁷ *Bunyitay V.*, i. m. I. 34., 52., 74., 75. stb.

⁴⁸ *Györffy Gy.*, ... történeti földrajz 572.; *Jakó Zs.*, i. m. 355—56.; *Györffy Gy.*, Tanulmányok a magyar állam eredetéről. (Bp. 1959) 46., 74.

⁴⁹ *Gombos A.*, Catalogus 969.

⁵⁰ *Györffy Gy.*, MTAK III. (1953) 85—86.; *Fejér G.*, Codex Diplomaticus Hungariae (Buda 1829) I. 2. 429.

⁵¹ *Moravcsik Gy.*, Bizánc és a magyarság. (Bp. 1953) 64.

1. kép. Budai Szent Miklós domonkos kolostor és templom feltárasnak helyszínrajza (Sziklaváry Lajosné és Szabó Tivadar felmérése)
Рис. 1. План раскопок доминиканского монастыря и церкви св. Николая в Буде (измерения Л. Сиклавари и Т. Сабо)
Fig. 1. Levée de plan du dégagement du couvent et de l'église des Dominicains dédiés à Saint Nicolas, à Buda (Relevé de Mme Lajos Sziklaváry et de Tivadar Szabó)

ELŐZETES JELENTÉS A BUDAI DOMONKOS KOLOSTOR ÁSATÁSÁRÓL

A domonkosok budai kolostora és temploma a Várhegyen, a mai Hess András tér 2 — és részben az 1-es számú telkeken állott. A kolostorról legkorábbi értesülésünk 1252-ből való, a legutolsó 1539-ből. Lakói tehát a török elől menekültek el és feltehetően magukkal vitték levéltárukat is, így a rájuk vonatkozó okiratok hiánya igen nagy veszteség és fokozottabban arra ösztökél, hogy régészeti módszerekkel szerezzünk bővebb információt a rendházról. Ez a budai polgárváros szerves alkotórésze volt, így épületüknek megismerése nélkül nem növelhetjük ismereteinket Buda helyszínrajzáról sem. Templomukat, mely 1711-ig fennállott, rövid feledés után, 1902-ben ismét felfedezték és ezzel megindult a kolostorra vonatkozó adatok gyűjtése. 1958-ban végzett tájékoztató jellegű ásatás után¹ 1961. évtől kezdve a kolostor feltárása a Budapesti Történeti Múzeum tudományos tervében szerepel. 1967. évben a Fővárosi Műemléki Felügyelőség jelentős anyagi támogatásával 8 hónapon keresztül végeztük feltárásunkat. A munka meggyorsítására azért volt szükség, mivel a Vármegyed helyreállításának ütemtervében a szóban forgó telkeken luxus-szálló és a hozzá csatlakozó étterem fog felépülni. Annak ellenére, hogy valóságos versenyfutást rendeztünk az idővel és munkánkat a rendelkezésünkre álló eszközök legjobb kihasználására terveztük, feltárásunkat mégis kb. 60%-os eredményességgel végezhetjük el. Ennek oka az volt, hogy mintegy 3700 m²-nyi terület középkori beépítéséről kellett áttekinthető adatokat szereznünk. 1,6 m mélységig, a középkori padlószintekig épülettörmelések feltöltésben dolgoztunk, mely törmelék részben a középkori épület bontásából, részben az 1686 utáni épületek elbontásából keletkezett. A munkát növelte a területen több helyen megtalált középkori pincék 4 m mélységig betöltött helyiségeinek részleges kiürítése. 700 év építkezései, háborús pusztításai hagytak nyomot maguk után. A XIII. sz. közepétől folyamatosan élő város fontos része volt ez a hely (középkorban kolostor, egyházi és gazdasági épületekkel, török korban lóistálló, raktár és konyhaépület, a hódoltság után élelmezési raktár, pékség, majd iskola állott ezen a helyen). Mellékelt helyszínrajzunkon (1. kép) a középkori kolostor épülete mellett az e helyen álló legutolsó épületnek alaprajzát is feltűntettük. Ez illusztrálja, hogyan szabdalják át kutatási területünket az új falak, megbolygatván régészeti megfigyelésre alkalmas rétegeinket. Az újkori épület a középkortól eltérő alaprajzú, s a középkori falakat csak ritkán használta alapnak. Ennek ellenére a kolostorból nem csupán alapfalak maradtak meg, hanem 120 cm magasságig terjedő szint fölé emelkedő falak is.

A kolostor és templomának falai a legkülönbözőbb helyzetben maradtak ránk és különböző időpontokban kerültek felszínre. Bizonyos részletei, pl. a tornya folyamatosan állott, mindig látható volt. Ennél fogva a múlt század óta műemlékként szerepelt a köztudatban. Minden korszak a maga módján restaurálta és védelmét a ható-

ságok kötelességüknek tartották. A templomhajó É-i fala újkori épületek közé beépítve maradt meg és ez utóbbiak elbontása után került napvilágra 1942–43-ban. A toronnyal együtt ma a védett műemlékek jegyzékében szerepel. A kolostor maradványai a legfrissebben felszínre került részei az objektumnak. Elbírálásuk még bizonytalan és nagymértékben a tervezőtől függ, mennyit és milyen mértékben talál érdemesnek megőrzésre és bemutatásra. Éppen ezért időszerűnek találok előzetes jelentés keretében is a régész véleményét kifejezni a feltárt és még álló falmaradványok tekintetében.²

A falak mindenekelőtt egy egységes, összetartozó objektum részei, melyek együtt funkcionáltak egykor, s melyeknek szétválasztása sem történetileg, sem építészetileg nem lenne helyénvaló.

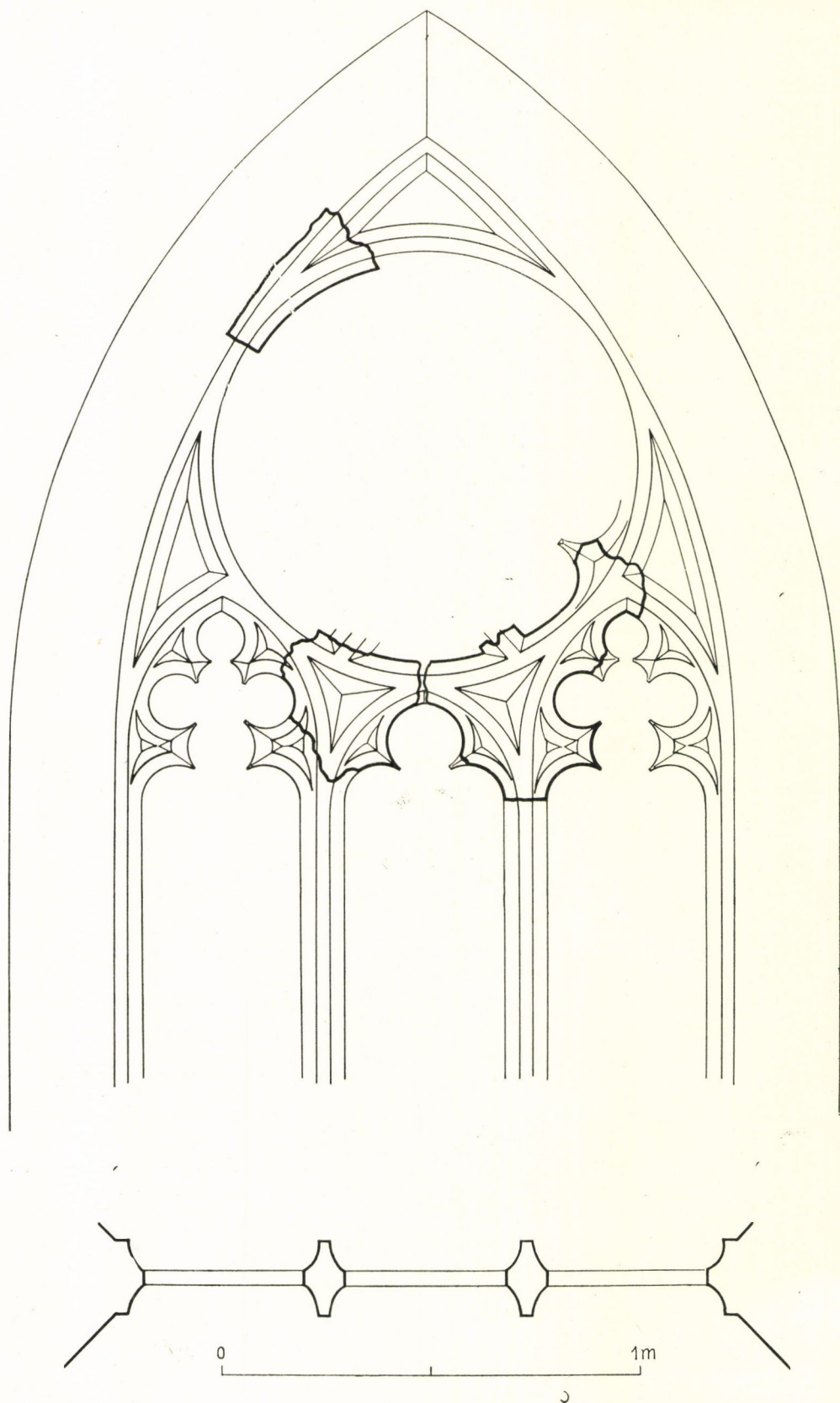
Az egykori keleti és nyugati homlokzat részben a budai polgárváros távlati képét, részben az utcaképet döntően meghatározta. Kelet felől a templom szentélyének mélyen a sziklalejtő elé ereszkedő támpillérei, melyek fölött karsú, mérműves ablakokkal tagolt felépítmény emelkedett a Dunára nézve (2. kép). Ettől északra, az előreugró sziklanyelv peremére kiülő keleti kolostorszárny, melynek falmaradványai ma is sokat elárulnak egykori mivoltukról, különösen, ha a felépítményt a zsigmondkori gótika stílusjegyeivel képzeljük hozzá. Nyugat felé a változatos vonalvezetésű homlokzat előreugró rizalitokkal épült és erősen tagolta az utcaképet.

A kolostor feltárt alaprajza elsősorban a XVI. sz. elejének állapotát tükrözi. Három évszázados fennállása alatt a kolostor és a templom természetesen több átépítésen ment keresztül, melyek feltehetően nagyrészt a hívek adományaiból, annak mértéke szerint érintették az egyes épületrészeket. A periódusok pontosabb meghatározása az ásatás részletes feldolgozásával együtt történik meg.

A templom egyhajós, nyújtott, polygonális záródású szentéllyel. Eredetileg torony nélkül, azaz a szentély és a hajó találkozásánál huszártoronnyal épülhetett. A nyugati homlokzat mellé észak felől csatlakozó tornyot a templomhajó megújításával egyidőben építették fel. Ennek időpontját megfigyeléseinkre támaszkodva a XV. sz. első felére határozzuk meg. A templom hajója az átépítés következtében méreteiben nem változott, csupán első síkmennyezete helyett boltozatot kapott. E célból épültek az oldalfalakat tagozó pillérek. A templom szentélyének átépítése a hajónál korábban, a XIV. sz. második felében már megtörtént. A szentély területén 1902 után még két ízben folytak feltárások, de arra vonatkozó bizonyíték, hogy eredetileg négyzetes záródású, vagy akár csak rövidebb lett volna, eddig nem jött elő. A templom vizsgálata három építési periódus felismeréséhez vezetett, melyekhez negyediknek a torony felső emeletének Mátyás-kori felépítése számítható. A templom nyugati homlokzata felőli főbejárat helyét megtaláltuk. Az utca magasabban fekvő szintjéről lépcsőn mentek le a mélyebben fekvő hajó

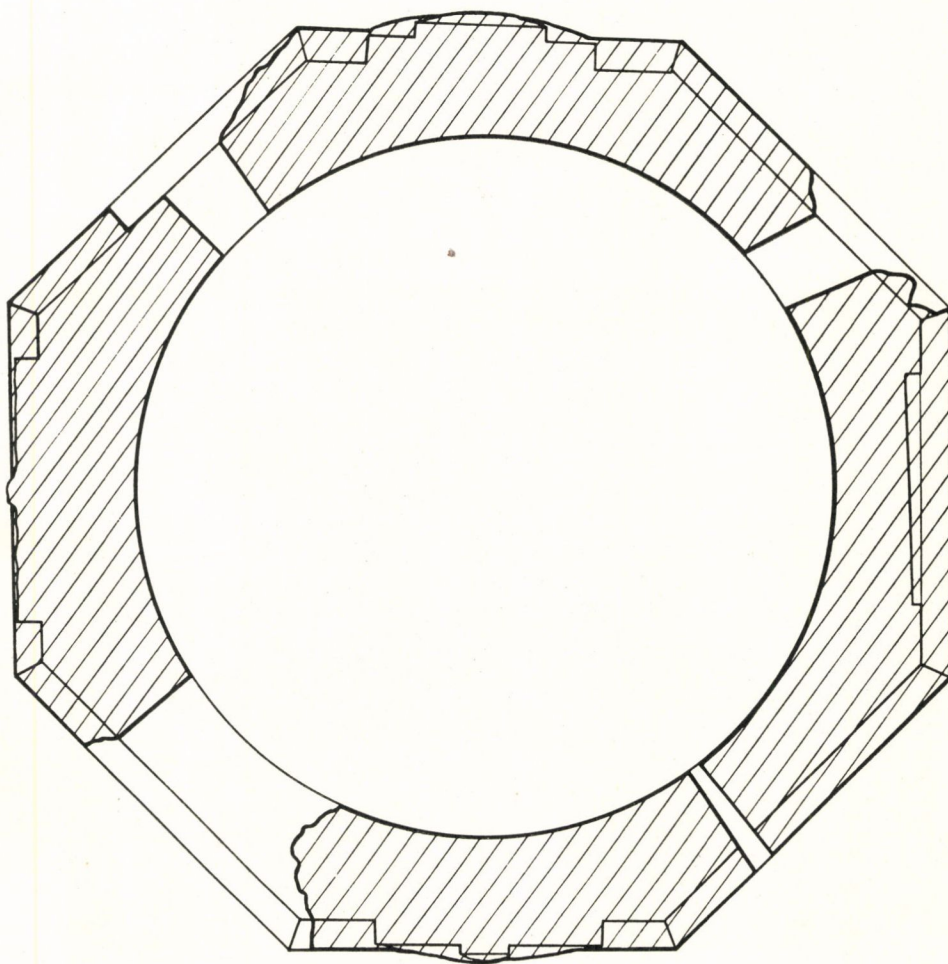
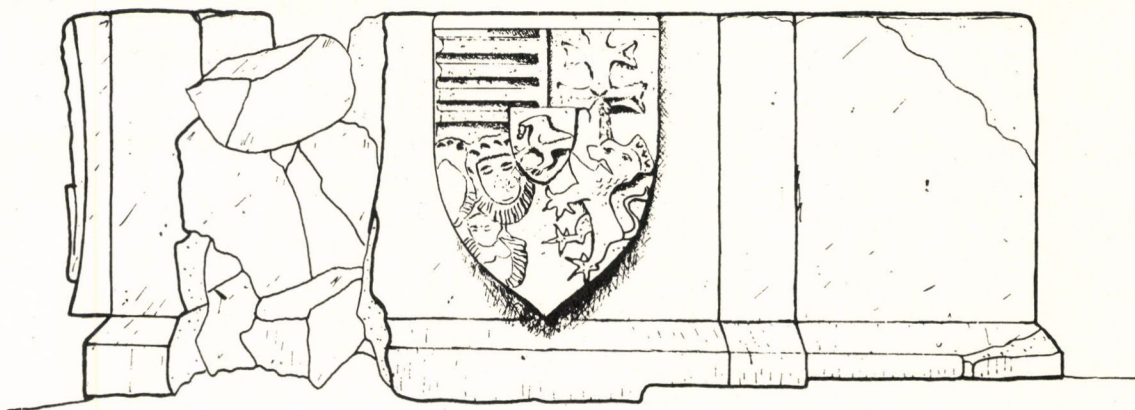
¹ 1958-ban a feltárást Gerevich László és Holl Imre végezte. — 1902 óta a templom és kolostor területén folyt műemléki kutatásokat és régészeti feltárásokat a Budapest Régiségei előkészületben levő kötetében (XXII) összefoglaltam.

² Az eddigi feltárásokról összesített alaprajzot, fényképekkel és rajzokkal bővített dokumentációt adtam le a Fővárosi Műemléki Felügyelőségnek és a KÖZTI-nek abból a célból, hogy elősegítem a helyreállítást. A dokumentációban javaslatot is tettem a régészeti szempontból értékesnek tartott részletek megtartására. Ennek ellenére az első terveit a Hilton szállónak a műemlék figyelmen kívül hagyásával készülték.

2. kép. A templomszentély mérműves ablakának rekonstrukciója (Felmérte és a rekonstrukciót készítette Horler Miklós)

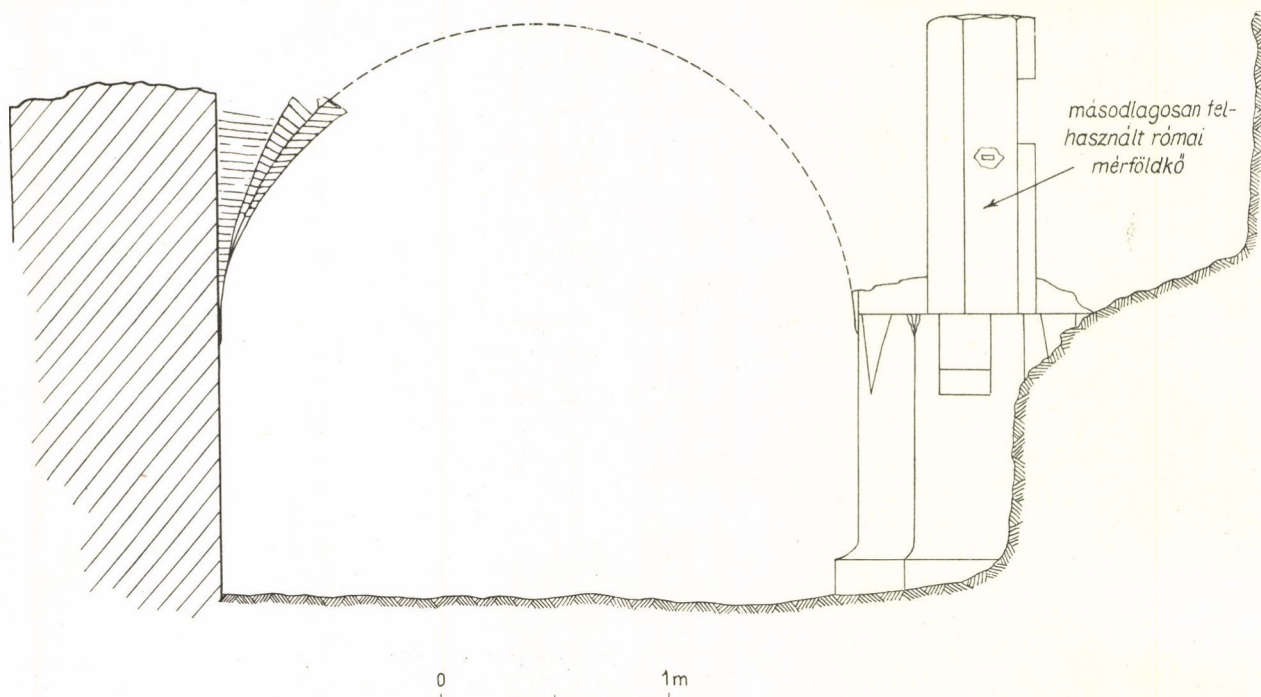
Рис. 2. Реконструкция окна церковного святилища (измерения и реконструкция М. Хорлера)
 Fig. 2. Reconstitution de la fenêtre ajourée du chœur (Le relevé et la reconstitution sont dus à Miklós Horner)

3. kép. Kerengőudvar közepén álló díszkút rekonstruált alaprajza és keleti oldalának nézete Mátyás király címerével (Horler Miklós felmérése)

Рис. 3. Реконструированный план парадного колодца, стоящего посередине коридора, и вид на его восточную сторону с гербом короля Матиаса (измерения М. Хорлера)

Fig. 3. Plan reconstitué du puits s'élevant au milieu de la cour du cloître et la vue de son côté oriental avec les armes du roi Mathias (Relevé de Miklós Horler)

4. kép. Részlet a kolostor északi szárnya alatt levő pilléres pincéből. A pillérbe erősítésnek másodlagosan befalazott római mérföldkő (Horler Miklós felmérése)

Рис. 4. Деталь подвала с пиллерами, расположенного под северным крылом монастыря. Римский верстовой столб, вделанный в пиллер для его укрепления (измерения М. Хорлера)

Fig. 4. Détail de la cave à pilier se trouvant sous l'aile septentrionale du couvent. Borne milliaire romaine remployée dans le pilier (Relevé de Miklós Horler)

terébe. A templomhajót a toronnyal széles nyílás kötötte össze. A hajó méretei: hosszúsága 32,5 m; szélessége 11,3 m; a szentélyé 23 m (hosszúság) és 8,7 m (szélesség). Hosszúságban tehát megközelíti a Nagyboldogasszony templomot, szélessége kb. a főhajó szélességének megfelelő. Alaprajza tehát jellegzetesen koldulórendi alaprajz, melyben a szentély a hajótól lettnerrel elhatárolva a szerzetesek elkülönítésére szolgált, míg a hívek a hajó egységes csarnokterében elhelyezkedve minden irányból egyenlő erővel hallhatták a prédikációt.

A templom északi oldala mellé csatlakozik a kolostor, mely alaprajzában ugyancsak a szerzetesi építkezés hagyományait tükrözi. A központi fekvésű udvart kerengő övezi és az e körül három oldalról elhelyezkedő épületszárnyak. Az udvar közepén került felszínre a már ismert³ címeres díszkút (3. kép) Nyolcszögletű kávját három oldalról egy-egy kiemelkedő pajzsban a következő címerek díszítik: kelet felől (káptalan terem felől) Mátyás király címere. Dél felől egyelőre ismeretlen családi címer, nyugati oldalán a Zápolya család címere. Északi oldalon bemélyített üres címerhely. A kút fehér mészkőből készült, alacsony lépcső veszi körül.

Az épületszárnyak helyiségebeosztása legtöbb esetben meghatározható, nem csupán a kolostorépítkezés későközépkori szabványainak ismeretében, hanem a helyiségek használatára utaló régészeti megfigyelések segítségével is. Az északi szárny nyugati végében feltárt központi pilléres boltozatos pince arra enged következtetni, hogy a fölötte levő helyiség boltozata is pilléren nyugodhatott, vagyis itt lehetett a refectorium (4. kép). Technikatörténeti és kultúrtörténeti érdekesség az É-i kolostorszárny alá nyúló légfűtő berendezés (5. kép) és ennek későbbi változata. Mindkettő eltér a Margitszigeten feltárt, hasonló célt szolgáló fűtőkamrától.⁴

A kolostorégyszögön kívül még két objektum tarthat igényt figyelemre. Mindkettőnek megismeréséhez azonban még jelentős ásatásra lenne szükség. Az egyik a kolostorégyszögtől északra fekvő nagyméretű épület, melynek körvonalai csak részben bontakoztak ki. Az épület alatt nagyméretű pince húzódott. Funkcióját egyelőre nem tudtuk meghatározni, de akár gazdasági épületet látunk benne, akár Mátyás király korában itt működő főiskola épületét, feltétlenül analógia nélkül való és teljes alaprajzában ismerete ezért kíváncsatos lenne.

A másik e területet érintő, de az egész polgárváros megismerése szempontjából fontos részletkérdés a várossal e területet határoló szakasza, melynek kutatása csak részben történt meg, de ezek a rész kutatások máris 4 periódust bizonyítanak.

A kolostorépület méreteiben viszonylag szerény. Felépítésére vonatkozóan csak a falmaradványok és az előkerült kőfaragványok értékelése után lehetséges véleményt mondani. Előzetesen csupán annyit jegyezhetünk meg, ami a koldulórendi kolostorok esetében általános, hogy az épület nagy részében a szerény és mértékletes külső lehetett uralkodó. A díszítés nélküli műformák mellett az egyszerű törtkőfalazást alkalmazták, melyen a lehámlott vakolat alatt a takarékoság elveit érvényesítő, bontott épületanyag felhasználása is látható. Egyes fontosabb épületrészeket azonban minden bizonnyal gazdagon díszítették (templom szentélye, káptalan terem, sekrestye, refectorium). Erről tanúskodott az 1902-ben feltárt templomszentély és erről tanúskodnak azok az egyes kőfaragványok, melyek az ásatás folyamán előkerültek. A Budapesti Történeti Múzeum kőtárának egyik legszebb leletcsoportját képezik a szentély 1902. évi feltáráskor előkerült vörös márvány sírkövek. A későbbi feltárások során már csak töredékek kerültek elő, pl.

³ Budapest, 1967. 4. sz. 14.

⁴ *Feuerné Tóth R.* Középkori hypokaustum a Margitszigeten BpR 20 (1963) 427.

6. kép. Női szent szobra a XV. század elejéről (Molnár János felvétele)

Рис. 6. Статуя святой начала XV века (фотография Я. Молнара)

Fig. 6. Statue d'une sainte du début du XVe siècle (Photo János Molnár)

a káptalanterem padlójába süllyesztett kettős sírból. Ugyancsak az első ásatásnál látott napvilágot az a XIII. sz.-i oszlop, mely vagy a káptalanterem, vagy a sekrestye tartozéka lehetett. Utóbb változatos profilú és gazdagon tagozott nyíláskeret töredékek, boltozati bordák, és templomi berendezéshez tartozó faragványok (szobor és talapzat) is előkerültek és feldolgozásukra várnak. A

5. kép. Fűtőpince a kolostor északi szárnya alatt (Molnár János felvétele)

Рис. 5. Подвал для отопления под северным крылом монастыря (фотография Я. Молнара)

Fig. 5. Cave servant d'hypocauste sous l'aile septentrionale du couvent (Photo János Molnár)

feltárt épület nagyságához képest azonban a leletanyag száma csekély. Ezt a területen végzett sok építkezés indokolja. A faragványos kövek egy része a lebontott iskolaépület falaiból került ki és valószínű, hogy a várnegyed házaiban még sok domonkos kőfaragvány lapang. Az egykori személgödrök, melyek a középkori használati tárgyak leggazdagabb lelőhelyei, nagy részben ugyancsak az újkori építkezésekkel pusztultak el. Volt azonban alkalmunk feltárni középkori betöltésű pincéket és a középkorban használt csatornákat is. A nagyobb arányú építkezések során megszüntetett pince betöltésében talált főzőedény töredékek segítséget nyújtanak az újépít-

kezések időpontjának meghatározásánál. Középkori pince feltöltéséből került elő egy XV. sz. elején készült női szent szobortorzója (6. kép). A középkori padlószintek felett XVI–XVII. sz.-i török, vagy törökkori kerámia és fém-tárgyak kerültek elő. Annak ellenére, hogy e területet a legújabb korig használták, a leletanyag a XVII. sz.-dal zárul, illetőleg ennél későbbi már csak szórványosan, egy-egy darabban van képviselve.

Végül meg kell emlékezni az ásatás egyik kicsi, de várostörténetileg értékes leletcsoportjáról, melyek a kolostor felépítése előtti település maradványai.⁵

Hollné, Gyürky Katalin

RAPPORT PRÉLIMINAIRES SUR LES FOUILLES DU COUVENT DES DOMINICAINS DE BUDA

Résumé

Le couvent et l'église des Dominicains sous le vocable de Saint Nicolas, s'élevait à Buda sur les terrains sis 1 et 2, Place Hess András actuelle. La ville civile de Buda fut fondée par le roi Béla IV, après l'expulsion des Mongols (après 1242). La donnée la plus ancienne qui se rapporte à la ville est en connexion avec les Dominicains. En 1252, c'est Buda qui, à Bologne, fut désignée comme siège du capitulum generale envisagé pour 1254. Notre dernière donnée date de 1539 quand les moines vécurent encore dans le couvent. Les habitants se sont enfuis devant les Turcs. Leur couvent fut détruit pendant la domination ottomane, mais leur église ne fut démolie qu'en 1711. En 1902, lors de la construction du Bastion des Pêcheurs, fut mis au jour le sanctuaire de l'église. Dès alors les constructions et les démolissements ont permis de mettre à découvert les divers détails de l'église. En 1958, puis entre 1962 et 1968, le Musée d'Histoire de Budapest fit exécuter des fouilles systématiques, au cours desquelles environ 60 p. c. de l'édifice du moyen âge furent dégagés. (fig. 1).

Le territoire est depuis 700 ans toujours habité. Malgré cela les constructions de l'époque moderne ont laissé en l'état les murs du couvent médiéval dans une hauteur de 80 à 120 cm. La paroi septentrionale de la nef de l'église est restée dans sa hauteur originale entre les murs coupe-feu des nouveaux édifices. Son clocher intact était toujours visible.

Le plan du couvent reflète l'état du début du XVIe siècle. Pendant les trois siècles de leur existence le couvent et l'église furent plusieurs fois reconstruits. Les périodes de construction seront précisées en même temps que l'analyse détaillée des fouilles.

L'église a une seule nef et un chœur prolongé se terminant par un chevet polygonal. Primitivement elle dut être construite sans clocher, c'est à dire avec une tour lanterne au point de rencontre du chœur et de la nef. Le clocher dut être ajouté à la façade occidentale de l'église en même temps que la reconstruction de la nef, dans la première moitié du XVe siècle. Ces travaux

ont imposé la transformation complète de l'aile occidentale du couvent. Les dimensions de la nef n'ont pas changé lors de la reconstruction, seul son premier plafond plat fut remplacé par une voûte. La reconstruction du chœur eut lieu déjà antérieurement, dans la seconde moitié du XIVe siècle. L'entrée principale de l'église se trouvait sur le côté occidental. De la rue située plus haut un escalier descendait au niveau plus profond de la nef. Les dimensions de la nef sont: 32,50 × 11,50 m, et celles du chœur 23 × 8,70 m. Dans le fond oriental de la nef on a trouvé le reste d'un jubé.

Le couvent s'élevait à côté du mur septentrional de l'église. Au centre de la cour du cloître on a dégagé un puits orné de trois blasons (fig. 3), dont deux sont connus: l'un est celui du roi Mathias et l'autre du palatin Imre Zápolya. Le puits est en calcaire blanc.

Dans l'aile septentrionale du couvent on a dégagé une cave voûtée reposant sur un pilier central (fig. 4) et une chambre servant d'hypocauste (fig. 5), ce qui indique que c'est au-dessus de celles-ci que se trouvait, dans le fond occidental de l'aile, le réfectoire.

Au nord du carré du couvent se dessinait un édifice de grandes dimensions dont le dégagement n'est pas encore terminé et qui dut être soit un bâtiment d'administration, soit une école supérieure qu'on a rattaché au roi Mathias. Pareillement inéclairci est le système de l'enceinte de la ville qui était jointe au couvent. Jusqu'à présent nous avons distingué, y compris le mur actuel, quatre périodes.

L'un des groupes les plus importants des trouvailles est celui des pierres sculptées. L'une des fenêtres du chœur de l'église put être reconstituée (fig. 2). Les plus belles pierres tombales furent mises au jour déjà en 1902. La statue gothique représentant une sainte dut appartenir à l'ornement de l'église (fig. 6).

Les trouvailles mineures datant des XIIIe–XVe siècles sont des tessons et des briques de pavement, et en outre des fragments de poterie turque et d'objets de métal des XVIe et XVIIe siècles.

K. Holl—Gyürky

⁵ A rajzokat az eredeti felmérések után Sziklaváry Lajosné készítette.

GAZDAPUSZTAI GYULA

1931–1968

1968. november 14-én kora délután terjedt el a megrendítő hír a szegedi egyetem bölcsészettudományi kari épületében s annak falain túl, hogy Dr. Gazdapusztai Gyula docens, a történettudományok (régészet) kandidátusa, az ókori történeti és régészeti tanszék vezetője tragikus hirtelenséggel meghalt. Egy nappal később töltötte volna be fájdalmasan rövidre szabott életének harminchetedik esztendejét.

Emlékét azok a tanítványok örökítik tovább elsősorban, akikben ő plántálta el az emberi társadalom őskora kutatásának lelkes szeretetét s az ázó tudományának korunk technikájától is gazdagított szakértelmét: ritkán kovácsolódik össze olyan buzgó, szakmájáért valóssággal rajongó kollektíva az egyetemen, mint amilyené az elhunyt avatott irányításával hat év alatt (1962. szept. – 1968. nov.) a régészeti tudományos diákkör formálódott Szegeden.

Gazdapusztai Gyula emlékét tartják fenn régmúlt idők ama tárgyai is, amelyeket ő, a fáradhatatlan, magát a terepen igazán otthon érző ásató ébresztett fel a földtakaró alatti évezredes álmukból, s amelyek most múzeumok kiállítási polcain, tudományos és tudomány népszerűsítő írások ábráin vallanak az őskor letűnt emberéről. Abban az évben (1954), amidőn a budapesti egyetemen ősrégész-muzeológus szakon a kitüntető vörös diplomát megszerezte, kezdődtek meg főbb önálló ásatásai (Soltvadkert) s folytatódtak azokban az esztendőkhöz (1955–1958), amelyek során a hódmezővásárhelyi Tornyai János múzeumban teljesített szolgálatot (Hódmezővásárhely–Gorzsa, Hódmezővásárhely–Cukormajor, Dévaványa stb.). A leningrádi Ermitage-ban M. I. Artamonov professzor mellett töltött aspiránsi ideje alatt (1958–1962) a szovjet kaukázusi feltáró munkákban vett részt. Aztán (1962 nyarán) a debreceni Déri múzeum tudományos főmunkatársaként, majd szegedi egyetemi működése során szinte lázas sietséggel folytatja ismét itthon a föld mélyének vallatását: Nádudvar, Balmazújváros–Hortobágy–Árkus, Hódmezővásárhely–Kishomok, Hódmezővásárhely–Népkert, Battonya, Kétegyháza, Körösújfalu egyebek mellett azok a pontok, ahol egy-, két- vagy éppen három alkalommal dolgozik egymás utáni szezonzokban s többnyire tanítványok kíséretében. A rendkívül nagy földmunkát igénylő halomfeltárások gépesítésének kipróbálásával az ásatási technika fejlesztéséhez is hozzájárul.

Őrzi az elhunyt emlékét az a mintegy negyven tudós közlemény is, amely tollából itthon és külföldön napvilágot látott illetőleg nyomtatás alatt áll, s amely az életmű tragikus hirtelenséggű félbeszakadása ellenére is nem egy értékes kérdésfelvetéssel, összefüggésfelismeréssel és problémamegoldással segíti elő az emberiség távoli múltjának a megvilágítására törő erőfeszítések sikerét. Gazdapusztai Gyula érdeme például a késői neolitikus ún. gorzsa csoport elkülönítése vagy a délkelet-magyarországi korai bronzkori kultúra összetevőinek eddigénél árnyaltabb elemzése a battonyai temető tanulságainak a fényénél. A magyarországi halomsírok

problematikájának megoldása felé vezető úton a kezdő lépéseket mutatják írásai: sajnos kidőlt a sorból, mielőtt a sokat ígérő kutatásban messzebbre haladhatott volna.

A tudományszervezésben tevékeny szerepet vállaló Gazdapusztai Gyula emlékezete is megmarad. Az 1963–1966, 1968 években a szegedi egyetem és múzeum közös rendezésében megtartott régészeti összejövetelek belföldi és külföldi résztvevői nem felejtik el alakját mint gondos házigazdát és kongresszusrendezőket. Az akadémiai régészeti bizottság s a Tudományos Minősítő Bizottság régészeti szakbizottsága munkakész tagját, a szegedi bölcsészettudományi kari tudományos bizottság szakértő elnökét, a szegedi Acta Antiqua et Archaeologica régész szerkesztőjét vesztítette el benne: lelkiismeretes tevékenysége mindezekben a munkakörökben maradandó nyomokat hagyott maga után akárcsak a békés megyei múzeumok archeológiai kutatásait irányító munkássága az utolsó években.

Tanítványai, ásatásai, közleményei, szervező tevékenységének eredményei Gazdapusztai Gyula emlékeztének igazi örökei. Ez a rövid megemlékezés csak egy-két olyan tulajdonságát villanthatja fel az Archaeológiai Értesítő olvasói előtt, amelyeket az évekig az elhunyt legközvetlenebb közelében élő és dolgozó munkatárs különösen jellemzőnek talált. Ilyen volt a mélységes hivatá sszeret et, a kora gyermekkortól az elmúlásig tartó odaadás az archeológia ügye iránt. Mikor e sorok írója harmadéves hallgatóként először vett részt ásatáson mint a szegedi egyetemi régészeti szeminárium tagja, egy hét esztendő s kisfiú csodálkozott rá a makói Vörös-kereszt földjéből előbukkanó rézkori agyagedényekre. A kutató árok titkait kíváncsian leső kisfiú Gazdapusztai Gyula volt, akiben a gyermekkori érdeklődés idővel életre szóló elkötelezettséggé érett: harminc év múlva még a vég kezdete előtti napokon is az ásatás munkájába merült. — A másik vonás, amelynek még olyan rövid megemlékezésben is ott a helye, a kommunizmus ügyével való összeforrottság. A Magyar Tanácsköztársaság hívéül szegődött apa és annak a proletárdiktatúrát verbefojtó fehér terror idején a Szovjetunióba emigráló testvére — ők jellemzik azt a családi környezetet, amely a Horthy-korszak közepén született Gazdapusztai Gyula gyermekévének légkörét adja. S ő egyénisége kibontakozásától fogva hűnek bizonyul 1919 hagyományaihoz. Alig éri el a nagykorúságot, máris a párt tagja. 1956 komor napjaiban a hódmezővásárhelyi pártbizottság őrzésére fog fegyvert. A munkásörtség szervezésében és fejlesztésében odadán vállal részt s a „Kiváló Szolgálatért” kitüntetéssel érdemli ki. Évekig a szegedi bölcsészettudományi kari MSzMP-szervezet vezetésében dolgozik mély felelősségtudattal.

Hűnek maradni — sajnos túl rövid — élete örökségéhez annyit jelent mint azazn igyekezni, hogy a régészet tudománya hazánkban tovább fejlődjön s szaktudás és politikai meggyőződés egybeforrjon.

Szádeczky—Kardoss Samu

KURT WILLVONSEDER

1903—1968

Mint régi salzburgi gyógyszerész család sarja gyógyszerésznek indult. Három szemeszteren át gyógyszerészetet hallgatott a bécsi egyetemen, de aztán 1924-től kezdve, engedelmeskedve egészen kivételes nyelvtelenségének, a germán filológia és a skandináv nyelvek tanulmányozására tért át. Egy évig a stockholmi egyetem hallgatója volt, majd visszatért Bécsbe, ahol Rudolf Much, a híres német nyelvész tanítványa lett. Mestere régészeti érdeklődése közismert volt (neki köszönhetjük Tacitus Germaniajának kiadását, melyben a régészet eredményeit messzemenően figyelembe vette), s talán az ő ösztönzésekeppen Willvonseder nyelvészeti tanulmányai mellett ősrégészetet is hallgatott. Disszertációját azonban Rudolf Muchnál nyújtotta be (*Der Untersberg und seine Sagen*, 1929).

Doktorátusa után a bécsi egyetem ősrégészeti intézetében Menghin professzor tanársegédje volt, de közben mint ősrégész-előadó is tevékenykedett a Múemléki Központban. Később itt az Abteilung für Bodenaltertümmer vezetője lett (1939—45). 1937-ben habilitált egy olyan munkával (*Die mittlere Bronzezeit in Österreich*), amely a Közép-Európa bronzkorával foglalkozók számára ma is fontos kézikönyv. Különösen kiemelendő e munkájában a régészeti anyag mintaszerű bemutatása, a leletek sokoldalú elemzése, áttekinthető felépítése. Willvonseder a háború alatt egyetemi előadásokat is tartott, részben az innsbrucki, részben a bécsi egyetemen.

A háborút követő években különböző régészeti és kiadói vállalkozásokban vett részt („Salzburg Atlas”, 1955), régészeti munkákat fordított, lektorált, amíg a múzeumi területen újra megindult az élet. 1954. szeptember 1-én a salzburgi Museum Carolino-Augustaeum igazgatójává nevezték ki. A nagynevű múzeum akkortájt ott-hontalanul tengődött (épülete a háború alatt elpusztult), gyűjteményei siralmas állapotban voltak. Willvonseder elvállalta a múzeum újjáépítésének nehéz feladatát. Hogy e munkával, a tervezéssel, az új követelmények kielégítésével meg tudjon birkózni, több országba tett nagy tanulmányutakat. Az így szerzett tapasztalatait nagyon jól tudta kamatoztatni: az 1967-ben megnyílt új múzeum remek példája az új típusú múzeumépítésnek.

Az utóbbi években főként múzeumi szervezési, tech-

nikai kérdésekkel foglalkozott. Nagy figyelmet szentelt a múzeumi pedagógiának és ezen a téren számos érdekes kísérletet is végzett. Múzeuma kis helyiségeiben az új épület megépüléséig csak kisebb kiállításokat tudott rendezni, azonban még ilyen körülmények között is szívesen vállalkozott más múzeumok anyagának bemutatására is. Így pl. egy alkalommal vendégül látta a Néprajzi Múzeum vándorkiállítását is. Az 1964-ben alapított salzburgi egyetemen kezdettől fogva tanított. Részt vett az egyetem régészeti intézetének szervezésében, s magán-könyvtárát, melynek összegyűjtését tervszerűen végezte, aminek eredményeként azt Közép-Európa minden számottevő régészeti publikációját tartalmazta, mindig az alapítandó salzburgi egyetem régészeti intézeti könyvtárának tekintette.

Tanulmányainál egészen kivételes nyelvtelensége is segítségére sietett. Egyebek közt magyarul is megtanult annyira, hogy a régészeti irodalmat olvasni tudta. Irodalmi munkássága rendkívül nagy, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az utóbbi tizenöt évben idejének javarészt múzeumi szervezési munkák foglalták le. Négy könyve jelent meg, melyek közül említett magántanári értekezése mellett egyetemi tanársegéd korában megkezdett, de csak halála előtt megjelent műve (*Die jungsteinzeitlichen und bronzezeitlichen Pfahlbauten des Attersees in Oberösterreich*. Wien 1967) jelentős. Ezenkívül mintegy 170 cikke és több mint 270 könyvismertetése jelent meg bel- és külföldi folyóiratokban a régészet, honismeret, földrajz, kartográfia, barlangtan, réprajz, muzeológia és nyelvészet szakköréből. Ezeken felül kézikönyvekbe is írt szakcikkeket. Fordításainak száma sem csekély.

Sok magyar kutatóval tartott fenn személyes barátságot, és a magyar múzeumügy képviselői előtt mindig nyitva állt otthona, ahol magyar vendégeinek szívesen eldicsekedett Bartók és Kodály lemezeivel, s a modern magyar zenét maga is szívesen interpretálta zongorán.

Szívesen segített, adott tanácsot, s kedves, szívélyes magatartása sok barátot szerzett neki. A magyar régészet és múzeumügy őszinte barátját veszítette el vele. Múzeum-szervező és építő munkássága és tudományos tevékenysége révén emléke élni fog.

Mozsolics Amália

AZ ÚJ ANNÉE ÉPIGRAPHIQUE

A legkülönbözőbb nyelveken és igen sokszor nehezen hozzáférhető kiadványokban megjelenő nagyszámú publikációk idején egyetlen tudomány szak sem nélkülözheti a tárgykörében megjelenő tanulmányok, dolgozatok rendszeres nyilvántartását. A római epigráfia területén ezt a fontos feladatot 1888 óta eredményesen töltötte be az *Année épigraphique* (továbbiakban: AE), amelyet kezdetben R. Cagnat, majd 1936–1964 között A. Merlin szerkesztett. Az utóbbi halálával nemcsak egyszerű személyi változás történt az AE szerkesztésében, amelyet 1964-ben J. Gagé és M. Leglay vett kézbe, akikhez az 1966. évi, 1968-ban megjelent kötet szerkesztésénél csatlakozott P. Wüillemier és H.—G. Pflaum, hanem az új szerkesztők fokozatosan átalakították mind szerkezeti felépítésében, mind pedig tartalmában a folyóiratot. Az újjigényű AE megjelenése indokolthatja, hogy a magyar régészet folyóiratának lapjain röviden ismertessük az AE 1968-i számát, amely már az új szerkesztési elvek megvalósulását tükrözi.

Az AE korábbi füzetjeivel szemben a legutóbbi számban végrehajtott jelentősebb változásokat három pontban foglalhatjuk össze. Elsőnek említhető a szervezeti változás. Korábban az AE, az Académie des Inscriptions jelentős anyagi támogatásával, a *Revue archéologique* függelékeként jelent meg ez utóbbi folyóirat október-decemberi számainak végén és különnyomatként önálló füzetben is. Az új AE autonóm kiadvány, amely semmiféle kapcsolatban nem áll a fentebb idézett francia régészeti folyóirattal. Az új kiadvány anyagi fedezetét jórészt a Centre National des Recherches Scientifiques biztosítja, ami e szervezet képviselőjének az AE szerkesztésében természetesen különleges súlyt kölcsönöz.

A szervezeti változás mellett jelentős módosuláson ment át a folyóirat szerkezeti felépítése. Korábban az AE az átnézett folyóiratok alfabetikus sorrendjében regisztrálta az újonnan közölt feliratokat, ill. az epigráfiai témájú vagy feliratokra építő dolgozatokat. Az új AE első helyen, „Généralités” címszó alatt a római vallástörténetre, politikai intézményekre stb. vonatkozó általános munkákat közli rövid kivonatban. Utána, a CIL kötetének földrajzi beosztását követve, Róma város és Itália földjével kezdődően a római birodalom egyes tartományai szerint osztályozza az új epigráfiai anyagot. Az ily módon szétszórott 618 *címszót* az AE 1968. évi kötetében az anyag használhatóságát nagyban előmozdító név- és tárgyindexek követik az eddig is hagyományos egymásutánban. Utolsónak a nagyobb feliratgyűjteményektől (CIL, ILS stb.) már közölt, de újabban is megtagyalt vagy revideált feliratok Corpus és AE számainak párhuzamosítása zárja a kötetet. Ezt a concordantia-táblázatot az AE — akorán elhunyt K. Schubring javaslatára — 1961-től kezdve közli. A korábbi gyakorlattal szemben az is említést érdemlő változás, hogy a feliratok idézésénél az AE rátért a kurzív-betűs, feloldott szövegek közlésre, — ami megfelel ugyan az epigráfia területén jelentkező újabb gyakorlatnak, de köteleknekél nem minden esetben teszi nélkülözhetővé az eredeti felirat kapitális betűkkel történő visszaadását. A fentebbi két pontban összefoglalt módosításoknál is jelentősebb a harmadik változtatás, amely az eddigi regisztráló jellegű kiadványból kritikai jellegű folyóiratot kíván kialakítani. E törekvésben félreismertetlenek azok az ösztönzések, melyeket az AE új szerkesztői J. et R. Robert gyakor-

latából merítettek, akik az újabban publikált vagy újra megtárgyalt görög nyelvű feliratokat már évtizedek óta hasonló szellemben mutatják be a R. E. G. hasábjain. Feliratoknál az ilyen kritikai recenzió elsősorban két területre terjedhet ki: a feliratok olvasatára és feloldására, ill. a feliratok értelmezésére. A latin epigráfiának az utóbbi években elért átlagos magas szintjét mutatja, hogy ilyen kritikai recenzióra az AE 1966 (1968). számában közölt 618 felirat, ill. tanulmány esetében csak elenyésző csekély számban nyílt mód. A szerkesztők általában szerencsés kézzel nyúltak az *emendatio*, ill. az *explicatio* eszközeihez.

Akad azonban néhány példa, ahol a kritikai recenzió nem tekinthető sikerültnek. Ilyen pl. L. Val. Valerianus caesareai cursus-ának emendálása és kommentálása (AE 495). Mindkettő általában helyes, de 1968-ban megjelentetve már szinte feleslegesnek látszik. A recenzor ugyanis nem vett tudomást Scheiber Sándornak az Arch. Ért. 1967, 59 sk. megjelent tanulmányáról, ahol a feliratnak nemcsak helyes olvasata, hanem ugyancsak helyes értelmezése is megtalálható. Legfeljebb Valerianus cypriusi procurátorságának időpontja kívánt volna némi helyesbítést, minthogy ezt a feladatkört Valerianus nem 180 előtt, hanem már Commodus uralkodása idején töltötte be. A hosszadalmas kommentálás helyett azonban elég lett volna az Arch. Ért. fentebb id. cikkére hivatkozni, ill. azt tartalmilag ismertetni. Az érdemi recenzortól joggal kívánható meg, hogy a vizsgált felirat irodalmát szem előtt tartsa és felhasználja. Ebből a nézőpontból helyreigazítást igényel az AE 300 olvasható utalás, mely szerint a budai Hercules-oltár 3/4. sorainak *tr. mil. p(ro) prae(eto)* olvasata első ízben az Alba Regia 1966. számában jelent meg. Ez téves. A fentebbi olvasatot már az Acta Antiqua 12 (1964), 214. lapján felvetették.

Fentebbi megjegyzéseink természetesen nem jelentik azt, mintha fenntartás nélkül nem üdvözlőnénk az AE igényes törekvéseit, melyek e fontos epigráfiai szakfolyóirat mind használhatóbbá tételére irányulnak. De éppen azonos céltól vezetve felvetnénk még néhány kérdést, amelyet az AE új száma egyelőre még nyitva hagyott. Az egész szakmai terület számára igen fontos volna, hogy az a kétéves időköz, amely az utóbbi években az AE és a recenzált munkák megjelenési ideje között kialakult, egy évre zsugorodna össze, mint a nagyérdemű A. Merlin idejében. Az AE alapprofilja mégiscsak a szakkörök gyors tájékoztatása és ezt a feladatot a megjelent munkák két évvel későbbi recenziójával hiánytalanul nem töltheti be.

A nem terjengős, hanem a lényegre szorítkozó kritikai hozzászólások kifejlesztése mellett abban az irányban is érdemes volna újabb erőfeszítéseket tenni, hogy az évenként megjelenő epigráfiai irodalom lehetőleg teljes számban, nemcsak válogatással, hiányosan kerüljön az AE olvasói elé. Sajnos ebben a vonatkozásban még erősen kísért a régebbi szerkesztés joggal kifogásolt gyakorlata. Egy példával szeretnénk ezt megvilágítani. R. P. Wright a JRS. 1966, 217sk oldalain 62 új britanniai feliratot mutat be. Az AE 220sk. ebből csak a fontosabbnak ítélt 20 feliratot közli. Akármi is volt ez esetben a válogatás szempontja, magának a válogatásnak ténye sem helyesíthető. Ugyanez vonatkozik A. Degraisi egyik legújabb epigráfiai tanulmányának szemelvényes bemutatására (AE 130–162).

Bizonyos egyenetlenséget jelent az is, hogy amíg az AE egyes feliratokat hosszasan kommentál, addig más fontos epigráfiai közleményeket csupán sommásan, bibliográfia-szerűen említ. Példának idézhetjük H.-G. Kolbe dolgozatát (Carnuntum Jb. 8 1965, 48 sk.), amelynek az AE 286 mindössze a címét említi. A hivatkozott szerző pedig e dolgozatában a carnuntumi Faustianus-felirat 5., és 11. soraira nézve figyelmet érdemlő új feloldási, ill. kiegészítési javaslatokat tett. Mindkettőt szívesen olvasnánk az AE hasábjain is. Sommás említés helyett (AE 502) ugyancsak érdemi, tartalmi ismertetést érdemelt volna Fitz J. Marcius Turbo cikke (Alba Regia. 1966). Még feltűnőbb, hogy J. Šašel és I. Weiler dolgozata (Carnuntum Jb. 8 1965) még említést sem kapott. Pedig ez a dolgozat az egyik legkorábbi pannoniai feliratos kőemlék, a C III 10. 768+p. 2328,86 új keltezését (i. sz. 14 aug. 19 és i. sz. 15 első hónapjai között) adja. Ugyanígy sajnálattal vesszük, hogy az AE még mindig figyelmen kívül hagyja a terra sigillata edényeken és más használati tárgyakon előforduló névbélyegeket, karcolt feliratokat, stb. Talán H. Comfort bekapcsolódása a munkatársak sorába, amelyre a múlt évi cambridge-i epigráfiai kongresszuson javaslat is hangzott el, a közel jövőben változást hoz ebben a vonatkozásban.

Természetesen tudatában vagyunk azoknak a nehézségeknek, amelyek valamely tudományág irodalmi termésének meghatározott időkből történő hiánytalanul bemutatását, regisztrálását ma még majdnem lehetlenné teszik. A különböző országok tudományos intézményei és szakemberei kooperációjának szorosabbra fűzésével lehetne ezt a célt mindjobban megközelíteni. Az epigráfia szakterületén e kooperáció egyik eszköze lehetett volna az 1963-ban megalakult Association internationale d'Épigraphie latine, amely azonban inkább exkluzív, mint demokratikus tevékenységével nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Az epigráfus szakemberek tartós együttműködésének új formáit volna szükséges ezért megkeresni. Az ilyen irányú lehetőségek feltárásában és kiépítésében igen sokat tehetne a megújított AE, amelynek sikeres további működése nehezen választható el az epigráfus szakemberek széles körének aktív közreműködésétől. Ilyen értelemben sok sikert kívánunk az AE új szerkesztőinek, akik a latin epigráfia területén bátran keresik a tájékoztató és ugyanakkor kritikai szemle megvalósításának legalkalmasabb formáit.

Budapest, 1968. november.

Nagy Tibor

VÁLASZ A ZEMPLÉNI FEJEDEMI SÍRLELET ÜGYÉBEN AZ ARCH. ÉRTESÍTŐ 93, 1966, 278—283. o. MEGJELENT HOZZÁSZÓLÁSOKRA

Előzmények. A zempléni feltárás ideje: 1958. 1962. okt. 11-én megbízást kaptam szlovák részről a tudományos feldolgozásra. 1962. okt. 24-én e megbízatásról és szlovákiai utamról (1962. okt. 10—16.) írásbeli jelentést tettem a Magyar Tudományos Akadémiának. A Rozhledy-ben megjelent előzetes jelentésekből kezdett ismertté válni a lelet. Több magyar régész a mutatósabb darabokat eredetiben is látta Nyitrán. A leletről mindazon intézményekben előadást tartottam, amelyek arra felkérték (Székesfehérvár, Kaposvár, Szentés és Kecskemét). A magyar napilapok és folyóiratok ezekből az előadásokból értesültek főleg a zempléni leletről. A nagyközönséget tájékoztató sajtó érdeklődése a tárgy jelentőségének megfelelő volt. Egyébként az először megküldött szlovák ásatási jelentés és dokumentációk szűkszavúak, illetőleg hiányosak voltak. A fényképek gyengék, szakszerűtlenség és szintén hiányosak voltak. Így eleinte inkább csak arra támaszkodhattam, amit Nyitrán egy héten át eredetiben tanulmányozhattam és lerajzolhattam. A sírlelet jelentőségét eleinte úgy láttam, ahogy az ásató jelentésében megírta, és ahogy a hozzászólók nagyjából hangoztatják. Csakhamar sok ellentmondást találtam, amiknek egy részét levelezéssel sikerült tisztázni. 1964. áprilisában újra elutaztam Nyitrára és Zemlénbe, hogy kiegészítő kutatásokat végezzek. Mivel a kiadó által megjelölt határidő közeledett, a hiányos dokumentumokkal és gyenge fényképekkel kellett megírnom a hozzászólások alapját képező szöveget. A lelet körül fölmerülő sok ellentmondás tisztázása a külfölddel való levelezés nehézsége miatt lassan haladt. Meggyeztünk az egész leletanyag új, szakszerű fényképezésében és további dokumentumok küldésében. Ezek a könyv szövegének lezárása után és a hozzászólásokra való benyújtás után: 1965. márc. 17-én érkeztek két csomagban: az összes leletekről kitűnő új fényképek, egy újabb, általam addig nem ismert zempléni lelettárgyról szövegkiegészítés (képpel) és értékes dokumentációk, továbbá egy több, mint hat szabványoldalt kitevő szakértői jelentés a koporsót kívül-belül bevonó selyemszövetről, a selyem alsóruháról, gyapjú felsőruháról, a sírgödörben talált gyapjútakaró-maradványokról és prémekről. Mindezekről haladéktalanul írásbeli jelentést tettem illetékes helyen, kérve, hogy a vitaülés résztvevőit értesítsék e fontos és mennyiségileg is jelentős anyagok megérkezéséről. Sajnos, ezeket az anyagokat a hozzászólók egyike sem látta. Korai volt tehát a munkám beadására a kiadó által kitűzött határidő (1964. december 31, majd meghosszabbítva 1965. december 31), korai volt részemről a határidőre való tekintettel a kézirat lezárása és hozzászólásra bocsátása. Részben ezek a kedvezőtlen külső körülmények magyarázzák meg a hozzászólók időszerűtlen állásfoglalásait a sírlelet körüli legtöbb kérdésben és az én első, téves elképzelésemet a hamvasztásos síroknak a magyar fejedelmi sírhoz való viszonyát illetően.

Alábbi válaszom alapját a címben jelzett hozzászólások és az 1965. július 20-i vitaülés jegyzőkönyve képezik, amely utóbbiból az Arch. Ért. szerkesztője is közöl egy részletet (278. o.).

A Pais Dezső hozzászólásában olvasható kifejezések: „Árpád és Kurszán ölették meg” (ti. Álmost), vagy „a porhintés céljával végrehajtott dísztemetés”, vagy „az apagyilkos Árpád”, az én munkámban nem szerepelnek. A Pais által magára is értett „szubjektíviz-

mus” túlzó kifejezésekre ragadtatta a hozzászólók egy részét, köztük Pais Dezsőt is. Árpád szerepének ez a beállítása elsősorban a sajtóközlemények pontatlanságából és talán e szerepnek a kéziratban nem egészen világos előadásából származott. Annyira természetesnek tartottam, hogy Árpád nem lehetett „apagyilkos”, hogy ezzel nem is foglalkoztam részletesebben. A vitaülés egyik tanulságaként most ezt pótoltam a kéziratban. Ez a rész így szól:

Der Schauplatz für die Ermordung von Álmos wurde, was die Linien und Richtungen der Operationen anbelangt, mit der größten Umsicht ausgewählt. Zemplin, gelegen auf dem Westufer des Bodrog, fiel außerhalb der Aufmarschlinie; man wollte die Landesteile nordwestlich des Bodrog vorläufig nicht besetzen. Árpád hat sich persönlich nach Zemplin begeben, gewiß nicht mit dem Ziel, das Todesurteil an seinem Vater zu vollstrecken. Er war, wie es in allen Quellen eindeutig zu lesen ist, von den Sorgen der strategischen Aufgaben vollkommen überhäuft. Zemplin war nach Ungvár—Užgorod die wichtigste Festung der Gegend. Árpád hat bestimmt in Begleitung einer sehr starken militärischen Macht diesen ersten Einzug in den Burgwall Zemplin gehalten. Sein Ziel mag nur die Abmessung der strategischen Lage und die Planung der weiteren militärischen Aktion gewesen sein. In Zusammenhang mit ihm ist irgendeine andere Funktion in den schriftlichen Quellen nicht zu finden. Es ist ganz unwahrscheinlich, daß er in der schweren Zeit der Bekämpfung der unerwartet starken Widerstandes seine Funktion als oberster Feldherr jetzt plötzlich hätte auf eine Zeit aufgeben wollen und sich in eine solche, schwerwiegende innenpolitische Angelegenheit, in die Planung und die Durchführung der Ermordung seines Vaters eingemischt hätte. Wir sind nur an Vermutungen angewiesen. So läßt sich voraussetzen, daß einige der Eingeweihten sich in der Besatztruppe Árpáds nach Zemplin begaben, dort einen Umschau hielten und in der Stille die Vorbereitungen zur Vollstreckung des Urteils trafen.

A zempléni „dísztemetés”-ről sehol nem írtam azt, hogy „porhintés” lett volna, hanem részletesen kifejtettem, hogy vallási hiedelmek, a halott visszatérésének hitén alapuló prophylaktikus célzatú szertartásról volt szó. Pais Dezső ezt a részletet nem találta meg kéziratomban.

Amit Pais Dezső a határ- és helynevekről figyelembe ajánl, annak lényeges részét magam is megírtam kéziratomban 187. sk. oldalakon. Szomotort illetően én is Tolnai Vilmost idéztem, e helynév szláv eredetét Tolnai alapján én is tudomásul vettem, de Pais ezt a helyet sem találta meg kéziratomban.

Meglepetésemre Pais Dezső ezt írja: „a Szomotorból Szirmay Antal fabrikálta, illetőleg hozta forgalomba (1804 és 1807) a Szomorú tor-t” (278. o.). Erről szó sem lehet! A „Zomorutor” etimologizálást nem Szirmay alkotta meg, hanem az a „Z” kezdőbetű tanúsága szerint igen sok évszázaddal Szirmay előtt, már az Árpád-korban megvolt. Sem Tolnai V. sem a Nyelvőr szerkesztősege nem tulajdonította ezt az etimologizálást Szirmaynak. Sőt úgy látszik, Szirmay nem is ismerte ezt a középkori eredetű utaló „Zomorutor” formát, hanem csak a szóhagyományról tudott és azt a maga korának írásmódja szerint „Szomorú tor”-nak írta. Ellenben csak a

Labore-cal való azonosítás származik tőle („Ez az egybekapcsolás... Szirmay okoskodása” — írja Tolnai). Pais Dezső a Szirmay, Notitia hist. com. Zempl., Buda, 1804, 9. §-ból megtudhatja, hogy Szirmay milyen szkeptikus volt a népi etimológizálásokkal szemben („Haec oblectandi Lectoris gratia; rectius tamen... stb.). Szomotor esetében azonban a hagyományt elfogadta és jobb híján, Anonymus alapján, Labore esetével magyarázta. Pais Dezső Szomotor középkori nevei között: Zumutur, Zomothor, Zomothar, nem említi a Zomorutor változatot, pedig a szókezdő „Z” alapján ez is azok közé tartozik. A „Zomorutor” forma, mint Szomotor ősi neve, Szirmaytól függetlenül megvan még a régi magyar hivatalos Helységnevtárakban: 1873, 1294. o.: „Szomotor, hajdan (Zomorutor)”; 1877, 882. o.: „Szomotor (Zomorutor)”; 1888, 668. o.: „Szomotor (Zomorutor)”. Ezek nyilván Fényes Elekre mennek vissza: Magyarország... mostani állapota, III, Pest, 1837, 418. o., Magyarország geogr. szótára, III–IV, Pest, 1851, 152. o. („Szomothor, hajdan Zomoru Tor”). Ez a „Zomorutor” megmervült helynévforma nyilván az Sz-nek ejtendő, Z-vel írt középkori hely- és személynevek sorába tartozik, melyekből a Szentpétery, SRH, két kötetében több mint ötvenet lehet találni (l. még: Szarvas—Simonyi, MNySz, III, 303. o., Szamota—Zolnai, Magy. okl. Szótár, 934. o.). Szirmay korában a „zomoru” alak már a tájszavak között sem szerepelhetett (lásd az Akadémia 1838. évi Magyar Tájszótárát, azonkívül Szinnyi J. Magyar Tájszótár, II, Budapest, 1897—1901). A Zomorutor alak eredetének tisztázását Pais Dezső kilátásba helyezett további munkájától várjuk.

A „rihó-rongyos” adat „tábor”-ral összetett formában a gyászolással összefüggő ruha- és arc-szaggatással függhet össze, ami az elsratásnak a járuléka. Köszönöm Pais Dezsőnek, hogy erre rávezetett Kassai József Szókönyvével, bár ezzel a szóösszetétellel Pais Dezső már nem törődött és magyarázására sem gondolt. Zemplén mai lakossága V. Budinsky—Krička utánjárása szerint (1964) a Rihótábor dülőnevet — mint lenni szokott — az utolsó nagy katasztrófával, ez esetben az 1831. évi kolerajárvánnyal hozza kapcsolatba és a „rihó”-t „ri-vó”-nak érti (levélbeli közlés), célozva az oda eltemetettek siratására. A nép avval már szintén nem törődik, hogy a két részből álló dülőnév második fele: „tábor”, ezzel egyáltalán nincs megmagyarázva. A „Felsőtábor” — és „Táboraljaduló” helynevek nem választhatók el az ősi eredetre mutató „Rihó tábor” dülőnévtől.

László Gyula indoklás nélkül 1—4. pontba foglalta ellenvéleményét. E négy pontra következőket válaszolom:

1. A tetemet hasra fordították. Ezt bizonyítja az öv kétsoros, elülső részének a koporsófenékén való fekvése, a nagy szíjvégnék a szokottal ellentétes fekvése, a kardhüvely felső, megfeszült tartószíjának kiindulópontja. Az nem téveszthet meg bennünket, hogy az ásató a hosszúkas félgömb alakú kabátgombokat a felső rétegbe rajzolta be, mert ezek fekvését azonnal rögzíteni kellett a rajzon, amikor ezeket az erősen domborodó gombokat észrevette a felső réteg alján. A löcsontokat is a felső rétegbe rajzolta, bár nyilván a sírgödör fenekén feküdtek.

2. A fejet levágták és kissé oldalra tették vissza. A hitelesen rögzített egyik váll csontjainak fekvéséhez számítva kevés hely maradt a fej számára a kivájt fatörzs felső részében. A megmaradt két fog fekvése és az any nyakpercec-utánzat fekvése is erre mutat.

3. Magas és széles ember volt. Kővérről sehol nem beszéltem munkámban (erről alább részletesen).

4. A szablya, ezüst csésze, öv és zablá, hasznavehetetlen öreg darabok voltak, mint ilyenek nem lehettek az előkelő ember eredeti használati darabjai. A nyak-, kar- és lábperecek vékony aranydrótból rögtönzött, gyakorlatilag használhatatlan darabok.

Hogy Álmost „ilyen s amolyan kegyetlenséggel ölt, öletett volna meg a „reakciós” Árpád” — sehol kéziratomban nem olvasható.

Bartucz Lajos tudományetikai álláspontja helyes. Az utólag érkezett dokumentumokról őt sem tájékoztat-

ták, ezeket nem láthatta. Ez mentheti őt abban, hogy a sírnak milliméter-papíroson pontos bemérések alapján megrajzolt antropológiai maradványait, illetőleg azoknak egymástól való távolságát, bár mindezekről a kéziratra 207—210. o.-on részletesen szoltam, nem vehette figyelembe.

Dienes István szintén „erőszakos gaztett”-ről beszél. Míg László Gyula szerint eredeti rajzot a kézirat mellett nem adok, csak rekonstrukciót (jegyzőkönyv szerint), addig Dienes ellenkezően beszél: „Az eredeti sírrajz bizonyossága szerint az ábrázolt tárgyak rendjéből semilyen rendkívüli jelenségre nem következethetünk.” Továbbiakban kétségbe vonja az egyik ezüst korong alatt megmaradt csontmaradványok „vállcsont”-meghatározását. Dr. Chochol antropológus szakvéleménye e csontokról így hangzik: „... ihre Erklärung ist aber möglich mit der Beifügung, daß das Knochenagglomerat aus der Gegend des Armgelenkes, offenbar aus dem Teil des Oberarmknopfes, des Rabenschnabelfortsatzes (beim Schulterblatt) und des Akrimions des Schlüsselbeinendes herrührt” (kézirat 59. o.). Ezt a szakvéleményt Dienes nem találta meg a kéziratban.

Dienes a 279. O.-n ezt írja: „... honfoglalóinknál mindeddig csupán egyetlen fajta és nagyon jellegzetes övet találunk, amelyen a veretek elhelyezése mindig elteveszthetetlenül azonos”. Nyilván az elől kétsoros, hátul egysoros övre céloz, amelyről egy tanulmányt írt (Arch.-Ért. 1959, 145. skk. o.). Ugyanezt az övtípust találjuk azonban a zempléni sír koporsójában is: a kétsoros, elülső övrészt a koporsó fenekén (a sírban készült rajz: X. t.). Ezt Dienesnek is látnia kellett. „A sírban levő tárgyak nem tűnnek sem kicserélteknek, sem a temetkezés számára készült másolatoknak” (279. o.). Ez a kissé óvatossággal megfogalmazás csak azt mutatja, hogy sem az eredeti tárgyakat nem látta, sem a részletes leírásokat nem olvasta.

A zempléni sírban talált öt ezüstkorongról azt mondta Dienes, hogy „ezek ugyanis a mindenkori megszokott helyükön fekszenek és ebből következően kétségtelen, hogy az elhunyt férfi hajfonatának ékességei voltak”. Dienes is tudja, hogy 1. soha nem találta öt ilyen korongot egy sírban, 2. teljesen valószínűtlen, hogy férfinak, vagy akár nőnek is öt farkocsa lett volna, 3. az is teljesen valószínűtlen, hogy a szokásos két farkocs egyikebe két, a másikba három korongot fűttek volna be, 4. Csallány Dezső munkájából (Acta Arch. X. 1959, 281. skk. o.) és az azóta előkerült albebrői, dormándi, bashalmi és sárbogárdi leletekből Dienes is tudja, hogy e korongok, mint a női viselet tartozékai, rendszerint női sírokban fordulnak elő. Öt ezüstkorongnak „mindenkori megszokott helyükön” való fekvéséről tehát beszélni nem lehet. Csak később mondja: „igaz, hogy ilyen korongokat eddig csak női sírokban találtunk”... „ugyan általában csak egy-egy pár került elő” (279. o.). Egy pár „kagylókorongról” is beszél ugyanitt, de ezeket, ha csakugyan vannak, nem lehet az ezüstkorongok mellé sorolni. Ezeket nem is mutatta nekem, amikor a bashalmi női sír két áttört korongját nekem megmutatta. A tiszánánai tarsolylemezről azt állítja, hogy bizonyíthatóan Magyarországon készült. „Értelmetlennek tartjuk tehát, hogy minden ötvösemléket tartalmazó leletet honfoglalóink első nemzedékéhez kössünk.” Nem létező ellenség ellen küzd. Ezt sehol sem mondta ki senki (én se). Sőt mindig meggyőződése volt a honfoglaláskori magyar fémművesség egyes elemeinek továbbélése még 955 után is Magyarországon (például a kis szív-alakú csüngős veretek). Igaza van Dienesnek abban, hogy „az ötvösretek... csak az államalapítással egyidőben tűnnek el”. Én is mindig így gondoltam, de ebből azt következtetni, hogy „ez az ötvösművesség tehát minden bizonynyal továbbélt” — következtetetlen magyarázat és azoknak a romantikus magyarázatoknak a malmára hajtja a vizet, amelyek szerint a XII. sz.-i kőfaragványok palmettás mintái a tarsolylemezek művészetének egyenes folytatásai (Divald, Tóth Z., Varjú, Ferdinandy stb.).

Tény, hogy a honfoglaláskori leletek száma Erdélyben aránylag csekély. Dienes beállítása megtevesztő, amikor ezt a tényt azzal igyekszik magyarázni, hogy

„e területen a honfoglaláskori magyar emlékeink rendszeres kutatása évtizedek óta nem folyik”. A tájékoztató, jóhiszemű olvasó nem tudja, hogy a Verecke úton és csatlakozó déli felsőtiszavidéki területeken a honfoglaló magyar leletek nagy tömege ezeket az általa említett évtizedeket megelőző korszakból származnak. Hampel József könyveiben (1905, 1907) az egész addigi leletanyag közölve van. Erdélyből akkor még csak egyetlen leletünk volt, pedig az erdélyi múzeumok gyűjtői és kutatói tevékenysége abban a korszakban évtizedeken át folyt. Az azóta előkerült honfoglaláskori leletek történeti jelentőségét távol áll tőlem lebecsülni. De minden szakember tudja (Dienes is), hogy ezek mennyiségben és minőségben messze elmaradnak a magyarországiaktól.

A zempléni sír halottjának életkorával kapcsolatban Dienes „az eredetit megmásító utólagos kormeghatározást” nehezményezi. A tényállás itt a következő: Miután a tölgyfakoporsó csersavja a csontváz nagy részét elemészttette, az első szlovák kiértékelésnél a halott testmagasságát az arany lábperecek helyzetéből ítélték meg. Az antropológiai meghatározások pedig, amelyek segítségével a 4. sz. ezüstkorong alatt megmaradt vállcsontok helye rögzítve volt, továbbá ugyanezen oldalon az ujcsontok helye az ásatáson berajzolva látható, a termet megállapításánál figyelmen kívül maradtak. Nem is gondoltak rá, hogy a két, helyileg rögzített csontfekvés távolsága ez esetben, mert bolygatatlan volt a sír, megadja a karhosszúságot. Így született meg egy 150–160 cm termetű, azaz „fiatal”, gyermekember életkorú halott elképzelése. Eleinte én is elfogadtam ezt a legelső életkormeghatározást. De csakhamar rá kellett jönnöm ennek tarthatatlanságára. A lábak végén elképzelt arany perecek ugyanis alig 50 cm-re fekszenek a normálisnál is terjedelmesebb övtől: a 94 cm hosszú szablya pedig szintén sehogy se illik a fejletlen ifjú egyénhez. A 150–160 cm magasság föltételezése a szlovák régész részéről közvetve, vagy közvetlenül befolyásolta az antropológust is. Adultus, vagy még fiatalabb egyénre gondolt, bár megjegyezte, hogy sem a fiatal kornak, sem az aggkornak jeleit a csekély csontmaradványokon megállapítani nem lehetett. Nekem azonban feltűnt, hogy még ilyen föltevés mellett is a három megmaradt ujjperekre azt állapította meg az antropológus, hogy „verháltnismájig robust”. Azonkívül az egész csontmaradványt „eher grobe Modellierung” kifejezéssel jellemezte. Gyanús volt az a körülmény is, hogy a szablya egészen a koporsó oldalfalához szorult. Erre nézve külön megkérdeztem az ásatót. Határozottan állította, hogy pontosan így volt. A felső test ruhájának gombjai annyira megközelítik a szablyát, hogy a felsőkart is hozzáképezve egy valóban robustus (nem kövér!) termetű egyénre lehetett csak gondolnom. Mivel a Dr. Chochol által aránylag robustusnak jellemzett ujjperek nem is a legvégső kis csontjai voltak az ujjaknak, az eredeti rajzon rögzített ujjcsontokhoz még 5–8 cm-t kell hozzászámítani. Így körülbelül 85–88 cm karhosszúságot kapunk, amely 150–160 cm testmagassággal nem egyeztethető össze. Ez az így nyert karhosszúság cca 10 cm-el hosszabb a felnőtt átlagnál. Az aranydrótból rögtönzött lábpereceket azért sem kellett volna alapul venni a testmagasság első meghatározásánál, mert amint e lábperecek in situ fényképe igazolja, ezek nem voltak rákapcsolva a lábszár alsó részére, hanem végeik összerolódtak, az egyik erősen összenyomódott. Ezeket utólag rakták rá a térd tájára, amikor a lószerszám miatt a lábak már nem voltak hozzáférhetők. Az övnek az átlagosnál nagyobb terjedelme és a mérhető karhosszúság alapján tehát egy robustus termetű egyénről lehet szó.

„A sírok egyébként nem átvonulások, nem csatározások, hadjáratok, de nem is rejtve elkövetett politikai gyilkosságok emlékei, hisz a magyarok a Kárpát-medencét rövid idő alatt birtokukba vették” — írja Dienes a 290. oldalon. Vizsgáljuk meg ennek a mondatnak állításait egymás után. Helytelen az a beállítás, mintha bárki a honfoglaláskori magyar sírokat (plur.) átvonulások, hadjáratok, vagy akár rejtve elkövetett politikai gyilkosságok emlékeinek igyekezett volna föltüntetni. Valót-

lanság az is, hogy az új hazába bevonuló magyar nép útközben nem hagyott hátra néhány, az út viszonyosságai közepett elhalt embert (ilyen a krylosi három magyar sír). A szolyvai tarsolylemez vitéz is útközben halt meg a Verecke szorosban. Van-e olyan történész, aki elhiszi, hogy a honfoglalás katonai akcióinál, például Ungvár ostrománál, vagy a Salan vezérrel folytatott küzdelemben egyetlen honfoglaló magyar sem vesztette életét? XIV. sz.-i krónikáink szerint Álmost Erdőelön megölték (erről alább részletesen). Nincs egyetlen forrás, amely csak célzást is tartalmazna arra, hogy szakrális gyilkosság történt. Holott ez esetben Anonymusnak és Kézainak nem kellett volna hallgatni Álmos sorsáról. A pusztai népeknél sem ritka politikai gyilkosság történt. Györffy György is ugyanezt állította Álmos megöletéséről legutóbb, Bartha Antal kandidátusi vitája alkalmával. De bármilyen gyilkosságnak volt is áldozata Álmos fejedelem (szerintem Györffynek van ebben igaza), sírja nem lehet? Valótlan és következtetlenség is azt állítani, hogy a magyarok rövid idő alatt vették birtokukba a Kárpát-medencét. Egy Dienes (és Györffy György) szerint megvert és menekülő nép képes-e rövid idő alatt birtokba venni akkora lakott területet, mint a Kárpát-medence, azonkívül csakhamar egyszerre több, kisebb-nagyobb csapatot is küldeni messze az európai országokba és ugyanakkor az otthoniak biztonságáról is gondoskodni? Nemcsak az összes hazai kútfők, hanem a régészeti leletanyag statisztikája is arról tanúskodik, hogy a magyaroknak Erdőelön hosszabb (több évnyi) pihenőt kellett tartaniuk, ez idő alatt a harci érvény küzdelmeket vívtak az ellenséggel, Erdőelőt és környékét ezért a XIV. sz.-i források egy része *patria Erdelw*-nek nevezte (nem Erdély!, erről alább), itt egy-máshoz közel kisebb-nagyobb temetők keletkeztek. A honfoglaláskori temetők ilyen sűrűségét sehol másutt nem találjuk a Kárpát-medencében. Ez a régészeti tény történeti kútfőértékkel bír és ezt Dienesnek is figyelembe kellett volna venni.

Bartha Antal bizonytalanságban van és hosszasan találgatja, hogy az általam közölt sírrajz miképpen keletkezett. Végül is ezt írja: „Benyomásom szerint ez egy rekonstrukció” (281. o.). Ha az utólag Budapestre küldött dokumentációkat látta volna, akkor nem gondolt volna „rekonstrukcióra”, hanem meggyőződött volna arról, hogy ezt a sírrajzomat nem „emlékezet után” készítettem, ellenben a sírgödörben 1:10 arányban milliméterpapirosra felvett felsőréteg és alsóréteg eredeti dokumentációját pontosan egymás fölé téve összemásoltam s ezzel az eredeti dokumentációknak két külön lapon szétválasztva található adatait, azok hitelességét nem érintve, egy áttekinthető összképben egyesítettem (Bóna általam „készített” sírrajzról beszél). Az én hozzáadásom csak annyi, hogy a csontváznak halavány formáit egyik kiváló régészünk tanácsára ebbe a hiteles, egyesített sírrajzba a tájékozódás megkönnyítésére belerajzoltam. Mivel ezt többben nem értek, az én egyesített „sírrajzom” igazolására V. Budinský—Krička eredeti két rétegrajzát is közölni fogjuk az ásatási jelentéssel kapcsolatban.

Legnagyobb csodálkozásomat váltja ki Bartha következő állítása: „Nem világosak előttem azok az indokok sem, amelyek alapján szerzőnk az előtűnik levő monográfiájában a honfoglaláskori magyar fémművészet motívumainak kialakulását a honfoglalás utáni korra teszi.” Ezt az állítólagos megállapításomat „igen vakmerő”-nek mondja és részletesen foglalkozik vele (281. o.). Ez a nekem tulajdonított megállapítás még nyomokban sem található munkáimban és a szóban forgó monográfiában sem. A honfoglaláskori magyar fémművészet emlékeinek túlnyomó részét Hampel Józseffel, Pósta Bélával és Nagy Gézával a Dnyeper-vidéki, illetőleg „levediai” készítménynek tartottam és szóban forgó monográfiámban is változatlanul ezt vallom. Határozottan szembe szálltam azokkal a romantikus elképzelésekkel is, melyek szerint a bezdédi tarsolylemez a rajta lévő kereszt alapján hazai készítmény volna, jóval a honfoglaláskor utáni időből (Arch. Ért. XLV, 1931, 49. skk. o.; Arch. Hung. XXI, 1937, 71., 86. skk., 99., 105. o.; Die altungarische

Kunst, Berlin, 1942, 26., 34., 40. o.). A kis szív alakú csüngős veretek egy részét, mint említettem, véleményem szerint 955 után is készítették Magyarországon, azonkívül karoling—szláv stílusban a Kárpát-medencében készült, újabban talált tarsolylemezeiről is van tudomásom. De Bartha állítása visszájára fordított valóság, ami annál különösebb, mert egy oldallal előbb, Dienes István éppen az ellenkezőjét nehezményezi monográfiámban: hogy „honfoglalóink pompás ötvösremekai (szerintem) Levediában készültek, ezeket a legkorábbi betelepülők hozták magukkal...” (280. o.). Bartha Antal tehát valójában nem ellenem hadakozik, hanem Dienes István ellen. A kérdést tehát egymás között kellene tisztáznunk.

Bóna István szerint a magyar „nemzetséggfő” sírját „egyszerűen beleásták a halomba”. Ez a kijelentés a tényeknek nem felel meg. Az ásatási jelentés, a rajzos és fényképes dokumentáció éppen az ellenkezője mellett szól. A fejedelmi sír szája mentén, a régi földfelszínen megmaradt sóderkupacok úgy keletkeztek, hogy a terjedelmes tölgyfakoporsónak megfelelő mennyiség a sír betemetésekor nem fért bele a sírgödörbe, mert az altalaj (sóder) fölötti földet is részben visszahányták. E sóderkupacok fényképe: III. t. 3. Az ásatási jelentés erről a következőket mondja: Die graufarbige Lehmfüllung der Grube wurde von einer flachen, breitgezogenen, höchstens 42 cm hohen Aufschüttung umsäumt, die aus Stein, Schotter und sandigem Lehm bestand und eine Fläche von maximal 5,3 m Durchmesser innehatte (Taf. III, 3). Offenkundig handelt es sich um jenes Erdreich, das bei der Grubenausschachtung ausgegraben, der Grubenmündung entlang gelassen und nicht wieder in die Grube geschüttet wurde.

Ha a sírt valóban beásták a halomba, amint azt Bóna állítja, akkor e sóderkupacoknak nem a régi földfelszínen kellett volna körülvenni a sírgödör száját, hanem a halom tetején. Azonkívül a sok évszázaddal későbbi beásásnak mind a tanufalak fényképein, mind pedig a halom keresztmetszeti rajzain meg kellene látszani. A nagy kör alakú árok közepében a magyar sír és fölöttük a kurgán összetartoznak. Egyidejűleg keletkeztek. A sírgödört a kievi kurgánsírok belső faszerkeztének utánzására alul fával bélelték. Egyéb nyomok is Kiev felé mutatnak. A zempléni 4. sz. kurgánt egy nagyobb kiterjedésű hamvasztásos sírokból álló temetőn létesítették, tekintet nélkül e sírokra. Az ugyanezen korból származó kievi temetőkön is nagy számmal találunk kurgánokat (Karger, Drevn. Kiev, 1958, 134., 155., 157., 162. skk. o.), számos hamvasztásos sírral együtt. A zempléni 2. sz. kurgán tetején talált hamvasztásos sír is ebbe a korbba tartozik a kurgánnal együtt. A zempléni többi hamvasztásos sír idejének meghatározása kívül esik az én feladatomon.

„Mindaddig nyugodtan építhettünk arra a nemzedékek megfigyelésén megszilárdult tényre, hogy ha egy sírban kelta, vagy római kori mellékletű együttes van, akkor az a sír kelta, vagy római kori” — írja Bóna. Ez a megcsontosodott nézet, amelyhez még ma is egyesek makacsul ragaszkodnak, a modern régészeti kutatás nagy kerékkötője, az ásatások dokumentálásában és kiértékelésében beláthatatlan hibák forrása. Mintha nem is hallottak volna a másodlagos felhasználás eseteiről. Egy ilyen válasz nem alkalmas hely arra, hogy ezt részletesen kifejtsem. Mégis, amennyire a helyszűke megengedi, már itt szólnom kell a valóságos tényállásról, mégpedig adatok közlésével. Már 1934-ben nagy felűnést keltett Kr. Miatev közlése a seremeti népvándorláskori kincséről (Bull. de l'inst. Bulgare, VIII, 1934, 230. skk. o.), melyben hallstatti típusú, illetőleg díszítésű ezüstök és aranyak fordultak elő (i. m. 232. o., 154. kép, 233. o. 155. kép). A kincset Miatev a protobulgár korbba tette. Hasonló eset ismétlődött meg Chackin, Martinovkán, Pécsett (Köztemető 17., 18., 23. sírokbán), Cserkuton és számos más hazai és szovjetunióbeli lelőhelyen. Az ellenvéleményt Patay Pál fejezte ki az Arch. Ért. 1944—45, 23. skk. o.-n: „... atavisztikus jelenségek a szellemi alkotások terén nem fordulnak elő”. Ezzel szemben már M. Hoernes is megállapította, hogy sok művészeti elem korszakokon át változatlan, még a nép-

vándorlásokkorban is él (Urgesch., Wien, 1925³, 86. o.); idézi Edward Cope-t: Egy korszak előretörő kultúrájának vonalai nem a megelőző korszak végső formáiban lelik kiinduló pontjaikat, hanem ugyanazon irány sokkal mélyebben és messzebb fekvő helyein (i. m. 101. o., lásd még: 103. o.). Ez a történések ún. periódus-tana, amellyel Wilamowitz—Möllendorf foglalkozott széles alapon. Szerinte a szellemi kincsek nem pusztulnak el maradéktalanul, hanem latensen a felszín alatt élnek, a mindenkor jelenlévő képességek birodalmán belül maradnak és kedvező körülmények között előretörnek (i. m. 103. sk. o.). Hoernes ugyanitt H. Klaatsch-ra is hivatkozik („Atavismus auf Eiszeitvorfahren”, i. m. 104. o.). Bármennyire figyelemreméltók Cope, Wilamowitz—Möllendorf, Klaatsch és Hoernes megállapításai a periodicitás tanáról, a mai igények szerint kézzel fogható adatokat is követelünk. A mostani, igényesebb ásatások igazolják népvándorláskori leletekben gyakran előforduló ősi darabok és azok népvándorláskori utánzatainak létezését. Eredeti kelta amphora-gyöngyök nem ritkák, nem egy esetben ún. dinnyemag-alakú utánzataikkal együttesen avarkori sírokból. Hogy csak egy avarkori temetőt említsék: Alattyán, 30., 156., 184., 196., 225., 234., 247., 390., 452., 522. sírokból fordultak elő. Eredeti kelta ún. trombitás mintájú bronzöntvény avarkori sírban: Basaharc, 195. sírban; eredeti császárkori fibulák, gyűrűk, gyöngyök avarkori sírokból: ugyanott a 22., 28., 32. stb. sírokból, sőt Alattyánon két sírban egy-egy szkíta bronznyílcsúcs (496., 700. sír), Basaharcon pedig eredeti bronzkori fülesbögre is előfordult avarkori edénnyel együttesen (177. sír). A későavarkor griffes-indás bronzöntvényeinek hellenisztikus griff-alakjai, görög mitológiai alakjai, szkíta emberábrázolásai, állatviaskodási jelenetei tömeges bizonyítékai a periódus-tan helyességének. Természetesen itt sem elégszünk meg az „atavisztikus visszaütések” magyarázatával, hanem egyúttal kézzelfogható bizonyítékokat is akarunk látni. Ez esetben a Dnyeper vidéki, illetőleg ukrainai szkíta kurgánok eredeti hellenisztikus kincseinek napvilágra kerülésében találjuk meg ennek a renaissance-nak a magyarázatát. A Michelangelo-korával nagy erővel meginduló renaissance-nak is a Laokoon-szoborcsoport előkerülése adott lökést. A főtebb említett kelta amphora-gyöngyöket, más kelta tárgyakat, őskori edényeket stb. nagyrészt szintén sírokból találták meg és másodlagosan tették a korukbeli tárgyakhoz. De előfordultak Basaharcon avarkori szláv hamvasztásos sírok, amelyeknek mellékletei kivétel nélkül ősi dolgok voltak (pl. 14., 214., 260. sírok). A Bóna által idézett nézet ma is eléggé uralkodó régészetünkben. Hogy egy jellegzetes példát említsék és az említett alattyáni temetőnél maradjak, az alattyáni 13. sír a benne előforduló archaikus tárgyak alapján egy korszakkal korábbi kormeghatározásban részesült, pedig már a nyersanyag (ezüst) is figyelmeztető lehetett volna arra, hogy a megelőző hunkor uralkodó nemesfémének, az aranynak későbbi, VI. sz.-i utódjáról van szó. A temetőtérkép is jól mutatja, hogy az avarkori sírok félkörívben körülveszik ezt a sírt, sehol nem keresték azt, sőt tőle északra főntartott helyet hagytak, amint az kiemelkedő egyén sírjánál lenni szokott. Alig van avarkori temető, amelyen eredeti, korábbi korszakokból való tárgy és archaizáló tárgy elő ne fordulna. Az alattyáni 13. sír ezüst fibulája magán az alattyáni temetőn sem áll egyedül: ősi, vagy rokon fibulák fordultak elő itt még a 49., 56. és 81. sírokból. Mindezt azért kellett elmondanom, mert Zemplénben is megtaláljuk az archaisztikus jelenségeket, a másodlagos elhelyezést (például az említett 2. sz. kurgán felső hamvasztásos sírjában).

Bóna túlzásaiban odáig megy, hogy „bűnös kezek”-ről beszél, akik az eredeti kardot „nem átalították tulajdonosától elrabolni”. Minderről egy szó sincs monográfiámban. Szerinte III. Bélától is bűnös kezek rabolták el a koronázási, illetőleg a hatalmi jelvényeket és azokat pótolták „hitvány” másolatokkal? Éppen az eredeti uralkodói jelvényeknek a temetés céljára készült másolatokkal való pótlása árulja el azt, hogy a sírba uralkodó személyt temettek.

Továbbiakban Bóna azt állítja, hogy „kizárólag régi összehasonlító anyaggal” dolgoztam és hogy a „Zmeiszkben” nemrég talált rokon szabályakat nem ismerem. Ez valótlanság! Monográfiámban, nemcsak a zmeiszkaja sztanyicai (Bóna e helynevet nem jól írta), hanem a Bóna által nem említett, szintén újabb kolo-zovkai kurgánleletet is oldalakon át részletesen tárgyalom és az eredeti orosz publikációkat is idézem (kézirat: 170—175. o. és 56—58. jegyzet a 258—259. oldalon).

Györffy György hiányolja a forráskritikát munkámban. Viszont ő a honfoglalásnak Erdélyen át történt lebonyolítása és Álmosnak Erdélyben való megöletése alátámasztására a forrásoknak olyan kijelentéseket tulajdonít, amelyek azokban nincsenek meg. „Szerinte (Anonymus szerint) a honfoglalás után Álmos Ungvár elfoglalása után meghalt”... „de a halálesetet sem Zemlénnél jelöli meg” (287. o.). A valóság ezzel szemben az, hogy Anonymus a „halálesetet” egyáltalán sehol sem jelöli meg, nem is említ „halálesetet”, sehol nem mondja, hogy Álmos Ungvár elfoglalása után meghalt, hanem éppen az ellenkezőjét mondja. Ugyanis Ungvár eleste után úgy beszél Álmosról, hogy *ipso vivente* (Szentpétery, SRH, I, 52. o.), ami Györffy állításának éppen az ellenkezőjét jelenti.

Györffy azt állítja, hogy mellőzöm az elméletemet nem támogató krónika-részeket. Viszont valójában Györffy minden könyvében és cikkében, Álmos sorsának tárgyalásánál is, mellőzte az egyik fő forrást, a pozsonyi krónikát. Pedig egyedül ez a forrás mondja el félreérthetetlen magyar nyelven írt helymegjelöléssel, hogy hol jöttek be honfoglalóink a Kárpát-medencébe, c. 25: *invenerunt in Herdewel* (vagyis H + erdew + el) és ugyanott ölték meg Álmost, c. 26: *Qui Almus interfectus est in Herdewebo* (vagyis H + erdew + ebo). Ezek a magyarul nem tudó másoló barát korruptéái Erdőel-nek olvasandók és nem tévesztendőek össze Erdélyel, melyet ugyanez a forrás kissé alább (c. 28) *Gula dux*-al kapcsolatban Erdeuel-nek ír. A pozsonyi krónika legújabb, kritikai kiadása (SRH, II, 649. o.) a Herdewebo helynevet „Herdewebum” nemlétező nominativusból származtatta (kérdőjellel), mintha latin szó lenne. Talán a „H” kezdőbetű (a középkori írásmód gyakori gyenge H-ja) zavarta meg. Pedig középkori forrásainkban ez gyakori: Helena—Elena, Hostiensis—Ostiensis, Hrapa—Raba, H Ernestus—Ernestus, Hevilath—Evilat, Hismahelita—Ismaelita, Hung—Ung, stb. Történészeink, Györffy is, szó nélkül mentek el e forrás mellett, ezt soha fel nem használták Álmos történetének megvilágításánál és inkább azokat a XIV. sz.-i forrásokat használták, amelyekben Álmos megöletésének *Erdelw* színhelyét Erdélyre magyarázhatónak gondolták. Az Erdélyen át való honfoglalás és a két forráscsoport elmélete forráskritikai módszerrel egyáltalán nem igazolható, téves koncepció, mely nem Györffytől származik, ő csak tovább építette. A pozsonyi krónika és a többi, XIV. sz.-i krónikavariáns, Anonymus és Kézai mind ugyanazt az utat jelölik meg (Erdőelöt). E földrajzi fogalmat különféle variánsokban írják (Erdelw, Erdeelw, Herdewel stb.), és rajtuk kívül nincs egyetlen olyan forrás, amely az Erdélyen át történt bevonulásról szólna. A pozsonyi krónikának említett passzusait, ugyanúgy az Erdőelöt, vagy Erdőelve helynév többi variánsát is félreismerték. Ezen a téren alapos forráskritikai és nyelvészeti revízióra van szükség.

Kovrig Ilonának szóbeli közlése szerint nem volt ideje a kéziratot elolvasni. Az újabb dokumentációkat és a szakszerű új fényképeket ő sem látta. Mindezekre való tekintettel „hozzászólásával” itt nem foglalkozhatok.

Oroszlán Zoltán szintén saját bevallása szerint nem olvasta munkámat. „Hozzászólásához” ezért itt nem lehet megjegyezni valóm.

Mint láttuk, a vitaülés résztvevői még abban sem tudtak egyforma véleményt kialakítani, hogy a honfoglaláskor régészetének és történetének alapvető kérdéseiben milyen álláspontot képviselnek monográfiámban. Olyan fontos kérdésben, hogy a zemléni halott ki lehetett, nem próbáltak megoldást keresni. Györffy korábban „Ed vagy Edömen”-re gondolt (szóbeli közlése), de „hozzászólásában” e véleményét már nem ismételte meg; nyilván közben elvetette. Ehelyett most negatívumot hoz fel: hogy ti. még Laborcra sem lehet gondolni. Dienes szerint a „valóban igen rangos férfi nem lehetett más, mint a vár és környék ura”. László szerint „rendes sírról van szó” (jegyzőkönyv). Bóna nem tartja fejedelmnek, mégcsak törzsfőnek sem. Abban sem egységesek tehát, hogy „rendes” (értsd: átlagos), vagy „valóban igen rangos” egyénről van-e szó, még kevésbé ennek személyét illetően. Ez utóbbi kérdésről egyáltalán nem is tanácskoztak. Pedig erről egységes magyarázatot lehetett volna szembeállítani az én magyarázatommal s komoly bizonyítékok esetén én ahhoz csatlakoztam volna.

*

A kéziratom lezárása után jelent meg Pais Dezsőnek feleletemre adott válasza a Magyar Nyelv LXIV. sz. 1968. évi kötetében (382—384). Ebben a vitaülésen résztvevő Pais Dezső azt írja, hogy a vitaülés tárgyát képező monográfia kéziratához „sem a vitaülés előtt, sem pedig utána nem jutottam hozzá” (384). Ez a tényállás újabb megvilágításba helyezi hozzászólását.

Összefoglalva eredményeimet, már a hozzászólások előtt elejtettem a hamvasztásos síroknak a fejedelmi sírral való összefüggését. Az újabb dokumentációk, köztük a sír szája mentén megmaradt sóderkupacok fényképe alapján a kurgán készítésének kora kétségtelen lett. Azonkívül a mellékletekre, temetésre, topográfiára vonatkozó megállapításaimat továbbra is fenntartom. A zemléni sírt az ásatóval együtt továbbra is fejedelmi személy sírjának tekintem s ezt a személyt változatlanul Álmos fejedelemmel azonosítom mindaddig, míg más, alaposan megindokolt megállapítás nem merül föl a halott személyét illetően.

Végül szólnom kell még technikai körülményekről. Hónapokkal előbb írásban kértem, hogy a vitaülést ne tűzzék ki ásatásom idejére, mert akkor nem tudok megjelenni. Ennek ellenére azt a nyárnak és ásatásom idejének kellős közepére tűzték ki (1965. július 20.), tekintet nélkül mindenre és a nyári szabadságolásokra is. A meghívót lakásomra küldték, ahol nyáron senki sem tartózkodik. Ásatáson lévén, ezt a meghívót az utolsó pillanatban kaptam meg. Ezért nem jelenhettem meg a vitaülésen.

Budapest, 1967. január 20.

Fettich Nándor

MEGJEGYZÉSEK FETTICH NÁNDOR VÁLASZÁHOZ

Fettich N. számos korábbi művében maradandó eredményekkel gazdagította a régészetet. Bár a honfoglaláskor történetének alapvető problémáihoz nyúlt a vita tárgyát képező munkájában is, az még sem helyezhető korábbi műveivel egy sorba. Maga a szerző elismeri, hogy vitatott kéziratának adatolása nem ütötte meg az általa kívánatosnak ítélt mértéket. A kézirat benyújtásával kapcsolatban emlegetett sürgető határidő nem tekinthető nyomós érvek: a szerző által kiforratlannak ítélt kézirat benyújtására senkit sem kényszeríthetnek. Bizonyára *Fettich Nándor*t sem. Ha pedig a dokumentáció, az adatok kifogás alá esnek, akkor miről vitatkozunk? Sajnos nem leplezhetem meggyőződésemet, hogy a vita elvesztette jelentőségét. A céltalan viták ideje lejárt — gondolhatnánk —, de tévedtünk. E meggyőződésemm ellenére a hozzászólás csak azzal indokolható, hogy *Fettich N.* a korai magyar történelem sorsdöntő fordulatait érintő véleménye felett nem lehet hallgatással napirendre térni.

1965. márc. 17-én szakértői vélemény érkezett Budapestre. A benne foglaltak szerint a zempléni honfoglaláskori magyar sírban kívül-belül selyem borítású koporsó volt, ezenkívül a sírban gyapjú ruha és prém maradványok nyomait is észlelték. *Fettich N.* nem tesz említést arról, hogy nyitrai és zempléni tanulmányútjai idején látta-e a kérdéses leleteket, illetve azok menthetetlen állapota esetén a hiteles ásatási napló tudósította-e őt e nem mindennapi leletekről? A nemzetközi irodalomban nagy jártassággal rendelkező szerző bizonyára tisztában van e leletek tudományos értékével. Következtetések az utólag érkezett szakértői vélemény alapján veszéllyel járnak. A kérdéses közlés tárgyilagossá ellenőrzését minden hazai, de nemcsak hazai tudományos fórum elvárta volna. Ennek elmulasztása komoly, esetleg jóvátehetetlen hiba. Komoly hiba, mert az ásató szlovák régész szerint, az enyészetnek ellenállóbb emberi csontváz maradványok alapján, még az eltemetett egyén életkorának megállapítása is elháríthatatlan nehézségekbe ütközött. Tartózkodása tudományos szempontból kifogásoltan. *Fettich N.* viszont nemcsak az eltemetett egyén testalkatának meghatározására, hanem személyének azonosítására is vállalkozott. Megismétlem eredeti álláspontom, de most már elmarasztalásként, hogy következtetései nem állják ki az elfogulatlan tudományos ítéletet. Az elhunyt személyének Álmos vezérrel való azonosítása összefügg *Fettich N.* szövejtési kísérletével. E kísérlet elbírálása a nyelvész hatáskörébe vág. De helyenvalónak tartom a hivatkozást *Bárzsi G.* több mint negyedszázada elhangzott figyelmeztetésére a helynév magyarázatok nehézségeit és veszélyeit illetően (Magyar Szófejtő Szótár, Bp. 1941. Tájékoztató.)

A továbbiakban néhány, a szerző elképzeléseivel összefüggő, megjegyzést szeretnék közölni.

Fettich N. szövejtési kísérletének történettudományi vonatkozása is van. Erdőelöl—Erdély fekvésének, valamint az Erdély területéről származó honfoglaláskori leletek mennyiségi és minőségi problémáját illetően nem velem vitatkozik ugyan, de mivel éveket fordítottam az „A” típusú leletek számbavételére, így gondolom állást tudok foglalni e leletek értékelésében. Nem merném azonban azt állítani, hogy gyűjtésem tökéletes, hogy egyetlen adat sem került el figyelmem. A probléma első részéhez a következőket fűzöm. Az eddigi állásponttal

szemben *Fettich N.* Erdőelőt (Erdélyt) a zempléni—szabolcsi területre helyezi, anélkül azonban, hogy kísérletét a korábbi alapvető irodalommal szembesítené, annak elemző bírálatát nyújtaná. Honfoglaláskori leletek sűrű előfordulása a X. sz.-i Magyar-Fejedelemség északkeleti végén közismert tény. Több kutatónk a szélekre telepített kabarság hagyatékát keresi ezekben a leletekben. Ismereteink jelenlegi színvonalát véve figyelembe, ezt a magyarázatot tudományos szempontból lényegesnek, de nem végleges megoldásnak tartom. Saját, közlésre érett magyarázattal nem rendelkezem. Nem tartom lehetetlennek, hogy nemzedékünk képtelen lesz végleges, megnyugtató magyarázatra. Ha viszont a X. sz.-i magyar leletek magas statisztikai aránya a kérdéses területen abban lenné magyarázatát, hogy ezen az állítólagos Erdőelölén a honfoglalók több évi pihenőt tartottak, akkor elháríthatatlanul felmerül a honfoglalók lélekszámának és politikai szervezetének problémája. E viszonylag kis terület népességtartó lehetősége a X. sz.-i magyarságnak, de még a fejlettebb nyugat-európai népeknek a gazdálkodási színvonalán is igen korlátozott. Vagy *Fettich N.* arra gondol, hogy egyes arab és normann-viking hódításokhoz hasonlóan a honfoglaló magyarok lélekszáma viszonylag csekély, de jól szervezett hadat tett ki, s így vette birtokába a Kárpát-medencét? Ebben az esetben viszont szembe kell nézni a népi-nyelvi beolvasás elmaradásának súlyos érvével. Erdély újkéltű területi azonosítása tehát korai történelmünk egészét érinti, s ezt nem lehet hallgatással mellőzni. — Ha fizikusok, s nem történészek lennének, e kísérlet kiváltotta, de tudomásul nem vett láncreakció már jóvátehetetlen következményekkel járt volna; az emberiség szerencséjére nem magfizikai kísérlet folyik a szemünk előtt. — Persze azért a dolog így sem egészen ártalmatlan. Nemcsak saját történelmünkéről, hanem annak egyetemes európai összefüggésbe ágyazott fejleményeiről, a középkori Európa sorsába való beleszólásunkról van szó. Kevés, lényegtelen kivételtől eltekintve mindenki számon tartja és tudomásul veszi azt, hogy Európának nekünk kijutott területen nem csupán katonai, hanem valamennyi lényeges vonatkozásban sorsdöntő változások mentek végbe a IX. sz. vége és a X. sz. vége között. E változások előidézte hullámverés nemcsak a Magyar Fejedelemség közvetlen környezetét érintette — a problémának ezt a részét a jelen esetben szinte elhanyagolható nagyságrendűnek tartom. Történelmünk e nagyszabású — de ismét hangsúlyozom, nem ideális és nem idealizálható — korszakát az európai medieviztika neves művelői, mint a belga H. Pirenne vagy a francia M. Bloch a komoly erőmozgások lökéseinek megfelelően értékelték. Az már kérdés, hogy értékelésük mennyiben állja ki a bírálatok próbatételét. Közismertek azok a nemzetközi — s nemcsak európai — történész polémiák, amelyek keresztültűzésben áll X. sz.-i történelmünk. Sajnos nem esz-dalkoznánk azon sem, ha nálunk akadnának olyanok is, akik válllándítással érvelnének: mit ért Bloch, Pirenne vagy bárki más a *mi* történelmünkhöz? Én nem ezek számára írtam e fenti sorokat, mert számukra nem tudok semmi érdekeset közölni.

Az erdélyi honfoglaláskori leletek mennyiségi és minőségi állapotát illetően csak egy párhuzam erejéig érintem — gondolom *Dienes I.* nem neheztel meg azért. Ha az erdélyi leletek *Fettich N.* nyújtotta értékelését

mérvadónak fogadnánk el, akkor ennek az értékelésnek a logikája folytán régészeti adatok alapján az angolszász törzsek angliai invázióját, továbbá kontinentális rokonságuk tényét is a mellékes történelmi jelenségek sorába kell utalnunk.

Fettich N. azt javasolja, hogy Dienes I. és a köztem fennálló ellentétet a honfoglaláskori magyar fémművéség motívumai kialakulásának helyére és idejére nézve nekünk egymás között kellene tisztáznunk. Erre azonban nincs szükség, mert e kérdésben nincs közöttünk ellentét. Véleményem szerint ugyanis honfoglalóink remek díszítő elemei jóval a honfoglalás előtt kerültek a magyar művészeti gondolkodásba. Könyvemben állást foglaltam a növényi díszítő elemek kialakulásának, steppei terjedésének és átalakulásának idejét illetően is. Ebben a vonatkozásban Fettich N. és köztem sincs lényegbevágó nézetkülönbség. Nem tudom hogyan jelenhetett meg nyomtatásban a felfogással ellentétes, nekem tulajdonított álláspont. Abban esetleg el lehet marasztalni, hogy jelenleg nem vagyok és valószínűleg még hosszú ideig nem leszek abban a helyzetben, hogy pontosan megjelöljem azt a területet, ahol a kérdéses díszítő elemeket a magyar törzsek magukévá tették. A Szaszanida ihletésű iráni—kaukázusi fémművességet koraközépkori művészeti gondolkodásunk, kifejező készségünk fontos forrásának tartom, de ismerem a steppei ízlés egyéb eredőinek problémáit is, amelyek megoldását meg sem kíséreltem, mert egyrészt ez nem is volt céлом, másrészt pedig, ha ilyen egyébként szép célt állítottam volna is magam elé, attól félek, kutatásaim jelenlegi fázisának összefoglalása és közzététele egyenlő lenne a könnyelműséggel.

Ami pedig e honfoglaláskori művészetünk elhalásának idejét illeti, nem tudom a 955. évhez kötni. Ha Fettich N. arra gondol, hogy a kérdéses díszítő elemek nem csupán esztétikai igényt elégítettek ki, hanem azok egy adott politikai szervezet keretei között élt társadalmi közgondolkodás jelzésrendszerei voltak és ezért a politikai és társadalmi szervezet hanyatlásával annak művészete is az enyészet sorsára jutott, akkor álláspont-

tunk a konkrét évszám kivételével közel áll egymáshoz. De éppen az imént mondottak értelmében én Dienes I. bírált véleményét osztom, aki szerint az ötvösreemek az államalapítással egyidőben — feltehetően — a X. sz. végén a XI. sz. hajnalán tűntek el a magyar társadalom életéből. Nem élhetek vissza az Arch. Ért. szerkesztőségének és az olvasónak a türelmével, ezért lemondok álláspontom indokolásáról. Mivel többre most nem futja, a felmerülhető érveket illetően szabad legyen három banális példát említenem. 1. A normann—viking művészet az államalapítás, a kereszténység felvételével kapcsolatos küzdelmek idején a X—XI. sz. fordulója körül halt el. 2. Az angolszász pogány motívumok viszont szinte akadálytalanul tovább éltek a keresztény művészetben is — igaz viszont, hogy az angolszász Angliában az állam kialakulása megelőzte a kereszténység felvételét, az új hitre térés pedig úgyszólván konfliktusok nélkül ment végbe. Az angolszász térítéseknek nincsenek mártírjai csak okos győztesei. 3. A Kijevi Oroszországban viszont a keresztelő I. Vladimir nagyfejedelem Saulból Pállá változása is jelzi a kereszténység és a pogányság elkeseredett küzdelmét. A pogány kor díszítő motívumainak számos eleme mégis beépül a keresztény művészetbe. Hogy az orosz keresztény művészet mennyire befogadta a pogány motívumokat, arra példa az északorosz (Onyegán túli terület) templomépítézet, amelyik a finnugor őslakosság samanisztikus jelképeit a templomok külső díszítésében a XVIII. sz.-ig alkalmazta. — Az angolszász Anglia és a Kijevi Oroszország esetében a folyamat hasonló eredményével állunk szemben: csak persze azért, a hasonló eredményt szülő okoknak és a folyamat egyes állomásainak lényegbevágó különbségeire is érdemes felfigyelni. — Bonyolult dolog a pogánykori művészet elhalásának vagy továbbélésének problémája. A mi honfoglaláskori díszítő motívumaink sorsának esetében nem tudok meggyőző, adatolt következtetést felmutatni. Azért csatlakozom a Dienes I. által hangoztatott felfogáshoz, mert a jelenség folyamatkénti tanulmányozásának igényét állítja előtérbe.

Bartha Antal

Fettich Nándor válasza hosszabb, mint rövidre fogott hozzászólásom, ezért igazán sajnálom, hogy éppen lényeges észrevételeim nem futotta belőle. Maradjunk tehát a kifogásolt részeknél.

A zempléni halomsír eredetével és korával, valamint a benne és körülötte fekvő hamvasztásos sírokkal kapcsolatban nem találtam egyértelműnek és teljesen világosnak az ásatási leírást és dokumentációt, — ugyanezt észrevételezték László Gyula, Dienes István, Kovrig Ilona és a többi régész hozzászólók is. Pontosabban: a monográfia ásatási beszámolójába beleerőltetett Fettich-féle értelmezések éles ellentétben állottak az ásató V. Budinský—Krička különböző helyeken közzétett előzetes beszámolóival. A Kelet-Szlovákia régészetéről írott új monográfiában (Pravek východného Slovenska, Košice 1966) V. Budinský—Krička állásfoglalása egyértelmű: a Zemlénben talált hamvasztásos sírok „régibb” császárkoriak (II. sz.), a halomsír korai császárkori, ebbe ásták bele a magyar „načelníkot” (212. és 229. oldalak). — Ezen tehát mitsem változtat Fettich „söderkupac” elmélete, valamint a halom és a sír viszonyáról rendületlenül hallgató német nyelvű szövegidezet. — A halomsírok és hamvasztásos sírok viszonya számomra továbbra is homályos, ezen csak a teljes publikáció segíthet.

Annál szembetűnőbb viszont Fettich egyik kedvence elgondolásának hirtelen megváltozása: meglepő és váratlan fordulattal feláldozta legfilmszerűbb motívumát, a temetést végző és később legyilkolt szláv rabszolgákat, — hogy legalább a halmot megmenthesse. A 4. halmot „hamvasztásos sírokból álló temetőn létesítették, tekintet nélkül e sírokra”. A 2. kurgán tetején talált „archaisztikus” „hamvasztásos sír” (—így: egyes számban! —) lenne egyedül egykorú a kurgánnal, míg a többi hamvasztásos sírral — immáron — semmiféle közösséget

nem vállal. Hová lettek a temetést végző, legyilkolt, majd keltó-dák melléklettel elhamvasztott és eltemetett szláv rabszolgák? Most már tényleg „szomorú tor”. Hogy ehhez alább miért kellett még mindig felvonnatnia a kievi IX—X. sz.-i temető „szláv rabszolgáit”, amelyeket ásatóik III—IV. sz.-i csernyahovi síroknak tartanak (s mellékesen jórészt csontvázas temetkezések) azt már nem értem.

Az a bizonyos „megesontosodott nézet, amelyhez (—horribile dictu—) még ma is egyesek makacsul ragaszkodnak” (ti. hogy a seregnyüttesek kelteztek a sírt) „kerékkötő” és „beláthatatlan hibák forrása” stb. veti szememre bírálóm. Szerencsére ugyanezt saját magán és egy-két tanítványán kívül a világ valamennyi régészenek szemére vethetné. E nézet nemcsak „elégé” uralkodó régészetünkben, ez uralkodik. Hosszú és a témát minden ízében megkerülő fejtegetéseire, — ahol különben sem velem, hanem jobbadán Kovrig Ilona Alattyán-monográfiájával vitázik — nincs mit válaszolnom. Példáit saját közel két évtizedes ásatási tapasztalataimból bőségesen szaporíthatnám, de minek?

„Tulzásaím” nem egyebek, mint Fettich Nándor nézeteinek tömör összefoglalásai. Megengedem: nemcsak könyvére, hanem a sajtóban közzétett és közzé tettétek nézeteire is reagáltam, de ugyanezt tették Pais Dezső és Dienes István is. A III. Bélával kapcsolatos nem ide kívánczó megjegyzését meg nem történnék tekintem.

A „régí összehasonlító anyagot” valóban emlitem, de nem úgy s nem ott, ahogyan Fettich visszacitálja. Ez a rész a bécsi szablyáról évtizedekkel ezelőtt írott, de meg nem jelent Fettich-monográfiára vonatkozik. Gyanúm, hogy a zempléni sírba helyezett szablya kicserélésének meglepő elméletére azért volt szükség, hogy ezt a kéziratot be lehessen építeni a monográfiába, alighanem talált, mivel e ponton Fettich mellőzi a választ.

Ez a gyanúm abból táplálkozott, hogy a vonatkozó fejezet áttanulmányozásakor arra lettem figyelmes, hogy legkésőbbi irodalmi hivatkozásai a 30-as évek végéről, illetve a 30-as 40-es évek fordulójáról származnak. Amennyire három év távlatából vissza tudok emlékezni, azt találtam legfeltűnőbbnek, hogy az 50-es évek végén kiadott zmejszki szabályk irodalmát (addigra már legalább három helyen köztölték őket) akkor nem találtam a kötetben. Különös, hogy ezt a hiányosságot nemcsak én vettem észre, hanem felszólalásomkor a modern szovjet irodalmat jól ismerő jelenlevők közül többen is helyeslőleg megerősítették.

Fettich Nándor, válasza szerint, oldalakon át tárgyalta a szabályakat és publikációikat is idézte. Ma ezt nehéz volna kétségbevonni, különösen azt, hogy a szövegben említhette őket. Személyesen azonban még aligha láthatta a szabályakat (a Fettich-monográfiák hosszú sorát áttanulmányozva, bárki meggyőződhet arról, hogy a Szerző az általa személyesen is megvizsgált és leírt leletek esetében nem szokta túlterhelni olvasóit irodalommal), irodalmukra pedig — ismétlem — nem emlékszem, de érdeklődésem nyomán mások sem emlékeznek. Ehhez még a következőket: közismert, hogy a

Fettich Nándor a vitában elhangzott tárgyilagos hozzászólásom minden megjegyzését a valótlanítás, megtévesztés, következtetés és megalapozatlan állítás vádjával illeti, így kénytelen vagyok egyszerű ellenvetés helyett néhány kérdést adatolva is megvilágítani, annál inkább, mivel azok korszerű, történeti szemléletű honfoglalás kori kutatásunk alapkérdéseit is érintik.

1. Az eredeti sírrajzot V. Budinský—Kričkanak a Rozhledyben megjelent közleménye mutatta be, amint ezt hozzászólásomban említettem is. László Gyula, Bóna István és Bartha Antal nem erről, hanem a Fettich által kidolgozott, az ő elméletéhez igazított rekonstrukciós rajzról beszél; semmi ellentmondás nincs tehát nyilatkozataink között. Fettich Barthának adott válaszában maga is megjegyzi, hogy az eredeti sírrajzokat utólag fogja csatolni könyvéhez.

2. A válsont darabkák említésénél Dr. Chochol óvatos meghatározására is utaltam a zárójelbe tett kérdőjellel, létezésüket viszont nem vontam kétségbe, hiszen magam is „a váll magasságában talált korongokról” írok. Mindennek azonban sokkal kisebb jelentősége van, mint Fettich feltüntetni törekszik. A lényeg az, hogy a fej levágás nélkül is elfért a koporsóban, s természetes helyzetét bizonyítja a szokott helyükön fekvő varkocskorongjai is.

3. Örömmre szolgál, hogy a zempléni sírban ugyanaz a jellegzetes övfajta található, amelyet magam állítottam helyre és több dolgozatomban ismertettem. A könyv kéziratából ez nem derült ki, hiszen ezekre nem utalt, de a közölt rekonstrukció alapján — amelyet a Tükör c. hetilap is közlött — nem is tehette, mivel azon a veretek rendszerének ismeretében a szíjak összekapcsolása elfogadhatatlan. További félreértést okoz az az állítása, hogy a jellegzetes honfoglalás kori öv „elől kétsoros, hátul egysoros”, hiszen elől, a derék bal oldalán csupán 2—4 veret fedheti egymást. Kettős veretsor éppen a test mögött lehet, ha az oldalt lefüggő részt hátracsavarták. Ha a kettős veretsor valóban a koporsó fenekén feküdt, a szíjvég pedig a sírrajzról is kitetszően jobboldalt, úgy ez a jelenség — a felső rétegben előkerült gombokkal s a baloldalt maradt szablyával egyetemben — a tetem megfordításának legbiztosabb cáfolata.

4. A tárgyakat eredetiben valóban nem volt módom tanulmányozni, de a Szőke Bélának azonnal, s utóbb nekem is megküldött igen jó fényképekről azokat alaposan megismerhettem. A kézirat nyilvánvaló tévedéseinek megítéléséhez a tárgyak megtekintésére nem is volt szükség. Határozottan állíthatom, hogy a tárgyak kicserélésének ötletét a sír köré szőtt történeti mese sugallta. Példaként említeném, hogy az „aranydrótból rögtönzött” nyak-, kar- és lábperecek megfelelőit bronzból (köznépi temetők; Dormánd—Hanyipusztá: Szabó J.,

személyesen tanulmányozott leletek technikai ismérveit mindenképp fölé helyező Fettich monográfiák főösszege, hogy a vizsgált leletek fényképeit újból és újból leközlük. Nos a bécsi szablyához Zsaharov és Arendt valamint saját korábbi munkáiból kisebb arzenálra való keleti szablya fényképét és rajzát közli, — nem különös hát, hogy a forma és szerelés szempontjából legfontosabb új párhuzamok számára nem jutott a hatalmas képanyagon egyetlen rajz sem? — Ezekután félek, hogy igen tisztelt bírálóm összetévesztette 1965-ben megvitatott kéziratát, az általa is hangsúlyozottan említett, később átdolgozott változattal.

Az inkriminált helyen a lelőhely nevét Fettich szerint „nem jól” írtam. Való igaz, a helység hivatalos neve Zmejszkája szanyica. De: valamennyi publikációban zmejszkij mogilnyik, zmejszkoje poszelenyije stb. szerepel, ahol sem a nőnem sem az állomás név használata nem kötelező. S mivel én a zmejszki szablyákról írtam, a lelőhelyet pontosan úgy, ha úgy tetszik, pontosan olyan pongyolán idéztem, ahogyan azt a szovjet irodalom is mindenkor különösebb aggály nélkül teszi.

Hozzászólásom lényegét fenntartva, magam részéről a vitát lezártnak tekintem.

Bóna István

Az Egri Múzeum Évkönyve I (1963) 103; Szered—Sered': *Točik, A.*, Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. Bratislava, 1968. XXXVIII. t. I.) és ezüsből (mindkét bashalmi temető; Deszk—Ambrus féle temető, szegedi múzeum. 53. 43. 3. és 8. lett. sz: Szered: *Točik, A.*, i.m. XLIII. t. 8.) nem egy helyről ismerjük, és soha senki nem tételezte fel róluk, hogy ezek valamilyen finom művű ékszer pótlására készültek volna. Itt a sírban nyugvó férfi rangos volta magyarázza, hogy ő aranyból készületeket viselt.

5. A korongok kérdésében Fettichtől arra vártam magyarázatot, hogy miért helyezték volna a gyászoló nők hajfonataikat épp a férfi vállára, illetve a feje köré, azaz olyan helyre, ahol a korongok más sírokban is felbukkannak. Nem a hun kortól jól ismert, a türköknél is meglevő, a pjandzsikenti falfestményeken is megörökített (Якубовский, А. Ю.: Живопись древнего Пянджикента. Москва, 1954. XIX. t.), sőt a magyar krónikákban is említett (Képes Kr. 122. fej.) sirató-szokásnak meglétét akarjuk kétségbevonni, hiszen magunk is figyeltünk meg például arra honfoglalás kori sírban, hogy a fájdalom megnyilvánulásaként a hozzátartozók hajukat megtépték s ékszerekkel együtt a sírba dobták (Arch. Ért. 1959. 149.). A bashalmi II. sz. temetőben azonban épp az tette ezt valószínűvé, hogy a különböző fémekből készült (elektron, ezüst) varkocskarikák teljesen szokatlan helyről, a sír töltélföldjéből kerültek elő, noha a megfigyelés értékét gyöngíti, hogy a váz részben bolygatott volt. A zempléni sírban a korongok megszokott helyükön fekszenek, semmi sem bizonyítja tehát, hogy nem a férfi viseleti tartozékai voltak, mint-hogy jellegzetes női ékszereknek gazdag férfisírokban való felbukkanására másutt is találunk példát. Még ha női külsővel (Geszteréd) sírbadobását el tudnánk is képzelni (fűl széttroncsolása a siratásnál, vö. *Deér J.*, Pogány magyarság—keresztény magyarság. Bp. 1938. 26.), az már aligha hihető, hogy egy nő egy pár veretes csizmáját az elhalálozott férfi után dobta volna (Tarcas).

Az, hogy egyetlen sírban öt korong volt, ez ideig valóban először fordul elő, de semmivel sem tartjuk hihe-tőbbnek, hogy a nők páratlan számú varkocst fedtettek volna az elhunyt vállára (Fettich magyarázata szerint hitvese mindkét, három közeli hozzátartozó pedig csupán egy-egy — koronggal ékes — fonatát vágta le), mint hogy a férfi valóban páratlan számú varkocst viselt volna. A varkocsok száma ugyanis nem feltétlen kettő, hiszen általános a kettőnél több varkocs a keleti sírszobrokon, és közismert, hogy a bekési Vata a pogány-sághoz való visszatérése jeléül „három varkocst eresztett” (Képes Kr. 82. fej; a sok varkocs épp az előkelőség jele: *I. Fehér G.*, A madarai lovas-szikladombormű és

őstörténeti vonatkozásai. Klny. az Ethn. 1927. évf.-ból 9–11; *Ua.*, StuSl 1957. 23–25; *Ua.*, Acta Arch. Hung. 1958. 310.).

Mivel Fettich a zempléni sírban talált 5 korongot semmiképp sem tartja az ott nyugvó férfi viseleti tartozékainak, s a fedelmi halott rendkívüli módon lezajlott elszírástát kapcsolja ezekhez, hadd jegyezzük meg a korongokról még a következőket. A korongok valódi rendeltetését a magam 1958. évi bashalmi (l. A kisvárdai vár története. Szerk: Éri István. Kisvárdá, 1961. 159.) és 1961. évi szakonyi, majd Csallány Dezső 1961. évi tiszaszlári ásatása (Rég. Füz. 15. Bp. 1962, 63. és 1965. jún. 24-én Nyíregyházán tartott előadása) világította meg. Valóban nagyrészt női sírokból és párosával kerülnek elő, igazolva, hogy a nőknek két hajfonata volt. A bashalmi varkocsdíszítmények, bár 2–2 korongból álltak, sőt — mint László Gyula figyelmeztetett rá — az egyik korongpárba kapcsolt színes gyöngyfűzérből, szintén kétoldalt egy-egy hajfonathoz kapcsolódtak. Mélységesen sajnálom, hogy Fettich Nándor nem emlékszik a bashalmi gyöngyház fényű, folyami kagylókból (valószínűleg Unio) csiszolt korongpárra, amelyet neki megmutattam, és a sírrajzon — a fémkorongokkal szorosan együtt lévén — mindképp látnia kellett. Számomra annál érthetlenebb, hogy létezésüket kétségbe vonja, mivel a Nemzeti Múzeum állandó történeti kiállításában 1963 márciusa óta (előbb a régi kiállítás I. termének átrendezése alkalmával: l. a tárlóról készült felvételt, MNM-Adattára MT 255. sz. negatív; majd az új kiállításban is) épp ez az együttes szemlélteti a korongok viselési módját. E varkocs-ékítményeket ezenkívül az 1966. évi párizsi, 1967. évi londoni, 1968. évi belgrádi magyar művészeti kiállítás katalógusában részletezően leírtam, sőt az elsőben fényképen is bemutattam. Kétkedése annál indokolatlanabb, hiszen a bashalmi együttes korántsem páratlan, Csallány és Makkay tiszaszlári ásatásából ugyancsak egy fém- és kagyló-korongpár együttesen került elő. Azt, hogy a kagylókorongokat mennyire lehet a fémkorongokkal egyenrangúnak tekinteni, egymagukban való azonos használatuk bizonyította Szakonyban. Ezeket az ásatag, miocén-kori tengeri (*Ostrea*) kagylóból csiszolt példányokat a legszelesebb szakmai közönség előtt előadásban ismerttettem (Sopron, 1967. május 27.). Egyébként természetes a kagylókorongoknak a magyar anyagban való jelentkezése, hiszen a fémből való korongos díszekkel együtt a szaltovói műveltség területén is otthonosak. Fettichnek is látnia kellett hasonlókat a moszkvai Történeti Múzeumban a verchne-szaltovói anyagban, Gorodcov és Babenko régi ásatásaiból (pl. l. raktári sz. A 16/7 a., lelt. sz. 44159; 2. rakt. sz. A 16/146., lelt. sz. 44159; 3. rakt. sz. A 16/9 a., lelt. sz. 40549; l. még Pletnyeva alább idézett könyve 177., 49. kép 18.), hiszen ezt az anyagot maga is tanulmányozta, sőt nálunk első ismertetője volt. Részben a szaltovói műveltség korongjai tekinthetők a mi korongjaink elődjének, bár itt, Pletnyeva új könyvének tanúsága szerint (*Плетнева, С. А., От кочевий к городам. МИА 142. Москва, 1967. 176.*) nemcsak a mell táján, de az övre függesztve is feltűnnek, ahogyan a mi későavar temetőinkben is deréktájon kerülnek elő (Garam Éva ásatása). Viselésük azonban jóval korábbi szokás lehet, hiszen ismeretesek már a vitathatatlanul finnugorsághoz köthető pjanobori műveltségből, mégpedig a mi korongjainkhoz hasonló rendeltetéssel, azaz varkocsok ékítményeiként is. Bizonyosan ilyenek például a csegandai II. sz. temető 15. sz. sírjában fellelt korongok közül legalább is azok, amelyek kétoldalt a felkaron feküdtek, alsó szélük körül a nálunk szokásos gyöngyök helyett csüngődíszek társaságában. A vállig követhető veretek alapján veretes függesztőszíjjal kapcsolódtak a varkocshoz. (Gening mellkorongként határozta meg ezeket, de rekonstrukciója a sír rajza és fényképe alapján nem meggyőző: *Генинг, В. Ф., Археологические памятники Удмуртии. Ижевск, 1958. 68–71; Ua., Женский наряд периода пьяноборской культуры. СЭ. 1963. № 3. 87.*) A magyar-avar korongokhoz közelálló, felesapott farkú állattal díszített, áttört művű, függesztőfüles korongot ismerek

még a moszkvai Történeti Múzeumból, amelyet állítólag Bolgary városának környékén találtak (rakt. sz. 119/48 a.).

Nemcsak 2 vagy 4 korongot találhatunk azonban a honfoglalás kori sírokból, arra is van példa, leginkább a gyermeksíroknál (l. *Szabó J., i. m. 109*; sorukat szaporíthatom a 4. sz. szakonyi gyermeksírral), hogy csupán egyetlen darab kerül elő. Valamennyi korong rendeltetését tehát — mint már Szabó János megállapította (i. m.) — nem lehet egyértelműen meghatározni. Szabó János kifejti, hogy a korongok egy részét (szerinte olykor a páros darabokat is?) a nyakba akasztva viselték. Magam pusztán a gyermeksírokból való, egymagukban előkerülő korongokat hiszem az ingesekére varrott, rontást elhárító tárgynak, amelynek fémesen csillogó s néha domborodó felületéről lesiklik az ártó tekintet (így fogalmaztam meg soproni előadásomban).

A női- és gyermeksírokon kívül — Fettich állításával ellentétben — férfisírokból is ismertek korongos díszek: pl. Eperjeskéről, ha ott rendeltetése nem is egészen világos (l. Kisvárdá... 153–154.). Ha a bizonytalanabb hazai példát Fettich nem találja elégségesnek, idézzük a jelentős szovjetföldi zmejszki temetőt, amelyet Fettich válasza szerint jól ismer, de annak idevágó figyelemre méltó adatát átdolgozott kéziratában sem hasznosította, hiszen különben aligha kardoskodna amellett, hogy a korongok kizárólagosan női dísz tárgyak lehettek. A zmejszkaja sztanyicai 15. sz. katakombában szabályával, veretes övvel temetett második csoportjánál fellelt bronzkorongok, amint az a sírleírásból világosan kitűnik (l. *Кузнецов, В. А., Змейский катакомбный могильник. Археологические раскопки в районе Змейской Северной Осетии. Орджоникидзе, 1961. 89.*) nyilvánvalóan férfi hajfonatdíszek voltak, még akkor is, ha a rendelkezésünkre álló ásatási jelentésben *Kuznyecov* azokat utóbb a női ékszerek között említi (i. m. 119, 121.). A korongok közül kettő egymás fölött került elő, közöttük egymás mellé fogott két hajfonattal, a fejrevalótól balra; egy harmadikra a koponya alatt, a negyedikre pedig a koponyától jobbra találtak rá. A varkocsok megmaradása itt a korongok rendeltetését is világosan tanúsítja (i. m. 122., XII. t. 10.), miként a meggyőző néprajzi párhuzamok is (*Руденко, С., Предметы из остьянского могильника возле Обдорска. Мат. по Этн. России 2 [1914] 51–52; ijj. Kodolányi J., Ethn. 1967. 392–395; l. még az általam Arch. Ért. 1963. 108–112. említett Obdorszk környéki temető majd másutt bemutatandó 312. sz. sírját, a vendégvarkocsokba font díszek sorával; e halasz-pogori eredetű díszek ősi, mágiikus voltára: *Могильников, В. А., Элементы древних угорских культур в материале хантыйского могильника Халас-Погор на Оби. Арх. и Этн. Башкирии II. Уфа, 1964. 265–270.*). A korongoknak férfisírban való feltűnése a zmejszki temetőben azért sokatmondó, mert *Kuznyecov* megállapítása szerint a 15. katakombában 3. és 14. számú katakombával egy területen van a temetőben és a vezető család tagjai nyugszanak bennük (*Кузнецов, В. А., Аланские племена Северного Кавказа. МИА 106. Москва, 1962. 42.*).*

Lényegtelen részletkérdés, hogy az öt korong a zempléni sírban hány varkocsba volt befűzve: háromba vagy akár ötbe. Nem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy az előkelő férfi üstökét öt fűrtbe rendezte, s fejét körülvették az óvó-védő jelképeket hordozó korongok (az ábrázolások ilyen értelmezését l. a belgrádi ötvösművészeti kiállítás katalógusában). Alighanem az sem véletlen, hogy a férfisírban a váll magasságában vannak, s nem mélyebben, mint oly gyakran a női sírokból, egészen a mell táján (l. korábbi „mellkorong” nevüket), ahol a nők természetesen hosszabb, sőt vendéghajjal megtöltött varkocsait díszítették.

A néprajzi adatok alapján semmiképp sem meglepő, hogy egy rangos férfisírban épp öt korong került elő. Gondatti, Munkácsi, Vasziljev, Kálmán Béla (e munkák pontos felsorolását l. *Dienes J., Arch. Ért. 1963. 108–112.*), legutóbb pedig részletesebben V. N. Csernyecov írt arról, hogy az obi-ugorok hitvilágában a 4-es számnak a nőknél s az 5-ös számnak a férfiaknál

milyen misztikus-bűvös jelentőséget tulajdonítottak (Черныцов, В. Н., Представления о душе у обских ургов. Исследования и материалы по вопросам первобытных религиозных верований. Труды Института Этнографии. Нов. Сер. 51. Москва, 1959. 117, 143, 147—148.). Fellelhető ez a szimbolika a medveünnep szertartásainál (a medve bőréből való „kigombolásánál” a gombok mennyisége 4 vagy 5; a hazakisérésnél történő kurjantások, valamint az ünnepségek alkalmával felhangzó énekek, végzett táncok száma 4 vagy 5, miként a medvetor tartama is 4 vagy 5 napos aszerint, hogy a medve nőtény vagy hím volt), a halottas szokások és a gyász különféle megnyilvánulásaiban (a holttest átkötözése 4 vagy 5 helyen; a hozzátartozók 4 vagy 5 napra bontják ki hajukat a másvilágra távozó nemeszerint; az asszony 5, a férfi 4 éjjel látogatja házastársa sírját stb.), s amint nekem Csernyecov 1959-ben személyesen elmondotta — s ami a legszorosabban idetartozik — a viselet egyes elemeiben is (pl. 5 gombos fejdísz a férfiaknál, 4 gombos a nőknél). Akár azzal függ össze, akár nem, hogy az ugoroknál a nőknek 4, a férfiaknak 5 lelket tulajdonítanak (Csernyecov i. m. 117.) — ahogyan hasonló szimbolikának más népeknél is nagy szerep jut, és a páratlan, a nőkhez képest eggyel magasabb szám a férfiakhoz kötődik — a honfoglalás kori női sírokban található 2 vagy éppenséggel 4 korong, valamint a zempléni sír 5 korongja, a tárgy varázsszerűségét ismerve, egy ilyen rangosabb sírnál nagyon is megdöbbentő. Az ugor képzetek felidézése ellen talán fel lehetne vetni, hogy a sír a katonai segédnépek szállásterületén fekszik, csak hogy a Kárpát-medence 10. sz.-i temetkezései mind viseletben, mind szokásanyagban — a különböző eredetű, nyelvű, vallású népek keveredése ellenére — meglepő egységet mutatnak.

A korongoknak a szokásostól eltérő helye sem zárná ki feltétlenül, hogy azok a sírban nyugvó férfi varkocs-éktípusai voltak, hiszen a néprajzi anyagban arra is találunk példát, hogy a hajfonatokat kioldják s díszítik külön teszlik a halott mellé (l. pl. Virtanen, E. A.—Liimola, M., Materialien zur Mythologie der Wogulen, gesammelt von Artturi Kannisto. MSFOu 113. Helsinki, 1958. 33.). A zempléni korongok azonban a helyükön vannak és rendeltetésük nem lehet vitás.

Fettich Nándor minden munkája — a vitatott is — azt sugallja, hogy a honfoglaló magyarok fémművészete nemcsak hogy Levediában jutott el kiteljesedéséhez, hanem szinte csak ott létezett, s az új hazába költözés után úgyiszlóan már csak tengődött, hiszen a kis csüngős veretek, amelyeknek továbbélését 955 után is elismeri, aligha nevezhetők ötvösremekeknek. Fettich nézeteinek bizonyítására korábbi munkáiból elég csupán néhány helyre hivatkoznunk, hiszen köztudomású, hogy a tarsolylemezek fémművészeti körének emlékeiről azt vallotta, hogy zömük Levediában, Kijev táján készült (Arch. Ért. 1931. 68; Arch. Hung. XXI. 93.), de minden más művészeti értékű tárgynak, sőt a felszerelés egyszerűbb darabjainak is az előző szállásterületen való készülését feltételezi még ott is, ahol az érmeke tanúsága alapján a temetőt maga is kénytelen későbbre keltezni (Arch. Ért. 1931. 104.). Berlii könyvében ebben a szellemen dolgozta ki a tarsolylemezek időrendjét, valamint a Nagy Károly szablya keltezését (Die altungarische Kunst. Berlin, 1942. 10—35.). Magunk sem vitatjuk a honfoglalás kori fémművészet előzményeit, alaprétegének iráni—kaukázusi eredetét, majd Levediában az északi művészet hatását erre a magyarságnál mély gyökeret vert stílusra, hiszen e kérdések számos részletét épp Fettich Nándor derítette fel. Továbbra sem fogadjuk el azonban a finom ötvösmunkákat a korai keltezés bizonyítékainak, márpedig a zempléni sír kormeghatározása kizárólag ezen az elméleten nyugszik, megtételezve azzal, hogy a sírban talált rangos darabokon kívül minden alap nélkül feltételezi az előző szállásterületen készült díszes tárgyak kicserélését helyben rögtönzött silányabb darabokkal. A zempléni sírt csak ilyen bonyolult magyarázatokkal tudja összekapcsolni a Kárpátok átlépése után elhalálozott Álmos fejedelemmel. Nagyon is létező nézetkülönbség ellen hadakozom tehát, hiszen

Bartha Antalnak válaszolva — a nekem szóló résszel meglepő ellentétben — ismét leszögezi: „A honfoglalás kori magyar fémművészet emlékeinek túlnyomó részét... Dnyeper vidéki, illetőleg levediái készítménynek tartottam és szóbanforgó monográfiámban is változtatlanul ezt valloam.” Fettich meggyőződéséről árulkodik Hampel tanúságul hívása is, hiszen ő ugyancsak azt hirdette, hogy az új hazába költözéssel e művészet lehanyatlott (l. pl. Arch. Ért. 1904. 143; Újabb tanulmányok... Bp. 1907. 31—32, 74.). Fettich ugyan korai munkáiban — nyilván Tóth Zoltán nyomdokain — nagy jelentőséget tulajdonít a magyarsághoz csatlakozott kazár-kabar ötvösöknek (l. pl. Arch. Ért. 1931. 111.), de számomra érthetetlenül működésüket az előbbi szállásterületre helyezi, és nem juttat nekik szerepet az új hazában, ahol pedig a magyarság hatalmában nagyban emelkedett. Helyi készítményként itt is — Barthának válaszolva — csupán egy „karoling-szláv stílusban” készült tarsolylemezt említ. A valóság ezzel szemben az, hogy ez az ötvösművészet a Don és Al-Duna között koránt sincs olyan szinten és olyan súllyal képviselve, mint hazánkban, amellet, mint Fettich is világosan utalt rá, a szaltovói műveltség tárgyaihoz képest magasabb fejlődési fokot mutat, tehát minden valószínűség szerint az új hazába való költözés után virágzott fel igazán. A sajátosan magyar tarsolylemezekkel szemben Kelet-Európában, így Kijev térségében is a még nálunk is olykor felbukkanó veretes tarsoly (Dienes I.: FA XVI. 92—110.) volt az általános jellemző (l. újabb csernyovói párhuzamait: Блѣфельд, Д. И., Древнерусский монетник в Чернигові. Археология 18. Киев, 1965. 108., I. t. 1—6; 125., IV. t. 1—5, 9—11; 136., 17. ábra). A veretek halmozása a tarsolyokon hasonlóképpen vezetett el a már szinte összeérő vereteknél (ennek példája a budapest—farkasréti tarsoly; vö. Dienes I.: The New Hungarian Quarterly IX. 1968. 32 sz. 211—212.), a teljes lemezzel való borításig, ahogy korábban az öveknél a díszítmények szaporítása, s végül egymáshoz illesztése nyomán követhető. E folyamat, ha a korábbi szállásterületen is indult meg, a Kárpát-medencében jutott el kiteljesedéséhez, amit a földünkön talált veretes tarsolyok és tarsolylemezek együttes felbukkanása, és az utóbbiak szembevetődően nagyobb aránya igazol. Mindezt a tarsolylemezek árnyaltabb keltezése is alátámasztja. A tisztánai tarsolylemezen kívül bizonyosan helyben készült példánynak tarthatjuk a X. század végén használatos szabylakarddal előkerült bodrogvácsi tarsolylemezt (Magyar régészeti regénye. Bp. 1968. 172.). E tárgyak finomabb időrendjének kidolgozását segíti elő az a megfigyelés, hogy a tarsolylemezek rendesen nemzetségtől központok körzetében bukkannak fel, vagy rangos udvarhelyek környékén (Dienes I.: FA XVI. 81.). Jutas fiának, Tasnak közeli szálláshelyével magyaráznom például a fehéregyházi tarsolylemez felbukkanását (l. belgrádi kiállítás katalógusát), ami egyébként a lemez helyi készítéséről és koráról is vallana, lévén Tas Árpád unokája. Nyilvánvalóan a nagyfejedelem törzsekből való Tas szálláshelyének létesítésekor ideleleptett katonai kíséret előkelő tagja viselhette; miként másutt is a vár közelsége, valamint törzs- és népnévi eredetű helynevek azt sejtetik, hogy a tarsolylemezek a katonai vezetők rangjelző tárgyai voltak (pl. Besenyőtelek, illetve az Ecseghfalva melletti Kér-sziget). Nyilvánvaló, hogy az ő számukra, éppúgy mint uraik számára a várak alján vagy az udvarhelyek mellett és oltalma alatt létesített központi kézműves műhelyek készítették e termékeket, mégpedig az egykor befogadott khorezmi és alán mesterek révén továbbra is a szasszanida örökséget folytató kaukázusi, illetve mohamedán művészet hagyományai alapján, de sajátos tárgyfajtaikat és mintaszerkesztést alakítva ki, s ezzel az ősi művészeti ágat újjáteremtve, annak egyéni magyar változatát adva.

A X. sz.-ban hazai ötvösműhelyek működését annál is inkább feltételeznünk kell, hiszen a források adatai szerint jelentős mennyiségű nemesfém került a Kárpát-medencébe. Pusztán a kalandozások korai időszakának kútfojt tekintve, a hadjáratok során szerzett rendszeres zsákmány mellett (vö.: cum praeda regressi

sunt vagy *praedaeque abstulerunt* kifejezések), már 900-ban feljegyzik, hogy őseink tárgyalásokkal kifejezetten pénzre vagy nemesfém tárgyakra utaló ajándékokat csikartak ki, Berengár így bírja őket a Lombardiából való távozásra (*Rex igitur Berengarius, datis obsidibus ac donis, predictos Ungros de Italia recedere fecit* — Chronicon Venetum). Később ismétlődő békemegváltó adókat szedtek, ezt említésekör, 919-ben Szászországgal kapcsolatban elz már mint szokásos gyakorlatot rögzítik (*Ungarii audientes Chonradi... mortem et Heinrici in regnum successionem, probare volentes, an novus rex solita vellet tributa persolvere, totam Saxoniam percurrentes* — Ekkehardus Uraugiensis). Tudunk arról is, hogy e szokásos adót (*solita tributa*) utóbb Sváb- és Bajorországra is kiterjesztik. Ezáltal már a század első negyedére jelentős tartalékokkal is rendelkeztek, s így 924-ben szász fogságba esett vezérük kiváltására megszámlálhatatlan mennyiségű aranyat és ezüstöt (*innumerabilia pensa auri et argenti* — Widukind) kénáltak fel. (Azt, hogy az egyszerű zsákmányolás mellett a honfoglaló magyarok hogyan törekedtek gazdagságukat egyre finomodó diplomáciai fortélyokkal is fokozni, igen érzékletesen fejtette ki nekem magánlevélben *Vajay Szabolcs*, a kérdés egyik legkiválóbb szakértője. A 930 táján a magyar földet nyugatról övező, arannyal-ezüsttel adózó országokról legutóbb *I. Bogay, T.*, *L'homme de l'Occident en face des incursions hongroises. Miscellanea di studi dedicata a Emerico Várady. Modena, 1966. 15.*) A különböző módokon szerzett nemesfém készlet elsősorban az előkelők szállásai körül halmozódott fel, s annál meglepőbb, hogy sírjaikban a nagysikerű kalandozó hadjáratok után is csak elvétve találunk a bejárt országokból származó ékszerfajtaikat. Nyilvánvaló, hogy a zsákmányolt nemesfémeket — az ékszereket is — bezúgták, s ezek ötvöseik kezén alakultak át tárgyakká, díszítményekké, hogy rajtuk saját hitregükkel értelmezhető óvó-védő jelképeiket, származásuk és rangjuk jelvényeit mintáztassák meg. Javára rész a nemesére felhalmozást szolgálták a beáramló pénzek is, hiszen a bizánci arany vagy arab ezüstérmék is csak a kereskedők kezén maradtak fizeteszerszökök, egyébként a forgalomból kivonva gyűltek és kerültek felhasználásra a rangos családoknál. (A kincsképzés ilyen módjára *Gardizín* a IX. sz.-i magyarok házassági szokásairól való ismert adatán kívül a néprajzi párhuzamok is világosan utalnak: pl. *Fraser, J. B.*, *Narrative of a Journey into Khorasan in the year 1821 and 1822. London, 1825. 264—265.*)

A honfoglaló társadalom igen jelentős nemesére szükségletéről a közelmúltban közöltem adatokat (I. belgrádi katalógus; részletes számításokat majd másutt), s ezek szerint e társadalom kisszámú, kb. 5%-nyi felső rétegénél egy-egy férfi vagy asszony egyetlen ünnepi öltözetének és lószerszámának díszre átlag fél kg. nemesfém használt fel. A vezetőréteg egy nemzedékének becslésünk szerint így 8–10 tonna ezüstre volt e célra szüksége, figyelembe sem véve most olyan biztos, de számszerűen nem ellenőrizhető tényeket, hogy az előkelő embereknek több díszes öltözeke volt, hogy sírba nem került használati tárgyaikat ugyancsak ezüsből-aranyból készítették, s fel nem használt nemesfémekből kincsként is készleteket gyűjtöttek.

Az újabb kutatások azt is nyilvánvalóvá teszik, hogy a vas- és fémművesség feltételeiről, nyersanyag ellátásáról — a zsákmányolás mindenkor bizonytalansága miatt — a központi hatalom a korai időktől szervesen is gondoskodott, s így a kalandozások 955 után történt lehangyatlása a magyar mesterek számára koránt sem jelentett olyan sorsfordulatot, amint az Fethich megnyilatkozásából sejthető. Heckenast Gusztáv és Nováki Gyula a felszíni salaknyomok megfigyelésével, vaskohók feltárásával, valamint az okleveles adatok és helynevek együttes vallomásával valószínűsítették, hogy a X. sz. elejétől már két jelentős vaskohászati központ is működött: a két Vasvár, a Nyugat-Dunántúlon, illetve Borsodban (I. *Heckenast G.*, *TSz* 1966. 135—161.). De ugyanúgy korán megindulhatott a nemesfém termelés is, hiszen a kalandozások lezárulása után hallunk a Peregazslavecebe vitt ezüstről. Valószínű, hogy a későbbi

Hont megyében, tehát dukátusi területen, Selmec környékén már a X. sz.-ban folyt az ezüst fejtése, amint azt a környéken a Géza fejedelem nevét őrző *Devicse* nevű központja is sejteti (I. *Györffy Gy.*, *Tanulmányok...* Bp. 1959. 84., 64. j; *Ua.*, *Tört. földr.* I. Bp. 1963. 416.). Aligha véletlen az is, hogy az erdélyi Gyula székhelyéül a régi Apulumot tette meg, amelynek körzetében, Zalatnán aranytermelés folyhatott (vö. *Entz G.*, *Acta Hist. Art.* 1968. 3.).

Bizonyosnak tartjuk, hogy a kis csüngős veretek mellett más, hagyományos, finom ötvösmunkákat is készítettek legalább az ezredfordulói, s a pogány módon temetett rangos sírok egycsapásra való eltűnését az államalapítás kényszerítő intézkedései okozták. Az ispánok által megkeresztelni hajtott emberek (I. Gellért-legenda; vö. *ifj. Horváth J.*, *MTA. I. OKözl.* 1958. 37, 48.), de közülük legalábbis azok, akik szemük előtt, szolgálatukra rendelve, az ispáni várak s a mellettük létesülő esperességek táján éltek, nem viselhették tovább a korábbi életüket idéző pogány jelképeket. Természetes, hogy a műhelyek, amelyek szintén e központokban voltak, nem is igen készíthették ezeket. (Hasonló folyamat a Kaukázus-vidéken, a szabíroknál a térítést végző püspök összetörte a nap-amuletteket — *Movsēs Dasxuranczi* X. sz.-i örmény író adata; Kazáriában pedig a judaizmus felvételével az uralkodó réteg tilthatta ezek gyártását, a IX. sz. közepétől eltűnnek az emléktárgyakból — *Плетнева, С. А.*, i. m. 175, 178—179.) De ahogy a rovásírás őrdöginek tartott jelei is továbbéltek a központoktól távol eső területeken, a köznép körében, az eldugottabb falvakban, ahol László király koráig az ősi temetőket is megtartják, ott a pogány kori díszek, ékszerek — pontosabban azoknak népiesebb, falusias ízü, helyi kismesterek által készített változatai — hosszabb ideig lappanghattak. Nem hinnék, hogy romantikus, következtetetlen törekvés, ha az ősi művészet visszaszorulását, s teljes meghátrálását e köznépi temetőekben kíséreljük meg nyomon követni. Eredményeink máris vannak, hiszen pl. a magyarhomorogi temető 107. sírjában préselt ezüstkorongok kerültek elő, a bashalmi korongok módjára gyöngyökkel övezve, más hagyományos ékszerekkel együtt; olyan sorban, ahol István, Péter és Endre pénzei találtak. Mesterházy Károly pedig Rikács-Ártádon, Péter éremmel keltezett sírban lelt fel egy olyan csuklós karperecet, amelynek mintakínese — az ásató felismerése szerint — a bashalmi II. sz. temető 8. sírjában talált X. sz.-i csatlemez díszítményeit idézi (*Mesterházy K.*, *DMÉvk.* 1965. 64., 2. kép). A vitában tett megjegyzéseimmel e jelenségre utaltam, s a palmettás kőfaragványoknak kérdése csoportját nem érintettem. E emlékek XII. sz.-i voltáról ugyan ma sem tudok, legfeljebb arról, hogy nem kapcsolhatók minden esetben a legelső időkben emelt templomokhoz (*G. Krámer M.* — *Tóth S.*, *Műemlékvédelem* 1966. 234—237.). Magam egyébként valóban hajlok arra, hogy az Árpád-kori művészet különféle alkotásain itt-ott régi fémművességünk hagyományai áttűnnek. Őseink magukkal hozott, s helyben kimutathatóan továbbélő keleti gyökerű művészete megkönnyítette a sokban rokon jellegű, közeli keleti elemekkel ugyancsak átitatott észak-itáliai művészet befogadását, sőt bizonyos ismertebb motívumoknak az ősi művészet törvényei alapján történő átforgalmazását is eredményezhette (I. e téren főleg *Entz G.* újabb eredményeit: *Művtört. Ért.* 1957. 11—16; *Bulletin du Musée Nat. Hongr. des Beaux-Arts* 15. 1959. 27—33, 81—84. és 24. 1964. 17—46, 109—124; *Esztergom Évl.* I. 1960. 5—9; *Entz G.* — *Szakál E.*, *Acta Hist. Art.* X. 1964. 215—228. Megemlítem még, hogy a régi magyar művészet periodizációs vitáján is az ezredik év táján vonták meg a honfoglalás kori művészet korszakhatárát, s az István király korában kibontakozó fejlődést a XI. sz. utolsó harmadáig, nagyjából tehát köznépi temetőink felszámolásáig vezetik; I. erről *Dercsényi D.*, *Művtört. Ért.* 1965. 192, 197.).

A csempléni sír nem igazolható IX. század végi keltezése pusztán az Álmosra való azonosítás gondolatát akarja hihetővé tenni. A sírban talált tárgyak párhuzamai sokkal szélesebb területen bukkannak fel annál,

mint amelyről Fettich feltételezi, hogy ott az Álmossal bejött magyarok átmeneti időre megpihentek, tábor vertek. Példaként említeném az életfával, és az elé helyezett elnövényesített négy lábú állattal díszített korongokat, amelyek Zemplénién kívül — lényegében azonos megfogalmazásban — Egerben, Bashalmon, Nyíracsadon (*Mesterházy K.*, DMÉvk. 1965. 49.) valamint Gálospetriben (*Chidișan, N.*, Mormintul din perioada feudalismului timpuriu de la Gálospetreu [Răion Marghita]. Studii și Comunicări. Sibiu, 1965. 239., 6. ábra) és Békéscsabán (feldolgozás alatt) bukkantak fel eddig. E lelőhelyek azon a nagyterjedésű keleti országrészen találhatók, amely Győrffy feltételezése szerint a katonai segédnépek szállásterülete volt (vázlatosabb rajzú hasonló darabok ugyaninnen: Rakamaz-belterület, Mándok), s ezen kívül csak egyetlen hasonló darab került elő, a délvideki Pusztabukován. A sas-féle madárral díszített korong megfelelője viszont közeli lelőhelyről, Rakamazról ismert, s az ábrázolásban annál kevésbé szükséges az Árpádok turul madarát keresnünk, mivel az Abák címerképében ugyanez a madár-alak tűnik fel (I. erről legutóbb: *ifj. Horváth J.*, Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp., 1954. 384.). Márpedig mindkét lelőhely olyan területen fekszik, amelyről gyaníthatjuk, hogy a kabarok egyik nagyfű vezető nemzetségének, az Árpádok hatalmát támogató Abáknak birtokaihoz tartozott (*Győrffy Gy.*, Tört. földr. I. 41; *Ua.*, Tanulmányok... 39., 20. j.). Az egyfajta ábrázolásoknak egy-egy területi egységben való feltűnése, amely más korongok díszítményeinél is megfigyelhető (pl. az anarcsi és sárospataki korongok életfáinak azonos megmintázása; sőt a hencidai, sarkadi és gyulai korongok egyazon öntőmintából való származása: 1. *Dienes I.*, MFMÉ 1964–1965. II. 107; a mintaszerkesztés rokonsága a tápé-malajdoki és törökkanizsai korongnál [a *Fettich N.*, Arch. Hung. XXI. 83, LXIX. t. 1–2. sz. alatt ismeretlen lelőhelyűként közölt korongok kétségtelenül a Törökkanizsáról származó darabok, vö. *Hampel J.*, Arch. Ért. 1900. 115, valamint *Dimitrijević, D.* — *Koračević, J.* — *Vinski, Z.*, Seoba Naroda. Zemun, 1962. 23., 14. lelőhely 3. tétel, még a régi kormeghatározással]; itt jegyzem meg, hogy az egyeki eredetű és a tiszafüredi múzeum korongjai — *Garam Éva* tiszafüredi ásatásának tanúsága szerint — avar eredetűek, így törlendők a honfoglalás kori anyagból: vö. *Csallány, D.*, Acta Arch. Hung. 10. [1959] 305., 12. kép 5–7.), azt bizonyítja, hogy egy-egy néposzporthoz vagy nemzetséghez kötődtek. Különböző kénytelenek lennénk feltételezni Fettich nézetei alapján, hogy az országban előnyomuló magyarok időről időre új meg új jelképekkel cserélték fel a régieket. A korongokon kívül az övvereteknek közeli hasonmásai (Bodrogvécs, Tiszaeszlár-Újtelep) is arról tanúskodnak, hogy a zempléni sír a X. sz.-ban itt megtelepedett népesítéshez tartozik. E széles körben, sorozatosan fellelhető tárgyak viselői aligha távozhattak volna valamennyien az élők sorából az alatt a néhány év alatt, amíg Fettich szerint itt a bevonulás után megpihentek.

A zempléni sírt nem hiszem Álmos sírjának, s ezért is, de más megfontolások alapján is csupán erőszakolt ötletnek tartom, hogy a sírban felt szablya az Attila kardot helyettesítene, annak pótlására készült volna. A bécsi ún. Nagy Károly szablya igen bonyolult kérdés-körének részleteire itt természetesen nem térhetek ki, meg kell azonban jegyeznem, hogy azt szerintem indokolatlan feltétlenül a IX. sz.-ra keltezni, illetve a zempléni sír Álmos fejedelemmel való azonosításában mind a szablya, mind a Fettich által hozzákapcsolt — de mint bizonyítási törekedtünk, a X. században is élő — fémművességi kör korai voltának bizonyosságát látni. A leletanyag arról tanúskodik, hogy a szablyák, és azoknak díszes példányai is végig a X. sz. folyamán használatosak voltak a magyarok rangos vezetőinek körében. A nyugatiak korán megismerik ezt a jellegzetes és szép vonalú, vonzó fegyvert, s miként az orosz őskronika szembeállítja a normann–orosz kétélű kardokat a kazár szablyákkal (*Повесть...* I. 16; 1. *Bartha A.*, A IX–X. sz.-i magyar társadalom. Bp. 1968. 47.), ugyanúgy a X. sz.-i Waltharius hőselemény ha ngsúlyozottan különvá-

lasztja a szokásos nyugati kardot a pannóniabeliek módjára készültől (tehát a magyar szablyáktól, amely „csak egy éllel ejt sebet” /... *Et laevum femur ancipiti praecinxerat ense / Atque alio dextrum pro ritu Pannoniarum: / Is tamen ex una tantum dat vulnera parte.* — *Strecker, K.*, Die lateinische Dichter des deutschen Mittelalter. VI/I. Weimar, 1951. 336–338; vö. *Schramm, P. E.* — *Mütherich, F.*, Denkmale der deutschen Könige und Kaiser. München, 1962. 21., valamint *Kovács É.*, Acta Hist. Art. X. 1964. 351.). Vitathatatlan, hogy a honfoglaló magyaroknak voltak fegyverkovácsai, kardverői, hiszen pl. a bashalmi II. sz. temetőben a család három nemzedékétől hátrahagyott 5 férfisírból 3-ban van szablya. Erre utal a szablyakardok feltűnése is az ezredforduló táján, amikor a terjedőben levő kard és a hagyományos szablya előnyeinek egyesítésére történt kísérlet, nyilván hazai mestereink kezén, mint másutt is, a két fegyver érintkezési területén (*Bakay K.*, Acta Arch. Hung. 19. 1967. 163, 172; *Paulsen P.*, Einige Säbelschwerter im Ostseeraum. Documenta Arch. Wolfgang La Baume dedicata. Bonn, 1956. 123–136.). Foglalkozást jelentő helyneveink közül is a Csátár-Csitár, azaz „fegyverkészítő” jelentésű települések, Heckenast nyomos érvei szerint, még a X. sz.-ban, a központul szolgáló várak közelségében keletkeztek. Ugyanilyen határozottsággal utalnak hazai szablyakészítő műhelyeinkre a *Mecsér*, azaz „kardverő” értelmű helynevek, amelyek a fejedelmi család udvarhelyei körül keletkeztek (*Heckenast G.*, Kora Árpád-kori szolgálonépek. Bp. 1968. s. a. — szíveségéből a kéziratba betekinthettem). Mivel a Nagy Károly szablya mind alakjában, mind díszítményében e fegyverfajta kifinomult, kiértelt típusának tűnik, s X. sz.-i hazai leleteinkkel való rokonsága mellett keleti párhuzamait is a IX. sz.-nál későbből származtatják (l. pl. a Hojnovszkij-féle szablya X. sz. második feléből való keltezését, amelynek vérsatornája hasonló berakással ékes: legutóbb *Кирпичников, А. Н.*, Древнерусское оружие. I. М.—Л., 1966. 65–66; a hasonlóan szép alán szablyákat tartalmazó, már érintetett zmejszki temetőnek a X. sz. utánról való keltezése; 1. még *Paulsen i. m.* stíluskritikai szempontjait), készítését nem lehet mereven a Fettich által feltételezett 875-ös időponthoz kötni, lehetséges, hogy jóval a honfoglalás utáni időkből való. Fettich Nándorral és Arendttel szemben a kutatók javarésze a szablyát későbbi korból is eredezteti: a X. sz. második feléből (*Tóth Z.*), a X. sz. második felétől a XI. sz. közepéig terjedő időből (*Paulsen, Kirpitsnyikov*), ismét mások a XI. sz.-ból (*Hampel, Korzhina, Kuznyecov*). Fettich Nándornak maradandó megállapítása, hogy az északi művészet e tárgyon minden tarsolylemez emlékünknél (az ilyen hatást mutató bezdédi, galgói tarsolylemeznel, a beregszászi süvegvégnél is) mélyebb nyomot hagyott, nem tartom azonban hihetetlennek, hogy a normann és mohamedán művészet elemeinek ötvöztetésére nemcsak Kijev térségében (Fettichnek kívül 1. *Paulsen* nézeteit is), hanem a mi földünkön is — épp a skandináv varangok jelenléte és északi kapcsolatai révén (l. *Győrffy Gy.*, Tanulmányok... 120.) — további lehetőség nyílhatott. A honi készíttéssel szemben legtöbb kételyt támasztó stíluslem, a szalagfonat és palmetta egybeszerkesztése meglepő hasonlatossággal ismerhető fel a veszkényi zabla esontpálcaján, jelezvén, hogy voltak olyan mesterek, akik mindkét művészeti körben járatosak voltak. Egyébként a szablya alakja és díszítő elemeinek sok részletét lehet ma már a Kárpát-medencében fellelt újabb emlékekkel rokonítanunk. Egyik karperecünk (Mezőzombor) pántján szinte ugyanaz a kanyargó, jeztalevelekké ágazó inda lelhető fel, amely a bécsi szablya pengéjének vörösréz berakásán fut végig, s hátterük is azonos pontokkal behintett (*Megay G.*, HOMÉvk. III. 1963. 41). A hüvelytorkolat veretének és a függesztőfülnék kezdetlegesebb összekapcsolását lelhetjük fel több (Tisza-füred?, Kassa?) szablyán. A felfüggesztés módja, vagyis a dísz-függesztőfül hátán alkalmazott kapcsolás, sőt a szablya koptatója is a csongrád-vendelhalmi szablyát hozza emlékezetünkbe (*Párducz M.* — *Tary L.*, FA I–II. II. t. 1–2., 11.). A bécsi szablyát — főként a hozzá-

tapadó monda alapján (*Schramm, P. E.*, *Herrschafts-zeichen und Staatssymbolik. Schriften der Monumenta Germaniae historica* 13/II. Stuttgart, 1955. 489.) — mindinkább magyar eredetűnek ismeri el a nemzetközi szaktudomány; szükségtelennek tartjuk, hogy ezt a véleményt túlságosan szűk határok közé zárt keltezésével épp mi ingassuk meg.

A honfoglaló magyarok ötvösművészetének kérdéseiben *Bartha Antal* nézetei és az én véleményem között — amint azt *Bartha* nemrég megjelent könyve tanúsítja (i. m. 123–147.) — semmi lényeges eltérés nincs.

7. A sírban talált kelmék, értékes prémek maradványainak jelentőségét *Fettich Nándor* válaszában elutalozza, s olyan kivételes, egészen rendkívüli jelenségnek tünteti fel azokat, mintha bennük a temetkezés fejedelmi voltának bizonyosságát kellene látnunk. Válaszát olvasva azt hihetnénk, hogy a vita résztvevői ezekről mitsem tudtak, holott *V. Budinský—Krička* a vita előtt megjelent közleményében mind e maradványokról beszámolt, de természetszerűen e közlésnek senki nem tulajdonított különös jelentőséget. Csak azok számára lehet meglepő a sírban való fellelésük, akik a honfoglalás kori magyar társadalmat jóval kezdetlegesebbnek képzelik el a valóságosnál, hiszen a prémek, kelmék a rangosak vagyonának jellegzetes tartozékai voltak. Mindezekre a történeti-néprajzi párhuzamokon kívül — kifejezetten a magyarokkal kapcsolatban — forrásadatok is utalnak. Így tudjuk, hogy *Levediában* a magyarok is szedtek prémadót a szomszédos erdőlakó népektől (vö. *Győrffy Gy.*, *Tanulmányok*... 67.), és ezek feleslegét, valamint a zsákmányolt rabszolgákat a Fekete-tenger melléki városok vásárain brokátkra, szőnyegekre és más fényűzési tárgyakra cserélték. Ugyancsak még a IX. sz.-ban a vagyonosok lóra málházott, szőnyegbe göngyölt, értékesbbről értékesebb prémeiket, ruhákra való bőroket, brokátot adtak házassági ajándékként (*Ibn Ruszta és Gardízi*). Ezt a gyakorlatot követték az új hazában is: pl. a 934. évi bizánci hadjárat alkalmával is az ejtett foglyok közül az asszonyokat és a gyermekeket szövetekért, selyem- és brokátruhákért adták el Konstantinápoly falai alatt (*Maszúdi*). Mindez esetekben nyilvánvaló, hogy nem a magyarok fejedelméről esik szó, hanem az előkelők egész rétegéről. A vezetők jóvedelmének egyik rendszeres forrása volt a vadászszákmány is (vö. *Dienes I.*, *Arch. Ért.* 1966. 220.), amelyet részben a maguk és rokonságuk, részben kísérő katonáik öltözetéhez és felszereléséhez használtak fel, az eljett vagy beszolgáltatott állatok prémjén kívül feldolgoztatva műhelyeikben a bőrt, sőt a csontokat is (l. pl. a finomabb felszerelésnek számító csontos ijaknak kizárólag szarvasagancsból készült merevítő lemezeit, a tegezek csontfedelét stb.; vö. *Dienes I.*, *ÉT.* 1969. 1038.). Mindez annyira nélkülözhetetlen volt, hogy a várispánsági szervezet kiépítésekor a különféle vadfogókról tervszerű telepítéssel is gondoskodtak (*Daróc, Hódász, Hőgyész* stb. nevű települések feltűnése; l. összefoglalólag *Heckenast, G.*, *Kora Árpád-kori szolgálónépek* i. m.). Az, hogy a zempléni sír halottját prémekekkel díszített, finom kelmékből készült köntösben hantolták el, vagy akár koporsóját bélelték ezekkel puhára, korántsem tanúskodik fejedelmi temetkezésről, különösen e vidéken nem, ahol a környék hatalmas erdőségeiben tervszerűen folyhatott a vadászat, a nyestezés. Ugyanilyen természetesnek tartjuk, hogy a fában gazdag vidéken a halott számára koporsót készítettek (l. erről alább).

8. Eredménynek tartom, hogy *Fettich* módosította egyik sajtónyilatkozatát, miszerint „Erdélyben csak néhány vasdarab” jelzi a honfoglaló magyarok nyomát, s itt már csak arról esik szó, hogy e területen „aránylag csekély” a X. századból való magyar emlékek száma. E kérdés pusztán Anonymus hitelessége szempontjából vetődött fel, s továbbra is fenntartom, hogy a leletek a Névtelen Jegyző honfoglalás-történetét nem támogatják. Való igaz, hogy az erdélyi anyag más jellegű, mint a Felső-Tisza vidéki, de *Fettich* állításával ellentétben nem az erdélyi emlékek válnak el a belső területektől, hanem épp az északkelet-magyarországi és a

vele rokon kisalföldi emlékesoport különül el bizonyos fokig — a művészi értékű tárgyak tömegesebb jelentkezése révén — az összes többi területektől. A két országhatár őrző népcsoport sajátos ötvösművességének emlékeiben a szakemberek többsége — *Győrffy György* alapvető eredményei után — nem a bevándorlás irányának bizonyosságát látja. *Fettich* ezt a véleményt nem cáfolta meg, s kísérletet sem tesz arra, hogy magyarázatot találjon a Felső-Tisza vidéki emlékeknek a kisalföldiekkel való kapcsolatára. Az a kijelentés, hogy az erdélyi emlékek „mennyiségben és minőségben messze elmaradnak a magyarországiaktól” olyan értékű, mintha valaki a dunántúli anyag szerényebb voltát róná fel, amikor pedig a források kétségtelenné teszik, hogy a Dunántúl 900-ban már a magyarok birtokában volt, s ott Árpád nagyfejedelmnek és ivadécai sorának udvarhelyei voltak. Mindez lehet meglepő, de messzemenő történeti következtetéseket ebből levonni nem lehet. Azt, hogy Erdély már a legkorábbi időkben milyen szorosan kapcsolódott az ország egészéhez, az is sejteni, hogy a kolozsvári temető veretsora (*Kovács I.*, *Közl.* II/1. 1942. 89., I. t. 1–7.) annak a kisalföldi, szeredi veretsornak (*Točik, A.*, i. m. 108., XLII. t. 1–22.) hasonmása, amely érmekkel a X. század első felére keltezett temetőből került elő, és egy olyan veretegyütttest (Uo. 107., XLI. t. 1–24.) is tartalmaz, amelynek megfelelőit az ország szívében, a budapest–farkasréti temetőben lették fel.

„A tájékozatlan, jóhiszemű olvasó” megnyugtatósára meg kell jegyeznünk, hogy noha Hampel századeleji munkái valóban csak egyetlen erdélyi leletet tartottak nyilván, *Roska Márton* 1913-ban megjelent dolgozatával (*Dolg.* 1913. 166–198.) az erdélyi honfoglalás kori kutatásban fordulópont következett be, amit *Nagy Géza* is hangsúlyozott még ugyanabban az évben (*Arch. Ért.* 1913. 268–275). A megszakítások ellenére ez a kutatás a 40-es évek közepéig igen szép eredményeket hozott, s a nyelvészeti tényeken és a történeti tanulságokon kívül épp a régészeti adatok módosították az Erdély birtokbavételéről kialakult korábbi véleményeket (l. pl. *Roska M.*, *A honfoglalás és Erdély. A történeti Erdély. Szerk: Asztalos M. Bp., 1936. 161–173; Balázs É.*, *Kolozsvár megye kialakulása. Bp., 1939. 6; László Gy.*, *A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. Kolozsvár, 1943; Makkai L.*, *Erdély népei a középkorban. Magyarok és románok I. Szerk: Deér J.—Gáldi L. Bp., 1943. 319–326; stb.*).

9. A kormeghatározásnak a felvetődött ötlethez utólag történt igazítását *Fettich Nándor* lényegében elismeri. A sírban nyugvó férfi magas termete és erőteljes alkata mellett felhozott érveket továbbra sem tartom meggyőzőnek. Érthetetlen az a feltételezés, hogy épp a test magassága szempontjából perdöntő jelentőségű lábpercek ne feküdtek volna helyükön, amikor mind a nyak-, mind a karperecek a megfelelő helyen voltak. Ez annál kevésbé valószínű, mivel a sirrajzból kitetszik, hogy a holttestet a koporsó felső végébe igyekeztek fektetni, hogy a lábaknál a lószerszámnak helye maradjon. Így a koponya egészen a koporsó végével érintkezhetett, s a vállak viszonylag magasra kerültek, ebből azonban nem következik a fej levágása. Azt, hogy a szétomló és helyükről kimozduló, eltúrható ujjcsont-maradványok önmagukban nem szolgálhatnak a termet meghatározására, minden ásató tanúsíthatja. A szablya hossza sem lehet a testmagasság bizonyítéka, hiszen azt nem földön álló, hanem nyeregben ülő férfi számára készítették, s a fő kíváncsalom az volt, hogy a fegyvert forgató kar minél messzebbre sújthasson (l. pl. *Купни-ников, А. Н.*, i. m. 68.). A szablya hosszával érvelni egyébként is következtetlenségnek tűnik akkor, amikor *Fettich* feltételezi, hogy azt csupán a temetősor, az eredeti kicserélésére készítették. Nem volt testes ember sem, hiszen a szablya a sirrajz szerint nem emiatt került a koporsó oldalához, hanem a belül melléje fektetett tegez szorította oda. Erről *Fettich* nem tesz említést, nyilván azért, mert a tegezről tanúskodó nyílcsúcsok nincsenek fordítva, és helyzetük a test megfordítása ellen tanúskodnék. Az öv szíjának hossza nem viselőjének

derékméretétől függött (*Dienes I.*, Arch. Ért. 1964. 29. 33.). A testesség cáfolásával korántsem Anonymus igazát akarom védeni, aki szerint Álmos fejedelem magas, de nem „robosztus”, hanem karcsú termetű volt (Fettich válaszából ugyanis kitűnik, hogy az újperecek vaskosságától a termet magasságáig minden adatot a Névtelen Jegyző Álmos képéhez — 4. fej. — törekszik igazítani), hiszen köztudott, hogy Anonymus Álmos, Szolta és Taksony jellemzésében irodalmi mintát követ (frígiai Dares és Anonymus párhuzamos helyeit l. *Győry J.*, Gesta regum — gesta nobilium. Bp., 1948. 41–42, 52, 81.).

10. Azt, hogy egyesek a peremterületeken a magyar sírok jórészt átvonulások, hadjáratok, katonai benyomulás emlékeinek tartják, a hozzászólásomban idézett munkák alaposan igazolják, ha Fettich felüti ezeket, látnia kell. E téves elméletre olykor egész, nagy történeti összegezők épülnek, hogy csak a vitatott mű idejét idézzük pl. *Peter Ratkoš* irányzatot dolgozta. Szerinte a X. sz. elején a magyaroknak mindössze két szállástombja volt a Kárpát-medencében: a Felső-Tisza völgyében és a Tisza alsó folyásától keletre, s később — ahogy a morvák szakaszosan visszavonják hadállásait a Tisza vidéktől (?) a Kis-Kárpátokig — kézbe kaparintják a fontosabb útvonalakat, majd támaszpontokat, táborhelyeket is létesítenek Zemplénben és az Északnyugati-Felvidéken is, ahonnan kalandozni járnak (l. La conquête de la Slovaquie par les Magyars. Studia Historica Slovaca III. Bratislava, 1965. 11–16.). Sajnálatos, hogy Fettich ezt a tévhitet válaszában újabb példákkal erősíti. A krylosi — egymástól 500 m-re fekvő — két (és nem három) honfoglalás kori jellegű sír körülményeit tudomásom szerint most készül tisztázni *Erdélyi István*. A közlemény alapján ezek halomsírok, amelyek közül az egyikben koporsó is volt, nem tűnnek tehát sebtében elhantolt, útközben hátrahagyott halottak nyugalóhelyének. A zemplénihez hasonlóan koporsóban vagy legalább is tölggyadeszkán elhantolt, nagy gonddal temetett rangos szolyvai férfisír (a sír közelében talált leletekből gyaníthatóan talán nem is egyedül feküdt itt) sokkal inkább arról tanúskodik, hogy a magyarok messze északon, a medencévé szélesülő folyóvölgyekben, ez esetben a Latorca mentén, az erdős hegyek között is megtelepedtek, mintsem, hogy „útközben halt meg a Vereckei szorosban”. A szolyvai és zempléni sír keletkezésének körülményei semmiben sem különböznek azoktól, amit a beregszászi, geszterédi és más rangos sírok esetében Fettich sem vitat. Ha a magányos temetkezések valóban csaták emlékei lennének, vajon mivel magyaráznánk meg a magukban felbukkanó, gazdag női sírok nagy számát? A honfoglaló harcok veszteségeiről szólva Fettich kérdésére hadd válaszoljak magam is kérdéssel: a XX. sz.-ban van-e olyan magyar történész, aki a Salán vezérrel vívott csatát történeti ténynek fogadja el?

11. Ösgestánk szerint Álmost Erdélyben áldozták fel, Zemplén táján sírja csak úgy lehetne, ha tetemét e vidékre szállították volna elhantolni. *Róheim Géza* elmélyült dolgozata (Ethn. XXVIII. 1917. 58–99.) óta semmi olyan tudományos értékű adat nem merült fel, amelynek

alapján Álmos szertartásos feláldozását hitelt érdemlően kétségbe lehetne vonni (l. legutóbb pl. *Hahn I.*, Istenek és népek Bp., 1968. 44.). Az újabb kutatások szerint a magyar ősvallásra is a samanizmus továbbfejlődéseként létrejött szakrális királyság intézménye volt a jellemző (l. *Voigt V.*, NyK LXVII. 1965. 379–390.), így a szent király-gyilkosságnak is ismert gyakorlatnak kellett lennie.

Anonymus más hagyományokat közöl, mint az Ösgestára épülő krónikáink, Kézai viszont a forráskritika megállapítása szerint Anonymust nem támogatja, hiszen éppen őt követve, a Hung-Hungari névmagyarozást kedvéért vezeti be őseinket északkelet felől. Az erdélyi eseményekről — nemcsak Álmos megöletéséről, de a Fehérló-mondáról is — épp ezért hallgat, noha szövegének tüzetes elemzéséből kitűnik, hogy forrásaiban az erdélyi bevándorlás benne foglaltatott (l. Erdély hét Árpád-kori vármegyéjére utaló septem castra-Simburg-Siebenbürgen etimológia; vö. pl. *Domanovszky S.*, Kézai Simon mester krónikája. Bp., 1906. 77–78, 125.).

12. A honfoglalás gyors lezajlását már a múlt század végén, a közelgő ezredéves ünnepségekre készülődve, neves történészek lényegében tisztázták, az ő megállapításait (pl. *Pauler Gyuládt*) e tekintetben azóta sem cáfolta meg senki (l. *Ipolyi A.* — *Fraknoi V.*, Jelentés a honfoglalás időpontjének meghatározása tárgyában. Bp., 1883.). A honfoglaló magyarság a besenyőktől-bolgároktól elszenvetett veregés ellenére sem volt erőtlén, kis nép, a támadás idején távollevő had épségben maradt, s képes volt arra, hogy az elveszett helyett új hazát szerezzen. A Kárpát-medence gyéren lakott területén (a mohamedán források szerint a nándorok és marótok között tíz napi pusztta járóföld terül el; Regino szerint ezek az „avar puszták”), a Dunáig és Garamig őseink kevés ellenállásra találhattak. Településtörténeti vizsgálódásaink alapján bizonyosak vagyunk abban, hogy a honfoglaló magyarság temetőit — ha ezek részben más jellegűek is, mint az északkeletiek — más területeken is, a Felső-Tisza vidékihez hasonló sűrűségben meg lehet találni.

— Végezetül legyen szabad megjegyeznem, nem volt hibája a vitaülésnek, hogy a résztvevők aggályait előre nem hangolták össze, hanem mindenki saját ellenvetéseit sorakoztatta fel. Fettich Nándor szeretne a nyilatkozatokban ellentmondást találni, noha a nézetek nagyon is egységesek, csupán a megfogalmazás módjában van különbség: vagyis „rendes sírról van szó” (tehát nem véres gyilkosság nyomáról), nem fejedelemről, még csak nem is törzsfőről, hanem az e helyen birtokló s a zempléni várban lakozó nemzetségfői család egyik előkelő férfi tagjának, azaz a Fettichnek oly kedves Anonymus nyelvére fordítva a szót, „Ed vagy Edömen”-nek (vagyis a két kumán-kabar vezér egyikének, az Abák legendás ősnének) sírjáról, akinek a Névtelen Jegyző e tájon juttat birtokot. A sír személyhez kötését éppoly kevésbé kísérelhetjük meg, mint bármely honfoglalás kori lelet esetében. A fő kérdésben mindenki egyetértett, vagyis abban, hogy Zemplénben nem Álmos sírjára leltek rá, amint erről Fettich Nándor válasza sem győz meg bennünket.

Dienes István

Fettich Nándor kéziratának megvitatása során a mű külföldön való megjelentetését azért elleneztem, mert Fettich messzemenő történeti következtetéseket vont le történeti forrásokból a forráskritika ismerete nélkül és az ide vonatkozó irodalom teljes mellőzéseivel. Fettich válaszában bizonyítani óhajtotta, hogy ő igenis ért a forráskritikához, — úgy vélvé, hogy a forráskritika az írott források szavainak magyarázatát, az e felett való vitakozást és kritizálást jelenti. Ezt kell feltételeznem magabiztos válaszából, annál is inkább, mert a történeti forráskritika lényegét meg sem közelítette.

A történeti forráskritika sikeres művelése feltételezi a források egy csoportjának teljes tartalmi és nyelvi ismeretét a reá vonatkozó irodalommal együtt. Ez azonban még csak előfeltétel. A forráskritika valójában a forrás létrejöttének kritikai vizsgálata, annak érdekében,

hogy a forrás történeti értékét meg lehessen állapítani. A forráskritika eredményeképpen állapítható meg, hogy egykorú, közel egykorú, vagy az eseményektől távolálló, és milyen távol álló forrásról van szó, hogy műfajilag hová sorolható: jogi tények rögzítése, átélte dolgokról való beszámolás, annalista feljegyzés, hagyomány írásba foglalása, krónika, regényes gesta, legenda, avagy más forrás közé; hogy szerzője tárgyilagos, avagy valamilyen irányban elfogult; végül hogy eredeti kézirattal, másolattal, fordítással, kivonattal avagy hamisítvánnyal állunk-e szemben.

Fettich, mint egy más tudományterületen működő tudós természetesen nem tudja a forrásokat a különböző történeti segédtudományok oldaláról megközelíteni. Amikor egy történeti szöveget kezébe vesz, nem látja mögötte automatikusan a kéziratot, létrejöttével és utóéletével

együtt, ami a régi történet művelőitől ma már ugyanúgy megkívánható, mint egy régésztől az, hogy a feldolgozandó tárgy mögött automatikusan lássa a lelet előkerülési körülményeit.

A tudományok specializálódása az oka, hogy erre más tudománysszakbeli ma már alig képes, és ez eredményezi, hogy a más tudományág területére kalandozók többnyire a dilettantizmus határmesgyéjén mozognak.

Egy régésznek ilyen esetben nem is lehet más feladata, mint hogy a felhasznált forrás értékéről a legújabb irodalom alapján tájékozódjék. Fettich ezt nem tette meg, de annál emeltebb hangnemben vitázik.

Miről is van ebben a vitában szó?

Hozzászólásomban a következőket írtam: „A zempléni sír Álmossal való azonosításának alapja bővebb krónikáink azon megjegyzése, hogy a honfoglalás után „Álmost Erdélyben megölték”. Ez a mondat a XI. sz.-ban készült régi gestára vezethető vissza és így hitelt érdemel. Fettich elfogadja a mondatból azt, hogy Álmost megölték, de nem fogadja el azt, hogy ez Erdélyben történt, ill. nyakatekert magyarázatokkal igyekszik elhitetni, hogy Erdélyben nem Erdélyt kell érteni, hanem lehet Zemlént is. . . . Az ősgesta után 150 évvel később, 1200 körül írta Anonymus regényes Gestáját. . . . Szerinte a honfoglalás után Álmos Ungvár elfoglalása után meghalt. Anonymus tehát egy szót sem szól megölésről, de a halálesetet sem Zemlennél jelöli meg.” Fettich válaszában elmarasztal, hogy Anonymust úgy értelmezem, hogy Álmos Ungvár elfoglalása után meghalt; a forrás szerint ui. az Ungvárra való bevonulást követően, még Álmos életében — *ipso vivente* — választják vezérré Árpádot, többé azonban nem szerepel, csak Árpád. Ezt mindenki — maga Fettich is — úgy értelmezi, hogy Álmos Ungvár elfoglalása után meghalt. Ha ugyanis nem így értelmeznénk, abból az következne, hogy Álmos meg sem halt. Fettich sajátos rabulisztikával az *után* szónak esetleges rövidebb időre vonatkozó értelmezésével szemben egy olyan kicsit hosszabb értelmezést szeretne adni, amely legalábbis Zemlénig elvezet, de tovább nem. Hozzászólásomban nem foglaltam állást abban a tekintetben, hogy Anonymus szavai hosszabb, vagy rövidebb időre bekövetkező elmúlást tételeznek fel; azért nem, mert Anonymus gestája nem tekinthető szavahihető forrásnak, és eseményleírásának taglalása legfeljebb irodalomtörténeti vizsgálódás számára lehet tanulságos.

Anonymus művét a honfoglalás után 300 évvel írta s írott forrásai a honfoglalás részleteire nézve nem voltak. Olyan időbeli távolság választotta el őt a honfoglalástól, mint bennünket a vasvári békétől. S művének kb. olyan hitele van, mint lenne egy történeti regénynek, amely ma a török elleni harcok eseményeiről történeti ismeretek nélkül készülne. Ha egy ilyen történeti regényt összevetnénk az egykorú forrásokkal, az ugyanúgy ellentmondások tömkelegét tüntetné fel, mint Anonymus gestája. Elég itt annyit megjegyezmem, hogy a IX. sz.-i történeti forrásokból kb. 20 olyan történeti személyiség neve állítható össze, aki a Kárpát-medencében a honfoglalás előtti évszázadban fontos szerepet játszott. Anonymus egynek a nevét sem ismeri; az ő általa ilyenekként szerepeltetett történeti személyiségek — uralkodók, főemberek — viszont semmilyen egykorú forrásban nem lelhetők fel, csupán az Árpád-kori helynévanyagban.

A magyar régészet, történelem, nyelvészet és ember-tan képviselői három évvel ezelőtt azért gyűltünk össze, hogy megvitassuk a szerzőnek a zempléni leletről írt és az előzetes híradások alapján szokatlan eredményekre jutott könyvét. A könyv szövegét a szerző rendelkezésünkre bocsátotta, de ő maga az utolsó pillanatban, ásatására való hivatkozással, távolmaradt. Én is utolsó pillanatban kaptam a meghívót, de messze Csongrádról mégis eljöttem (s nem Pest szomszédságából!) mert fontosnak véltem a vitát, s az ásatást egy napra lényegtelen munkákra tereltem s felügyelettel ott tudtam hagyni. Nincsen olyan ásatás, amelyet ne lehetne — jelen

Mindezt a történészek régóta tudják, Fettich azonban nem akarja tudomásul venni. Ez önmagában nem volna baj, hiszen sok ember él téves történeti tudatban. A baj ott kezdődik, mikor valaki elavult, vagy hibás nézetek érvényrejuttatásáért harcol. Fettich küzd, vitázik olyan tudományos területen, amelyen a szakmai ismeretei sincsenek meg. Elég példaképen felhoznom erre az alábbi érvelését: „. . . Györffy minden könyvében és cikkében, Álmos sorsának tárgyalásánál is mellőzte az egyik fő forrást, a pozsonyi krónikát.” Ez a mondat a történeti forrásokban tájékozatlanok számára megteheti a hatást. Mégis csak hanyagság ettől a Györffytől, hogy az egyik fő forrást figyelembe sem veszi — mondhatnák. Valójában Fettich kijelentése teljesen hibás és megtévesztő. A pozsonyi krónika — mint erről Fettich Domanovszky tanulmányából (Századok 1905. 405–419) és az általa citált kiadás bevezetéséből (Szentpéter: *Scriptores rerum Hungaricarum* II. 9–11) meggyőződhetett volna, nem más, mint a közismert XIV. sz.-i bővebb krónikák egy Sambuccussal rokon kéziratának hibás kivonata. A XIV. sz.-i kivonatoló ugyan kb. 15 helyen egy-egy félmondatot és a végén egy zárommondatot beszurt, de ezt is csak a későbbi korok tárgyalásánál, s ez szövegének alig 1–2%-át teszi ki. Erre azután ráduplázott egy XV. sz.-i magyarul sem tudó másoló, aki a neveket sem tudta olvasni, s így írt *Leel* helyett *Leel-t*, *Kund* helyett *Kwid-et*, *Chak* helyett egyszer *Cakak*-ot másszor *Kaak*-ot és a rengeteg elírás sorában *Herdel* helyett *Herdelwebo*-t. Ha tehát valaki a teljes szövegű krónika helyett egy ilyen hibás kivonat névalakjait részleteti előnyben, az kb. olyan eljárás, mintha egy mőtörténész a magyar korona egy részletének vizsgálatánál a fénykép helyett egy hibás, kisméretű rajzot propagálna. Ez az oka, hogy történészek nem használják a Pozsonyi krónikát ott, ahol a Budai vagy a Képes Krónika bővebb szövege rendelkezésre áll.

Ami Erdély nevét illeti, a bővebb krónikák két korábbi kéziratában a megfelelő helyen *Erdehw*, *Erdelu* olvasható, míg a Budai és Dubnici krónika *Erdeel*-t ad (i. h. I. 287). Kézai az erdélyi Gyulánál *Erdevelu* névalakot ír (I. 166). Jakubovich éppenséggel az ősgestából vezeti le az alábbi Ritiusnál fenntartott szövegrészt az erdélyi Gyuláról: „eiceto Gyula duce *Ultrasyluano* fecit etiam sui iuris *Herdechelin* [o: *Herdecheliu*], quam vocant provinciam, quam Gyula possidebat” (Magyar Nyelv 1922. 163). Az összes krónikában található névvariánsokat — a pozsonyi krónikáét is — megtalálhatná Fettich Gombocz–Melich: Magyar Ety-mologiai szótárának *Erdély* címszava alatt (I. 1596–98), s ebből megtudhatná, hogy e név az *erdő* és az elavult *elü*, *pars ulterior* szó összetétele és jelentése: „erdőntúli rész” — ami egyébként a gyakori *Ultra Silvas ~ Ultrasilvanus* párhuzambaállításból is kiderül. Ebből azonban rá kellene ébrednie, hogy a régi *Erdőelü* helynév szabályos fejleménye: *Erdély*, és Zemlennel kapcsolatos ötletének tudományosan semmi alapja nincs.

Fettich, amint ez hozzászólásából kiderül, az érveket higgadtan mérlegelni már nem képes. Most már nem az igazságért harcol, hanem csak a látszatért. S így méltán felmerül a kérdés, hogy vajon feladata-e az Archaeológiai Értesítőnek, hogy egy ilyen vitát folytasson.

Györffy György

esetben néhány órára — abbahagyni. Ez felmentett hozzászólásom részletezésétől s most is felment, mert csak nagyon gondos szövegvizsgálattal tehető meg, erre pedig most itt ívszámra menő hely nincs. Igen alaposan ismerem a szöveget és — ha megjelenik majd — pontról pontra menve mutatom ki, hogy az egész gondolatmenet hibás, és a szerző tévedést tévedésre halmozva vonja le a sirrajzról a következtetéseket. A könyv többi része ezen alapszik, mivel azonban az alapozás teljesen elhibázott a könyv többi részével nem is foglalkozom. Tehát ismétlem:

1. A tetemet nem fordították meg.
2. A fejét nem vágják le.
3. Nem volt magas ember.
4. Nem cserélték ki mellékleteit.

Sajnálom, hogy Fetti ch dr. nem méltatta értekezletünket arra, hogy eljőjön, ott pontosan elmondtam volna összes megfigyeléseimet. Egyébként ezek nem titkok,

1. A Magyar Nyelv 1965. júniusi számának Levélszekrény rovatában (MNY. LXI, 255–6) jelentettem meg „Fetti ch Nándornak az »apagyilkos« Árpád fejedelem dolgában” című közleményt, ami az 1965. július 20-i vitaülésen elhangzott hozzászólásként belekerült a vitaülésről az Archaeológiai Értesítőben közölt tájékoztatóba. — Hozzákapcsolódik Fetti chtől a „Válasz Pais Dezsőnek a zempléni honfoglalás kori fejedelmi sír dolgában” a Magyar Nyelv 1968. szeptemberi számának Levélszekrény rovatában (MNY. LXIV, 382). — Erre tettem meg észrevételeimet a Magyar Nyelv ugyanazon számában technikai okokból ketté választott közleményben, úgyhogy az egyik rész címe: „Tehát Árpád mégsem volt apagyilkos, de Szomotor mégis Zomorutor volt?” (i. h. 382–4), a másiké: „Szomotor: Szomorú-tor – Rihó-tábor” (i. h. 343–6).

Minthogy a viszontválaszra felajánlott lehetőséget nem kívánom túlzottan igénybe venni, csak a különösebben lényegesnek ítélt mozzanatokat ismertetem a MNY.-beli közleményből.

2. Íme először válasznak a Levélszekrénybe tett szakaszából való idézet (MNY. LXIV, 383–4):

„Szívesen fogadnám utólag, ha Fetti ch barátom felelne nekem, hogy az őrá való hivatkozással megjelent — és nem cáfolt — közleményekből nem lehet-e és nem lehet-e joggal következtetni nekem vagy másnak, hogy Árpádnak köze volt Álmos »meggyilkolása«-ához, mégha a nálam alkalmazott »a p a g y i l k o s« szó nem szerepel is bennük.

»A kicserélt eredeti méltóságjelvények, amelyeknek utánzata valószínűleg Ungvárról hozott aranyakkal készült, világos utalás arra, hogy a fejedelemnek kijáró, sátor alatti felravatalozást, és a nép búcsúzását a halottól, az elsiratással együtt, a földvárban legalább látszat szerint [A kiemelés az eredetiben.] megtarthatták. (Tükör: i. h. 27.) — És én helytelenkedve mondtam volna: »porhintés céljával végrehajtott dísztemetés«?

Megköszöném, ha Fetti ch tájékoztatna arról is, hogy milyen részességet tulajdonított, illetőleg tulajdonít most Árpádnak abban az eseményben, amelyet a Petőfi Népének a tőle »teljesen tárgyilagos« minősítést nyert ismertetése sejtelmesen így jelöl meg: »Zempléni-ben zajlott le a jelek szerint a magyar történelem első nagy tragédiája«. A kecskeméti előadásban valószínűleg több szó esett a »tragédia« közelebbi természetéről.”

3. A Szomotor: Szomorú-tor kérdésben a MNY.-beli újabb közleményből a következő tájékoztatást adom.

Szirmay Antal „Notitia topographica, politica inelyti Comitatus Zempleniensis” című — az előző szerint 1797-ben kész és 1803-ban kiadott — munkájának §. 285. pontjában (283. l.) található: „Szomotor olim Zomorú-tor pagus Hungaricus, Helv. confessionis, oratorio, et ministro prouisus, 604. iugerorum. Triste funebre convivium Hungaris designans.”

Utána a Szomorú-tor névalak keletkezésére nézve három lehetőséget jelöl meg Szirmay: Indítékot szolgáltathattak: 1. római temető-helyek, amelyeket Szirmay e munkája §. 84. pontjában (51. l.) ismertet, s amelyekről Fényes (MgGeogrSz. IV, 152) is tud Szomotor-ral kapcsolatban; 2. a Labor felakasztása alkalmából rendezett gyásztor; 3. a falu református papjának szűkös javadalmazása.

Az utolsóról így ír Szirmay: „Alii a tenuiori paraciae prouentu; nam vetus est de hoc, et non longe dissito loco Bereczky adagium:

bárki maga is rájöhet, ha a sirrajzot pontosan tanulmányozza és honfoglaláskori irodalmunkat — a szerző munkáin kívül is — ismeri. Készséggel vállalom, hogy a megjelenő könyv kézhez vételétől számított egy hét alatt pontos, és dokumentált bírálatomat a Szerkesztőség rendelkezésére bocsátom, közlés végett.

László Gyula

A' Bereczky, et Szomotor,
Caue tibi Praedicator.
Nam Bereczky cum Szomotor,
Erunt tibi Szomorú-tor.”

Az 1804-ben és 1807-ben megjelent „Hungaria in Parabolis”-ban a Laborhoz fűzött változatot veszi csak fel Szirmay, mégpedig bizonyára azért, mivel saját ötlete utóbb határozott nézetévé szilárdult.

Én most afelé hajlok, hogy a Szomotor: szomorú tor viszony megfelelő magyarázata végett elsősorban a Szirmaytól közölt és szerinte „vetus”, vagyis régi — falucsúfoló jellegű — verset kell figyelembe vennünk. Az ebben foglalt tréfa úgy keletkezhetett, hogy nyilván református egyházi körökben a helynév tor részét a ’lako-ma’ jelentésű tor szó gyanánt önállósították, és eléje a Szomo részből alakított szomorú jelzőt tették.

Tehát szerintem a Szomorú-tor-t, illetőleg Zomorú-tor-t mégis csak „fabrikáltak” a Szomotor-ból. Sőt a „fabrikálásból” bizonyára kivette a részét Szirmay is, amikor a „Notitia topographica”-ban ezt írta a helységgel foglalkozó paragrafus élére: „Szomotor olim Zomorú-tor”. Az utóbbiban az Sz-nek Z-s írással való régiesítése nyilván tőle származik, aki a korai oklevelek és egyéb régi írásos emlékek — köztük a helynév Zomothor alakjának (a »Notitia historica« 9. l.-ján tárgyalja az 1263: »terram Zomothore-t) — ismeretében jól tudhatta, hogy az sz hangnak hajdan a z betű szokásos jele volt. Így jogtalanul akarja tőle Fetti ch elvitatni az „ősi forma” ismeretét, illetőleg egy ilyen „ősi forma” kellő megkonstruálására való képességet. Egyszersmind Fetti ch kijelentése, mely szerint: „A Zomorutor ... a »Z« kezdőbetű tanúsága szerint már a középkorban megvolt”, — enyhén szólva — több mint erőltetett, annál is inkább, mivel számolni kell azzal is, hogy az archaizálás divatja a XVIII–XIX. század fordulóján egyre jobban terjedőben volt.

A továbbiakban kimutatom, hogy a Szomotor helynév Szomorú-tor-rá, illetőleg Zomorú-tor-rá való átalakításának többi előfordulása — a Lipszky-féle 1808-ban megjelent Repertoriumbeli „Szomotor olim Zomorutor h.” adaton kezdve — mind Szirmay két munkájára mennek vissza.

Válasznak a Rihó-tábor-dűlő-re vonatkozó szakaszát (MNY. LXIV, 345–6) itt nem ismertetem, csak azt jelzem, hogy a benne előadottakat fenntartom.

4. El tudnám képzelni, hogy a MNY.-beli ketté osztott közleményemben foglalt kérdések és felvilágosítások számbavétele alapján a hozzászólásokra szánt válasznak velem kapcsolatos részeiben Fetti ch némi módosításokat tesz.

5. Fetti ch a vitaülésen elhangzott hozzászólásokra adandó válaszában (109. l.) ezt írja: „Árpád szerepének ez a [tőlem és más hozzászólóktól való] beállítása elsősorban a sajtóközlemények pontatlanságából és talán e szerepnek a kéziratban nem egészen világos előadásából származott. Annnyira természetesnek tartottam, hogy Árpád nem lehetett »apagyilkos«, hogy ezzel nem is foglalkoztam részletesebben. A vitaülés egyik tanulságaként most ezt pótoltam a kéziratban.”

A válaszban közölt pótlás tehát bizonyos módosítás. — De vajon kielégítő módosítás-e?

A pótlásban ezt olvashatjuk: „Árpád hat sich persönlich nach Zemplin begeben, gewiss nicht mit dem Ziel, das Todesurteil an seinem Vater zu vollstrecken. Er war, wie es in allen Quellen eindeutig zu lesen ist, von den Sorgen der strategischen Aufgaben vollkommen über-

häuft." Alább meg ez található: „In Zusammenhang mit ihm [Árpád] ist irgendeine andere Funktion [mint csak a további katonai akció megtervezése] in den schriftlichen Quellen nicht zu finden." Szívesen fogadnék némi jelzést a forrásokról, amelyekből „eindeutig" tudomást lehet meríteni a „honfoglaló" Árpád *Fettichtől* emlegetett stratégiai tevékenységére vonatkozólag. — Azt mondja *Fettich*, hogy a Bodrog nyugati partján fekvő Zemplén nem esett bele a felvonulási vonalba, mivel a Bodrogtól északnyugatra levő országrészeket Árpádék egyelőre nem akarták megszállni. En korántsem tartom hitelesnek mindazt, amit Anonymus a honfoglalás lefolyásáról, illetőleg hadmeneteiről előad. Mégis figyelmébe ajánlom *Fettichnek* a következőket: 1. a honfoglalási Gesta 15. és 16. fejezete szerint Árpádnak Salánhoz küldött követei a Sátorhalomról lefutó folyócska: Ketelpataka beömlésénél, vagyis a későbbi Sárospatak szomszédságában úsztattak át a Bodrog nyugati partjára, és annak mentén lovagoltak Tarcal hegye, a későbbi Tokaj felé; —2. a 17. fejezet szerint „Árpád vezér és nemesei pedig nagy örömmel felkerekedtek Hung várából s a Tarcal hegyén túl ütöttek táborn a Takta vize mellett elterülő mezőn, egészen a Szerencse (Szerencs) hegyéig". És mindez a Bodrogtól nyugatra esik!

A pótlás ezzel fejeződik be: „Wir sind nur an Vermutungen angewiesen. So lässt sich voraussetzen, dass einige der Eingeweihten sich in der Besatztruppe Árpáds nach Zemplín begaben, dort einen Umsehau hielten und

in der Stille die Vorbereitungen zur Vollstreckung des Urteils trafen."

Bocsásson meg *Fettich* barátom, ha a felajánlott pótlásból — valószínűleg másokkal együtt — többé-kevésbé azt bírom kiolvasni, hogy Árpádnak más irányú bokros teendői miatt nem volt érkezése Álmos meggyilkolása ügyének intézésére. — És — kérem — itt vannak azok a rejtélyes „einige Eingeweihten". Kinek a beavatottjai ők: Kurszáné, a gyuláé, a karcháé, a *Fettichtől* ad hoc alkalmazott főáltosé vagy talán — Árpádé? — De az utóbbi esetben baj van Árpádnak az apagyilkosság vádja alól való mentesítésével. Mert hiszen gyilkos lehet és lehetett régen is valaki, aki nem saját kezűleg ölt.

És kérdem, muszáj — ha török, ha szakad — erőszakolni, hogy Álmos gyilkosság, sőt politikai gyilkosság áldozata volt. — Szerintem: egyáltalában nem!

Éppen ezért is a *Fettich*-féle pótlást — hogy is mondjam? — inkább egy az adatokon fölülemelkedő történeti regényíró nem éppen sikerült műalkotásának részeként minősíteném, nem pedig egy történet- vagy régiségtudós megnyilatkozásaként.

6. A magam részéről örülnék, ha *Fettich* barátom, ami a zempléni sírleletet illeti, nem ragaszkodnék az Álmoshoz kapcsolt és *Zomorutor*-ral meg *Rihó-tábor*-ral körített — szerintem még a légnél is lengőbb anyagból kapott — gyilkossági krimihez.

Pais Dezső

A vitát az Archaeológiai Értesítő Szerkesztőbizottsága a fentiekkel lezárttnak tekinti.

Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. XVIII. kötet. Budapest 1966—1967. Múzeumi Ismeretterjesztő Központ. 296 lap, 120 ábra

Magyarország területén a Duna vonala a történelem folyamán vagy elválasztotta egymástól a két parton megtelepült népcsoportokat, vagy egységbe fogta össze a mellékfolyók mentén lehúzódó lakosságot. *Patay Pál, Adatok Budapest környékének újkőköréhez és rézköréhez* címen nagyjából ebben az összefüggésben tárgyalja fővárosunk legrégebbi településnyomait. Néhány Budapest környéki neolitikus lelőhely anyagát ismerteti, amelyek külön-külön nem nyújtanának elegendő anyagot a publikáció számára, de együttesen, topográfiai egységben nézve, új eredményekhez segítik a szerzőt. A lelőhelyek, — Mende, Szentendre, Somodorpusztá—, mintegy 30 km-es átmérőjű körben veszik körül Budapestet. A vonaldiszes kerámia középső, kottafejes díszítésű kerámiával jellemzett csoportjához tartoznak, illetve a vonaldiszes legfiatalabb, vagyis zselizi korszakából valók. Fővárosunk területén a vonaldiszes kerámia legidősebb korszakából még nincsenek leleteink; a pesti oldalon, — Gödöllőtől a Ceglédi-dombokig, valamint a Duna jobb partján, a fent említett kottafejes díszítésű kerámia jelzi a legkorábbi betelepülők útját. Ezek a népcsoportok mint a Rajna és Duna mentén mindenütt, a földművelésre alkalmas lösz vidéket népesítették be. Figyelemre méltó a szerzőnek az a megfigyelése, hogy a későbbi, festett kerámiás kultúrcsoportok ugyanazokról a területekről ismeretesek; Budapest körzetében e két korszak lakossága azonos vidéken élt s ami ennél is fontosabb, azonos módon települt. Lehetőleg enyhe dombvidéken, szétszórtan és nem tell-szerűen húzódnak a lakhelyek, amelyek jellegzetessége az oszlopvázas nagyház. Amikor tehát az újkőkör végén ezen a területen a vonaldiszes kerámia kultúrájából kialakult a festett kerámiával jellemzett kultúra, ez önmagában véve egységes topográfiai kört jelentett. Szerző ezért helytelennek tartja, hogy az irodalomban többnyire a Dunántúlon kívüli festett kerámiás kultúrcsoportokat is a lengyelihez sorolják. Javasolja, hogy a kutatók utaljanak arra, hogy szűkebb, vagy tágabb értelemben használják a lengyeli kultúra meghatározást. Utóbbi esetben szerencsésebbnek tartaná a „középdunai festett kerámiás kultúra” elnevezést, viszont szorosabb értelmezésnél a lelőhelyet konkrétan kéne megnevezni, pl. „a lengyeli kultúra zengővárkonyi csoportja” formában. Szerző továbbiakban párhuzamba állítja a középső Duna-szakasz mentén előkerült festett kerámia kultúrcsoportjait az Alföld leletanyagával és megállapítja, hogy ez a tiszai kultúra legvégén lépett fel, de ennek kellett kitöltenie azt az időszakot is, amelyet a tiszapolgári kultúra jellemez s amelyet már korai rézkornak nevezünk.

Budapest vidékén a Kisalföld helyi csoportjainak befolyásával vegyesen található a lengyeli festett kerámia kultúrája. Fővárosunk területe tehát attól az időtől kezdve, amikor ezen a vidéken a vonaldiszes kerámia népcsoportjai megtelepültek, egészen a rézkor elejéig, szorosan kapcsolódik a Dunántúl északi részének és a Kisalföldnek a kultúráihoz.

Kovács Tibor, Eastern connections of north-eastern Hungary in the late Bronze age, című tanulmányában új megvilágításba helyezi az észak-magyarországi nép-

csoportok történetét a későbronzkor időszakában. 66 lelőhely anyagát ismerteti a Szamos—Tisza közéről. Ezek egyrésze az irodalomban eddig még nem szereplő új ásatások eredménye, többségük már ismert leletpublikációk korrekciója, illetve újraértékelése. A temetkezési szokások változása révén, a fontosabb tárgyi emlékek módosulásai segítségével és az import árúk távolabbi kapcsolatainak útmutatásával egyes népcsoportok bevándorlását és a helyi lakossággal való együttélését meggyőző okfejtéssel bizonyítja. Eredményei módosítják a későbronzkori lakosság egyes csoportjainak az arányát a Nyírségen és környékén. A tanulmány elterjedési térképéből kitűnik, hogy a 66 lelőhelyből mindössze 5 tartozik valóban a Felsőszöcses kultúrához, 18 az Egyek néven nyilvántartott tumulus (halomsíros) temetkezéssel jelzett kultúrához s 43 lelőhely, vagyis a többség, a Berkesz—Demecser csoporthoz sorolható.

Fontos, hogy időbeli különbségeket tud kihámozni az eddig nagyjából egységesnek tartott népcsoportok között; megfigyeli, hogy az egyeki halomsíros kultúrát a felsőszöcsi—keleti kapcsolatokkal rendelkező—népesség olvasztotta be a későbronzkor első felében. A Berkesz—Demecser lelőhelyeinek temetkezési ritusa és kerámia anyaga újat jelent a területen. 40%-ban helyi gyökerek nélküli, viszont szorosan kapcsolódik a Kárpátok külső karéján élő ún. komarovói kultúrához. Szerző arra gondol, hogy e kultúra egyik népcsoportja rejlik a berkesz—demecseri csoportban, akik viszont vándorlásuk során az észak-moldovai Noa kultúrával is érintkeztek, mielőtt területünkre érkeztek volna. Egyek és Felsőszöcs nem érték meg önállóan a későbronzkor második felét, bár egyes ritusok és kerámiatípusok arra mutatnak, hogy e helyi népcsoportok kisebb töredékei beolvadtak a később beözönlő nagyobb népi egységekbe. A Szamos—Tisza közén éppen ennek az új kultúrának a kialakulása jelenti a választóvonalat a későbronzkor első és második fele között. Szerző azt is megfigyeli, hogy a Berkesz—Demecser kultúra végét elrejtett kincsleletek sora jelzi, ami arra vallana, hogy külső ellenséges betörés számolta fel az egyébként egységes területet hosszan uraló népességet. Az elrejtések iránya kirajzolja a menekülés, illetve a támadás vonalát. A kultúrán belül kialakult életforma tanulmányozásához új ásatásokat kellene folytatni.

A kötet harmadik őskori cikke is új szemszögből és friss ötletekkel közelít meg egy sokat vitatott témát, a szkíta szarvasábrázolások kérdését. *Kádár Zoltán, Quelques aspects de la détermination zoologique des cervidés scythiques, à propos de celui à Zöldhalompusztá*, című tanulmányában abból a megfontolásból indul ki, hogy minden nép civilizációjának megismeréséhez előbb azt kell tudnunk, hogyan látták és mit láttak maguk körül a vallási elképzeléseket formába öntő művészek. A szkíta művészek esetében tehát az lenne a kérdés, milyen állatok közt éltek, s azokat mennyire ábrázolták élethűen, illetve mely korszakban jutottak el a stilizálás már merőben öncélú fázisához. A tanulmányban a szkíta állatábrázolásokon belül a szarvas mellett annak két további válfaja szerepel, a rénszarvas és jávorszarvas. Szerző utal Tchenova kutatásaira, aki Minsszel szemben bizonyítja, hogy az emlékeken szereplő díszítőmotívumok nem vezethetők le egyetlen közös szibériai típusból. A térképre vetített 130 ábrázolás közül mindössze 35 származik olyan területről, ahol ma is együtt él a három

szarvas fajta, viszont köztudomású, hogy a rénszarvas egykor lényegesen nagyobb területen élt, feltehetően a Fekete-tenger partjáig, az meg éppenséggel ismert, hogy a jávorszarvasra még a XV–XVI. sz.-ban vadásztak is Kelet-Európa hegyes, erdős vidékein.

Szerző szétválasztva a legjellegzetesebb szkíta motívumokat arra figyelmeztet, hogy a zöldhalompusztai emlékek szarvasa zömök, naturalisztikus, rusztikus típusával szemben a tápiószentmártoni nyújtott formájú, elegáns állatalakja az előző derivációja révén keletkezhetett. Érdekesen, a kettő közé helyez egy gartchinovói példányt, amely a stilizálás kettő közötti fázisából való. Szerző ennek alapján megállapítja, hogy a zöldhalompusztai emlék lenne a korábbi, s a stilizált változatok a későbbiek. Ennek kapcsán megjegyzi, hogy a zöldhalompusztai lelet a szkíta szarvasábrázolások legnyugatibb előfordulását jelenti, s minden bizonnyal jávorszarvast mintázott a művész; ez az állatfajta bizonyíthatóan élt az i. e. VII–II. sz. között ezen a területen.

A szkíta szarvasábrázolások közelebbi meghatározását éppen az ornamentikában jelentkező erős stilizálási hajlam nehezítette meg. Ezért a zöldhalompusztai típus, ahol még jól fel lehet ismerni a jávorszarvas jellegzetes vonásait, (széles állkapcsát, zömök testét, rövid lábait, hegyes agancsát,) kiválóan alkalmas kiindulópont lehet a vizsgálódásokhoz. Ez a figyelemre méltó felismerés a teljes emlékekanyag időrendi sorrendjében valamint a típusok topográfiai elterjedését nézve, a szkíta kori művészet új értékeléséhez vezetethet.

A római kori kutatás számára a rövid ideig forgalomban levő törekeny üvegedények kronológiai táblázata a legjobb datáló eszköz lehetne. Sajnos, a római üvegek feldolgozása birodalomszerte várat magára. A század elején néhány katalógus ismertette egy-egy híres gyűjtemény mutatósabb példányait, de az akkori kutatási szintnek megfelelően a közelebbi korhatározás igénye nélkül. Az újabb publikációk most kezdik segítséget venni a modern vegyvizsgálat adta lehetőségeket. Talán ezen az alapon sikerül legalább a nagyobb gyártási központok áruját kiválasztani az egyébként nehezen elkülöníthető formakincséből. Amikor *Barkóczy László, Die datierten Glasfunde aus dem II. Jahrhundert aus Brigetio* címen kiválogatta a brigetioi datálható leletegyüttesek üvegtárgyait, a pannóniai kutatás számára nélkülözhetetlen segítséget nyújt. Dolgozatában 81 üvegedényt közöl, amelyeket 29 típusra vezet vissza. Eredményeit fokozza az a tény, hogy e 29 típus nagyjából 50 éves időközből való, 120–170 félszázadából, amikor a városi életforma Pannónia duna menti városában is stabilizálódott. Ezek szerint az üveg import a határmenti táborhelyeken és katona városokban Traianus uralkodásának utolsó éveiben indult meg nagyobb mennyiségben. A Marcus utáni stabilizációs korszak 10–15 éves periódusát (vagyis a század utolsó évtizedeit) a III. sz. első felének üveggyártásától egyelőre még nem lehet megnyugtatóan elválasztani.

Szerző különböző megállapításokra jut a pannóniai üveg importtal és a helyi üveggyártással kapcsolatban. Az importált áruk közül egyelőre négy legjellegzetesebb csoportot választ szét, az itáliai, rajnai, keleti (szíriai) és nyugat-pannóniai csoportokat. A korábbi véleményektől eltérően arra figyelmeztet, hogy a II. sz. elején a kölni, illetve germániai üvegek még nem árasztották el a pannóniai piacokat. Felhívja arra is a figyelmet, hogy a keleti mesteremberek, akik Hadrianus alatt a rajnai üveggyártást is érezhetően új irányba terelik és fennállítják, feltehetően az éppen abban az időben meginduló pannóniai üzemek megindulásában is szerepet játszhattak. Az import százalékos arányára még nem lehet következtetni, ezért vagyunk nehéz helyzetben a helyi termékek meghatározásakor. Szerző szerint az eddigi adatok figyelembe vételével Aquineumban és valószínűleg Brigetioiban is, a II. sz. elejétől kezdve voltak üvegáru üzemek. Kérdéses, hogy milyen szerepet játszottak a duna menti üveggyártásban a délnyugat-pannóniai műhelytulajdonosok a már említett keletiek mellett. Egyéb árufejű analógiájára ugyanis B. L. arra gondol, hogy tőkéjükkel ezek rendezték be a legkorábbi műhe-

lyeket a Duna menti városokban, illetve délnyugat-pannóniai műhelyek leányvállalataiban másodkézből gyártották az eredeti típusokat.

Mind több olyan avarokori temető feltárására kerül sor a Dunántúlon, amelynek anyaga vagy a későcsászárokori római településekkel van valamiféle kapcsolatban, vagy az avarokori és honfoglaláskori lakosság érintkezésének problémájához szolgáltat adatokat. Cs. Sós Agnes, *A dunaszekesői avarokori temető* című feldolgozása mindkét témakört érinti. A dunaszekesői téglagyár területén előkerült temető 79 ásatásból származó síregyüttese mellett bemutatja a korábbi szórvány leleteket is. Részletesen kidolgozza az övgarnitúrák, ékszerek, kerámia-típusok kronológiáját, s megállapítja, hogy a leletek között kora avar kori nincs, legfeljebb olyan típus, amely már a VII. sz.-ban is használatban lehetett. A feltárt temető-rész a VIII. sz.-ra, ill. a IX. sz. elejére keltezhető. A késői datálást támogatja az a körülmény, hogy sok a hiányos övgarnitúra, sőt néhol a halott mellé csak néhány veretet helyeztek a sírba. Bár az ásatások során a korai idők anyaga nem került elő, szerző hangsúlyozza, hogy a későbbi sírokban szórványosan előforduló római leletek arra mutatnak, hogy a VII–VIII. sz.-i avarok még fennálló római kori épületeket találhattak. A dunaszekesői avar hídfohlás kialakulásában részben a még látható császárokori erődítések is szerepet játszhattak. A temető nagyjából egységes európai embertani anyagát csak jelentéktelen mennyiségben színezi mongoloid jelleg. Mint említettük kronológiai szempontból sem észlelt szerző nagyobb eltéréseket az anyagban. Eppen ezért hívja fel a figyelmet a tájolásban mutatkozó eltérésre a temető nyugati és keleti csoportjai között. Ennek magyarázatára végigveszi a számításba jöhető okokat és arra a meggyőződésre jut, hogy a két csoport területén, nagyjából azonos időben különböző társadalmi helyzetben élő, s részben különböző etnikumhoz tartozó lakosság élt. Mindkét csoport tehát ugyanannak a településnek a népességét jelenti, amely viszont különböző elemekből állott, s csak bizonyos rétegeken belül keveredett egymással. Véleménye szerint a dunaszekesői településen avarok és szlávok laktak, akik között a szlávok az asszimiláció ellenére is bizonyos fokú alárendelt helyzetben éltek a VIII. sz. végén, ill. a IX. sz. elején.

Póczy Klára

A Magyar Nemzeti Múzeum által évenként kiadott, gondosan szerkesztett és szépen illusztrált újabb kötet közép- és újkori tanulmányai elsősorban múzeumi tárgyakkal és az ezekkel kapcsolatos történeti kérdésekkel foglalkoznak. Kifejezetten ásatási téma nincsen. Ez ugyan önmagában aligha kifogásolható, mégis kíváncsún tartanám, ha egy-két ilyen jellegű dolgozat is megjelent volna, hiszen a Múzeum tevékenységének jelentős hányada a középkort illetően is éppen az ásatásokra esik. A tanulmányok egyébként — miként az előző kötetekben is — az Árpád-kortól a XIX. sz.-ig terjedő időt ölelik fel és a hazai történeti fejlődés egy-egy jellegzetes részletkérdése megvilágításával voltaképpen átfogó képet is adnak. A mozaikszemek így teszik teljesebbé az illető korszakról történeti és művészeti tudásunkat s egyszersmind növelik a Múzeum gyűjteményeinek módszeres feldolgozottságát. Mindkét tevékenység a Múzeum alapvető céljának megvalósítását segíti elő.

A mohácsi vész előtti korszakkal négy tanulmány foglalkozik. F. Vattai Erzsébet posthumus cikke újból megvizsgálja a margitszigeti domonkos apácák templomában talált XIII. sz.-i lilomos koronát és zafirköves gyűrűt. Ez utóbbit azonosítja azzal az egykorú zafirgyűrűvel, amely eddig a Múzeum leltárkönyvében ismeretlen eredetűnek volt feltüntetve. E meghatározásban Jankovich Miklós egy nemrég felbukkant levele adott segítséget. Így ki lehetett javítani a Múzeum 1847-i leltárkönyvének azt a tévedését, amelynek nyomán a margitszigeti származású zafirgyűrűt egy Alesutról való kalcedonköves gyűrűvel összekeverték. — A koronát

eddig V. István halotti koronájának tartották, minthogy ő volt az a királyunk, akit a margitszigeti domonkos apácák kolostortemplomában temettek el. A koronát tartalmazó sír azonban nem azonosítható biztosan V. István sírjával s így a szerző a királyi család más férfitagjai közül IV. Béla Anna nevű leányának férjében Ratiszláv macsói királyban ismeri fel a korona valószínű tulajdonosát.

Gedai István a győnti XIII. sz.-i éremleletet ismerteti és értékeli. A 208 friesachi és egyéb, főként XII. sz.-i érmek elrejtése a veretek részletes vizsgálata szerint a XIII. sz. elején, de mindenestre jóval 1241 előtt történhetett és így a kevés tatárjárás előtt föld alá jutott éremgyűttesek számát emeli. A lelet földrajzi elhelyezkedése a többi somogyi és zalai leletekkel együtt azt bizonyítja, hogy a friesachi denárok nem horvát vagy szlavóniai területen kersztül, hanem közvetlenül Ausztriából kerültek hazánkba.

A másik érmészeti dolgozat Huszár Lajostól való, aki főként egykorú írott források alapján megállapítja, hogy Visegrádon a XIV. sz. közepén, majd 1524 és 1526 között pénzverde működött. Míg a korábbi korszakból visegrádi veret nem ismeretes, az 1524–1526 közötti veretek közvetlenül is meg lehet határozni. A szerző ez utóbbiak jegyzékét is összeállította. A tanulmány újabb oldalról világítja meg Visegrád középkori jelentőségét.

Igen figyelemre méltó Kalmár János terjedelmes feldolgozása Mátyás király bécsi hadseregének pajzsairól. Ezek a gyalogsági állópajzsok, úgynevezett pavézék jelenleg Bécs Város Történeti Múzeumban találhatóak. A 68 példány közül öt való Mátyás bécsi foglaltatása előtti időből, a többi elsősorban a 80-as évekre utal. Sajnos Mátyás halála után a pajzsokon lényeges módosítások történtek. Az eredetileg gyalogos katonák számára készült védőfegyvert később lovasok számára is használhatóvá tették s a szerző feltevése szerint ezért csonkították meg valamennyit alul. Így ugyanis a földbe szúrásra alkalmas csúcs eltávolítása következtében a pajzs a nyeregkapához jobban idomult. Ez a csonkítás 1500 körül történhetett. Valamennyi pajzsot festett dísz borítja. A későgótikus és reneszánsz ornamentika közé címereket és alakokat is helyeztek. Legtöbbször György lovagot jelenítették meg. Mátyás halála után a magyar és Hunyadi-címereket átfestették s ekkor került a pajzsokra Bécs város vörös kereszt címere. A tanulmány nagoblik felében a szerző a pavézék pontos leírását és értelmezését adja a példányok szinte felének illusztrációjával. A pajzsokat időrendi sorrendben vizsgálja és a fegyvertörténet mellett nem feledkezik meg a művészettörténet és ikonográfia szempontjairól sem. Kiemelkedő jelentőségű az a magyar lovassági pavéze, amelynek Szent György ábrázolásában alighanem Mátyás arcképét kell látnunk. A lovag fegyverzete 1470 körüli időre vall. Kalmár feltevése alapos és elfogadható. E megoldás nem egyedülálló. Csak a boroszlói városháza első emeleti dísztermének János evangélista ábrázolásaira utalok, amelyek kétségtelenül Mátyás király arcképeinek tarthatók. Fel szeretném még hívni a figyelmet a későgótikus növényi díszítésekre is, főként a 27. számú György-lovasos példányon láthatóra. A jellegzetesen stilizált, foszlánszerű gótikus indák és levelek között álló sarkánylő vitéz egyszerbe eszünkbe juttatja a Szépművészeti Múzeumban kiállított gogánváraljai mennyezet megfelelő kazettaábrázolásait, valamint a nemrég felfedezett és helyreállított falfestményt a besztercebányai Thurzó-házban. A gótikus indák között ez utóbbi falfestményen ugyancsak megjelenik egy Mátyás királyra emlékeztető alak is. Az összefüggés a felsorolt, nagyjából egyidős emlékek között kétségtelenül felismerhető és további, pontosabb vizsgálatra ösztönöz. Érdemes volna a szerző által griffes csoportnak nevezett reneszánsz díszítés részletesebb művészettörténeti értékelését is elvégezni. A pavézéken sokszor található minuszkulás feliratok közlése szintén fontos volna. Kalmár János maga is további kutatásokat sürget s ez az igény a pajzsok magas színvonalú festésével kapcsolatban teljes mértékben indokolt.

A XVI–XVII. sz.-i magyar főúri viseletformákról

érdekes tanulmányt ír V. Ember Mária. A férfi öltözet jellegzetes darabjait (dolmány, nadrág, mente, süveg, csizma vagy cipő) sorra veszi és a meglevő tárgyi anyag mellett főként az egykorú ábrázolások alapján róluk részletes és hiteles képet ad. A dolgozat időszerűségét emeli az a tény, hogy újabban elsősorban a sárospataki rk. templom sírjaiból jelentős mennyiségű eredeti ruha, illetve ruharészlet került napvilágra, amelyek restaurálása folyamatban van. Remélhető, hogy e leletekről is rövidesen olvashatunk.

Alapos tanulmányt szentel Cennerné Wilhelmb Gizella az augsburgi rézmetszőnek: Dominicus Custosnak, aki a Fuggerek és Ferdinánd tiroli főherceg révén Magyarországgal és Erdéllyel is kapcsolatba kerül. A XVI–XVII. sz. fordulóján két metszetet készít Báthori Zsigmondról, egyet igen gazdag reneszánsz keretelésben Zrínyi Miklósról. Ugyancsak rézbe metszi Erdély térképét és Kanizsa 1601-i ostromát. A kassai Ruda János, császári herold finom arcképe nemcsak művészeti értékéért, hanem azért is érdekes, mert polgári személyt örökít meg. A szerző Cuzos művészi pályafutásának rövid ismertetése mellett feltárja azokat a történeti és művészeti összefüggéseket, amelyek következtében az augsburgi neves rézmetsző e magyar tárgyú megrendelésekhez jutott. A dolgozat német nyelvű megjelentetését e körülmények között indokolja.

A Múzeum tárogtató-példányaink ismertetése során Gábr György változatos történeti adatok alapján megállapítja, hogy e jellegzetesen kuruc kori hangszerünk azonos a töröksípval s így már a XVI. sz.-ban használata kétségtelenül kimutatható. Virágkora a XVII. sz.-ra tehető.

Bánkúti Imre gazdag forrásanyag felhasználásával élénk képet fest a Rákóczi-szabadságharc adózási rendszeréről. Világosan bizonyítja, hogy Rákóczi gazdasági kérdésekben is tájékozott volt s nagy gondot fordított a szabadságharcához szükséges pénzügyi lehetőségek kiaknázására, az adózás helyes szervezésének kiépítésére. A levéltári adatok egyértelműen arra vallanak, hogy a fejedelem gazdasági politikájában a köztelherviselés célként lebegett. A megvalósítás azonban nagy részben helytelenül történt, minthogy a nemesség, főként a vármegye-szervezet következtében saját terheit is a jobbagságra és a mezővárosi lakosságra hárította.

A kötet utolsó tanulmányát Mihalik Sándor írta Mayer János pápai és herendi gyárigazgatói működéséről. E tanulmány is hozzájárul ahhoz, hogy a herendi gyár Fischer Mór előtti korszakának történetét hitelesen megismerhessük.

Entz Géza

N. Kalicz, Die Frühbronzezeit in Nordostungarn. Budapest 1968. Akadémiai Kiadó. 202 lap, 17 kép, 130 tábla.

Több mint negyedszázada jelent meg a magyarországi korai bronzkor monográfikus igényű feldolgozása. A kevés közül egyben az utolsó olyan bronzkorral foglalkozó munka, amely a szóbanjehető régészeti adatok felhasználása alapján kísérelte meg egy korszak történetének felvázolását. Az azóta eltelt három évtized őskorkutatásának fejlődése nem csupán a szisztematikus ásatások során felszínre került leletanyag növekedésében mérhető le. Sokkal inkább a régészeti kutatás minőségi átalakulásában. Az objektív történeti rekonstrukció megvalósításának szolgálatába állított célkitűzések, a komplexitásra törekvő új módszerek, a tárgyi bizonyító anyag információs értékének növelése, jelzik többek között azt az új utat, amely a szó valódi értelmében történet kutatássá teheti a régészetet.

Ezek előrebocsátása után megállapíthatjuk, Kalicz Nándor könyvében nemcsak Északkelet-Magyarország korai bronzkorának történetét kapjuk kézhez, hanem ennek az új alapokra helyezett történeti rekonstrukciónak első, nyomtatásban is megjelent eredményét. Ennyiben jelent határkövet bronzkor kutatásunkban Kalicz Nándor monográfiája. Értékét nemcsak a hazai,

az európai kutatás számára is növeli a szerző munkájának úttörő jellege, hiszen az eddigi kutatás által e területen szinte teljesen mellőzött korszak feldolgozását adja.

Bevezetőben a szerző a könyv alcíméhez fűz néhány gondolatot (Az i. e. 19–16. század vázlatos története). Valójában tömören és világosan meghatározza a régészet helyét a történettudományban. Jelen vonatkozásban viszont fejtegetéseit módszertani célkitűzésnek, a szerző helyes történetiszemlélete bizonyítékának is tekinthetjük.

A könyv három, önálló egységként is felfogható részre oszlik: I. A kelet magyarországi nagyhalmos temetkezések és a zsinagógák kerámia problémája. II. A zóki kultúra Északkelet-Magyarországon. III. A hatvani kultúra.

I. A Tisza vidéken és Erdélyben található temetkezési halmok egy részét több évtizede számon tartja a kutatás. Már az első közlemények felhívták a figyelmet a megásott halomsírok dél-oroszországi kapcsolataira. A magyar kutatás eddig nem szentelt különös figyelmet a halomsírokkal kapcsolatos etnikai és kronológiai problémák megoldására. Ez a kép bontakozik ki a szerző ökonomikus, csak a lényegesebb kérdéseket érintő kutatástörténeti vázlatából.

Az első, minden kérdést érintő összefoglalásban Kalicz Nándor — a temetkezések részletes leírásával — felsorolja az eddig ismert délkelet-európai halmos temetkezéseket, amelyek Magyarországi, Erdély, Kelet-Szlovákia, Kelet- és Dél-Románia, Bulgária, illetve Jugoszlávia területén kerültek feltárára. Ezt követően a szerző összehasonlítja a halomsírokat legjellemzőbb adataik alapján (méret, a temetkezések száma, rítusa, mellékletek elhelyezése stb.). A különböző, egymástól sok esetben távolfekvő területeken feltárt temetkezések számos jellemzőjének egyezését kimutató vizsgálat az alapja a további analízisnek. A feldolgozás fontos láncszeme az a rövidre fogott gondolat, amely a hazai középső- és késő rézkorban megindult társadalmi rétegződéssel foglalkozik. Bár ennek a folyamatnak kézzelfogható bizonyítékai vannak, mégsem jött létre a bodrogkeresztúri kultúrában, de különösen nem a péceli kultúrában olyan mérvű társadalmi szervezethez, amely a szóban forgókhöz hasonló halmok létrehozását lehetővé tette volna a vezető réteg számára.

A továbbiakban a délorosz steppén, illetve az észak-kaukázusi területen kialakult gödörsíros kultúra társadalmi szerkezetével, nyugati irányú expanziójával foglalkozik a szerző. A nyugat felé nyomuló törzsek felszámolták a tripoljei és a cucuteni kultúra önállóságát, és feltehetőleg ezek egy részével összeolvadva érték el a Kárpát-medence térségét. Itt utal ismét a szerző a délkelet-európai és a déloroszországi temetkezések általános jellegének azonosságára. Ezt genetikus összefüggések alapján is tekinti, amelyet további adatokkal kíván még alátámasztani. Ennek ellenére úgy érezzük, ma még nem rendelkezik a kutatás megfelelő bizonyító anyaggal annak eldöntésére, hogy a Kárpát-medencei halomsírokba temetettek vajon etnikailag is a gödörsíros kultúrához tartozóak voltak-e, vagy valamely más, talán az előbbiek vazallusaként előnyomuló nép steppei módra temetkező vezetői. Erre talán a jövő szerencsés feltárásaiból származó vázak antropológiai vizsgálatából adódó eredmények szolgáltathatnak megfelelő adatokat. De ebben az esetben is legfeljebb a néhány száz vezető emberről (családjáról) kapunk csak képet.

A délkelet-európai nagyhalmos temetkezések kis-számú melléklet típusát értékeli a szerző — a lehetséges analógiák felsorolásával — a következő fejezetben. Így az ezüsthől, ritkábban elektronból vagy rézből készült hajkarikaták, a hazánk területén csak szórvány leletként felszínre került zsinagógás edényeket, majd a réz és bronz fegyvereket.

A kronológiai fejezetben Kalicz Nándor áttekintést ad a Szovjetunió és Románia területén halmok alá temetkező nép időrendi helyéről. Ezt követően foglalkozik a magyarországi nagyhalmos temetkezések időrendjével. Közvetett és közvetlen adatok alapján meghatározható, hogy a péceli kultúra életének késői szakaszában érte el a Tisza vidéket a steppei népek támadásának első hulláma. A nagy területet érintő népmozgás az i. e. 2000—

1800 közötti időben játszódott le. Magyarországi vonatkozásban az i. e. 1900 körüli időpont látszik a legvalószínűbbnek. Az időben ezt hamarosan követő második (esetleg harmadik) steppei migrációval kapcsolatos a nyírségi zóki kultúra, és a hatvani kultúra kialakulása.

Eredményeinek tömör összefoglalását adja Kalicz a Történet c. fejezetben. Újra hangsúlyozza a steppei eredetű nép, és ezek nyugati expanziójának következtében leigázott földművelő kultúrák közötti lényeges társadalmi és gazdasági különbségeket, amelyek kétoldalról nyújtanak bizonyítékot az i. e. II. évezred elején lejártszódt események hátterének felderítéséhez. A Kárpát-medencébe először lovat hozó steppei nép jelentős szerepet játszott Közép-Európa bronzkorának kialakulásában. A délkeletről érkező, fejlett földműves kultúrával bíró népcsoportok mellett a délkelet-európai kurgán kultúra népe a Kárpát-medence bronzkori történetének megindítója volt.

Kalicz Nándor könyvének jól szerkesztett, logikus vázra épített I. része a steppei halmos temetkezések mindenre kiterjedő, alapos értékelését adja. Térben kiterjesztett vizsgálata számos új eredménnyel gazdagítja a magyar és a nemzetközi bronzkor kutatást. A szerző alapvető munkáját ennek ellenére csupán kiindulási pontnak kell tekintenünk, hiszen kimondva, vagy ki nem mondottan is több lényeges kérdés megválaszolatlanul maradt. Ezt természetesen nem írhatjuk a szerző rovására, mert újabb előrelépés csak a Tisza vidéki halmos temetkezések és az ezekhez tartozó temetők feltárása után várható.

II. Bár Kalicz könyvének második része „A zóki kultúra Északkelet-Magyarországon” címet viseli, a Kárpát-medence nagy részét érintő problémát dolgoz fel. A kerámiában megfigyelhető különbségek alapján a szerző három, területileg is elkülönülő csoportra osztja a zóki kultúrát.

1. A nyírségi csoport népe nagyjában-egészében a Nyírség területén és a Bodrog vidéken élt. Végigolvasva a csoport 131 lelőhelyét felsoroló katasztert kitűnik, hogy ezek jelentős része a szerző terepbejárásából, kisebb-nagyobb ásatásaiból származik. A csoport elterjedését feltűntető térképen (3. kép), amely rossz méretaránya miatt szinte használhatatlan, szembeötlő a telep-sűrűség. „A telepek” c. alfejezetben a szerző megállapítja, hogy a főként homokdombokon fekvő telepek általában kis kiterjedésűek, és rövid egyhelyben élésre utalnak. Kisebb számban jelentős kiterjedésű telepek is ismertek. E kettősség alapján feltételezi, hogy a nyírségi csoport néhány nagyobb és sok, kis lélekszámú közösségből állt, melyek gyakran változtatták helyüket. Halottaikat általában melléklet nélküli urnasírokba temették. A továbbiakban az edényművesség főbb típusait (egyfüles korsó, amfora alakú kétfüles edény, belül díszített talpas tál stb.) ismerteti a szerző.

2. A Dél-Tisza vidék, a Duna–Tisza köze és a Dunántúl jelentős részére kiterjedt makói csoport 71 lelőhelye már ma sem ad teljes képet a nagy kiterjedésű csoport település sűrűségéről. Amint erre a szerző is utal, a Kapos völgyben terepjárás során Torma István mintegy 40 új lelőhelyet talált. Az eddigi adatok szerint hamvasztásos (urnás és szórthamvas) és csontvázas temetkezés egyaránt előfordul, utóbbiak magános sírok. Az edényművesség jellemzőbb típusai: belül díszített talpas tál, amfora alakú edény, aszkosz. Ezeket a bemélyített (kivészt) és a plasztikus díszek gyakoriak.

3. A vučedoli csoport területének jelentős része hazánkon kívül esik, ezért részletes ismertetésétől a szerző eltekint.

A nyírségi, makói és vučedoli csoport közös és eltérő vonásainak tárgyalása után a zóki kultúra eredetével kapcsolatos, sokszor egymásnak ellentmondó véleményeket összegezi Kalicz. Számos fontos, új adatot tartalmaz a kultúra távolabbi kapcsolatait bemutató rész (a nagyrévi-, a steppei halomsíros-, a harangedény kultúrához, illetve a Nyugat-Balkánon a Kykladokon és Anatóliában élt népekhez). A zóki kultúra időrendjét illetően Kalicz az alábbi eredményre jut: az északi területeket kivéve országosan a péceli kultúrát követi; a nyírségi

csoport északnyugati területén rövid idő alatt a hatvani kultúrába fejlődik át, tiszántúli területén részben egyidős a hatvani kultúrával, majd itt alakul ki az ottományi kultúra; a makói csoport önállóságát a hatvani kultúra terjeszkedése, déli részén a perjámosi kultúra kialakulása szünteti meg. Abszolút számokkal kifejezve (Bubanj—Hum-on keresztül a középső Helladikus időszakkal párhuzamosítva) a kultúra i. e. 1900 körül alakult ki, és élete 1800 körülig követhető. — „A zóki kultúra eredete” c. fejezetben valójában egy gazdasági-társadalmi-történeti összefoglalást ad a szerző, mely szerint a péceli alaplakosságból, a délről érkezett kisebb népcsoportok részvételével a steppei kurgán kultúra hatására alakult ki a zóki kultúra. Gazdasági életét az állattenyésztő életmód (steppei hagyomány), illetve a moldvai telleken élt népességből idekerültek földműves kultúrája (kialakuló tell telepek) határozta meg. Vallása és művészete erős déli kapcsolatokra utal.

Alapvetően új, a külföldi szakemberek számára talán a meglepetés erejével ható új értékelést ad Kalicz Nándor a zóki kultúráról. Különösen vonatkozik ez a nyírségi és a makói csoportra. Megítélésünk szerint előbbiről alkotott kép megfelelő számú leletre és megfigyelésre épül, minden oldalról alátámasztott. A makói csoport értékelésénél viszont több objektív problémával kellett a szerzőnek megküzdeni. A területhez viszonyítva kevés lelet állt rendelkezésre, és az érintett országrész egyéb korai bronzkori anyaga nagyrészt közöletlen. Ezért idevonatkozó eredményeinek megítélése is nehezebb. Annál is inkább, mert a makói csoport belső tagolásához kevés az adat. Ebből következik, hogy a leletanyagon keresztül kimutatott hazai és balkáni kapcsolatokból a csoport település területére, etnikai összetételére, mozgására, élettartamára csak korlátozott mértékben lehet következtetni. Úgy érezzük, a szerző utóbbival kapcsolatos következtetéseinek valódi értékét a közeljövő kutatásának tükrében lehet majd lemérni.

III. A hatvani kultúra. Leletei nyomán talán a legelőbbre ismert bronzkori kultúra monográfikus feldolgozását kapjuk Kalicz Nándor könyvének III. részében. A kutatás 1854-től a harmincas évekig csupán a leletek összegyűjtésére korlátozódott. 1934—1935-ben, Hatvanban végzett ásatása után Tompa Ferenc határozta meg kulturális önállóságát. A legutóbbi időkig a hatvani kultúrát nagyszámú szórványos lelet és kevés hiteles anyag alapján értékelte a kutatás.

Az Észak-Alföldön és Északkelet-Magyarországon élt nép több mint 200 önálló lelőhelyét ismerteti a szerző. Ezek közül kiemelkedik a Tiszaluc—Dankadombon végzett ásatása, melynek leletanyaga és megfigyelései adják a feldolgozás vezérfonalát. A mintegy 3 m vastag rétegsorú tell telepen (az alsó 40—60 cm-es szint a zóki kultúra telepe) 9 szintben 11 ház maradványait tárta fel Kalicz (vö: 6. kép). Számos új megfigyelés alapján bemutatja a kultúra települési formáját. A telepsűrűség területenként változó, viszont az általános települési forma a tell. A legtöbb telep erősített, az erősítés formája a környezettől függően változik, viszont csak a telep kisebb részét védték. A házak (vö: 8—12. kép) gerendavázaz, nyeregtetős, tapasztott felmenő fallal rendelkező építmények voltak. A berendezési tárgyak közül különböző szerkezetű tűzhelyeket mutat be a szerző. „A temetkezések” c. fejezetből megtudjuk, hogy halottaikat hamvasztották, és döntő volt a szórthamvas temetési rítus. Érdekes megfigyelés: a telepet és a temetőt vagy folyó vagy hegy-völgy választja el egymástól.

A kultúra leleteit ismertető fejezetben szinte a legkisebb formai különbségek figyelembe vételével csoportosítja a szerző az edényművesség típusait, majd ismerteti a díszítményeket, illetve az anyagi kultúra egyéb emlékeit (csont-, kő- és fémtárgyak). Az alkalmazott módszer pozitívumai közül kiemelhetjük: két táblán megkapjuk az edényművesség teljes forma- és mintakincsét (vö.: típus táblák). Ennek tanulmányozása után vetődhet fel az olvasóban: sokat segített volna további egy vagy több formátáblázat beiktatása, amelyeken (idézett fejezetek alapján) az egyes típusokat eredetük, illetve a kultúrán belüli időbeli helyük szerint

csoportosította volna a szerző. Megkönnyítette volna a tájékozódást. Utóbbihoz megfelelő támpontokat adnak „A hatvani kultúra belső tagolása” c. fejezet eredményei, amelyben a tiszaluci telepre építve kapja meg a szerző a kultúra belső időrendjét: korai szakasz a zóki kultúra maradványaival (1a), középső — klasszikus — szakasz (1b), késői szakasz (2). A hatvani kultúra fejlődése töretlen annak ellenére, hogy néhány telepe az 1. szakasz végén megszűnik, mások csak a 2. szakaszban kezdődnek, és ekkor új formák tűnnek fel az edényművességben is.

Széles körű kapcsolatai alapján határozza meg Kalicz Nándor a kultúra időrendi helyét a Kárpát-medence bronzkorában. Az 1. szakasz többek között egyidős a nagyrévi kultúrával, a nyírségi csoport, a harangedény kultúra késői szakaszával, a legkorábbi auneitzi kultúrával. A hatvani kultúra 2. szakaszával a kifejlődött ottományi-, a wietenbergi, az auneitzi kultúra, illetve a vatyai kultúra 1. szakasza egyidős. Abszolút számokkal kifejezve, a kultúra élete i. e. 1850/1800—1500 között kísérhető nyomon. — Az etnikailag két fő összetevőből (steppei és dél-balkáni) kialakult kultúra fejlett földműveléssel és állattenyésztéssel rendelkezett. Fejlődésének csúcspontját a 2. szakaszban érte el.

A könyv III. része mind a felhasznált anyag és megfigyelés, mind az elért eredmények értékét tekintve több az előző két résznél. A temetkezéseket kivéve a mai lehetőségeknek megfelelő, komplex vizsgálatra alkalmas anyag áll rendelkezésre. Jól szerkesztett, monográfikus jellegű feldolgozás keretében, az objektivitás szem előtt tartásával, tette közzé a szerző a hatvani kultúra legújabb leletanyagát. Ennek értéke kettős: jól végigkövethető az ehhez fűzött értékelés, az eredmények kontrollálhatók, továbbá a jövő kutatása könnyen kezelhető bizonyító anyagot kapott. A történeti rekonstrukció — itt már beszélhetünk erről — a felvetett nyitott kérdésekkel együtt, kulcsot adhat a Kárpát-medence többi korai és középső bronzkori kultúrájának hasonló igényű feldolgozásához. Ez önmagában is meghatározza Kalicz munkájának értékét.

A kritikai ismertetés adta joggal élve, eddigi megjegyzéseinket az alábbiakkal kívánjuk kiegészíteni:

Mérlegre téve Kalicz Nándor munkáját, egyértelműen megállapíthatjuk, célkitűzését (az i. e. XIX—XVI. sz. vázlatos történetének megrajzolása) maradéktalanul megvalósította. Sőt, több vonatkozásban térben és időben átlépte a maga által meghatározott korlátokat, és nagy területre érvényes megállapításokat tett. Kétségtelen viszont az is, hogy minden oldalról alátámasztott történeti rekonstrukciót objektíve létező hiányosságok miatt a szerző nem is adhatott. Elég annak említése, hogy a nagy halmok alá temetkező nép telepeit és temetőit nem ismerjük, a zóki kultúra temetkezését alig, a hatvani kultúrát pedig igen hiányosan. Ezeket és a hasonló hiányosságokat a szerző minden megbecsülést megérdemlő gyűjtő és kutató munkája sem pótolhatta teljes mértékben. E munka jellemzőjeként említhetjük, hogy a közölt anyag mintegy háromnegyed része eddig ismeretlen volt.

Érdekes, helyenként zavaró kettősséget fedezhetünk fel a munka szerkezeti felépítésében. A szerző következetes dialektikus történet szemlélete mintegy vezérfonalként fogja össze és teszi egységessé a monográfiát. Sok esetben viszont a részenként nem éppen következetesen használt fejezet címek (pl. Kronológia, Történet, Eredet, Gazdaság, Történet) feleslegesen törlik meg a folyamatosságot, és az elmondottak nem mindig fedik a címben meghatározott tárgyat. Logikus gondolatmenetével a szerző maga bizonyítja az ilyen — lassan konvencionálissá váló — tagolásnak a mesterkélttségét.

Feltehetően a kötött terjedelem, pontosabban a kiadó rovására írható, hogy hiába keressük a hely- és névmutatót a többszáz nevet, helynevet felvonultató munkában. A könyv nehezen kezelhetőségét csak növeli, hogy a lelőhely kataszter nem betűrendben íródott. Feltűnően kevés a térkép. Példaként említhetjük: a makói csoport és korai nagyrévi kultúra lelőhelyeinek együttes térképen való bemutatása esetleg pontosabb választ

adhatott volna néhány nyitott kérdésre. Csak elmarasztalóan szólhatunk a képszerkesztő munkájáról, és a kiadót terheli a felelősség a munka jelentőségéhez méltatlan képminőségért.

Tömondatokra egyszerűsített negatív bírálatunk után túlzás lenne azt mondani, hogy e hiányosságok egyáltalán nem csökkentik a könyv értékét. Viszont nem érinthetik Kalicz Nándor eredményeit, és hisszük, munkája kézikönyv lesz mindazok számára, akik a magyarországi korai bronzkorról, illetve Északkelet-Magyarország bronzkoráról a jövőben írni fognak.

Kovács Tibor

E. Patek, *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien*. *Archaeologia Hungarica*. XLIV. Budapest 1968. Akadémiai Kiadó 173 lap, 5 szövegközti kép, 140 tábla.

Hét értékelő és egy katalógus fejezetben adja közre Patek Erzsébet a dunántúli urnasíros korszak leletanyagát, s e monográfia újabb előrelépést jelent későbronzkori kutatásunk területén. Feltétlenül egyet kell értenünk a szerzővel, aki igen helyesen ismeri fel a hazai leletanyag európai összefüggéseit, s a régi — ma már más értelemben használt — terminológiai fogalmak helyett az urnasíros kultúra (die Urnenfelderkultur) megjelölést alkalmazza.

Bár a közölt együttesek közül hiányzik néhány jelentősebb leletcsoportnak — mint pl. a velemszentvidinek — a képanyaga, a könyv jó áttekintést nyújt a szóbanforgó korszakról. Ez az áttekintés, ha vitákat is kelt, alapos kutatómunkáról tesz tanúbizonyságot, amely az anyaggyűjtéstől kezdve a terepmunkákon keresztül, egészen az irodalmi forrásanyag felhasználásáig tartalmazza az ilyen jellegű munkák minden szükséges elemét. Külön is ki kell emelnünk azt a lelkiismeretes terepjáró tevékenységet, amelynek során a szerző az ismertetett lelőhelyek jelentős részét azonosítani tudta a korábbi adatokkal, s nem egyszer módosította is az ismert forrásanyagot.

A könyv nyolc fejezete közül talán a másodikról kell elsőnek szót ejtenünk, amely az eddig megjelent szűkebb lélekzetvételű összefoglalásokat és tanulmányokat is figyelembe véve, alapvetően új eredményeket hoz. E településtörténeti fejezet a Reinecke szerinti BD periódustól a HC periódus elejéig tartó, a szerző által teljes egészében az urnasíros korszakkal azonosított időszak telephelyeit veszi vizsgálat alá. A jellegük szerint csoportosított lelőhelyek valóban jó keresztmetszetét adják a dunántúli későbronzkor gazdasági rendszerének, annak ellenére, hogy a telepmaradványok mögött — véleményünk szerint — a monográfiában kidolgozott tézisektől többé-kevésbé eltérő történeti kép bontakoztatható ki. Ennek ismeretében valóban érthetővé, hogy miért néptelenedtek el szinte egy időben a síkvidéki, víznyeltesebb területeken kiemelkedő dombhátak telepei. A magaslati, erődített településekre felhúzódo későbronzkori, pontosabban későhalomsíros népesség valószínűleg nem a gazdasági tényezők hatására, hanem háborús események következtében kényszerült falvai felhagyására.

Feltétlenül előbbre viszi az urnasíros korszak kutatását a településtörténeti fejezet azon része, amelyben a szerző jó adatokkal bizonyítja, hogy a későbronzkor telephelyei azt az útvonal-hálózatot is jelzik egyben, amelyen keresztül a széles területeket (Görögország, Itália, Nyugat-Európa) felölelő kereskedelmi kapcsolatok bonyolódtak. Még a fent elmondottaknál is nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk azon megállapításnak, amely szerint a telepek által jelzett útrendszer lényegében azonos a római hódítás Pannóniájának ilyen hálózatával. E kérdés egyben sejteti annak valószínűségét, hogy Pannónia benszületett népességének etnogenezisében számottevő szerepet játszott az urnasíros őslakosság maradványa.

Patek Erzsébet a hazai, pontosabban a dunántúli urnasíros korszakot meglehetősen homogén jellegűnek gondolja. Már a BD periódustól folyamatosan bevándorló

csoportokat tételez fel, s ugyanakkor kizárja a helyi halomsíros kultúra lényegesebb szerepét az urnasíros kultúra kialakításában. E kérdést tulajdonképpen még az első fejezet taglalja, amely azután döntően meghatározza az egész monográfia alapgondolatát. A kérdéses csoportból csupán a váli kultúra problematikáját kiragadva úgy tűnik, hogy a szerző, területileg és történetileg egyaránt, kissé leszűkíti az általa csoportnak kezelt népesség szerepét e korszakon belül. A váli népesség lelőhelyei valóban sűrűsödnek a Duna-könyök vidékén, de semmiesetre sem azonosítható csupán e területtel a kultúra elterjedési köre, amely a Kelet-Dunántúlt majdnem egészében felöleli.

A monográfia leghosszabb fejezete a korszak leletanyagát három területi csoportra taglalva tárgyalja. Ez az osztályozási rendszer nehéz feladat elé állította a szerzőt, miután egy-egy területi csoporton belül rendkívül heterogén jellegű leletanyagot kellett közös nevezőre hoznia. Így a nyugat-dunántúli csoport esetében a Koronóc és Mosonszólnok környéki települések és sírok, a Farkasgyepű—Jánosháza, a Sághegy—Veleszentvid, valamint a Csabrendek—Cserszegtomaj csoport egy helyre kerültek a Szöny környéki leletekkel, s nem utolsósorban a neszmélyi temetővel. Ez utóbbi lelőhelyek már a váli kultúrát jelzik. Bár e fent idézett leletegyüttesek egymástól eltérő jellegére — legalábbis részben — a szerző maga is utal, az itt tapasztalható ellentmondást nem tudja feloldani. Az egyes területi csoportok felsorolásánál ismét településtörténeti összefoglalást ad, s ezzel tulajdonképpen idézi a második fejezet eredményeit.

Egyet kell értenünk a szerzővel abban a kérdésben, hogy a Duna mint természetes útvonal mellett a Dunántúli urnasíros megszállásának más, közelebből Burgenland területével összefüggő útirányai is elképzelhetők, sőt valószínűleg léteztek is. Ezt természetesen nem csupán a nyugat-dunántúli későbronzkori leletcsoportokra tartjuk érvényesnek, hanem a Dunántúl belső régiójában, valamint a Dél-Dunántúlon feltűnő urnasíros együttesekre is vonatkoztathatjuk. Véleményem szerint a monográfia által felsorolt leletek egy jelentős része még nem sorolható az északnyugat—nyugati eredetű urnasíros kultúra köréhez, ugyanakkor jelentős szerepet játszottak a hazai urnasíros korszak kibontakoztatásában a helyi származású vagy éppen a nem sokkal azelőtt bevándorolt későhalomsíros elemek.

A dél-dunántúli csoport esetében már kevésbé heterogén kép fogadja a szemlélőt, annak ellenére, hogy a terület számos ponton kapcsolódik a szomszédos régiók későbronzkori csoportjaihoz: a Balaton környéki későhalomsíros leletekhez, a váli kultúrához, a Dálya-kiskőszegi csoporthoz, sőt ennél távolabbra is utal (Szlovénia: Dobova-Ruše, Kelet-Magyarország: Mezőcsát stb.). Indokolt annak hangsúlyozása, hogy e vidék természetes útvonalai a Balkán és az Itália felé irányuló kereskedelmi forgalom fő útőereit jelentik. A magunk részéről külön is kiemelnénk Pécsvárad—Aranyhegy telepét és temetőjét, amely a hazai, valóban tisztán urnasíros eredetű népesség egyik legkorábbi előfordulási helyeként értékelhető. Azonban a legidősebb urnasíros együtteseket figyelembe véve sem keltezhetjük az első urnasíros népcsoportok behatolását a HA I periódusnál korábbra.

A monográfiának a váli kultúrával foglalkozó része aránytalanul tömörebb a többinél, s érződik, hogy a korábban ebben a témakörben közzétett tanulmányok befolyásolták a szerzőt a téma méretének kialakításában. Patek Erzsébet szót ejt ugyan a kultúra közvetlen előzményeiről, feltétlenül növelte volna a fejezet értékét, ha kimerítőbben szól a kultúra — vagy ha tetszik csoport — etnogenezisének kérdéséről. Kissé zavaróan hat, hogy a szerző a saját területi beosztását elég mereven kezeli, s bár tesz célzást pl. a váli kultúrának a Dunától északra és keletre való elterjedésére, teljesen figyelmen kívül hagyja leletegyütteseinek a Duna-könyök vidékén túli jelentkezését. Ugyanezen tendencia más csoportok esetében is érződik a monográfián belül.

Szemben a településtörténeti résszel, kevésbé kidolgozott a temetkezési rítussal foglalkozó, alig három

oldalnyi fejezet. Tulajdonképpen dióhéjban összegezi a szerző mindazt, amit a dunántúli urnasíros későbronzkor népcsoportjainak temetkezési szokásáról tudunk. Véleményünk szerint annak ellenére, hogy a közölt leletanyag egyidős az urnasíros korszakkal, ennek jó része mégis a halomsíros kultúrához sorolható. Ez az egyik oka annak, hogy a felsorolt temetőkhöz a csontvázas rítus is előfordul. De esetenként más lehetőség is elképzelhető, amelyre maga a szerző is utal, ti. egy-két lelőhely esetében felmerül a gyanú, hogy La Tène kori utántemetkezéssel állunk szemben. Ugyanígy ingatagnak látszik az urnasíros kultúrán belül a halmos temetkezések kérdése, annak ellenére, hogy tőlünk északnyugatra és nyugatra nem ismeretlen a korszak legkorábbi szakaszában. Az idézett hazai halmos sírok egy része ebben az esetben is a későhalomsíros etnikumhoz kapcsolódik. A kányai kocsiurna felett feltételezett halommal kapcsolatban az eredeti ásatási közleményekből átvett elképzelések nem meggyőzőek.

Érdemes lett volna kitérni még e fejezetben belül arra a kérdésre, hogy a váli kultúra temetőiben — elsősorban a neszmélyi alapján — mennyiben alkalmasak a szórt-hamvas és az urnás temetkezések a halomsíros és a lausitzi összetevők esetleges elhatárolására. Erre vonatkozólag a csehszlovák kutatás elfogadható eredményeket ért el éppen a hetényi csoport esetében.

A két tipológiai tárgyú fejezet szinte maradéktalanul felöleli mindazon bronz- és edényformákat, amelyek a dunántúli későbronzkor tárgyalt időszakában egyáltalán használatban voltak. Bár a szerző esetenként utal arra, hogy az egyes edény- és bronztipusok között különböző eredetű darabok is vannak, a teljes tárgyi anyagot mégis homogén egységként kezeli, s csupán az időrend alapján osztályoz. Itt ismét hangsúlyoznunk kell, hogy a közölt tárgyi formák egy részét tisztán halomsíros eredetűnek véljük, természetesen nem zárva ki annak lehetőségét sem, hogy esetenként urnasíros együttesekben is előfordulhatnak ilyen típusok.

Az értékelő részben az utolsó, igen rövid fejezet tulajdonképpen az előzők során itt-ott elejtett kronológiai és történeti vonatkozású megjegyzések összefoglalását adja. A monográfiának nincs önálló, időrendi kérdésekkel foglalkozó fejezete, s a szerző történeti koncepciójával is inkább a dunántúli urnasíros kultúra eredetével kapcsolatos kérdéseknél találkozunk. A BD periódus folyamán két irányból — nyugat felől Burgenlandból, és észak felől közvetlenül Győr térségéből — való tömeges urnasíros bevándorlás, majd az ezt követő zavartalan, helyi urnasíros fejlődés hipotézise világosan következik a monográfia szerkezeti felépítéséből, helyesebben e történeti hipotézis határozza meg a közölt leletanyag és az ezzel kapcsolatos különböző jelenségek osztályozását.

Annak ellenére, hogy a könyv által ismertetett együttesek döntő többségükben beilleszthetők az európai urnasíros korszakba, a hazai későbronzkori urnasíros kultúrának igen számottevő, egyáltalán nem elhanyagolható későhalomsíros előzményei voltak. Ezek esetenként annyira erősnek látszanak, hogy pl. a csehszlovák kutatás a dunántúli urnasíros kultúrát teljes egészében a helyben fejlődő későhalomsíros együttesekből származtatja. Természetesen ez utóbbi elképzelés ebben a formájában aligha fogadható el, mindenesetre véleményünket fenntartjuk, hogy a terület urnasíros korszakának kibontakoztatásában egyaránt jelentőséget kell tulajdonítanunk mind a helyi későhalomsíros, mind a bevándorló urnasíros népességnek. Az újabb kutatások alapján egyre erőteljesebben bontakozik ki előttünk a hazai halomsíros korszak, s leletanyaga is jóval számottevőbb annál, amint ezt korábban gondoltuk. Ebből következik, hogy a Reinecke szerinti BD periódus leletei egyáltalán nem hatnak idegennek dunántúli környezetükben, miután ezek előzményeit a BB és a BC periódusokban egyaránt megtaláljuk.

Rendkívül érdekes, amint ezt a szerző — részben Petres Évára hivatkozva — leszögezi, hogy a legkorábbi urnasíros elemek egy része a Dunántúl belsejében jelentkezik. Az azonban nyilvánvaló, hogy ezek egymagukban még nem bontakoztathatták ki az új történeti fejlődést.

Csupán a tömeges urnasíros beözönlés, a Sághegy — Velemzentvid csoport és a váli kultúra kialakulása döntötték el e fejlődés új irányát.

Néhány mondat erejéig még vissza kell térnünk a váli kultúra kérdéséhez. E népesség természetszerűleg nem öleli fel teljes egészében a monográfia által tárgyalt időszakot, csupán annak második, egyben hosszabb felét. Bár egyes leletcsoportok már a HA1 periódus idején feltűntek a Kelet-Dunántúlon, mégsem helyes a váli kultúra kialakulását a HA2 periódusnál korábbra keltezni. Ebben a kérdésben tökéletesen egyet kell értenünk a szerzővel, aki — nyilván félreértésből — hivatkozik egy korábban megjelent tanulmány kronológiai fejezetére, s nem ért egyet annak vonatkozó részével. Ez utóbbi helyen magam is a HA2 fázisra helyeztem a váli etnogenezis folyamatának végét, a váli kultúra nagy temetőinek kezdő időpontját. Természetesen hangsúlyoztam, hogy már a HA1 korszakban jelentkeztek az urnasíros előzmények, amelyeket ebben a térségben proto-válinak nevezhetünk.

Röviden foglalkozik Patek Erzsébet az időrendi vonatkozású kérdésekkel, annak ellenére, hogy már elfogadott kronológiai feldolgozásokra hivatkozik. Talán mégis helyesebb lett volna — esetleg a tipológiai tárgyú fejezetek rovására — rövid összefoglalásban ismertetni mindazokat az elképzeléseket, amelyek alapján a különböző leletcsoportok rendszerezését elvégezte. A tipológiai részek ilyen vonatkozásai túl szórványosak ahhoz, hogy ezek alapján a területen nem otthonos olvasó kellő áttekinthetőséget nyerjen a korszak széles, időrendi összefüggéseiről.

Valószínűleg a könyvkiadás korlátozott volta akadályozta meg a szerzőt abban, hogy a korszak több, igen jelentős együttesét, mint pl. a velemzentvidit a kötet táblaanyagába is bevegye, bár ez utóbbi hiányát a sághegyi leletek közlése kissé pótolja. A monográfia katalógusa a korszak leleteinek többségét sorolja fel igen tömören, részint ki is egészítve ezt a megfelelő dokumentációs — rajz és foto — anyaggal. Ahol pedig nem szerepel képanyag, az esetek többségénél — mint pl. a már korábban közölt váli kultúrák temetőknél — indokolt. Feltétlenül közölni kellett volna azonban a sághegyi temető bronzait, amelyek szinte kulesleteknek tekinthetők az időrend meghatározásánál.

Esetenként előfordul, hogy a közölt leletek még, vagy már nem tartoznak a korszak keretei közé, amint ezt néhány Baranya megyei, Győr és Visegrád környéki leletgyűjtemény esetében tapasztalhatjuk. Természetesen igen nehéz a HC korú, valójában korai vaskori anyagot az ugyanebben a korban még továbbbővülő urnasíros elemektől elhatárolni. Az itt elmondottak érvényesek a későbronzkori halomsíros csoportok típusaira, amelyek gyakran idézik a későhalomsíros, sőt a korai urnasíros kultúra leleteit. Ez utóbbiak esetében erősen kifogásolnunk kell a Győr-likócspusztai sírleletek és a koronói kerámia közlését, amelyek döntő többsége java halomsíros korabeli tárgyi emlék.

Igen hasznosnak bizonyult a képanyag előtt adott rajzos típusosorozat, amelynél talán a rendszerezés módja kifogásolható kissé. Elégge keverednek egymással a két urnasíros időfázis, s ezzel együtt a későhalomsíros korszak típuscsoportjai.

Rendkívül alapos, s a lehetőségeket figyelembe véve először találkozikunk a korszak szinte teljesnek mondható leletkataszterével, kiegészítve ezt a megfelelő elterjedési térképekkel. E térképeken szerepelnek — érthetően — a későhalomsíros lelőhelyek, valamint néhány olyan is, amelyek már feltétlenül kívül esnek a korszak keretein.

A kötetet tanulmányozva néhány általános, a korszakra vonatkozó következtetés adódik. Köztudott ugyan, de feltétlenül megemlítendő, hogy az urnasíros korszak élesen különbözik minden, azt megelőzőtől, talán a halomsíros későbronzkor kivételével. Éppen ez indokolja, hogy az itt alkalmazandó kutatási módszerek is eltérnek a korábbi időkben használtaktól. Kevés a lehetőség pl. a korábban olyan alapvetően jelentős rétegtani adatok megszerzésére, erre a korszak települési rendszere — legalábbis a dunántúli — alig nyújt lehetőséget. Részben helyettesíti e módszert — s a kötetben

találkozunk is alkalmazásának jeleivel — a temetők horizontális stratigráfiájának analízise. Sajnos az ebből adódó lehetőségeket kutatásunk még nem aknázza ki teljes mértékben.

Hiányosságok — nem a monográfiát, hanem a korszak kutatását illetően — ugyancsak kiolvashatók a könyvből. Az országnak elég nagy kiterjedésű területei, mint pl. Délnyugat-Dunántúl, szinte fehér foltként szerepelnek az adatok közlésénél. A második fejezet eredményei ellenére is sok megoldatlan feladatot rejtenek magukban az urnasíros korszak települési, ezzel együtt gazdasági rendszerének kérdései. Tekintettel a korszak történeti háttérének jelentőségére, feltétlenül tovább kellene lépni az etnikai kérdések kutatásában is. Ezen a téren a szomszédos országok urnasíros kutatása lényegesen előbbre tart.

Köszegi Frigyes

Párducz M., Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn. Studia Archaeologica I. Budapest 1963. Akadémiai Kiadó. 82 lap, 11 rajz, 12 tábla 3 melléklet.

Az elmúlt évtizedekben megsokszorozódott azon publikációk száma, amelyek a hun birodalom népeinek emléktáráját tették vizsgálat tárgyává. E munkák, a régészeti emléktárához sajátos hun vonásokat keresve gazdagították ismereteinket a hun birodalom történetéről, társadalmi és gazdasági szerkezetéről vonatkozóan.

A feldolgozásokat éppen úgy jellemzi a nagy anyaggyűjtéssel dokumentált összefoglalás (*J. Werner: Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches München 1956*), mint egyes leletcsoportok elemzése (*J. Harmatta: The golden bow of the Huns és Gy. László: The significance of the Hun golden bow Acta Arch. Hung. 1. 1951; N. Fettich: La trouvaille de tombe princière hunnique à Szeged—Nagyszéksős AH 32. 1953; I. Kovrig: Nouvelles trouvailles du V siècle découvertes en Hongrie Acta Arch. Hung. 10. 1959*). Az utóbbi módszerrel készült a Csongrád-Laktanya-i temető feldolgozása is, amelyben a szerző a csongrádi típusú temetők kronológiai és etnikai analízisét adja: *M. Párducz: Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn Acta Arch. Hung. 9) 1959*). A leletanyag elemzése kapcsán kidolgozott tipológiai bázis jelentős nyereség a további kutatáshoz.

Csongrád területéről és közvetlen környékéről a fenti temetőn kívül további lelőhelyeket ismerünk, ami arra mutat, hogy itt a hun korban jelentős települési központ volt. E lelőhelyek egyike a Berzsényi utca területén van, ahol a szerzőnek 1959-ben alkalma nyílt kutatást végezni. A feltárt 9 sír közül az 1. sz sírban eltemetettnek torzított koponyája volt. Ez a szerencsés lelet hitelesítette a korábban Csongrádon előkerült torzított koponyákat, és indítékot adott a szerzőnek ahhoz, hogy felgyűjtse és rendszerezze a Kárpát-medence területén előkerült torzított koponyájú temetkezéseket és azok alapján is elemezze a hun birodalom etnikai problémáit.

A tanulmány négy fejezetet foglal magában: I. Bevezetés II. Leletközlés (a torzított koponyájú temetkezések katalógusa) III. A torzított koponyájú sírok jelentősége IV. A Csongrád-Laktanya-i temető 1960. évi ásatása.

A könyv gerincét a második fejezet képezi. A kataszterben gondos munkával összegyűjtött 54 lelőhely, csaknem kétszerese a korábbi években megjelent hasonló anyagot is tartalmazó összefoglalás lelőhelyeinek (*J. Werner i. m.*). Szerző részben topográfiai egységek: Tiszántúl, Duna—Tisza köze, Dunántúl; részben országok szerint: Jugoszlávia, Románia, Csehszlovákia vészi számba a Kárpát-medence mindazon lelőhelyét ahol torzított koponyát találtak. A lelőhelyről, valamint az előkerülés körülményeiről rövid leírást ad; ismerteti a torzított koponyájú temetkezés régészeti leletanyagát, és bibliográfiával teszi teljessé egy-egy lelőhely bemutatását. Néhány esetben a kutatás teljes anyagát is közli és azt temető térképpel dokumentálja. Négy ilyen részlete-

sen publikált feltárás szerepel a kataszterben. Mindenekelőtt a szerző két ásatása: *Csongrád—Berzsényi utca*, valamint az 1949-ben *Mohácson* feltárt 7 sír, ahol az eltemetettek között szintén volt torzított koponyájú. Az *Alsóadacs-i* 34 sír közül a 18 sz. sírba temettek torzított koponyájú gyermekeket. Igen értékes az *Arrabóna-i (Győr—Széchenyi tér)* 25 sír közlése, ahol torzított koponya a 9. sz. sírban volt. Szerző a régi leletközlések és leírások, valamint a régi leltárkönyvek összevetésével több helyen megkísérli, hogy a régészeti leletanyag nélkül előkerült torzított koponyát összekapcsolja az ugyanarról a lelőhelyről hasonló években előkerült, hasonló korú régészeti lelettel (pl. *Bátaszék, Arad—Gáj*).

A harmadik fejezet a leletanyag értékelése. Először kronológiailag határozza meg a leleteket, mégpedig a kataszterben követett topográfiai sorrend szerint. E meghatározásnál a szerző messzemenően kiaknázza az előkerülés körülményeit, a környezetből és a temető többi sírjaiból adódó kronológiai támpontokat. Különösen fontos ez a körültekintő elemzés a Duna—Tisza köze, valamint a Tiszántúl leleteinél, ahol a torzított koponyák egy része gepida, illetve avar környezetben került elő. Jelentős ez az analízis azon leletek kronológiai besorolását illetően is, amelyek régészeti anyag nélkül kerültek a gyűjteményekbe. Szerző az időrendi besorolásnál az előző munkájában (*M. Párducz i. m.*) a temetkezési szokással (temetkezési forma, tájolás, rítus) kapcsolatban kidolgozott megállapításaira támaszkodik. A kronológiai besorolásnak utóbbi szempontja az etnikai csoportosításnak is alapját képezi, amelyre a fejezet második részében kerül sor. A koponya torzítás etnikum jelző szerepe antropológusokat és régészeket egyaránt foglalkoztató probléma, hiszen a fej formálásában a megkülönböztetésre való törekvés jutott kifejezésre. A szokás eredete ma már kevesebb problémát okoz, mint annak eldöntése, hogy a torzítás szokása etnikumot vagy társadalmi réteget jelöl. Szerző itt etnikumok szerinti csoportosításban vizsgálja a leleteket. Az etnikai csoportok közül: avar, gepida, keleti gót, és hunkori csoport, az utóbbit tárgyalja a legrészletesebben. Szem előtt tartva a topográfiai helyzetet a tájolás alapján analízálja az etnikai komponenseket, és Ny—K, E—D és D—E-i tájolású temetkezéseket vizsgál meg. A *nyugat—keleti* tájolású temetkezéseknél a késő-császárkori, késő-szarmata és a maros-szentannai hasonló tájolású sírok alapján három kört alakít ki: 1. a nyugati gótok erdélyi leletanyagát, 2. a későrómai limesmenti és belső pannóniai telepek temetőit, 3. és azokat a késő szarmata temetőket, ahol a temetkezések a hunkorba is átnyúlnak. Az *észak—déli* orientációjú sírok és temetők két jellemvonását emeli ki: a padmalys sírt és a koponya torzítás szokását. Etnikailag ezt a csoportot hun-alánnak határozza meg. Bizonyítására felsorakoztatja a hun-alán együttélés tárgyi és írásos dokumentumait. A harmadik csoportot a szerző a *dél—északi* tájolású temetkezésekből alakítja ki, és korábbi megállapításaira támaszkodva ezeket az autochton szarmata lakosságnak tulajdonítja. A csongrádi temetők szempontjából ez a legfontosabb, mert a Laktanyai, Berzsényi és Werbőczy utcai sírok dél—északi tájolásúak.

A harmadik fejezetet a C. melléklet, a torzított koponyájú leletek elterjedési térképe egészíti ki. A térképen a lelőhelyek az értékelő fejezethez hasonló csoportosításban szerepelnek: de a szerző a hunkori leleteken kívül, egy későcsászárkori-hunkori csoportot is megkülönböztet. Ezzel a finomabb kronológiai besorolással megkísérli szétválasztani a hun birodalom idejéből és az azt megelőző évtizedekből származó torzított koponyájú leleteket. A térképen szereplő lelőhelyek számszerű megoszlása a következő: hunkori 16, későcsászárkori-hunkor 7, keleti gót 4, gepida 7, avar 5. E csoportosításból nyilvánvaló, hogy a torzított koponyák zöme 460-ig került a föld alá. Az e korból származó 23 lelőhely topográfiai elhelyezkedése igen érdekes. A legrégebbi lelőhelyek a limes mentén, a hunkoriak Valéria tartományban, — a „barbaricumban” pedig a Tisza mentén különösen a Maros és a Körös torkolatvidékén sűrűsödnek. Érdekes, hogy avar környezetben kizárólag gepida területen kerültek elő

torzított koponyák. Ez tartós etnikai kontinuitásra utal, vagy arra, hogy erre a területre később is rokon, — a koponya torzítás szokását őrző — népesoportok telepedtek. Mindkét esetben a szokás generációkon keresztül öröklődött, mint arra Krimből és Észak-Kaukázusból is ismerünk példát. Szerző külön csoportban tűnteti fel a pontosan meg nem határozható régészeti leletanyagú torzított koponyákat: számszerint 15-öt. Ezek területileg a többihez hasonló földrajzi elhelyezkedést mutatnak.

A monográfia negyedik fejezetében a Csongrád-Laktanya-i temető 1960-ban feltárt 16 új sírjának ismertetése és értékelése kap helyet. Ezzel együtt a temető 138 sírját ismerjük. Az új sírok tájolása, a kerámia és üveg mellékletek, valamint a viselet fennmaradt tárgyai szorosan kapcsolódnak a temető korábbi leletanyagához. A fegyveres férfi sírok — kard, lándzsa, nyílhegy, — megerősítik szerzőnek azt a korábbi feltevését, hogy Csongrádon katonai szolgálatot teljesítő, a hun birodalomban jelentős szerepet játszó népcsoport temetkezett. A gazdag mellékletű női sírokban a szerző korábbi vagy a hunokkal együtt érkezett szarmata etnikumot lát. Az új feltárási módot nyújt arra, hogy a 130. sír kapcsán elemezze a részleges lótemetkezés szokását. Ez utóbbi valamint a Berzsényi és Werbőczy utcai egy-egy sírban előkerült vas pajzsduro kapcsán szól az *újhartányi* lovassírról. A temetkezési rítus, a leletanyag meggyőző boncolása után az újhartányi sírt hunkorinak határozza meg, etnikai hovatartozásának kérdését azonban nyitva hagyja.

A monográfia katalógusa és elemző része egyaránt jelentős nyeresége a kutatásnak. A nyitva hagyott kérdések elgondolkozásra készítetnek és éppen olyan figyelemre méltóak, mint azok, amelyeket a szerző tanulmányában megválaszol.

Salamon Ágnes

Bakay K. — Kalicz N. — Sági K., Veszprém megye topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás. Szerk. *Sági K.* Magyarország régészeti topográfiája. 1. Főszerk. *Gerevich L.* Budapest 1966. Akadémiai Kiadó. 221 lap, 42 tábla, a szöveg között 60 térkép és számos egyéb rajz, 8 színes térképmelléklet. (Német nyelvű bevezetés, jelkules, tábla-, kép- és tartalomjegyzék a 213–221. lapon.)

Szakterületünk valamennyi kutatója a rokontudományok érdeklődő szakembereivel együtt évek óta várakozó figyelemmel kíséri azt az országos méretű gyűjtőmunkát, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Kutatócsoportja a vidéki múzeumok szakembereivel közösen végez Magyarország régészeti topográfiájának összeállítása érdekében. A munkaközösség hatalmas arányú vállalkozásának első, kézzel fogható eredménye ez a vaskos kötet, amely — a soron következő kötetekkel együtt — nélkülözhetetlen kézikönyv lesz nemcsak a magyar régészek, hanem mindazok számára is, akik a történettudomány, településtörténet, építéstörténet, stb. valamely ágával foglalkoznak. Ilyen kézikönyv hiányát szinte a magyar régészet kibontakozása óta érzi tudományunkunk. A régebben napvilágot látott hasonló jellegű művek azonban csak egy-egy szűkebb korszak vagy kisebb terület emlékeinek gyűjteményét tartalmazzák részben a meglevő tárgyi anyag, részben irodalmi adatok alapján. A 40-es évek végén a Magyar Nemzeti Múzeum középkori településekkel foglalkozó részéi — Méri István és munkatársai — részletesen kidolgozott tudományos tervek alapján kezdeményezték egy — a most megjelent műhöz hasonló — topográfia összeállítását. A munka közelebbi célja a középkori települések feltérképezése volt, amit a régészeti anyag számbavétele, az okleveles adatok, helynevek, régi térképek adatainak összegyűjtése mellett széleskörű, valamennyi régészeti korszak lelőhelyeit összegyűjtő terepbejárásokkal is ki akartak egészíteni. A munka első, példamutató lépéseként tartjuk számon Méri István kiskunsági terepbejárását, amelyhez a terület régi vízrajzá-

nak rekonstrukciója is elkészült. A kiszélesedő munkálatokba az 50-es évektől az ELTE Régészeti Tanszéke is bekapcsolódott, amikor egy-egy kisebb tájegység feldolgozását tűzte ki más-más szakos régészhallgatók szakdolgozati témájául. Az óriási feladat maradéktalan megvalósításához azonban anyagi és erkölcsi támogatás hiányában az áldozatkész, fáradságot nem ismerő kutatógárda munkája kevésnek bizonyult.

A feladat megvalósítását a MTA Régészeti Kutatócsoportjának topográfiai munkaközössége — rendelkezve a szükséges feltételekkel — magára vállalta és az eddig végzett munkáról a megjelent kötetben adott számot.

A munkaközösség tagjai a topográfia első kötetében az őskortól (paleolit) a XVII. sz.-ig (törökök kiűzése) terjedő időszak régészeti adatait dolgozták fel Veszprém megye keszthelyi és tapolcai járásának területén. A múzeumokban, gyűjteményekben levő régészeti anyag számbavételén kívül összegyűjtötték a településekre vonatkozó középkori okleveles adatokat, az élő helynevek, a Pesty-féle helységnévtár, valamint a terület XVIII–XIX. sz.-i térképeinek régészeti vonatkozású adatait. Ezek ismeretében a lelőhelyeket a helyszínen ellenőrizték, hitelesítették. Terepbejárásaikon messze-menően felhasználták a helybeliek ismereteit is. Az ismert lelőhelyeken kívül természetesen egy sereg új lelőhelyre is rábukkantak, sőt egy eddig ismeretlen rézkori csoport jellegzetes leleteit is felfedezték (balatoni csoport).

A gyűjtőmunka során tehát szinte minden elérhető forrást kimerítettek és ezzel felmérhetetlen értékű adat-tárat hoztak létre.

A kötet szerzőinek óriási mennyiségű és szerteágazó anyagot kellett áttekinthető, könnyen kezelhető rendbe sorolniuk, ezen kívül az egyes lelőhelyeket minden lényeges adat közlése mellett röviden, tömören jellemeznük.

A kötet szerkesztését sikeresnek mondhatjuk. A két járás 60 közigazgatási egységének leírása abc sorrendben következik egymás után, mindegyiket egy-egy térképvázlat előzi meg. A települések határain belül található lelőhelyek számmal ellátott rendben sorakoznak. A lelőhelyek pontos földrajzi meghatározása után az előkerült leletek jellemzése, esetleg az ásatás rövid története következik, majd az irodalmi utalásokat, a tárgyak őrzési helyét, leltári számait, ill. az egyéb ide vonatkozó jegyzetanyagot találjuk. A leírásokat számtalan kisebb-nagyobb rajz: erődítmények, várak, templomok és egyéb épületek lehetőség szerint hiteles felmérés alapján készült alaprajzai, régi vár-alaprajzok, ásatási rajzok teszik gazdagabbá. A kötetben 42 rajzos, ill. fényképes tábla mutatja be a leletanyag főbb típusait, egyes lelőhelyeket, műemlékeket, néhány XVI–XVII. sz.-i várábrázolást, ill. XVIII–XIX. sz.-i térkép részletét a kötetben szereplő lelőhelyek jelzésével.

A kötetet a terület domborzatát és vízrajzát, valamint a települések feltérképezését 8 színes térképmelléklet egészíti ki, amelyeken a két járás valamennyi ismertett régészeti lelőhelye korok szerint (őskor, újkőkor, rézkor, bronzkor, bronzkor vége-vaskor, rómaikor, népvándorlaskor, középkor) csoportosítva tanulmányozható.

Az adatok közötti tájékozódást különböző mutatók (időrend, helynév, személynév, történeti személynév, térkép, múzeumok, magángyűjtemények) könnyítik meg.

Az adatgyűjtés, amelyet 1965. június 1-én zártak le, teljesnek mondható. A mű szerkezete világos, egyszerűen kezelhető. A kézikönyv azonban mégsem teljes értékű.

Amint már említettem, a szövegben szintvonalas térképvázlatok ábrázolják az egyes településeket, mai határaikkal együtt. A térképek azzal a céllal készültek, hogy a rajtuk feltüntetett régészeti lelőhelyek pontosan azonosíthatók legyenek és ezeket természeti környezetükben érzékelhessük. A térképek azonban ezeknek az alapvető követelményeknek nagyon kevésbé felelnek meg.

A térképekről nemcsak a tengerszint feletti magasság, de még a viszonylagos magasság sem olvasható le

(a szövegben sincs mindenütt megjelölve). Nem tudjuk hol vannak mocsaras, vízállásos területek, erdők, de még a települések szempontjából alapvetően fontos források, patakok sincsenek következetesen ábrázolva. Valamennyi útvonalat egyforma kettős vonal jelzi, támpontokat tehát a különböző utak különböző jelzése sem ad.

A színes térképmelléletek még elnagyoltabbak. A lelőhelyek helyszíni azonosítása tehát szinte lehetetlen.

Az azonosítás lehetőségét a lelőhelyek jelzései még inkább megnehezítik. Egy-egy lelőhelyet sorszám, jel — a színes térképeken két jel — és betű mutatja. Ahol egy helyen több korszak emlékei is előkerültek, a szöveg közötti térképeken a jelek egymás után sorakoznak. Így gyakran egy-egy helyen több cm hosszúságú jelsor adódik, ami a térképek léptékében kilométereknek felel meg. Maguk a jelek is nagyon bonyolultak. Mértani ábrák, egyes tárgyak egyszerűsített képei, betű- és számjelzések, valamint különböző színek együtteséből alakult ki a jelrendszer. Nem szerencsés, hogy a jelek méreteinek aránya sokszor félrevezető. (Pl. a szórványleletnek a településekkel azonos értékű jele van). Kissé zavaró az is, hogy a színes térképek jelzései nem mindig azonosak a szövegben közölt térképek jeleivel.

A leírás és a térképek sem mindig egyeztethetők össze. A szövegben gyakran más jellegű leletről van szó, mint amit a térképeken levő jel mutat. (Pl. a 21/9. számú lelőhely címzésében a római kori szórvány jelét látjuk, a leírásban római kori villa megkezdett feltárásról olvashatunk, a térképeken pedig a római kori település jele szerepel.)

A szakterületen használatos kifejezéseket a kötet adattára nem mindig azonos értelemben alkalmazza. Különösen gyakori ez a települések leírása esetében. A különböző korú települések nyomait őrző és a terepbejárásokon megtalált felszíni leleteket egyszer szórványként, máskor településként jelölik. Nem helyénvaló a szórvány jelzés ott, ahol kétségtelenül településre utaló egyéb emlékek is vannak pl. középkori templom, kemence-maradványok, (ezeket sejtethetik a különösnek hangzó, középkori anyagunkban ismeretlen fogalmat jelentő „tüzelőgödör” kifejezés mögött is), hulladékgyűjtő stb.

Számtalan apró kritikai megjegyzés kíváncsokra még a kötet ismertetésébe. Ezek helyett egyetlen dolgot említek még: a szövegben sehol sem hivatkoznak a szerzők a képes táblákra. Így ezek — bár a táblákon mindenütt feltüntetik a lelőhelyeket — szinte nem tartoznak szervesen a kötethez.

A nagytömegű és különböző jellegű adattal dolgozó szerzők, ill. a szerkesztő fáradságos munkájának értékét természetesen az említett hiányosságok nem kisebbítik. (Ezek egy részét bizonyára objektív okokkal is magyarázni lehet.) E kötet szerkesztésénél adódó tanulságokat figyelembe véve, a soron következőkkel bizonyára már a korszerű követelményeknek jobban megfelelő teljes értékű forrást kapunk kezünkbe.

Kovalovszki Júlia

Ältere und mittlere Steinzeit, Jäger- und Sammlerkulturen. Handbuch der Urgeschichte I. kötet. Szerkesztette: Narr, K. J.

A szerzők: *Almagro, M., Bandi, H.-G., Haekel, J., Heberer, G., Hirschberg, W., Kälín, J., Klíma, B., Kurth, G., Müller-Beck, H., Narr, K. J., Schott, R., Siegmund, G., Smolla, G.* Bern und München 1966. Francke Verlag. 507 lap, 104 szövegek közti kép, 22 tábla.

Kettős igényt elégítenek ki a szerzők ezzel a kötettel. Egyrészt az őskor-kutatás mai állapotának és az elméleteknek az összefoglalásával áttekintést nyújtanak az érdeklődőknek, ugyanakkor — ha nem is forráspublikáció értékű — de a szakembereknek is új ismereteket adnak. A könyvben a szerzők felhasználják nemcsak az őskor kutatásában ma már nélkülözhetetlen tudományágak: paleontológia, geológia, emberszármazás-tan, hanem a

gazdasági, szellemi élet megismeréséhez, társadalom-rekonstrukciók megalkotásához fontos néprajz eredményeit is. K. J. Narr egyes részeit mák kidolgozása mellett szerkesztője is a kézikönyvnek. Az egyéni véleményeket mindenkor figyelembe vevő, ugyanakkor egységes szemléletet biztosító szerkesztői munkája külön nyeresége a kötetnek.

A bevezetésben néhány terminológiai, módszertani problémát tárgyal a szerkesztő: a régészet tárgykörének kialakulása, a régészeti források értékelése, a segédtudományok felhasználhatóságának jelentősége és határai. Az őskor kultúrák elnevezésénél a francia szabályok szerinti módot javasolja, bár ez a magyar szakirodalomban egy kissé erőltetettnek tűnik (különösen vonatkozik ez a Szeleta-Szeletien névre). Narr az őskort két nagy részre bontja: alsó és felsőpaleolitikum (Alt- und Jungpaläolithikum), és a középsőpaleolitikumot csak mint az alsópaleolitikum fiatalabb szakaszát tárgyalja.

Az Európán kívüli területek őskor-kutatásában elterjedt a „Protolithikum” és „Miolithikum” elnevezés. Az előbbi az európai alsó- és középsőpaleolitikumnak, az utóbbi a felsőpaleolitikumnak felel meg.

A pleisztocén biológiai miliójában az ember játszott a legnagyobb szerepet. Az evolúció tárgyi bizonyítékait J. Kälín sorolta be, s az *Australopithecus*-okat az ember elődjének sorába helyezi.

Az általános áttekintés után az őskori anyag tárgyalását a legrégibb kultúra-nyomok vizsgálatával kezdik. Régóta tartó vitában foglalt állást K. J. Narr, amikor elveti a „Heidelbergeri Kultúra” létét. Rajzokkal bizonyítja, hogy a természeti erők néha mennyire megtevesztő darabokat produkálnak. Az eszközök összessége, a kultúra összképe azonban, ha valóban ember készítette, félreismerhetetlen.

A protolitikus kultúrákat területi csoportosításban vizsgálják a szerzők. Megkönnyíti a nagy területeket érintő problémák tisztázását, hogy egy-egy korszak tárgyalásának befejezésekor összehasonlító táblázatokkal egységesítik a helyi, vagy csak szűk területen alkalmazott elnevezéseket.

Az ázsiai és afrikai protolitikus kultúrák kormeghatározása alapján úgy tűnik, hogy az emberi kultúra kialakulása Afrikában történt.

A könyv Európa korai és középsőpaleolitikuma fejezetének megírásakor még nem voltak a vértesszőllői eredmények ismertek. Így a szerző (Müller-Beck, H.) a legalsó (älteste) és alsó (alt) pleisztocén régészeti lelőhelyei közül csak Heidelberget említi, amelyiknek kultúra-voltát elfogadja. Az alsó és középső pleisztocén határvonalát a Mindel/Riss (Holstein) interglaciális elejére helyezi.

A Szeleta-kultúrát, mint helyi fejlődésű, mousteroid levélhegyes kultúrát két nagy csoportra osztja: a magyar-szlovák és a cseh területek Szeleta-kultúrája.

A korai és középső őskor szellemi életéről keveset tudunk. A gazdasági specializálódás elsősorban a földrajzi környezet függvénye volt. Az ebből a korból ismert temetkezéseknek, koponya-depóknak igazi értelmét még nem sikerült tisztázni, (s lesz-e mód valaha is erre?) bár bizonyos, hogy a már meglevő vallásos elképzelések bizonyítékai. A korai kannibalizmus megítélésénél, jellegének eldöntésénél nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy analógiáink csak egészen más környezetben élő népektől vannak.

A kézikönyv jelentős részét teszi ki a ma élő természeti népek gazdasági szellemi, lelki életének a leírása. A szerzők hangsúlyozzák, hogy a párhuzamok csak néhány részletkérdésben használhatók. Úgy gondoljuk, jobb lett volna éppen ezeket a közös vonásokat jobban kiemelni. Az egyszerű, zsákmányoló életmódot folytató népek definíciója (J. Haekel: a táplálékszerzés specializálatlan, alacsony színvonalú technikai felszerelés, az anyagi javak kis mennyisége, a termelő életmód és kiegészítő gazdaság hiánya nagyobb időtávon belül, az egyszerű családok, „Nuklear-Familie”-k uralkodó szerepe, a családok közötti összefüggés lazasága, autonóm helyi csoportok megléte) alapján szerintünk még az is tovább szűkíti a felhasználható párhuzamok számát, hogy az

emberi fejlődésnek csak nagyon korai szakasza jellemezhető ilyen módon.

A könyvben a kongói pigmeusok életformáját ismerhetjük meg részletesen.

G. Heberer és G. Kurth a protolitikus emberformák tárgyalásánál mondja el a véleményét az ember származásáról. Az Előemberek feltehetően Afrika és Ázsia trópusi vidékein alakultak ki a villafrankai emelettől (legalsó pleisztocén) a középső pleisztocénig terjedő időszakban. A leegyszerűsítő „lépeső-teória” helyett (Pithecanthropus-Neandertáliak-Homo sapiens) ma már bizonyos, hogy több területi- és időcentrumban végbemenő, bonyolult, egymást átfonó folyamatok sora az ember kialakulása és fejlődése.

Az európai felsőpaleolitikus kultúrákat létrehozó embercsoportok az utolsó, wümi eljegesedés idején éltek a kontinensen. Az eszközök szerepét és felhasználását csak megközelíteni tudjuk, mert minden alapforma gazdag variációban jelenik meg. Az újabban térhódító statisztikai módszerek, amelyekkel nem találkozunk ebben a könyvben, közelebb vihetnék a megoldáshoz.

Az európai kultúrák és csoportok ismertetésekor a szerző részletesen kitér a Szeleta-kultúrára. Ez, az egyes vélemények szerint későmoustéri ipar a W1/2-től a W2/3 kezdetéig élt. Kronológiai helyzete megegyezik a francia Châtelperron-ival. Vele együtt élt a Kárpát-medencében az Aurignac kultúra két fázisa is.

Ismereteinket a vallásról és mágiáról már gazdagabb régészeti forrásokra alapozhatjuk. Állatmetekézések, kultikus tárgyak és hatalmi jelvények bővítik az előző korok szegényes anyagát.

Esztétilag is élvezetes megjelenési formája a felsőpaleolitikus ember szellemi világának a művészet, amelyről érdekes fejezet számol be. Területi, tartalmi és időrendi csoportosítás teszi e témát áttekinthetővé.

A paleolitikum és neolitikum közé a múlt század nyolcvanas éveiben iktatták be a mezolitikumot. A nagy éghajlati határ, a jégkorszak vége indokolja különválasztását, de az emberek életmódja még az őskökorhoz kötődik. A továbbfejlődés lehetősége, a régi kultúrák befolyásának mértéke szerint a szerző két nagy csoportra osztja az európai mezolitikus kultúrákat: „epigonok”: a mikrolitizálódási tendenciákat mutató, a későmagdalénienhez kötődő, sok kis helyi csoportra bomló kultúrák, és a „progresszívek”: a jégkor végével nagy területeket meghódító erdőségek lakóinak műveltsége, akik később a neolitikus alapnépességet is alkotják. Ezeknek a kis vadász-csoportoknak az állatok időszakos vándorlásához kötött életmódja két főle települést eredményez: az állandó telephelyeket, és az átmeneti vadásztanyákat. (A szerző terminológiája szerint a sporadikus és kontinuous telepek).

A kötet végén gazdag (530 tétel), tematikusan csoportosított irodalom ad felvilágosítást a részletkérdések után érdeklődőknek.

A könyv fő érdeme a legújabb elméletek ismertetése mellett, hogy a régészettel nagyjából azonos terjedelmű néprajzi fejezetek felhívják a figyelmet a kellő kritikával és óvatossággal alkalmazva hasznos néprajzi párhuzamokra, amelyek segítségével a valóságot jobban megközelítő képet rajzolhatunk az ősköri vadász-gyűjtőgető embercsoportok életéről.

T. Dobosi Viola

K. Herbert, *Erwachen und Aufsteig der Menschheit* Frankfurt am Main 1966. (Fischer Bücher. 717), 391 lap 64 kép.

A szerző a mainzi egyetem nyugalmazott tanára, akinek munkássága elsősorban az őskori művészet emlékeinek publikálása és értékelése terén jelentős. Közel félszázaddal ezelőtt, 1921-ben megjelent könyve: „Die Kunst der Eiszeit” új szempontokat nyújtott az ősművészet vizsgálatahoz, ő jelölte meg úgyszólván elsőként ezeknek az emlékeknek a helyét az egyetemes művészettörténet távlatában. Azóta is számos munkában világította

meg a legkorábbi művészeti emlékek problematikáját. Ő hozta létre a „Corpus Artis Glacialis”-t, ő alapította meg az ősművészeti kutatások folyóiratát az „Ipek”-et.

A címben említett könyve két korábbi népszerű könyveskéjének egyesített, átdolgozott, némileg rövidített kiadása. Az egyik „Das Erwachen der Menschheit” először 1954-ben jelent meg a Fischer-Bücherei sorozatban, az ötödik német kiadása 1958-ban látott napvilágot, francia, spanyol, olasz, holland sőt japán nyelvre is lefordították. A másik könyveske ugyanabban a sorozatban „Der Aufsteig der Menschheit” c.-mel került forgalomba, 1955-ben az első, 1957-ben a harmadik kiadása fogyott el, ez is megjelent az említett nyelveken. A sorozat folytatása „Die Entfaltung der Menschheit” c.-mel jelent meg 1958-ban a szóban forgó sorozat keretében, 1966-ban a kölni DuMont Schauberg kiadó „Vorgeschichte der Menschheit” sorozatában némi változattal látott napvilágot, e könyv a bronz- és a vas-kort öleli fel.

Mindez arra utal, hogy H. Kühnnek az őstársadalomról és annak emlékeiről szóló összefoglalásai széles körben elterjedtek. Miben rejlik H. Kühn népszerűsítő műveinek sikere? Kétségtelenül elsősorban színes előadásmódjában, amint időben, térben bemutatja az adott korszak világát. A szerző tárgyat gazdag és alapos tudománytörténeti ismeretanyag alapján mutatja be, biztos kézzel vázolja fel a problémák lényeges vonásait, ha gyakran — többé-kevésbé jogos — kritika is éri, hogy megoldásai nem mindig a legmodernebb eredményeket tükrözik. Herbert Kühn forró tárgyszeretete, gyakran kitörő lelkes optimizmusa az őskortudomány nagy haladását illetően — szintén növelheti sikerét.

Nem lehet feladatunk a címben említett kis alakú könyv lényegesebb eredményeinek, ill. állításainak megbeszélése, hiszen — már a sorozat formáját, irányát illetően is — nem a szűkebb szakemberek számára készült. Inkább a munka felépítését, problémalátását szeretnénk röviden jellemezni.

Az őskörről szóló rész (Das Erwachen der Menschheit) központjában a neandervölgyi ősember áll, az ő megjelenése osztja három fő periódusra ezt a korszakot. Amit az ősemberről a szerző mond, azt túlnyomó részben a kutatástörténet eredményeinek bemutatásával valósítja meg. „Die Umwelt der Menschen der Eiszeit” aránylag rövid fejezete viszont az embert körülvevő faunát együtt tárgyalja az életmód, az ősfoglalkozások ismertetésével. Az ősköri művészetéről szóló fejezetben is jelentős hely jut a tudománytörténetnek, jóllehet itt a szerző személyes élménybeszámolójának is tere nyílik. Az ősember művészetének látásmódját a következő megállapítással illeszti be a művészettörténetbe: „Die Eiszeit, Kreta, Griechenland und die Renaissance sind Epochen naturhafter, wirklichkeitsnaher Kunst und jedes Mal beginnt die Form der Gestaltung in gleicher Fassung”. Természetesen az is jó lett volna, ha a szerző — a rokon vonások mellett — egy-két szót szentelt volna a különböző természetelvű irányzatok közti határozott különbségek mélyreható társadalmi-ideológiai okainak felvázolására. Szorosan a művészetekhez kapcsolódik az ősember vallásáról és gondolkodásmódjáról szóló fejezet. Itt tág perspektívát nyújt a szerző a test és lélek kettősségének, európai felfogásáról beszél az őskortól kezdődően, az ősember hitvilágát az antik és a keresztény koncepciók fényében vizsgálja, szembeállítva az európai ősi gondolkodást az ázsiai felfogással!

A könyv második fele (Aufsteig der Menschheit) a mezolitikummal kezdődik, amelyet a szerző a vadászat-ról a földművelésre való áttérés periódusaként tárgyal. A mezolitikus leletek rövid — főként kutatástörténeti jellegű — bemutatása után részletesebben foglalkozik e korszak szellemi életével, művészetével. A mezolitikus ember vallásáról megállapítja (P. Schmidt szellemében), hogy az ősköroéhoz hasonlóan az „Urmonotheismus” (!) jellemezte. Ezt a részt ismét személyes élményekkel színezett fejtegetések követik a mezolitikum művészetéről, rámutatva, hogy a korábbi falképek realiztikusabbak, a későbbiek absztrakt jellegűek. A szerző szerint ennek az új művészetnek belső koncepciója: „die Heraus-

arbeitung des Gestaltung eines Affektes, einer bestimmter Form der Bewegung". De arról azonban — sajnos — nem olvassunk, hogy mi lehet e nagy változás társadalmi oka; arról viszont igen: milyen nagy hatást gyakorol ez a művészet korunkban.

A következő terjedelmesebb rész a földművelés-neolitikum korszakát vizsgálja eurázsiai távlatokban. E korszak bemutatásának alapjait Mezopotámia i. e. 4000—2000 közti emlékeinek vizsgálata adja meg. Itt is inkább a kutatások és eredményeik bemutatását, továbbá a vallás és a művészet vizsgálatát találjuk, mintsem e terület konkrét gazdasági-társadalmi vagy politikai történetét. A további fejezetek: a korai Egyiptom, India, Kína és Japán sőt az európai újkőkor — együttvéve is alig érdemelnek behatóbb tárgyalást, mint Mezopotámia.

Az európai újkőkor keretében a dunavidéki szalagdiszes kerámiáról Tompa kutatásai alapján kapunk rövid tájékoztatót. A magyar olvasót ezenkívül bizonyára még leginkább a harang alakú edények kultúrájára vonatkozók érdekelnék, meg a zsinórdíszes kultúráról mondtak, ám ezek alig egy-egy oldalra szorítkoznak (a magyar őskőkori emlékekről még ennyit se találhatunk!). Pl. az előbbinek duna-medencei vonatkozásairól mindössze annyit tudunk meg, hogy: „diese Kultur erreicht also Mitteleuropa in der spätesten Epoche der Jungsteinzeit und am Beginn der frühen Bronzezeit”.

Mindent összevéve Herbert Kühn munkája, bár lenyűgözően gazdag műveltségű kutató alkotása, de egyes nézetekben, ideológiai felfogásában, aktualizálásában gyakran támaszthat ellentmondást az olvasóban. A munkát jó térképek, néhány fontos — jórészt ősemberkoponyát és művészeti emléket — bemutató kép illusztrálja amelyekről ugyan nincs oly rossz véleményünk, mint egy recenziósnak (C. J. M. in „Anthropos” 62, 1967, 617), de azért az őskőkori és mezolitikus barlangképekről néhány színes tábla bizonyosan szebbé tette volna a kötetet.

Kálár Zoltán

W. Schiering. Griechische Tongefässe. Gestalt, Bestimmung und Formenwandel. Berlin 1967. Mann. 38 lap, 46 kép.

A göttingeni egyetemen működő szerző nevét a görög orientalizáló keramika rhodosi műhelyeiről írt könyve, majd az olympiai Pheidias-műhely keramika-leleteinek publikációja (I. Arch. Ért. 92, 1965, 254—5) tette ismertté. Új könyvecskéje a német tudomány hagyományaiban gyökerező esszé a görög keramikaformák esztétikájáról. Bevezetőben rámutat, hogy újabb kutatások eredményeképpen ma már túlhaladott a XVIII—XIX. sz.-nak első sorban a vázák ábrázolásaira korlátozott érdeklődése. Ugyanígy túlhaladottnak tekinti, joggal, G. Sempernek a vázaformákat kizárólag gyakorlati megfontolásokról és osztályozó értékeléséről. Sch. négy alapvető formálólév érvényesülését figyeli meg az antik görög keramikában: a stereometrikus formálólévet a vázaformának az edény tartalmával szembeni közömbössége jellemzi, az „engedékeny”-t az, hogy az edénytestet mintegy a benne tartott folyadék súlya alakítja; az építészeti formálólévet az edény világos és szigorú tagolásáról, a formának a tartalom fölé kerekedéséről lehet felismerni, a plasztikus formálólév alapján formált edény „nem pusztán burka a váza folyékony tartalmának, de nem is engedelmes alávetettje, hanem aktív eszmecsere burok és tartalom között”.

A füzet legterjedelmesebb fejezetében Sch. ezeknek a formálóléveknek a megnyilatkozását követi végig a görög keramika történetén. Felfogása szerint a proto-geometrikus kora a stereometrikus elv uralma a jellemző, a geometrikusra az építészeti, az orientalizáló kor a VII. sz.-ban az „engedékeny” formálólévet juttatta uralomra, s az archaikus korban az e háromnak mintegy szintéziseként kialakult plasztikus formálólév dominált. Sch. néhány példával illusztrált fejtegetéseiben arra is utal, hogy ezek a formálólévek az illető korszakok plasztikájára és ornamentikájára is jellemzőek. A VI. sz. végén új korszaka kezdődik a vázaformálásnak, amely azonban nem egy bizonyos formálólévből találja meg a kifejezését, hanem valamennyi fenti formálólévet áthatja; megfelelője a szobrászatban a kontraposzt felfedezése. Az V—IV. sz.-ban a keramika és plasztika összevetése elveszti jogosultságát; a kép egyre inkább elnyomja a fazekasmunkát s végül útjaik véglegesen kettéválnak.

A tanulmány igen sok érdekes részlet-megfigyelést tartalmaz, s kiindulópontja, a görög keramikaformák esztétikai rendszerezésének szükségessége és aktualitása, kétségtelenül reális. A megoldás azonban nem nyújt általánosan használható módszert az antik keramika kutatóinak és kedvelőinek, s ez talán nem is volt szándékában a szerzőnek. Nyilván nem egy alkalommal vitatni lehet, hogy egyes tárgyalt darabokra valóban az a formálólév jellemző-e, amelynek példaként szerepelnek, s hogy egyáltalán létezik-e olyan antik váza, amelyen egyik vagy másik a fenti négy alapelv közül tisztán érvényesül. Még súlyosabb problémát jelent az, hogy az egyes formálólévek kritériumai nem egyenértékűek. A történeti koncepció legkritikusabb pontja láthatóan az, hogy egyrészt feltételezni kell a keramikusok mintegy három évtizedes előnyét a nagyplasztikával szemben az új, a klasszikus kort megnyitó formálólévek felfedezésében, másrészt az egész későarchaikus és klasszikus kori keramikát nem sikerült a formálólévek megadott rendszerébe megnyugtatóan beilleszteni.

Ezeknek a nehézségeknek ellenére kétségtelen, hogy Sch. könyvének olvasója másképp fog vázaformákra nézni, mint korábban tette, számos olyan vonásukra fog figyelni, amely azelőtt elkerülte a figyelmét, és a görög keramikusok művészetét jobban, közvetlenebbül tudja értékelni, mint a könyv olvasása előtt. Ez már magában is igazolja Sch. kísérletének jogosultságát még akkor is, ha kevesen fogják a görög vázákon az általa kidolgozott négy formálólév érvényesülését számon kérni.

A gondosan kiválogatott, részben közismert, részben azonban alig ismert bemutatott képanyag nyomása jó, s a képeket minden fontos tudományos igényt kielégítő magyarázó szöveg kíséri. Hasznosak a bekötőlapra adott vonalas rajzok is a legfontosabb görög vázaformákról, bár természetesen nem feladatuk a főbb változatok teljes bemutatása.

Szilágyi János György

A. Greifenhagen. Das Vestarelieff aus Wilton House. (121—122. Winckelmannsprogramm der Archäologischen Gesellschaft zu Berlin) Berlin 1967. W. de Gruyter. 37 lap, 16 kép 3 tábla.

A tanulmány középpontjában a nyugat-berlini Antikenmuseum egy új szerzeményének első fényképes publikációja áll. A márványdombormű már 1683 óta ismeretes, de mintegy két évszázadon át Wilton House-ban egy angol magángyűjteményben őrizték. 1964-ben került Londonban árverésre s onnan a berlini múzeumba. A dombormű értelmezését felirata biztosítja: Vesta istennőt ábrázolja trónszékén ülve, egyik kezében jogarral, a másikkban tállal, amelyből kigyó eszik. A trónszék alatt hengeres edényből kalászkok lógnak ki, tetején kerek kenyér van.

Bevezetőül a szerző áttekinti az ismert Vestalisképeket, majd Vesta fennmaradt ábrázolásait. M. Guarducci nyomán azt az álláspontot képviseli, hogy az eredetileg anikonikus Vesta-kultusz első kultuszszobra az Augustustól a Palatinuson épített Vestakápolnában került felállításra, s ennek a szobornak a fogalmazása határozta meg a későbbi fennmaradt ábrázolások ikonográfiai típusát, így a két legjelentősebbet: a Sorrentóban őrzött, Augustus-szobor talapzatát díszítő dombormű és egy palermói relief Vesta-ábrázolását, s ezekkel együtt az új berlini domborműt is. A Vesta-ábrázolások néhány ikonográfiai sajátosságának tárgyalása után a berlini dombormű feliratának elemzése következik. A dedikáló, C. Pupius Firminus neve egy

ma ismeretlen helyen levő, 144-ből származó szobortalapzaton is megjelenik, mint a pékek testületének quaestoráé, s ugyanezt a nevet viseli egy a Louvre-ban őrzött, itt először fényképről reprodukált dombormű fogadalmi felirata (a dombormű Asklépiost és Hygieiát ábrázolja). Gr. az írás jellege és a reliefek stílusa alapján igen valószínűnek tartja, hogy a három feliraton egyazon személyről van szó; ez az új berlini relief keltezését is megadja. A reliefet Rómában a Caelius Ny. lejtőjén találták; a szerző szerint azért állíthatta fel itt készítője, mert a közelben volt a Camenák forrása, ahonnan a Vesta-papnők a vizet hordták. — Befejezésül röviden érinti a görög Hestia-ábrázolásokkal való ikonográfiai összefüggés kérdését és a III. sz.-ban újjáéledő Vesta-kultuszról ösztönzött későantik ábrázolásokat.

A hasznos és számos új részlet-megfigyelést tartalmaz tanulmány már csak eredeti előadás-jellege miatt sem törekedhetett a felvetett kérdések részletes tárgyalására. Áll ez elsősorban a római Vesta-kultusszal kapcsolatos vallástörténeti problémákra, amelyeknek megítélésében talán indokolatlanul elutasító álláspontot foglal el — hallgatólagosan — a frankfurti iskola eredményeivel szemben (elsősorban L. Euing „Die Sage von Tanaquil”-jára és C. Koch Vesta-cikkére gondolunk a RE VIII. A. kötetében). A pénzekben ábrázolt Vesta-templom tetején megjelenő istennőnek nem kell feltétlenül Vestának lennie (p. 8), az ókori templomok akroterionfigurái ritkán ábrázolják a templomban tisztelt istenlakot. Nem látjuk igazolva azt a feltevést sem, hogy a forumi Aedicula Vestae-ban az istennő szobrának kellett előbb vagy utóbb állnia (p. 9): Vesta anikonikus tisztelete, mint erre A. Brelich Vesta-könyvében utalt, lényének egy fontos vonását jellemezte. Nyitott kérdésnek tűnik egyelőre az, milyen mértékben lehet a fennmaradt ábrázolásokat egyetlen kultuszszoborra visszavezetni, a pénzekben ugyanis Vesta templomában az istennőnek nemcsak trónszéken ülő, hanem olykor álló szobra is megjelenik. A berlini relief Vestájának kezében tartott csészén a gömbölyű tárgyat Gr. tojának értelmezi; ha ez valóban helytálló és az omphalos-értelmezésnél valószínűbb (a képekből ez sajnos nem tűnik ki világosan, de az autopszián alapuló megfigyelés helyességében nincs ok kételkedni), még kevésbé van okunk a kígyóban egyszerűen „a gyógyító erők megtestesülését” (p. 18) látni. A ház (vagy az állam) tűzhelyéről kikelő kígyó geniuszszerepéről Euing fentebb említett munkája Servius Tullius születés-legendájával kapcsolatban érdekes megfigyeléseket tartalmaz. Ennek a kérdésnek részletes tárgyalása azonban túlságosan messze vezetne, éppúgy, mint azé, vajjon a számár, mint Vesta attribútuma valóban pusztán a pék-mesterséggel való kapcsolatára utal-e (vö. C. Koch, i. h. 1756. hasábj.).

A munka kiállítása a szokott kitűnő színvonalú, s a relief első tudományos bemutatásán kívül külön hálásnak kell lennünk a szerzőnek azért is, hogy ritkán közzétett vagy mindeddig reprodukálatlan emlékek sorát vette fel képanyagába.

Szilágyi János György

R. Gruendel, Addenda bibliographica praecipue ad CIL e periodico l'Année épigraphique (= AE) nominato excerpta (Academia Scientiarum Germanica — Corpus inscriptionum Latinarum, Berlin 1965).

C. Schubring elgondolása alapján, U. Lehmann és R. Gruendel munkájának az eredményeként, e nagyon hasznos és az epigráfusok kutatásait elősegítő füzetben a CIL I—XVI kötetei, az AE, az ephemeris epigraphica III, VII—IX, H. Dessau ILS I—III, az F. Buecheler-féle Carmina Latina epigr. I—II, E. Diehl által összeállított Inscriptiones Latinae Christianae veteres I—III, a St. Gsell—H. Pflaum-féle gyűjtés (Inscriptiones Latines de l'Algérie I—II), R. Cagnat és társai gyűjteménye (Inscriptiones Latines d'Afrique), L. Chatelain corpusa (Inscriptiones Latines du Maroc), A. Merlin gyűjtése (Inscriptiones Latines de la Tunisie), J. Reynolds—J. Ward Perkins gyűjteménye (The Inscriptions of Roman

Tripolitania), végül az Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes I—IV feliratközlései közötti egybeeséseknek az áttekintő listáit bocsátják rendelkezésünkre.

Német kutatótársaink fárasztó és hosszas szakirodalmi utánanézésektől (de nem minden utánanézéstől!) mentenek fel bennünket, azon római feliratok irodalmának keresésénél, amelyeket a CIL 16 kötetében közzétettek. Az elrendezés alapelve a CIL-beli közlés sorszámszerinti sorrendje, amiből a füzet használatánál is kiindulhatunk.

Szilágyi János
(Aquincumi Múzeum)

A. Rangs—Borchling, Das Urnengräberfeld von Hornbek in Holstein (2. Jahrhundert vor bis 2. Jahrhundert nach Christi Geburt) Neumünster 1963. Offa-Bücher 18. 154 lap, 129 tábla, 1 térkép melléklet.

Az Offa sorozat 18. kötete példás publikációja a hornbeki, — az 1930-as és 1940-es évek fordulóján feltárt — mintegy 900 síros temetőnek. A temető két szempontból jelentős: a temetőt i. e. 200-tól i. sz. 200-ig, — 400 évig használták, tehát éppen azt a fontos időszakot mutatja amikor a La Tène kultúrát lassan háttérbe szorítja majd felváltja a római kultúra; másrészt a temető csaknem teljesen feltárt, így teljes képet nyújt a hornbeki telepen élt népességről.

A monográfia további értékét a szerző alapos és kimerítő feldolgozási módszere adja: a jelenségek és a régészeti anyag egzakt elemzése, valamint a jelenségekből adódó tapasztalatok következtetéseké formálása. A monográfia beosztása világos, áttekinthető. Az elemző anyagközlés és értékelése, valamint annak dokumentálása között fennálló arány kiegyensúlyozott. Az előbbiben elsőként a temetkezési formát és a mellékleteket értékeli, majd az összegező fejezetek következnek. A dokumentáció a leletkombinációs táblázatból, az ökonomikusan megszerkesztett sírleírásból, a leletanyag sironként csoportosított rajzanyagából, a legfontosabb tárgytípusok elterjedési temetőtérképéből, valamint a vezérleletek áttekintő táblázataiból áll.

Az előszó után a szerző a temető topográfiai helyzetét ismerteti, a feltárást és az anyag elhelyezésére vonatkozóan nyújt tájékoztatást.

A temetkezési forma és a leletek c. nagy fejezet az alábbi csoportokat foglalja magában:

- A. Temetkezési forma
- B. Fibulák
- C. Övtartozékok
- D. Tűk
- E. Kések
- F. Különböző mellékletek
- G. Kerámia

Az egyes csoportokon belül a szerző tipológiai és kronológiai sorrendben végzi az elemzést. A világos típus-kialakítás és a pontos nomenklatura használata megbízható alapot ad a szerzőnek ahhoz, hogy a temető kezdő és záró időpontját meghatározza, és ezen az időszakon belül a betemetkezés sorrendjét felépítse. Az egyes tárgytípusok helyét nemcsak a temetőn belül, hanem szélesebb körben is vizsgálja, így a relatív kronológiát abszolút kronológiává szélesíti. A szerző érdeme, hogy olvasóját a variációs táblázatok és a temetőtérképek valamint a vezérleletek összegező (model-táblázatok) táblázatok állandó használatára serkentve arra készíti, hogy újabb kombinációs variánsokat dolgozzon ki.

Relatív kronológia. A rítus és a leletanyag elemzéséből kialakított 6 leletcsoportból a szerző az első négyet La Tène fibulákkal, az utolsó kettőt korarómai fibula típusokkal (Almgren I—V.) datálja. Az első két csoport: I a, b a temető korábbi (Jastorf kultúra fiatalabb és legfiatalabb szakasza, Rippdorf és Seedorf lépcső); míg a további négy: II a—d (Jastorf kultúra legfiatalabb szakasza, Darzau I—II lépcső) a temető későbbi periódusát képviseli. A temető leggazdagabb csoportja a

II. c csoport, ahol a női sírok mellékletekben a leggazdagabbak. A II. d szakasz már szegényebb, de a vas tárgyakat ekkor váltják fel a bronz készítmények. Az a tény, hogy a kerámia alapján csupán a temető két nagy periódusát — I—II. — lehet konstatálni teljesen reális, hiszen egy kontinuus telep, ill. temető anyagában a legnagyobb retardációt mindég a kerámia mutatja.

A *horizontális stratigráfia* alapján a temető egy keleti és egy nyugati részre különül el, amelyet a temetkezési rítust ábrázoló térképeken kívül a kerámia és fibula típusok elterjedési térképei is jól bemutatnak. A temető keleti részében a temetkezések szórtabban helyezkednek el, míg a nyugati rész sűrűbb temetkezést mutat. Feltehető, hogy ez a település lakosságának növekedését jelenti.

A *férfi és női temetők* kérdés-komplexumával foglalkozó fejezetben a szerző a hornbeki temetőt az utóbbiak közé sorolja. Fejtegetései során azonban nyitva hagyja annak a lehetőségét, hogy férfi sírok is vannak a temetőben; felismerésüket csupán az gátolja, hogy fegyvert nem tartalmaznak.

Végezetül a szerző röviden *összefoglalja* eredményeit.

A monográfia jelentősége — a már említetteknek kívül — hogy a szerző tovább finomította G. Schwantes és K. H. Jacob-Friesen valamint H. Hingst kronológiáját s ezáltal a hornbeki temető kuleshelyzetét foglal el a hasonló jellegű és korú leletek feldolgozásánál.

Salamon Ágnes

Г. А. Федоров—Давыдов, Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Москва 1966. Изд. МГУ. 270 oldal, 29 szövegtábla ábra.

Fjodorov—Davidov könyve a legújabb szovjet régészeti irodalom egyik legjelentősebb vállalkozása. Célja a középkori Kelet-Európa sztyeppén élő nomád népek régészeti hagyatékának feldolgozása, ennek keltezése és etnikai meghatározása. Időben a besenyők európai megjelenésétől a kurgános temetkezések megszűnéséig kíséri figyelemmel a szerző ezt a folyamatot, tehát munkája jóval nagyobb területet ölel fel, mint azt a cím sejteti.

Mivel ezek a nomád népek, főként a polovecek (kunok), fontos szerepet játszottak az orosz történelemben, az orosz és szovjet szakirodalomban sokan foglalkoztak már ezzel a kérdéssel és számottevő eredményt is értek el, különösen az utóbbi években írott munkák, melyek a régészet eredményeit is felhasználják (pl. Pletnyeva és Zjáblin dolgozatai). Azonban még ezeknek is komoly hiányossága, hogy a késői nomádok összes régészeti anyagának megalapozott és részletes keltezését nem végezték el, nem vetették össze az egyes tárgycsoportokat a temetkezési szokások formáival, aminek az lett az eredménye, hogy ezeket nem tudták egyik, vagy másik etnikumhoz kötni, sem pedig az itt élő népeket megnyugtatóan lokalizálni.

Ennek a nehéz feladatnak szenteli a szerző hat fejezetből álló munkájának első felét. Az óriási mennyiségű régészeti anyag keltezését a következő módon oldja meg: előbb elvégzi az egyes tárgyak tipologizálását, ezek keltezését analógiák alapján; ezután a korrelációs módszer segítségével megállapítja a közösen előforduló tárgyak csoportjait; meghatározza ezen tárgycsoportok időrendjét az éremletek és analógiák alapján; majd ismerteti, hogy ezek a tárgycsoportok milyen, írott forrásokban szereplő népekhez tartozhattak. Ezt követően a szerző azt elemzi, hogy az egyes tárgycsoportok milyen temetkezési rítushoz köthetők. Ennek eredményeképpen a következő időrendi skálát állítja fel, mely egyúttal a délorosz sztyeppéken élő késői nomád népek egyes történelmi korszakait is jelzi: 1. IX. sz. vége—XI. sz. (a besenyők uralma és a torkok betörése); 2. XI. sz. utolsó negyede—XII. sz. (a kunok uralkodásának korai szakasza); 3. XII. sz. vége—XIII. sz. eleje (a kunok

mongol hódítást megelőző korszaka); 4. XIII. sz. második fele—XIV. sz. (nomád népek az Arany Horda uralma alatt).

A szerző a régészeti anyagot, mint fontos történelmi forrást rendszerező munkájában a tipológiai módszer mellett széleskörűen alkalmazza a matematikát, főként a valószínűség-számítást. Az anyag kimerítő felhasználása mellett talán leginkább ezzel magyarázhatjuk, hogy Fjodorov—Davidov minden elődjénél megnyugtatóbb módon végezte el a régészeti anyag időrendi és etnikai felosztását. A magas fokú tipologizáláson túl azonban joggal hiányoljuk a tárgyak „emberközelségéhez”, jóllehet a tárgyak formái nem csupán koroktól és etnikumtól függően változnak, hanem egy korban, ugyanazon népnél is különbözők lehetnek egymástól az ember által való alkalmazásuktól függően. (Nálunk az ilyen fajta anyagvizsgálat legszebb példáit László Gyula és Dienes István dolgozatai szolgáltatják.) Valószínűnek tartjuk azonban, hogy a fenti hiányosságok abból erednek, hogy a szerző itt a rendszerező munkát tartotta elsődlegesnek, s a jövőben — ennek folytatásaként — a részletesebb tárgyelemzést is várhatjuk.

A temetkezési szokásoknak és az egyes népek koronkénti elhelyezkedésének szenteli a szerző könyve III. fejezetét. Megállapítja, hogy a besenyőket és a torkokat régészetiileg nem lehet szétválasztani, és az erre irányuló eddigi kísérleteket sikertelennek tartja. A nyugat-keleti tájolású sírok jellemzőek nemcsak a besenyőkre, hanem a XI. sz. végén őket háttérbe szorító kunokra is. A kurgánok felépítésében azonban egyedül csak az utóbbiakra jellemzőek a köves kurgánok, melyek velük együtt jelennek meg a XI. sz. végén s válnak uralkodóvá a sztyeppén. A köztük levő másik különbség pedig az, hogy míg a besenyők és torkok a lónak csupán egyes részeit helyezik a halott mellé a sírba, addig a kunok egészben temetik el a leölt állatot. A mongol hódítás alig észrevehető nyomot hagyott a régészeti anyagban, ami arra enged következtetni, hogy csak eléggé kisszámú keleti hódító költözött át tartósan a nyugati sztyeppékre, ezek is főként a Volga vidékén verték le sátraikat. Tárgyi emléksanyaguk azt mutatja, hogy igen gyorsan asszimilálódtak viseletükben, s valószínűleg nyelvükben is, csupán temetkezési szokásaikat tartották meg huzamosabb ideig. A török népekével ellentétben, a mongolok sírjai észak-déli tájolásúak, és teljesen hiányoznak a lovastemetkezések. Egyébként éppen a temetkezési rítus az, amely a legérzékenyebben jelzi egy-egy területen az etnikumváltozást. Ennek tanulmányozása segít hozzá bennünket a legjobban ahhoz, hogy a nomádok vándorlásainak irányát feltérképezhessük. A fejezet utolsó részében a szerző mereven elzárkózik Pletnyeva és Zjáblin azon feltételezésétől, hogy a korábban itt élő bolgárok és alánok észlelhető hatást gyakoroltak volna a késői nomádok műveltségére, antropológiai alkatára. Ezzel az elutasító véleménnyel nem érthetünk teljesen egyet, ezt a kérdést csupán a további kutatások tisztázzhatják, annál is inkább, mivel az írott források jelentős jász és bolgár töredékekről tudnak a késői nomádok tengerében.

A IV. fejezet tárgyát a török népek művészetének egyik jellemző alkotása, a sírszobrok képezik. Ennek a kérdésnek igen nagy irodalma van, mégis sok új, érdekes megállapítást találunk itt. Elsősorban a sírszobrok osztályozása és keltezése érdemel figyelmet. A szerző szerint az ún. „álló” szobrok korábbiak, mint az „ülők”, amit nem fogadhatunk el minden fenntartás nélkül, ugyanis a Hétfolyó vidékén talált, jóval korábbi sírszobrok nem támasztják alá egyértelműen ezt a megállapítást. A továbbiakban helyesen mutat rá a szerző, hogy a szobrokon ábrázolt díszítések nagy hasonlóságot mutatnak a kun sírokban talált tárgyakkal. Ezen hasonlóságok alapján a délorosz török sírszobrokat a XII. sz. — XIII. sz. elejére datálja, etnikailag pedig a kunokhoz köti őket, csatlakozva ezzel Veszelszovskij korábbi véleményéhez. Ezen az alapon cáfolja, hogy az észak-bolgáriai sírszobrokat a bolgár-törökök állították volna, ezek etnikai hovatartozásának kérdését azonban meg sem próbálja megoldani.

Az utolsó két fejezet a nomádok gazdasági és társadalmi rendszerével, valamint a mongol hódítás következményeivel foglalkozik. A szerző előláróban megállapítja, hogy a régészeti leletek tanúbizonysága alapján a besenyők a nomád gazdálkodás sokkal alacsonyabb fokán álltak, mint a Kazár kaganátus állattenyésztői: kézműiparuk sokkal fejlettebb, teljesen hiányzik a fazekasipar. A kunok gazdasága is hasonló fokon állott. Persze „tisztá nomadizmusról” itt sem beszélhetünk: a téli szállások környékén az állattenyésztők egyre nagyobb — elsősorban elszegényedett — része kezd földműveléssel foglalkozni vagy költözik be a sztyeppéhez közel eső városokba. A mongol hódítás után, az Arany Horda uralma alatt, egészen megváltozik a helyzet. A nomád gazdálkodás majdnem változatlan továbbélése mellett a virágzó városok egész sorát találjuk. Ez utóbbiak azonban nem a nomádok letelepedésének lassú folyamataként keletkeztek, hanem a despotikus kánok város-telepítő politikájának eredményeként. Lakosságuk nagy részét idegen földről hureolt rabszolgák alkották. Ezzel magyarázható, hogy az erős központi hatalom összeomlása után megszűnik a gazdasági bázis nélküli álló városok léte. Közülük csupán a peremvidékeken, főként a Közép-Volga vidékén fekvő városok épültek egy régebbi városi műveltség hagyományaira, a Horda többi területein viszont gyökértelenek. Így tehát a XII—XIV. sz.-ban két, egymástól különböző kultúrát találunk az Arany Horda területén: egy sztyeppet és egy városit, melyeket csupán az erős központi hatalom fog össze egy állam keretein belül. Ennek ellenére, a régészeti is kimutatható pénzgazdálkodás a város és a sztyeppet közötti kereskedelmi kapcsolat megélénküléséről tanúskodik a XIV. sz.-ban.

Társadalmi fejlettség tekintetében a X. sz.-i besenyők a katonai demokrácia fokán álltak, de a XI. sz.-ra megjelennek a kora-feudális állam csírái. Ezt sóprik el a torkok, majd az alacsonyabb fejlettségi fokon álló kunok. Náluk a XIII. sz. elejére jelennek meg az állam-

szervezés első jelei, de a mongol támadás még különálló törzseket, egységes ellenállásra képtelen népet talál. Így a kunok a Batu által 1243-ban alapított Arany Horda uralma alá kerülnek. A kemény katonai vezetés alatt álló mongol államtól való függésük sokban különbözik a földművelő népektől, ahol a mongol fennhatóság főként adószedés formájában nyilvánult meg, korábbi társadalmi felépítésüket azonban majdnem érintetlenül hagyták. A nomád népeket viszont beolvasztották abba a nemzetségi-függőségi rendszerbe („ulus”), melyet a történeti irodalomban Vladimircov nagyszerű munkája mutatott be. Ennek lényege az, hogy az uralmon levő nemzetségtől függ a birodalom területén élő összes többi nemzetség. Így tehát a kun nemzetségek egycsapásra elvesztették a mongol hódítás után korábbi uralmukat, amit a régészeti anyagban a sírszobrok eltűnése jelez. Az uralmát veszített régi nemzetségi arisztokrácia helyét egy olyan új uralkodó réteg foglalta el, melytől idegen volt a sírszobrok állításának szokása. Az ilyen körülmények között végbement társadalmi és gazdasági változások új területi és etnikai egységek kialakulásához vezetnek és alapvetően megváltoznak a gazdasági életfeltételek is. (Egyre többen telepednek le, térnek át földművelésre.) Ezek természetszerűleg maguk után vonják az ideológia megváltozását is. A XV. sz.-ban eltűnnek a kurgán-temetkezések, az írott források pedig már nem kunokat emlegetnek, hanem tatárokat és más etnikai egységeket.

Nagyszerű munkának tartjuk Fjodorov—Davidov könyvét annak ellenére, hogy a késői nomádok életére vonatkozó egyes kérdéseket itt csupán vázlatosan dolgozott ki. Ezek részletesebb elemzését a könyv második kötetétől várjuk. („Az Arany Horda nomád feudalizmusa”) A régészeti forrásanyag nagyszerű elemzése, a régészeti adatok és az írott források meggyőző egybevetése nélkülözhetetlenné teszi a könyv ismeretét a nomád társadalmakkal foglalkozó kutatók számára.

Fodor István

BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA

MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOM

1968

A FELHASZNÁLT FOLYÓIRATOK ÉS GYŰJTEMÉNYES MUNKÁK JEGYZÉKE ABBREVIATIONES

ActaAntHung	= Acta Antiqua Acad. Scient. Hung. Tom. XVI. fasc. 1/4.
ActaArchHung	= Acta Archaeologica Acad. Scient. Hung. Tom. XX. fasc. 1/4.
ActaBiolSzeged	= Acta Biologica Univ. Szegediensis. Tom. XIII. fasc. 1/2, 3/4.
ActaClassDeb	= Acta Classica Univ. Scient. Debreceniensis. Tom. III.
ActaEthnHung	= Acta Ethnographica Acad. Scient. Hung. Tom. XVII. fasc. 1/2, 3/4.
ActaHistArtHung	= Acta Historiae Artium Acad. Scient. Hung. Tom. XIV. fasc. 3/4, XV. fasc. 1/2.
ActaHistHung	= Acta Historica Acad. Scient. Hung. Tom. XIII. fasc. 3/4., XIV. fasc. 1/2.
ActaIuv	= Acta Iuvenum. Az ELTE Bölcs. kar KISz bizottságának tud. kiadványa. 1967/1,2., 1968/1,2.
ActaLingHung	= Acta Linguistica Acad. Scient. Hung. Tom. XVIII. fasc. 1/2.
ActaOrHung	= Acta Orientalia Acad. Scient. Hung. Tom. XX. fasc. 3. XXI. fasc. 1, 2, 3.
AgtSzle	= Agrártörténeti Szemle. IX. évf. 3/4., X. évf. 1/2.
AnTan	= Antik Tanulmányok. Studia Antiqua. XIV. köt. 2., XV. köt. 1.
AnthrHung	= Anthropologia Hungarica. Tome VII. fasc. 1/2.
AnthrKözl	= Anthropologiai Közlemények. XII. köt. 1/2, 3/4.
ArchClass	= Archaeologia Classica, Roma. Vol. XX. fasc. 1.
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő. Vol. 94. fasc. 2., 95. fasc. 1.
ArchHung	= Archaeologia Hungarica. Tom. XLIV, XLV.
ArchPol	= Archeologia Polski, Wrocław. Tom XII. zeszyt 1, 2.
ArchRoz	= Archeologické Rozhledy, Praha. Ročník XX. šesit 1—5.
ArhVest	= Arheoloski Vestnik. Acta Archaeologica. Ljubljana. Tomus XVIII.
Arrabona	= Arrabona. A Győri Múzeum Évkönyve. 10. köt.
BayVorg	= Bayerische Vorgeschichtsblätter, München. Jg. 32. Heft 1/2.
BékÉl	= Békési Élet, Gyula. 1966/1—3, 1967/1—3, 1968/1—3.
BerichtRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt a. M. Jg. 46/47.

- BiClOr
BorsSzele
Budapest
BullBA
Delta
EgriMÉ
EgriVárHir
ÉlTud
ÉpKK
Az Érem
ÉtFinOugr
Ethn
FA
FilolKözl
FilozKözl
FöldrÉrt
FöldrKözl
GlasArhSarajevo
HadtKözl
HistCas
Jászkúnság
KarsztBarlang
Latomus
LevKözl
MAG
MÉpm
MKszele
MNYelv
MNYelvör
MTABiolK
MTAK II.
MTud
Művéd
Művészet
MűvHagy
MűvLex
MűvtÉrt
MúzKözl
MúzMag
Népművelés
NéprÉrt
NumKözl
NyelvKözl
NyirMÉ
PécsiMÉ
RadNoviSad
RégDolg
RégFüz
Slavica
SopSzele
StuSl
SüF
Sz
SzegediMÉ
SzékÉvsz
TechtörtSzele
TerMÉ
TerVil
TörtSzele
UrAltJb
Valóság
VasiSzele
VDI
VeszpmK
Világosság
WaffKostKde
- = Bibliotheca Classica Orientalis, Berlin. Jg. 12. Heft 5., Jg. 13. Heft 1, 2, 3, 4, 5.
= Borsodi Szemle, Miskolc. 12. évf. 1–4.
= Budapest. A Főváros folyóirata. VI. évf. 1–12. sz.
= Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts. A Szépművészeti Múzeum Közleményei. No. 30.
= Delta. A Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség természettudományos-technikai magazinja. 2. évf. 8.
= Az Egri Múzeum Évkönyve. V. köt.
= Az Egri Vár Híradója. 7. szám.
= Élet és Tudomány. XXIII. évf. 1–52. sz.
= Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények. XII. köt. 1, 2.
= Az Érem. XXIII. évf. 39/40, 41/42. sz. XXIV. évf. 43/44. sz.
= Études Finno-Ougriennes, Paris. Tome IV.
= Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata. LXXVIII. évf. 4. sz., LXXIX. évf. 1, 2. sz.
= Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. XIX. köt.
= Filológiai Közlöny. XIII. évf. 1, 2. 3/4. sz.
= Filozófiai Közlemények. A TIT filozófiai választmányának közlönye. V. évf. 1. sz.
= Földrajzi Értesítő. A MTA Földrajztudományi Kutatóintézetének folyóirata. XVII. évf. 1, 2.
= Földrajzi Közlemények. A Magyar Földrajzi Társaság tudományos folyóirata. Új folyam XV. (XCI). 4. szám, XVI. (XCII). 1, 2. sz.
= Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine. Arheologija. Sarajevo. Nova Serija. Sveska XXI/XXII.
= Hadtörténelmi Közlemények. XIV. évf. 2. sz., XV. évf. 1–4. sz.
= Historicky Časopis. Ročník XVI. Číslo 4.
= Jászkunság. A TIT Szolnok megyei szervezetének folyóirata. XIII. évf. 4. sz., XIV. évf. 1–3. sz.
= Karszt és Barlangkutatás. 5. évf.
= Latomus. Revue d'Études Latines, Bruxelles. Tome XXVII. fasc. 1.
= Levéltári Közlemények. 38. évf. 1, 2. sz.
= Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. Bd. 96/97.
= Magyar Építőművészet. 1967/6. sz., 1968/1–5. sz.
= Magyar Könyvszemle. 83. évf. 4., 84. évf. 1–3. sz.
= Magyar Nyelv. LXIII. évf. 4. sz., LXIV. évf. 1–3. sz.
= Magyar Nyelvőr. 91. évf. 4. sz., 92. évf. 1–4. sz.
= A Magyar Tudományos Akadémia Biológiai Osztályának Közleményei. 9. köt.
= A MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei. XVI. köt. 1, 2/3., XVII. köt. 1. sz.
= Magyar Tudomány. A MTA Értesítője. 74. (Uf. 12). köt. 12. sz., 75. (Uf. 13). 1–12. sz.
= Műemlékvédelem. XI. évf. 3, 4. sz., XII. évf. 1, 2, 3.
= Művészet. IX. évf. 1–12.
= Műveltség és Hagyomány. Studia Ethnologica Hungariae et Centralis ac Occidentalis Europae. Debrecen. Vol. X.
= Művészeti Lexikon. I–IV. kötet.
= Művészettörténeti Értesítő. 16. évf. 3, 4. 17. évf. 1/2.
= Múzeumi Közlemények. 1968/1, 2. sz.
= Múzeumi Magazin. 1968/1, 2, 3.
= Népművelés. XV. évf. 1–12.
= Néprajzi Értesítő. A Néprajzi Múzeum Évkönyve. 48. és 49. kötet.
= Numizmatikai Közlöny. LXVI/LXVII. évf.
= Nyelvtudományi Közlemények. 69. évf. 2.
= A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. VIII/IX. köt.
= A Pécsi Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. 1966., 1967.
= Рад Войводанских Музеја, Нови Сад. 14.
= Régészeti Dolgozatok. 8. füzet.
= A Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Füzetek. Ser. I. 21.
= Slavica. Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis. Tom. VII, VIII.
= Soproni Szemle. XXI. évf. 4., XXII. évf. 1–4.
= Studia Slavica Acad. Scient. Hung. Tom. XIII. fasc. 3/4., XIV. fasc. 1/4.
= Südost-Forschungen, München. Bd. XXVI.
= Századok. A Magyar Történelmi Társulat közlönye. 101. évf. 6. sz., 102. évf. 1/2, 3/4.
= A Szegedi Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1966/1967. 1, 2. kötet.
= Székesfehérvár Évszázadai. 1.
= Technikatörténeti Szemle. IV. évf. 1/2.
= Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici. A Természettudományi Múzeum Évkönyve. Tom. LIX., LX.
= Természet Világa. Természettudományi Közlöny. XII. (99). évf. 1–12.
= Történelmi Szemle. A MTA Történettudományi Intézetének Értesítője. X. évf. 3, 4., XI. évf. 1/2.
= Ural-Altaische Jahrbücher, Wiesbaden. Bd. 39. Heft 1/4.
= Valóság. X. évf. 12., XI. évf. 1–12.
= VasiSzele, Szombathely. XXI. évf. 4. sz., XXII. évf. 1–3.
= Вестник Древней Истории. Москва 1968/4.
= A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei. 5. és 6. köt.
= Világosság. 9. évf. 1–12.
= Waffen und Kostümkunde, Berlin. Bd. 27.

I. Folyóiratok és gyűjteményes munkák — Periodica et collectanea

- Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus XVI. fasc. 1/4. Adiuvantibus: A. Dobrovits, I. Hahn, J. Harmatta, J. Horváth, Gy. Moravcsik, redigit I. Trencsényi-Waldapfel. Hunc tomum redigit J. Harmatta. Bp. 1968. Akadémiai Kiadó 477 p. 60 ill.*
- Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus XVIII. Bp. 1966. Rec. Szilágyi János: ArchÉrt 94. 1967. 239—240., Tomus XX. fasc. 1/4. Adiuvantibus: L. Castiglione, A. Dobrovits, F. Fülep, L. Gerevich, J. Harmatta, A. Mócsy, M. Párducz, redigit Gy. Moravcsik. Bp. 1968. 378 p. 85 t.*
- Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. Tomus III. Editor S. Borzsák. Debrecen 1967. 131 p. 1 ill.*
- Alt-Thüringen. Band VIII. Jahresschrift des Museums für Ur und Frühgeschichte Thüringens. Weimar 1966. Rec. Bóna István: ArchÉrt 94. 1967. 241—242.*
- Anthropologia Hungarica. Études d'anthropologie historique concernant le bassin du Danube moyen. Publié par la Section anthropologique du Musée hongrois d'histoire naturelle. Tome VII. fasc. 1/2. Rédacteur Tibor Tóth. Bp. 1966. Múzeumok Rotaüzeme 208 p. 22 t.*
- Antik Tanulmányok. Studia Antiqua. XIV. kötet 1967. 2. sz. és XV. köt. 1968. 1. sz. Felelős szerk. Moravcsik Gyula. Szerk. biz. Harmatta János, Maróti Egon, Szilágyi János György, Tóttóssy Csaba, Trencsényi-Waldapfel Imre. Bp. Akadémiai Kiadó 177—320. p. 62 ill. + 1—176. p. 12 ill.*
- Archaeologia Hungarica. Dissertationes archaeologicae Musei Nationalis Hungarici a concilio archaeologorum Academiae Scientiarum Hungaricae reductae. Series nova. Tomus XLIV. Patek E.: Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Tomus XLV. Kalicz N.: Die Frühbronzezeit in Nordost—Ungarn.*
- Archaeologiai Értesítő. A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat tudományos folyóirata. Vol. 94. fasc. 2. et Vol. 95. 1968. fasc. 1. Szerkesztő: Fülep Ferenc. A szerkesztőbizottság tagjai: Barkóczi László, B. Bónis Éva, Harmatta János, Korek József, Oroszlán Zoltán. Bp. Akad. Kiadó. 133—254 p. 83 ill. + 1—156. 106 ill.*
- Arrabona. A Győri Múzeum Évkönyve. Les Annales du Musée de Győr (Hongrie). Vol. 10. Főszerkesztő: Dávid Lajos. Szerkesztőbizottság: Dávid Lajos, Domonkos Ottó, Uzsoki András. Győr 1968. Xántus János Múzeum. 336. p., ill.*
- Az Egri Múzeum Évkönyve. Annales Musei Agriensis. III. 1965. Rec. Kőhegyi Mihály: Ethn 78. 1967. 624—626., V. 1967. Szerkesztő: Bakó Ferenc. Bp. 1968. Globus ny. 301 p., ill.*
- Az Egri Vár Híradója. 7. szám. Szerkesztő: Szabó János Győző. Kiadja az Eger Vára Barátainak Köre 1967. 24 p. 5 ill. Rec. Benda Kálmán (1—6. sz.): Sz. 102. 1968. 724.*
- Az Érem. Közlemények az éremgyűjtés köréből. Közzéteszi a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat Éremtani szakosztálya. 23. évf. 1967. 39/40, 41/42. számok. Szerkesztőbizottság: Huszár Lajos, Kupa Mihály, Pávó Elemér. 385—432 + 433—480., ill., XXIV. évf. 1968. 43/44. szám. A MRMET Éremtani szakosztályának negyedévi folyóirata. Szerkesztőbizottság: Kupa Mihály fő-szerkesztő, Vadász György szerkesztő. 36 p., ill.*
- Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. XIX. kötet. Főszerkesztő: Fülep Ferenc. Szerkesztőbizottság: Huszár Lajos, L. Kovrig Ilona, Mihalik Sándor. Szerkesztő: Sárdy Judit. Bp. 1968. Népművelési Propaganda Iroda, Athenaeum ny. 221 p. 132 ill.*
- A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1966. Szerkesztő: Dankó Imre. Munkatársa: Mándoki László. Pécs 1967. 311 p. 26 t. ill., 1967. Pécs 1968. 257 p. ill.*
- A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1966/1967. 1—2. köt. Első kötet. Szerk. Bálint Alajos. Szeged 1968. 281 p. ill. Második kötet: A szegedi negyedik régészeti tudományos ülésszak előadásai. 1966. november 15—17. 167 p. 15 t. 29 ill.*
- Művészeti Lexikon. Negyedik kötet. R—Z. Főszerkesztők Zádor Anna és Genthon István. Bp. 1968. Akad. Kiadó 790 p., ill.*
- Múzeumi Közlemények 1968. 1. és 2. szám. Kiadja az Országos Múzeumi Tanács. Szerkesztők: Gerelyes Ede, Korek József (felelős szerk.), Kovács István, Lakatos László, Major Gyula, Radocsay Dénes, Szolnoky Lajos. 108 p.*
- Múzeumi Magazin. 1968: 1, 2, 3. szám. Szerkesztő: Szántó Gábor. Bp. Múzeumi Ismeretterjesztő Központ. Unusquisque 60 p., ill.*
- Numizmatikai Közöny. LXVI/LXVII. évf. 1967/1968. Kiadja a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat Éremtani Szakosztálya. Szerkesztő: Huszár Lajos. Bp. 1968. Akad. Kiadó 127 p. 5. t. 16 ill.*
- A Nyiregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. VIII—IX. 1965/1966. Jahrbuch des Jósza András Museums von Nyiregyháza. Szerkesztő: Csallány Dezső. Bp. 1967. Múzeumi Ismeretterjesztő Központ, Franklin ny. 207. p. 18 t., ill.*
- Régészeti Dolgozatok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből. Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae. Fasc. 8. Szerk. biz.: Banner János, László Gyula, Oroszlán Zoltán. Bp. 1966. Múzeumok Rotaüzeme 87 p. 1 t. (2. ill.)*
- Régészeti Füzetek. Kiadja a Magyar Nemzeti Múzeum. Ser. I. Fasc. 21. Az 1967. év régészeti kutatásai*
- A szegedi negyedik régészeti tudományos ülésszak előadásai kötet*
- Székesfehérvár Évszázadai I. Az államalapítás kora. Szerk. Kralóvánszky Alán. Székesfehérvár 1967. 164 p. Az István király múzeum közleményei. A. sorozat 13. sz. Rec. Fülep Antal: Ethn 79. 1968. 308—309., Haborítók Alojz: ArchRoz 20. 1968. 539—541.*
- A Szekszárdi Balogh Ádám Múzeum Füzetek. 6. Mészáros Gy.: Wosinszky Mór és a szekszárdi múzeum. 7. Soproni S.: Római súlyok Tolna megyében.*
- A Veszprém megyei múzeumok közleményei. Mitteilungen der Museen des Komitates Veszprém. 5. 1966 et 6. 1967. Szerkesztő — Redakteur Éri István. Bp. Franklin ny. 400 + 437 p., ill.*

II. Általános művek és összefoglaló ásatási jelentések — Generalia. Effossiones

- Agh Attila:** A vallás genezise. I. A kezdetek: Totemizmus és fetisizmus. Világosság 9. 1968. 392—398., II. Mágia és nemzeti kultuszok. 585—592., III. Animizmus és termelő közösségek. (Sámánizmus). 641—647., IV. Az istenhit keletkezése és a korai osztálytársadalmak. 718—724.
- Archäologische Forschungen im Jahre 1966.** Herausgegeben von Alice Sz. Burger. ArchÉrt 94. 1967. 217—238. 1 ill., ... im Jahre 1967. w. o. 95. 1968. 126—142. 1 ill.
- Baki Ernő:** Nyárád földrajzi nevei. — Geographische Namen in Verknüpfung mit der Gemeinde Nyárád. — Les toponymes de la commune de Nyárád. — Географические названия в муниципалитете Ньярад. VeszpmK 6. 1967. 287—297. 298, 298, 298, 1 ill.
- Benkő Loránd:** Nyelvjárás kutatás és település történet. (Székely eredet kérdése) MNYelvőr 91. 1967. 455—464.
- L. Bottyán Olga:** An Analysis of the Palatal Measuring Methods. TerME 60. 1968. 297—306. 16 ill.
- Dezsényi Miklós — Hernády Ferenc.** A magyar hajózás története. Bp. 1967. Műszaki Könyvkiadó 172 p.
- Érem leletek,** melyek a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában kerültek feldolgozásra. NumKözl 66/67. 1967/1968. 104—107.
- K. Éry Kinga:** Magyarország közzétett történeti ember-tani leletei. (Kranio-metriai szempontú leletkataszteri). — Hungary's Published Historical Anthropological Finds. (A List of Finds from the Respect of Craniometry). Summary. AnthrKözl. 12. 1968. 173—194. 194—196.
- Az 1967. év régészeti kutatásai.** Szerkesztette Sz. Burger Alice. Bp. 1968. Népművelési Propaganda Iroda 100. p. 1 térk. RégFüz I. 21.
- Farkas Gyula:** A csontvázak elmondják, öreg vagy fiatal, nő vagy férfi volt-e? Történeti antropológia. Éltud 23. 1968. 492—496. 17 ill.
- Felczak Waclaw:** Historia węgier. Wrocław-Warszawa 1966. Rec. Niederhauser Emil: Sz 102. 1968. 273—275.
- Gunda Béla:** Bee-Hunting in the Carpathian Area. ActaEthnHung 17. 1968. 1—62. 21 ill.
- Hahn István:** Istenek és népek. Bp. 1968. Minerva 288 p., ill. Minerva Zsebkönyvek
- Huszár Lajos:** A pénzverés története. Bp. 1967. Országos Takarékpénztár. 24 p. ill.
- Jacobi Bernhard:** Beszélő kövek. (Verweht und Ausgegraben). Ford. Hegyi Márton. Bp. 1968. Gondolat 398 p. 88 t., ill.
- Kampis Antal:** A magyar művészet a XIX. századig. Bp. 1968. Minerva 168 p., ill. Minerva Zsebkönyvek.
- Károlyi Antal — Szentlélek Tihamér:** Szombathely városképei, műemlékei. Bp. 1967. Műszaki Könyvkiadó 148 p. 205 ill. Rec. Császár László: MÉpm 1968/5. 61.
- Koenigswald G. R. H. von:** Az ember története. Bp. 1968. Gondolat. Rec.: TerVil 12/99. 1968. 478.
- Kristó Gyula:** Békés megye a honfoglalástól 1715-ig. Békéscsaba 1967. 175 p. 8 t. Forráskiadványok a Békés megyei levéltárból. 1. Rec.: Takács László: BékÉl 1968/2. 262—264.
- Magyarország művészete.** Írták: Aggházy Mária, Balogh Jolán, Dercsényi Dezső, Entz Géza, Németh Lajos, Radocsay Dénes. MűvLex III. 142—215. 145 ill.
- Levárdy Ferenc:** Pannonhalma. Bp. 1968. Corvina 36 p. 40 t. 8 ill.
- Magyar Életrajzi Lexikon.** I. kötet. A—K. Szerk. Kenyeres Ágnes. Bp. 1967. Akad. Kiadó 1039 p., ill. Rec. Schram Ferenc: Ethn 89. 1968. 126—128.
- A magyar régészet regénye.** Szerk. Szombathy Viktor. Bp. 1968. Panoráma 321 p.
- A magyar szókészlet finnugor elemei.** Etimológiai szótár. I. kötet. A—Gy. Bp. 1967. Akad. Kiadó 231 p. Rec. Kósa László: Ethn 79. 1968. 129—130.
- Magyar történelmi kronológia az őstörténetől 1966-ig.** Összeállították: Benezédi László, Gunst Péter, Heckenast Gusztáv, L. Nagy Zsuzsa, Márkus László, Szerk. Gunst Péter. Bp. 1968. Tankönyvkiadó 416 p. Segédkönyv a magyar történelem tanulmányozásához.
- Magyarország népesség száma és népmozgalma a honfoglalástól a XIX. század végéig.** (A. R.) Valóság 11. 1968/6. 83—91.
- Magyarország története.** 1—2. kötet. Második, részben átdolgozott és bővített kiadás. Szerk. Molnár Erik, Pamlényi Ervin és Székely György. Bp. 1967. Gondolat 627 + 751 p.
- Matolcsi János:** A szarvasmarha testnagyságának változása a történelmi korszakokban Magyarországon területén. — Изменение размеров крупного рогатого скота по историческим эпохам на территории Венгрии. Резюме. — Die Veränderung der Körpergröße des Rindes in den geschichtlichen Epochen auf dem Gebiete Ungarns. Zusammenfassung. AgtSzle 9. 1967. 1—24, 34—36, 36—38.
- Metcalf D. M.:** Coinage in the Balkans 820—1355. Thessaloniki 1965. Rec. Gedai István: NumKözl 66/67. 1967/1968. 110—111.
- Moór Elemér** 75. születésnapjára. Hajdu Péter írása. NyelvtKözl 69. 1967. 430—432.
- Nyárády Gábor:** A kutató ember. (A múlt kutatása: Fossilia muzeumok. A szkíták nyomában. Leletvallatás sugarakkal.) Bp. 1968. Minerva 232 p., ill. Minerva Zsebkönyvek.
- Papp József:** Tiszacsege története. Debrecen 1967. 170 p. 73 ill. 4 térk. Hajdu—Bihar megyei múzeumok közleményei 8. Rec. Keszi Kovács László: Ethn 79. 1968. 277—280.
- Párducz Mihály:** Cegléd környékének régészeti emlékei. Ceglédi Füzetek 16/17. 1967. 93—144. 20 ill. Zusammenfassung 142—143.
- Piller Dezső:** Zamárdi község helynevei. — Ortsnamen in Bezug auf die Gemeinde Z. — Toponymie de la commune de Z. — Наименование населенных пунктов муниципалитета Замарди. VeszpmK 6. 1967. 299—312, 313, 313, 314. 1 mell.
- Reismann János:** Savaria földjén. Az előszót írta Dobozy Imre. Bp. 1967. Corvina 161 p. (160 t.)
- Seidler Grzegorz Leopold:** Politikai gondolkodás az ókorban és a középkorban Lengyelből ford. Zsembery Teréz. Bp. 1967. Közgazd. és Jogi Könyvkiadó 456 p.
- Selmeczi László:** A szolnoki múzeum régészeti leletmentései. 1967-ben. (Előzetes közlés). Jászkunság 13. 1967. 166—172. 2 ill.
- Szabó János Győző:** Régészeti kutatások Heves megyében. 1965—1966-ban. EgriVárHir 7. 1967. 20—24.
- Szentlélek Tihamér** vide: Károlyi Antal
- Szláv népek és nyelvek.** Szerk. Sulán Béla. Az 1966. évi kiadás átdolgozott kiadása. Bp. 1967. Tankönyvkiadó 347 p.
- Tarr László:** A kocsai története. Bp. 1968. Corvina. 304 p. 66 t. 314 ill.
- Tihanyi László:** Isaszeg. Történeti áttekintés. Isaszeg 1966. 36 p. 1 ill. Pest megyei múzeumok igazgatóságának kiadása. Rec. Benda Kálmán: Sz 102. 1968. 722.
- Tóth Tibor:** On the Diagnostic Significance of Morphological Characters II. A Methodological Study. TerME 60. 1968. 293—296.
- Az uráli népek történelme és műveltsége.** Bp. 1966. Rec. Gergely Jean: ÉtfAug 4. 1967. 198—200.
- Veszprém megye régészeti topográfiája.** A keszthelyi és a tapolcai járás. Bp. 1966. Rec. Gyeris Gyula: AnthrKözl 12. 1968. 124., Habovštiak Alojz: ArchRoz 20. 1968. 536—537., Makkay János: MTud 75 (Uf. 13). 1968. 58—60., Torma István: VeszpmK 5. 1966. 392—394., A munka vitája. Ismerteti Éri István. VeszpmK 5. 1966. 381—391.
- A világjától a kereszt fájáig.** Skandináv mitológiai elemek. Világosság 9. 1968. 150—151. 6 ill.
- Voit Pál:** Szentendre. Bp. 1968. Corvina 31 p. 40 t. 4 ill.
- Wax Murray et Rosalie:** A mágia fogalma. Ford. Nyiri János Kristóf. Világosság 9. 1968. 470—476. Erdélyi Ágnes: Megjegyzések. 477—480.

Wedel Ernst: Die geschichtliche Entwicklung des Unformens in Gesenken. Düsseldorf 1963. *Rec. Turányi Kornél*: TéchortSzle 4. 1965/1967. 293—295.

III. Bibliográfiák, tudománytörténet, régészeti múzeológia — *Historia archaeologiae. Catalogi museorum*

Bakó Ferenc: Beszámoló a Heves megyei múzeumok 1966. évi működéséről. — Bericht über die Tätigkeit der Museen des Komitats Heves im Jahre 1966. *EgriME* 5. 1967. 293—296, 297—301.

Bándi Gábor—Dankó Imre: Képek Mohács történetéből. Vezető a mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeum állandó kiállításához. Pécs 1966. 50 p. 27 ill. A Janus Pannonius Múzeum Füzetei. *Rec. Benda Kálmán*: Sz 102. 1968. 725.

Banner János: A Lehel kürt szolgálatában. Visszaemlékezések Jászberény és a Jász Múzeum 1913—1920. közötti életéről. Az osztótört írtja Kaposvári Gyula. Szolnok 1966. Múzeum 58 p.

Banner János: Sebestyén Károly emlékkiállítás a Néprajzi Múzeumban. *RégDolg* 8. 1966. 73—76.

Banner János—Jakabffy Imre: A Közép-Dunaméden régészeti bibliográfiája 1960—1966. Összeállította Jakabffy Imre. Bp. 1968. Akad. Kiadó 243 p.

A Baranya megyei múzeumok 1966. évi működése. — Die Tätigkeit der Museen des Komitats Baranya im Jahre 1966. *PécsiME* 1966. 305—307, 308—310., 1967. évi működése. *PécsiME* 1967. 249—256.

Bertalan Károly—Schönviszky László: Bibliographia spelaeologica hungarica 1936—1940. Karszt és Barlang 5. 1963/1967. 139—177.

Bibliographie choisie d'ouvrages d'histoire publiée en Hongrie en 1965 et dans la première moitié de 1966. *ActaHistHung* 14. 1968. 259—285.

Castiglione László: A régészeti folyóiratok néhány kérdése. *MTud* 75 (Uf. 13) 1968. 595—599.

Dávid Antal (1890—1967). Nekrológ: Harmatta János: *AnTan* 15. 1968. 95—96., Dávid Antal tudományos munkássága. Összeállította Komoróczy Géza. 96—98.

Dávid Katalin—Gink Károly: Történeti kiállítás a Nemzeti Múzeumban. Budapest 6. 1968 / 2. 15—17. 6 ill., (3). 36—37. 6 ill., (4). 38—39. 7 ill., (5). 24—25. 6 ill.

Dávid Katalin: „Hungary's History from the Magyar Conquest up to 1849.” Exhibition at the Hungarian National Museum. *ActaHistArtHung* 14. 1968. 312—316. 3 ill.

Dávid Lajos: Jelentés a Győr—Sopron megyei múzeumi szervezet 1967. évi működéséről. *Arrabona* 10. 1968. 321—331.

Deéd G. Mária: Restaurálási problémák. (Gurk, böjti lepel, lovas nomád bőrkabát, bizánci selyem). *Művész* 9. 1968/12. 9—11, 48. 5 ill.

Domonkos Ottó: Százéves a soproni múzeum, 1867—1967. — Das Museum von Sopron ist hundert Jahre alt, 1867—1967. *Arrabona* 10. 1968. 177—218, 218—221. 28 ill.

Entz Géza: Beszámoló a nyíregyházi vándorgyűlés kirándulásáról. — Bericht über den Ausflug der Wandertagung. *NyirME* 8/9. 1965/1966. 79—82, 83.

Erdélyi István: Ásó és műszer. A régészet és a természettudományok. *TerVil* 12(99). 1968. 341—345. 14 ill.

Erdélyi István: A szovjet régészet néhány elvi módszertani kérdése. *MTAK* II. 16. 1968. 245—254.

Érdy János vide: Kanozsay Margit

Éri István: Beszámoló a Veszprém megyei múzeumi igazgatóság 1966. és 1967. évi munkájáról. — Bericht über die Tätigkeit der Museumsdirektion vom Komitat Veszprém in den Jahren 1966 und 1967. — Compte rendu sur l'activité de la Direction des musées du département de Veszprém en 1966 et 1967. — Отчет о работе управления Веспремского комитатского музея в 1966 и 1967 гг. *VeszprMK* 5. 1966. 23—47, 48—50, 50—52, 52—54. 1 ill., 6. 1967. 15—32, 33. 34. 35.

Éri István: Múzeumaink és a gazdasági mechanizmus. *MuzKözl* 1968/1. 15—18.

Fejér Mária: Hírlapokban és folyóiratokban megjelent numizmatikai vonatkozású közlemények. *NumKözl* 66/67. 1967/1968. 113—117.

Ferenczy Endre: Afrika—Róma kollokvium. (Halle a. d. Saale 1967. május 25—27). *AnTan* 15. 1968. 173—174.

Fülep Ferenc: Beszámoló az ICOM munkájáról. *MuzKözl* 1968/2. 74—80.

Fülep Ferenc: A százéves Archaeologiai Értesítő. *ArchÉrt* 95. 1968. 3—5.

Gerelyes Ede: A magyar múzeumügy a két forradalom időszakában, 1918—1919. Tanulmány és dokumentumkötet. Bp. 1967. Múzeumok Rotáizeme 417 p.

Gerevich László: A régész munkája. Budapest 6. 1968/3. 4—6. 8 ill.

A győri Xántus János Múzeum. Kiállítási vezető. A múzeum története. — Führer zur Ausstellung des Museums von Győr. Die Geschichte des Museums. Szerk. Uzsoki András. Győr 1967. 88. p. 37 ill. A győri X. J. múzeum közleményei 3.

Horváth Tibor: Beszámoló a MRMÉT 1965. évi működéséről. *MűvtÉrt* 16. 1967. 235., ... 1966. évi működéséről. *ArchÉrt* 95. 1968. 124—125.

Hungarian Art Treasures. Ninth to Seventeen Centuries. 11. October 1967—14. January 1968. Guide. London: Victoria and Albert Museum. 101 p. 37 ill.

Huszár Lajos: Leltári revízió a Nemzeti Múzeum Éremtárában. *MuzKözl* 1968/2. 87—90.

Kanozsay Margit: Érdy János kiadatlan archaeológiai terminológiája. *RégDolg* 8. 1966. 38—54.

Krajevski Gizella: Sárvár bibliográfiája. Szombathely 1968. 32 p. A Vasi Szemle 22. 1968/1. Sárvári számának melléklete

Kiss Ákos: A nemzetközi mozaikkutató társaság római konferenciájáról. (1967. április 9—11). *AnTan* 15. 1968. 175—176.

Kiss László: A múzeumok 1967. évi munkájának adatai. Bp. 1968. Népművelési Propaganda Iroda 116 p.

Kniesza István (1897—1965). Nekrológ. *Décsy Gy.*: *UrAltJb* 39. 1967. 85—86.

Korek József: A szakfelügyeleti rendszer alakulása a múzeumi szakterületen. *MuzKözl* 1968/2. 80—86.

László Gyula: Múzeum rendezés és köznevelés. Hozzájárulások: Kaposvári Gyula, Dankó Imre, Béres András, Pogány Ö. Gábor, Czére Béla, Szentlélek Tihámér, Horváth Tibor, Korek József, Solymár István, Esti Béla, Gönye Antal, Verő Gábor. *MuzKözl* 1968/2. 104—130.

Madarsko zlatarstvo od X do XIX veka. Beograd—Zagreb. Október—November 1968. Beograd 1968. Muzej Primene Umetnosti 64 p. 28 t.

Magyar vonatkozású numizmatikai irodalom. *NumKözl* 66/67. 1967/68. 111—113.

A magyarországi nyelvtudomány bibliográfiája 1964. Szerk. Uray Géza. Bp. 1967. MTA Nyelvtud. Intézet 206 p. Közlemények. Uf. 4.

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke 1966. Összeáll. V. Windisch Éva. Sz 102. 1968. 376—414, 829—858.

Malán Mihály (1900—1968). Nekrológ. *Nemeskéri János*: *AnthrKözl* 12. 1968. 197—198.

Mészáros Gyula: Wosinszky Mór és a szekszárdi múzeum. — Maurus Wosinszky und das Museum von Szekszárd. Pécs 1966. 16 p. 2 t. A Szekszárdi Balogh Ádám Múzeum füzetei 6.

Németh Endre: Bibliographia archaeologica hungarica. Magyar régészeti irodalom 1967. *ArchÉrt* 95. 1968. 143—156.

Nemzeti Múzeum vide: Dávid Katalin, Sárvári Márta, Vezető.

Nováki Gyula: Agrártörténeti adatok az 1965. évi magyar régészeti irodalomból. *AgtSzle* 10. 1968. 261—263.

Oroszlán Zoltán: Egyetemünk régészeti tanszékeinek kialakulása és története. (Vázlat). *RégDolg* 8. 1966. 55—72.

Oroszlán Zoltán: Az első múzeológiai művecske régészeti irodalmunkban. (Hampel József: A szaboles megyei

- múzeum. Pest 1871.) — Das erste museologische Werkchen in unserer Literatur für Archäologie. NyirME 8/9. 1965/1966. 7—11, 12.
- Quittner Pál: A fizika a régészet szolgálatában. Éltud 23. 1968. 268—272. 4 ill.
- Patay Pál: A régészeti jelentős területek védelme. Múzközl 1968/2. 90—94.
- Sárvári Márta: Magyar Nemzeti Múzeum. MúMag 1968/2. 42—45. 9 ill.
- Schlager Károlyné: Ezüst tárgyak kémiai tisztítása. Múzközl 1968/1. 39—43.
- Sebestyén Károly vide: Banner János
- Sedlar I.: Archäologie aus der Luft. Arbeitsergebnisse der Flugjahre 1960 und 1961 im Rheinland. Bonn 1965. Rec. Patay Pál: ArchÉrt 94. 1967. 253.
- Seitl Kornél (1910—1967). Nekrológ: Gerevich László: ArchÉrt 95. 1968. 110., Török László: Művéd 12. 1968. 52.
- Soproni Sándor: A MRMÉT régészeti tevékenysége az 1966. évben. ArchÉrt 95. 1968. 125—126.
- Stoll H. A. Mordakte Winckelmann. Berlin 1965. Rec. Szabó Miklós: AnTan 14. 1967. 316—317.
- Szalay A. R. Die literarische Tätigkeit von Imre Trencsényi-Waldapfel. ActaAnthHung 16. 1968. 465—475.
- Trencsényi-Waldapfel Imre hatvan éves. Interjú, készítette Erlei Edit. Világosság 9. 1968. 432—436., VDI 1968/4. 192.
- Uzsoki András vide: A győri Xántus János Múzeum vezetője
- F. Vattai Erzsébet (1919—1967). Nekrológ. Dienes István: ArchÉrt 94. 1967. 214., Nagy Emese: FA 19. 1968. 7—8. 1 ill.
- Vértes László (1914—1968). Nekrológ. MúMag 1968/3. 12. 1 ill., Nemeskéri János: AnthrKözl 12. 1968. 198.
- Vezető a „Magyarország története a honfoglalástól 1949-ig” című kiállításához. Készítették: Dienes István, Kovalovszki Júlia, H. Kolba Judit, Nagy Emese, Parádi Nándor, Fehér Géza. Szerk. Dienes Istvánné. Bp. 1968. Népművelési Propaganda Iroda, Franklin ny. 110 p. 33 ill.
- Winckelmann Johann Joachim vide: Stoll H. A.
- #### IV. Őskor — Praehistorica
- Balahuri Eduard: A medvegyovcei (Medvegyfalva) bronzlelet. — Результаты раскопок поселения конца эпохи бронзы и раннею железа возле с. Медведьцы (1964—1966 г.) SzegediME 1966/1967: -2 79—82, 83. 1 t.
- Bándi Gábor: Die Beziehungen der südungarländischen frühen Bronzezeit zum Gebiet der unteren Donau. SzegediME 1966/1967: 2. 71—78.
- Bándi Gábor: Adatok a mészbetétes edények népe észak-dunántúli csoportjának történetéhez. — Zur Geschichte der Völkergruppe mit inkrustierter Keramik im nördlichen Teil Transdanubiens. PécsiME 1967. 25—32, 33. 2 ill.
- Bándi Gábor: A déldunántúli mészbetétes edények népe kultúrájának elterjedése és eredete. Pécs 1967. Múzeum 52 p. (25 t.) 2 mell. Dunántúli Dolgozatok 4.
- Bándi Gábor—Kiss Attila: A majszi bronzkori temető. — Das Grabfeld aus der Bronzezeit in Majs. PécsiME 1967. 35—37, 38. 3 ill.
- Bándi Gábor—K. Zoffmann Zsuzsanna: Középső bronzkori hamvasztásos temetők Baranyában. — Brandgräberfelder der Mittelbronzezeit im Komitat Baranya. PécsiME 1966. 43—55, 56. 8 t. (107 ill).
- Bökönyi Sándor: Mecklenburg Collection, Part I. Data on Iron Age Horses of Central and Eastern Europe. Angel, Lawrence J.: Human Skeletal Material from Slovenia. Cambridge, Mass. USA. 1968. Peabody Museum VIII. 108 p. 39 ill. (Bökönyi: 71 p. 23 ill.) American School of Prehistoric Research, Bulletin 25.
- Bökönyi Sándor: Die Wirbeltierfauna der Siedlung von Salgótarján. ActaArchHung 20. 1968. 59—100. 4 ill.
- Childe Gordon Vere: Az ember önmaga alkotója. (Man Makes Himself). Ford. Székely Andorné. Bp. 1968. Kossuth Könyvkiadó 179. p., ill. Univerzum könyvtár. Rec. Hoffmann Tamás: „Egy kései kiadás ürügyén.” Valóság 11. 1968/4. 100—103.
- Csalog József: Gondolkodik-e a Gondolkodó? A dobrudzsai csernavodai neolitikus idol. Éltud 23. 1968. 2048—2052. 14 ill.
- Csalog József: A réteg megfigyelésekre alapozott őskor kutatás problémái az Alföldön. SzegediME 1966/1967: 2. 41—47. 10 ill.
- Csalog József: Az újkőkorszak embere. A magyar régészet regénye 37—65.
- Dezso Gyula: A Population of the Scythian Period between the Danube and the Tisza. AnthrHung 7. 1966. 35—84. 14 t.
- Dezso Gyula: Bágyogszóvát avarkori népességének embertani elemzése. — An Anthropological Analysis of the Avar Period Population of Bágyogszóvát. Arrabona 10. 1968. 79—91, 91—92. 3 t. 2 ill.
- T. Dobosi Viola: Félmillió éves múzeum Vértesszőlősen. Népművelés 15. 1968/7. 20—21. 2 ill.
- T. Dobosi Viola: A legkorábbi emberek. Népművelés 15. 1968 18—19. 3 ill.
- T. Dobosi Viola: Die Rettungsgrabung in der jungpaläolithischen Siedlung von Madaras. (Vorläufiger Bericht). SzegediME 1966/1967: 2. 5—11. 1 ill.
- T. Dobosi Viola: Új felsőpaleolitikus telep az Alföldön (Madaras, Bács—Kiskun m.) — Новая верхнепалеолитическая стоянка на большой венгерской низменности. Резюме. — A Recent Upper Palaeolithic Settlement in the Great Hungarian Plain. Summary. ArchÉrt 94. 1967. 184—192, 193, 193. 10 ill.
- Duma György: Methode zum Feststellen der Bestimmung von urzeitlichen Gefäßen. ActaArchHung 20. 1968. 359—372. 4 ill.
- Egy trák törzsfő sírja. A bulgáriai Kazanlik freskói. Éltud 23. 1968. 2108. 1 ill.
- (Erdélyi István: A szkíta művészet. Beszélő képek. Éltud 23. 1968 1094—1096. 7 ill.
- Evolutionary Trends in Fossil and Recent Hominids. Anthropological Symposium at Budapest, October 10—12, 1967. 11. Lectures. 175 p. Rec. ArchRoz 20. 1968. 257.
- Fábray Ferdinand: Der Grabhügel und das Gräberfeld bei der sogenannten „Új szállások” in Raab (Győr), Ungarn. Arrabona 10. 1968. 21—47. 45 ill.
- Filip Jan: Keltská civilizace a její dedictvi. Praha 1963. Rec. Kőhegyi Mihály: NumKözl 66/67. 1967/1968. 109.
- Foltiny István: Zwei Prachtgefäße der Osthallstattkultur in Westungarn. PécsiME 1966. 57—61. 2 ill.
- Gábori Miklós: Mesolithischer Zeitgrundriß in Szódliget. ActaArchHung 20. 1968. 33—36. 2 t.
- Gábori Miklós: Az ötvenezeréves ember. A magyar régészet regénye 7—36.
- Gáboriné Csánk Veronika: Gerätenentwicklung und Wirtschaftsänderung im Mittelpaläolithikum. ActaArchHung 20. 1968. 21—32. 3 ill.
- Gáboriné Csánk Veronika: La station paléolithique moyen d'Erd, Hongrie. Bp. 1968. Akad. Kiadó 278 p. 46 t. 46 ill. Monumenta Historica Budapestiensia 3.
- Gazdapusztai Gyula: Chronologische Fragen in der Alfölder Gruppe der Kurgan-Kultur. SzegediME 1966/1967: 2. 91—100. 4 ill.
- Gazdapusztai Gyula: Ein Goldfund der Kupferzeit in Hencida (Ungarn, Komitat Hajdú—Bihar). MAG 96/97. 1967. 290—297. 4 t.
- Gazdapusztai Gyula: Halomsírok gépesített feltárásának eredményei és tapasztalatai. (Vázlat). Bp. 1968. MTA KESZ Sokszorosító 7 p.
- Gazdapusztai Gyula: A „kunhalmok”. Az őskor érdekes vallástörténeti emlékei. Világosság 9. 1968. 399—401. 2 ill.
- Gazdapusztai Gyula: Neuere Ausgrabungen in dem Gräberfeld aus des Skythenzeit von Hódmezővásárhely—Kishomok. SzegediME 1966/1967: 1. 43—59. 4 t.

- Gazdapusztai Gyula*: Prilozi pitanju hronologije i istorije groba pod humkom u Krsturu. — Beiträge zur Frage der Chronologie und Geschichte des Hügelgrabes bei Krstur. RadNoviSad 14. 1965. 43—47, 47—48.
- Gazdapusztai Gyula* vide: *G. Varga Annamária*
- Giric Milorad*: Mokrin, ein frühbronzezeitliches Gräberfeld. SzegediME 1966/1967 : 2. 57—62. 2 ill.
- Ginsburg V. V.*: An Anthropological Characterization of the Sarmatians in the Volga Area. TerME 60. 1968. 307—311.
- Harmatta János*: Früheisenzeitliche Beziehungen zwischen dem Karpatenbecken, Oberitalien und Griechenland. ActaArchHung 20. 1968. 153—157.
- Harmatta János*: Kereskedelmi útvonalak a Kárpát-medence, Észak-Itália és Görögország között a korai vaskorban. — Торговые пути между карпатским бассейном, северной Италией и Грецией в эпоху раннего железа. Резюме. — Früheisenzeitliche Handelswege zwischen dem Karpatenbecken, Oberitalien und Griechenland. Auszug. ArchÉrt 94. 1967. 133—135, 135—136, 136.
- Harmatta János*: Szarmata művészet. MűvLex IV. 407. 1 ill., Szkita művészet 462—463. 3 ill., Zöldhalompusztá. 778. 1 ill.
- Hartmann Axel*: Über die spektralanalytische Untersuchung einiger bronzezeitlicher Goldfunde aus dem Donaauraum. Anhang 1. zum A. Mozsolics's Werk „Goldfunde von Hajdusámson“. BerichtRGK 46/47. 1965/1966. 63—73. 4 ill.
- Heyerdahl Thor*: A Husvét sziget prehisztórikus műveltsége. — Prehistoric Culture of Eastern Island. MűvHagy 10. 1968. 85—91, 92.
- G. Jerem Erzsébet*: The Late Iron Age Cemetery of Szentlőrinc (County Baranya). ActaArchHung 20. 1968. 159—208. 22 t. 30 ill.
- Kalicz Nándor*: Die Frühbronzezeit in Nordost—Ungarn. Abriss der Geschichte des 19—16. Jahrhunderts v. u. Z. Bp. 1968. Akad. Kiadó 203 p. 130 t. 17 ill. ArchHung 45.
- Kemenzei Tibor*: A Napkor-piripucpusztai bronzlelet. — Die Bronzefund von Napkor-Piripucpusztá. NyirME 8/9. 1965/1966. 13—31, 22—24. 8 t. 2 ill.
- Kerek József*: Eine Siedlung der spätbadener Kultur in Salgótarján—Pécskő. ActaArchHung 20. 1968. 37—58. 12 t. 13 ill.
- Kerek József*: Die Linearkeramik auf dem Alföld. SzegediME 1966/1967 : 2. 13—20.
- Kerek József*: Rejtélyes fülkék a sziklákon. MűzMag 1968/3. 11. 2 ill.
- Kőkorszakbeli „csillagvizsgáló”* Örményországban. Éltud 23. 1968. 907. 2 ill.
- Kőszegi Frigyes*: Mittelbronzezeitliches Gräberfeld in Pusztaszikszó. ActaArchHung 20. 1968. 101—141. 12 t. 21 ill.
- Kovács Tibor*: Beiträge zu der spätbronzezeitlichen Geschichte der nordungarischen Tiefebene. Diss. Auszug. RégDolg 8. 1966. 77—79.
- László Gyula*: Az ősember művészete. Bp. 1968. Corvina 127 p. 86 t. 69 ill.
- Lengyel Irina*: Früheisenzeitliche inschriftliche Denkmäler. ActaAntHung 16. 1968. 105—116. 8 ill.
- Leroi—Gourhan A.*: Préhistoire de l'art occidental. Paris 1965. Rec. Vértess László: ArchÉrt 94. 1967. 242—243.
- Makkay János*: Angaben zur Datierung und zu den südlichen Kontakten der mittleren Bronzezeit des Karpatenbeckens. SzegediME 1966/1967 : 1. 31—41. 2 t.
- Makkay János*: Die in Tartaria (Alsótatárka) gefundenen pictographischen Tafeln und die jüngere Steinzeit Südosteuropas. SzegediME : 2. 21—24.
- Makkay János* vide: *Milojević Vladimir*
- Mammutesontokból* épült konyhók Ukrajnában. Éltud 23. 1968. 1772—1773. 1 ill.
- Milojević Vladimir*: Die wichtigsten Fragen der Körös—Starcevo—Periode. Eine Entgegnung auf den gleichbetitelten Aufsatz von J. Makkay, Acta Antiqua et Archaeologica, Band VIII. 1966. Szeged. Heidelberg 1967. 16 p.
- Mithay Sándor*: Korai kelta sírleletek Borsosgyőrből és Kiskamondról. — Funde von frühkeltischen Gräbern bei Borsosgyőr und Kiskamond. — Trouvailles tombales pré-celtiques de Borsosgyőr et de Kiskamond. — Раскопки ранних кельтских погребения в Боршошдьере и Кишкамонде. VeszPMK 5. 1966. 55—67, 68, 68, 68. 29 ill.
- Mithay Sándor*: Rézkori sír Győrött. — Kupferzeitliches Grab in Győr. Arrabona 10. 1968. 5—8, 8. 3 ill.
- Mozsolics Amália*: Bronzefunde des Karpatenbeckens. Bp. 1967. Rec. Kőszegi Frigyes: ActaArchHung 20. 1968. 374—378.
- Mozsolics Amália*: Bronzezeitliche Edelmetallwaffen. ActaAntHung 16. 1968. 49—55. 1 ill.
- Mozsolics Amália*: Bronzkori kardleletek. — Bronzezeitliche Schwertfunde. Auszug. ArcÉrt 95. 1968. 61—64, 64—65. 4 ill.
- Mozsolics Amália*: Goldfunde des Depotfundhorizontes von Hajdusámson. BerichtRGK 46/47. 1965/1966. 1—62. 27 t. 1 ill., vide etiam: *Hartmann Axel* et *Schubert Franz—Schubert Eckehart*
- Nemeskürty János—Harsányi László*: A hamvasztott csontvázleletek vizsgálatának kérdései. — Questions of the Examination of Cremated Bone-Finds. Summary. AnthrKözl 12. 1968. 99—115, 115—116. 4 t.
- Nováki Gyula—Regius János*: Methodischer Versuch der Schichtenerschliessung auf der bronzezeitlichen Siedlung in Böleske (Komitat Tolna). SzegediME 1966/1967 : 2. 85—90. 2 ill.
- Párducz Mihály*: Szkitakorunk etnikumának és kronológiai helyzetének kérdéséhez. AnTan 15. 1968. 135—148.
- Patay Pál*: Gräber von Sippenhäuptlinge aus der Kupferzeit. SzegediME 1966/1967 : 2. 49—55.
- Patay Pál*: A tiszavalki rézfokos. — Copper Battle-Axe from Tiszavalk. FA 19. 1968. 9—21, 22—23. 6 ill.
- Patay Pál*: Utóbronzkori bronzedényekről. — О бронзовых сосудах. Резюме. — On the Bronze Vessels of the Urnfield Age. Summary. ArchÉrt 95. 1968. 66—80, 80, 80—81. 28 ill.
- Patek Erzsébet*: Präszythische Gräber in Ostungarn. SzegediME 1966/1967 : 2. 101—107. 1 ill.
- Patek Erzsébet*: Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Bp. 1968. Akad. Kiadó 174 p. 140 t. 5 ill. ArchHung 44. Rec. Hrala J.: ArchRoz 20. 1968. 688., *Makkay János*: MTud 75 (Uf. 13). 1968. 661—663.
- Penjak Sz. I.*: Негровский клад бронзовых мечей (Закарпатская область УССР). ActaArchHung 20. 1968. 143—148. 3 ill.
- Resch Walter*: Das Rind in den Felsbildendarstellungen Nordafrikas. Wiesbaden 1967. Rec. Ecsedy Cs.: ActaEthnHung 17. 1968. 429.
- Rupp M.—Tusnád G.*: Appendix to the Paper of L. Vértess „Rates of Evolution in Palaeolithic Technology.” ActaArchHung 20. 1968. 17—19.
- Schreiber Rózsa*: Neuere Forschungsergebnisse über die frühe Bronzezeit in der Umgebung von Budapest. SzegediME 1966/1967 : 2. 63—70. 2 ill.
- Schubert Franz und Eckehart*: Über die spektralanalytische Untersuchung des Bronzegefäßes von Smig (Somogyom). Anhang 2. zum Werk A. Mozsolics's „Goldfunde von Hajdusámson.” BerichtRGK 46/47. 1965/1966. 74—76.
- Skoflek István*: Az ősember tanyája Vértesszöllősen. TerVil 12/99. 1968. 62—64. 11 ill.
- Steenberg Axel*: A Bronze Age Ard Type from Hama in Syria Intended for Rope Traction. Berytus XV. København 1964. Rec. Balassa Iván: Ethn 78. 1967. 627—629., (in English) ActaEthnHung 17. 1968. 423—424.
- Stieber József*: A madarasi löszprofil faszenekinek vizsgálata. ArchÉrt 94. 1967. 192—193.
- Szabó Miklós*: „...huius sunt plurima simulacra.” Adatok a kelta nagyplasztikához. ActaIuv 1968/2. 317—339. 6 t.

- Szabó Miklós: Az isthmiai kelta lelet kérdéséhez. *AnTan* 15. 1968. 61–64.
- Szabó Miklós: Kelta művészet. *MűvLex* II. 592–594. 6 ill.
- Szabó Miklós: Zur Frage des keltischen Fundes von Isthmia. *ActaAntHung* 16. 1968. 173–177.
- A sziklafestmények megőrzésének nehézségei. *ÉlTud* 23. 1968. 618. 2 ill.
- Thoma Andor: Az antropológiai ősemberkutatás Magyarországon. *MTud* 75/Uf. 13/. 1968. 463–474. 6 ill.
- Thoma Andor: Az előember fogmaradványai a vértesszöllősi őstelepről. *MTA Biol. Oszt. Közl.* 9. 1966. 263–282.
- Torma István: Urgeschichtliche Fundorte des Verwaltungsbezirkes Veszprém. *Diss. Auszug. RégDolg* 8. 1966. 79–80.
- Trogmayer Ottó: Bemerkungen zur Chronologie des Frühneolithikums auf dem Süd-Alföld. *SzegediMé* 1966/1967: 2. 35–41.
- Trogmayer Ottó: Gazdasági forradalom hatezer évvel ezelőtt. A csipett díszű kerámia kultúra. *ÉlTud* 22. 1967. 2451–2455. 8 ill.
- Trogmayer Ottó: A Kőrös-csoport barbotin kerámiájáról. — The Barbotine Pottery of the Kőrös-Group. Summary. *ArchÉrt* 95. 1968. 6–11, 11–12. 1 ill.
- Trogmayer Ottó: Der Schatzfund von Baks-Levelény. *SzegediMé* 1966/1867: 1. 15–29. 6 ill.
- Uzsoki András: A Győr Újszállások régészeti lelőhely kutatás története. — Forschungsgeschichte der archäologischen Fundstätte „Újszállások“ von Győr. — Histoire de l'exploration du site archéologique „Újszállások“ de Győr. *Arrabona* 10. 1968. 9–21, 47–48, 48–49. 4 ill.
- G. Varga Annamária—Gazdapusztai Gyula: A battonyai bronzkori temető. *BékÉl* 1967/2. 28–39. 7 ill.
- Vértesszöllő: Bilan des découvertes les plus importantes faites de 1963 à 1966 dans les fouilles du site paléolithique inférieur de Vértesszöllős (Hongrie). *Paris* 1968. Impr. Jouve 13 p. 2 ill.
- Vértesszöllő: The First European Homo erectus. The Vértesszöllős Excavations. *New Hungarian Quarterly* 7. 1966/22. 66–76.
- Vértesszöllő: Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. A magyar régészet kézikönyve I. Bp. 1965. *Rec. Hahn Györgyi*: *FöldÉrt* 17. 1968. 159–160., *Harmatta János*: *ArchÉrt* 94. 1967. 240–241., (in English: Monuments of Early Stone-Age and Transitional Stone-Age in Hungary). *ActaArchHung* 20. 1968. 373–374.
- Vértesszöllő: Rates of Evolution in Palaeolithic Technology. *ActaArchHung* 20. 1968. 3–17. 4 ill.
- Vértesszöllő: Sámuel, az előember. *MuzMag* 1968/1. 14. 1 ill.
- Vértesszöllő (Hrg.): Tata, ein mittelpaläolithische Travertin Siedlung in Ungarn. Bp. 1964. *Rec. Bandi H. G.*: *BonnJb* 167. 1967. 482–483.
- K. Zoffmann Zsuzsanna vide: Bándi Gábor
- V. Klasszikus és keleti régészet — *Archaeologia classica et orientalis*
- Ásatások az ókori Kolhisz helyén. *ÉlTud* 23. 1968. 1093. 4 ill.
- Bácskai Gyula: A delhi-i vasoszlop titka, amely másfélezer éve nem rozsdásodik. *TerVil* 12. 1968. 130–132. 4 ill.
- Boronkay István: Römische Sagen. 3. Aufl. Bp. 1965. Autoreferat. *BiClOr* 13. 1968. 246.
- Brellich Angelo: Situazione attuale degli studia delle religioni. *ActaClassDeb* 3. 3–11.
- Bruun Patrick: The Roman Imperial Coinage. Vol. VII. Constantine and Licinius. A. D. 313–337. London 1966. *Rec. Biróné Sey Katalin*: *NumKözl* 66/67. 1967/1968. 109.
- Castiglione László: Délos, egy ókori szabad kikötő. *ÉlTud* 23. 1968. 788–793. 9 ill.
- Castiglione László: Inverted Footprints. A Contribution to the Ancient Popular Religion. *ActaEthnHung* 17. 1968. 121–137. 11 ill., *Inverted Footprints Again. ActaAntHung* 16. 1968. 187–189.
- Castiglione László: Görög művészet. Második bővített, átdolgozott kiadás. Bp. 1968. *Corvina* 307 p. 237 ill.
- Castiglione László: Nubia, a középkori művészet új tartománya. *Művészet* 9. 1968/6. 3–6. 8 ill.
- Castiglione László: Alexandriai művészet. *MűvLex* I. 40–42. 3 ill., *Hellenisztikus művészet. MűvLex* II. 364–365., *Kopt művészet. MűvLex* II. 677–678. 3 ill. *Római művészet. IV. köt.* 99–125. 52 ill.
- Castiglione László: A szemétdombok krónikája. *ÉlTud* 23. 1968. 1806–1810. 8 ill.
- Cicero: De Signis. In C. Verrem actionibus secundae, liber IV. A szöveget gondozta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Havas László Bp. 1968. Tankönyvkiadó 160 p. 40 t. *Auctores Latini* IV.
- Csillag Pál: A házassági vagyonjog Augustus korában. *AnTan* 15. 1968. 72–83.
- Dobrovits Aladár: Exegi monumentum. (Ptah-em-ua: „Az író dicsérete”). *AnTan* 14. 1967. 267–303. 1 ill.
- Dobrovits Aladár: Sur la structure stylistique de l'enseignement de Ptahhotep. *ActaAntHung* 16. 1968. 21–37.
- Endresz István: Az ókori Egyiptom orvostudománya. *ÉlTud* 23. 1968. 1517–1520. 6 ill.
- Fihman I. F.: Египет на рубеже двух эпох. Moszkva 1965. *Rec. Hahn István*: *AnTan* 15. 1968. 166–168.
- Fontes Minores Latini III. Római történeti forrásgyűjtemény. Válogatta, gondozta és a jegyzeteket írta Maróti Egon. Bp. 1966. *Rec. Mócsy András*: *ArchÉrt* 94. 1967. 247.
- Gaal Ernő: Az asszír birodalom gazdaságtörténete. *ActaIuv* 1967/1. 3–35.
- Gecse Gusztáv: A bibliai őstörténet. *FilozKözl* 5. 1968 1. 68–106.
- Gecse Gusztáv: A korai kereszténység. I. A zsidó keresztények. II. A kereszténység a pogány világban. III. A kereszténység és a császárság. *Világosság* 9. 1968. 21–27, 268–274 + 3 ill. 485–491 + 3 ill.
- Gellius Aulus: Attikai éjszakák. Válogatta Simon Róbert. Fordította, az utószót írta és a jegyzeteket összeállította Muraközy Gyula. Bp. 1968. *Európa Könyvkiadó* 265 p.
- Görög és római művészeti kiállítás a Szépművészeti Múzeumban. *Simon Gy. Ferenc*: *MúzMag* 1968/1. 24–25. 3 ill., *Népművelés* 15. 1968/1. 37. 4 ill.
- Greifenhagen A.: Antike Kunstwerke. 2. Aufl. Berlin 1966. *Rec. Szilágyi János György*: *ArchÉrt* 94. 1967. 245.
- Hahn István: Appianus és Alexandria. *AnTan* 14. 1967. 223–237.
- Hahn István: Az ókor története. Bp. 1968. *Minerva* 256 p. ill. Az idő sodrában. *Minerva zsebkönyvek.*
- Hajnóczy Gyula: Az építészet története az ókorban. Bevezette Major Máté. Bp. 1968. Tankönyvkiadó 463 p. 623 ill. Egyetemi tankönyv. *Rec. Császár László*: *Művéd* 12. 1968. 122.
- Hajnóczy Gyula: Ókori épületek műemlékvédelme. I. Egyiptom. *Művéd* 11. 1967. 216–223. 10 ill., II. rész. Hellas. *Magna Graecia. Művéd* 12. 1968. 69–77. 16 ill.
- Hajnóczy Gyula: Ostia. *MűvLex* III. 643–644. 3 ill., *Pompeji. MűvLex* III. 796–800. 7 ill., *Róma, ókori. MűvLex* IV. 88–92. 8 ill.
- Hammerich L. L.: Die Germania des Tacitus. Stilistisches und Sachliches. *ActaAntHung* 16. 1968. 279–282.
- Harmatta János: Egy hettita törvény magyarázatához. *AnTan* 15. 1968. 1–14.
- Harmatta János: 'Ελληνικὴ Ἀνθρωπιστικὴ Ἐταιρία. *AnTan* 14. 1967. 318–319.
- Harmatta János: A hettita törvények legvitatottabb mondata. *AnTan* 15. 1968. 130–34.
- Harmatta János: Elámi művészet. *MűvLex* I. 613–615. 3 ill. Óperzsa művészet. *MűvLex* III. 608–610. 4 ill. Parthus művészet. *MűvLex* III. 708–710. Szasszanida művészet. *MűvLex* IV. 408–409. 2 ill.
- Harmatta János: Az ósírani fonémrendszer kérdéséhez. *AnTan* 15. 1968. 59–61.

- Harmatta János: Zu den kleinasiatischen Beziehungen der griechischen Mythologie. *ActaAntHung* 16. 1968. 57–76.
- Hegyi Dolores: Egy ősi vallási kultusz útja. Az ephesosi „méhkirálynő”-től Mária istenanyáig. *ÉlTud* 23. 1968. 2381–2385. 9 ill.
- Hegyi Dolores: Der Kult des Dionysos Aisymnetes in Patae. *ActaAntHung* 16. 1968. 99–103.
- Hegyi Dolores: Das Problem der Tyrannus. Bp. 1965. (AnTan 12.) Autoreferatum. *BiClOr* 13. 1968. 226.
- Hering Wolfgang: Zur Tendenz des Bellum Gallicum. *ActaClassDeb* 3. 1967. 55–62.
- Hérodotosz: A görög–perzsa háború. Részletek. Ford. Terényi István. A fordítást az eredetivel egybevetette és az utószót írta Ferenczy Endre. Bp. 1967. Gondolat 494 p.
- Herrmann H. V.: Die Kessel der orientalisierenden Zeit I. Kesselattaschen und Reliefuntersätze. Olympische Forschungen VI. Berlin 1966. *Rec. Szabó Miklós*: *ArchÉrt* 94. 1967. 246–247.
- Horváth István Károly: Az etruszk saeculum számítás továbbélése a rómaiaknál. *AnTan* 14. 1967. 254–256.
- Imhotep sírja. *ÉlTud* 23. 1968. 524–525. 1 ill.
- Kádár Zoltán: Le rôle de la soie dans la vie économique et sociale de l'Empire romain, d'après les documents écrits. *ActaClassDeb* 3. 1967. 89–98. 1 ill.
- Kádár Zoltán: Φιλίων ζωων *ActaAntHung* 16. 1968. 257–270. 11 ill.
- Kákósy László: Augustus és Egyiptom. *AnTan* 14. 1967. 307–315. 4 ill.
- Kákósy László: A Cheops piramis feltörésének kérdése. — Вопрос взламывания пирамиды Хеопса. Резюме. — The Problem of the Breaking Open of Cheops's Pyramid. Summary. *ArchÉrt* 95. 1968. 82–89, 89, 89. 7 ill.
- Kákósy László: Imhotep and Amenhotep Son of Hapu as Patrons of the Dead. *ActaOrHung* 21. 1968. 109–117.
- Kákósy László: Grosis und ägyptische Religion. Studies in the History of Religions (Supplement to Numen). XII. Le origine dello gnosticismo. The Origins of Gnosticism. Leiden 1967. 238–247.
- Kákósy László: Nemzetközi szimposium a késő egyiptomi vallásról. (Strassburg, 1967. május 16–18). *AnTan* 1968. 174–175.
- Kákósy László: Zu einer Etymologie von Philä: die „Insel der Zeit.” *ActaAntHung* 16. 1968. 39–48. 4 ill.
- Kastl H.: Der lateranische Obelisk in Rom. München 1964. *Rec. Kákósy László*: *MűvtÉrt* 16. 1967. 236.
- Keresztényi József: Olympia és ünnepi játéka. *ÉlTud* 23. 1968. 1909–1912. 8 ill.
- Komoróczy Géza: Föníciai művészet. *MűvLex* II. 105–107. 5 ill., Mezopotámia művészete. *MűvLex* III. 309–328. 33 ill., Urartui művészet. *MűvLex* IV. 610–611. 3 ill.
- Komoróczy Géza: Iskolák, diákok és irnokok a sumér közmondásokban. — Школы, ученики и писцы в шумерских пословицах. — Les écoles, les élèves, et les scribes dans les proverbes sumériens. *ActaIuv* 1968/2. 255–269, 432–434, 465–466.
- Komoróczy Géza: Termékenység szimbólum és vallási tudat. II. Az emberalakú istenképzet kialakulása Mezopotámiában *Világosság* 9. 1968. 72–79. 3 ill., III. A nádkötegtől az isten rendszerekig. *Világosság* 9. 1968. 215–221. 3 ill.
- Korek József: Hannibál földjén. I. A tenger és a sivatag Afrikája. *ÉlTud* 23. 1968. 1703–1707. 7 ill., II. A rómaiak és az arabok. u. o. 1763–1767. 8 ill., Az olajfák árnyékában. *MűzMag* 1968/2. 8–9. 2 ill.
- Kun József: Karthágói hatások a római mezőgazdaságban. *AnTan* 15. 1968. 64–68.
- Lekli Béla: Tacitus a kereszténységről. — Упоминание Тацита о христианстве. — Tacite sur le christianisme. *ActaIuv* 1968/2. 270–286, 434–435, 466–467.
- Mallowan M. E. L.: Early Mesopotamia and Iran. London 1965. *Rec. Makkay János*: *AnTan* 15. 1968. 155–156.
- Maróti Egon: Aere perennius. *AnTan* 14. 1967. 303–307.
- Mayer Erika: Das Sauprodigium und sein religionsgeschichtlicher Hintergrund. *ActaAntHung* 16. 1968. 197–208.
- Mezopotámia művészete. Kiállítás a Műcsarnokban. *Rec. Bereczky Loránd*: *Világosság* 9. 1968. 498–500. 5 ill., *Csernitzky Mária*: *Művészet* 9. 1968/8. 2–5. 6 ill., *Láncz Sándor*: *ÉlTud* 23. 1968. 1175–1181. 9 ill.
- Mrozek St.: Zur Frage der Tutela in römischen Inschriften. *ActaAntHung* 16. 1968. 283–288.
- Nagy Tibor: Krétai (minoszi) kultúra. *MűvLex* II. 719–722. 6 ill., Mykeni kultúra. *MűvLex* III. 414–416. 6 ill.
- Nörr D.: Imperium und Polis in der hohen Prinzipatszeit. München 1966. *Rec. Diódsi György*: *AnTan* 15. 1968. 163–165.
- Olajos Teréz: Aetius római szobrának felirata és Mero-baudes. — Надпись памятника Аэцию и Меровбаза. — Mero-baudes und die Inschrift der Statue von Aetius in Rom. A Szege-di Tanárképző Főiskola tudományos közleményei 1966. 149–152.
- Ovidius műveiből szemelvények. A szöveget gondozta, válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Szabó Kálmán. Bp. 1968. Tankönyvkiadó 208 p. Auctores Latini 5.
- Pippidi D. M. Ξενία Διονυσία à Callatis. *ActaAntHung* 16. 1968. 191–195.
- Pleidell Orsolya: Az ifjúavatás és a misztérium-vallások avató ünnepe. Gondolatok egy ősi rítus előzményéről. *Világosság* 9. 1968. 145–151.
- Plutarkhosz: Három életrajz. Marius, Cicero és Iulius Caesar. Ford. Máthé Elek. Bp. 1968. Szépirodalmi Kiadó 192 p.
- Rákos Sándor: Emberek, démonok, istenek Mezopotámia költészetében. Sumér-akkád mitológia. *Világosság* 9. 1968. 80–85. 3 ill.
- Régészeti leletek Jeruzsálemben. *ÉlTud* 23. 1968. 1092–1093.
- A régi Róma napjai. Összeállította, az előszót, jegyzeteket és magyarázatokat írta Szepessy Tibor. Bp. 1968. Gondolat 262 p. Európai antológia. Róma.
- Ritók Zsigmond: The Epithets for Minstrels in the Odyssey. *ActaAntHung* 16. 1968. 89–92.
- Ritók Zsigmond: Színház és stadion. Bp. 1968. Gondolat Európai antológia
- Ritók Zsigmond — Sarkady János — Szilágyi János György: A görög kultúra aranykora. Bp. 1968. Gondolat 474 p., ill. Európa nagy korszakai.
- Rom. Hrsg. von László Lontay. Bp. 1965. Autoreferatum. *BiClOr* 13. 1968. 251.
- Salamis király sírja. V. Karageorghis ásatása Ciprus szigetén. *ÉlTud* 23. 1968. 1005. 2 ill.
- Sarkady János: Ende des Königtums und Anfang des Archontats in Athen. *ActaClassDeb* 3. 1967. 23–34.
- Sarkady János vide: Ritók Zsigmond
- Scher Tibor: A kumráni templom tekercs. *Világosság* 9. 1968. 636–637.
- Schiff Giorgini Michela — Robichon C. — Leclant J.: Soleb I. 1813–1863. Kutatások az óegyiptomi Szudánban. *Rec. Wessetzky Vilmos*: *ArchÉrt* 94. 1967. 243–244.
- Segall B.: Tradition und Neuschöpfung in der frühalexandrinischen Kleinkunst. Winckelmannsprogramm 119–120. Berlin 1966. *Rec. Szilágyi János György*: *ArchÉrt* 94. 1967. 245–246.
- Ser J. A.: Каменные изваяния Сэмиречья. Moskva 1966. Középpászaii kőszobrok. *Rec. Ecsedy Hilda*: *ActaOrHung* 20. 1967. 373–376.
- Simon R.: L'inscription RY 606 et la préhistoire de la Mecque (Arabie). *ActaOrHung* 20. 1967. 325–337.
- Simpson R. Hope: A Gazetteer and Atlas of Mycenaen Sites. London 1965. *Rec. Makkay János*: *ArchÉrt* 94. 1967. 244–245.
- Stoianovici L.: La notion de „hybris” dans l'Iliade. *ActaAntHung* 16. 1968. 81–88.
- Szabó Miklós: Helladikus kultúra. *MűvLex* II. 363–364. 3 ill. Mykéné. *MűvLex* III. 412–414. 2 ill.
- Szádeczky — Kardoss Samu: Ein Beitrag zur Verwirklichung des Prinzips „divide et impera” in der

- römischen Geschichte. Einige Gedanken in Zusammenhang mit CIL I² 614. und Ennius' Ambracia fr. IV. Vahlen. Antiquitas graeco-romana ac tempora nostra. Praha 1968. Akad. Acta Congressus internationalis habiti Brunae diebus 12–16. mensis Aprilis MCMLXVI. 91–94.
- Szalmási Pál*: К изучению кавказских вариантов мифа о Прометее. ActaAntHung 16. 1968. 77–80.
- Szentlélek Tihamér*: Ancient Lamps. Bp. 1969. Akad. Kiadó 158 p. 78 t. Monumenta antiquitatis extra fines Hungariae reperta quae in Museo Artium Hungarico aliisque museis et collectionibus hungaricis conservantur. Vol. I.
- Szepessy Tibor* vide: *A régi Róma napjai*
- Szilágyi János György*: Argyalföldi kincs. MűLex I. 76., Athén. MűLex I. 112–115. 4 ill., Etruszk művészet. MűLex I. 654–666. 28 ill., Karthago. MűLex II. 569–570. 3 ill., Görög művészet. MűLex II. 248–276. 66 ill. Olympia. MűLex 604–605. 2 ill., Olynthos. MűLex III. 605–606. 3 ill., Thrák művészet. MűLex IV. 540–542. 3 ill.
- Szilágyi János György*: Etrusko-korinthusi polychrom vázák. AnTan 14. 1967. 177–222. 53 ill.
- Szilágyi János György*: Görög művészet a Szépművészeti Múzeumban. Gink Károly fotóival. Budapest 6. 1968/12. 39–41. 8 ill.
- Szilágyi János György*: L'„oenochoe de Mitrovica”. ActaAntHung 16. 1968. 117–131. 8 ill.
- Szilágyi János György*: Az Ókortudományi Társaság kilencedik éve. Az 1967. évi közgyűlésen elhangzott beszámoló. AnTan 15. 1968. 171–173.
- Szilágyi János György*: Remarques sur les vases étrusco-corinthiens de l'exposition etrusque de Vienna. ArchClass 20. 1968. 1–23.
- Szilágyi János György* vide: *Ritók Zsigmond*
- Szuromy Géza*: Egy sumér atya intelmei fiához. Éltud 23. 1968. 2455–2457. 10 ill.
- Szuromy Géza*: Hatra. Romváros a szíriai sivatagban. Éltud 23. 1968. 321–325. 10 ill.
- Tacitus*: Annalen. Erläutert und mit einer Einleitung versehen von E. Koestermann. Bd. 1–3. Heidelberg 1963–1967. Rec. *Borzsák István*: AnTan 15. 1968. 156–159.
- Teggey Imre*: Some Problems of the Political History of SW Peloponnese in the Late Helladic Age. ActaClassDeb 3. 1967. 13–21.
- Tókei Ferenc*: A polis eredete. Világosság 9. 1967. 40 p. Melléklet a kilencedik számhoz.
- Ürögdi György*: Der Fiscus: ein Pfeiler der augusteischen Politik. ActaAntHung 16. 1968. 247–251.
- Ürögdi György*: A publicanusok. AnTan 15. 1968. 101–109.
- Varga Edit*: Egyiptom művészete. MűLex I. 591–608. 36 ill.
- Visky Károly*: Spuren der Wirtschaftskrise des III. Jahrhunderts in den römischen Rechtsquellen. ActaAntHung 16. 1968. 383–390.
- Welskopf E. Ch.*: Religion als Geschichte. ActaAntHung 16. 1968. 5–12.
- Wessetzky Vilmos*: Les reliefs de Charouna et l'expédition de Philippe Back. — A sharunai reliefek és Back Fülöp expedíciója. BullBA 30. 1967. 3–6, 81–83. 1 ill.
- Xenophón*: Anabaszisz. A „Tízerek” hadjáratának története. Ford. Fein Judit. Az utószót írta Szepessy Tibor. Bp. 1968. Európa Könyvkiadó 326 p.
- VI. Provinciális régészet — *Saecula imperii romani*
- Alföldy Géza*: Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. Mit einem Beitrag von Andreas Mócsy. Bp. 1965. Rec. *Cremosnik I.*: GlasArhSarajevo NS 21/22. 1966/1967. 174–176., *Petru P.*: ArhVest 18. 1967. 469–472., *Wielowiejski Jerzy*: ArchWroclaw 17. 1966. 212–213.
- Balla Lajos*: Zu einer neuen ritterlichen Cursus Inschrift. ActaClassDeb 3. 1967. 85–87.
- Balla Lajos*: Zur Geschichte des religiösen Lebens von Savaria. ActaClassDeb 3. 1967. 67–76.
- Barkóczi László*: Die datierte Glasfunde aus dem 3–4. Jahrhundert von Brigetio. FA 19. 1968. 59–85. 14 ill.
- Barkóczi László—Salamon Ágnes*: IV. századvégi üveg leletek Magyarországról. — Glasfunde vom Ende des 4. und Anfang des 5. Jahrhunderts in Ungarn. ArchÉrt 95. 1968. 29–38, 38–39. 9 ill.
- Biróné Sey Katalin*: A lábatlani éremlelet. — Trouville de monnaie de Lábatlan. NumKözl 66/67. 1967/1968. 95, 125.
- Biróné Sey Katalin*: II. Theodosius solidusának egykorú hamisítványa. — A Contemporary Counterfeit Coin of a Solidus of Theodosius II. FA 19. 1968. 99–102. 1 ill.
- B. Bónis Éva*: Emaillierte Palästra-Geräte aus Brigetio. FA 19. 1968. 25–58. 20 ill.
- B. Bónis Éva*: A Rei Cretariae Fautores konferenciája Budapest 1967-ben. ArchÉrt 95. 1968. 111.
- M. Borzsák Erzsébet*: Földmérés a rómaiaknál. — Землемерие у римлян. Резюме. — Feldmessung bei den Römern. Zusammenfassung. AgtSzle 9. 1967. 411–418, 418–419, 419. 4 ill.
- P. Buocz Terézia*: Savaria topográfiája. Szombathely 1967. Vas megye tanácsa 148 p. 22 t., ill. 4 térk. Rec. *Bóna István*: VasiSzle 22. 1968. 477–479.
- Sz. Burger Alice*: Későrómai éremlelet Kazsokról (Somogy m.) — Trouville de monnaie de Kazsok (Comitat Somogy), de l'époque tardive de l'Empire romain. NumKözl 66/67. 1967/1968. 3–22, 121.
- Sz. Burger Alice*: Későrómai sírok Halimbán. — Spät-römische Gräber in Halimba. FA 19. 1968. 87–97, 98. 8 ill.
- Sz. Burger Alice*: Római villa maradványai Komló határában. Előzetes jelentés. — Die Reste der Villa aus der Römerzeit in der Umgebung von Komló. PécsMÉ 1967. 61–67, 68. 8 t. 6 ill.
- Sz. Burger Alice*: The Late Roman Cemetery at Ságvár. Bp. 1966. Rec. *Saria Balduin*: StF 26. 1967. 421.
- Sz. Burger Alice*: Terrakotta ex-voto Gödrekeresztúrról (Baranya m.). — Ein Terracotta Ex-voto aus Gödrekeresztur. ArchÉrt 95. 1968. 13–28, 28. 17 ill.
- Debreczeni Gábor*: Az aquincumi rommező megvilágításáról. Művéd 12. 1968. 106–108.
- Deringer H.*: Römische Lampen aus Lauriacum. Linz 1965. Rec. *Szentlélek Tihamér*: ArchÉrt 94. 1967. 247–248.
- Dobó Árpád*: Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. Übersetzt von János Pusztai. Bp. 1968. Akad. Kiadó 202 p.
- Erdélyi Gizella*: Hippolytos dombormű Szönyből. Rég-Dolg 8. 1966. 11–20. 2 ill.
- Erdélyi Gizella*: Római művészet Pannóniában. MűLex IV. 125–137. 25 ill.
- Fitz Jenő*: C. Iunius Faustinus Placidus Postumianus. Autoreferat. BiClOr 12. 1967. 274–276.
- Fitz Jenő*: Contribution à la carrière d'un proconsul d'Afrique. Latomus 27. 1968. 45–67. 1 ill.
- Fitz Jenő*: Gorsium. Egy alsópannoniai római település ásatása. Fejér Megyei Szemle 4. 1967. 38–47.
- Fitz Jenő*: M. Campanius Marcellus. ActaAntHung 16. 1968. 313–323.
- Fitz Jenő*: Pertinax in Raetien. BayVorgBl 32. 1967. 40–51.
- Fülep Ferenc*: Early Christian Gold Glasses in the Hungarian National Museum. ActaAntHung 16. 1968. 401–412. 4 ill.
- Fülep Ferenc*: Feltárul a kétezeréves Sopianae. Régészeti szennációk a Mecsek alján. Delta 1968/8. 3–6. 12 ill.
- Fülep Ferenc*: Ókeresztény üvegedények a Magyar Nemzeti Múzeumban. AnTan 14. 1967. 239–248. 4 ill.
- Füzes M.*: Über die Fruchtdarstellungen des Füllhorndeckels von Savaria. ActaAntHung 16. 1968. 355–381. 16 ill.

- Gabler Dénes: Arrabona és környékének kőplasztikai emlékei. — Relics of Stone Plastics at Arrabona and its Surroundings. Arrabona. 10. 1968. 51—77, 78. 10 ill.
- Gabler Dénes: Scratched Inscriptions on Terra sigillata in Pannonia. ActaAnthHung 16. 1968. 297—305. 2 ill.
- Gabler Dénes: Újabb feliratos kőemlék az ácsi táborból. — Eine neue Inschrift aus dem Lager von Ács. Auszug. ArchÉrt 94. 1967. 194—197, 197. 2 ill.
- Gerov B.: Die Krisis in den Ostbalkanländern während der Alleinregierung des Marcus Antonius. Acta AnthHung 16. 1968. 325—338.
- Hajnóczy Gyula: Aquincumi panaszok. Budapest 5. 1967/8. 26—29. 5 ill., Szilágyi Lajos: Hozzászólás. uo. 29.
- Harmatta János: Inscriptions on Pottery from Pannonia. ActaArchHung 20. 1968. 247—274. 2 t. 5 ill.
- Horler Miklós: Gondolatok Aquincum jövőjéről. Hozzászólás Hajnóczy cikkéhez és a hozzászóláshoz. MÉpm 1967/6. 63—64.
- Iliescu Octavian: Nouvelles informations relatives aux lingots romains d'or, trouvés en Transylvanie. Bucuresti 1965. Rec. Biróné Sey Katalin: NumKözl 66/67. 1967/1968. 109—110.
- Kádár Zoltán: A ságvári későrómai szinkretisztikus ábrázolású ládaveret. — La rappresentazione sincretistiche dello scrigno tardoromano di Ságvár. Estratto. ArchÉrt 95. 1968. 90—91, 91. 5 ill.
- Kádár Zoltán: Savaria. MűvLex IV. 225—226. 1 ill.
- Kelemen Mária: Die römerzeitliche Siedlungsgeschichte des Veszprémer Kreises. Diss. Auszug. RégDolg 8. 1966. 80—81.
- Kínai selymek Pannoniában, (M. H.) Éltud 23. 1968. 1528—1529. 2 ill.
- Kiss Ákos: Deux chapiteaux romains de l'époque impériale. — Két római császárkori oszlopfő. BullBA 30. 1967. 7—17, 84—88. 10 ill.
- Kiss Ákos: A túskevári római telep 1962—63. évi feltárása. — Die römische Kolonie von Túskevár. — La colonie romaine de Túskevár. — Римское поселение в Тюшкеваре. VeszPMK 6. 1967. 37—52, 52, 53, 53—54. 26 ill.
- Kőhegyi Mihály: Römische Münzen aus sarmatischen Gräbern und von sarmatischen Siedlungen. Szegedi-MÉ 1966/1967: 2. 109—114.
- Kőhegyi Mihály: Novotny Iván: Adatok és megjegyzések a Contra Florentiam római kori kikötőről. — Angaben und Bemerkungen zur römischen Anlegestelle Contra Florentiam. PécsiME 1967. 39—48, 48. 12 ill.
- Merkelbach R.: Ein korrupter Satz im Brief Marc Aurels über das Regenwunder im Feldzug gegen die Quaden. ActaAnthHung 16. 1968. 339—341.
- Mócsy András: Latrones Dardaniae. ActaAnthHung 16. 1968. 351—354.
- Mócsy András: Megjegyzések Moesia Superior felirataihoz. RégDolg 8. 1966. 21—28.
- Mócsy András: Pannonia. Paulys Suppl. Bd. 9. Stuttgart 1962. Rec. Petru P.: ÁrhVest 18. 1967. 472—476.
- Mócsy András: Pannonia földjén. A magyar régészet regénye 66—99.
- Nagy I. G.: Bemerkungen zur Deutung der Stelle SHA Vita Marci 14. ActaAnthHung 16. 1968. 343—350.
- Nagy Tibor: Die Auszeichnungen des P. Besius Betuianus und das Problem der dona militaria zu Trajans Zeitalter. ActaAnthHung 16. 1968. 289—295.
- Pál Imre: A római császárkor görög koloniális vereteinek ismertetése. XIII. folyt. Syria I. Az Érem 24. 1968. 43/44. 2—4.
- Pető Mária: Pferdehaltung im 1—4. Jahrhundert u. Z. in Pannonien. Diss. Auszug. RégDolg 8. 1966. 81—83.
- Pippidi D. M.: Épigraphie et historiographie. À propos des relations gréco-indigènes dans le bassin de la Mer Noire. ActaClassDeb 3. 1967. 35—41.
- Sz. Póczy Klára: Scarbantia városfalának korhatározása. — La datation de l'enceinte de Scarbantia. Résumé. ArchÉrt 94. 1967. 137—153, 153—154. 14 ill.
- Sági Károly: Darstellung des altchristlichen Kreuzes auf einem römischen Ziegel. ActaAnthHung 16. 1968. 391—400. 5 ill.
- Salamon Ágnes vide: Barkóczi László
- Soproni Sándor: Római kori súlyok Tolna megyéből. — Römerzeitliche Gewichte aus dem Komitat Tolna. Szekszárd 1967. 19 p. 7 ill. A Szekszárdi Balogh Ádám Múzeum füzetek 7.
- Soproni Sándor vide: Tabula Imperii Romani
- Szabó Miklós: Római provinciális művészet. MűvLex IV. 137—146. 18 ill.
- Szentlélek Tihamér: Savaria emlékei Szombathely mai városképében. Művéd 12. 1968. 9—14. 8 ill.
- Szilágyi János: Aquincum. MűvLex I. 89—91. 2 ill.
- Tabula Imperii Romani. Aquincum—Sarmizegetusa—Sirmium. Auf dem Grunde des Weltkarte 1 : 1000 000 L 34. Zusammengestellt von Sándor Soproni. Bp. 1968. Akad. Kiadó 124 p. 1 t.
- B. Thomas Edit: Brigetio. MűvLex I. 303—304. 1 ill., Intercisa. MűvLex II. 457—458. 2 ill., Scarabantia. MűvLex IV. 228—229. 2 ill., Sopianae. MűvLex IV. 307—308. 2 ill.
- Tóke Péter: Mozaik múzeum. MúzMag 1968/1. 34—35. 2 t. 6 ill.
- Tóth István: Zur Frage des Ursprungs und des sozialen Hintergrunds des Silvankultes in Dazien. ActaClassDeb 3. 1967. 77—84.
- Tóth István: Zur Geschichte des Mithraskultes in Pannonien. Bp. 1965. (AnTan 12.) Autoreferatium. BiClOr 13. 1968. 308—310.
- Várady László: Stilicho proditor arcani imperii. ActaAnthHung 16. 1968. 413—432.
- Wenger Sándor: Data to the Anthropology of a Late Roman Period Population in the SE Transdanubia. TerME 60. 1968. 313—342. 3 t. 1 ill.
- Wessetzky Vilmos: Egyedi kincs. MűvLex I. 591. 1 ill.
- VII. Népvándorlás. Koraközépkor. Magyar őstörténet — Aetas migrationum. Origines Hungarorum
- Altheim Franz: Примечания слависта к книге Ф. Алтхайма: „Geschichte der Hunnen“, Berlin 1962. Rec. Kádár Zoltán: Slavica 7. 1967. 214—215.
- Andrásfalvy Bertalan: Óseink állattartása. Erdei legeltetés. Éltud 23. 1968. 1619—1622. 2 ill.
- Bakay Kornél: A magyar állam kialakulása a régészet megvilágításában. Éltud. 23. 1968. 1827—1831. 7 ill.
- Bakay Kornél: Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéséhez. Pécs 1965. Rec. Benda Kálmán: Sz 102. 1968. 295., Kőhegyi Mihály: HadtKözl 15. 1968. 338—340.
- Baráth Tibor: A magyar népek őstörténete. Első kötet. Montreal, Canada 1968. Szerző kiadása 240 p. 32 t. 5 ill.
- Barkóczi László: A 6th Century Cemetery from Keszthely—Fenekpuszta. ActaArchHung 20. 1968. 275—311. 20 t. 15 ill.
- Bartha Antal: Agrárkultúránk VIII—IX. századi előzményei. A Történelmi Társulatban 1968. ápr. 25-én tartott előadás ismertetése. Sz 102. 1968. 360—361.
- Bartha Antal: The Idea of Ethnic State Unity in the Povest' Vremennych Let. StuSl 14. 1968. 45—58.
- Bartha Antal: A IX—X. századi magyar társadalom. Bp. 1968. Akad. Kiadó 194 p. 1 t.
- Bartha Antal: A magyar történelem problémái 1526-ig. TörtSzle 11. 1968. 105—124. Hozzászólások: Györffy György 141—142, Heckenast Gusztáv 143, Mályusz Elemér 144—145, Szücs Jenő 145—149.
- Bartha Antal: Történeti földrajz és történelem. Megjegyzések L. N. Gumilov „A kazárok utódai” cikkéhez. TörtSzle 11. 1968. 19—27.
- Bihari I.: Славянское наследие в топонимии области Хевеш. (Heves megyei szláv eredetű helynevek) — StuSl 14. 1968. 59—65. 1 ill.
- Bogyay Tamás: Honfoglaló magyarok és szlávok. Irodalmi ismertetés. Katolikus Szemle, Róma. 20. 1968/23/228—235

- Bóna István*: Abriß der Siedlungsgeschichte Ungarns im 5—7. Jahrhundert und die Awarensiedlungen von Dunaújváros. ArchRoz 20. 1968. 605—618. 2 t. 1 ill.
- Bóna István*: A langobard—szláv—avar együttélés egyik régészeti bizonyítékáról. RégDolg 8. 1966. 29—37.
- Bóna István*: A népek országútján. (Magyarország a népvándorlás idejében). A magyar régészet regénye 100—134.
- Bóna István*: A népvándorlás korának művészete. MűvLex 3. 408—515. 10 ill.
- Bóna István* vide: Cs. Sós Ágnes
- L. Bottyán Olga*: Data to the Anthropology of the Avar-Period Population of Budapest. AnthrHung 7. 1966. 3—34. 2 t. 1 ill.
- Bottyán Olga*: Data to the Anthropology of the Hun-Period Population in Hungary. TerMÉ 59. 1967. 455—464.
- Csallány Dezső*: Archäologische Denkmäler der Gepiden in Mitteldonaubecken. Bp. 1961. Rec. Werner Joachim: BonJb 167. 1967. 498—500.
- Csallány Dezső*: Az avar törzsszervezet. — Die awarische Stammesordnung. NyírMÉ 8/9. 1965/1966. 35—54, 55—56. 10 ill.
- Csallány Dezső*: Sámánszék volt-e az avar kori „íz-tartó csonttégely”? — War der Knochentiegel als Salbenbehälter ein Schamanengerät in der Awarenzeit? SzegediMÉ 1966/1967 : 1. /1—71, 71. 7 t.
- Csallány Dezső*: Székely—magyar rovszjelek Bonyháról. — Рунические секейско-венгерские знаки из Боньхи. — Signes runiques siculo-hongrois trouvés à Bonyha. Résumé. ArchÉrt 94. 1967. 198, 199, 199. 1 ill.
- K. Csilléry Klára*: A magyar böleső eredeti formája. — Die ursprüngliche Form der ungarischen Wiege „böleső”. NéprÉrt 48. 1966. 5—46, 46—47. 20 ill., Újabb adalék a talpas böleső eredetéhez. — Neuere Angabe zur Herkunft der Kufenwiege. NéprÉrt 49. 1967. 217—218, 218. 1 ill.
- Davydova A. V.*: The Ivolga Gorodishche. (A Monument of the Hiung-Nu Culture in the Trans-Baikal Region). ActaArchHung 20. 1968. 209—245. 20. 1968. 209—245. 20 ill.
- Dienes István*: A magyar honfoglalás kora. A magyar régészet regénye. 135—194.
- Diószegi Vilmos*: The Origins of the Evenki Shamanic Instruments (Stick, Knowt) of Transbaikalia. ActaEthnHung 17. 1968. 265—311. 28 ill.
- Diószegi Vilmos*: A pogány magyarok hitvilága. Bp. 1967. Akad. Kiadó 146 p. 41 ill. Kőrösi Csoma kiskönyvtár 4.
- Ecsedy Hilda*: Trade and War Relations between the Turks and China in the Second Half of the 6th Century. ActaOrHung 21. 1968. 131—180.
- K. Éry Kinga*: An Anthropological Study of the Late Avar Period Population on Ártánd. TerMÉ 59. 1967. 465—484. Rec. ArchRoz 20. 1968. 559—560.
- K. Éry Kinga*: The Osteological Data of the 9th Century Population of Ártánd. AnthrHung 7. 1966. 85—114. 3 t.
- Farkas Gyula* — *Lipták Pál*: Über die Anthropologie der Bevölkerung des südlichen Teils der ungarischen Tiefebene in der Arpadenzeit. SzegediMÉ 1966/1967 : 2. 135—141.
- Fehér Máttyás Jenő* vide: Schram Ferenc
- Félegyházy József*: Az egyház a korai középkorban. Bp. 1967. Szent István Társulat 520 p.
- Ferenczy László*: Ázsiai fegyverek kiállítása a pápai helytörténeti múzeumban. MúzMag 1968/1. 41—42. 3 ill.
- Fettich Nándor*: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót—Basaharc. Bp. 1965. Rec. Szymanski Wojciech: ArchPolski, Wrocław. 13. 1967. 447—453.
- Fettich Nándor*: Válasz Pais Dezsőnek a zempléni honfoglaláskori fejedelmi sír dolgában. MNyelv 64. 1968. 382.
- Gumilov L. N.*: A kazárok utódai. A csapadékeloszlás ingadozásai és az etnogenezis kérdése Délkelet-Európában a VII—XVI. században. — Преемники ха-заров. Распределение осадков и вопрос этногенеза в юго-восточной Европе в VII—XVI вв. — Les successeurs des kazares. Le problème de la distribution des condensations atmosphériques et de l'ethnogenèse dans le sud-est de l'Europe au VII—XVIe siècles. Résumé. TörtSzle 11. 1968. 11—17, 18, 18.
- Gyenis Gyula*: A magyarországi avarok. TerVil 12/99/. 1968. 484—489. 13 ill.
- Györfly György* vide: Cs. Sós Ágnes
- Györfly Lajos*: Túrkeve nevének eredete. Jászkunság 14. 1968. 38—43.
- K. Hankó Ildikó*: Kora népvándorláskori gazdag női sír embertani anyagának ismertetése. — The Anthropological Examination of a Rich Female Find of Regöly from the Early Migration Period. Summary. AnthrKözl 12. 1968. 117—123, 123. 2 t.
- Harmatta János*: Bizánc és az arab hódítás. AnTan 14. 1967. 262—266.
- Harmatta János*: Régészet, nyelvtudomány és őstörténet. Részlet a László Gyula „Őstörténetünk legkorábbi szakaszai” c. doktori értekezéséről készített opponensi véleményből. ArchÉrt 94. 1967. 215—216.
- Jankuhn H.*: Zur slawischen Westgrenze in Norddeutschland im frühen Mittelalter. Abbildungen. ActaArchHung 20. 1968. 343—346. (4 t.) Text vide: ActaArchHung 17. 1965. 49—54.
- Kádár Zoltán*: Ikonographische und religionsgeschichtliche Bemerkungen zu den Zierscheiben von Rakamaz. FA 19. 1968. 105—112. 4 ill.
- Kampis Antal*: Nagyszentmiklósi kincs. MűvLex III. 450. 1 ill.
- Karsai Géza*: Az Anonymus-kódex első levele. Kutatási beszámoló. MKszle 84. 1968. 42—51. 3 t.
- Kiss Attila*: A Keszthely-kultúra helye a pannoniai római kontinuitás kérdésében. — The Place of the Keszthely Culture in the Problem of the Roman Continuity in Pannonia. Summary. ArchÉrt 95. 1968. 93—101, 101. 5 ill.
- Kiss Attila*: Die Stellung der Keszthely-Kultur in der Frage der römischen Kontinuität Pannonien's. — A Keszthely-kultúra helye a pannóniai római kontinuitás kérdésében. PécsiMÉ 1967. 49—59, 59. ill.
- Kiss Attila* vide: Nemeskéri János
- Kiszelev Sz. B.* — *Terzjuhova L. A.* — *Kiszlazov L. P.* — *Merpert N. Ja* — *Lebasova V. P.*: Древнемонгольские города. (Ó-mongóliai városok). Moszkva 1965. Rec. Tomka Péter: ArchÉrt 94. 1967. 250—251.
- Kodolányi János* ifj.: Észak-ázsiai népek művészete. MűvLex I. 643—645. 4 ill.
- U. Köhalmi Katalin*: Two Saddle Finds from Western Mongolia. ActaArchHung 20. 1968. 347—358. 8 ill.
- Kovács Sándor*: Jegyzetek a Bélavárhegyi leletekről. — Aufzeichnungen über die Fundstücke aus Bélavárhegy. NyírMÉ 8/9. 1965/1966. 25—33, 33. 7 ill.
- Kovrig Ilona*: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alatytyán. Bp. 1963. Rec. Marcimák József: ArchPolski 12. 1967. 188—193.
- Kralovánszky Alán*: Székesfehérvár kialakulása a régészeti adatok alapján. — Die Ausbildung der Stadt Stuhlweissenburg (Székesfehérvár) auf Grund der archäologischen Daten. Auszug. SzékÉvsz 1. 7—16, 17—18. 5 ill.
- Kralovánszky Alán*: Székesfehérvár X—XI. századi településtörténeti kérdései. — Siedlungsgeschichtliche Probleme der Stadt Stuhlweissenburg (Székesfehérvár) in den X—XI. Jahrhunderten. Auszug. SzékÉvsz 1. 35—45, 46—47. 10 ill.
- Kralovánszky Alán* vide: Nemeskéri János
- Lamb Harold*: Nagy Károly. Legenda és valóság. Ford. Gál Endre Bp. 1968. Európa Kiadó 363 p.
- László Gyula*: Hunor és Magyar nyomában. Bp. 1967. Rec. Dankó Imre: Ethn 79. 1968. 285—287.
- László Gyula*: Lehel kürtje. Jászberény 1965. 27 p. Rec. Köhgyi Mihály: Ethn 79. 1968. 289.
- László Gyula*: Le reliquaire en forme de buste de Saint Ladislav de Győr. ActaArchHung 20. 1968. 313—342. 15 t. 4 ill.

- László Gyula: Válasz „Östörténet” könyvem vitáján Gábori Miklós, Kálmán Béla és Harmatta János bírálataira (1966. VI. 30.). *RégDolg* 8. 1966. 3–10.
- László Gyula vide: Harmatta János, Simonyi Dezső
- Lipták Pál: A magyarság etnogenezisének paleoantropológiája. Doktori értekezés tézisei. Szeged 1967. 12 p. MTA KESz sokszorosító.
- Lipták Pál—Farkas Gyula: Anthropological Examination of the Arpadian Age Population of Szatymaz (10th to 12th Centuries). *ActaBiolSzeged* 13. 1967 : 1/2. 71–119. 9 t.
- Lipták Pál vide: Farkas Gyula
- Livshits V. A.: The Khwarezmian Calendar and the Eras of Ancient Chorasmia. *ActaAnthHung* 16. 1968. 433–446.
- Mándoki László: Honfoglalás előtti hitvilágunk emléke egy szövegben „Sokan vannak odakinn.” — The Relic of our Religious Belief in a Phrase „There are a Great Many Outdoors.” — Остатки древней мифологии венгров в одном образе речи «многие находятся наружи». *PécsME* 1967. 75–78, 79, 79.
- Marcsik Antónia: Analysis of the Anthropological Material of the 10–11th Century Cemetery in Aldebrő—Mocsáros. *ActaBiolSzeged* 13. 1967 : 3/4. 163–174. 6 t.
- Mesterházy Károly: Daten zur Struktur der Familien des gemeinen Volkes in der Landnahmezeit. *SzegedME* 1966/1967 : 2. 115–117.
- Mesterházy Károly: A nyíracádi honfoglaláskori leletek. — Нирачадские находки времен обретения родины. — Les trouvailles de l'époque de la conquête hongroise, découvertes a Nyíracád. *ActaIuv* 1968/2. 340–358, 439–440, 472–473. 6 t.
- Milyen lehetett a honfoglaláskori kenyér? (M. H.) *ÉlTud* 23. 1968. 1097. 1 ill.
- Möbhus F.: Zur Deutung des karolingischen Westwerke. *ActaHistArtHung* 14. 1968. 119–125. 4 ill.
- Moravcsik Gyula: Studia Byzantina. Trigtadue commentationes ex operibus auctoris. Bp. 1967. Akad. Kiadó 439 p.
- Morvay Judit: Bestimmung der Begriffe „had” und „nemzetség”. *ActaEthnHung* 17. 1968. 313–331.
- Nemeskéri János—Kiss Attila—Zoffmann Zsuzsanna: Majs (Baranya m.) kora árpádkori népességének néhány jelentősebb paleopatológiai leletéről. A VII. Biológiai vándorgyűlés előadásának ismertetése. *Pécs* 1966. 16 p.
- Nemeskéri János—Kralovánszky Alán: Székesfehérvár becsült népessége a X–XII. században. — Die geschätzte Bevölkerungszahl Stuhlweissenburgs (Székesfehérvár) in den X–XII. Jahrhunderten. *Auszug. SzékÉvsz* 1. 125–138, 138–140. 2 ill.
- Németh Endre: Slawische Archäologie in Ungarn. *Literaturbericht* 1958–1963. *StuSl* 13. 1967. 356–370.
- Németh Péter: Völkerwanderung- und landnahmezeitliche Siedlungen im Kreis Veszprém. *Diss. Auszug. RégDolg* 8. 1966. 83–84.
- Niederhauser Emil: A szláv népek. Szláv népek és nyelvek 3–76.
- Pais Dezső: Tehát Árpád mégsem volt apagyilkos, de Szomorut mégis Zomorutur volt? (Vita Fettich Nándorral). *MNyelv* 64. 1968. 382–384. Szomorut—Szomorutur—Rihó-tábor. uo. 343–346.
- Sági Károly: Árpád-kori varázslás régészeti emlékei. — Andenken der Zauberei während des Arpadenzeit. — Monuments archéologiques de la sorcellerie de l'époque arpadienne. — Археологические памятники колдовства Арпадов. *VeszprMK* 6. 1967. 55–85, 86, 87, 88. 44 ill.
- Sági Károly: A Balaton szerepe Fenékpusztá, Keszthely és Zalavár IV–IX. századi történeti alakulásában. *AnTan* 15. 1968. 15–46. 12 ill.
- Schram Ferenc: A középkori sámbán perekről. Az ősmagyar hitvilág rekonstrukciója. Néhány részlet Fehér Mátyás Jenő: „Az inkvizíció a középkori Magyarországon” (Warren, Ohio USA 1967. 68 p.) c. művéből. *Ethn* 79. 1968. 281–284.
- Simonyi Dezső: Hozzászólás László Gyula a szláv szeménáriumon elhangzott előadásához a griffes indás övdíszek kérdéséről. *ArchÉrt* 94. 1967. 216.
- Cs. Sós Ágnes: Bemerkungen zur Problematik des Kirchenbaus des 9. Jahrhunderts in Transdanubien (Pannonien). *Liber Iosepho Kostrzewski* 377–389. 6 ill.
- Cs. Sós Ágnes: „A Dunántúl IX. századi szláv népessége” c. kandidátusi értekezésének vitája. Opponensek: Györfy György és Bóna István. *ArchÉrt* 95. 1968. 112–124.
- Cs. Sós Ágnes: К проблеме истории паннонских славян IX. века (Обзор) I. *Slavica* 7. 1967. 149–167.
- Cs. Sós Ágnes: Magyarország szláv népessége (VI–XIII. század). Szláv népek és nyelvek 77–221.
- Scoboda Bedrich: Čechy v době stehovani národu. — Böhmen in der Völkerwanderungszeit. *Praha* 1965. *Rec. Bóna István*: *ArchÉrt* 94. 1967. 248–250.
- Szabadfalvi József: Nomadic Wintering System on the Great Hungarian Plain. *ActaEthnHung* 17. 1968. 139–167.
- Szádeczky—Kardoss Samu: Avarok és griffek Priskosnál, Hérodotosznál és a régészeti leletanyagban. *AnTan* 14. 1967. 257–261.
- Szádeczky—Kardoss Samu: Kuvrat fiának, Kubernek a története és az avar kori régészeti leletanyag. *AnTan* 15. 1968. 84–87.
- Székelly András: Attila sírja. Egy délibáb „hősei”. *MúzMag* 1968/2. 40–41. 3 ill.
- Székelly András: Az őshaza keresése. Magyar utazók és földrajzi eredményeik a mai Szovjetunió területén hét évszázad alatt. — Венгерские путешественники 700 лет на современной территории советского союза и их географических результаты. Резюме. *FöldrKözl* Uf. 16/92/. 1968. 86–98, 99. 1 ill.
- Székelly András: A szilágysomlyói kincsek. *MúzMag* 1968/3. 30–31. 4 ill.
- Székelly György: La Hongrie et Byzance aux Xe–XIIe siècles. — Венгрия и Византия в X–XII. столетиях. Резюме. *ActaHistHung* 13. 1967. 291–310, 310–311.
- Točík Anton: Altungarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. Bratislava 1968. *Slov. Akad. Vied* 64p. 135 ill. *Archaeologia Slovaca. Catalogi. Tomus III.*
- Török Gyula: Újabb régészeti feltárások Halimbán. — Neuere archäologische Freilegungen bei Halimba. — Nouvelles inventions archéologiques à Halimba. — Новейшие археологические раскопки в Халимба. *VeszprMK* 5. 1966. 69–78, 78–79, 79, 80.
- Tóth Károly: A processus alveoláris állapota az avar- és Árpádkori koponyák vizsgálata alapján. — Der Zustand des processus alveolaris anhand von Schädeluntersuchungen der Avaren und Arpadenzeit. *Fogorvosi Szemle* 59. 1966. 1–11.
- Tóth Tibor: Az ősmagyarok mai relictumáról. MTA Biol. Oszt. *Közl.* 9. 1966. 283–299.
- Trogmayer Ottó: Hol és hogyan temették el Attilát? *ÉlTud* 23. 1968. 978–981. 4 ill.
- Ujváry Zoltán: Anthropomorphe mythische Wesen in der agrarischen Volksüberlieferung Ungarns und Europas. *ActaEthnHung* 17. 1968. 63–119. 7 ill.
- Vajay Szabolcs: Géza nagyfejedelem és családja. — Grossfürst Géza und seine Familie. *SzékÉvsz* 1. 63–100, 100. 1 mell.
- Wenger Sándor: Anthropologie de la population d'Előszállás-Bajcsihegy provenant des temps avars. *AnthrHung* 7. 1966. 115–208. 3 t.
- Zoffmann Zsuzsanna vide: Nemeskéri János

VIII. Középkor. Műemlékek — Antiquitates et monumenta mediæ ævi

- Ágostházi László—Sz. Czeglédy Ilona: Berhida középkori templomának helyreállítása. *Művéd* 12. 1968. 78–85. 13 ill.
- Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában 1–2 Bp. 1966. *Rec. Bogyay Tamás*: *SüF* 26. 1967. 434.,

- Borsos László: Művéd 11. 1967. 192—192/a., *Filep Antal*: Ethn 79. 1968. 275—277.
- Bende Lajos: Sziget 1556. évi ostroma. — Осада крепости «Сигет» в 1556 г. Резюме. — Die Belagerung von Sziget im Jahre 1556. Resümee. HadtKözl 15. 1968. 281—308, 308—309, 309—310.
- Bertényi Iván: A királyi kápolna ispán XIV. századi működéséhez. — К вопросу деятельности королевского капеллана в XIV веке. — La fonction du curé de la chapelle de la cour (comes capellae regiae) au XIVe siècle. ActaLuv 1968/1. 207—213, 428. 461.
- Bónis György: Székesfehérvár, az Árpád-ház székhelye. — Stuhlweissenburg (Székesfehérvár), die Residenz der Arpaden. Auszug. SzékÉvsz 1. 49—58, 59—61.
- Csomár Zoltán: Földvárak Szabolcs—Szatmár megyében. Éltud 23. 1968. 866, 879.
- Czagány István: Budavár középkori társadalma IV. A hanyatló város. (1490—1686). Budapest 6. 1968/1. 36—37. 2 ill.
- Czagány István: A Budavári palota és a Szent György téri épületek. Bp. 1966. Rec. Benefy I.: FöldrKözl Uf. 15 (91). 1967. 351—352.
- Czagány István: Komplex kutatási módszer az építészettörténeti és helytörténeti tudomány szolgálatában. ÉpKK 12. 1968. 63—147. 47 ill.
- Czagány István: Műemlék helyreállítási kérdések a Budavári palota újjáépítésénél. — Fragen des Wiederaufbaues der Kunstdenkmäler in der Burg Palast von Buda. MűvtÉrt 16. 1967. 177—221. 86 ill.
- Sz. Czeglédy Ilona: Az egeregyi Árpád-kori templom. — Die Kirche von Egregy aus der Arpaden Zeit. — L'église de l'époque arpadienne d'Egregy. — Эгредская церковь периода арпадов. VeszpmK 6. 1967. 197—202, 213—214, 214—215, 215—216. 6 ill.
- Sz. Czeglédy Ilona: Várasatási tapasztalatok (Siklós, Diósgyőr). Elvi és módszertani kérdések. SzegediMÉ 1966/1967: 2. 159—166. 2 ill.
- Sz. Czeglédy Ilona: Ágostházy László: Berhida középkori temploma. — Die mittelalterliche Kirche von Berhida. — L'église médiévale de Berhida. — Средневековая церковь в Берхиде. VeszpmK 6. 1967. 217—233, 224—235, 235—236, 236—237. 29 ill.
- Dankó Imre: Ismeretlen török kép Gyula váráról. A dublini Chester Beatty Library-ben őrzött, II. Szolimán szultán számára készült perzsa nyelvű kódex miniatúrája. Gyula 1966. 4 p. 1 t. Rec. Benda Kálmán: Sz. 102. 1968. 725.
- Degré Alajos—Gergelyffy András—Valter Ilona: Az egervári vár története Zalaegerszeg 1965. 52 p. Rec. Benda Kálmán: Sz. 102. 1968. 298.
- Détshy Mihály: Az egri külső vár rombolása 1702-ben. — Die Schleifung der äusseren Festung von Eger in 1702. EgriMÉ 5. 1967. 117—123, 124.
- Détshy Mihály—Kozák Károly: Az egri vár feltárása (1957—1966), IV. EgriMÉ 5. 1967. 87—116. 38 ill.
- Discussions sur la division chronologique de l'histoire hongroise au cours de l'époque féodale. ActaHistHung 14. 1968. 125—177.
- V. Ember Mária: XVI—XVII. századi ruhadarabok a sárospataki kriptából. — Vêtements des XVIe et XVIIe siècles mis à jour des cryptes de Sárospatak. FA 19. 1968. 151—181, 182—183. 16 ill.
- Entz Géza: Die Baukunst Transilvaniens im 11—13. Jahrhundert. Teil I—II. ActaHistArtHung 14. 1968. 3—48, 127—175. 67 ill.
- Entz Géza: Az egeregyi templom helyzete románkori építészettünkben. VeszpmK 6. 1967. 202—204. 5 ill.
- Entz Géza: Középkori tudósítás kincsletről (1494). — Rapport médiéval d'une trouvaille de monnaies. NumKözl 66/67. 1967/1968. 97—99, 125—126.
- Entz Géza: Székely művészet. MűLex IV. 420—422. 5 ill.
- Entz Géza: A Veszprém megyében végzett műemléki helyreállítások tudományos eredményei. — Wissenschaftliche Ergebnisse der Wiederherstellung von Denkmälern im Komitate Veszprém. — Résultats scientifiques des restaurations du monuments classés du département de Veszprém. — Научные достижения в реставрации памятников искусства произведенных в Веспремской области. VeszpmK 6. 1967. 113—115, 115—116, 116, 116.
- Entz Géza: Visegrád fényében. A magyar régészet regénye. 195—223.
- Éri István: A Látvány-rádpusztai templomrom feltárása és állagmegóvása. — Freilegung und Bestandschutz der Kirchenruine vor Látvány—Rádpuszt. — La mise à jour et la protection des ruines de l'église de Látvány—Rádpuszt. — Раскопки и консервация руин Латрань-Рядпустайской церкви. VeszpmK 6. 1967. 183—195, 195, 195, 195. 12 ill.
- Éri István: Újabb Veszprém megyei éremleletek. — Jüngste Münzfunde im Komitat Veszprém. — Nouvelles trouvailles numismatiques dans le département de Veszprém. — Новые находки монет в Веспремском комитате. VeszpmK 6. 1967. 89—91. 107, 109, 111. 1 ill.
- Esze Tamás: A nagybányai pénzverőház számadása 1666—1667. NumKözl 66/67. 1967/1968. 73—79.
- Fehér Géza ifj.: Magyar gyűjtemény hódoltság végéről származó török vezéri zászlaja. Művészet 9. 1968/8. 10—11. 6 ill.
- Fügedi Erich: Székesfehérvár korai története a város alaprajzában. — Frühgeschichte Stuhlweissenburgs (Székesfehérvár) im Spiegel des Grundrisses der Stadt. Auszug. SzékÉvsz 1. 27—31, 32—34.
- Fügedi Erik: Történeti demográfiánk kérdései. A TIT 1968. feb. 29-i előadásainak ismertetése. Sz. 102. 1968. 364—367.
- Gedai István: Adalék a XI—XII. századi bizánci pénzek forgalmához. — Beitrag zum Umlauf der byzantinischen Münzen des 11—12. Jahrhunderts. FA 19. 1968. 145—148, 149—150. 1 ill.
- Gedai István: Árpád-kori éremlelet Pátróhán (Szabolcs—Szatmár m.). — Trouvaille monnaie de l'époque arpadienne à Pátróha. NumKözl 66/67. 1967/1968. 37—41, 121—122.
- Gedai István: Árpád-kori metrológiai problémák. Az Érem 23. 1967. (39/40). 385—387.
- Gedai István: A fedemesi bécsi denárlelet. — Der Wiener Depotfund in Fedemes. EgriMÉ 5. 1967. 65—70, 71—72. 1 ill.
- Gedai István: Friesachi denárlelet Szankon. — Trouvaille de deniers de Friesach de Szank. NumKözl 66/67. 1967/1968. 95—97, 125. 8 ill.
- Gedai István: Megjegyzések a balatonfüredi éremlelethez. — Bemerkungen zu dem Münzfund in Balatonfüred. — Remarques sur la découverte numismatique de Balatonfüred. — Примечания к Балатонфюредскому кладу. VeszpmK 6. 1967. 95—96, 107—108, 109—110, 111—112.
- Gedai István: A nagyecsed-i Árpád-kori éremlelet. — Die arpadenzeitliche Münzfund aus Nagyecsed. NyírMÉ 8/9. 1965/1966. 57—76, 77. 1 t.
- Gedai István: XVI. századi éremlelet Lovaspusztán. — Münzfund bei Lovaspuszta aus dem 16-ten Jahrhundert. — Trouvaille numismatique du XVIe siècle à Lovaspuszta. — Находки монет XVI. века в Ловашпесте. VeszpmK 6. 1967. 97—101, 108, 110, 112. 3 ill.
- Gergelyffy András: A várpalotai vár építési korszakai, I. A XIV. századi palota feltárása a várpalotai várban. — Die architektonischen Perioden der Burg von Várpalota I. Freilegung eines Palastes aus dem 14. Jn. innerhalb der Burg von V. — Les périodes de la construction de la place forte de Várpalota. I. La mise à jour d'un palais du XIVe siècle dans la place forte de V. — Строительные периоды Варпалотской крепости I. Раскопки дворца XIV. века в Варпалотской крепости. VeszpmK 6. 1967. 259—274, 275—276, 276—277, 277—278. 37 ill.
- Gerő Győző: Beiträge zur Geschichte der türkischen Bautätigkeit in Ungarn. ActaHistArtHung 14. 1968. 235—254. 17 ill.

- Gerő Győző*: A budai pasák vári palotája. Budapest 6. 1968/9. 42. 1 ill.
- Gerő Győző*: „Légi felvétel” a törökkori Pest-Budáról. G. G. Rossi XVII. századi vedutája. Budapest 6. 1968/2. 45. 1 ill.
- Gerő Győző*: Törökvilág Magyarországon. A magyar régészet regénye 224–263.
- Gerő László*: Magyar várak. Bp. 1968. Műszaki Könyvkiadó 322 p. 251 ill.
- Gerő László*: Nagyvázsonyi Kinizsi vár. Éltud 23. 1968. 117–122. 13 ill.
- Gerő László*: Palota vára és a törökkori végvárak. — Die Burg von Palota und die Grenzfestigungen der Türkenzeit. — Le château-fort de Palota et les places de l'époque de la domination ottomane. — Крепость Варпалота и пограничные крепости во времена турецких войн. Veszpmk 6. 1967. 279–281, 282, 282, 282. 1 ill.
- Gerő László*: A Vár középkori kertjei. Budapest 6. 1968/7. 34–36. 4. ill.
- Gerstinger H.*: Aus dem Tagebuch des kaiserlichen Hofhistoriographen Johannes Sambucus (1531–1584). Wien 1965. *Rec. Boronkai Iván*: AnTan 15. 1968. 168–169.
- Gopcsa Katalin*: A balatonfüredi éremlelet. — Der Münzfund von Balatonfüred. — La découverte numismatique de Balatonfüred. — Находки монет в Балатонфюреде. Veszpmk 6. 1968. 92–95, 7, 109, 111. 3 ill.
- Győrffy György*: Székesfehérvár feltűnése a történelmi forrásokban. — Das Erscheinen von Stuhlweissenburg (Székesfehérvár) in den Geschichtsquellen. Auszug. SzékÉvsz 19–24. 25.
- Han Verána*: Az anyagi művelődés magyar emlékei Dubrovnikban (XV–XVI. század). — Ungarische Denkmäler der materiellen Kultur aus dem 15–16. Jh. in Dubrovnik (Ragusa). NéprÉrt 48. 1966. 197–201, 201.
- G. Harrach Erzsébet*: A sárvári vár sorsa napjainkban. VasiSzele 22. 168. 75–81. A sárvári múzeum közleményei 1.
- Házi Jenő*: Sárvárra és vidékére vonatkozó középkori oklevelek. VasiSzele 22. 1968. 125–128.
- Házi Jenő*: Vas megyei középkori oklevelek. 5–7. közlemény. Vasi Szele 22. 1968. 270–273, 445–449, 590–594.
- Hegyi Klára*: Török művészet. MűvLex IV. 578–580. 10 ill.
- Héjj Miklós*: Visegrád. MűvLex N. 697–699. 1 ill.
- Heller Ágnes*: A reneszánsz ember. Bp. 1967. Akad. Kiadó 362 p.
- Hlinka József*: Bratislavské korunovačné medaily a zetony. Bratislava 1966. *Rec. Pohl Artur*: NumKözl 66/67. 1967/1968. 111.
- Holl Imre*: Haithabu, a viking kor városa. Éltud 23. 1968. 2013. 1 ill.
- Holl Imre*: Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. Bp. 1966. *Rec. Boggyay Tamás*: SüF 26. 1967. 421.
- Holl Imre*: Sopron középkori városfalai. Jelentés az 1961–64. évi ásátásokról. — Les murs d'enceinte médiévaux de Sopron. Résumé. ArchÉrt 94. 1967. 155–183, 183. 37 ill.
- Holl Imre*: Sopron városfalai. — Soproner Stadtmauern. SopSzele 22. 1968. 289–302, 302. 11 ill.
- Holovics Flórián*: Baranya a XVI. század elején. Dallos Miklós pécsi püspök jegyzete 1620-ban. — Das Komitat Baranya am Anfang des XVII. Jahrhunderts. Aufzeichnungen von Nikolaus Dallos, Bischofs von Pécs im Jahre 1620. PécsiMÉ 1966. 17–178, 178.
- Horler Miklós*: Középkori templomok helyreállítása. Nagybörzsöny, Hont m. MÉpm 1968/2. 42–49. 12 ill.
- Horváth Béla*: Árpád-kori faépítkezés nyomai Fonyód-Bélatelepen. — Les vestiges d'une construction en bois de l'époque arpadienne à Fonyód-Bélatelep. FA 19. 1968. 113–143, 144. 28 ill.
- Horváth János ifj.*: Székesfehérvár korai történetének néhány kérdése az írásos források alapján. — Einige Probleme der Frühgeschichte von Stuhlweissenburg (Székesfehérvár) auf Grund der schriftlichen Quellen. Auszug. SzékÉvsz 1. 101–113, 114–116.
- Huszár Lajos*: A balatonfőkajári éremlelet. — Der Münzfund bei Balatonfőkajár. — La découverte numismatique de Balatonfőkajár. — Балатонкаярская находка монет. Veszpmk 6. 167. 101–106, 108, 110 112. 2. t.
- Huszár Lajos*: A körmöcbányai veretű dutkák. — Les dutka frappés à Körmöcbánya. FA 19. 1968. 185–189, 90. 1 ill.
- Huszár Lajos*: Magyar mintára vert idegen aranypénzek — Monnaies d'or étrangères frappées d'après des pièces hongroises. NumKözl 66/67. 1967/1968. 57–72, 124. 4 t. 8 ill.
- Joó Tibor*: A szendrői ládi (Borsod m.) romról. Művéd 12. 1968. 100–103. 3 ill.
- Káldy-Nagy Gyula*: The Administration of the Sanjak Registrations in Hungary. ActaOrHung 21. 1968. 181–223., *Rec. Kopčan V.*: HistCas 16. 1968. 623–625.
- Kalmár János*: Bildnisse des Pippo Spano (Ozora). WaffKostKde 27. 1968. 47–51. 3 ill.
- Kalmár János*: Mád, Tokaj hegyaljai község élete a XVI–XVIII. században. Mád „Falukönyve”. Mád 1968. Alföldi ny, Debrecen 180 p. 49 ill.
- Kathy Imre*: Csárdák-beszállók-szállodák. Szállásadás-vendégfogadás a középkori Magyarországon. MÉpm 1968/4. 46–51. 13 ill.
- Koppány Tibor*: Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében. — Mittelalterliche Kirchen und Ortschaften mit Kirchen im Komitate Veszprém. — Églises médiévales dans le département de Veszprém. — Средневековые церкви и религиозные места в Веспремском комитате. Veszpmk 6. 1967. 117–149, 149, 149–150, 150. 18 ill.
- Kovács Béla*: Adatok Feldebrő történetéhez. MűvtÉrt 17. 1968. 124–125. 1 ill.
- Kiss Attila*: A sellyei Árpád-kori temető. Adatközlés. PécsiMÉ 1967. 69–72. 4 ill.
- Kovács Béla*: Románkori templomok feltárása Heves megyében — Die Freilegung romanischer Kirchen im Komitat Heves. EgriMÉ 5. 1967. 35–62, 63. 20 ill.
- Kovács Éva*: Bizánci művészet. MűvLex I. 237–249. 29 ill.
- Kovács Éva*: A székesfehérvári királyi bazilika XI. századi kinevei. — Die Schatz der königlichen Basilika von Stuhlweissenburg (Székesfehérvár) im XI. Jahrhundert. Auszug. SzékÉvsz 1. 157–162, 163–164.
- Kovács Valéria*: Sziget várának kutatás történetéhez. — Zur Forschungsgeschichte der Festung Sziget. — Povijest poučavanja prošlosti tvrđave Siget. PécsiMÉ 1966. 207–250, 251–253, 253–255. 29. ill.
- Kozák Károly*: Az egri Földbástya és környékének feltárása. EgriVárHír 7. 1967. 3–8. 5 ill.
- Kozák Károly*: Keresztalakú nyílások Árpád-kori templomainkon. — Kreuzförmige Öffnungen in unseren Kirchen aus der Arpadenzeit. — Jours en forme de croix dans nos églises de l'époque arpadienne. — Крестообразные отверстия в церквях периода Арпадов. Veszpmk 6. 1967. 151–160, 160, 160, 161. 24 ill.
- Kozák Károly*: A sümegi és a szigligeti vár XVII. század végi kerámiaja. — Die Keramik vom Ende des 17-ten Jahrhunderts der Schlösser von Sümeg und Szigliget. — La céramique de la fin du XVIIe siècle des châteaux de Sümeg et Szigliget. — Шюмерская и Сиглигетская керамика конца семнадцатого века. Veszpmk 5. 1966. 81–88, 89, 89. 5 ill.
- Kozák Károly*: A szegedi Szent Dömötör-templom építéstörténetének kérdései. — Baugeschichtliche Fragen der Szegeder Sankt Demetrius-Kirche. SzegediMÉ 1966/1967. 2. 143–149, 150–151. 1 ill.
- Kozák Károly*: A székesfehérvári királyi bazilika legkorábbi építkezési korszaka. — Die ältesten Bauperio-

- den der königlichen Basilika von Stuhlweissenburg (Székesfehérvár). Auszug. SzékÉvsz 1. 141—153, 154—155. 21 ill.
- Kozák Károly* vide: *Détsky Mihály*
- Krajnyák Nándor*: Kecskemét és környéke települési viszonyai a XIV—XV. században. Kecskeméti Népkutató Füzetek 2. 1962. 7/8. 26—44. *Rec. Benda Kálmán*: Sz 102. 1968. 293.
- Kralovánszky Alán*: A székesfehérvári királyi bazilika alapításának kérdéséhez. — Zur Frage der Gründung der königlichen Basilika von Székesfehérvár (Stuhlweissenburg). SzegediMÉ 1966/1967: 2. 121—124, 125.
- Kralovánszky Alán*: A székesfehérvári középkori bazilika. Átdolgozott és bővített kiadás. Székesfehérvár 1968. 40 p. 27 ill. István király Múzeum Közleményei B. sor. 27.
- Kupa Mihály*: Pénzrendszereink áttekintése 1526 óta. I. Az Érem 24. 1968. (43/44). 8—17. 3 ill.
- Lócsy Erzsébet*: Albévíz és Békásmegyer középkori templomai. — Die mittelalterlichen Kirchen aus Albévíz und Békásmegyer. Auszug. ArchÉrt 94. 1967. 200—212, 212—213. 18 ill.
- Lőrinczy György*: A budai vár. Bev. Granasztói Pál. Bp. 1968. Corvina 88 p. (44). t., Die Burg von Buda id.
- Makkai László*: A kései feudalizmus korának története a magyar történelem egyetemi tankönyvében és „rövid összefoglalás”-ában. Hozzászóló: Varga János. TörtSzle 11. 1968. 125—132, 149—154.
- Makkai László*: A középkor története. Az idő sodrában II. Bp. 1968. Minerva 264 p., ill. Minerva zsebkönyvek.
- Mályusz Elemér*: Ikach rex Bosnensis. StuSl 14. 1968. 259—267.
- Mályusz Elemér*: A magyar medievalisztika forráskérdései. Medievalisztika és oklevélkiadás. — Вопросы венгерской медиовистик. Медиовистика и публикация документов. — Les questions des sources de l'histoire médiévale hongroise. Publication des chartes médiévales. LevKözl 38. 1967. 3—27. 27—28, 28—29.
- Mende Ferenc*: Az egregyi templom helyreállítása. VeszpmK 6. 1967. 208—213. 6 ill.
- Mijatev P.*: Über die weltliche Bautätigkeit der Türken in den Balkanländern während des 14—19. Jahrhunderts. Vernichtete türkische Baudenkmäler in Bulgarien. ActaHistArtHung 14. 1968. 63—82. 15 ill.
- Molnár József*: A pécsi Jahováli Hasszán dzsámi. MűvtÉrt 17. 1968. 130—137. 16. ill.
- Molnár József*: A törökvilág építészeti emlékei és típusai. Művészet 9. 1968/8. 6—9. 13 ill.
- Molnár József*: Az utolsó budai dzsámi. Művéd 12. 1968. 104—105. 2 ill.
- Molnár N.*: Венгерская надгробная реч 1200 г. и византийский ритуал. StuSl 13. 1967. 334—339.
- Molnár Vera*: A sárospataki rotundáról. — La rotonde de Sárospatak. SzegediMÉ 1966/1967: 2. 153—157, 158. 1 ill.
- Moravcsik Gyula*: Βυζαντιον εις το καποπον τον ονοματων του ActaAntHung 16. 1968. 455—464.
- Nagy Árpád*: Az egri külső vár keletkezésének kérdéséhez. EgrivárHír 7. 1967. 16—19.
- Nagy Emese*: Előzetes jelentés az 1964—1967. évi esztergomi várfalásatásokról. — Предварительный отчет о раскрытии крепости в г. Эстергоме в 1964—1967 гг. — Rapport préliminaire sur les fouilles effectuées entre 1964 et 1967 à Esztergom. Résumé. ArchÉrt 95. 1968. 102—107, 107—108, 108—109. 8 ill.
- Németh Péter*: Adatok a felsőtárkányi kartaui kolostor építéstörténetéhez. — La chartreuse de Felsőtárkány. Documents sur l'histoire de sa construction. EgrimÉ 5 1967. 73—85, 86. 8 ill.
- Németh Péter*: Az első magyar egyházmegye kialakulásának kérdéséhez. — Zur Frage der Ausbildung der ersten ungarischen Diözese. SzékÉvsz 1. 117—123, 124.
- Németh Péter*: Földvárak Szabolcs—Szatmár megyében. Éltud 23. 1968. 246—249. 6 ill.
- Németh Péter*: Késő középkori vaseszközlelet Balatonalmádból. Ethn 79. 1968. 253—256. 3 ill.
- Németh Péter*: Szabolcs és Szatmár megyék árpádkori földvárjai és monostorai. — Erdburgen und Klöster aus der Arpadenzeit (XI—XIII. Jahrhundert) in den Komitaten Szabolcs und Szatmár. SzegediMÉ 1966/1967: 2 127—134, 134. 1 ill.
- Onak Boleslaw*: Polnische und deutsche Funde ungarischer Münzen vom XI. bis XIII. Jahrhundert. NumKözl 66/67. 1967/1968. 29—36.
- Palágyi Sylvia*: Ásatás Ságpusztán (Veszprém megye) MúzMag 1968/1. 39—40. 5 ill.
- Pamer Nóra*: A gyulaíratóti középkori premontrei monostor feltárása. — Die Freilegung des mittelalterlichen prämonstratensischen Klosters v. Gyulaíratót. — La mise à jour du monastère médiéval des Norbertins à Gyulaíratót. — Раскопки Дюлафипратотского средневекового премонстрийского монастыря. VeszpmK 6. 1967. 239—245. 245, 246, 246. 13 ill.
- Parádi Nándor*: A gyulai vár ásatásának építéstörténeti eredményei. Bp. 1966. *Rec. Dankó Imre*: BékÉl 1968/2. 132—133.
- Parádi Nándor*: Két XVI. századi török miniatura a mohácsi csata jelenetével. — Two Turkish Miniatures from the XVI. Century with the Scenes of the Battle at Mohács. — Две турецкие миниатюры из XVI-го века с изображением битвы под Мохачом. PécsiMÉ 1967. 175—180, 180, 181.
- Pataki János Vidor*: Az egri vár története VI. (1596—1687). Eger a török hódoltság alatt. EgrivárHír 7. 1967. 9—15.
- Perehazy Károly*: Budavári falfestmények. Éltud 23. 1968. 1607—1611. 9 ill.
- Perjés Géza*: Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356—1699). — Военные вопросы европейских войн османской державы 1356—1699. Резюме. — Die militärischen Fragen der europäischen Kriege des Osmanischen Reiches 1356—1699. Resümee. HadtKözl 14. 1967. 339—370, 370—371, 371—372.
- Pohl Artur*: A délvideki magyar pénzverdek ezüstállítása a középkorban. Az Érem 24. 1968. (43/44). 5—7. 9 ill.
- Pohl Artur*: A német lovagrend aldunai települése és pénzei Zsigmond király korában. Az Érem 23. 1968. (43/44). 395—397.
- Pohl Artur*: Die Silberquelle der slavischen Banaldenare. SüF 26. 1967. 335—338.
- Pohl Artur*: Zsigmond király pénzverése (1387—1437). — Die Münzprägung König Siegmunds (1387—1437). NumKözl 66/67. 1967/1968. 43—56, 122—124.
- Prokopp Gyula*: Veszprém visszafoglalásának negyyszázadik évfordulójára. — Zum vierhundertsten Jahrestag der Wiedereroberung von Veszprém. — Au quatre-vingt centenaire de la reconquête de Veszprém. — Четырестолетний юбилей отвоевания Веспрема. VeszpmK 6. 1967. 283—285, 286, 286, 286. 2 ill.
- Puruczki Béla*: Buda magyar dülöneveiről. MNyelvőr 92. 1968. 398—416.
- Sch. Pusztai Ilona*: A salzföldi Mária-Magdolnáról elnevezett pálos kolostor feltárása és állagvédelme. VeszpmK 6. 1967. 253—256. 5 ill.
- Radocsay Dénes*: A középkori Magyarország faszobrai. Bp. 1967. Akad. Kiadó 287 p. 15 t.
- Radóczy Béla*: A török pénz értékviszonyai a hódoltság alatt. Az Érem 24. 1968. (43/44). 18—21. 2 ill.
- Radóczy Gyula*: Adatok egy III. Béla brakteatához. Az Érem 23. 1967. (39/40). 393—395.
- Reisinger Mária*: A falfestés feltárása és restaurálása az egregyi templomban. VeszpmK 6. 1967. 204—206. 8 ill.
- G. Sándor Mária*: Régészeti feltárások Mára várában. MúzMag 1968/2. 6. 1 ill.
- Schubert Márta*: Hunyadi Mátyás trónkárpitja. MúzMag 1968/2. 36. 1 ill.
- Sejbal Jiří*: Moravská mince doly husitské. Brno 1965. *Rec. Gedai István*: NumKözl 66/67. 1967/1968. 111.

- Spáczay Hedvig*: Újabb adatok az egri vitézek és Losonczi Anna közötti viszályhoz. Adalékok az egri végvári katonaság helyzetéhez 1588-ban. *HadtKözl* 15. 1968. 341—363.
- Steininger H.*: Die münzdatierte Keramik des Mittelalters und der frühen Neuzeit in Österreich. Wien 1964. *Rec. Parádi Nándor*: *ArchÉrt* 94. 1967. 251—252.
- Sugár István*: Dobó István síremlékének története. *EgriVárHír* 6. 1965. 25—34. 2 ill.
- Sugár István*: Eger város térképei a XVI. századtól 1950-ig. — Die Karten der Stadt Eger vom XVI. Jahrhundert bis 1950. *EgriMÉ* 5. 1967. 125—158, 159. 9 ill.
- Szakály Ferenc*: A szekszárdi konvent hiteles helyi és oklevéladó tevékenysége 1526-ig. *Tanulmányok Tolna megye történetéből* 1. Szekszárd 1968. 9—60. 4 ill.
- Szántó Imre*: A török sereg elvonulása Eger alól 1552-ben. — Отступление турецкой армии от крепости Эгера в 1552 году. Резюме.—Abzug des türkischen Heeres unter Eger im Jahre 1552. Resümee. *HadtKözl* 15. 1968. 261—279, 279—280, 280.
- Sziz Rezső*: Műemlékek és műalkotások Várpalotán. Várpalotai Városi Tanács 1965. 144 p. 50 t. *Rec. Benda Kálmán*: *Sz* 102. 1968. 297.
- Szombathy Viktor*: Kuruc idők. A magyar régészet regénye 264—291.
- R. Tombor Ilona*: Alte ungarische Schreinermalereien. 15—19. Jahrhundert. Bp. 1967. *Corvina* 66 p. 48 t.
- Tombor Ilona*: Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV—XIX. századból. Bp. 1968. Akad. Kiadó 216 p. 56 t. 24 ill.
- Tombor Ilona*: A zajtai (Szaboles—Szatmár m.) középkori templom látképe. *Művéd* 12. 1968. 95—97. 3 ill.
- Tóth Melinda*: A sárvári vár. *VasiSzle* 22. 1968. 69—74. 4 ill.
- Tóth Sándor*: XIII. századi építőműhely Veszprém-ben. A Bakonyi Múzeum kőtárának ismertetése III. — Eine Bauhütte des 13. Jahrhunderts in Veszprém. — Un chantier de construction à Veszprém au XIIIe siècle. — Строительная мастерская XIII. века в Веспрем. *VeszpMK* 6. 1967. 163—179, 180—181, 181—182, 182. 13 ill.
- Trogmayer Ottó*: Gyümölcsöskert 700 évvel ezelőtt. A Helemba szigeti középkori ásatás. *Éltud* 23. 1968. 2222—22224. 3 ill.
- Turnwald Christian*: Noch zum Münzwesen Stephans I. *NumKözl* 66/67. 1967/1968. 23—27.
- K. Végh Katalin*: Boldogkő várának feltárása. *Miskolc* 1966. *Rec. Kőhegyi Mihály*: *HadtKözl* 15. 1968. 698.
- Vita* a feudális kori magyar történelem periodizációjáról, 1966. március 4. Résztvevők: Molnár Erik, Heckenast Gusztáv, Benczédi László, Hegyi Klára, Péter Katalin, Bartha Antal, Zimányi Vera, Pach Zsigmond Pál, Székely György, Elekes Lajos, Perényi József, Nemes Dezső, Klaniczay Tibor, Szabad György, Mályusz Elemér, Varga János, Mérei Gyula, Spira György, Kosáry Domokos, Barta István, Benda Kálmán, Nagy László, Szendrey István, Györffy György, Ember Győző. Bp. 1968. Akadémiai Kiadó 184 p. Értekezések a történettudományok köréből 45.
- Vizkelety András*: Eine deutsche Fassung der Stephanslegende aus dem Jahre 1471. *MKSzle* 84. 1968. 129—145.
- Zimányi Vera*: Az 1610—1630-as évek problémái. Benda Kálmán és A. Péter Katalin hozzászólásaival. *TörtSzle* 11. 1968. 133—156.
- Zolnay László*: Ásatások a budai I. Tánács Mihály utca 9. területén. A XIII—XIV. századi királyi rezidencia kérdéséhez. — Ausgrabungen in der Tánács Mihály utca 9. Budapest I. Zur Frage der königlichen Residenz im 13—14. Jahrhundert. *ArchÉrt* 95. 1968. 40—58, 58—60. 21 ill.
- Zolnay László*: Fővárosunk lélekszáma a középkorban. Budapest 5. 1967/8. 19—20.
- Zolnay László*: Sokadalmak, vásárok, piacok a középkori Budán. Budapest 6. 1968/10. 42—43. 2 ill.
- Zsiray Lajos*: A salföldi Mária-Magdolnáról elnevezett pálos kolostor története. — Das von Maria-Magdalena genannte Pauliner Kloster von Salföld. — Le monastère sous le vocable Marie-Madeleine des ermites de Saint Paul à Salföld. — Шалфёльдский монастырь ордена св. Павла названный в честь Марии Магдалены. *VeszpMK* 6. 1967. 247—253, 257, 257—258, 258. 15 ill.

Németh Endre

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Ф. Фюлеп: Могильник позднеримского времени в г. Печ по ул. Э. Гейслер дом 8.	3
Ш. Шопрони: Limes Sarmatiae	43
И. Эрдейи—Л. Гумилев: Единство и разнообразие степной культуры в Евразии	54

СООБЩЕНИЯ

А. Можолитч: Находки бронзовых изделий из Тисакаради	62
И. Фодор: Скифские и сарматские мечи с сегментовидным перекрестием	67
Я. Силади: Надписи на камнях из старых собраний Аквинкумского Музея. III.	72
Е. Гарам: Аварское седло из Тисафюреда	83
К. Мештерхазы: Византийско-христианские следы на окраине с. Береттьеуфалу	91
К. Дьурки-Холл: Предварительное сообщение о раскопках доминиканского монастыря в Буде	99

ОБОЗРЕНИЕ

Ш. Садецки-Кардоши: Дь. Газдапустай	105
А. Можолитч: Курт Виллфонзедер	106
Т. Надь: Новое издание Année épigraphique	107
Н. Феттих: Ответ на выступления относительно земпленьского богатого захоронения, опубликованные в журнале Archaeologiai Értesítő за 1966 год	109
А. Барта—И. Бона—И. Диенеш—Дь. Дёрффи—Дь. Ласло—Д. Паиш: Замечания по поводу ответа Н. Феттиха	114

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

К. С. Поци—Г. Энцу: Folia Archaeologica, том XVIII	126
Т. Ковач: N. Kalicz, Die Frühbronzezeit in Nordostungarn	128
Ф. Кесеги: E. Patek, Die Urnenfelderkultur in Transdanubien	131
А. Шаламон: M. Páducz, Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn	133
Ю. Коваловски: Венгерская археологическая топография, том 1.	134
В. Т. Добоши: Ältere und mittlere Steinzeit, Jäger- und Sammlerkulturen. Под ред. К. J. Narr	135
З. Кадар: H. Kühn, Erwachen und Aufsteig der Menschheit	136
Я. Дь. Силади: W. Schiering, Griechische Tongefässe. Gestalt, Bestimmung und Formenwandel	137
Я. Дь. Силади: A. Greifenhagen, Das Vestarelieff aus Wilton House	137
Я. Силади: R. Gruendel, Addenda bibliographia praecipue ad CIL e periodico l'Année épigraphique (= AE) nominato excerpta	138
А. Шаламон: A. Rangs-Borchling, Das Urnengräberfeld von Hornbek in Holstein	138
И. Фодор: Г. А. Федеров-Давыдов, Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов	139
Э. Немет: Венгерская археологическая литература за 1968 год	140

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES

F. Fülep: Une nécropole de la basse époque romaine. Pécs, 8, rue Geisler Eta	3
S. Soproni: Limes Sarmatiae	43
I. Erdélyi — L. N. Gumil'ov: L'unité et la complexité du monde nomade	54

NOTES ET DOCUMENTS

A. Mozsolics: Trouvailles de bronze de Tiszakarád	62
I. Fodor: Épées scythes et sarmates à croisière arquée	67
J. Szilágyi: Inscriptions lapidaires dans l'ancienne collection du Musée d'Aquincum. III	72
E. Garam: Une selle avar de Tiszafüred	83
K. Mesterházy: Vestiges du christianisme byzantin dans les confins de Berettyóújfalu	91
K. Holl—Gyürky: Rapport préliminaire sur les fouilles du couvent des Dominicains de Buda	99

CHRONIQUE

S. Szádeczky—Kardoss: Gyula Gazdapusztai	105
A. Mozsolics: Kurt Willvonseder	106
T. Nagy: La nouvelle Année épigraphique	107
N. Fettich: Réponse aux interventions au sujet de la tombe princière de Zemplén, parues dans le tome de 1966 de la revue Archaeologiai Értesítő	109
A. Bartha—L. Bóna — I. Diénes — Gy. Györfly — Gy. László — D. Pais: Remarques sur la réponse de Nándor Fettich	114

LIVRES

<i>K. Sz. Póczy — G. Entz: Folia Archaeologica, Tome XVIII</i>	126
<i>T. Kovács: N. Kalicz, Die Frühbronzezeit in Nordostungarn</i>	128
<i>F. Kőszegi: E. Patek, Die Urnenfelderkultur in Transdanubien</i>	131
<i>A. Salamon: M. Párducz, Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn</i>	133
<i>J. Kovalovszki: La topographie archéologique de la Hongrie. Tome 1.</i>	134
<i>V. T. Dobosi: Ältere und mittlere Steinzeit, Jäger- und Sammlerkulturen. Dir. K. J. Narr</i>	135
<i>Z. Kádár: H. Kühn, Erwachen und Aufstieg der Menschheit</i>	136
<i>J. Gy. Szilágyi: W. Schiering, Griechische Tongefässe. Gestalt, Bestimmung und Formenwandel</i>	137
<i>J. Gy. Szilágyi: A. Greifenhagen, Das Vestarelieff aus Wilton House</i>	137
<i>J. Szilágyi: R. Gruendel, Addenda bibliographia praecipue ad CIL e periodico l'Année épigraphique (=AE) nominato excerpta</i>	138
<i>A. Salamon: A. Rangs-Borchling, Das Urnengräberfeld von Hornbek in Holstein</i>	138
<i>I. Fodor: Г. А. Федоров—Давыдов: Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. (Les nomades de l'Europe Orientale sous le règne des khans de la Horde d'Or)</i>	139
<i>E. Németh: Littérature archéologique hongroise 1968</i>	140

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapfüzleteiben, a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL (KHI, Budapest V., József nádor tér 1. sz.) közvetlenül vagy csekkbefizetési lapon (csekkszámlaszám: egyéni 61257, közületi 61066), valamint átutalással a KHI MNB 8. sz. egyszámlájára, az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21. telefon: 111—010, csekkszámlaszám 05.915—111—46, MNB egyszámlaszám 46. és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22. telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 40,— Ft

Példányonként megvásárolható: a Posta hírlapfüzleteiben és minden nagyobb utcai elárúsítóhelyen, vagy az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21. és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22.

Példányonkénti ára: 30,— Ft

50007

419

50007

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

1970 JAN - 3

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

96. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 40,— Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, KOREK JÓZSEF, OROSZLÁN ZOLTÁN

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: Budapest, VIII., Múzeum körút 14—16. (Nemzeti Múzeum). Távb.: 130—678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Távb.: 111—010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók

az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Bökönyi Sándor: A Lepenski vir-i őskori telep gerinces faunája	157
Kovács Tibor: A százhalombattai bronzkori telep	161
F. Petres Éva—Bándi Gábor: Ásatás Lovasberény—Mihályváron	170

KÖZLEMÉNYEK

Kaposvári Gyula: A Jászberény—cserőhalmi kelta temető	178
Gabler Dénes: Újabb feliratos kömlék Ács—Vaspusztáról	199
Garam Éva: A későavarkori korongolt sárga kerámia	207
Mesterházy Károly: Népvándorláskori csontcsatok	242

SZEMLE

Mócsy András: Rudolf Egger	247
Holl Imre: A középkori kerámia kutatásának legújabb eredményei Csehszlovákiában	247
Horváth Tibor: Beszámoló a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1967. évi működéséről	249
Soproni Sándor: A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti tevékenysége az 1967. évben	250
Archäologische Forschungen im Jahre 1968	251

IRODALOM

Oroszlán Zoltán: P. Buocz Terézia, Savaria topográfiája	270
Oroszlán Zoltán: Hajnóczy Gyula, Az építészet története. Ókor	270
Mozsolics Amália: K. Willvonseder, Die jungsteinzeitlichen und bronzzeitlichen Pfahlbauten des Attersees in Oberösterreich	271
Patek Erzsébet: F.-R. Hermann, Die Funde der Urnenfelderkultur in Mittel- und Südhessen	271
Mozsolics Amália: J. Dąbrowski, Zabytki metalowe epoki brązu między Dolną Wisłą a Niemnem	273
Párducz Mihály: S. Bökönyi, Data on Iron Age Horses of Central and Eastern Europe. — J. L. Angel, Human Skeletal Material from Slovenia	273
Szabó Miklós: R. F. Willets, The Law Code of Gortyn	274
Castiglione László: G. Kleiner, Die Ruinen von Milet	275
Gabler Dénes: H. Schönberger—H. G. Simon—M. Vegas, Novaesium II.	276
Nagy Árpád: Sveagold und Wikingerschmuck aus Statens Historiska Museum Stockholm	277
Györffy György: L. Musset, Les invasions. Le second assaut contre l'Europe chrétienne (VII ^e —XII ^e siècles)	277

A LEPENSKI VIR-I ŐSKORI TELEP GERINCES FAUNÁJA

A Vaskapuban jugoszláv—román együttműködéssel óriási vízierőmű épül. Ennek gátja a Duna vizét tekintélyes mértékben megemeli majd, s a keletkező mesterséges tó a folyó mindkét partján nagy területeket fog vízzel elborítani. Mivel az elárasztandó területeken nagyszámú régészeti objektum található, 1965 óta széles körű régészeti kutatómunka folyik ezek felderítésére, feltárására és a leletek megmentésére.

A jugoszláv oldalon a terület kétségtelenül legérdekesebb lelőhelye Lepenski vir. A lelőhely kb. 160 km-nyire DK-re van Belgrádtól, Donji Milenovac városka mellett, a Boljetinska patak torkolatánál, közvetlenül a Duna-parton. Itt a Duna egyébként szűk völgye valamennyire kiszélesedik, hogy helyet adjon egy kis, igen nehezen megközelíthető településnek, mely mellett közvetlenül meredek sziklák törnek a magasba és zárják le oldalt a folyó völgyét. A hely a külvilág felől csak a patak kanyonján át és egy keskeny part menti ösvényen közelíthető meg. Mindez különleges és vad természeti környezetet jelent, mely erős hatással volt a fauna kialakulására.

Lepenski vir-en a vaskapui leletmentési program kezdete óta folyik a régészeti feltáró munka, Dr. D. Srejić és Dr. Z. Letica (mindketten a belgrádi egyetem régészeti tanszékének munkatársai) irányítása alatt. 1967-ig 1643 m²-t tártak fel,¹ s az elmúlt évben is nagy területen folyt a munka.

D. Srejić előzetes közleményeiben a lelőhely régészeti képét röviden az alábbiakban vázolta fel:² A lelőhelynek három fázisa van, melyeket Lepenski vir I, II és III néven jelölt. A legkorábbi két fázis régészeti hovatartozása még nem egészen világos, egy azonban kétségtelen, az ti., hogy azok megelőzik a legkorábbi balkáni kerámiás neolitikumot. Az első fázisra a trapéz alakú házak (kemény, vörös mészke padlóval) és a csodálatos kőszobrok jellemzők. Ezek a leletek eddig egyedülállóak Európában, különösen az absztrakt és figurális szobrok, melyek a lelőhelynek különleges helyet biztosítanak mind az ősrégészetben, mind pedig a művészettörténetben. A második fázisban a háznak nincs a fenti vörös mészke padlójuk, a szobrok monumentálisabbak, bár nem olyan finoman kidolgozottak, mint az első fázisban. Sem az

első, sem pedig a második fázisban nem fordul elő kerámia. A harmadik fázis a Starčevo-kultúra települése, tehát ahhoz a kultúra-csoporthoz tartozik, mely az Észak-Balkánon és a Kárpátmedencében a kerámiás neolitikum kezdetét jelenti.

Az ásatások során a lelőhelyről nagy mennyiségű állatmaradvány került elő. A csontanyag igen töredékes volt, s mindössze egyetlen teljes koponyát, néhány nagyobb koponyatöredéket és kevés, teljes hosszában megmaradt hosszúcsontot tartalmazott, miután azonban a töredékek megtartási állapota jó volt (felületük és izületi felzíneik épek voltak), igen nagy százalékukat meg lehetett határozni. Itt az 1968-as évi első szezon végéig előkerült csontanyag meghatározásának és vizsgálatának első eredményeit foglaljuk össze.

A lelőhelyről előkerült állatcsontanyag kvalitatív és kvantitatív képe a következő oldalon lévő táblázatban található.

Sajnos — mint a fenti táblázat is mutatja — éppen a legérdekesebb, korai fázisokból került elő a legkevésbé csontanyag. Ennek ellenére — kellő óvatossággal értékes információkat lehet belőle nyerni az állattartásra, vadászatra és halászatra vonatkozóan. A harmadik periódus csontanyaga igen gazdag, számra bőven túlhaladja a faunisztikai vizsgálatokhoz szükséges mennyiséget.

Az első két periódus háziállatfaunája egyforma, ugyanakkor élesen különbözik a harmadik periódusétól. Legfontosabb jellemvonása az, hogy egyetlen faj szerepel benne, az eb. Ez a háziállattartás meglehetősen szokatlan, a mérsékelt égövi Európában ugyanis eddig egyetlen olyan neolitikus lelőhelyet sem írtak le, ahol a kutya lett volna az egyedüli háziállatfaj. Ennek alapján tehát, amennyiben a két korai periódus nem tartozik a mezolitikumba, úgy Lepenski vir I csakis önálló, helyi fejlődés eredménye lehet, Lepenski vir II pedig az első periódus továbbélése.

A két korai fázis vadállatfaunája, pontosabban vadállatspektruma is rendkívül hasonló. Fő jellemvonása a halak nagy gyakorisága, bizonyítván a halászat kiemelkedő jelentőségét a telep lakóinak élelemszerzésében. A halcsontok különösen az első periódusban voltak igen gyakoriak, számarányuk felülmúlta a vad emlősök és madarak együttes számarányát. Úgy látszik, hogy a halászat a máso-

¹ Srejić, D., AIug 7 (1966) 13; Ua., Starinar 18 (1967) 157; Ua. JIC 1967, 103.

² Srejić, D., AIug 7. (1966) 13; Ua., Starinar 18 (1967) 157, Ua., JIC 1967, 103.

	I. fázis		II. fázis		III. fázis	
	db	%	db	%	db	%
szarvasmarha — <i>Bos taurus</i> L.	—	—	—	—	375	15,83
juh — <i>Ovis aries</i> L.	—	—	—	—	81	3,42
kecske — <i>Capra hircus</i> L. }	—	—	—	—	—	—
sertés — <i>Sus scrofa</i> dom. L.	—	—	—	—	8	0,34
eb — <i>Canis familiaris</i> L.	21	4,95	23	11,16	140	5,91
háziállatok	21	4,95	23	11,16	604	25,50
őstulok — <i>Bos primigenius</i> Boj.	14	3,30	7	3,40	174	7,34
zerge — <i>Rupicapra rupicapra</i> L.	—	—	—	—	2	0,08
szarvas — <i>Cervus elaphus</i> L.	115	27,12	111	53,88	862	36,39
őz — <i>Capreolus capreolus</i> L.	4	0,94	1	0,49	36	1,52
vaddisznó — <i>Sus scrofa</i> fer. L.	10	2,36	6	2,91	211	8,91
vadszamár — <i>Asinus hydruntinus</i> Reg.	—	—	—	—	7	0,30
vadmacska — <i>Felis silvestris</i> Schreb.	—	—	—	—	1	0,04
hiúz — <i>Lynx lynx</i> L.	—	—	—	—	6	0,25
nyest v. nyuszt — <i>Martes</i> sp.	6	1,42	3	1,45	3	0,12
borz — <i>Meles meles</i> L.	3	0,71	—	—	7	0,30
barna medve — <i>Ursus arctos</i> L.	—	—	1	0,49	27	1,14
farkas — <i>Canis lupus</i> L.	—	—	—	—	7	0,30
róka — <i>Vulpes vulpes</i> L.	—	—	—	—	1	0,04
hód — <i>Castor fiber</i> L.	2	0,47	—	—	4	0,17
mezei nyúl — <i>Lepus europaeus</i> Pall.	—	—	—	—	7	0,30
madarak — <i>Aves</i> sp. div.	6	1,42	1	0,49	10	0,42
pontyfélék — <i>Cyprinidae</i>	86	20,28	1	0,49	14	0,59
harcsa — <i>Silurus glanis</i> L.	3	0,71	5	2,42	22	0,93
halak — <i>Pisces</i> sp. div.	154	36,32	47	22,81	364	15,36
Vadállatok	403	95,05	183	88,84	1765	74,50
Összesen	424		206		2369	

dik periódusra már sokat veszített a jelentőségéből, miután azonban ennek a fázisnak a csontanyaga igen kisszámú, ez csak valószínűséggel állítható. A vad emlősök közt a gímszarvas a leggyakoribb faj mindkét korai periódusban. Ennek biotópja az aljnövényzetes erdő, ugyanígy erdőlakó a fauna többi emlős faja is. Egyetlen kivétel az őstulok, mely az erdős steppe állata volt, ez azonban igen ritka volt a faunában.

A harmadik periódusnak tipikus neolithikus háziállatfaunája volt, mely szarvasmarhából, juhból, kecskéből, sertésből és kutyából állt. Ez az öt faj a praekerámiai szint óta Közép- és Délkelet-Európa minden neolithikus lelőhelyén előfordul. Az előkerült fajok tekintetében tehát a harmadik fázis háziállatfaunája tipikusan neolithikus színezetű volt, ami azonban az előkerült fajok gyakorisági viszonyait illetve, azok egyáltalán nem tükrözték egy, a Körös-Starčevo kultúra-csoporthoz tartozó telep háziállatfaunájának szokott képét. Bár eddig ilyen vizsgálatokra alkalmas csontanyag Starčevo-telepekről nem került elő, a Körös-lelőhelyek egész sorának faunája világosan mutatja, hogy az Észak-Balkán és a Kárpát-medence korai, kerámiai neolithikumának állattartása a juh és

kecske tartására volt alapozva (a telepek állattartási maradványainak 70–80%-a volt juh- és kecskesont),³ s mint ilyen, a Balkán-félsziget déli területein kb. ezer évvel korábban megjelent praekerámiai neolithikum állattartásának⁴ közvetlen folytatásaként tekinthető. Ezzel szemben Lepenski vir III háziállatfaunájának leggyakoribb faja a szarvasmarha, s legfeljebb a juh-kecske és sertés 10 : 1-es számaránya emlékeztet a Körös-faunákra. A szarvasmarha nagy gyakorisága (a háziállatok 62%-a szarvasmarha), alátámasztva kétségtelen helyi háziásításával, igen erős helyi hatásokra utal a Starčevo-fauna kialakulásánál. Érdekes egyébként, hogy a szarvasmarha számaránya az erdélyi Körös-telepeken is magas,⁵ ami azt sejteti, hogy olyan területeken, melyek nem tartoztak a Starčevo-Körös kultúra fejlődésének fő sodrába, helyi elemek hatására a megszokottól eltérő állattartás alakult ki.

A lelőhely háziállatfaunájának további szokatlan vonása a kutya viszonylag nagy gyakorisága. Az eb általában 1% körüli gyakoriságban fordul elő az európai neolit telepeken, Délnyugat-Ázsiában meg éppen ritkább. Lepenski vir harmadik fázisában viszont a háziállatcsontoknak kb. 23%-a

³ Bökönyi S., Arch. Ért. 91 (1964) 88; *Ua.*, Agrártört. Szemle 10 (1968) 412.

⁴ Boessneck, J., Die Tierreste aus der Argissa-Magula vom präkeramischen Neolithikum bis zur mittleren

Bronzezeit. *Milojčić, V. — Boessneck, J. — Hopf, M.*, Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula. (Bonn 1962), 28 — *Higgs, E. S.*, PPS 28 (1962) 272.

⁵ Necrasov, O., Anal. Ştiinţ. Univ. d. Iaşi VII (1961) 266.

kutyacsont, ami az első két fázis egyes elemeinek a harmadikban való továbbélését, de legalábbis az utóbbinak erős helyi gyökereit mutatja.

A harmadik fázis magas vadállat-számaránya is érdekes jelenség. Körös-telepeken a vad emlősök, madarak, csúszómászók, kételtűek és halak együttesen 33–35%-nyi arányban szoktak előfordulni, s Lepenski vir III 74,5%-os vadállat-gyakorisága kétségkívül a rendkívül vad természeti környezet eredménye. Az előzőkhöz viszonyítva ebben a fázisban esett a halak és emelkedett az emlősök számaránya. Lepenski vir III emlős fajokban való gazdagsága (15 faj volt meghatározható) eddig egyedülálló a balkáni újkőkorban. Főként erdei fajok csontjai kerültek elő, kivételként csupán az őstulok, zerge és vadszamar említethetők. (Az első a ligetes steppe állata, s miután nem kimondottan hegyi faj, a település embereinek nagyobb távolságokra kellett elmenniük, hogy vadászassák. A zerge — melyet két szarvascsapos agyukoponyarészlet képvisel — sem kimondottan erdei faj, viszont — úgy látszik — a mai viszonyoktól eltérően, de a jégkorszakiakhoz hasonlóan nemcsak a magas-, de a középhegységekben is élt. A vadszamar biotópja kissé hasonló volt az őstulokéhoz, bár ez a faj kifejezett steppei környezetben és platókon is gyakori volt.)

Ami az egyes fajokat illeti, a kutya az első két periódusban csupa kis testű egyeddel volt képviselve. Már akkor kétségtelenül házasított volt, amire testnagysága mellett egy tipikus házasítás okozta változás is mutat: több mandibulán megfigyelhető volt, hogy egyes előzáfogak kulisszaszerűen állnak. A harmadik fázisban a többségben levő kis testű ebek mellett középnagyok is feltűntek.

Felmerül a kérdés, milyen célra használhatták a lelőhelyen a kutyákat? Négyféle hasznosítás jöhet számításba: *a)* vadásztárs, *b)* házőrző, *c)* pásztor-kutya, *d)* húsállat. Ezek közül az első két periódusra vonatkozóan a harmadik mindjárt kiesik, miután akkor a kutyán kívül más háziállat nem volt. Olyan sűrűn épült házak esetében, mint a lelőhelyen, az sem valószínű, hogy az ebeket házőrzésre használták volna. A húshasznosítást már nehezebb kizárni. A házasítás kezdeti időszakában ugyanis nyilván minden házasított állatot evett az ember; az a tény azonban, hogy az ebcsontok legnagyobb része kifejlett állatokból való (márpedig a húsállatokat az ember az őskorban is főként fiatal korukban vágta le), továbbá, hogy az előkerült ebcsontok legnagyobb része ép, és hogy gyakran egész testrészek csontos váza anatómiai rendben, együtt kerül elő, nem annyira egyszerű hús-, hanem inkább áldozati állatra vall. Igen kézenfekvő a vadásztárs szerepe. A vadászat ugyanis a halászat mellett már az első fázisban is fontos élelem-

szelő tevékenység volt, s jelentősége a második fázisban ugrásszerűen növekedett. Ezzel a növekedéssel a kutya gyakoriságának növekedése is lépést tartott. S a harmadik fázisban, amikor a vadászat jelentősége messze nagyobb volt, mint bármelyik Starčevo–Körös-telepen, az eb számaránya is magasabb volt, mint bárhol másutt.

A többi háziállatfaj közül a sertés nyilvánvalóan helyi házasítású, amit az mutat, hogy előkerült csontjai nagyságra a házi és vad forma nagyságvariációjának határterületén helyezkednek el. Vele szemben a juh és kecske már házasított formában kerültek be a Földközi-tenger keleti medencéjéből. Az előkerült szarvasmarhacsontok többsége is több generációval korábban házasított állatokból származik (a szarvasmarha legkorábbi házasítása — mai ismereteink szerint — éppen a Balkán délkeleti részén, Thesszáliában⁶ és Délkelet-Macedóniában⁷ történt az i. e. 7. évezred 2. felében, így a házimarha könnyen elérhette Jugoszláviát az i. e. 6. évezredre). Ezek mellett azonban előfordulnak — helyi házasítás eredményeként — frissen domesztikált egyedek is.

A lelőhelyen előkerült vadállatok a szokott újkőkori nagyságvariációba esnek bele, a halcsontok között pedig néhány óriási harcsa maradványai tűnnek ki, melyek súlya a 150–200 kg-ot is elérhették.

A lelőhelyről előkerült csontanyagnak még egy érdekes vonatkozása van. A régészeti anyag vizsgálata során is felmerült már, hogy az első és második periódus építményei nem egyszerű lakóházak, de szentélyek lehettek.⁸ Az építményekből előkerült csontanyag igazolni látszik ezt a feltevést, legalábbis a házak egy részére vonatkozóan. Állatmaradványok 30 házból kerültek elő. Közöttük halcsontok szinte minden házban előfordultak. Feltűnő sok házban voltak szarvaskoponyák agancsával (13 esetben) és gyakran velük együtt szarvaslapockák (7 esetben). Elég gyakori volt az az eset, amikor a szarvaskoponya+lapocka-együttes valamilyen vaddisznócsonttal és ebcsontokkal (anatómiai rendben) együtt került elő. A fenti csont-együttesek nagyon könnyen lehetnek áldozatok (meghatározott állatfajok meghatározott húsrészei), s így valószínűsítik az építmények szentély-jellegét.

Az előbbiekből látható, hogy bár Lepenski vir kronológiai helyzete és kulturális hovatartozása még nem tisztázott, a lelőhely Európa egyik legkorábbi házasítási központjának számít. Különleges természeti környezetében kialakult háziállatfaunája olyan állattartási fáciest képvisel, mely eddig sem Európa mérsékelt övéből, sem pedig a Közel-Keletről nem volt ismert.

Bökönyi Sándor

⁶ Boessneck, J., i. m. 28.

⁷ Higgs, E. S., i. m. 272.

⁸ Srejović, D., Alug 7 (1966) 15; Ua., Starinar 18 (1967) 166.

Summary

Lepenski vir is situated at the Iron Gates, about 160 kms from Belgrade, on the right bank of the Danube. Its excavation, producing most significant archaeological results, has been in progress since 1960. The interest of the professional circles has been aroused in the first place by the statues dating from its early periods.

There are three periods of the site to be distinguished. The chronology of the two earlier ones is not quite defined yet, that much is beyond doubt, however, that they precede the earliest phase of the Northern Balkanic Neolithic with finds of pottery. This is borne out by the fact that the third layer of the site is formed by the settlement of the latter (the Starčevo culture).

The animal bones found in the site represent a rich fauna. (Its composition is given in the Hungarian text.)

It is typical of the domesticated fauna of the first two periods that it has but a single species: dog. This circumstance is rather unusual in the European temperate zone where the five Neolithic domestic animal species: cattle, sheep, goats, pigs and dogs occur already in the earliest Neolithic. Thus, if the two early periods do not belong to the Mesolithic, the first may be the result of an independent, local evolution only, the second being a further development of the first.

Fish is most frequent in the wild fauna of the two early periods which indicates the great importance of fishing in the food supply of the population. With the exception of the aurochs, the fauna of wild mammals consists of species of forest animals only.

In the domestic animal fauna of the third period already all the five Neolithic species occur, yet the propor-

tions of their occurrence do not fit into the usual pattern of the Starčevo-Körös settlements. The most frequent domestic animal is cattle, followed by the dog (whose conspicuously high proportion reveals close connections with the first two periods), the sheep, the goat and the pig. In the wild fauna of this period the proportion of fish decreased considerably, and several species of non-forest animals made their appearance. As opposed to the first two periods, the significance of fishing and hunting grew less, remaining still considerable as compared with other sites of the same age.

As to size, the only domestic animal of the first two periods: dog was represented merely by small-size individuals, (at that time dogs functioned mainly as hunting companions and also served as meat-yielding and sacrificial animals), in the third period also medium-size dogs occurred. Of swine only the bones of recently domesticated animals were found, being on the border of domestic pig and boar variations. On the other hand, the sheep and the goat are represented by animals domesticated for several generations, but there are doubtlessly also some locally domesticated individuals.

Wild animals fit into the usual Neolithic size variation, whereas the remains of some giant catfishes, which may have attained a weight of 150 to 200 kg, excel among the bones of fish.

The houses of both early periods often yielded definite assemblages of bones (*e. g.* skull+scapula of deer, pig bones, dog bones, in anatomical order), which, in unison with archaeological material, confirm the cultural purpose of the houses.

S. Bökönyi

A SZÁZHALOMBATTAI BRONZKORI TELEP

Százhalombatta¹ keleti határában, a Dunára merőleges ősi vízmosások völgyeivel tagolt partmenti sávban fekszik a jelenlegi téglagyár mellett magasodó dombhát. A környezetéből helyenként 10–15 m magasan kiemelkedő plató déli és délnyugati részét korábbi agyagkitermelés során megsemmisítették, a Dunára támaszkodó keleti oldalt a vízmosás pusztította. Ennek következtében a terület mai felmérését bemutató rajz csak az északi és északkeleti oldalon tükrözheti a telep őskori lakottsága idején kialakult terepviszonyokat. Csupán a plató bolygatatlannak tekinthető északkeleti sarkában határolja a területet a felszíni nyomok alapján feltételezhető őskori sánc (1. kép).

1963 őszén a helyi téglagyár és az I. ÉPFU Vállalat tervezett nagyarányú földmunkáját megelőzően, majd azzal párhuzamosan végeztük a felszínen talált bronzkori, korai és késő vaskori cserepek alapján hosszú ideig lakott telepen a hitelesítő ásatást.² A leletmentés ütemét és a szelvények kijelölését a tervezett, majd folyamatban levő földmunka jelentős mértékben befolyásolta. Ezért a feltárás elsődleges céljának a nagy kiterjedésű telep rétegviszonyának tisztázását tekintettük.

Az ásatás eredményeinek részletes kiértékelését megelőzően alábbiakban csupán a település rétegviszonyaira vonatkozó megfigyeléseinket kívánjuk ismertetni.

A földvár nyugati szélén nyitott 4×6 méteres I. szelvényben 325 cm mélyen értük el az agyagos altalajt. A mintegy 30–40 cm vastag humusz alatt a következő települési szinteket tártuk fel (2. kép).

V. szint

A szelvény déli felében 170 cm mélyen egy összefüggő agyagos-hamus, helyenként átégett felületen egy cserép alapozású *kelta* kemence került felszínre. Ettől délre, részben a szelvényen kívülre nyúlva, elszenesedett gerendák feküdtek. Valószínűnek látszik, hogy a szájnylásával keleti

irányba néző kemence egy leégett ház padlóján állt.³ A feltárt részen 0–170 cm között bronzkori, korai vaskori és kelta cserepek keveredve kerültek elő. Az V. szint felett más települési szintet nem állapítottunk meg. Ez arra utal, hogy a kelta telep a megelőző korai vaskori telepet teljesen, a bronzkori telep rétegeit részben (a legfiatalabbakat) megsemmisítette.

IV. szint

210 cm mélyen a szelvény keleti fala mellett egy, középső része felé teknőszerűen mélyedő agyag-alapozású tűzhely került felszínre (I/a tűzhely). Ettől kissé távolabb, nyugati irányban egy ovális agyagfolt (I/b₁ tűzhely) utalt a részben alatta fekvő ovál forma tűzhely (I/b₂) megújítására. A kettő között néhány cm vastag hamuréteget figyeltünk meg. Ezen a szinten kelta leletanyagot már nem találtunk.

III. szint

245–260 cm mélyen a szelvény egész felületét 5–8 cm vastag agyagos feltöltés (járószint) borítja, amely helyenként — különösen a szelvény északi felében — átégett. A délnyugati sarokban 95×75 cm átmérőjű ovális, hamuval betöltődött gödörben (I/B gödör) négy, égett gabonamagvakat tartalmazó összenyomódott edényt találtunk.⁴

II. szint

A szelvény egész felületét összefüggő 5–10 cm vastag agyagos feltöltés borítja 271–285 cm mélységben, melyet csak a IV. szintből induló I/a és a III. szinttől megfigyelt, de valószínűleg szintén a IV. szintből induló I/B gödör alja tör át.

I. szint

A szelvény déli felében a helyenként erősen hamus, egyébként néhol paticsrögökkel tarkított őshumuszt találtuk meg 290–325 cm mélyen. Ezen a szinten

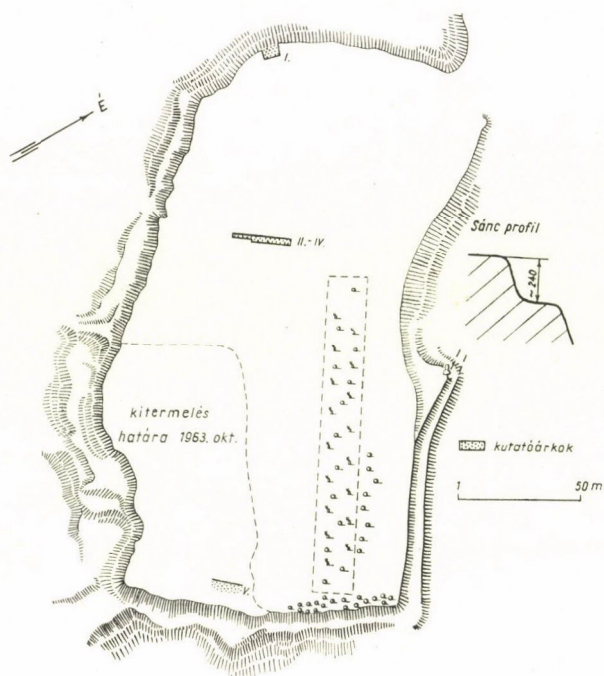
¹ Jelen ásatásig Százhalombatta területéről viszonylag kisszámú bronzkori lelet került a Magyar Nemzeti Múzeumba és az István Király Múzeumba. Ezek közelebbi topográfiai adatait nem ismerjük, de valószínűnek látszik, hogy több darab az alább ismertetendő telepről származik. Vö. Hampel J., Arch. Ért. 22 (1902) 423–425.; Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 226.; Ua., Alba

Regia 2–3 (1961–62) 18.; Mozsolics, A., Bronzefunde des Karpatenbeckens. (Bp. 1967) 130.

² Kovács, T., Arch. Ért. 91 (1964) 250.

³ A kelta telep feldolgozását az ásatáson közreműködő Szabó Miklós végzi.

⁴ A feltárt magvak értékelését l. P. Hartyányi B. — Nováki Gy. — Patay Á., Magyar Mezőgazd. Múzeum Közl. 1967–1968. 19.

1. kép. A százhalombattai földvár alaprajza

Рис. 1. План городища в Сазхаломбатте

Fig. 1. Plan du fortin de terre de Százhalombatta

telepjelenséget nem találtunk, kis mennyiségű leletanyag került felszínre.

Az I. szelvényben feltárt leletanyagból kiemelt tipikus edények leírása:

I. szint:

Füles korsó, szájpereme kihajlik, füle az ívelt nyakon helyezkedik el, talpgyűrűn áll. Barna, ép. M: 12 cm. Ltsz. 66.1.356 (3. kép 8).

Füles korsó, szájpereme kihajlik, szalagfüle az ívelt nyakat hidalja át. Szürke, kiegészített. M: 10,6 cm. Ltsz. 66.1.355 (3. kép 9).

II. szint:

Füles bögre, szájpereme kihajlik, tölséres nyakú, szalagfüle a perem alól indul. Szürke, kiegészített. M: 6,9 cm. Ltsz. 66.1.353 (3. kép 6).

III. szint:

Tál, ún. svéd sisak alakú, éles törésű vállát három félkörívvel és pontokkal övezett bütyök díszíti. Sárga, kiegészített. M: 14 cm. Ltsz. 66.1.357 (3. kép 5).

IV. szint:

Füles bögre, gömbtestű, szürke, kiegészített. M: 7,1 cm. Ltsz. 66.17.1241 (3. kép 1).

Füles bögre, szalagfüle a kihajló peremből indul és a tagolt vállra támaszkodik. Barna, kiegészített. M: 6,3 cm. Ltsz. 66.17.1242 (3. kép 3).

Füles bögre, öblét hármas és kettős csoportokban náddal benyomott kis körök díszítik. Barna, kiegészített. M: 5,9 cm. Ltsz. 66.17.1243 (3. kép 2).

Füles bögre, szalagfüle a kihajló peremből indul, válla tagolt. Sárga, ép. M: 7,2 cm. Ltsz. 66.1.351 (3. kép 7).

Füles bögre, szalagfüle a kihajló peremből indul és mélyen ülő vállra támaszkodik. Barna, kiegészített. M: 6,6 cm. Ltsz. 66.17.1247 (3. kép 4).

— Az edény a IV. szintből induló I/a jelzésű gödörből került felszínre.

Az I. szelvényben feltárt leletanyagból közötti tipikus darabok alapján is egyértelműen megállapítható, hogy a település első lakott szintjét a nagyrévi kultúra telepe jelentette.⁵ Arra, hogy nem feltétlenül rövid életű korai bronzkori települést kell feltételezni, elsősorban a hiteles feltárásból és a gyűjtésből származó nagyszámú nagyrévi kerámia töredék utal. Még abban az esetben is erre következtethetünk, ha a jelek szerint szelvényeink nem érintették a korai bronzkori telep centrumát, és hitelt érdemlően nem tudjuk megállapítani, hogy a telep II. szintjét jelentő agyagos feltöltés (planírozás) milyen mértékben pusztította el az I. szinthez tartozó réteget, vagy rétegeket.

A nagyrévi kultúra újabb, részletes értékelését Bóna István végezte el. A kultúra elterjedését, területi-időrendi csoportokra bontását a korábbi kutatás eredményeihez viszonyítva alapvetően más megvilágításba helyezte.⁶ Véleményét a nagyrévi kultúra temetőit értékelő tanulmányában fejti ki a legrészletesebben.⁷ Bár hangsúlyozza a kultúra egységes jellegét, a kerámia típusok eltérése alapján tipológiai (területi-időrendi) csoportokat különít el.⁸ Ez az alapkoncepció legfeljebb kísérletnek fogadható el, de semmiképpen sem feltétlenül követendő módszernek, és kissé eltúlozottnak tűnik a nagyrévi kultúra telepeken, illetve sírokban talált kerámiájának lényeges minőségi és formai különbsége, melyet idézett szerző feltételez. A Százhalombattán feltárt nagyrévi jellegű anyag ezt a feltételezést csak részben látszik igazolni. E helyen csupán annyit kívánunk megállapítani, hogy az általunk közölt darabok (3. kép 8–9) párhuzamát megtaláljuk a nagyrévi kultúra Bóna István által szigetszentmiklói típus néven elkülönített leletei között.⁹

A szigetszentmiklói típusú leleteket sok vonatkozásban Bónától eltérő módon értékeli Bándi Gábor. A kisapostagi kultúra revíziója során megállapítja, hogy az e néven összefogott lelőhelyek anyagát különböző népcsoportok hagyatékának kell tekinteni. Az eddigi kutatás által a kisapostagi kultúrába sorolt, Duna mentén felszínre került leletek szervesen beilleszkednek a nagyrévi kultúra szigetszentmiklói típusú anyagába. Ezért javasolja,

⁵ Hangsúlyozni kívánjuk, hogy további megjegyzéseinket elsősorban a feltárás I. szelvényének megfigyelései alapján tesszük.

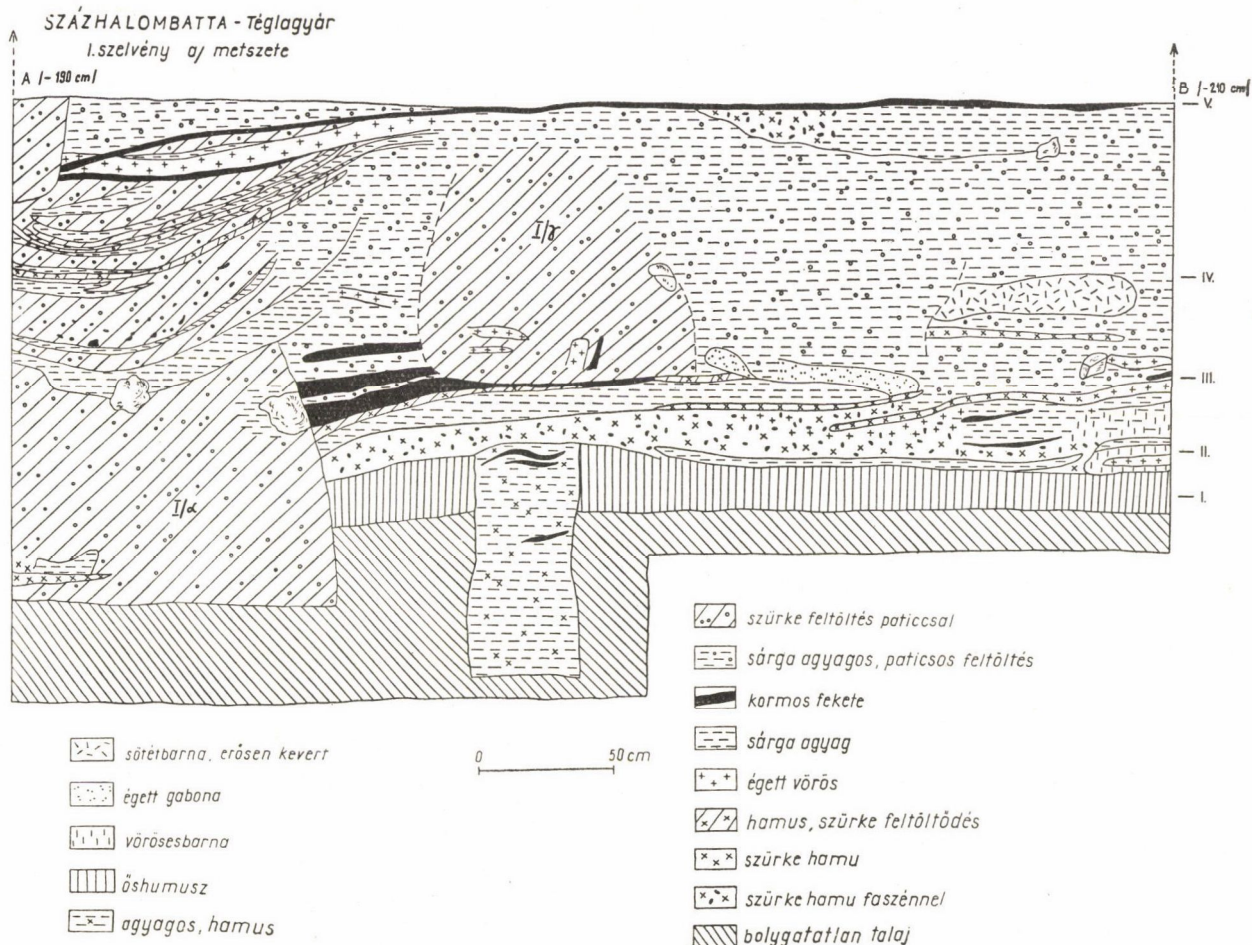
⁶ Banner, J. — Bóna, I. — Márton, L., Acta Arch.

Hung. 10 (1957) 1–; Bóna I., RDolg 2 (1960) 50.; AUB 3 (1961) 8.; Ua., Alba Regia 1 (1960) 7–.

⁷ Bóna, I., Alba Regia 2–3 (1961–62) 11–23.

⁸ Uo., 19–20.

⁹ Uo., 17–19., XIV–XVIII t.

2. kép. Százhalombatta. Az I. szelvény bronzkori szintjeinek metszetrajza

Рис. 2. Сазхаломбатта. Профиль слоя бронзовой эпохи блока № 1

Fig. 2. Százhalombatta. Secteur I, Coupe des niveaux de l'âge du Bronze

hogy e területen a kora bronzkorban élt népesség anyagát Szigetszentmiklós—kisapostagi csoport névvel jelölje a további kutatás.¹⁰ Ebből következik, hogy a kérdéssel behatóbban foglalkozó két kutató részben eltérő módon vázolja a vatyai kultúra kialakulását is.¹¹ Kétségtelen, hogy az ethnogenezis megnyugtató és egyértelmű feloldásához jelentős segítséget adhatnak azok az újabb ásatások, ahol a nagyrévi és a vatyai kultúra telepje egymást követték.¹²

A vatyai kultúra kialakulásával kapcsolatban a százhalombattai megfigyelések alapján jelenleg az alábbiak rögzítésére szorítkozunk. 1. Az I. szelvényben egy agyagos planírozási réteg választja el a két kultúra települési szintjét. 2. A telepen nem találtuk meg a kisapostagi kultúra (ún. kisapostagi kultúra) telepét. 3. A III—IV. szelvényben, ahol a nagyrévi és a vatyai telepszintek között elválasztó réteget nem tudtunk megfigyelni, az

Ercsi—Sinatlepi temető¹³ V. sírcsoportjának anyagához hasonló környezetben — az alsó rétegekben — néhány Szigetszentmiklós—kisapostagi jellegű mészbetétes díszű cserepet is találtunk.

A vatyai kultúra belső időrendjét, több korábbi próbálkozás után, legutóbb Bóna István próbálta meghatározni. Eredményeinek, amelyek elsősorban a temetők elemzésére épülnek, csak a váza jelent meg nyomtatásban.¹⁴ A százhalombattai feltárás csak igazolta az ismert tényt, hogy a vatyai kultúra dunántúli telepeinek egyik jellemzője a különböző rétegeket átmetsző gödrök sokasága, amely rendkívül megnehezíti a hitelt érdemlő stratigráfiai megfigyeléseket. Ez viszont az egy adott telep rétegvizsnyiaiból levonható eredmények általánosításánál int óvatosságra. Ezt figyelembe véve, a százhalombattai telep lakottságának értékelésére a vatyai kultúra erősített telepeinek alább még említendő részletes feldolgozása kap-

¹⁰ Bándi G., JPMÉ 1964 (1965) 65—; Ua., Alba Regia 6—7 (1965—66) 21—25.

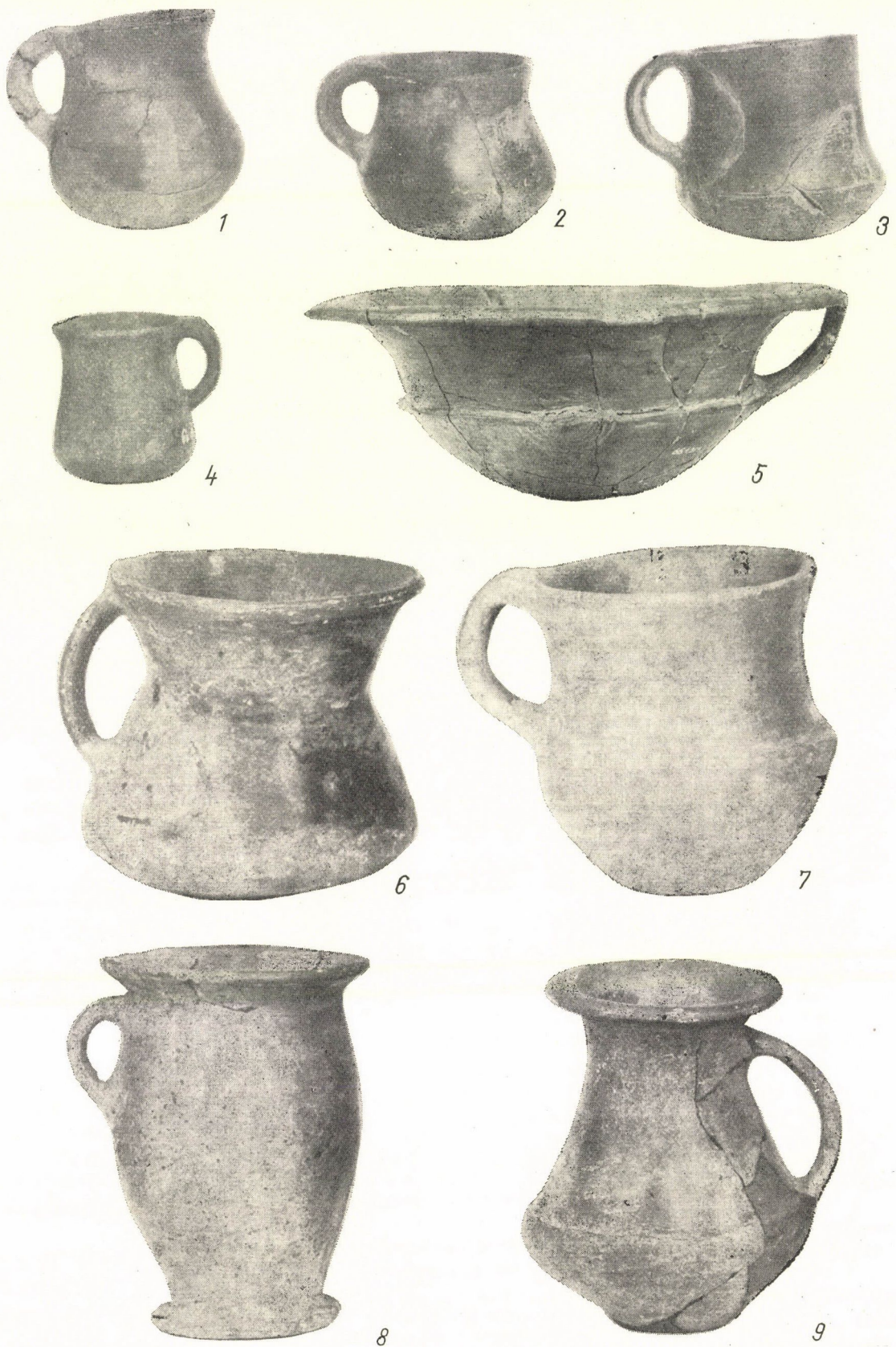
¹¹ Bóna, I., AUB 3 (1961) 12., Bándi, G., Alba Regia 6—7 (1965—66) 24—25.

¹² Baracs—Bottyánsánc: Bóna, I., Arch. Ért. 90 (1963) 295.; Böleske—Vörösgyir: Nováki, Gy., Arch. Ért.

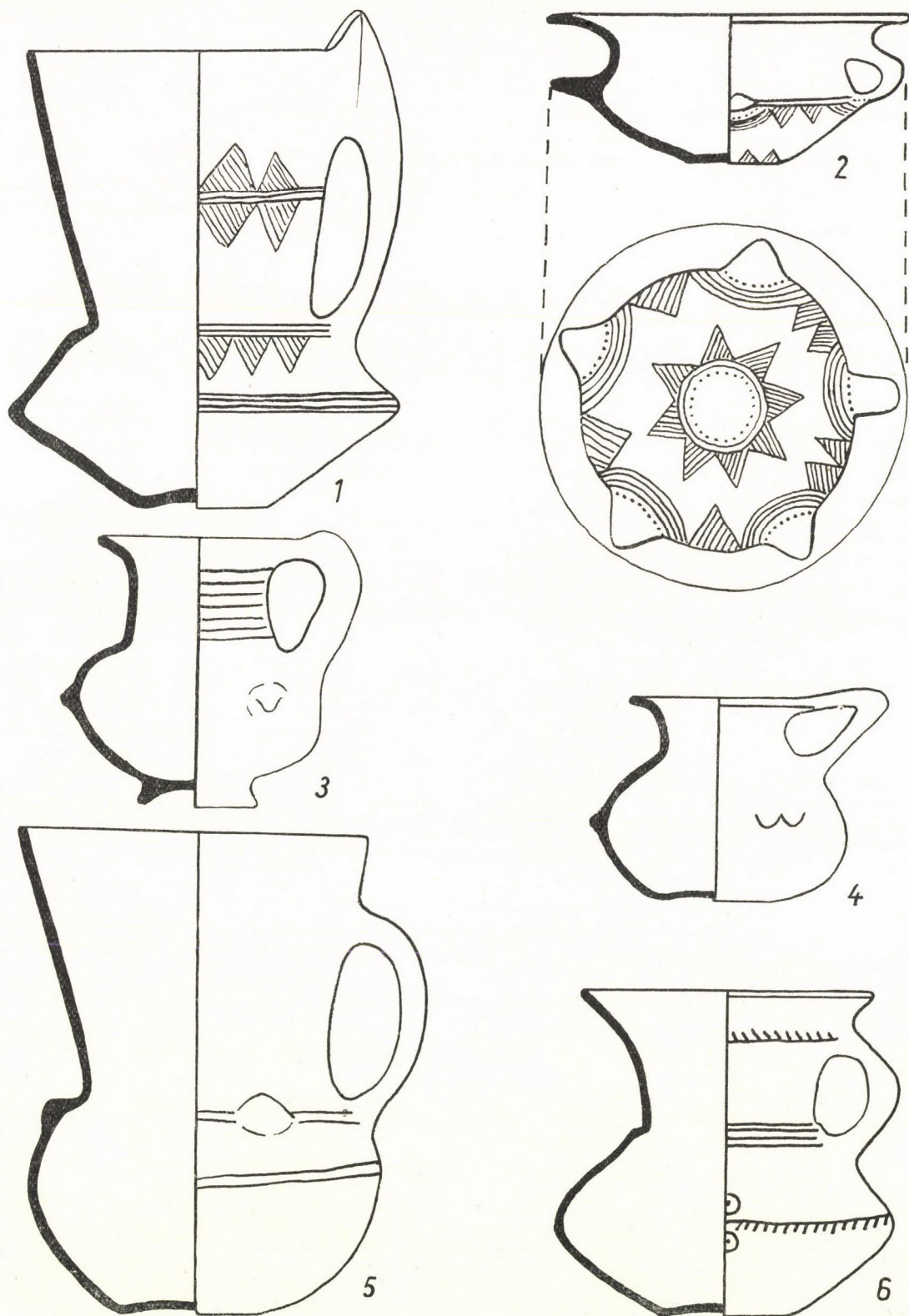
93 (1966) 290.; Dunaújváros—Koszider: Makkay J., Rég. Füz. 19 (1966) 7.

¹³ Bándi, G., Alba Regia 6—7 (1965—66) 14—15., VI—XIV. t.

¹⁴ Bóna, I., AUB 3 (1961) 12., és stratigráfiai tábla.

3. kép. Százhalombatta, I. szelvény. 1–3, 7. IV. szint. — 4. I/a gödör. — 5. I/B gödör. — 6. II. szint. — 8–9. I. szint.
 Рис. 3. Сазхаломбатта, блок № 1. 1–3, 7. IV-ый горизонт. — 4. Яма № I/a. — 5. Яма I/B. — 6. II-ой горизонт. — 8–9. I-ый горизонт.
 Fig. 3. Százhalombatta, Secteur I. 1–3, 7. Niveau IV. — 4. Fosse I/a. — 5. Fosse I/B. — 6. Niveau II. — 8–9. Niveau I

4. kép. Százhalombatta. Leletek a földvár elhordott délkeleti részéből. 1-3. Késő vatyai kultúra. — 4-6. Vatyai kultúra. — 1:2.

Рис. 4. Сазхаломбатта. Находки из снесенной юго-восточной части городища. 1-3. Поздняя ватяевская культура. — 4-6. Ватяевская культура. — 1:2.

Fig. 4. Százhalombatta. Trouvailles provenant de la partie sud-est du fortin. 1-3. Civilisation de Vátya tardive — 4-6. Civilisation de Vátya. — 1:2.

csán teszünk kísérletet. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a III. szelvényben, közvetlen a kelta telepszint alatt 182 cm mélyen talált, hullámköteg motívummal (ún. Wellenbandmuster) díszített agancs zablaldaltag feldolgozása során arra az eredményre jutottunk, hogy a zablaldaltag az i. e. XV. század elején készülhetett.¹⁵ Ebből viszont arra következtethetünk — és ezt igazolják a feltárt leletek is —, hogy a korai vaskori, méginkább a kelta rátelepedés során az I–IV. szelvényben a vatyai kultúra késői telepszintjei teljesen, az alattuk levők részben megsemmisültek. Kivételt képez viszont az V. szelvényben feltárt E jelzésű gödör, melyet a telep part menti részéig ki nem terjedt kelta település nem pusztított el. A felszíni humusz alsó részéből indul gödörben a IV. kép 1–3. számú ábráján közölt edényekhez hasonlóak, illetve töredékeik kerültek felszínre, a vatyai kultúra késői szakaszának reprezentánsaiként. Ennek kapcsán néhány gondolatot szeretnénk felvetni.

A töleséres nyakú, ansa lunata fülű korsóhoz (4. kép 1) hasonlóak több vatyai telepről¹⁶, illetve temetőből¹⁷ ismertek. E típus zömökebb, bögre formájú változata Százhalombattáról (E gödör, és szórvány a telep elhordott délkeleti részéből), a Cegléd–Öreghegyi temetőből¹⁸ és Budapest–Kamaraerdő lelőhelyéről¹⁹ ismert. A kihajló peremű, egyfülű tál (4. kép 2) tulajdonképpen egy nagyobb területen elterjedt típus változata. Hasonló tálak, illetve töredékeik találhatók a vatyai kultúra leletei között (Mende–Leányvár,²⁰ Cegléd–Öreghegy²¹), a tószegi telep felső rétegének anyagában,²² a rákócizfalvi típusú leletek között,²³ a bodrogszerdahelyi temetőben²⁴ és a hajdúbagosi temetőben.²⁵ Az egyfülű talpas korsó (4. kép 3) külön-

böző változatai szintén a középső bronzkori kultúrák legfiatalabb szakaszának anyagában fordulnak elő.²⁶

Az említett tipológiai párhuzamok önmagukban is arra utalnak, hogy az utóbb említett edények, és ezek kapcsán a százhalombattai telep legfelső bronzkori szintjéből beásott E jelzésű gödör anyaga a vatyai kultúra késői szakaszából származnak. Ezt kronológiailag megerősíti, hogy nem nehéz felfedezni a 4. kép 1. ábrán közölt korsó, és a rákospalotai kincslelet²⁷ edénye között meglevő szerkezeti és díszítésbeli közeli hasonlóságot. Hozzátehetjük még, hogy az említett korsó típus előfordulási helyeként idézett pákozdvári telepről és lovasberényi temetőből a koszideri típusú kincsleletekben gyakori sarló alakú tű is felszínre került.²⁸ E néhány adatot is elegendőnek tartjuk annak feltételezésére, hogy a szóban forgó százhalombattai leleteket a vatyai kultúra területén koszideri típusú fémeket gyártók (használók) hagyatékának tekintsük.

Annak ellenére, hogy a középső bronzkor végén lejátszódó történeti esemény értékelése kapcsán több kutatónál²⁹ szóba került a késő vatyai kultúra, illetve a vatyai kultúra megszűnésének kérdése, hiteles síregyüttesek, illetve telepanyag hiányában mindeddig a késő vatyai leletek egyértelműen nem lettek elkülönítve.³⁰

A klasszikus halomsíros kultúra (R B₂–C) Kárpát-medencei anyagát ma már jól ismerjük.³¹ Százhalombattán a földvár délkeleti negyedét elhordták. A több száz begyűjtött edény és cserép között mindössze néhány edénytöredéket találunk, amely a halomsíros kultúrához köthető. A radiocarbon vizsgálattal i. e. 1330±65 évre

¹⁵ Kovács, T., Prehistoric Horse-Bits of Antler Found in the Carpathian Basin Recently. Alba Regia (nyomdában).

¹⁶ Pákozdvár: Marosi A., Arch. Ért. 44 (1930) 70., 73. kép 2.; Tompa, F., BRGK 24/25 (1934–35) XXIV. t. 1.; Solymár: Tompa, F., i. m. XXIV. t. 10–11.

¹⁷ Lovasberény: Pósta B., Arch. Ért. 17 (1897) 305., 3. kép.; Soroksár: MNM, ltsz. 15. 1941. 1.

¹⁸ Párducz M., Cegléd környékének régészeti emlékei. Ceglédi Füzetek 16–17 (1967) 107., 5. kép alsó sor bal oldalán.

¹⁹ Tompa F., Budapest az ókorban I. Bp. 1942/64., XI. t. 16.

²⁰ MNM, ltsz. 68.9.354.

²¹ Kossuth Múzeum, Cegléd.

²² Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 3 (1952) II. t. 3.

²³ Damjanich Múzeum, Szolnok. Ltsz. 63. 6. 113.

²⁴ Chropovský, B. – Dušek, M. – Polla, B., Gräberfelder aus der älteren Bronzezeit in der Slowakei I. (Bratislava 1960) IV. t. 3.

²⁵ Déri Múzeum, Debrecen. Ltsz. 1909/577, 579, 584.

²⁶ Kemenczei T., Arch. Ért. 90 (1963) 178–179.

²⁷ Mozsolics, A., Bronzefunde... 111., 34. kép, 157.

²⁸ Marosi A., i. m. 64. kép; Miske K., Arch. Ért. 18 (1898) II. t. 10.

²⁹ Bóna István feltételezése szerint a vatyai kultúra nyugati határait övező erődített telepek láncolata felfogta a halomsíros kultúra első támadását, s ezért a vatyai kultúra a Dunántúl többi középső bronzkori kultúrájánál (pl. gátai, mészbetétes edények népe) hosszabb ideig őrizte meg önállóságát, majd a lakosság helyben maradó része (eredeti telepein) a halomsíros kultú-

ra uralkodó rétegével keveredve élt tovább a késő bronzkorban [Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 230.; Ua., RDolc 2 (1960) 55.]. Ezt, a leletanyaggal kelően alá nem támasztott feltételezést (más-más vonatkozásban) az utóbbi évek kutatása több esetben átvette [Kemenczei T., Arch. Ért. 90 (1963) 182.; Kőszegi F., Arch. Ért. 91 (1964) 11.; Kovács T., Arch. Ért. 93 (1966) 196–197., 197. j.; Kemenczei T., Arch. Ért. 95 (1968) 164–165.]. Az újabb ásatások és megfigyelések alább idézendő további néhány eredménye viszont arra utal, hogy a vatyai kultúra dunántúli telepei közül néhányon a legfelső réteg biztosan a koszideri kincsek földbekerülése előtti időre keltezhető. Ehhez hozzátehetjük, hogy a kultúra azon lelőhelyeinek anyagában sem találunk biztosan halomsíros leleteket (legalábbis elenyésző számban), ahol a késő vatyai kultúra anyaga képviselve van: pl. Pákozdvár, Solymár, Cegléd–Öreghegy. Fontos adat viszont másoldalról, hogy a halomsíros kultúra (R BB₂–BC) egy önálló telepét találta meg Makkay János Székesfehérvár Nyuldombon, ahol hitelesítő ásatást is végzett. — E néhány megjegyzéssel csupán arra kívántuk felhívni a figyelmet, hogy feltétlen különbséget kell tenni a késő vatyai kultúra és az ún. vatyai-halomsíros kultúra (Bóna) leletei között, hangsúlyozva, hogy utóbbi elnevezést nem tartjuk megfelelőnek.

³⁰ A késő vatyai kultúra körülhatárolását, újabb anyagának közreadását külön tanulmányban kívánjuk megkísérlni.

³¹ Foltiny I., Rég. Füz. 4 (1957) 1–; Kőszegi F., Arch. Ért. 91 (1964) 3–; Kovács T., FA 17 (1965) 65–; Ua., Arch. Ért. 93 (1966) 159–.

5. kép. A vátyai kultúra földvárainak elterjedési térképe

Рис. 5. План распространения городищ культуры Ватя в Венгрии

Fig. 5. Carte de la diffusion des fortins de terre de la civilisation de Vátya

keltezett Mende – Leányvári késő vatyai telepen³² egyetlen halomsíros cserepet sem találtunk a feltárt anyagban. Viszont 1967-ben olyan bronztárgyak kerültek a mendei földvállról a Magyar Nemzeti Múzeumba, melyek minden bizonnyal egy koszideri típusú kincslelet részei lehetnek.³³ Ezeket az adatokat elegendőnek tartjuk annak feltételezésére, hogy a koszideri kincsleletek földbekerülése előtt a késő vatyai kultúra dunántúli területére ethnikusán nem telepedett le a klasszikus halomsíros kultúra.³⁴ A megkülönböztető jelzőt e helyen szükségesnek tartjuk használni, hiszen Délnyugat-Szlovákia területét illetően A. Točík,³⁵ magyarországi vonatkozásban (Észak-Dunántúl) Kemenczei Tibor³⁶ a R BB₂–BC periódusra keltezett halomsíros kultúrát megelőző leletanyagot (R BB₁) korai Kárpát-medencei halomsíros kultúra hagyatékának határozta meg. Eredményeiket több vonatkozásban fenntartással fogadjuk: 1. az A. Točík és Kemenczei Tibor által közölt, illetve idézett leleteket nem tartjuk elegendőnek annak bizonyításához, hogy a R BB₁ periódusban (különösen annak kezdetén) olyan lélekszámú, ethnikai-lag is halomsíros népcsoport telepedett volna le a Kárpát-medencében, amely indokoltá tenné, hogy a klasszikus magyarádi kultúrát követő nép emlékanyagát a korai Kárpát-medencei halomsíros kultúra névvel illessük; 2. kétségtelen, hogy a szóban forgó leletek között vannak olyan típusok (a fémek között), melyek a halomsíros kultúra nyugati területein is előfordulnak, viszont idézett kutatók a részletes elemzést mellőzve nem vizsgálták meg, hogy ezek között melyek lehetnek Kárpát-medencei eredetűek a halomsíros területen; nem tartjuk egyértelmű bizonyítéknak azt a tényt sem, hogy a R BB₂–BC periódusra keltezett salkai és hasonló temetők³⁷ anyagában megtalálhatók a megelőző

időszak egyes jellemző edény típusai, hiszen ez más területen is kimutatható.³⁸

Az utóbbi évtized magyar bronzkor kutatása — ha néha mellékvágányra jutva is — egyre világosabban körülhatárolja a középső bronzkor utolsó periódusának (a koszideri típusú fémek gyártásának és használatának ideje) legfontosabb ethnikai és történeti problémáit. Ezeknek az eredményeknek rövid összefoglalását adja Kemenczei Tibor utóbb idézett cikkében, néhány olyan új gondolatot felvetve, melyek realizását csak a bizonyító anyag közzététele után lehet megítélni. Valószínűnek látjuk, hogy a magyarádi kultúra területén hasonló folyamat zajlott le a R BB₁ periódusban, mint amilyen a füzesabonyi, az ottományi és a vatyai kultúra területén a középső bronzkor utolsó periódusában kimutatható, és az említett kultúrák mozgásával, kapcsolataik megváltozásával magyarázható.³⁹

Az elmondottakat összegezve megállapíthatjuk, hogy a Százhalombattán feltárt bronzkori leletanyag alapján a részletes kiértékelés két kérdést érinthet behatóbban, és szolgáltat ezekhez bizonyító anyagot. 1. A tiszta nagyrévi kultúra és a Szigetszentmiklós – kisapostagi csoport viszonya, illetve a vatyai kultúra kialakulása. 2. A késő vatyai kultúra anyagának körülhatárolása, és kapcsolata az egyidejű kultúrákkal.

Végül megállapíthatjuk, hogy a százhalombattai telep egyike a vatyai kultúra ma ismert 26 földvárának (5. kép),⁴⁰ melyek tervszerű kutatását egy 1958-ban alakult munkaközösség végzi.⁴¹ A folyamatban levő ásató és feldolgozó munka együttes eredményeinek kiértékelése kapcsán kívánunk majd visszatérni a százhalombattai telepen végzett feltárás részletes értékelésére.

Kovács Tibor

³² Kovács T., Arch. Ért. 94 (1967) 219.

³³ A lelet tárgyai: lándzsacsúcs, peremes sarkított balta (2 db), kúpféjű tű (2 db).

³⁴ Vö.: 29. j.

³⁵ Točík, A., Studijne zvesti AUSAV 12 (1964) 236, 250–253.; Ua., Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom. (Bratislava 1964) 163–164.; Vö. még: Dušek, M. Inv. Arch. Československo. 3–4 (1966–67).

³⁶ Kemenczei T., Arch. Ért. 95 (1968) 159–.

³⁷ Točík, A., Fontes Archaeologici Pragenses 7 (1964) 3–.

³⁸ Vö. Kovács T., Arch. Ért. 93 (1966) 195–196.

³⁹ Ua., Acta Ant. et Arch. 10 (Szeged 1966) 65–.

⁴⁰ 1. Százhalombatta – Téglagyár, 2. Ercsi – Bolond-

vár, 3. Adony – Bolondvár, 4. Dunaújváros – Koszider, 5. Baracs – Bottyánsánc, 6. Böleske – Vörösgyir, 7. Dunakömlőd – Bottyánsánc, 8. Alsósztiván – Kazalhegy, 9. Igar – Vámpusztá, 10. Sárbogárd – Cifrabolondvár, 11. Ába – Belsőbáránd – Bolondvár, 12. Pákozd – Vár, 13. Fehérvárcsurgó – Várhegy, 14. Lovasberény – Szöszvár, 15. Lovasberény – Mihályvár, 16. Kajászó – Várdomb, 17. Vál – Pogányvár, 18. Alsutdoboz – Pogányvár, 19. Sósút – Kálváriahegy, 20. Mende – Leányvár, 21. Gomba – Várhegy, 22. Káva, 23. Nagykőrös – Várhegy, 24. Alpár – Várdomb, 25. Hajós – Hild, 26. Dunapataj – Alsósztentkirály – Várhegy.

⁴¹ A munkaközösség tagjai: F. Petres Éva, Bándi Gábor, Kovács Tibor.

Summary

The area of Százhalombatta (Pest county) has furnished relatively little material for the museums so far.¹ Presumably they are derived from the plateau rising to a height of 10 to 15 m from the surroundings, situated on the bank of the Danube in the eastern territory of the village, near the present brickworks. The plateau is bordered by water-courses at a right angle to the Danube; its southern and western sides were carried away at an earlier date, its eastern edge has been damaged by the water. The earthwork is bordered by the prehistoric mound (to be supposed on the basis of the traces on the surface) only in the seemingly undisturbed south-eastern corner (Fig. 1.). Prior to the large-size movement of earth masses, then parallelly with them, we conducted rescue excavations in 1963. We considered the definition of the stratigraphical situation of the extensive settlement our primary aim. In the following — preceding the detailed valuation of the excavation results — we intend to expound merely the stratigraphy, by presenting in short our section I, of a size of 4–6 metres.

Below the about 30 to 40 cm thick humus of the surface the following layers of settlement were uncovered (cp. Fig. 2). *Layer V*: the part of the pavement of a Celtic house destroyed by fire, with a baker's oven on it.³ *Layer IV*: marked by three open-air hearths (Ia, b₁ and b₂) at a depth of 210 cm. Pits I/a and possibly also I/B started from this level. *Layer III*: the whole area of the section is filled up by a 5 to 8 cm thick loamy soil (passage surface). In pit I/B filled up with ashes, we found four compressed vessels, containing burnt grains. *Layer II*: the whole surface of the section is filled up by yellow clayey soil, broken through by the lower parts of pits I/a and I/B only. *Layer I*: the real primeval humus at a depth of 290 to 325 cm, interlarded by ashy and mud-flake lumps in places (Fig. 3).

Even the presented few pieces bear out the unambiguous conclusion that the first level of the settlement was that of the Nagyrév culture. A further detailed valuation of this culture was given by I. Bóna. The best parallels of the Százhalombatta finds (Fig. 3, nos. 8–9) are recognized in the material of the Szigetszentmiklós group,

defined by Bóna on a typological basis.^{6–9} A different result was attained by G. Bándi who, having observed the amalgamation of the Szigetszentmiklós type material of the Nagyrév culture with the early incrustrated ware, included these finds into the term: Szigetszentmiklós–Kisapostag group.^{9–10} Hence it follows that the two researchers draw different pictures also of the development of the Vátya culture.¹¹

To this problem the Százhalombatta excavations furnish the following data. 1. The settlement layers of the Nagyrév and Vátya cultures are divided by a clayey stratum. 2. No settlement of the Kisapostag culture has been found in the earthwork. 3. In the lowest layers of sections III and IV we have uncovered finds of the Szigetszentmiklós–Kisapostag type.¹³

In pit V/E we have found pieces of the late Vátya culture. We observed good parallels of those and of the vessels collected from the demolished parts (Fig. 4, nos. 1–3) in several Vátya settlements and cemeteries.^{16–19,26} In the material of the recently excavated Vátya earthworks (Százhalombatta, Mende–Leányvár,^{32–33} Aba–Belsőbáránd⁴⁰) and of a part of other late Vátya sites (Pákozd–Vár, Cegléd–Öreghegy), the finds of the classic tumulus culture (R BB₂–BC) occur but in insignificant numbers or not at all.

In all probability a part of the fortified Vátya settlements ceased to exist before the hoards of Koszider type had been hidden. Bóna's assumption needs, therefore, a correction in this respect,²⁹ and distinction should be made in the future between the late Vátya culture and the material of the so-called Vátya-tumulus culture (Bóna). Similarly, the supposition of A. Točík and T. Kemenczei as to the early (before the last third of period R BB₁) appearance, cannot be considered as unequivocally proven and exactly defined.^{35–36}

Eventually it may be stated that the Százhalombatta settlement is one of the 26 earthworks of the Vátya culture known hitherto, which has been researched from 1958 on.^{40–41}

T. Kovács

ÁSATÁS LOVASBERÉNY—MIHÁLYVÁRON

A Lovasberény—Mihályvár erődített vatyai telep feltárása az 1958 óta dolgozó munkaközösség témájának keretében történt. Munkaközösségünk (tagjai: F. Petres Éva, István Király Múzeum, Bándi Gábor, Janus Pannonius Múzeum, Kovács Tibor, Magyar Nemzeti Múzeum), a vatyai kultúra földvár-rendszerének kérdéseit vizsgálja. A Kárpát-medence középső bronzkori történetében különös jelentősége van a centrális elterjedésű kultúrának. Az i. e. 1700—1650 között lezajló történeti események közvetett hatására,¹ a nagyrévi kultúra egyes továbbfejlődéseként alakult ki ez az új műveltség.² Földrajzi helyzeténél fogva e nép fontos közvetítő szerepet játszott a középső bronzkor idején vele egyidőben élő alföldi csoportok (Hatvan, Szőreg-Perjámos, Gyulavarsánd, Füzesabony, Vattina), a Dunántúli mészbetétes edények népe és a szlovákiai magyarádi kultúra között.

A vatyai kultúra emléanyagának első meghatározását G. V. Childe végezte el és a korai ásatások anyaga alapján Lovasberény-Vatya csoportnak nevezte.³ A hazai kutatásban Tompa Ferenc, bár foglalkozott a csoporttal, önállóságát mégsem ismerte el a rendszerében a Bronzkor II. periódusának nyugati csoportjához sorolta, a mészbetétes kerámia alapján.⁴ Mozsolics Amália visszatérve Childe elképzeléséhez a csoportot önállónak tartotta, előbb Lovasberény,⁵ majd vatyai kultúra néven említette.⁶

Az újabb kutatások és értékelések kialakításához fontos adatokat Nováki Gyula terepbejárásokon alapuló feldolgozása jelentett. Fejér megye őskori földvárainak összegyűjtésekor több lelőhelyet a vatyai kultúra telepeként határozott meg.⁷ Bóna István bronzkori összefoglalásában ezek a vatyai földvárak a kultúra nyugati határán levő kettős védelmi vonal részeként szerepeltek.⁸ A vatyai kultúra további tanulmányozására, a fenti kutatási előzmények után, a legmegfelelőbbnek

ennek a kettős telepsornak vizsgálata látszott. Ezeken mérhetők le a kultúrát érintő külső történeti változások, a DK—ÉNy-i népmozgások hatásai és a kultúra szerteágazó kapcsolatai.

A terepbejárások, az irodalmi adatok és a gyűjteményekben levő leletanyag alapján a kultúra elterjedését a következőképpen határozhatjuk meg. A szállásterület lényegében a Duna—Tisza-köz középső részén és a Mezőföldön helyezkedik el. Ezt a területet határolja nyugaton, a Budai hegyektől a Mezőföld nyugati peremén, a Sió-torkolatáig húzódó külső földvársor. A Duna jobb partját követő magaslati telepek Százhalombattától Dunakömlődig figyelhetők meg. Mindkét földvársor az utóbbi évek folyamán néhány újabb lelőhellyel is bővült. A nyugati védelmi vonalhoz hasonlóan, a kultúra alföldi, keleti határán is megfigyelhető a földvárak sora. Ezek szerint tehát úgy látszik, hogy a kultúra teljes törzsterületét — életének jelentős részében⁹ — erődített magaslati telepek vették körül. Az elterjedési terület délkeleti részén azonban még nem tekinthető lezártnak a védelmi vonal kérdése, a kutatás hiánya miatt. A földvárak a következők (1. kép):

1. Százhalombatta—
Téglagyár	8. Alsószentiván—Ka-
zalhegy
2. Ercsi—Bolondvár	9. Igar—Vámpusztá—
Galástya
3. Adony—Bolondvár	10. Sárbogárd—Cifra-
bolondvár
4. Dunaújváros—
Kosziderpadlás	11. Aba—Belsőbáránd—
Bolondvár
5. Baracs—Bottyán-
sánc	12. Pákozd—Pákozdvár
6. Bölske—Vörösgyir	13. Fehérvárcsurgó—
Várhegy
7. Dunakömlőd—
Bottyánsánc	14. Lovasberény—
Mihályvár

¹ Bóna, I., Geschichte der Frühen und mittleren Bronzezeit in Ungarn und im mittleren Donauraum. AUB 3 (Bp. 1961) 3—22.; Kalicz N., Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. AH 45 (Bp. 1968) 164—185.; Bándi G., JPMÉ 1965. 61—74.

² Bóna, I., i. m. 12.; Bándi G., Alba Regia 6—7 (1965—66) 11—25.

³ Childe, G. V., The Danube in Prehistory. (Oxford 1929).

⁴ Tompa, F., BRGK 24—25 (1934—35) 87—88.

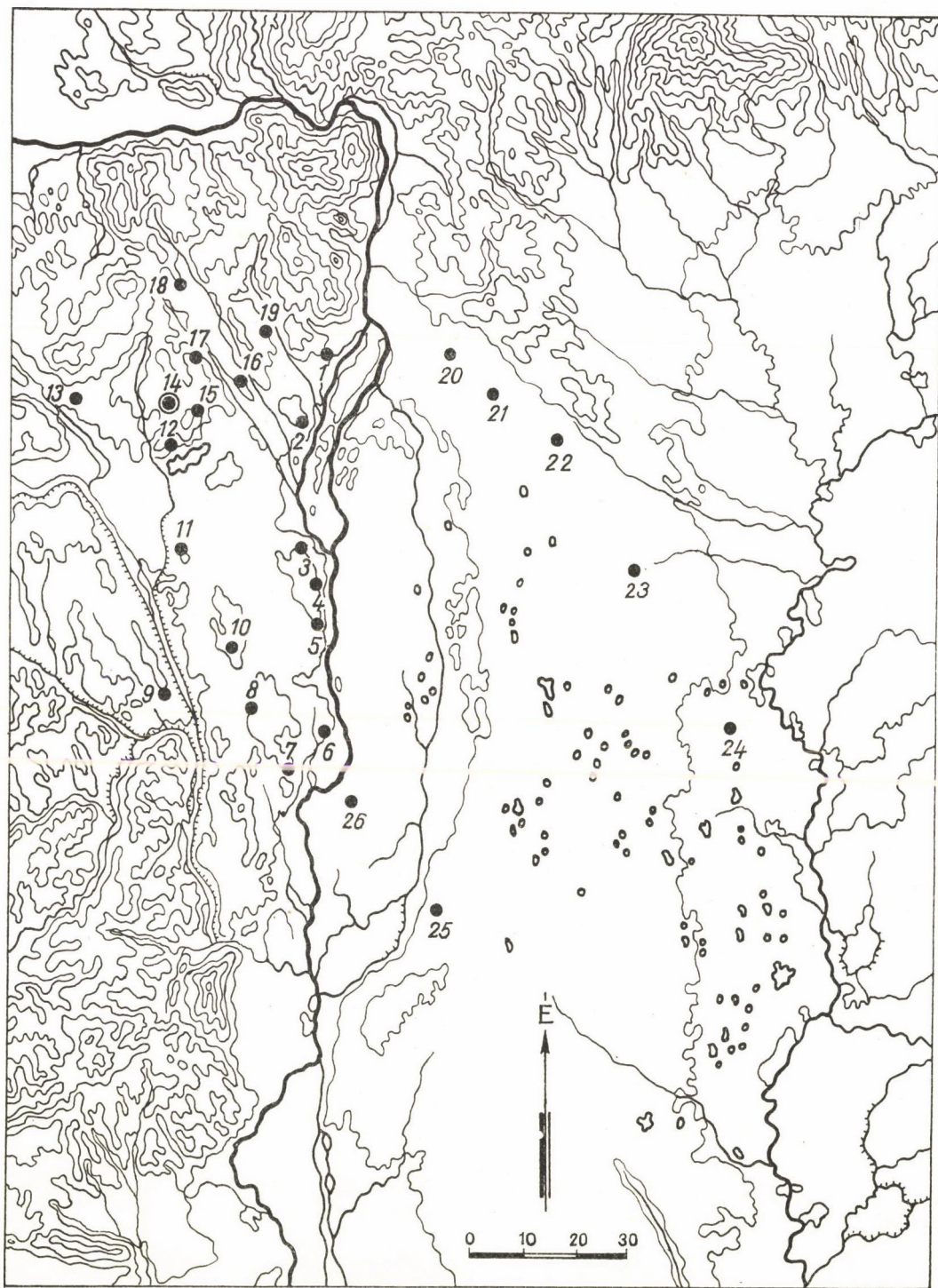
⁵ Mozsolics A., VSz 4 (1937) 234—241.; Ua., SzSz 1938. 31—35.

⁶ Mozsolics A., AH 26 (Bp. 1942) 41—42.

⁷ Nováki Gy., Arch. Ért. 79 (1952) 3—19.; Csalog J., Arch. Ért. 79 (1952) 91—93.

⁸ Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 228.; Ua., AUB 3 (1965) 13.

⁹ A kultúra lelőhely kataszterének összeállítása és térképezése alapján megállapítható, hogy a népesség életének régebbi szakaszában a szállásterület kisebb; fiatalabb periódusában pedig DK-felé nagyobb kiterjedésű, mint a földvárak által határolt terület. — Bándi G., JPMÉ 1968. Sajtó alatt.

1. kép. A vatyai földvárak elterjedése

Рис. 1. План распространения городищ культуры Вата

Fig. 1. La diffusion des fortins de terre de la civilisation de Vata

15. Lovasberény—
Szöszvár	18. Alesutdoboz—
Pogányvár	21. Gomba—Várhegy	24. Alpár—Várdomb
16. Kajászó—Várdomb	19. Sósút—Kálvária-
hegy	22. Káva	25. Hajós—Hild
17. Vál—Pogányvár	20. Mende—Leányvár	23. Nagykőrös—Vár-
hegy	26. Dunapataj—Alsó-
szentkirály—Vár-
hegy

2. kép. A földvár rétegvonalas képe a feltárt területtel
 Рис. 2. Послойный план городища со вскрытой территорией
 Fig. 2. Les niveaux du fortin de terre avec le terrain fouillé

A kutatás egyik jelentős részét képezi a védelmi rendszer valamennyi lelőhelyének ásatás útján történő hitelesítése. Az egyes földvárak nagy területe, többretegűsége miatt a feltárások célja egyelőre a telepek rétegtani és belső időrendi vizsgálatára, illetve az erődítések kérdéseire korlátozódik. Ilyen jellegű kutatást végeztünk 1958-óta Vál—Pogányvár,¹⁰ Sárbogárd—Cifrabolondvár,¹¹ Aba—Belsőbáránd—Bolondvár,¹² Kajászó—Vár-

domb,¹³ Százhalombatta—Téglagyár,¹⁴ Mende—Leányvár,¹⁵ vatyai földvárakon. Leletmentés és tanásatás formájában Dunaújváros—Kosziderpadláson¹⁶ és Baracs—Bottyánsáncan,¹⁷ tervásatás keretében Bölske—Vörösgyir¹⁸ lelőhelyen történtek még feltárások az elmúlt években. Hitelesítő ásatásaink mellett szükségesnek látszott egy földvár — a lehetőségekhez képest — teljes feltárása is. Az 1964-ben végzett Lovasberény—

¹⁰ Fitz Jenő leletmentése 1958-ban. Leletanyag az IKM gyűjteményében.

¹¹ Bándi G., *Alba Regia* 1 (1960) 149–153.

¹² Kovács T., *Alba Regia* 2–3 (1961–62) 131–136.

¹³ Az ásatást F. Petres Éva végezte.

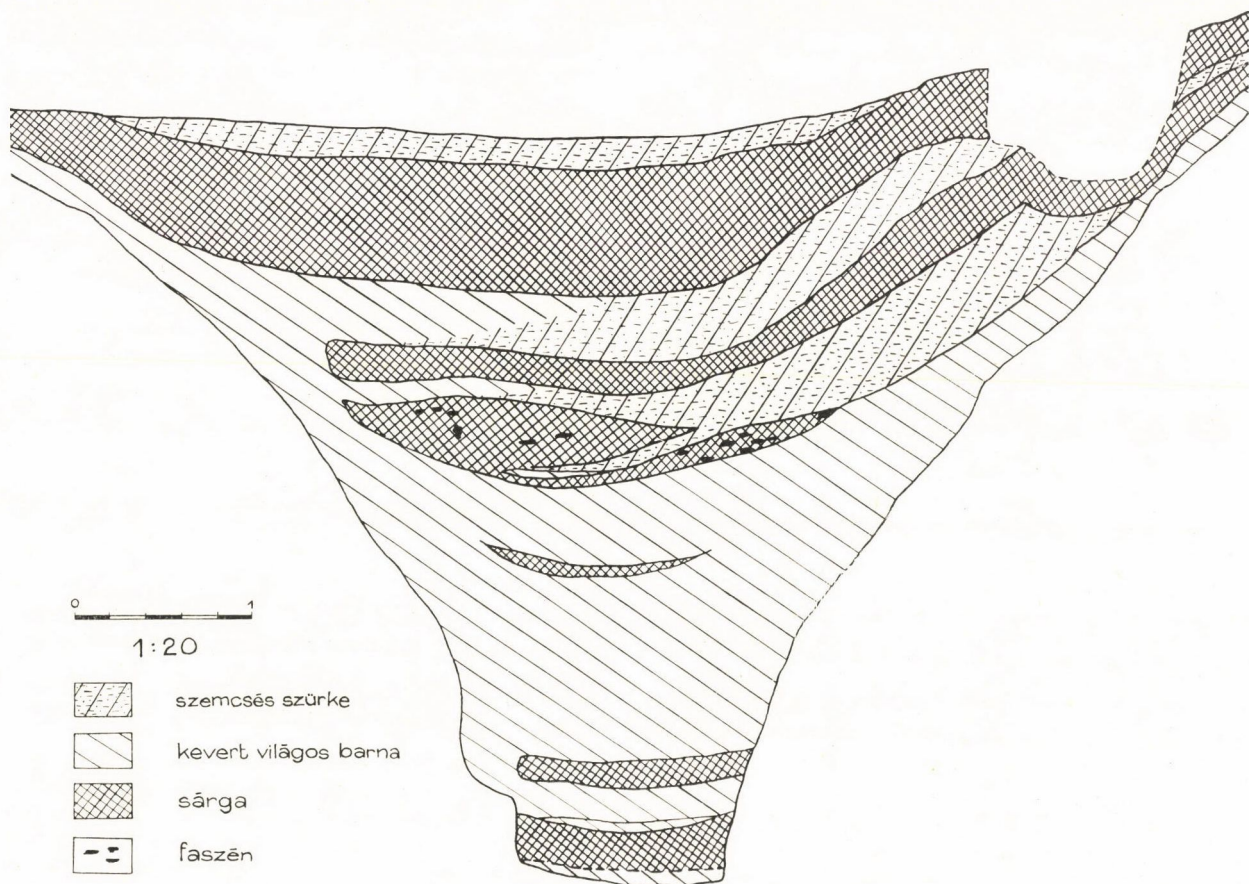
¹⁴ Kovács T. cikke ugyanebben a kötetben.

¹⁵ Kovács T., *Arch. Ért.* 94 (1967) 219.

¹⁶ A telepen és a temetőben 1950-től kezdődően több évig tartó leletmentési munkák folytak. Leletanyag a Dunaújvárosi Múzeum gyűjteményében.

¹⁷ Bóna I., *Arch. Ért.* 90 (1963) 295.; *Ua.* *Alba Regia* 4–5 (1963–64) 196.

¹⁸ Nováki Gy., *Arch. Ért.* 93 (1966) 290.; *Ua.* *Arch. Ért.* 94 (1967) 217.

3. kép. A kisvár árkanának metszete
Рис. 3. Разрез рва малого городища
Fig. 3. Coupe du fossé du petit fortin

mihályvári hitelesítés alapján, mely a kisvár területén volt, erre a lelőhelyre esett választásunk.

*

Lovasberény a régészeti irodalomban régóta ismert név. A község területén három fontos bronzkori lelőhelyet tart számon a kutatás, a múlt század óta.¹⁹ A Mihályvár a községtől keletre fekszik, a földvárat egy ÉNy–DK irányú, hosszú löszdomb ÉNy-i végéből alakították ki. A lelőhelyet minden oldalon meredek fal övezi, a dunántúli vatyai földvárak általános szerkezetének megfelelően, két részből áll. A szabálytalan, négyszög alakú ún. nagyvár és a háromszög formájú kisvár között, a nyugati oldalon mesterségesen kialakított feljáró vezet a várba. Lovasberény–Mihályvár kisvár területén négy alkalommal végeztünk feltárást.²⁰ A nagyvár területén jelenleg szőlőművelés

folyik, így jelentős felületet nem tudtunk kibontani (2. kép).

A feltárt terület nagysága kb. 3000 m². A felület kibontása során tisztázódott, hogy a kisvár legmagasabban fekvő részén a telep egyrétegű volt. A Ny-i és ÉNy-i alacsonyabban fekvő részeken azonban — ahol a kisvárat övező árok (sánc) húzódott — határozottan több települési szint volt megfigyelhető. Ez a tény úgy módosította feltevésünket, hogy a felső rész, régészetileg egy rétegben jelentkező, valamennyi jelenségét sem tekinthetjük egyidősnek. Azokat, az alsó részeken megfigyelhető periódusoknak megfelelően, a telep különböző időszakához köthetjük.

1. *Jelenségek.* — A felső platón, a kisvár DK-i felében csupán kerek és ovális gödrök találhatók (1–38. gödör). Ezeknek az elhelyezésében különösebb rendszert nem lehetett megfigyelni. Ez részben abból következett, hogy a gödrök nem egy-

¹⁹ Pesty F., Kéziratos Helységnévtár 1864–65. Apponyi Könyvtár.; Pósta B., Arch. Ért. 17 (1897) 304–317.; Brunner I., SzSz 1938. 83–86.; Gallus S., FA 1–2

(1939). 245.; Nováki Gy., Arch. Ért. 79 (1952) 10.

²⁰ F. Petres É., Arch. Ért. 92 (1965) 232.; Ua., Arch. Ért. 93 (1966) 292.

4. kép. Az árok fala az utólag bevágott gödrökkel

Рис. 4. Стена рва с ямами, вырытыми позднее

Fig. 4. Fossé avec les fosses postérieures

5. kép. Tűzhely az árok fölötti járószinten.

Рис. 5. Очар надо рвом

Fig. 5. Foyer du niveau au-dessus du fossé

korúak. Ezt erősíti a néhány egymást metsző jelenség is (5 a—c és 31 a—b gödör). A gödrök rendeltetése pontosan nem állapítható meg, közülük egyet biztosan tűzhely-gödörként (32. sz.) használtak, a 36. gödör pedig boltozott kemence fészke volt. A kisvár alacsonyabb teraszán, a vár külső vonalát követő (kb. 10 méter széles és 4 méter mély) árkot 30 méter hosszúságban bontottuk ki. Nyomvonalát tovább, egészen a földvár csúcsáig követtük. Feltételezésünk szerint az árok a kisvár északi oldalán is végig kísérhető lesz. Ezt valószínűvé teszik az északi oldalra húzott szelvény eddigi mélységi adatai is. Az árok átvágásakor nyert metszetekből az árok és a belső terület viszonya, a kisvár építéstörténetének folyamata volt leolvasható (3. kép). A telep legrégibb szakaszában készülhetett a körbefutó árok, s már ehhez az időszakhoz köthető a gödrök egy része. Az árok belső vonalán kibontott, néhány esetben kettősen alkalmazott cölöpsor, a telep felőli partot biztosíthatta. A feltöltődés folyamata jól követhető a metszetben. A töltődés különböző szakaszai szerint, az árok falában, különböző szinteken bevágott gödrök voltak megfigyelhetők (4. kép). Minden bizonynyal az árok használatának megszűnése után kerülhetett sor az egykori belső vonal közvetlen közelében épült jelenségek készítésére. Ebben az időben a telep egészen a domb széléig kihúzódhatott az egykori árok fölött. Ezt bizonyítják a betemetett árok fölött kialakult új járószinten épült, cserépalapozású tapasztott tűzhelyek is (5. kép).

Az árok belső, földvár felé eső vonalát ugyancsak gödrök kísérik. A felső plató gödör csoportja és az árok melletti gödørsor között elterülő, viszonylag nagy (400 m²) területen semmiféle jelenséget nem találtunk. Ez a rész lehetett a kisvár központi tere, amelyet a jelenségek körbefogtak. A kisvár területén, sem a platón sem az árok melletti jelenségek között, lakóépület nem került elő. A teret körbefogó részen mindössze két házat tártunk fel. Az egyik a plató északi oldalán he-

lyezkedett el. 6 m² nagyságú, nagyjából négyszög alakú, három sarkán lekerekített gödörház volt. A sarkokban cölöpök nyomait figyelhettük meg. Középen erősen töredezett ovális tűzhely maradványa került elő. A ház belső kiképzése a következő: a gödör körvonalát belül keskeny padka kísérte, ez és az egész belső tér tapasztott volt.

A kisvár déli sarkában, az árok belső oldalán került elő a feltárt terület másik épülete (6. kép). Alakja szabályos téglalap, hosszanti tengelye az árokkal párhuzamos. Mérete: 8,5 × 5,5 méter. A földbemélyített ház körvonala mentén négy nagyméretű cölöp nyomát lehetett rögzíteni. Ezek tarthatták az épület tetőszerkezetét. A gödör falai függőlegesek, a ház padlója egyenes kiképzésű volt. Az épület belsejében több, munkahelyre utaló jelenséget tártunk fel. Az északi sarokban egy mély lapos fenekű gödörben ovális alakú tapasztott tűzhely került elő. A tűzhelygödört négy kisebb cölöp fogta körül. Ezek feltételezhetően a tűzhelyet védő belső belső tetőszerkezetet tarthatták (a). Közvetlen mellette egy nagyobb méretű, közvetlenül a padlóra tapasztott, erősen kiegészített tűzhely állt (b). A ház nyugati oldalán egymásba csatlakozóan két teknősen kivájt gödör van. A dél felé eső gödör teknős oldalát vastagon kitapasztották, erősen átégett. Alján kicsiny, négyszög alakú mélyedés volt (c). A gödrök mellett a ház padlójára épített, vastagon tapasztott cserépalapozású padka került elő. A padkába több különböző alakú mélyedés volt, amely megítélésünk szerint a bronz nyersanyag-formák kiöntésére szolgált. A negatívok között piskóta-alak, gömbszelet és henger formák fordultak elő. A barrenöntő a használat során igen erősen átégett (e). Az épület délkeleti részén még egy ovális alakú, padlóra épített, vörösre égett tűzhely található (d). Közeliében a padlószint feletti töltelékföldben egy övkapocs öntőmintája került elő. A ház területéről ismerünk még egy öntőkanalat is. A jelenségek alapján tehát biztosan állíthatjuk, hogy az

épületet munkahelyként, valószínűleg öntőműhelyként használták.

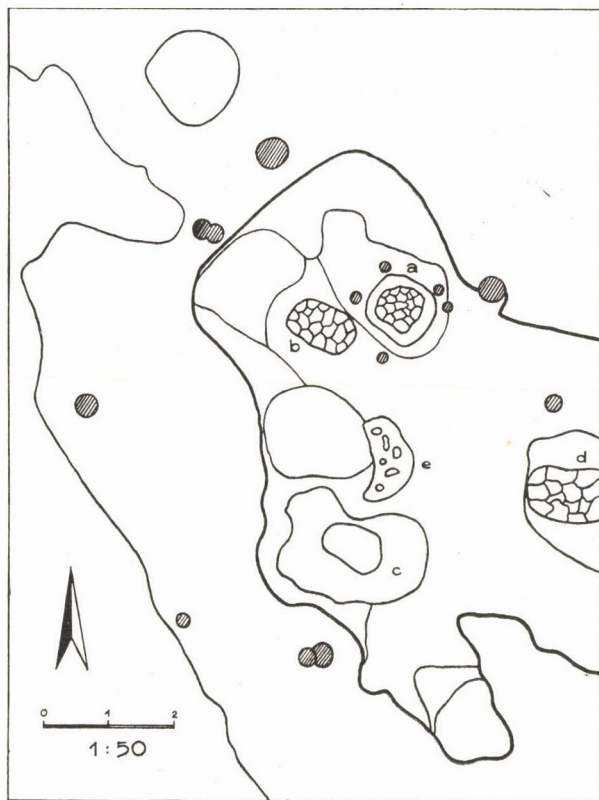
Az eddigi ásatások eredményeit összefoglalva úgy látjuk, hogy a Lovasberény—Mihályvár kisvár területe nem lakóhelyül szolgált. Az öntőműhely, a kisméretű kunyhó és a nagyszámú gödör mind azt bizonyítják, hogy ez a terület a telep gazdasági részét — munkahelyét — jelentette. Ez a feltevés közelebb vihet a nagyszámú gödör rendeltetésének megoldásához is. Nagy részük talán az építkezéshez és a kerámia készítéshez szükséges agyag-kitermelőhely lehetett. E mellett szólnak a 36. gödör boltozott kemencéjében in situ talált félkész agyagnehezékek is. Így az egyébként sem tágas nagyvár területét — ahol a lakórészt tételezzük fel — a nyersanyag kitermeléssel és az ezzel járó munkafolyamatokkal nem terhelték.

Bár a nagyvár régészeti nem feltárható, a DNy-i oldalán megkíséreltük egy ponton, az erődítés szerkezetének vizsgálatát. A 4×4 méteres szelvény és az átvágást célzó rábontás mindössze a terület peremén futó árok egy részét érte el. Az erősen pusztuló partoldalban már nem lehetett a védmű szerkezetét pontosan körvonalazni. A szelvényben, az árok belső oldalán, lakótelepre utaló — a kis területhez képest igen sűrűen — tűzhelyek, illetve tapasztott vermek kerültek elő. A nagyvár szerepére, rétegviszonyainak tisztázására a jövőben még újabb ásatásokat kívánunk végezni.

A két részből álló földvár itt megfigyelt, részenként eltérő használata — lakórész és gazdasági rész — talán a többi, hasonló felépítésű dunántúli vatyai földvár esetében is azonos lehetett. A kérdés végleges megoldása a földvárkutatók egyik későbbi feladata lesz.

2. *Leletanyag.* — A rendelkezésre álló leletanyag jelentős része a telephez tartozó gazdasági rész területéről került elő. Ennek megfelelően lényegesen szegényebb képünk van az itt élt lakosság anyagi kultúrájáról, mintha egy több rétegű, hosszú ideig lakott telep kisebb lakórészét tártuk volna fel. Ma még nem áll módunkban a leletek jelenségeként csoportosított elemzését adni, és a feltárások befejezése előtt nem lehet részletes tipológiai áttekintést sem nyújtani. Ezért a leletanyagból csak olyan sajátosságokra hívjuk fel most a figyelmet, amelyek a kultúra életén belül közelebb vihetnek a Lovasberény—Mihályvár használati idejének meghatározásához, a telep keletkezésének és élettartamának felvázolásához.

Feltétlen figyelmet érdemel néhány olyan edény-típus jelenléte, amely a telep használatának korát a vatyai kultúra legkorábbi időszakával hozza kapcsolatba. A korai mészbetétes leletek²¹ (7. kép I), anélkül, hogy a törzsanyag sajátos korai jellegét különösen hangsúlyoznánk — ennek a periódus-

6. kép. A bronzöntőműhely alaprajza

Рис. 6. План бронзолитейной мастерской

Fig. 6. Plan de l'atelier de fonderie de bronze

nak meglétét bizonyítják lelőhelyünkön. Hasonló, külső közvetett bizonyító anyag alapján határozható meg a leletanyag és a telep korának fiatalabb periódusa is. Az ÉNy-Dunántúlon, a korai mészbetétes időszakot követő, észak-dunántúli mészbetétes leletek lovasberényi előfordulása (7. kép. 3), a telep korának ezt a periódusát bizonyítják. Ha magát a vatyai leletanyagot tekintjük (7. kép. 4–10), ennek a fiatalabb periódusnak anyaga a kultúra klasszikus publikációkból ismert formakincséhez tartozik.²²

A telep életének megszűnése a leletanyagból nem olvasható ki. Az esetlegesen végbemenő történeti változások elsősorban a lakórészt érinthették, illetve ennek anyagában jelentkezhettek.

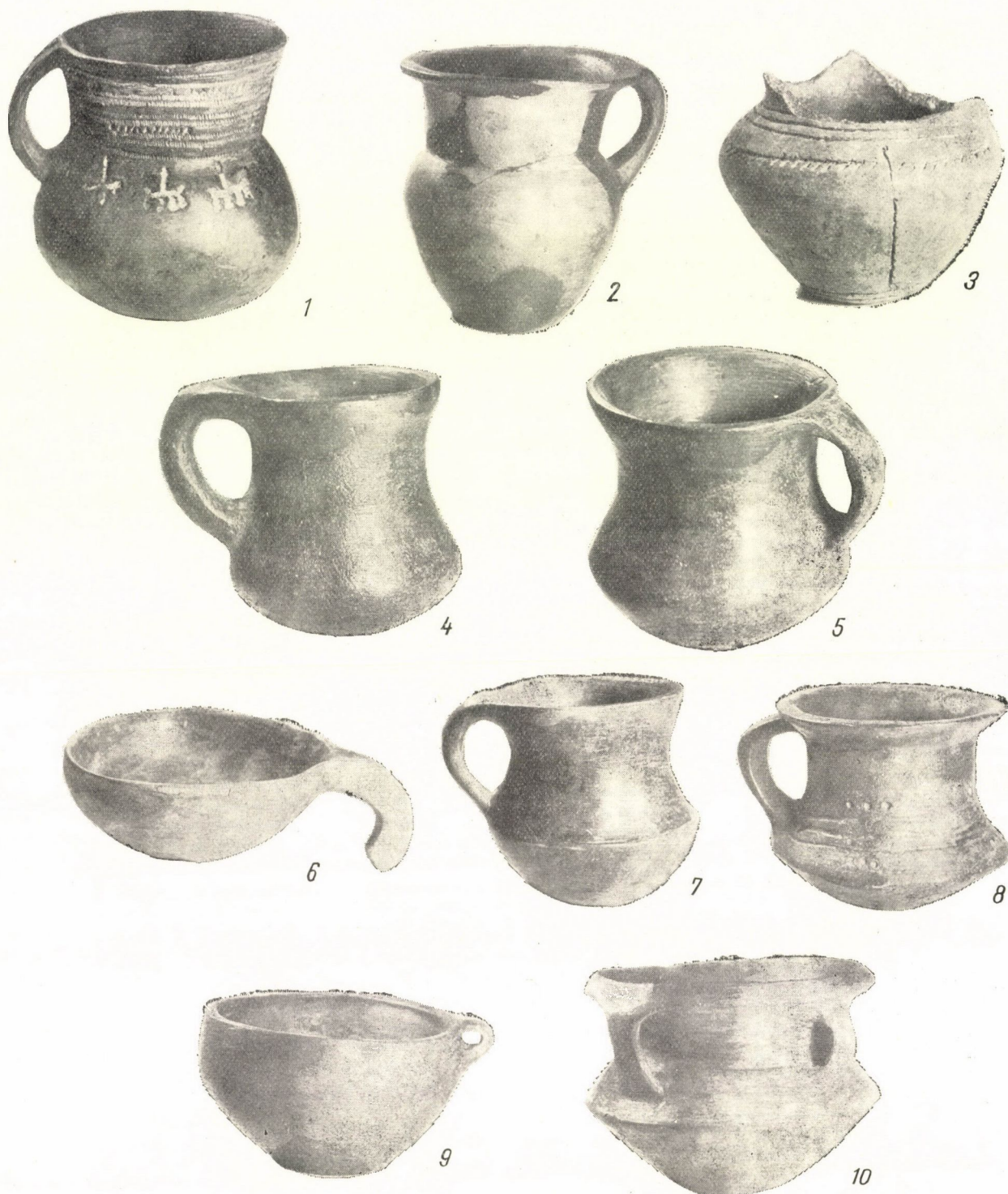
Lovasberény—Mihályvár feltárásánál tettünk kísérletet első ízben egy kisebb bronzkori egység teljes vizsgálatára. Az ásatás befejezésével nyílik majd lehetőség a részletes feldolgozásra. A lelőhely sajátos problémái — belső időrendi konklúziói és leletanyagának jellegzetességei — ezek után épülhetnek be a legmegfelelőbb formában a vatyai kultúra nyugati védelmi vonalának általános értékelésébe.

F. Petres Éva—Bándi Gábor

²¹ Bándi G., JPMÉ 1965. 61–74.; Ua., A mészbetétes edények népe észak-dunántúli csoportjának kialakulása és elterjedése. VMMK 1969. Sajtó alatt.

²² A vatyai kultúra periodizációját újabban Bóna István kísérte meg. Beosztásában Vatyai I–III, Késő-

vatyai-halomsíros fokozatokra bontja a leletanyagot. — Bóna I., AUB 3 (1961) 12–13, 20. Relatív időrendi táblázat. — Felosztásával szemben, egyelőre magunk részéről a kötetlenebbül értelmezhető korai — klasszikus — késői vatyai elnevezést használjuk.

7. kép. 1. M : 7,5. — 2. M: 11,2 cm. — 3. M: 5,5 cm. — 4. M: 6,3 cm. — 5. M: 7 cm. — 6. M: 3,2 cm. Szátm: 8 cm.
— 7. M: 7 cm. — 8. M: 5,8 cm. — 9. M: 10,5 cm. Szátm: 17,5 cm. — 10. M: 13,5 cm. Szátm: 19 cm.

Рис. 7. 1. Высота: 7,5 см. — 2. Высота: 11,2 см. — 3. Высота: 5,5 см. — 4. Высота: 6,3 см. — 5. Высота: 7 см. — 6. Высота: 3,2 см, диаметр венчика: 8 см. — 7. Высота: 7 см. — 8. Высота: 5,8 см. — 9. Высота: 10,5 см, диаметр венчика: 17,5 см. — 10. Высота: 13,5 см, диаметр венчика: 19 см

Fig. 7. 1. Haut.: 7,5 cm. — 2. Haut.: 11,2 cm. — 3. Haut.: 5,5 cm. — 4. Haut.: 6,3 cm. — 5. Haut.: 7 cm. — 6. Haut.: 3,2 cm. Diamètre de l'ouverture: 8 cm. — 7. Haut.: 7 cm. — 8. Haut.: 5,8 cm. — 9. Haut.: 10,5 cm. Diamètre de l'ouverture: 17,5 cm. — 10. Haut.: 13,5 cm. Diamètre de l'ouverture: 19 cm

EXCAVATIONS AT LOVASBERÉNY—MIHÁLYVÁR

Summary

The excavation of the fortified Vátya settlement at Lovasberény—Mihályvár was performed within the project of the research team, working on the problem of the earthwork system of the Vátya culture from 1958 on. Owing to its geographical situation, this people had an important part of intermediary between the contemporary groups of the Middle Bronze Age, living in the Great Plain, of the Transdanubian incrustated-pottery folk and of the Magyarád culture in Slovakia.¹⁻⁶ The settlement area of the culture was protected by a double row of earthworks from the west, and by a single one at its eastern, Great Plain border (Fig. 1). In the course of the research conducted for more than ten years, verifying excavations were carried out at nine sites of the defence system.¹⁰⁻¹⁸ Apart from these, the full unco-

vering of one earthwork seemed necessary. Our choice fell on Lovasberény—Mihályvár (Fig. 2.). Summing up the results of the excavations made in the area of the Little Castle up to the present, we think that this area did not serve as dwelling. The objects unearthed there (a casting-shed, a small-size house, numerous pits, fireplaces and stoves) prove that the Little Castle could be the economic centre of the settlement, a place for work. The Great Castle cannot be uncovered archaeologically, but smaller excavations done here revealed a densely populated dwelling place. Concluded from the chronological data of the finds known hitherto, the settlement was undoubtedly inhabited in the early and the classic periods of the Vátya culture²¹⁻²². (Fig. 7).

É. F. Petres—G. Bándi

A JÁSZBERÉNY—CSERÓHALMI KELTA TEMETŐ

Jászberény nyugati határrészén, a Zagyva kanyarlata közelében Cseróhalom a környék egyik legmagasabb pontja. Tengerszint feletti magassága: 112 m. Tövében ágazik el a Jászberényből Jászfelsőszentgyörgy, illetve Nagykáta felé vezető kövesút. A vastag homokréteget tartalmazó természetes homokhátra a történelem előtti időkben emberi kéz által kb. 1,30 m vastag fekete humuszos magasztást raktak. A mesterséges magasztás idejének meghatározásához támpontot nyújtanak, a kelta sírokon kívül, a temetőben előkerült 70 pilinyi, 2 bronzkori és 1 neolit sír. (Ennek részletezése nem a jelen közlemény feladata.) A 16. képen bemutatott fénykép azonban így is jól szemlélteti a halom tetején levő vastag és a szélek irányában fokozatosan elkeskenyedő humuszréteget. A fénykép ÉNY irányból, a Jászfelsőszentgyörgy felé vezető útról mutatja a Cseróhalmot, a régészeti ásatások színhelyét (17. kép). A Cseróhalomból a homok kitermelése már a XIX. században megindult, a Jászberényhez való közeli fekvése és a kövesútról történő megközelítési lehetőség előnyei miatt. A levéltári adatok szerint a jászberényi gimnáziumnak a múlt század nyolcvanas éveiben történő építkezéséhez már innen hordták a homokot.

Az 50-es évek elején Csalog József gyűjtött már be a Cseróhalom környékéről szórvány-anyagot. A homokkitermelés — 1957–59 között — igen erőteljesen megindult, akkor kezdtünk a leletmentési feladatok elvégzéséhez. 1957-ben a Cseróhalom ÉNY-i részének karéjszerűen kb. egyharmad része már hiányzott (16. kép). De a halom megmaradt részének egésze sem volt teljesen bolygatatlan. Felületét ugyanis még a múlt században is erdő borította. A századforduló táján folyó fakitermelés, a gyökerek kiásása, valamint a későbbi beásások nyomai a halom tetején még felismerhetők voltak.

A megindított leletmentés során 1957-ben 3 kelta sír került napvilágra,¹ 1958-ban újabb 13 sírt tártunk fel.² Az 1959-ben folytatott rendszeres leletmentő munkával pedig 80 sírt — köztük számos, a kelták előtt oda-temetkező későbronzkori, pilinyi temető sírját is feltártuk.³ A leletmentésekkel párhuzamosan folytatott egyéb gyűjtőmunka még további 18 sírt eredményezett. A Cseróhalomból származó 124 sír-együttesből a 70 pilinyi sír anyagát már közölték.⁴ Jelen dolgozatunkban a temető 50 kelta sírját írjuk le. A fent említett régibb és újabb, nagymérvű bolygatások nem tették lehetővé, hogy egy — a feltárt kelta temetőnél valószínűleg lényegesen nagyobb — késővaskori temető teljes egészében feltárássra kerüljön, minek során a bolygatott, megsemmisített részek sírjai is feltárhatók, és térképezhetők lettek volna. De a leletmentések során a szolnoki múzeumba bekerült kelta anyag gazdagsága, változatossága — köztük egyedülállóan szép leletek — feljogosít annak megállapítására, hogy a Jászberény—cseróhalmi kelta temető leletei egyik legjelentősebb kelta emlékanyagunk, s közreadása ezért szükséges. A leletmentések befejezését a terület nagyon bolygatott, illetve kimerült volta

indokolta. Az azóta folytatott időnkénti ellenőrzés ezt igazolta. Újabb lelet ugyanis már nem került elő a Cseróhalomról.

1. sír. Kerek sírgödör, M: 60, á: 70–80 cm, a gödörben:

1. *Urna*, korongolt, szürke, enyhén profilált hasú kónikus nyakkal, kihajló peremmel. M: 17, szá: 15,4, 7, fá: 8,6 cm (7. kép 1).

Az urnában kis tálka töredékei és csontok.

2. sír. Téglalap alakú, a lábvégnél lekerekített sírgödör, a másik vége a fejnél a homokfallyal együtt leszakadt, M: 140, h: 220, sz: 80 cm. Tájolása: ÉÉNY—DDK.

Hátonfekvő férfiváz. A temetés után nem sokkal megbolygatták. A korpuszt a lábvég felé húzták, így a fej és a bal kar leszakadt és bolygatatlanul a helyén maradt. A medencecsont a felső lábszárcsontokkal együtt lecsúszott a sírgödör lekerekített végéhez, de a bolygatás közben 20 cm-rel magasabbra is került. Az alsó lábszárcsontok összetörve jobbra a medencecsont mellett feküdtek. Bolygatatlanul az eredeti helyén találtuk a jobb alsókar és kéz csontjait, a felsőkarcsont azonban a könyökből a medence irányába volt átfordítva.

1. Fekete korongolt *cserépedény*, lapított tojásdad has, hengeres alacsony nyak, kihajló perem, kicsiny omphalos. M: 11, szá: 13,3, fá: 4,3 cm (7. kép 2; 13. kép 2). — A koponya mögött.

2. Kézzel formált, barnásszürke, behúzott peremű *kis tál*. Alján kis omphalos. M: 4,5, szá: 10,2, fá: 1,8 cm (10. kép 2). — A medencétől balra.

3. *Fenőkő*, sárgásszínű homokkőből, négyzetes átmetszetű, mindkét vége felé vékonyodik. H: 9,4, v: 1,9, Sz: 1,7 cm (1. kép 2). — A jobb könyöknél.

4. Egyenes hátú, széles, hegyes *vaskés* 3 darabra törve, keskeny hajló nyélnyúlványán a nyél farostjaival. H: 17,6, sz: 5,3 cm (1. kép, 1).

5. *Fibula* kerekátmetszetű vashuzalból hajlított töredékek. H: 7,1 cm (1. kép 3). — A melltájékon, a fenőkő közelében.

6. Állati csontok a koponyától jobbra.

3. sír. A sírgödör nem rajzolódott ki. M: 100 cm. A 2. sírra temették rá, annak bolygatása után. Tájolása: ÉK—DNy.

Hátonfekvő, gyenge megtartású váz. 1–2 éves gyermek.

Melléklet nélkül.

11. sír. Feldult sír, megközelítőleg négyzet alakú beásás. M: 100 cm. A sírban emberi koponya töredéke és néhány szétszórva fekvő emberi hosszúcsont. A csontok egy részén vastag mészréteg.

1. Néhány, korongolt *cseréptöredék* szétszórva.

2. Állati csontok töredékei.

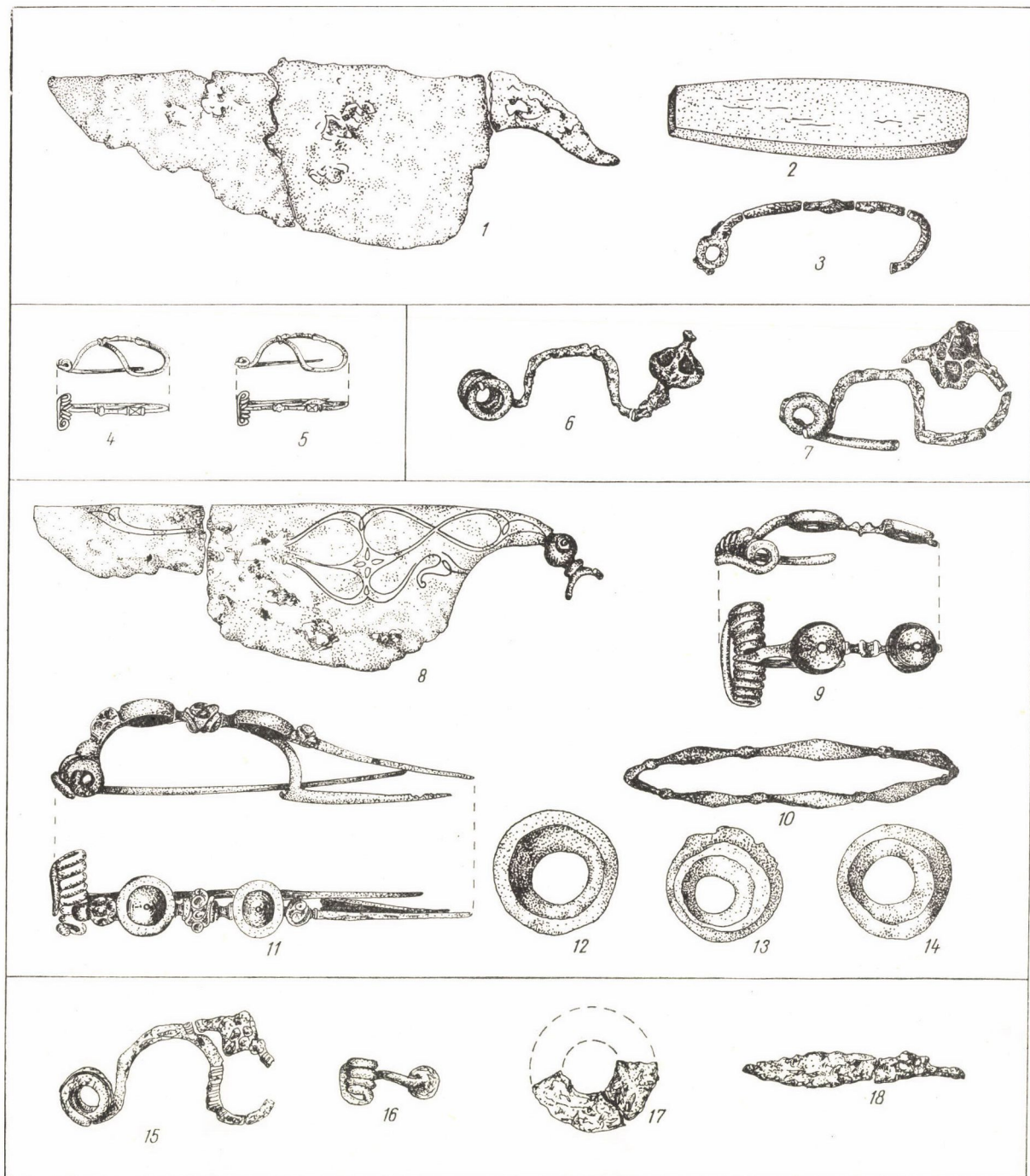
⁵ A továbbiakban is használt rövidítések: M: mélység, illetve — értelem szerint — magasság, á = átmérő, szá = szájmérő, fá = fenékátmérő, tá = talpátmérő, h = hosszúság, sz = szélesség, v = vastagság. A rajzok elkészítéséért Vaday Andreának tartozom köszönettel,

¹ Kaposvári, Gy., Arch. Ért. 85 (1958) 201.

² Ua., Arch. Ért. 86 (1959) 200.

³ Ua., Arch. Ért. 87 (1960) 231.

⁴ Csalog Zs.—Kemenczei T., Arch. Ért. 93 (1966) 65–97.

1. kép. Jászberény – Cserőhalom. 1–3. 2. sír. – 4–5. 12. sír. – 6–7. 16. sír. – 8–14. 17. sír. – 15–18. 23. sír
 Рис. 1. Ясберень–Черёхалом. 1–3. 2-ая могила. – 4–5. 12-ая могила. – 6–7. 16-ая могила. – 8–14.
 17-ая могила. – 15–18. 23-ья могила
 Fig. 1. Jászberény – Cserőhalom. 1–3. Sép. n° 2. – 4–5. Sép. n° 12. – 6–7. Sép. n° 16. – 8–14. Sép. n° 17. –
 15–18. Sép. n° 23.

12. *sír.* Feldúlt vagy szórthamvas *sír.* Nagyjából négyzet alakú. M: 80, h: 75, Sz: 75 cm. Emberi csont nem volt a gödörben.

1. *Urna*, barnásszürke, korongolt. Élesen profilált váll, kónikus nyak, kihajló perem. A váll fölött, alatt és a fenék körül egy-egy körbefutó besímitott vonal. M: 15,4, szá: 17, fá: 8,1 cm (7. kép 3; 14. kép 1).

2.–3. *Bronzfibulák.* Külsőhúros, pseudo LT II-típusú. M: 3,6, sz: 1,6 cm (1. kép 4–5).

4. *Csésze*, szürkére égett, korongolt, igen rossz megtartású gömbölyded has, a beszűkülő nyakon enyhén kihajló perem, lapos fenék. M: 8, szá: 7, fá: 5 cm.

5. Szürke, kézzel formált, igen rossz megtartású *kis tal* töredékei. M: 2,5, szá: 11, fá: 8 cm.

6. *Állati csontok*, közte egy disznó-állkapocs.

13. *sír.* Téglalap alakú, a lábvégnél lekerekített sírgödör. M: 105, h: 160, sz: 66 cm. Tájolása: DK–ÉNy. A felsőtest nyújtott, hátonfekvő helyzetben, a lábak térdben enyhén behajlítva, jobb felé zsugorítva.

1. *Csésze*, barnásfekete, korongolt, alacsony gömbölyded has, az enyhén beszűkülő nyak fölött duzzadt perem. A has függőlegesen seprűzött. M: 8,4, szá: 10,1, fá: 7,4 cm (8. kép 6; 14. kép 4). – A térdtől balra.

2.–3. *Vasfibulák* töredékei, kerekátmetszetű huzalból, igen rossz megtartású. A mell táján.

4. *Állati csontok*, az edény mellett.

14. *sír.* A sírgödör nem rajzolódott ki. M: 80 cm.

Hanyattfekvő, 3–6 éves gyermek csontváza: igen rossz megtartásban. A váz tájolása: ÉK–DNy.

Melléklete nem volt.

15. *sír.* A sírgödör körvonala kivehetetlen volt. M: 80 cm.

Hátanfekvő gyermek csontváza, bolygatott. Eredeti helyén csak a lábcsonatok. Tájolása: D–É.

Melléklet: nincs.

16. *sír.* Téglalap alakú sírgödör, a lábvégnél a homokfallyal együtt leszakadt, ezért a hosszmérete bizonytalan. M: 185, sz: 60, h: kb. 180 cm. Tájolása: DK–ÉNy.

Hátanfekvő nyújtott váz, a sírgödörben átlós irányban feküdt, a lábak a jobb oldali falhoz szorultak, hogy a mellékletek balról elférjenek. A kezek zárva a test mellett, a fej balra néz.

1. Korongolt, nagyobb méretű *fazék* töredékei. – A térdtől balra.

2. *Tál*, fekete korongolt. Beszűkülő nyak, enyhén kihajló perem, lapos fenék. M: 8, szá: 24,4, fá: 10 cm (8. kép 1).

3–4. *Fibulák*, kerekátmetszetű vashuzalból, nagy gombbal a lábán, erősen töredékes. H: 7,5, ill. 7,1 cm. Fejátm: 1,8, ill. 2,2 cm (1. kép 6–7). – A fibulák a koponyatetőnél, illetve a bal bokánál voltak.

5. *Állati csont*, a tál mellett.

17. *sír.* A homokbánya kitermelésekor a homokfallyal együtt leszakadt hamvasztásos *sír.* A sírgödör és a méretek nem állapíthatók meg. A leszakadt homoktömegben azonban csaknem épségben megmaradt egy nagyméretű urna és benne az alábbi átégett mellékletek, valamint apró csonttöredékek.

1. *Urna*, fekete, helyenként foltos téglaszínű, tojásdad formájú, korongolt, lágy profilú vállal, kihajló peremmel és alján omphalos. A külső felületén körbefutó árkokkal keretelt, öt sorban hullámvonalas besímitott díszítés, és keretelt, körbefutó sávon pontkörökből, illetve félköröcskékből álló, bepecsételt összetett díszítő motívumok. M: 37,4, szá: 18,6, fá: 12,3 cm (6. kép 1; 12. kép).

2. *Ivókürt*, rhyton, bronz ötvösmunka. Egy lemezből forrasztott, csőszerű fantasztikus tarajos állatfejjel. A fej rész égéstől erősen deformálódott. A nyitott száj szélén sok apró fog nyomai. Az orrlyuktól hátrafutó, fokozatosan nagyobbodó taraj ívelten kiemelkedik, helyenként áttört díszítésű csúcsait kis gömböcskék hangsúlyozzák.

A nyaktón nyitott, kiszélesedő végű torques gömbökkel, pont- és ékszerű bevágásokkal díszített. A nyaktő pikkelymintás, csúcsban elvékonyodó részén – szegecs-

lyuk. A pikkelymintás nyaktő töredékes másik része is ívelt keresztmetszetű, kör alakú tárgyhoz illesztés céljából.

A csőszerű nyakrésznek az égéstől megromlott alsó részén rövid lábnak az indulása figyelhető meg.

Az állatfej hossza: 21,2 cm, a nyak vastagsága: 1,2 cm, a torques átmérője: 1,6 cm (5. kép 1 és rekonstrukció; 11. kép 5: plexiányagon – kiállítási célra – rekonstruálva. A fényképes és a rajzos rekonstrukció egybevetése azt mutatja, hogy a taraj kezdetben nem, csak a nagyobb íveknél áttört díszű).

A rhyton szája bronzlemezről formált, kihajló peremű karika, négy kiugró, stilizált, áttört díszítésű merevítő lábbal, a végein egy-egy bronzszegeccsel. A kihajló peremű szájrész csőszerűen beforduló része úgy van kiképezve, hogy alkalmas legyen a szaru elvékonyodó peremére történő illesztésre. A kürt szájrémét így belülről és kívülről egyaránt U-alakban a bronz szájrész merevíti. Szájátmérő: 7,3 cm, a stilizált lábak hossza: 4,8 cm (5. kép rekonstrukciója; 11. kép 5).

A rhyton törzséhez tartozik két darab ívelt keresztmetszetű, szegeccselhető, stilizált, körökkel áttört pánt töredéke, valószínűleg a felfüggesztés céljára. H: 5,7 és 5,1 cm, sz: 3,3 és 2,7 cm (5. kép rekonstrukciója; 11. kép 5).

A rhyton bronzai egymáshoz tartozóságának felismerését megkönnyítette az, hogy egy urnában kerültek elő. A szájniylást díszítő, szájrész lábain levő szegecs mérete azt mutatta, hogy vékony, szilárd anyaghoz voltak szegecselve. Az egyes részek köralakja csőszerű kürtre utal. A szájrész stilizált, áttört díszet, ívelt vonalai és a taraj áttört, ívelt motívuma is az összetartozás mellett szólnak. Az egyes részek arányosításából rekonstruálni lehetett nemcsak a rhyton hosszát (42 cm), hanem azt is, hogy a bronzok egy szarukürtre voltak erősítve. Ezt igazolja az is, hogy a szaru elvékonyodó, tömör részénél levő sárkányfej égett és deformálódott legjobban. A szájrész pedig – ahol a jól égő szaru a legvékonyabb – csaknem teljesen sértetlen maradt.

A rhyton fejének és szájrészének megoldása függesztést nem tesz lehetővé. Így kézenfekvőnek látszik az ívelt, áttört, stilizált, szögeccselhető lemezeknek a felhasználása az ivókürt felfüggesztésére, s egyben az ivókürt közepének díszítését is szolgálta. Az ivókürt középső részén két függesztő pánt lehetett. Ezt bizonyítja az, hogy a pántok töredékei nem látszanak egybetartozónak, valamint az, hogy sem a sárkányfejénél, sem a szájrészénél nem találjuk a felfüggesztés másik helyét. Ezzel egybehangzóak a két, az ivókürtök közepén elhelyezett felfüggesztési ponttal rendelkező analógiák.

Kézenfekvőnek látszik az a feltevés is, hogy a bronzveretekkel díszített rhyton szabadon maradt szaru felületét karcolt, vagy más minta borította. Ezt azonban a szaru teljes elégeése következtében nem bizonyíthatjuk.

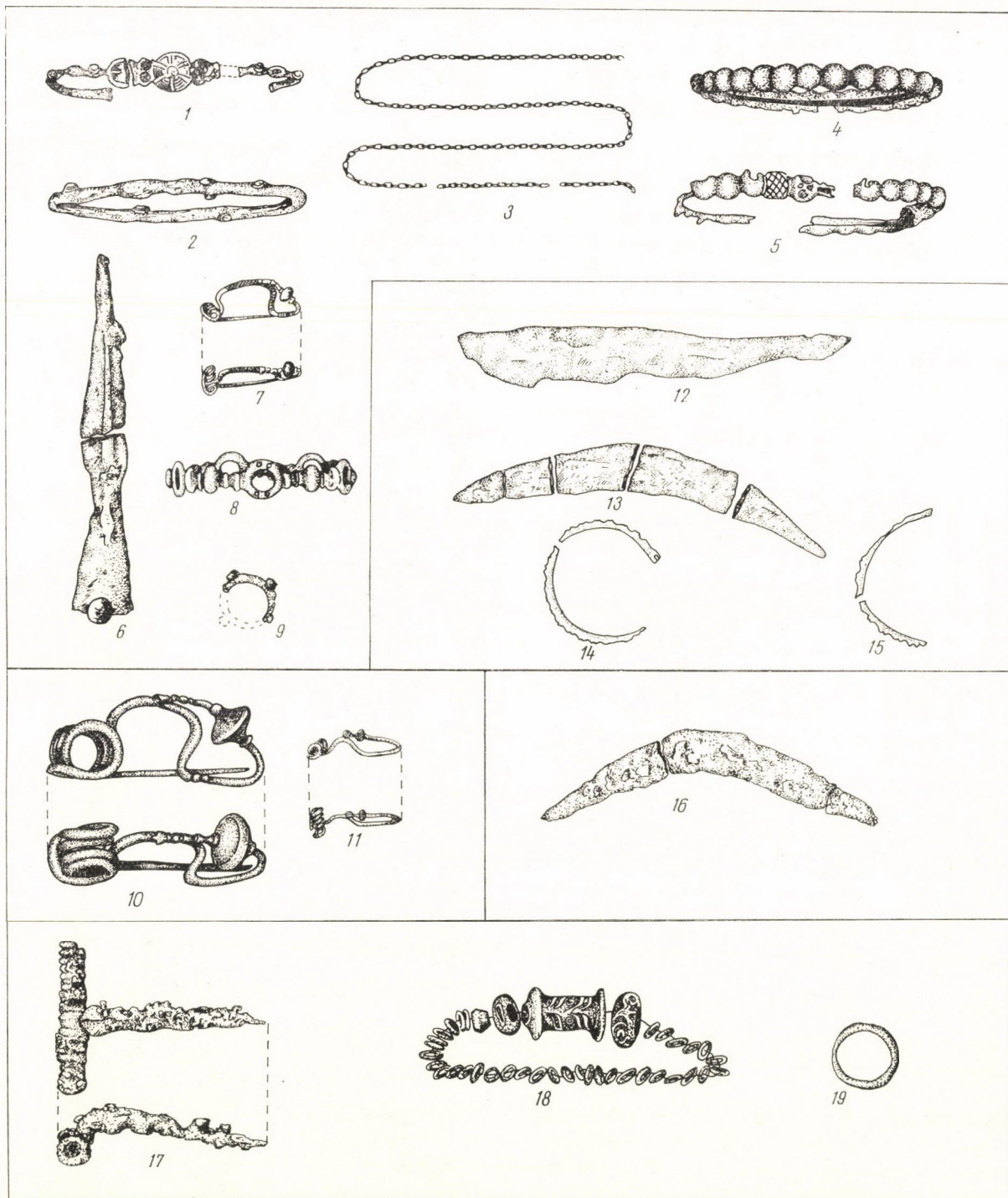
A fantasztikus állatfejes rhyton az égéstől megmaradt részletei így is egyedülálló lelet nemcsak a Jászberény–csoróalmi kelta temetőben, hanem a kelta emléktárhelyen is.

3. *Kés*, egyenes hátú, széles, hegyes vaspengé két darabra törve. Az ívelten lehajló nyélrészre díszes gömböcskékből és karikából áll. Mindkét lapját stilizált halhólyagos minta díszíti. Az égetés, illetve a korrózió a díszítés egy részét megsemmisítette, de a megmaradt részekből arra következtethetünk, hogy az egész felület mindkét oldalon díszített volt. H: 17,8 cm, sz: 5,1 cm (1. kép 8; 11. kép 2).

4. Külsőhúros, nagy *bronzfibula* töredéke, hátán két félgömb alakú csésze, közöttük egy díszített hengeres csomóval, közepén nyeregyszerű beívelődéssel. A töredék hossza: 7 cm, sz: 3,3 cm (1. kép 9; 11. kép 3).

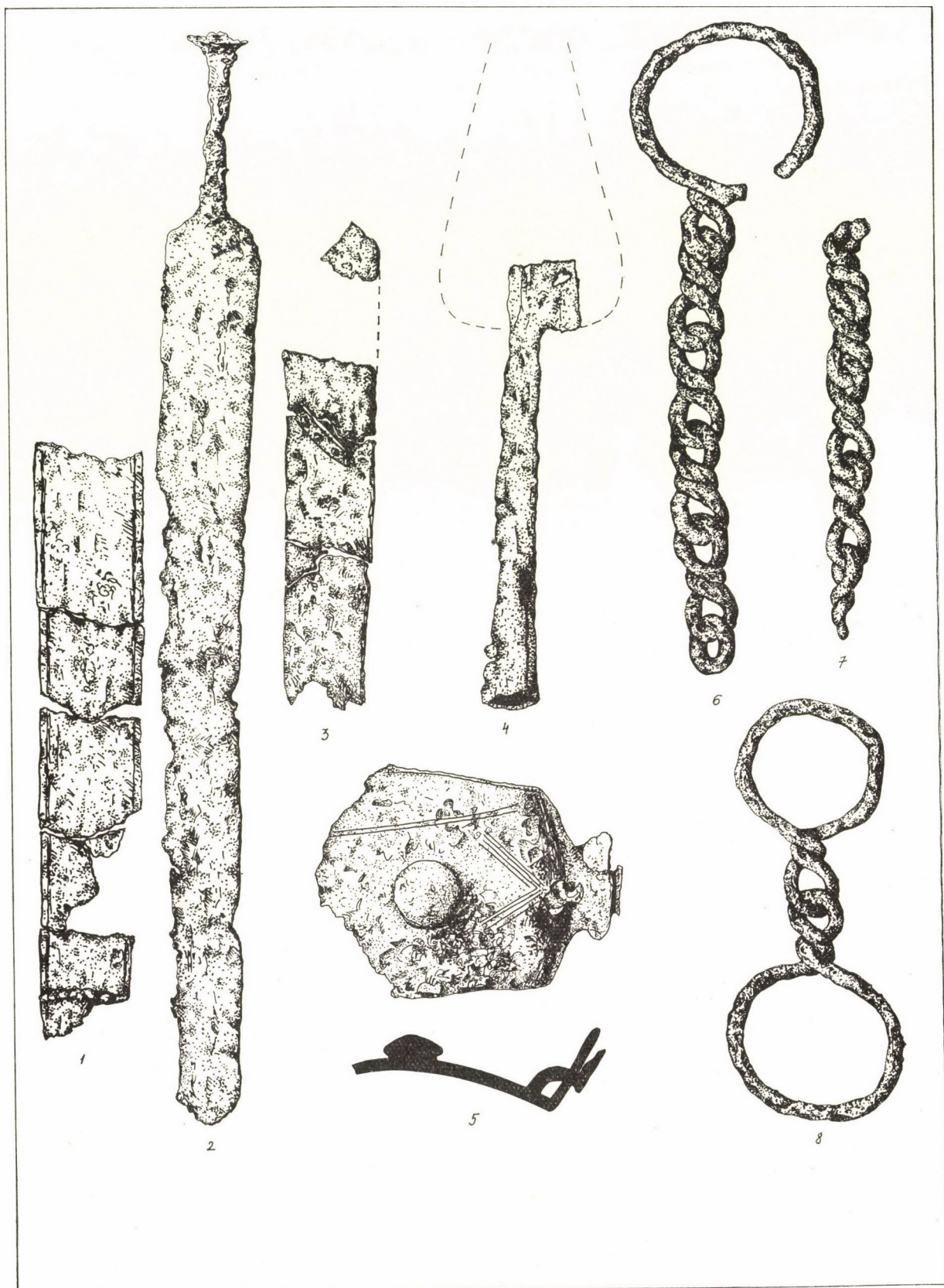
5. Külsőhúros, nagy *bronzfibula*, a hátán levő két, félgömb alakú csészét közepén egy díszített, gömbölyded nagy csomó és két szélén egy-egy kisebb díszes gomb fogja közre. H: 13,7 cm, és a rekonstruált szélessége: 3,8 cm (1. kép 11; 11. kép 1).

6. *Karperec*, kerek zárt karika, testén négyszögletes metszetű megvastagodások és gömbölyded dudorok váltakoznak. A: 9,5 cm (1. kép 10; 11. kép 4).

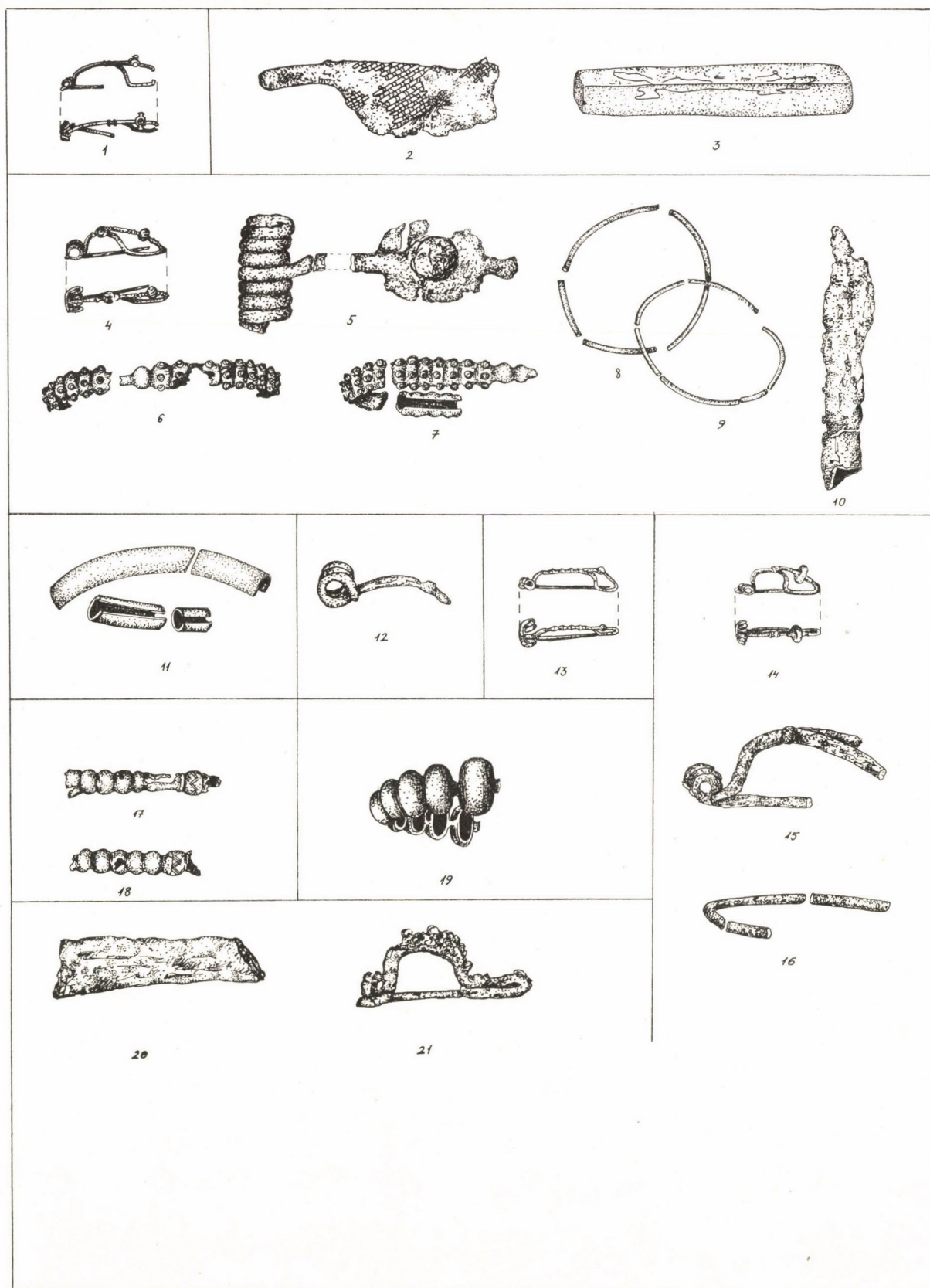

2. kép. Jászberény—Cserőhalom. 1—9. 29. sír. — 10—11. 30. sír. — 12—15. 36. sír. — 16. 39. sír. — 17—19. 53. sír
 Рис. 2. Ясберень—Черёхалом. 1—9. 29-ая могила. — 10—11. 30-ая могила. — 12—15. 36-ая могила. — 16.
 39-ая могила. — 17—19. 53-ья могила

Fig. 2. Jászberény—Cserőhalom. 1—9. Sép. n° 29. — 10—11. Sép. n° 30. — 12—15. Sép. n° 36. — 16.
 Sép. n° 39. — 17—19. Sép. n° 53

3. kép. Jászberény—Cseróhalom. 1—5. 49. sír. — 6—8. 118. sír
 Рис. 3. Ясберень—Черёхалом. 1—5. 49-ая могила. — 6—8. 118-ая могила
 Fig. 3. Jászberény—Cseróhalom. 1—5. Sép. n° 49. — 6—8. Sép. n° 118

4. kép. Jászberény—Cserőhalom. 1. 54. sír. — 2–3. 55. sír. — 4–10. 57. sír. — 11. 60. sír. — 12. 66. sír. — 13. 111. sír. — 14–16. 108. sír. — 17–18. 121. sír. — 19. 115. sír. — 20–21. szórvány

Рис. 4. Ясберень—Черёхалом. 1. 54-ая могила. — 2–3. 55-ая могила. — 4–10. 57-ая могила, 11. 60-ая могила. — 12. 66-ая могила. — 13. 111-ая могила. — 14–16. 108-ая могила. — 17–18. 121-ая могила. — 19. 115-ая могила — 20–21. случайные находки

Fig. 4. Jászberény—Cserőhalom. 1. Sép. n° 54. — 2–3. Sép. n° 55. — 4–10. Sép. n° 57. — 11. Sép. n° 60. — 12. Sép. n° 66. — 13. Sép. n° 111. — 14–16. Sép. n° 108. — 17–18. Sép. n° 121. — 19. Sép. n° 115. — 20–21. Trouvaille isolée

7–9. Ismeretlen rendeltetésű, kónikusan átfúrt *vaskorongok*. A: 3,5–3,9 cm v: 1–1,4 cm (1. kép 12–14; 11. kép 6–8).

10. *Fenőkő*, szürke színű, finomszemcsés homokkőből, téglalapát metszetű. H: 12,3, sz: 4,4, v: 1,7 cm.

11. *Vastöredékek*, szögletes átmetszetű karika részei igen rossz megtartásban.

18. *sír*. A sírgödör körvonala nem volt megállapítható. M: 80 cm.

1. *Urna*, foltos szürke, korongolt, gömbölyded hasú magas, szűkülő nyakkal, lágy profilú pereme hiányzik, alján omphalos. Oldalán körbefutó, vízszintesen besimított vonalak, helyenként kötegben. M: kb. 30 cm, a nyakátm.: 15,3 cm, há: 33, fá: 13,3 cm (6. kép 3).

2. *Tál*, foltos, világos szürkére égett, korongolt, a profilált váll és a beszűkülő nyak fölött kihajló perem alján omphalos. M: 4,4, szá: 11,9, fá: 5 cm (8. kép 2; 14. kép 2).

19. *sír*. A sírgödör alakját nem lehetett megállapítani. M: 90 cm.

1. *Urna*, világos szürke, korongolt, tojásdad alakú, enyhén profilált, a magas gyűrűs nyak fölött kihajló perem. A fenéken gyűrű alakú homorulat. M: 23,2, szá: 16,3, fá: 10,4 cm (9. kép 1).

21. *sír*. A sírgödör széleit a homokfal omlása miatt nem tudtuk megállapítani.

1. Sárgás színű, korongolt *edény*. Erősen profilált forma, a különváló kónikus nyak fölött kihajló perem. Alján omphalos. M: 9,1, szá: 10, há: 13,7, fá: 4 cm (7. kép 4).

23. *sír*. A sírgödör alakja és mérete nem ismert.

1. Külsőhúros nagy gombos lábú *vasfibula*, kerek átmetszetű huzalból. Törött és töredékes állapotban. H: 6 cm (1. kép 15).

2. Külsőhúros kis *vasfibula* töredéke. H: 2,3 cm (1. kép 16).

3. Lapos *vaskorong*, kerek vaslemezből, közepén nagy, kerek lyukkal. Á: 3,9 cm (1. kép 17).

4. *Vaskés*, kicsiny, hegyes, nyelnyúlványos penge, két darabban. H: 6,8, sz: 1 cm (1. kép 18).

5. Kihajló peremű edényke töredékei, igen rossz megtartásban.

24. *sír*. Nagyjából négyszög alakú sírgödör, szélessége: 90 cm, M: 220 cm. Szokatlanul mély.

A gödörben égett emberi csontok apró töredékei. Melléklet nélkül.

25. *sír*. A sírgödör alakja alig rajzolódott ki. Nagyjából téglalap alakú. M: 80 cm. Tájolása: ÉÉK–DDNy. Hátonfekvő, nyújtott, idősebb nő váza rossz megtartásban. A kezek a medencén összezárva, de a balkéz ujjperecei a combosont mellett. A bal kulcesont a bal bokánál. Az alsó állkapocs a jobb boka táján. A csontváz mérhető hossza: 145 cm.

Melléklet nem volt a sírban.

26. *sír*. Téglalap alakú sírgödör. M: 170 cm, sz: 80, h: 170 cm. Tájolása: DK–ÉNy.

Térdtől felfelé a sirt még a kelta korban megbolygatták. Ezt a töltelékföld kétféle színe is pontosan jelzi. A sírablás következtében a sírgödör szélessége a feje végen 90–115 cm. Csak a két alsó lábszár maradt a helyén, s ezeken kívül – egy kulcesont – másodlagos helyen.

A mellékletek töredékei a feldúlt részen szétszórva.

1. Foltos szürkére égetett, korongolt, kihajló peremű nagyobb *cserépedény* töredékei.

2. *Edényfül*. Téglaszínű *cserépedény* félkörkeresztmetszetű fülnék töredéke. Sz: 1,3 cm.

3. *Vasfibula* töredéke, igen rossz megtartásban.

4. Állati csontok.

27. *sír*. Téglalap alakú sírgödör. M: 100, h: 120, sz: 80 cm. Tájolása: K–Ny.

Hátonfekvő, nagyrészt teljesen elkorhadt, rossz megtartású gyermekvázból csak vékony koponyacsontok, tejfogak és néhány hosszúcsont volt felismerhető.

1. *Tál* töredékei, szürkésfekete, szűknyakú, korongolt – balra, a combosont magasságában.

2. *Cserépedény* töredékei. Kívül szürkésfekete, belül vöröses, vékonyfalú, korongolt, enyhén profilált, beszűkülő nyak, kihajló perem. Igen rossz megtartásban, szinte szétporladva. – Az alsó lábszártól jobbra a homokot vörösré színezte.

3. Apró *vasdarabok*, a melltájékon.

28. *sír*. Bolygatott sír, a gödör alakja nem volt megállapítható.

A csontvázból csak a medence töredéke és egy combosont maradt másodlagos fekvésben. Férfi (?).

A mellékletek maradványai a sírgödörben szétszórva.

1. *Csésze*, szürke, korongolt. Profilált váll, szűk nyak, gyűrűvel, kihajló peremmel. Alján omphalos. M: 7,4, szá: 9,3, fá: 6,4 cm (7. kép 5).

2. Nagyobb *urna* 6 db töredéke, szürkésfoltos fekete, korongolt. A beszűkülő nyak fölött kihajló perem.

3. *Tál* töredékei, fekete, korongolt, vállas forma, kihajló peremmel (10. kép 7).

29. *sír*. Téglalap alakú sírgödör. M: 100, h: 200, sz: 120 cm. Tájolása: DK–ÉNy.

A sírgödör ÉK-i felében hátán fekvő gyermekcsontváz. A karok zárva, a fej kissé jobbra néz.

1. *Urna* töredékei, korongolt, nagyméretű, szürke, igen rossz megtartásban. – A sírgödör DNY-i részében, a váll magasságában.

2. *Lánc*, lapos bronzhuzalból formált, kis ovális karikából. H: 36 cm (2. kép 3). – A nyak alatt és fölött több sorban.

3. Pecsétlősvégű *karkötő* töredékei, kerek átmetszetű vaskarika, teste tagolt. Á: 8,2, sz: 1,3 cm (2. kép 1). – A bal felső karon.

4. Duxi típusú *bronzfibula*, kerek metszetű bronzhuzalból magas hátú, külsőhúros. H: 3,3, sz: 1,3 cm (2. kép 7). – A bal vállon.

5. *Vaskarperec*, kerek átmetszetű zárt vaskarika. Á: 8, v: 0,6–0,8 cm (2. kép 2). – A mellen.

6. *Bronzkarkötő*, öntött, öt gyűrűszerű taggal és köztük egy-egy nagyobb, két-két kisebb félgömbös dudorral tagolt (a bronz öyláncoknál használt megoldáshoz hasonló) zárt karika. Á: 6,4 és sz: 1,4 cm (2. kép 8). – A bal alkaron.

7. *Vaslándzsza* töredékei, keskeny hegyes vaslemez, szegeccsel átütött köpűvel. H: 11,8 cm (2. kép 6).

8–9. *Lábperec*, bronzlemezről, belül gyantával kitöltött, külső oldalán dudorokkal tagolt. Az egyik csaknem ép, a másik öt darabban. Á: 7,4, v: 1 cm (2. kép 4–5). – Az alsó lábszárcsontokon.

10. *Gyűrű töredéke*, kerek átmetszetű, vashuzalból formált karika. Á: 2,3 cm (2. kép 9).

30. *sír*. Téglalap alakú sírgödör, bolygatott, illetve feldúlt. Tájolása: K–Ny.

A gödör keleti részén koponya maradványai, valószínűleg K–Ny-i tájolású nyújtott váz feküdt a sírban.

1. *Tál* töredékei, foltos világosszürke, korongolt, profilált vállú, a nyakon kihajló perem (10. kép 9). – Délen a váll magasságában.

2. Gombos lábú *bronzfibula*, kerek átmetszetű huzalból, nagyméretű, külsőhúros, visszahajtott lábán nagy gomb. H: 7, sz: 2,6 cm (2. kép 10). – A nyak táján.

3. Kis *bronzfibula* töredéke, kerek átmetszetű vékony huzalból, külsőhúros visszahajtott lábán kis gomb. H: 3, sz: 0,9 cm (2. kép 11). – A hastájékon.

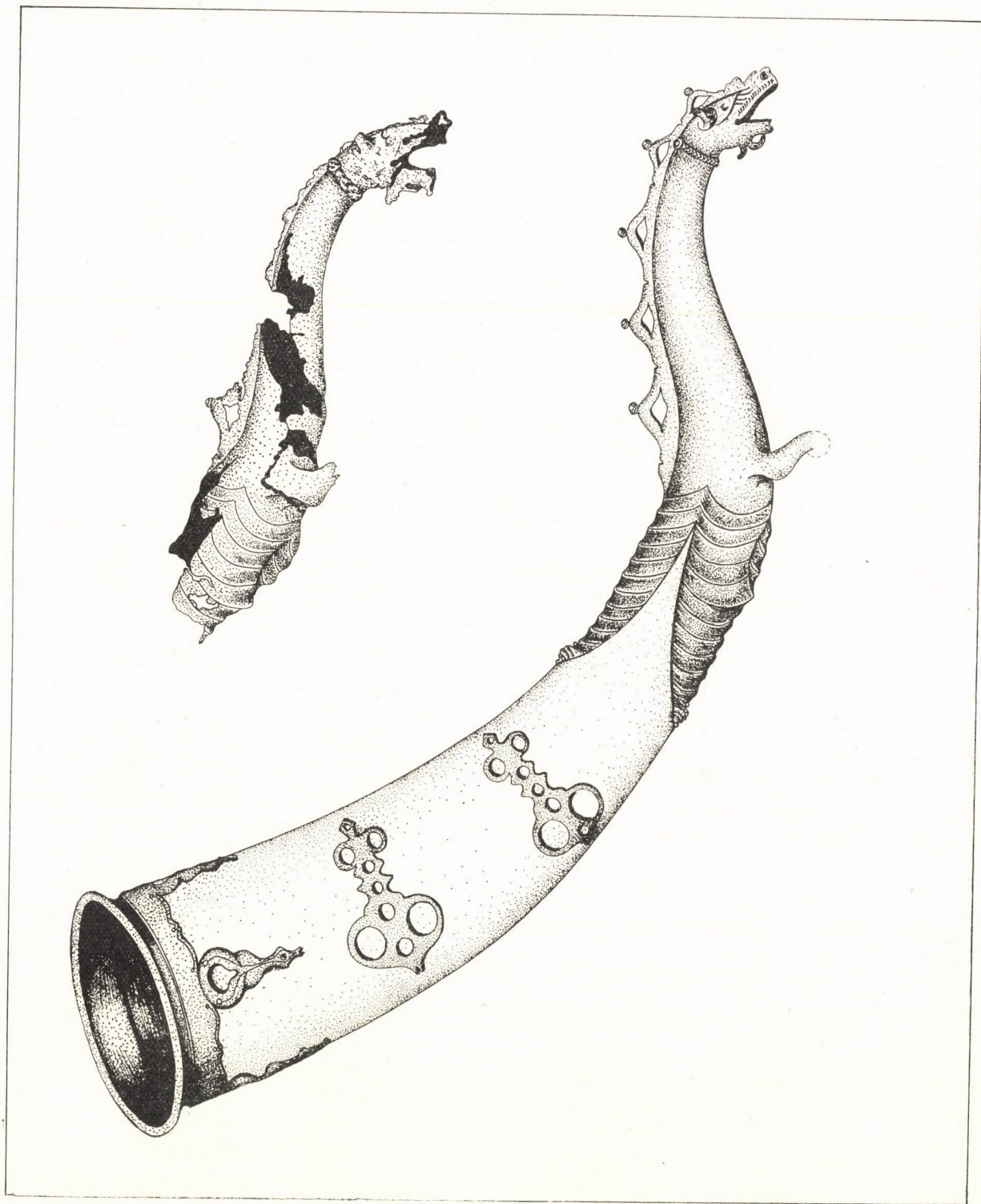
35. *sír*. Bolygatott sír, jelenkori beásás mgsemmisítette. M: 20 cm.

A vázból mindössze egy koponyatöredék és egy hosszú csont töredéke maradt meg. Így a váz tájolása és fekvése kivehetetlen.

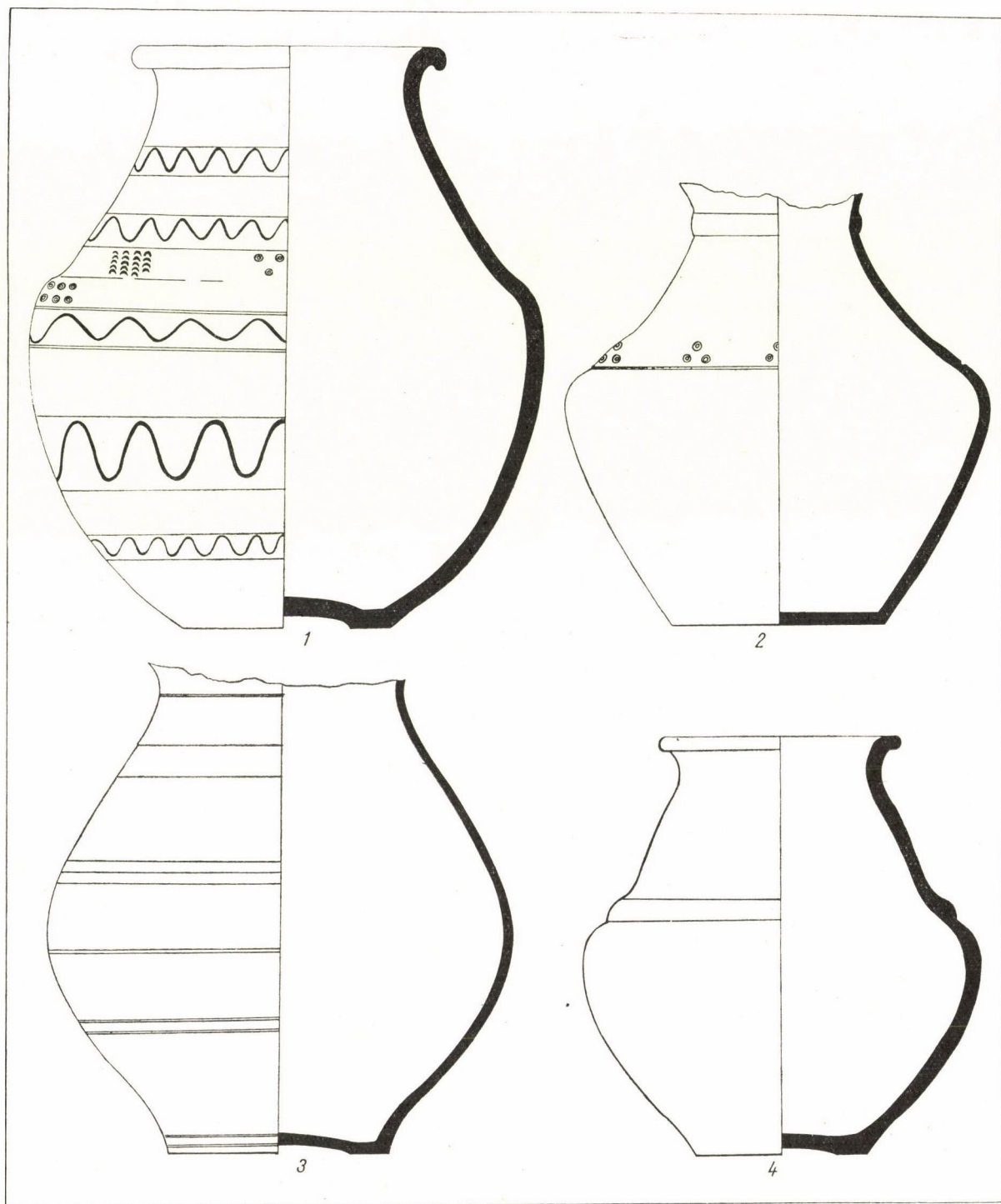
Melléklet nélkül.

36. *sír*. Lekerekített, téglalap alakú sírgödör. M: 175, h: 168, sz: 85 cm. Tájolása: DK–ÉNy.

Hátonfekvő, rossz megtartású gyermekváz, tejfogakkal. A gödör ÉK-i felében feküdt. Hossza koponyatetőtől térdéig 83 cm. A sír földjében 1 m mélyen állati

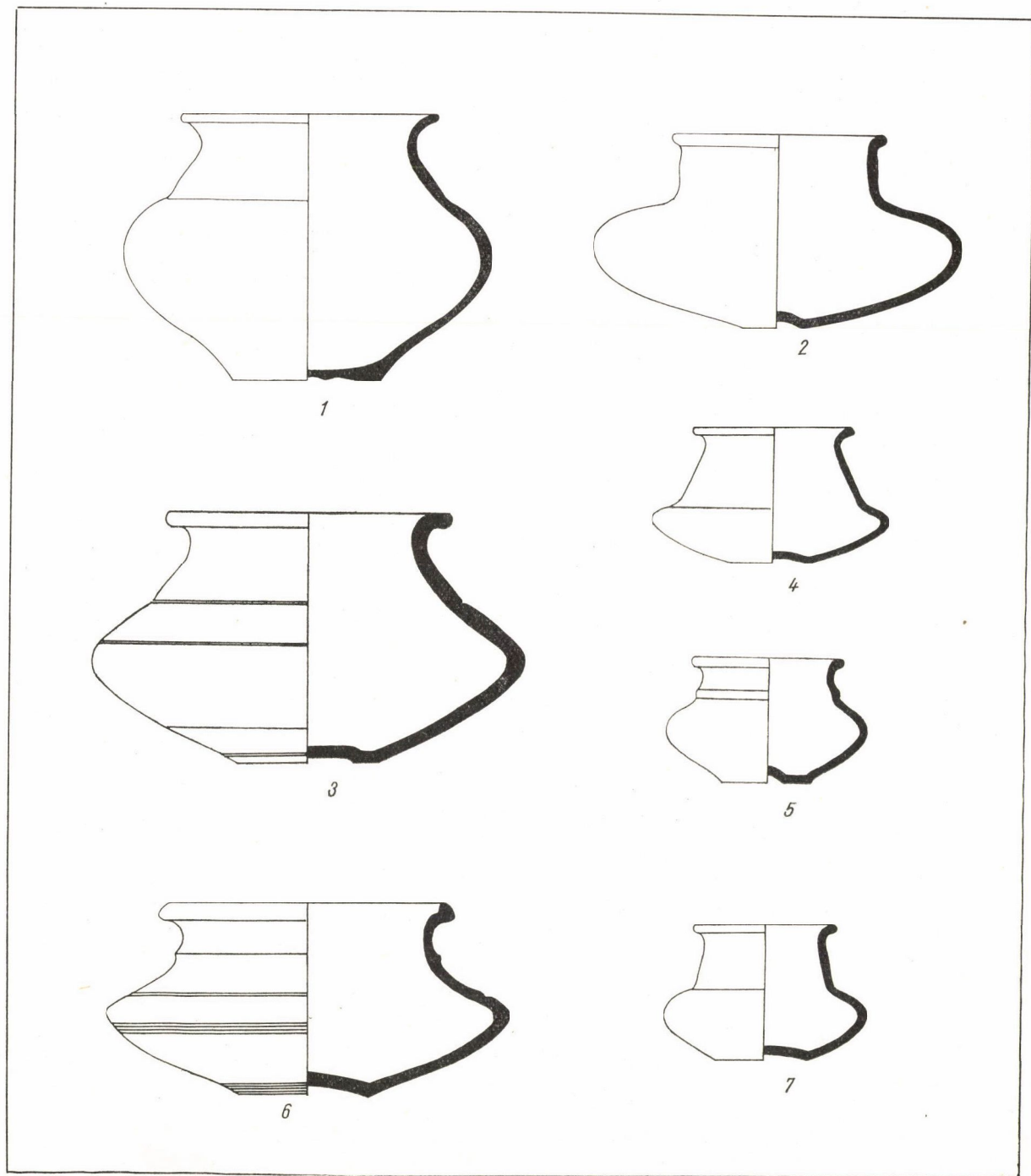
5. kép. Jászberény – Cserőhalom. 17. sír. Rhyton és rekonstrukciója
 Рис. 5. Ясберень—Черёхалом. 17-ая могила. Ритон и его реконструкция
 Fig. 5. Jászberény – Cserőhalom. Sép. n° 17. Rhyton et sa reconstitution

6. kép. Jászberény – Cserőhalom. 1. 17. sír. – 2. 118. sír. – 3. 18. sír. – 4. 123. sír

Рис. 6. Ясберень—Черёхалом. 1. 17-ая могила. — 2. 118-ая могила. — 3. 18-ая могила. — 4. 123-ья могила

Fig. 6. Jászberény—Cserőhalom. 1. Sép. n° 17. — 2. Sép. n° 118. — 3. Sép. n° 18. — 4. Sép. n° 123

7. kép. Jászberény – Cserőhalom. 1. 1. sír. — 2. 2. sír. — 3. 12. sír. — 4. 21. sír. — 5. 28. sír. — 6. 65 b. sír. — 7. 36. sír

Рис. 7. Ясберень—Черёхалом. 1. 1-ая могила. — 2. 2-ая могила. — 3. 12-ая могила. — 4. 21-я могила. — 5. 28-ая могила. — 6. 65-я могила б. — 7. 36-ая могила

Fig. 7. Jászberény – Cserőhalom. 1. Sép. n° 1. — 2. Sép. n° 2. — 3. Sép. n° 12. — 4. Sép. n° 21. — 5. Sép. n° 28. — 6. Sép. n° 65 b. — 7. Sép. n° 36

csont, kirabolt sír, a benne levő edényrészek összedobálva.

1. Törött *vaskés*, nyélnyúlványos vaspengé. H: 12,3, sz: 1,9 cm (2. kép 12). — A medence mellett a DNy-i oldalon.

2. *Vaskés*, sarlószerűen meghajlított vaspengé öt darabban, nyélnyúlványán a nyél farostjaival, H: 11,5, sz: 1,6 cm (2. kép 13).

3–4. Lemezről kivágott *bronzkarika* töredékei. Külső széle mintázott, a végén lyukasztva. A sírban a két rész egymáson feküdt. Á: 4 cm, sz: 0,3 cm (2. kép 14–15). — A medencecsonton.

5. Szűknyakú, korongolt *csésze* töredékei, kihajló peremmel, a nyakán gyűrű, alján omphalos.

6. Nagyobb *edény* vastag, kihajló peremrészei. — A sírgödör különböző részeiből.

7. Torques-szerű vastördek igen rossz megtartásban. — A melltájékon.

8. Kis *vaskarika* töredékei. — A melltájékon.

37. *sír*. Téglalap alakú sírgödör. M: 200, h: 190, sz: 90 cm. Tájolása: DDK — ÉÉNy.

Feldúlt sír. A gödör közepe táján 120 cm mélységben egyetlen emberi csonttörök feküdt. A mellékletek törmelékei két szintben helyezkednek el.

110 cm mélységben: 1. Magas, szűk nyakú, vékonyfalú, barna, korongolt *edény* töredékei. 2. Kézvel formált, kb. 15 cm magas fekete *cserepedény*.

140 cm mélységben: 3–8. *Cserepedény* töredékek. 9–12. A gödör teljes szélein szétszórva *sárnyascsontok*.

39. *sír*. Kerek, kútszerű gödör. M: 200, á: 100 cm. A gödör alján égett emberi csontok.

1. *Vaskés*, sarlószerűen meghajlított vaspengé, farost maradványok a nyélnyúlványon. H: 10,9, sz: 1,7 cm (2. kép 16).

2. Vaslemez töredékek: mindkét lapján farostokkal. A rozsdás darabok méretei: 1,8–3,3 cm.

3. Néhány *cserepdarabka*.

4. *Juhcsontváz*.

42. *sír*. Ovális sírgödör. Á: 100–110, m: 170 cm. Fala függőleges. A sír bolygatatlannak látszik. A mellékletek törmelékei több szintről kerültek elő.

1. 70 cm mélységből: kődarabka.

2. 80 cm mélyről kovakő töredékei.

3. 160 cm mélységben a gödör közepén csirkecombcsont.

4. 150–160 cm között a gödör nyugati részében sok égett csontdarabka.

43. *sír*. Kör alakú sírgödör. Á: 100, m: 120 cm. Bolygatott, kifosztott sír. A gödör alján égett csontok.

1. *Tál* töredékei, fekete színű korongolt, erősen profilált, kihajló peremmel. H: 9 cm (10. kép 18).

2. Edénytöredékek szétszórva.

3. Állati csontok.

48. *sír*. A sírgödör alakja nem volt kivehető. M: 120 cm. Tájolása: Ny–K.

Hátán fekvő, nyújtott váz.

1. Gömbölyded szájú *cserepedény*. — A medencétől délre.

49. *sír*. A sírgödör alakja nem rajzolódott ki. M: 170 cm. A sírgödörben csontokat nem találtunk.

1. *Vaskard* tokkal, kétélű vaspengé, keskeny, gombban végződő nyélnyúlvánnyal. A tokból megmaradt az egyik vasból készült lap töredéke, a szélén az összeillesztés nyomaival, a másik lap töredékén szegecselt pánt maradványai. H: 63, sz: 5 cm. A tok szélessége: 6,1 cm (3. kép 1–3). A kard irányítása: Ny–K.

2. Köpűs *vaslándzsa* töredéke, köpűjében a nyél farostjaival. A töredék hossza: 15,4, a köpű átm.: 2 cm (3. kép 4). A kardon keresztben feküdt.

3. *Pajzsdudor* töredéke. Félköríves profilú, széles, domború vaslemez, gombszerű és bekarcolt vonalmintával. A felerősítésre szolgáló nyúlványon vasszegeccsel. Sz: 8 cm (3. kép 5).

50. *sír*. A sírgödör alakja nem volt kivehető. M: 120 cm. Bolygatott. A csontok összedobálva feküdtek. A váz eredeti fekvése nem vehető ki. A mellékletekből megmaradt.

1. Gombos lábú *bronzfibula*, kerek metszetű bronzhuzalból, nagyméretű külsőhúros. H: 4,8, sz: 1,5 cm (15. kép 3). — A megmaradt felkaresont zöld színeződése jelzi, hogy eredetileg mellette feküdt.

2. *Tál* darabokban, rajta *állatcsontok*: bordák, lapocka.

3. Élesen profilált *cserepedény*, vállán három büttyökkel.

51. *sír*. A sírgödör nem rajzolódott ki. M: 120 cm. Tájolása: Ny–K.

Hátan fekvő nyújtott váz, rossz megtartásban.

Melléklet nélkül.

52. *sír*. A sírgödör alakja nem volt megállapítható. Ezt a sírt Sass József munkavezető tárta fel. A leletkörülmények leírása az ő elbeszélése és egy kubikus külön-külön történő elmondásán alapul. Mélység: 100 cm. Tájolása: DK — ÉNy.

Bolygatatlan, hátán fekvő váz, a térdék kissé behajlítva és jobbra döntve. A mellékletek közül megmaradt.

1. *Palack* alakú *cserepedény*, „Linsenflasche” foltos szürkés-barna-korongolt, kónikus váll, karesú magas, tölcsealakú, kihajló nyak, duzzadt peremű. A nyakon és a vállon három körbefutó plasztikus borda és két besimított körbefutó kettős vonal. Alján talpgyűrű. M: 36,4, szá: 12, fá: 12,7 cm (9. kép 2 és 13. kép 3). — A térdhajlat mögött feküdt, a fej irányába dőlve.

53. *sír*. A sírgödör alakja kivehetetlen. M: 80 cm. Tájolása: DK — ÉNy.

Hátán fekvő, nyújtott váz. A sírban sertésfej csontjai.

1. Kis *tál*, foltos szürkére égett, korongolt, alján omphalos, vállá profilált, beszűkülő nyakán kihajló perem. A váll fölött körbefutó barázda. M: 5,4, szá: 14,1, fá: 6 cm (6. kép 3). A koponya jobb oldalán.

2. *Vasfibula* töredéke, szélesrugójú, ívelt hátú, sz: 5 cm (2. kép 17).

3. *Gyöngysor*: henger alakú, fekete sárgás pávaszem mintás nagyméretű gyöngy mindkét végén peremmel. Gyűrű alakú lapított, kék üveggyöngyök, közte két nagyobb lapított gömbölyded sárga, illetve kék mintás szem. A gyöngyök méretei: a nagy gyöngy h: 2,8 cm, átm: 1,8 cm, a többi gyöngy mérete: 0,8–1,7 cm (2. kép 18). — A nyakon körív alakban helyezkedtek el.

4. *Karika*, kerek átmetszetű, zárt fülbevaló, bronz, oldalán kopással. Á: 2,1 cm (2. kép 19).

54. *sír*. Téglalap alakú sírgödör, végét a homok falomlása elvitte. Szokatlanul nagyméretű. M: 220, sz: 120, az épen maradt rész hossza: 120 cm. Tájolása: É–D.

Bolygatott. A vázból csak néhány csonttörök maradt másodlagos helyzetben. A sír földjében faszén, sertészsontok, és egy teknősbéka.

1. Kis *bronzfibula*, kerek metszetű bronzhuzalból formált külsőhúros, visszahajlott lábát három osztatú büttyök díszíti. H: 3,5, sz: 0,7 cm (4. kép 1.).

2. *Urna*, szürke korongolt, apró darabokban. Tojásdad has, beszűkülő nyak fölött kihajló perem. Has átmérő: kb. 33 cm.

3. *Cserepedény* töredékei, téglaszínű, korongolt, gömbölyded forma, kihajló peremmel.

4. Hólyagos lábperec töredék, gyantászerű betéttel.

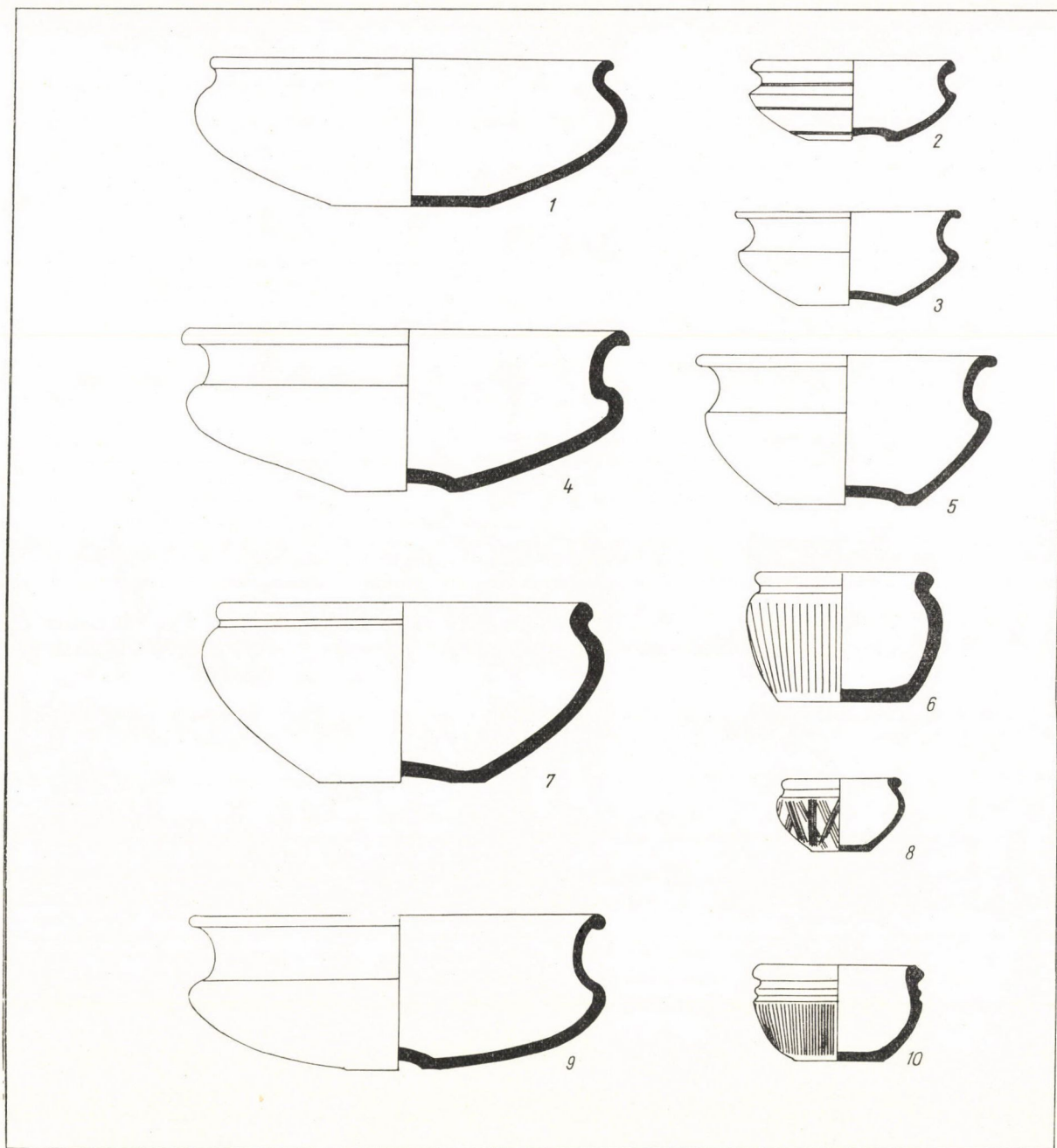
55. *sír*. Téglalap alakú sírgödör, M: 140, h: 160, sz: 60 cm. Tájolása: K–Ny 72°.

Hátonfekvő váz, a fej kissé balra néz.

1. *Cserepedény*, rosszul iszapolt, kézzel formált, virágcserep alakú, kissé behúzott peremmel. M: 9,6, szá: 18,5, fá: 11,6 cm (10. kép 2.). — A fejtől jobbra.

2. *Fenőkő*, szürke homokkőből, téglalap keresztmetszetű, egyik vége kissé lekerekített. H: 9,7, sz: 2,1, v: 1,5 cm (4. kép 5). — a bal vállon.

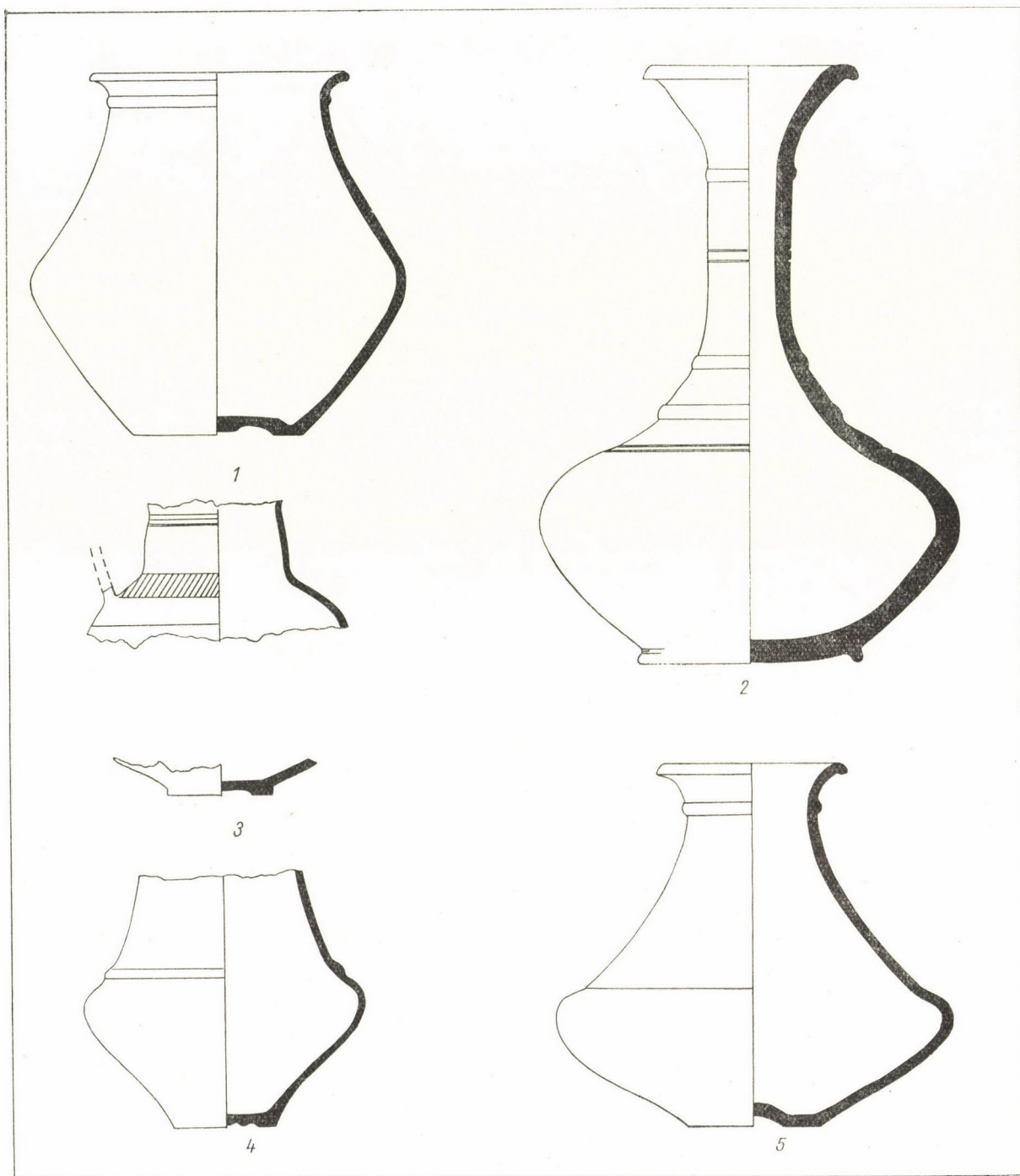
3. *Kés* töredéke, vaspengé, ívelten behajló nyélnyúlványhoz mindkét oldalon durva szövésű vászon tapadt. Sz: 2,7 cm (4. kép 2.). — Rajta a fenőkővön.

8. kép. Jászberény—Cserőhalom. 1. 16. sír. — 2. 18. sír. — 3. 53. sír. — 4. 57. sír. — 5. 107. sír. — 6. 13. sír. — 7. 60. sír. — 8. 66. sír. — 9–10. szórvány

Рис. 8. Ясберень—Черёхалом. 1. 16-ая могила. — 2. 18-ая могила. — 3. 53-ья могила. — 4. 57-ая могила. — 5. 107-ая могила. — 6. 13-ая могила. — 7. 60-ая могила — 8. 66-ая могила. — 9–10. случайные находки

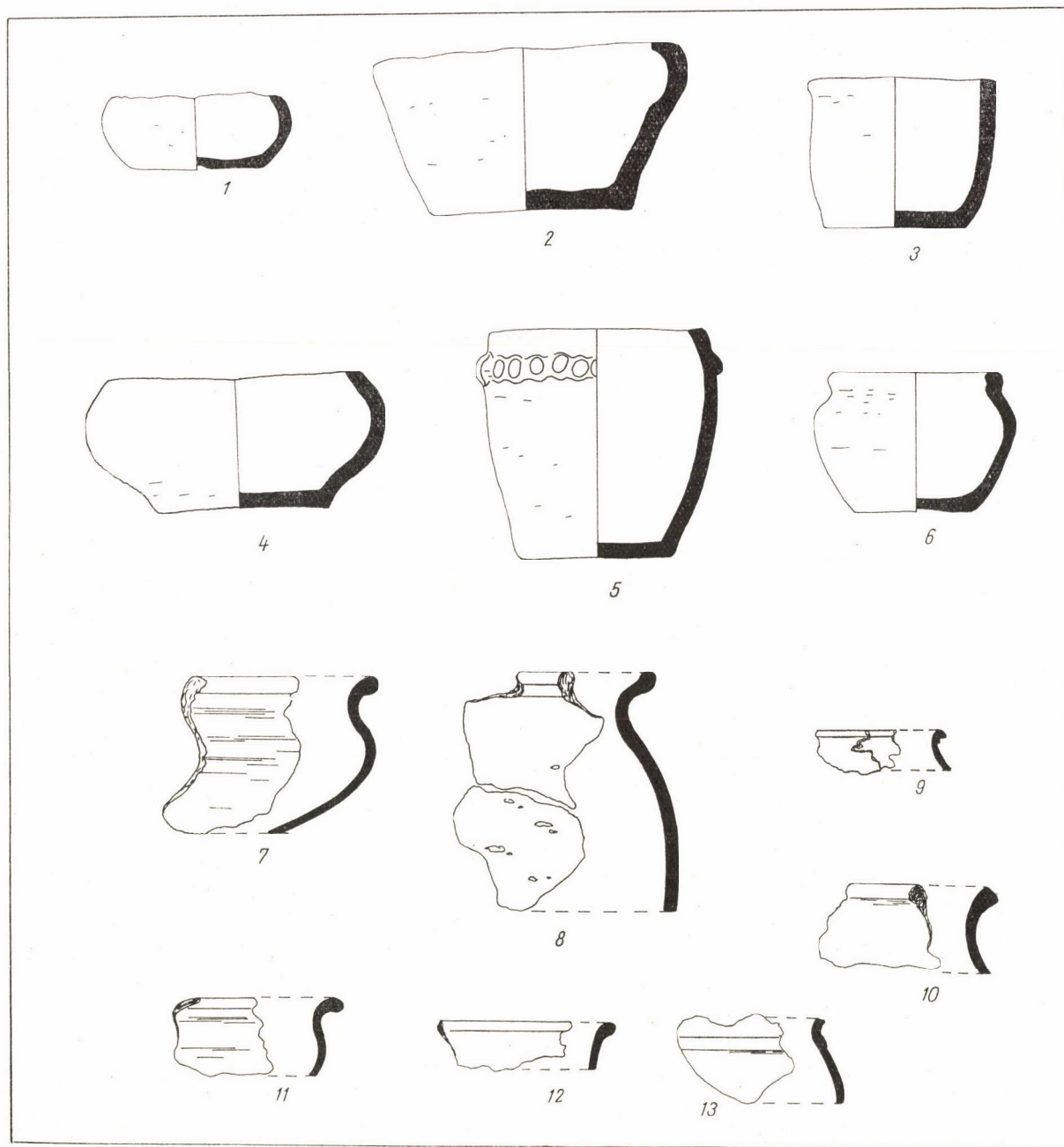
Fig. 8. Jászberény—Cserőhalom. 1. Sép. n° 16. — 2. Sép. n° 18. — 3. Sép. n° 53. — 4. Sép. n° 57. — 5. Sép. n° 107. — 6. Sép. n° 13. — 7. Sép. n° 60. — 8. Sép. n° 66. — 9–10. Trouvaille isolée

9. kép. Jászberény—Cserőhalom. 1. 19. sír. — 2. 52. sír. — 3. 102. sír. — 4. szórvány. — 5. 107. sír.

Рис. 9. Ясберень—Черёхалом. 1. 19-ая могила. — 2. 52-ая могила. — 3. 102-ая могила. — 4. случайная находка. — 5. 107-ая могила

Fig. 9. Jászberény—Cserőhalom. 1. Sép. n° 19. — 2. Sép. n° 52. — 3. Sép. n° 102. — 4. Trouvaille isolée. — 5. Sép. n° 107

10. kép. Jászberény – Cserőhalom. 1. 2. sír. – 2. 55. sír. – 3. 92. sír. – 4. 120. sír. – 5. 121. sír. – 6. szórvány.
– 7. 28. sír. – 8. 28. sír. – 9. 30. sír. – 10. 120. sír. – 11. 43. sír. – 12–13. 120. sír

Рис. 10. Ясберень—Черёхалом. 1. 2-ая могила. — 2. 55-ая могила. — 3. 92-ая могила. — 4. 120-ая могила
— 5. 121-ая могила. — 6. случайная находка. — 7. 28-ая могила. — 8. 28-ая могила. — 9. 30-ая могила. —
10. 120-ая могила. — 11. 43-ья могила. — 12–13. 120-ая могила

Fig. 10. Jászberény – Cserőhalom. 1. Sép. n° 2. — 2. Sép. n° 55. — 3. Sép. n° 92. — 4. Sép. n° 120. — 5. Sép. n°
121. — 6. Trouvaille isolée. — 7. Sép. n° 28. — 8. Sép. n° 28. — 9. Sép. n° 30. — 10. Sép. n° 120. — 11. Sép. n°
43. — 12–13. Sép. n° 120

11. kép. Jászberény – Cserőhalom. 17. sír
 Рис. 11. Ясберень – Черёхалом. 17-ая могила
 Fig. 11. Jászberény – Cserőhalom. Sép. n° 17

4. *Vasfibula* töredékei, kerekátmetszetű huzalból, nagyméretű 2 db. — Az egyik a bal felsőkar külső oldalán, a másik a két térd között.

56. *sír*. A sírgödör alakja nem állapítható meg. Tájolása: D—É.

A háton fekvő csontvázas gyermek sír mellékletei az ásatási sírrajz szerint:

1. *Bronzcsengő*, a nyaknál.
2. *Karperec*, a jobb csuklón.
3. Két *gyöngyszem*, a mellkason.

57. *sír*. Téglalap alakú sírgödör. M: 180, h: 235, sz: 110 cm.

Tájolása: K—Ny 120°. A fejevégen a gödör két sarkában egy-egy sárga folt.

Háton fekvő, nyújtott, idősebb női váz. Hossza: 150 cm. A sír végében a lábnál állati csontok, állkapocs és bordák.

A sírban érdekes testesonkítást lehetett megfigyelni. A bal alsókar orsócsontja a koponyatetőnél feküdt, ugyanakkor a bolygatatlan bal alsókar orsócsontja hiányzik, s helyén állati csont található.

1. Duxi típusú *fibula*, kerek metszetű bronzhuzalból, külső húros. A magas ívelésű kengyelen és a visszahajtott lábon egy-egy díszített gomb. H: 3,5 cm (4. kép 4). — Jobb combcsont külső oldalán.

2. *Fibula*, kerek metszetű vashuzalból, kengyélének közép része laposan kiszélesedő, rajta gombdísz. Lrősen töredékes, korrodált. Rugó sz: 4,3 cm (4. kép 5). — Jobb felkar belső oldalán.

3. *Lábperce*ek, bronzlemezből formált, belül üregek, hólyagos díszítésű. Minden hólyagon három-három apró dudor. Á: 7,8 cm, sz: 1,2 cm (4. kép 6–7). — Lábszár-csontok közepe táján.

4. *Karperec*ek kerek metszetű, vékony ezüst huzalból. Á: 4,2 cm, v: 0,15 cm (4. kép 8–9). — Jobb alkar közepén, illetve jobbcsukló táján.

5. *Lándzsahegy*, köpüs vaspengé, erősen töredékes, korrodált állapotban. H: 16,1 cm (4. kép 10). — Jobb combcsont külső oldalán.

6. *Tál*, korongolt, szürke, alján omphalos, domború váll, homorú nyakprofil, kihajló perem. M: 10 cm, szá: 25,3 cm, fá: 7,1 cm (8. kép 4; 14. kép 5). — Lábfejnél.

7. *Edény*, korongolt, szürke, alján omphalos, gömbölyded has, kihajló perem. A vállon körbefutó bordadísz. Fá: 9,4 cm.

8. *Csésze*, korongolt, szürke, enyhén domborodó oldal, duzzadt perem. Fá: 6,5 cm. — Jobb lábszár külső oldalánál.

60. *sír*. Téglalap alakú sírgödör. M: 120, h: 185, sz: 90 cm. Tájolása: K—Ny.

Háton fekvő női váz, nyújtott helyzetben, jobbra néző fejjel. A koponya fele hiányzik. A csontváz: 140 cm. Jobboldalt, a könyök magasságában sertéscsontok: fogak, agyar.

1. *Karperec* vastag vaslemezből, kerek átmetszetű, üregek. Á: 8,5 cm, sz: 91,1 cm (4. kép 11). — Bal felkaron.

2. *Fibula*, kerek átmetszetű vashuzalból, nagyméretű, erősen töredékes állapotban. Mell jobb oldalán.

3. *Vasfibula*, erősen töredékes, korrodált. Jobb vállízület alatt.

4. *Tál* korongolt, foltos feketére égett, enyhén benyomott fenék, domború váll, a kissé beszűkülő nyak fölött duzzadt perem. M: 12 cm, szá: 21,4 cm, fá: 11 cm (8. kép 7). — Jobb oldalon a combcsont magasságában.

5. *Edény*, nagyon rossz állapotban, jobb oldalon.

65/b. *sír*. A sírgödör alakja nem rajzolódik ki. Beleásva a 65/a számú koravaskori sírba. M: 65 cm. Hamvasztásos sír.

1. *Edény*, korongolt, szürkére égett. Alján omphalos, erősen profilált oldal, beszűkülő nyak, kihajló perem. A nyakon körbefutó borda, a váll fölött és alatt, valamint a fenéknél bearcolt, többszörös vonalból álló körbefutó díszítés. M: 11,9 cm, szá: 17 cm, há: 22,7 cm, fá: 8,8 cm (7. kép 6; 14. kép 3). — Az edényben égett csontok között a 2. és 3. számú melléklet.

12. kép. Jászberény—Cserőhalom. 17. sír
Рис. 12. Ясберень—Черёхалом. 17-ая могила
Fig. 12. Jászberény—Cserőhalom. Sép. n° 17

2. *Fibula*, kerek metszetű vashuzalból készült, nagyméretű. Erősen töredékes.

3. *Üvegtárgy*, kék üvegből készült, teljesen olvadt állapotban.

4. *Vaskés*, erősen töredékes, korrodált. H: 13 cm, sz: 2,1 cm. — Részben az edény alatt.

66. *sír*. Téglalap alakú sírgödör, a lábvégnél lekerekedik. M: 100, h: 112, sz: a fejevégen: 45, közepe: 40, lábvégen: 32 cm, Tájolása: ENy—DK. Bolygatatlan.

Hátonfekvő nyújtott, 10–12 éves gyermekváz: 93 cm. A sírgödörben a térdcsonttól jobbra apró szárnyas csontjai.

1. *Fibula*, kerek metszetű vashuzalból készült, belső húros H: 4,6 cm (4. kép 12). — Jobb kulcscsonton.

2. *Vastöredék* kerek átmetszetű vashuzal-darab. Bal láb mellett.

3. *Penge*, a sír földjében, májopálból készült. Ide tartozása kétséges.

4. *Csésze* sárgászörökre égett, korongolt, lapos fenék, enyhén domború váll, a homorú nyak fölött duzzadt perem. M: 4,8 cm, szá: 6,4 cm, fá: 3,2 cm (8. kép 8). — Medence mellett, jobb oldalon.

83. *sír*. A sírgödör körvonala nem rajzolódott ki. Feldúlt sír, benne emberi csontok töredékei keveredve állatcsontokkal.

1. Cserépedény.

2. Kovakő 3 db, kések töredékei.

92. *sír*. A sírgödör körvonala nem volt kivehető. M: 93 cm. Hátonfekvő, nyújtott, 8–10 éves gyermekváz, hossza: 96 cm. A fej kissé balra néz.

1. *Fazék*, kézzel formált, barnafoltos, feketére égett, tojásdad forma, széles száj, egyenes perem. M: 9,1, szá: 11,7, fá: 7,7 cm (10. kép 3). — A jobb vállnál.

94. *sír*. A sírgödör alakja nem látszik. Jobb oldali falát jelenkori bolygatás megsemmisítette. M: 65 cm. Tájolás: DNy—ÉK 215°.

Hátonfekvő, rossz megtartású, hiányos váz. Hossza a válltól a sarkcsontig 130 cm.

Melléklet nélkül.

13. kép. Jászberény – Cserőhalom. 1. szórvány. — 2. 2. sír. — 3. 52. sír
 Рис. 13. Ясберень—Черёхалом. 1. случайная находка. — 2. 2-ая могила. — 3. 52-ая могила
 Fig. 13. Jászberény—Cserőhalom. 1. Trouvaille isolée. — 2. Sép. n° 2. — 3. Sép. n° 52

102. sír. Ovális sírgödör. M: 100, h: 100, sz: 78 cm. Tájolása: K—KNy 95°.

Hátonfekvő, nyújtott gyermekváz, hossza: 87 cm.

1. Egyfűlű korsó töredéke, szürke korongolt, gömbölyded alakú, ívelt behajló váll, kónikusan szűkülő nyak, enyhén kihajló perem. A vállon egy fül csomkja. A vállon és a nyakon körbefutó rovátkolt, besímtott dísz. A fenékrészen talpgyűrű. Szá: 8, fá: 7,7 cm, rekonstruált magassága kb: 22 cm (9. kép 3). — A balkar külső oldalán.

2. Vaszfibula, rossz megtartásban. — A mellen.

107. sír. Téglalap alakú, szabályos sírgödör. M: 122, h: 178, sz: 62 cm. Tájolása: DK—ÉNy 336°. A töltelékföld — főleg a sír délkeleti végén — erősen meszes.

Hátonfekvő, nyújtott váz, hossza: 152 cm. A koponya kissé balra dőlt. Az egyik kulacsont törés után össze-forrt. A váz erősen a sírgödör bal oldalához szorítva, hogy a jobb oldalon elférjenek a mellékletek. A medencétől jobbra 3 db állati csont.

1. Magasnyakú cserépedény. Téglaszínű, korongolt, palaackforma. Alján omphalos, profilált has, kónikus nyak, felső részén körbefutó plasztikus borda, kihajló perem. M: 20,7, szá: 11, fá: 7,9 cm (9. kép 5.). — Jobboldalt a felkar mellett.

2. Tál, szürke színű, korongolt, alján omphalos, az

enyhén profilált váll fölött beszűkülő nyak, kihajló perem. M: 8,5, szá: 17,6, fá: 8,1 cm (8. kép 5). — Jobbról a combesont magasságában.

3. Vaszfibula töredéke, kerek átmetszetű vashuzalból nagyméretű erősen rozsdás töredékes. — A melltájon.

108. sír. Téglalap alakú szabályos sírgödör. M: 142, h: 168, sz: 62 cm. Tájolása: D—É 324°. A sírgödör ásásakor megbolygattak egy koravaskori urnasírt (108/a).

Hátonfekvő, nyújtott, valószínűleg női váz, hossza: 152 cm. A fej jobbra fordult.

1. Kis bronzfibula erősen töredékes. A bal kulacsonton.

2. Kis gombos lábú bronzfibula kerekded metszetű huzalból, külső húros. H: 3,2 cm. (4. kép 14). — A jobb combforgó mellett.

3. Fibula kerek átmetszetű vashuzalból LT II-típus, külső húros, visszahajtott láb töredékével. Erősen töredékes, korrodált. H: 6,8 cm (4. kép 15). — Mellkas közepén.

4. Karperec, kerek átmetszetű vaskarika. Erősen töredékes (4. kép 16). — Bal felkaron.

111. sír. Szabálytalan, ovális sírgödör. M: 170, h: 164, sz: 110 cm. Feldúlt sír.

Néhány emberi csont szétszórva a sírgödörben.

14. kép. Jászberény – Cserőhalom. 1. 12. sír. — 2. 18. sír. — 3. 65 b. sír. — 4. 13. sír. — 5. 57. sír. — 6. 121. sír.
 Рис. 14. Ясберень—Черёхалом. 1. 12-ая могила. — 2. 18-ая могила. — 3. 65 б могила. — 4. 13-ая могила. —
 5. 57-ая могила. — 6. 121-ая могила.
 Fig. 14. Jászberény — Cserőhalom. 1. Sép. n° 12. — 2. Sép. n° 18. — 3. Sép. n° 65 b. — 4. Sép. n° 13. — 5. Sép.
 n° 57. — 6. Sép. n° 121

1. *Kisméretű bronzfibula*, kerek átmetszetű bronz-huzalból, nyújtott testű, külső húros, visszahajtott lábán kicsiny, gömbölyded gomb. H: 3,8, sz: 1 cm (4. kép 13).

2. *Cserépedény* töredéke, téglaszínű, korongolt, a beszűkülő nyak fölött kihajló vastag perem.

3. *Urna* töredéke, nagyobb tojásdad alakú, korongolt edény lágy profilú vállrésze, pontkörös bepecsételt díszítéssel.

115. sír. A sírgödör nem rajzolódott ki. M: 65 cm. Hamvasztásos sír.

1. *Hólyagos, lábperec* töredéke, öntött, a lapított testű, belül üreges hólyagokat vékony pánt köti össze. Sz: 1,9 cm (4. kép 19). — A sírban levő kis tálban.

2. *Kis tál*, benne apró égett csontok és a hólyagos lábperec.

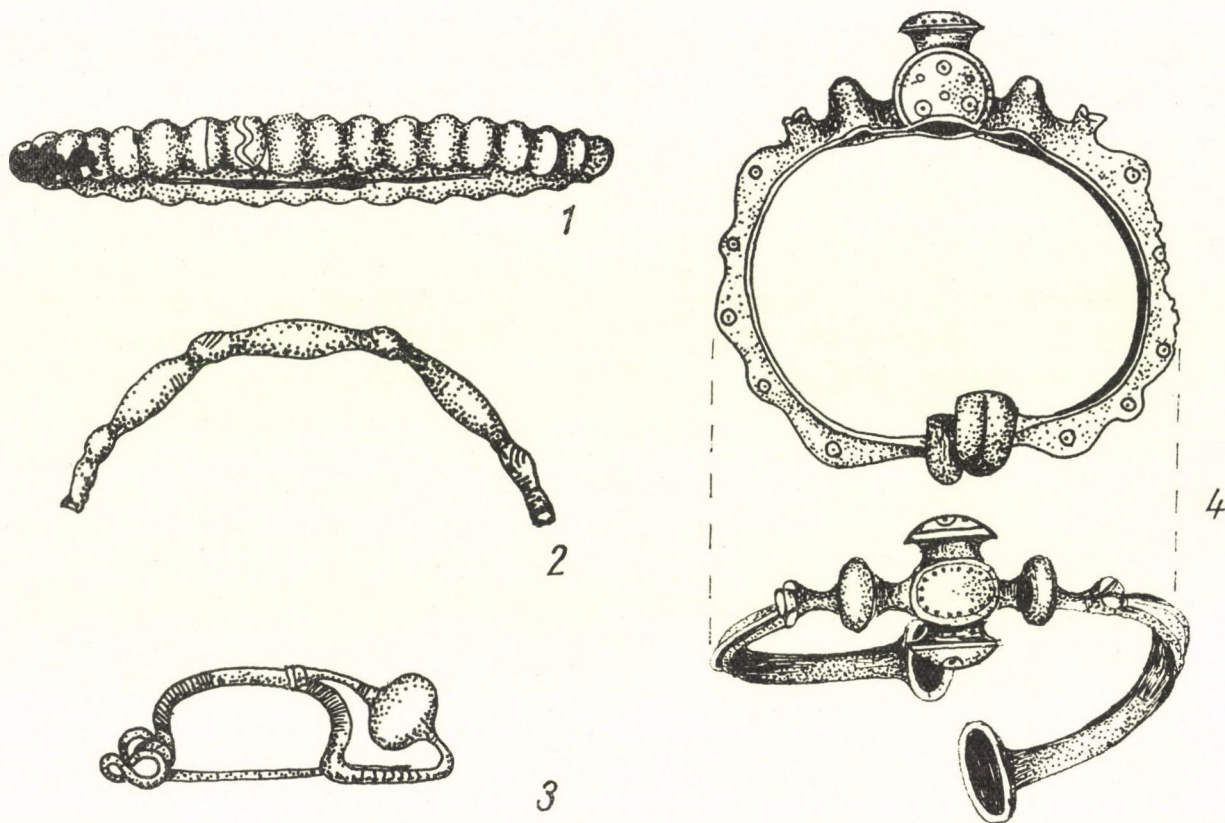
118. sír. A leletkörülmények nem ismertek, a mellékleteket a munkásoktól szereztük meg.

1. *Urna*, szürkés, téglaszínű korongolt, széles, lapos fenék, profilált has, kónikus nyak, kihajló perem. A has fölött körbefutó árok, fölötté hármas pont-kör, a nyak alatt körbefutó borda. Fő: 13,8, há: 27 cm (6. kép 2).

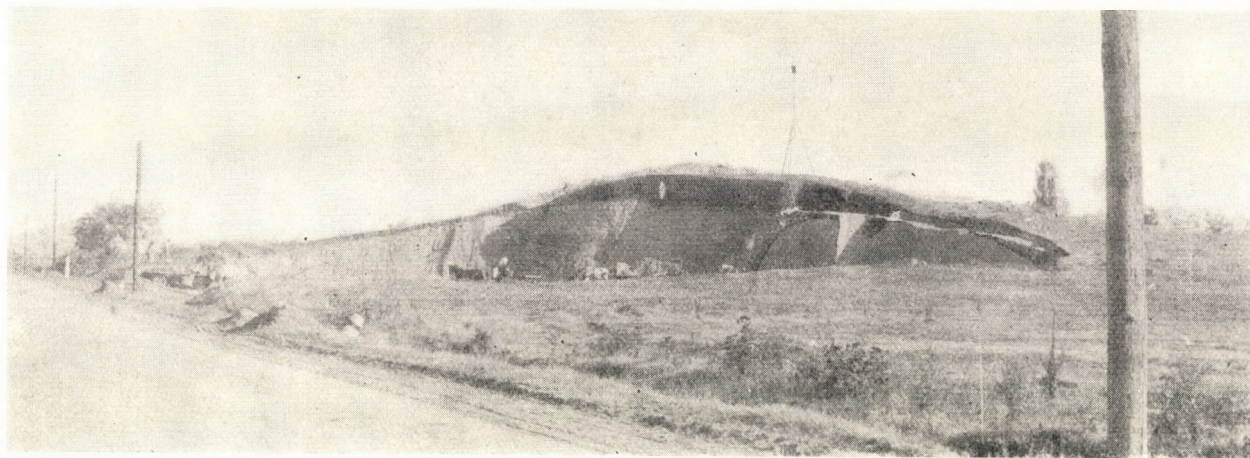
2. *Vaslánc*, aszimmetrikus nyolcas alakú tagból és kisebb szimmetrikus nyolcas alakú tagokból összetett lánc, két darabban, hiányos. A tagok hossza: 4,5–8,5 cm. Szélessége: 2–6,7 cm (3. kép 6–7).

3. *Vaslánc* töredéke, két egymásba kapcsolt szimmetrikus nyolcas alakú vaslánc-tag. A tagok hossza: 8,2 cm, szélessége: 6,2 cm (3. kép 8).

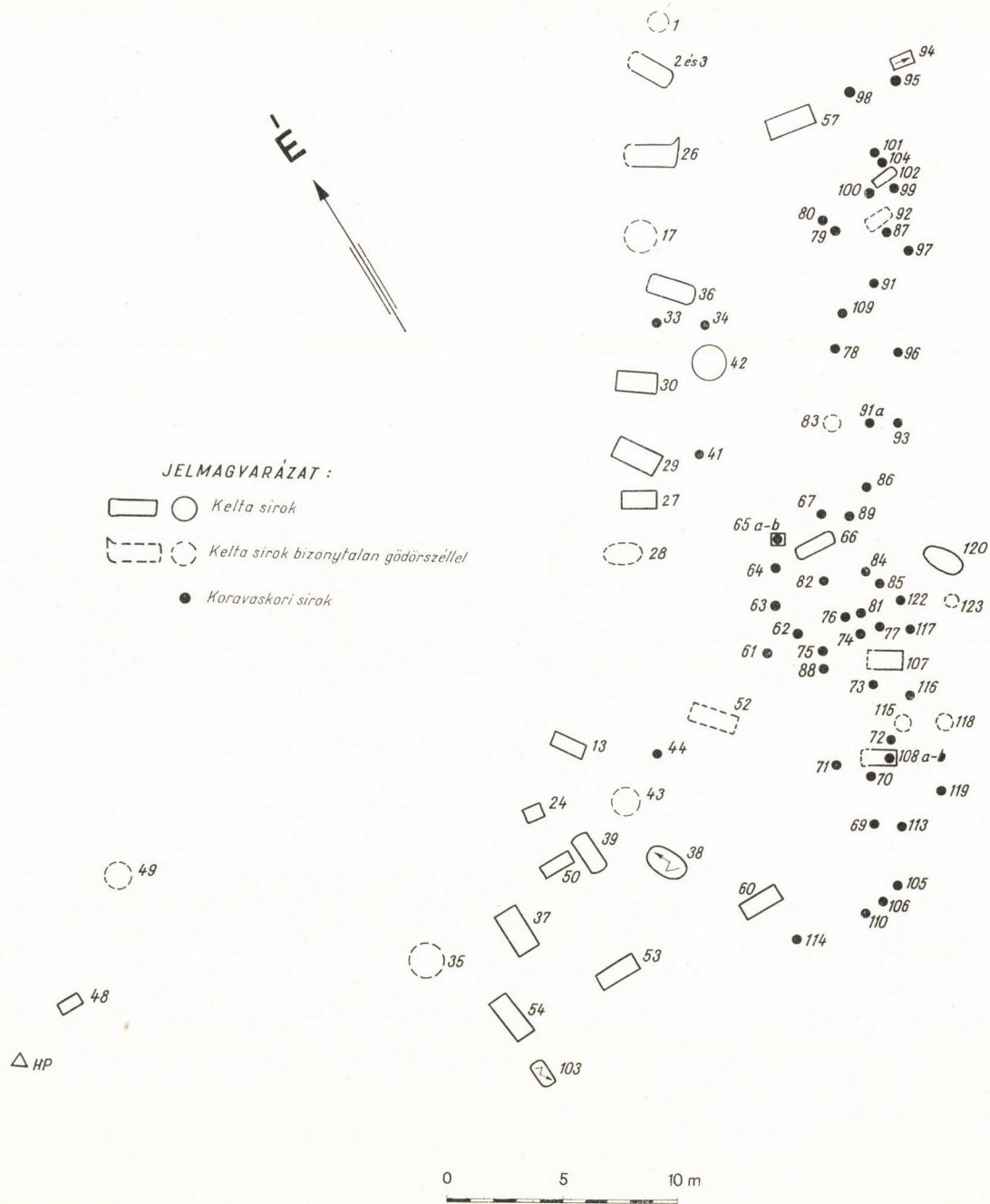
120. sír. Szabálytalan, ovális alakú sírgödör. M: 152, h: 148, sz: 115 cm. Hossztengelyének tájolása:

15. kép. Jászberény – Cserőhalom. Szórvány
 Рис. 15. Ясберень – Черёхалом. Случайные находки
 Fig. 15. Jászberény – Cserőhalom. Trouvaille isolée

16. kép. Jászberény – Cserőhalom
 Рис. 16. Ясберень – Черёхалом
 Fig. 16. Jászberény – Cserőhalom

17. kép. Jászberény – Cserőhalom
 Рис. 17. Ясберень – Черёхалом
 Fig. 17. Jászberény – Cserőhalom

DK—ÉNy. A gödör északnyugati végében állatesontok, bordák, lábszáresontok. Hamvasztásos sír.

1. *Tál*, kézzel formált, szürke, durva edény, behúzott peremmel. M: 7,7, szá: 15,5, fá: 10,8 cm (10. kép 4).

2. *Tál* töredéke, barnásszürke, korongolt cserép, a beszűkülő nyak fölött kihajló perem (10. kép 12).

3. *Fazék alakú edény* kihajló peremtöredéke (10. kép 10).

4. Szűk nyakú *tál* peremrésze (10. kép 13.).

5. *Vaskarika*, kisméretű, 2 db.

121. *sír*. Hosszúakás, a lábvégen lekerekített sírgödör. M: 140, h: 152, sz: 53—65 cm. Tájolása: DK—ÉNy 300°. A koponyától a combesontok közepéig feldúlva. A bolygatlan rész mellékletei:

1. Hordó alakú *szkíta-kori fazék*, kézzel formált, barnásszürkére égett, pereme alatt 4 db vízszintes állású osztott bütyök, közöttük ujjbennyomkodásos díszítés. M: 14,4, szá: 13,7, fá: 9,6 cm (10. kép 5; 14. kép 6).

2. *Bokaperecek tördékei* bronzlemezről, üreges, gyöngyös hólyagok, gyantával kitöltve, külsején a zárótagnál a felületen zeg-zugmintás vonaldísz (4. kép 17—18).

123. *sír*. A temetőből származó és iskolás gyermekek által az általános iskolába bevitt, egy sírhoz tartozó leletek.

1. *Urna*, téglaszínű, tojásdad alakú, korongolt, enyhén profilált has, ívelt, felfelé szűkülő nyak, kihajló perem, a váll fölött körbefutó plasztikus bordadísz. M: 27,5, szá: 14,3, fá: 11 cm (6. kép 4).

2. Behúzott peremű *tál*.

3. Kis *tál*, letöredezett peremmel.

A temetőből származó szórványanyag.

1. *Vaskés*, erősen töredékes, korrodált (4. kép 10).

2. *Vasfibula* erősen korrodált, aláhajtott lábú, (4. kép 21).

3. *Edény*, szürke, korongolt. Alján omphalos, gömbölyded has, enyhén ívelt, szűkülő nyak, kihajló perem. M: 8,4 cm, szá: 8,2 cm, fá: 4,3 cm (7. kép 7).

4. *Tál*, korongolt, foltos, fekete. Alján omphalos, erősen profilált váll, ívelt nyak, kihajló perem. M: 9,2 cm, szá: 13 cm, fá: 4,1 cm (8. kép 9).

5. *Csésze*, lapos fenék, enyhén domború oldal, a nyakon egy sekélyebb és egy mélyebb barázda, pereme duzzadt. A has függőlegesen seprőzött. M: 5,8 cm, szá: 9 cm, fá: 5,8 cm. (8. kép 10).

6. *Edény*, korongolt, szürke, lapos fenék, bikonikus forma, a váll fölött körbefutó bordadísszel. Pereme hiányzik. fá: 6,6 cm (9. kép 4).

7. *Csésze*, korongolt, szürke, lapos fenék, duzzadt perem. M: 8,5 cm, szá: 10 cm, fá: 7,3 cm (10. kép 6).

8. *Bokaperec* bronzlemezről egymásba csúsztatott végekkel záródó, hólyagos díszítésű. Az illeszkedési részen hullámvonalas díszítés. Á: 8,1 cm, sz: 1,1 cm (15. kép 1).

9. *Karperec* vasból, testét gömb alakú részek tagolják. Á: 7,5 cm (15. kép 2).

10. *Karperec*, öntött bronzkarika, nyitott, üreges, félgömb alakú zárórészsel, körbefutó taraján pontkörös díszítéssel, középső részén három irányba mutató, belül üreges félgömbdudor; tetejük díszített, mellette lapított gömb alakú és apró, díszített gombok, Á: 6,2 cm (15. kép 4).

A temető legkorábbi temetkezései a LT B végére keltezhetők. Erre utal többek között a 29. sír duxi típusú fibulája (2. kép 7) és az 52. sír edénye (13. kép 3). A legtöbb lelet a LT C periódus Magyarországon általánosan szokásos formáinak felel meg. A 17. sírban levő ivókürtöt is a többi melléklet (11. kép) alapján a LT C-periódusba keltezzük.

Kaposvári Gyula

DAS KELTISCHE GRÄBERFELD VON JÁSZBERÉNY—CSERÓHALOM

Auszug

Westlich von Jászberény (Kom. Szolnok) ist der Hügel Cseróhalom mit 112 m über dem Meeresspiegel die höchste Erhebung. Im Laufe der Notgrabungen wurden hier außer den keltischen Gräbern ein neolithisches, zwei bronzzeitliche und siebzig weitere Gräber aufgedeckt; letztere enthielten Beigaben, die eine Zuweisung zur Piliny-Kultur gestatten.

Die Notgrabungen wurden wegen der Sandgewinnung durchgeführt (Abb. 16). Da hier bereits im vorigen Jahrhundert eine Sandgrube war, mögen im Laufe der Jahrzehnte viele Gräber vernichtet worden sein.

Von den Gräbern verdient besonders Grab 17 wegen seiner Beigaben besondere Beachtung (Abb. 1, 15—18; Abb. 5; Abb. 6,1; Abb. 11 und 12). In der Urne des

Brandgrabes lagen die Beschläge eines Rhytons in Form eines phantastischen Tieres mit einem Torques am Hals, ein Eisenmesser, zwei Bronzefibeln, ein Armband, Eisenstücke, ein Schleifstein und sehr schlecht erhaltene Eisenstücke.

Die ältesten Gräber können auf das Ende der Periode LT B datiert werden. Diese zeitliche Einordnung rechtfertigen u. a. die Duxer Fibel des Grabes 29 (Abb. 2,7) und das Gefäß des Grabes 52 (Abb. 13,3). Die meisten Grabbeigaben entsprechen den in Ungarn üblichen Funden der Stufe LT C. Auch das Trinkhorn des Grabes 17 ist nach den anderen Beigaben in diese Stufe zu datieren.

Gy. Kaposvári

ÚJABB FELIRATOS KŐEMLÉK ÁCS—VASPUSZTÁRÓL

Az Ács—vaspusztai (Ad Statuas) táborban folytatott ásatások során 1967 augusztusában került sor a castrum porta principalis dextrájának feltárására. A két kaputorony közti átboltozást tartó, a tornyok falával egybeépített, kiugró alapzásokat egy későbbi időpontban 4 m hosszú, átlag 90 cm széles fallal kötötték össze, hogy ezáltal lezárják a bejáratot. A kapufalazásnak a felszíntől mintegy 180 cm mélyen jelentkező lábazati része felett, a IV. sz-i járószinttől 15–20 cm-re, a fal belső oldalán, a többé-kevésbé szabályos sorokban rakott, gazdagon habarcszott kövek közt két másodlagosan felhasználott, beépített reliefszerű kő látszott. Az egyik egy oltár felső tagozata lefelé fordított helyzetben, közvetlenül mellette pedig a toronypillértől 75 cm-re egy hosszában vízszintesen fekvő domborműves kőemlék oldallapja volt, rajta Victoria istennő ábrázolásával (1. kép 1). A beépítés során az alak fejét E-nak fordítva került a falba. Mindkét kő széleit erős habarcsos szalagok takarta, az eredeti kontúrokat csak helyenként lehetett látni. A Victoriát ábrázoló dombormű felett CT AVG betűket vehetünk ki.

Az ábrázolás témájánál és a feliratánál fogva fontosnak látszó köveket még az ásatás folyamán kiszabadítottuk¹ — lebontva a felettük még mintegy 120–125 cm magasan húzódó felmenő falat — és kiemelésük után a tatai Kuny Domokos Múzeumba szállítottuk. Mint utóbb kiderült a két kőemlék összetartozott, egyik egy oltár törzse, másik pedig felső tagozata volt. A lábazati rész nem került elő, noha az ásatás folyamán a késő-római kapufalazást teljes hosszában, mindkét oldalon kiszabadítottuk.

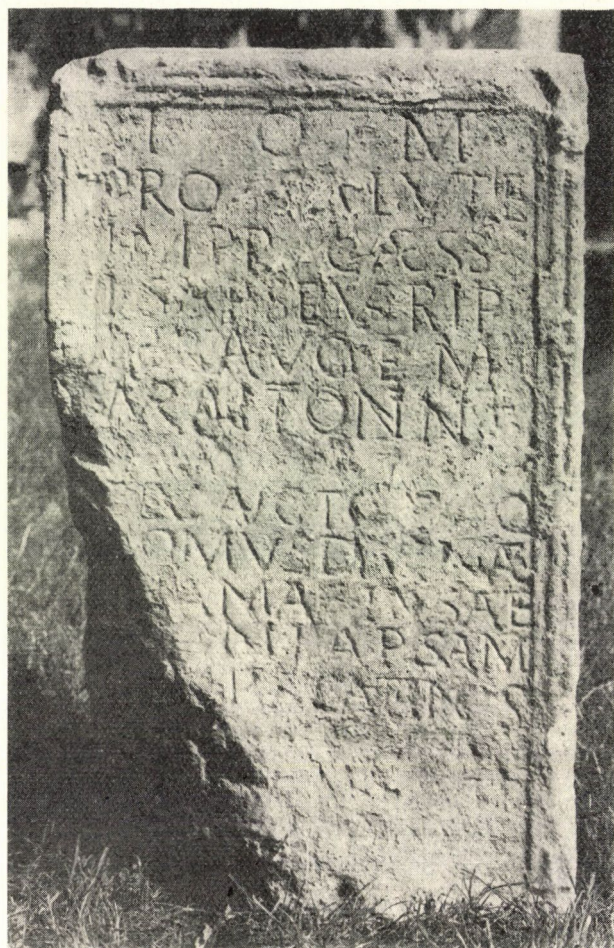
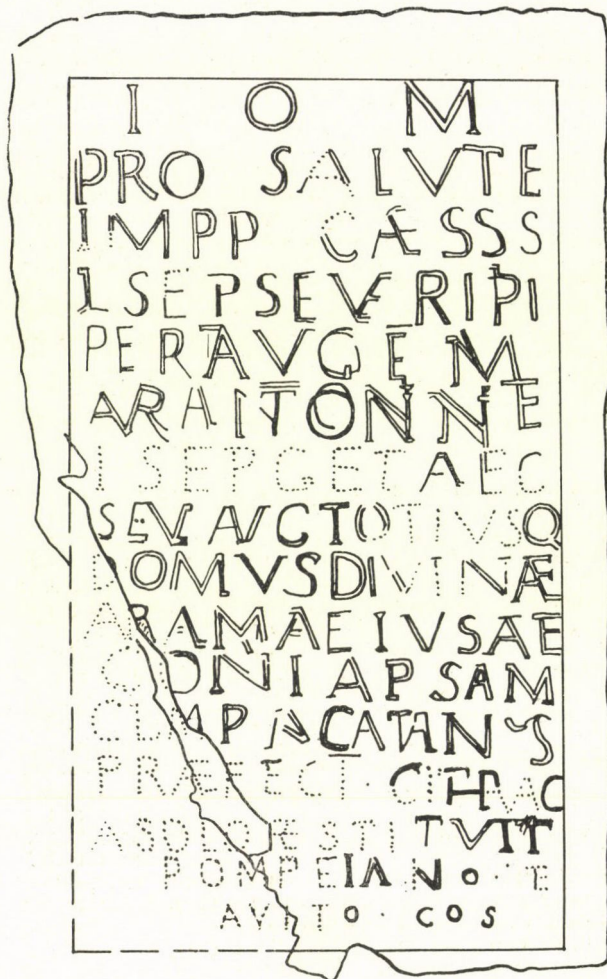
Az oltárformájú feliratos kő eredetileg is több részből állt; törzse felső lapjának közepén egy 3,8 × 3,2 cm méretű furat látható, melynek az összeillesztésnél volt szerepe. Abacusán henger alakú párnatagok tálszerű mélyedést fognak közre, utalva az oltár kifejezetten áldozati jellegére. A párnatagok végén ellentétes irányban csavarodó spiráldíszek találhatók. A plasztikusan kiemelkedő sima spirálvonal a második fordulat után átlós irányban folytatódik, a két párnatag közti felület közepén pedig — egy alsó, majd egy felső áthurkolás után — kört képezve a spirál közepéhez ér vissza (Hercules csomó). Az egymásba fonódó, középen csomót alkotó tagok az abacuson elhelyezkedő párnatagok közti mélyedést hangsúlyozzák ki. Az ornamentális díszítés alatti párkány szélesebb, lejjebb kétszeresen profilált, keskenyedő rész következik. Méretei: 54 × 35 cm (1. kép 2). A törzs hasáb alakú, homlokzati részét kettős profilálással kiképzett, enyhén kiemelkedő keret veszi közre, bal alsó negyedének mintegy fele letörtött — ezáltal az oltár feliratának amúgy is nehezen olvasható sorai csunkultak meg. Hátlapját simára faragták, a keretezés az előlaphoz hasonló. A törzs 90 cm hosszú és 53 cm széles, vastagsága 32 cm. Keskenyebb oldallapjai közül a baloldalin Mars, a jobboldalin Victoria alakja látható. Mars egy hosszúságú, félkörívesen záródó, mintegy 76 cm hosszú, bemélyített fülkében áll (1. kép 3). Fejét cristával díszített sisak védi, alóla kétoldalt hajfűrteji bújnak ki. Rövid, térdén felül érő tunicája felett páncélt visel. Jobb kezében hosszú lándzsát tart, ennek hegye a fülke

lezárásán túlnyúlik, éppen ezért csak rajzszerűen jelezték. Bal kezével egy derekáig érő, nagyobb pajzsra támaszkodhatott, ez azonban letörtött. Lábszárai fedetlenek, lábfejen cipő látható. Az ábrázolás nehézkes, a fej a törzshöz képest aránytalanul nagy, a sisakot és a cristát pedig szinte süvegszerűre faragták ki. Victoria egy hasonló félköríves lezáradású fülkében áll, ennek hossza 81 cm. Fejét enyhén balra fordítja, középen kettéválasztott haja gerezdelt fürtökbe rendezve keretezi arcát. Az istennő magas öv kötésű peplost visel, mely az öv alatt finoman ívelt ráncokat vet. Köpenye (apoptygma) gazdagon redőző, kalligrafikus S alakokat leírva omlik le bokáig, lefedve bal lábát, amellyel egy egészen kicsi globusra lép fel. A köpeny leomló szárnya a fedetlen jobb láb mellett is megtalálható. Cipője a boka felett végződik. Leeresztett jobb kezében vékony pálmát tart, mely a fülke felső lezáradásának ívét követve a fej fölé hajlik. Felemelt bal kezében egy hosszabb nyélre (lándzsára?) aszimmetrikusan erősített, kettős kereszttagból álló jelvényt (vexillum) tart, melyről — a nézőnek jobbra — 5 rojt lóg le. Victoria ujjaival szinte eltakarja a rojtok folytatását. A vexillum felső része, valamint az istennő bal karja a fülkéből kiáll, a fülkekeret csak a másik oldalon töretlen (1. kép 4). A szemeket és a ruhákat, valamint a jelvényt kereszttagját vörösre festették, a festés jól jelzi a ruha ráncait és a nyak kivágását. Vörös festéknymokat a hajon is megfigyelhetünk. A háttér zöld festése csak helyenként tűnik fel. A fülke felett a VICT(oria) AVGG(ustorum) felirat foglal helyet. A betűk magassága megegyezik az előlap feliratának betűméreteivel (4 cm).

Az előlap feliratos mezője 78,5 × 44 cm méretű. A felirat 16 sorból áll, az első hét sor 4,5, a 8–12. sor 3,8–4,1 cm, míg az utolsó sorok 3,3–3,4 cm magasságú betűkből állnak. A betűket ugyanúgy mint a Victoria ábrázolás felett — vörösre festették. A feliratot festéssel hozták helyre a véső által elkövetett betűhibák egy részét is. A sorok futása rossz köfaragóra vall; balról jobbra haladva a betűk vonala lefelé ível, annyira, hogy a 4–6. sorokban kiigazításuk már elkerülhetetlen volt. A 4. sor E, az 5. sor G, E és M, a 6. sor T, O, N betűinél jól látható az újravésés, melynek célja valószínűleg a sorok görbeségének eltüntetése volt. A további sorok lefelé tartó vonala is arra enged következtetni, hogy a véső nem vonalazta meg előre azt a felületet, ahová a betűket akarta elhelyezni. A 7. sort utólagosan levésték, és betűit vékony, sárgás színű habarcsréteggel tűntették el. Ugyanilyen réteg figyelhető meg az utolsó 4 sor területén is, ahol a betűk vésete szinte minimális. Vannak olyan betűk is, melyet csak festéssel jeleztek. A feliratot így olvashatjuk:

Szövege: I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / pro salute / imp(eratorum) caes(arum trium) / L(ucii) Sept(imii) Severi / pii / pert(inacis) Aug(usti) et M(arci) / Aur(elii) Antonini et / [L(ucii)? Sept(imii) Get]ae C(aesaris) / Seve(ri) Aug(usti) to[tius]q(ue) / domus divinae / [a]ram a (!) vetustate / [c]onlupsum / [Cl(audius)?] M(arinus) Pacatianus / [praef]ect(us) c(ohortis) I? Thrac(um) / [a solo] r[es]tituit / [Muc]iano et? / [Fabian]o co(n)s(ulibus) (vagy [Pompe]iano et / [Avit]o cos)

¹ Ezúton szeretnék érte köszönetet mondani Berkes Istvánnak, Cseke Andrásnak és Kelemen Szabolcsnak.

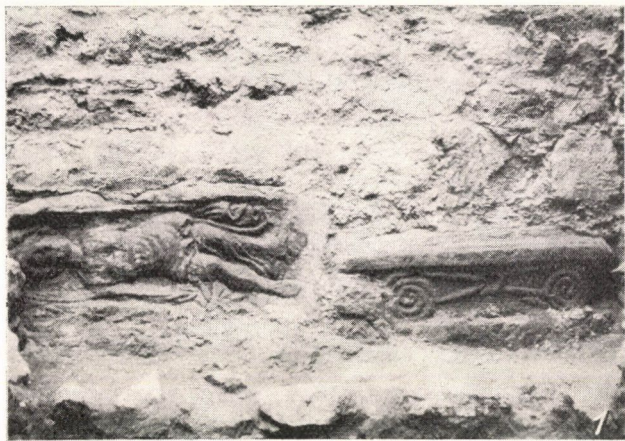
Az első sorok olvasása nem jelent nehézséget. A harmadik sorban a két P betű után egyszerű festés jelzi az interpunctiót. A sorvégi harmadik S világosan látható, bár sokkal halványabban. A következő sorban a Septimius név T betűjét csupán festéssel jelezték. A 7. sorból – a habarcs leverése után a három utolsó betű: AE és C vált láthatóvá, a rendkívül fontos praenomen rövidítést azonban nem tudtuk elolvasni. A sor elején álló D egy része még világosan kivehető. A 10. sorból egy betű hiányzik, az R-nek csak függőleges hastája nem látható. Az ötödik betű (A) után csupán festés jelzi a V jobboldali szárát, ugyanúgy, mint a következő (E) betű utáni T-nek vízszintes tagját. (Eredetileg AEIVS állhatott a szövegben?) A 11. sorból csak az első betű hiányzik, a negyedik (L) vízszintes tagját ismét csak festéssel jelölték. Feltűnő a P betű alatti véset, mintha a kőfaragó nem lett volna biztos abban, hogy P vagy B betűt kell-e faragnia. A 12. sorból két betű hiányzik, a harmadik (M) is erősen sérült. A T és A betűk rendkívül közel vannak egymáshoz. A 12. sorból már 4 betű hiányzik, melyet csak festés jelöl F vagy E lehet, a szövegösszefüggés alapján azonban csak az utóbbira gondolhatunk. Ugyanígy csak festés mutatja a következő betűt a C-t, majd ezután egy, a sorból fent kinyúló T vízszintes tagja vehető ki – ezt is csak festették. Ezután kis interpunctio következik, majd egy jól látható, a sorból szintén kinyúló C. Alatta és tőle jobbra a felület rendkívül kopott, a festett kis foltok nem zárnak ki egy I kiegészítést, bár elvben egy kis O és H elhelyezése is lehetséges. (Figyelembe véve, hogy a további sorok O betűje mindig jóval kisebb a többinél.) Plasztikusan is jól látható az ezután következő H, melynek baloldali szára T, jobboldali pedig R-rel van ligálva. A következő betűhely ismét erősen kopott, a

festéknymok azonban megengedik egy A betű beiktatásának lehetőségét, míg a sor utolsó betűje, a C jól látszik. Alsó szára majdnem vízszintes. A sor elején a PRAEF kiegészítés egy Æ ligatúra feltételezésével valószínűnek látszik, míg a cohors számára vonatkozó kiegészítés hipotetikus. A következő sor erősen rongált, sok függőleges barázda pedig hibás olvasásra ad lehetőséget. Jól csak az utolsó négy betű látszik, az előttük levő T és I betűkből csak a felső végződések, ill. egyes festéknymok vehetők ki. Az ezeket megelőző S egyáltalán nem, az előtte levő, feltételezett Æ ligatúrából pedig csak a függőleges hasta látszik. A hiányzó részen az A SOLO szócskának van helye. A 15. sorban az IANO betűcsoport világosan kivehető, jól látszik továbbá, hogy az N baloldali hastája felett egy C vagy O töredéke áll, szintben is magasabban. Ez a betű az új felirathoz tartozhatott, mely a másodlagos felhasználás során tűnhetett el. Festés mutatja az O utáni interpunctiót, valamint egy függőleges hastát, ami az E ligatúra feltételezését teszi lehetővé. A sor elejéről 6 betű hiányzik, egy pedig olvashatatlan. Az utolsó sorban O·COS betűk látszanak, az S után festéssel egy A-t is jeleztek. Ez a betű már nyilván az új felirathoz tartozott (2. kép).

Már az eddig elmondottakból következik, hogy a feliratok részt többször átfaragták ill. átalakították. Az átalakítások az alábbi fázisokban történtek:

1. Az első sorokat újra kellett vétni egyenetlenségük miatt, vele egyidejűleg festéssel kellett javítani a rosszul vésett betűket.

2. Geta meggyilkolása után nevét kitörölték, ill. vékony habarccsal eltüntették. Ezzel hozható összefüggésbe a 6. sor E, ill. a 3. sor harmadik S betűjének alig észrevehető jelentkezése.

1. kép. 1. A vaspusztai oltár töredékei a kapuelfalazásba beépítve. — 2. Az oltár felső része. — 3. Az oltár bal oldala Mars alakjával. — 4. Az oltár jobb oldala Victoria alakjával

Рис. 1. 1. Фрагменты алтаря в Вашпусте, вмонтированные в стену. — 2. Верхняя часть алтаря. — 3. Левая сторона алтаря с фигурой Марса. — 4. Правая сторона алтаря с фигурой Виктории

Fig. 1. 1. Fragments de l'autel de Vaspusztá encastrés dans le mur de la porte. — 2. Partie supérieure de l'autel. — 3. Le côté gauche de l'autel avec la figure de Mars. — 4. Le côté droit de l'autel avec la figure de la Victoire

A Caracalla kori törlés valószínűleg nemcsak Geta nevét ill. a rávonatközo részeket érinthette, hanem a felirat utolsó négy sorát is, ahol a vésés alig jelentkezik, viszont világosan látható helyenként az új felirat egy-egy betűje. Ezt a második feliratot egy vékony habarcsrétegre festették, elolvasására — összefüggő szöveg hiányában — még csak kísérletet sem tehetünk (a befalazás során a festés teljesen lekopott). Az utolsó sorok átfaragását megindokolni nem tudjuk. Miután azonban az eredeti szöveg az állító rangjára, ill. a helyreállítás évére vonatkozott, nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy az ezekben bekövetkező változás miatt vált szükségessé az átírás. Az utolsó sorokat egy ugyanilyen vékony, sárgaszínű, finom habarcsréteg fedi, mint a Getára vonatkozó sort, feltételezhetjük tehát, hogy az átvésés is Caracalla kori. A helyreállítást, építkezést oltár formájában megörökítő felirat nem tulságosan gyakori, de éppen a vaspusztai táborhoz közeli Bőny-Örkénypusztán is előfordul.² Feltűnő azonban, hogy egy aránylag nagyméretű, a császári család *salusáért* állított feliratos kövön csupán egy oltár helyreállítását tüntették fel. (Nincs olyan rama accusativusú görög főnév, mellyel ezt az alakot magyarázni lehetne — figyelembe véve, hogy előtte csak egy, ligatúra esetén két betű állhat.) A vetustate conlapsam előtt levő a-t nyelvtani hibának, az ablativus auctoris félreértésének tulajdonítjuk. Bár ilyen jellegű hiba a pannóniai feliratokon nem fordul elő³ — az a tény, hogy éppen Brigetio környékén gyakori a hibás latinságú felirat⁴ — ezt a feltevést támogatja.

Fel kell tehát tételeznünk, hogy a szóban forgó ara egy nagyobb méretű, több részből összeállított (*conlapsam*), talapzaton álló, díszesebb oltár lehetett. Nincs kizárva, hogy a felirat éppen az előkerült köemlékre vonatkozik, amelynek talán régi talapzatára állíthattak új oltárt. (Esetleg az abacus is a régi oltárhoz tartozott?) Az ara mindenesetre szabadon állhatott, hátlapjának faragása ara utal, hogy felállítás után mind a négy oldala látható lehetett.

Figyelmet érdemel az állító személye is, miután a Pacatanus—Pacatianus név Pannóniában másutt nem fordul elő. (A feliraton elvileg egy it ligatúra elképzelhető, az esetleg számbajöhető festett I-t azonban nem találtuk meg, valószínűbb tehát a Pacatanus cognomen.) Lehetséges, hogy a feliraton szereplő cohors praefectus annak a családnak tagja, melyből a későbbi helytartó⁵ Ti. Claudius Marinus Pacatianus, a 248. évben kikiáltott usurpator került ki.⁶ (Az oltár állítása és Claudius Pacatianus felkelése közt 40–47 év van). A cognomen előtt a feliraton M áll, előtte pedig még két betűhely van, ezért feltételesem a CL kiegészítést javasoljuk.

A felirat a dislocatio kérdéséhez is újabb bizonyítékot nyújt; a *c(ohors) I Thrac(um)* (c. R.) csapatának feltüntetése megerősíti azt a korábbi feltevésünket,⁸ hogy a III. sz. elején a thrák cohors volt Ad Status

megszálló egysége. Megjegyzendő, hogy az 1967. évi ásatás során több THRAC bélyeges téglát találtunk, ugyaninnen számos — hasonló betűtípusú és ugyanolyan tabula ansatában levő COH jelzésű tegula is előkerült, melyek nyilván ugyanerre az alakulatára vonatkoznak.⁹

A felirat aránylag pontosan keltezhető. Szövege szerint Septimius Severus és Caracalla imperatorok és augustusok (VICT AVGG), Geta pedig Caesar. Ennek alapján az oltár állítását 198 januárja és 209 szeptember — októbere közti időszakra tehetjük, utána ugyanis már Geta is augustus.¹⁰ Pontosabb datálást adnának a consulnevek, de a felirattöredék csak annyit árul el, hogy egyikük neve -ianus, a másiké -us végű. Ennek alapján a fenti időpontok közt két consulpár jöhet számba: a 201 év két consula: L. Annius Fabianus és M. Nonius Mucianus¹¹ ill. a 209 év, amikor Pompeianus és Avitus (3. kép) voltak consulok.¹² Mindkét megoldás esetén aránylag sok — mintegy négy betű — hely maradna a nevek előtt, sőt a 201 év consulpárját csak nagyon aránytalan elosztás mellett lehetne kiírni. Gondolhatunk tehát arra is, hogy mindkét nomen gentile szerepelt a feliraton,¹³ azonban fel kell tételeznünk egy N ligatúrát az első sorban, amellyel egy B betűkapcsolást a második sorban. Ha 209 lenne az állítás időpontja, úgy csak az év első 10 hónapja jöhet számításba, utána ugyanis Geta már augustus. (A döntő szót kimondó Geta praenomen sajnos nem olvasható.) Ha 201 lenne az állítás időpontja — ez utóbbi nagyobb valószínűséggel jöhet számításba — akkor feltételezhetjük, hogy az oltár helyreállítása, rajta a két császárt, Getát, sőt az egész császári családöt üdvözlő felirat kapcsolatba hozható a 202 évi császárlátogatással,¹⁴ melynek útvonalára, jelentőségére, történeti hátterére és következményeire A. Calderini,¹⁵ pannóniai vonatkozásaira pedig Fitz J.¹⁶ mutatott rá. Bár a látogatással közvetlenül kapcsolatba hozott feliratokat az újabb kutatás revízió alá vette¹⁷ s ezáltal számuk megesappant — a látogatás ténye és jelentősége a provinciában folyó építkezések szempontjából nem vitatható. Azoknak az erődítéseknek, — melyeket már Commodus idejében elkezdtek¹⁸ majd Septimius Severus uralkodása alatt folytattak — üteme 201-ben különösen Pannonia Superiorban gyorsult. A munkák befejezése természetesen még hosszú ideig elhúzódott.¹⁹ Az útjavítások mellett²⁰ a táborvárosokban végzett építkezésekről is értesülünk.²¹ Septimius Severus és Caracalla uralkodásának idejére keltezhetjük annak a templomnak újjáépítését is, melyről éppen egy már korábban előkerült Ács—vaspusztai felirat tudósít.²² A két vaspusztai feliratot — már az ábrázolás témájánál (álló Victoria) fogva — összefüggésbe kell hoznunk; nincs kizárva, hogy mindkettő a decennaliáját ünneplő Septimius Severust és családját köszöntötte.²³

Az oltár feliratával kapcsolatos — megoldottnak távolról sem mondható problémák mellett számos nehéz-

azonos módon rövidítették. Jelen esetben ugyanez figyelhető meg.

¹⁰ Hasebroek, J., Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus. (Heidelberg 1921) 143.

¹¹ Degrossi, A., Fasti consolari dell' impero Romano. (Roma 1952) 57.

¹² Uo.

¹³ Dessau, ILS 335.

¹⁴ Herodianus 10,1.

¹⁵ Calderini, A. I Severi, La crisi dell' impero nel III secolo. (Bologna 1949) 75.

¹⁶ Fitz J., Arch. Ért. 85 (1958) 156; Ua., Acta Arch. Hung. 11 (1959) 237.

¹⁷ Nagy T., Budapest műemlékei II (Bp 1962) 52, 258 j; Ua. BpR 20 (1963) 28–33.

¹⁸ Nagy T., Budapest műemlékei II (Bp 1962) 52.

¹⁹ Uo. 53.

²⁰ Reidinger, W. i. m. 97; Hasebroek, J. i. m. 127.

²¹ Nagy T. i. m. 52.

²² Barkóczi L., Arch. Ért. 1944–45, 182.; Ua., Brigetio. DissPann II. 22 (Bp. 1944) 228.

²³ Fitz J. i. m. 244.

² CIL III 11079.

³ Mihăescu, H., Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului Roman (București 1960) 171.

⁴ Mócsy A., PWRE Suppl. IX (Stuttgart, 1962) 767.

⁵ Pavan, M., La provincia romana della Pannonia Superior, Atti della Accademia Nazionale dei Lincei 352 (1955) 416; Reidinger, W., Die Statthalter des ungeteilten Pannoniens und Oberpannoniens von Augustus bis Diokletian, (Bonn 1956) Antiquitas I. 2. 111 szerint Pannonia Superior.; Stein, A., Die Legaten von Moesien, DissPann I. 11 (Bp. 1940) 56 szerint Pannonia Inferiort is ő kormányozta Moesia Superior mellett.

⁶ Groag, E., PIR II² (1936) 216, nr. 930. sz.

⁷ Zosimos, I. 20, 2; Zonaras, 12.19. A kérdésről legutóbb; Dobó A., Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. (Bp. 1968) 94–95.

⁸ Gabler D., Arch. Ért. 94 (1967) 196.

⁹ Idézett munkánkban (44. j.) hivatkoztunk arra, hogy a feliratokon és a téglabélyegeken a cohors nevét

2. kép. Az oltár feliratának utolsó négy sora. A feketével kihúzott betűket csak festették
 Рис. 2. Последние четыре строчки алтарной надписи. Буквы, отмеченные черным, были написаны лишь красками

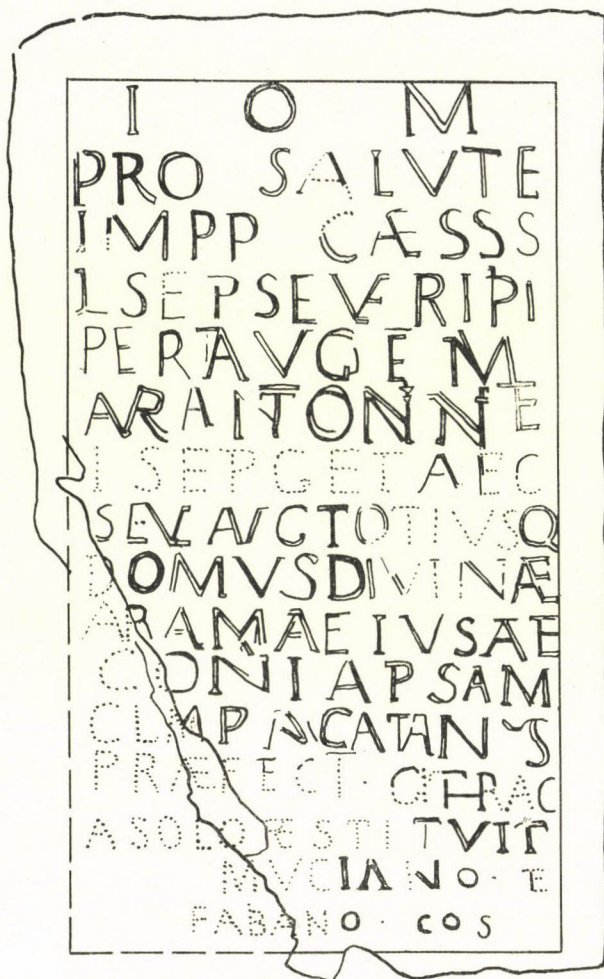
Fig. 2. Les quatre dernières lignes de l'inscription de l'autel.
 Les lettres repassées à la couleur noire furent seulement peintes.

ség merül fel a domborműves ábrázolásokkal kapcsolatban is. Más oltáron nem ismerjük az abacuson levő Hercules csomó analógiáját (Csemegi A típus). Viszonylag

ritkán található spirálisban végződő párnatag is²⁴ – ezeknek azonban közepén leggyakrabban orom foglal helyet.²⁵ Olyan oltárok, amelyeken a spirális záródásnak a

²⁴ A Hercules csomóra *id. Csemegi, J.* BpR 15 (1950) 549–555, a spirálisra: *Alföldi A.*, Arch. Ért. 52 (1939) 111, 101. kép.

²⁵ *Erdélyi G.*, Intercisa I. AH XXXIII (Bp. 1954) 270, kat. 340.

3. kép. A felirat kiegészítésének másik lehetősége

Рис. 3. Вторая возможность дополнения текста

Fig. 3. Une autre possibilité de compléter l'inscription

két párnatag közti felületen folytatása van – főleg Poetovio környékén gyakoriak²⁶ – a csomóminta azonban ezekről is hiányzik.

²⁶ Hoffiler, V.—Saria, B., Die antiken Inschriften aus Jugoslawien I. (Zagreb 1938. 357, 504. szám.

²⁷ Gyakori ábrázolására l. Betz, A., Carnuntum Jb (1960) [1962] 35.

²⁸ Espérandieu, E., Recueil général des bas-reliefs statues et bustes de la Gaule Romaine VII (Paris 1918) 382, 5887. sz. (Mayence); Uo. XI. (19) 232, 365. sz. (Karlsruhe).

²⁹ Az arányokon kívül sajátos a száj formálása is.

³⁰ Felirata CIL III 10960; Barkóczi L., Brigetio, 131, XXXII t. 3,5.

³¹ Barkóczi L., i. m. LIX. 4.

³² Schober, A., Belvedere 6 (1924) 177 —.

³³ Alföldi A., Bp. Tört. I (Bp. 1942) 748.

³⁴ Fitz J. i. m. 240–41. A dombormű fényképét Fitz Jenő szívésségének köszönhetem.

³⁵ CIL III 3307; Hampel J., Arch. Ért. 27 (1909) 37–38.

³⁶ Diez, E., Corolla memoriae Erich Swobodae dedicata. Röm. Forsch. in Österr. V (1966) 107–109.

³⁷ Paulovics I., Lapidarium Savariense (Szombathely 1943) 44.

A bal oldalon helyet foglaló Mars alak sem a megszokott formában jelentkezik²⁷ s bár ikonográfiailag megközelítőleg pontos mását ismerjük,²⁸ az ábrázolás mégis rendkívül egyéni. Kétségtelen, hogy ennek az egyéni ábrázolásnak oka a kőfaragó ügyetlensége is, de vannak olyan részletek is, melyek talán más műhelyhagyományokkal magyarázhatók.²⁹

A jobboldalon levő Victoria ábrázolás is lényegesen eltér az Antoninus, ill. Severus kori – viszonylag gyakori képtípusoktól; a fent említett vaspusztai táblán megjelenő, koszorút és pálmát tartó, félig ruhátlan istennőtől. (Nem lehetetlen, hogy ennek hiányzó oldalán is Mars volt!) Nem köthető a másik Jupiter oltár köréhez sem, melynek ugyancsak jobboldalán található Victoria,³⁰ de eltér a másik brigetioi műhelyben készült, felirat nélküli tábla³¹ a tatai oszlop,³² vagy az aquineumi,³³ székesfehérvári,³⁴ mursai³⁵ ábrázolásoktól is, és nem rokon a carnuntumi³⁶ vagy savariai³⁷ típusokkal sem. A fent említett emlékeken Victoria gyakran félig ruhátlan, többnyire szárnyas, de általában jobbájában koszorút, balkezeiben pedig pálmát tart. Az obernburgi³⁸ vagy augsti³⁹ emlékekkel is csak a ruha kezelése miatt vethető össze. A haj kidolgozása emlékeztet a másik vaspusztai kő Victoriájának hajviseletére, ez azonban valószínűleg nem műhelyhagyomány, hanem a kor azonos divatjának következménye. A dombormű egyik legérdekesebb részlete a balkézben levő attribútum, mely kétségtelenül valamilyen katonai jelvényt ábrázol, leegyszerűsített formában. Távoli analógiája egy trieri sírkövön látható,⁴⁰ ahol egy lándzsára erősített keresztfáról repkénylevél-szerű rojtok lógnak le. Ez a signum ugyanúgy auxiliarius alakulatnál fordul elő, mint a mi esetünkben. (Vegetius szerint a cohorsokon belül még a centuriáknak is külön vexillum volt.⁴¹ A vexillum, mint Victoria attribútuma rendkívül ritka. Octavianus Actium után vert aureusain⁴² kívül még a Louvre Traianus kori Extispicium reliefjén találkozunk a zászló csonka ábrázolásával.⁴³ A vexillumot tartó Victoria közeli analógiája a salonai Tyche (Fortuna). Ezen a domborművön Fortuna ugyanúgy magasra feltartott kézzel karolja át a zászlót, letakarva a rojtok nagy részét,⁴⁴ mint az ácsi oltáron. (Utóbbin a rojtok kissé hosszabbak.) Noha a salonai reliefen Tyche szerepel, az attribútum Victoriára utal,⁴⁵ akinek alakja sokszor valóban összefonódik Fortuna reduxé-val⁴⁶ (előfordul Victoria redux is) éppúgy mint Virtuséval.⁴⁷ Bár a felsorolt analógiák korábbi időszakra utalnak, a vexillum és Victoria összetartozása a Severus korban is követhető egy egyiptomi zászlón, melyen az istennő globuson álló alakja látható.⁴⁸ Nem hagyhatók figyelmen kívül végül azok a típusok sem, amelyekeken Victoria pajzsára írja a VICT AVG feliratot,⁴⁹ mely a mi emlémkünkön a füle felett található. Ez a felirat – összhangban az előlapon levővel arra int, hogy jelen esetben az oldalon jelentkező Mars és Victoria ábrázolást ne hozzuk összefüggésbe⁵⁰ pusztán a leg. XIV. Gemina Martia Vietrix kitüntető jelzőinek perszónifikációjával, bármennyire is kézenfekvőnek látszik ez olyan tábor eseté-

³⁸ Espérandieu, E., i. m. XI (Paris, Bruxelles 1931) 198, nr 319.

³⁹ Stähelin, F., Die Schweiz in röm. Zeit (1931) 211.

⁴⁰ Domaszewski, A., Die Fahnen im römischen Heer. Abh. d. Arch. Ep. Seminar d. Univ. Wien 5 (1885) 74, 88.

⁴¹ Vegetius II. 13.

⁴² Hölscher, T., Victoria Romana (Mainz am Rhein 1967) 9, I. t. 2.

⁴³ Uo. 67, VII. t. 2.

⁴⁴ Abramic, M., VAHD 52 (1935–49) 279.

⁴⁵ Uo. 286.

⁴⁶ Latte, K., Roschers Lexikon d. griech. und röm. Mythologie (Leipzig–Berlin 1924–27) 300.

⁴⁷ Hölscher, T. i. m. 65 ld. Mattingly, H.—Sydenham E. A., RIC IV. (London 1936) 113.

⁴⁸ Rostovtzeff, M., JRS 32 (1942) 92.

⁴⁹ Hölscher, T. i. m. 101 —.

⁵⁰ Ahogy ezt E. Diez (i. m. 109) a carnuntumi oromzat esetében bebizonyította.

ben, melynek főparancsnoksága éppen Carnuntumban volt.⁵¹

Az ábrázolások tartalmilag nemcsak a felirattal függnek össze, hanem a Severus kori császárkultusz ideológiájával. Az oltáron a legjelentősebb dii militares: Jupiter, Mars és Victoria szerepelnek,⁵² kiknek kultusza éppen a III. sz.-ban, a hadsereg szerepének növekedésével párhuzamosan erősödött meg. Victoriát ekkor vették fel a legnagyobb istenek sorába, mint azt a tataihoz hasonló kőoszlopok egész sora⁵³ bizonyítja. Az istennő a császár egyik aspektusát személyesíti meg, jelképezi annak erejét, győzelmét. Augustus koráig visszanyúló theológiája⁵⁴ éppen Septimius Severus korában gazdagodik azokkal az elemekkel, melyek egyre jobban a császár személyével azonosítják. (Gyakran állítanak fogadalmi emléket Victoriának olyan napon, mely az uralkodó életében jelentős.⁵⁵ A császárt megismerő Victoriát tükröztetik a Historia Augusta elbeszélésében is, mely szerint Septimius Severus halálát is előre jelezte a „more solito” elhelyezett három *Victoriolae gypsaee* egyike, melyen az ő neve állott, miután a cirkuszi játékok napján egy szélrohám földre döntötte.⁵⁶ A hivatalos császári propagandát tükröző érmeken Victoria alakja – Septimius Severus uralkodása idején több változatban – rendkívül gyakran tűnik fel. Sokszor Marssal együtt jelentkezik – így a 201 évben, – melyet a felirat keltezésénél egyik lehetőségként vetetünk fel – a MARTI VICTORI⁵⁷ típust bocsátják ki a VICTORIAE AVGG (I)⁵⁸ hátlapú pénzekkel együtt. A 209-ben kezdődő britanniai hadjárat idején a Victoria típusok ismét gyakran jelentkeznek.⁵⁹ A három istenség

összetartozása, összefonódása az epigráfiai anyagban világosan kimutatható, ezt hangsúlyozza Jupiternek Victor jelzője,⁶⁰ Marsnak és Victoriának egy feliraton történő említése, vagy ábrázolása,⁶¹ ill. Marsnak Victor mellékneve. Jupiter, akinek helyettese a császár, mellette Victoria és Mars a győztes hadsereget és az államot is szimbolizálják.⁶² Ha a feliratokat valóban 201-ben állították, akkor az oltárnak konkrét vonatkozásai is lehetnek; a parthus háborút győztesen befejező,⁶³ a hadjáratról hazatérő,⁶⁴ Victoria kultuszát különösen ápoló császárt köszönti hadseregének egyik egysége, a dii militares személyein keresztül. Victoria és Mars kultuszának a II. sz. második, ill. a III. sz. első felében történő pannóniai megerősödésére számos ábrázolás és dedikáció mellett a collegium Victorianorum Aquincumban meglevő szervezete utal.⁶⁴

Az epigráfiai, kőplasztikai, sőt csapattörténeti vonatkozásai miatt is értékelhető oltár négyre emeli a vaspusztai (Ad Statuas) tábor területén, ill. közvetlen környékén előkerült kőemlékek számát.⁶⁵ A Theseus és a Minotaurus mondát ábrázoló domborműves kő⁶⁶ valószínűleg a II. sz. második, ill. a III. sz. első felében készült. A többi emlék: a templom helyreállításáról beszámoló tábla, a Septimius Ursulinus által emelt Jupiter – Juno oltár⁶⁷ és a most ismertetett kő nagyjából mind Septimius Severus korára keltezhető; uralkodásának idején nyilván nagyméretű építkezések folyhattak Ad Statuas táborában is; ezeknek méreteiről és jelentőségéről azonban csak a további ásatások adhatnak bővebb felvilágosítást.⁶⁸

Gabler Dénes

EIN NEUES STEINDENKMAL MIT INSCRIPT AUS ÁCS – VASPUSZTA

Auszug

Im Laufe der Ausgrabungen im Lager von Ács – Vaspusztai (Ad Statuas) kam es im August 1967 zur Freilegung der *porta principalis dextra*. In der spätrömischen Zumauerung des Tors war das obere Glied und der Rumpf eines Altars zu sehen, der sekundär eingebaut war. Wir legten sie frei und übergaben sie dem Domokos Kuny-Museum. Der Sockel war nicht vorhanden. Der altarförmige Inschriftenstein bestand auch ursprünglich aus mehreren Gliedern; in der Mitte der Oberseite des Rumpfes ist ein Bohrloch, das beim Zusammenfügen eine Rolle gespielt haben mochte. Das Relief war bemalt: der Hintergrund grün, die Kleider rot. Auch die Buchstaben sind rot, an verschiedenen Stellen wurde mit Farbe korrigiert, was der Meißel verfehlt hat. Die Inschrift wurde mehrmals gemeißelt. Die ersten Zeilen, weil sie uneben waren; später, nach der Ermordung Getas, wurde sein Name gelöscht und die Stelle dünn mit Mörtel überzogen. Die Löschung betraf wahrscheinlich nicht nur die Geta betreffenden Stellen, sondern auch die letzten vier Zeilen der Inschrift (wo früher der Rang des Errichters und das Jahr der Errichtung standen); hier wurde über die abgemeißelten Buchstaben gelblicher Mörtel geschmiert und auf diesen eine neue Inschrift gemalt. Diese neue Inschrift verschwand beim Einmauern bzw. Ausheben fast vollständig, nur einige Buchstaben blieben übrig (Abb. 6: die mit Schwarz nachgezogenen Buchstaben sind nur gemalt).

Die Inschrift berichtet über die Restaurierung eines großen, aus mehreren Gliedern bestehenden Altars (*conlapsam!*). Es ist nicht ausgeschlossen, daß sich der Text eben auf das zutage gekommene Steindenkmal bezieht. Die *ara* dürfte jedenfalls unter freiem Himmel gestanden haben, die glatte Verarbeitung der Rückseite deutet an, daß alle vier Seiten frei zu sehen waren. Der Altarsteller, ... M. Pacatanus, war Befehlshaber der *c(ohors) I Thrac(um) c. R.*: diese Einheit lag in der ersten Hälfte des 3. Jh. in Ad Statuas in Garnison. Man darf die Inschrift auf die Jahre 198–209 ansetzen, näher, aufgrund der Consulnamen mit der -ianus und -us-Endung kommen die Jahre 201 oder 209 in Frage. Wäre 201 das Errichtungsjahr, könnte man meinen, die Wiederherstellung des Altars mit der Inschrift, die die Kaiser und die ganze kaiserliche Familie begrüßt, mit dem Pannonienbesuch des Septimius Severus und seiner Familie im Jahre 202 in Beziehung steht (diesbezüglich s. Anm. 14–17), der hinsichtlich vieler Bauten und Straßenverbesserungen bedeutungsvoll war.

Nicht nur in hinsicht auf die Inschrift, sondern auch hinsichtlich der Reliefdarstellung gibt es zahlreiche Probleme. Die Darstellung des Hercules-Knotens auf Altären ist in Pannonien unbekannt, und auch Mars und Victoria erscheinen nicht in ihrer üblichen Form auf den zwei Seitenwänden. Für Mars sind ikonographisch

⁵¹ Az 1966–67 évi ásatások során szinte kizárólag csak a carnuntumi legiok bélyeges téglái kerültek elő.

⁵² Domaszewski, A., Westd. Zeitschrift 14 (1895) 4 –.

⁵³ Espérandieu, E., i. m. XI. 365. sz. 181 sz.; Behn, F., 112 24–25 (1929–30) 94.

⁵⁴ Gagé, J., RH 171 (Páris 1933) 6.

⁵⁵ CIL III 11082 idézi Latte, K., i. m. 299.

⁵⁶ SHA Vita Severi 22.

⁵⁷ RIC IV. 110, 151 c. sz.

⁵⁸ Uo. 151 a.

⁵⁹ Latte, L. i. m. 296.

⁶⁰ L. 59 j.

⁶¹ Hölscher, T. i. m. 168.

⁶² Vö. a korábbi évek VICT PARTHICAE érmeivel!

⁶³ Victoria redux CIL XIV 2258.

⁶⁴ BpR 8 (1904) 166. Ez a collegium Daciában is megvolt.

⁶⁵ Az Ácson előkerült kőemlékekről (CIL III 1365) 1. Gabler D., Arch. Ért. 94 (1967) 197.

⁶⁶ Gabler D., Arrabona 10 (1968) 54.

⁶⁷ L. 8. j.

⁶⁸ Ezúton köszönöm meg Barkóczy Lászlónak, Mócsy Andrásnak, B. Thomas Editnek és Tóth Endrénének szíves segítségét.

annähernd genaue Analogien bekannt,²⁸ dennoch ist diese Darstellung besonders individuell. Victoria hält in ihrer Linken eine militärische Fahne (*vexillum*). Dieses Attribut der Göttin erscheint äußerst selten; eine gute Analogie zur Darstellung liefert die Tyche von Salona (Fortuna Salonitana). Die Darstellungen stehen mit der Ideologie des severerzeitlichen Kaiserkults in Beziehung. Auf dem Altar erscheinen die wichtigsten *dii militares*, die Staat, Armee und die Person des Kaisers gleichzeitig repräsentieren. Im Jahre 201, das wir für die Errichtung annehmen, wurden die Münzen mit den Inschriften MARTI VICTORI bzw. VICTORIAE AVGG

(!) auf der Rückseite geprägt, die dieselbe Propaganda widerspiegeln. Wurde die Inschrift tatsächlich 201 (und nicht 209) hergestellt, konnte der Altar auch konkreten Belanges gewesen sein: er begrüßte den Partherkrieg siegreich beendenden, aus dem Feldzug heimkehrenden Kaiser, der den Kult der Victoria ganz besonders pflegte, in den Personen der *dii militares*.

Somit sind aus Vaspuszta (Ad Statuas) bereits vier Steindenkmäler bekannt. Drei von ihnen stammen sicher aus der Zeit des Severus und sie beweisen, daß Anfang des 3. Jahrhunderts Lager und Canabae Schauplatz bedeutender Bautätigkeit waren.

D. Gabler

A KÉSŐ AVARKORI KORONGOLT SÁRGÁ KERÁMIA

A Közép-Dunamedence késő avarkori emlékanyagában megtalálható korongolt, sárga színű kerámia kérdése régóta vitatott a régészeti szakirodalomban. Ennek ellenére összefoglaló munka magyar kutató tollából mindmáig nem jelent meg. Az említett kerámiára és annak problémakörére figyelmem a szebenyi temető feldolgozása során irányult, ahol ennek az edénytípusnak a mennyisége a temetőnek e kérdésben első helyet biztosít.¹

Munkámban csak a jól iszapolt agyagból készített, gondosan korongolt, teljesen átégetett, sárga, vörös színű edények csoportjával és azokkal formailag megegyező szemcsésebb anyagú, de szintén sárgára égetett edényekkel, továbbá mindezek kézzel formált, szürkésbarna utánzataival foglalkozom. A hasas idomú, szűk nyakú, vastag falú, mindig erősen szemcsés anyagú, korongolt, általában sárga színű, de nem teljesen átégetett, hullámvonalakkal sűrűn díszített flasksók, amelyek bár jellegzetes darabjai a késő avarkornak, de korábbi leletekkel is előfordulnak, nem tartoznak munkám témakörébe. A vékony falú sárga kerámiához hasonló részletes elemzésük külön feladat.

Feldolgozásom félkész állapotban volt, amikor megismerkedtem két szlovákiai kutató hasonló témájú munkáival. Mivel ugyanabban a témakörben egyazon időben, egymástól függetlenül dolgoztunk, megegyező eredményeink egy-egy részletkérdés helyességének mind nagyobb valószínűségét bizonyítják, eltérő eredményeinket pedig az anyaggyűjtés különböző mértéke és egyes problémák más irányból történő megvilágítása okozta.

Mielőtt a sárga kerámia kérdésének tárgyalására rátérnék, köszönetet mondok Kovrig Ilonának és László Gyulának, akik munkámban értékes tanácsaikkal segítettek, továbbá azoknak, akik anyaggyűjtő utaim során segítségükkel munkámat meggyorsították, vagy egyes múzeumokból, ahová nem tudtam eljutni, mint adatközlők, anyaggyűjtésem teljessé tételéhez hozzájárultak. Ugyancsak köszönetemet tolmácsolom mindazon kollégáimnak, akik hozzájárultak ahhoz, hogy általuk ásvott vagy múzeumukban levő közöletlen darabokat katalógusomban közzétehessek.

A vékony falú sárga kerámia a régészeti irodalomban

A füles edények eredetét és használati módját Hampel József próbálta meg először tisztázni. Előzményként

középzásiai fa- vagy fémformát tételezett fel és kapcsolatot látott a koraavar fémedények kis kerek szalagfüle és a sárga korongolt bögrék hason elhelyezkedő gyűrűs füle között.² Niederle eredeti avar készítményeknek tartja a füles sárga edényeket.³ Horváth Tibor, a sárga kerámiának és általában az avar agyagművességnek eddigi egyetlen magyar összefoglalója, a kerek füllű edények párhuzamait a Kaukázus és Kubán vidékén a VI–VIII. században virágzó kultúrában találta meg. A VIII–IX. században ez a kultúra a Don–Dnyeper vidékére tolódott át. Véleménye szerint az említett területek kerámiájával a sárga kerámia olyan szoros kapcsolatot mutat, hogy törzsi csatlakozás tételezhető fel. Szerinte ezek a törzsek a magyarságból váltak ki és az V. század óta lakták a Kubán és Kaukázus területét hun, szabir és onogur nevek alatt, és 568-ban az avarok Dél-oroszország területéből a magyarság egy részét is magukkal ragadták. A kiöntőcsöves korsók analóg darabjait szintén Keleten találta meg Horváth, a hosszú nyakú, hasas palackokat pedig formájuk és díszítésük alapján a nagyszentmiklósi edényekhez kapcsolta.⁴ A deszki temető feldolgozásakor Csallány Dezső is foglalkozott a sárga kerámiával. Az egymásra temetett sírok alapján megállapíthatta, hogy ezek az edények a griffes-indás sírleletek jellemzői és a kora avarkorban nem ismertek.⁵ Korek József a tárgyalat edényforma gyökereit a dél-orosz területek szarmata kultúrájában kereste.⁶ A. Točík a kiöntőcsöves, füles korsók formájában bizánci hatást vélte felfedezni.⁷ Erdélyi István szerint a szóban forgó edénytípus Magyarországon mindenütt elterjedt, ezenkívül Bulgáriában és a Dnyeper-Don vidékén található.⁸ Cs. Sós Ágnes felfigyelt arra, hogy a Dél-Dunántúlon és a Duna–Tisza közén nagyobb számban található a sárga kerámia, mint az ország más területein. A kerámia megjelenését a Kárpát-medencében az alánok közvetítő szerepével hozza kapcsolatba.⁹ A jugoszláv kutatók a sárga kerámiát a Duna vidékén dolgozó késő római fazekasműhelyek eredményének tartják, és hasonló a véleménye Fettiich Nándornak is.¹⁰ A kerámia eredetével foglalkozva Kovrig Ilona rámutatott a Csu folyótól Ferganáig és a Balhas-tótól a Tien-Sanig elterülő vidéken fellelhető párhuzamokra.¹¹ Bóna István szerint inkább egy közös belső-ázsiai fa- vagy fémelőzményt kell feltételeznünk.¹²

A sárga kerámia problémakörével részletesen a közelmúltban két szlovákiai kutató foglalkozott.

¹ E feldolgozás az ELTE Régészeti Tanszékére László Gyula professzorhoz 1967 májusában benyújtott „Szebenyi avarkori temetők” c. doktori disszertáció, sárga kerámiáról szóló, különálló részének, a témakörben azóta megjelent új tanulmány (lásd 15. j.) eredményeinek figyelembevételével készült változata.

² Hampel, J., *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*. I (Braunschweig 1905) 150.

³ Niederle, L., *Rukovet slovanské archeologie*. (Praha 1931) 248.

⁴ Horváth T., *Az illői és kiskőrösi avar temető*. AH XIX (1935) 67–124.

⁵ Csallány D., *Arch. Ért.* 1943. 169.

⁶ Korek J., *Dolg* 19 (1943) 76–78.

⁷ Točík, A., *Drenko*, J. AR 2 (1950) 170.

⁸ Erdélyi I., *Rég. Füz.* II. 1 (1958) 55.

⁹ Sós Á., *Rég. Füz.* II. 3 (1959) 19–20.

¹⁰ Kovačević, J., *Dimitrijević, D.*, *Arheološki Pregled* 3 (1961) 120.; Fettiich, N., *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basahare*. Stud. Arch. 3 (1965) 117.

¹¹ Kovrig, L., *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*. AH XL (1963) 240.

¹² Bóna I., *Késő római és népvándorláskori korszak*. 3. Avarok. Orosháza története és néprajza I (1965) 125.

Z. Čilinská az érsekújvári (Nové Zámky) avar temető fel-
dolgozása kapcsán tárgyalja a sárga kerámiát, mint a
temető leletegyüttesének egy külön csoportját.¹³ D.
Bialeková elemző jelleggel és összefoglalás igényével dol-
gozta fel a sárga kerámiát. Kandidátusi disszertációjának
eredményéről a kisvezekényi konferencián tartott elő-
adást,¹⁴ majd később munkája teljes terjedelemben is
napvilágot látott.¹⁵

Az edények katalógusa

Katalógusunk a Közép-Dunamedence területéről
származó vékony falú, korongolt, sárgára égetett külön-
böző formájú edényeket és a füles bögrék kézzel formált
utánzatait tartalmazza. A lelőhelyeknél elsőként a ma
használatos nevet írtuk és zárójelben közöljük a régebbi
magyar- vagy magyarországi lelőhelynél a község régi
nevét.¹⁶

Lelelőhelye	Sírszám	Forma	Leírás, méret	Síron belüli helye	A sír más melléklete	Össz- sírszám %	Elhelyezés leltári szám
<i>Abony</i> ¹⁷ Pest m., ceglédi j. Ua.	—	füles bögre	gömbölyded alakú, hasán 4 sorban körbefutó vonal- köteg, —	—	—	361 0,5	MNM.
	—	bögre (fűl nélk.)	körte alakú, hasán 4 sorban körbefutó vonalköteg, —	—	—	0,5	(az edények a 17. és 18. sír közötti sírok- ban voltak)
<i>Ártánd</i> Kapitány dűlő Hajdú-Bihar m. biharkeresztesi j.	szórv.	füles bögre	sárgás színű, körte alakú, enyhén kihajló pereme le- kerekített 10; 7,2; 5,6	—	—	260 12,	Debrecen 57. 18. 535
Ua.	szórv.	füles bögre	sárgás színű, korongolt, körte alakú, kissé ovális száj- nyílással, pereme vízszin- tesen levágott 9,7; 7,3; 6	—	—	260 1,2	57. 18. 535.
Ua.	163 —	füles bögre	téglavörös, erősen szemcsés, körte alakú, gyengén koron- golt; <i>utánsat</i> 15,3; 8,9; 6,8	b. térd	2 db vascsat, hullámdíszes, feketés sz. korongolt edény	260 1,2	57. 18. 397.
<i>Baja</i> Dózsa Gy. u. Bács-Kiskun m.	1 —	füles bögre	sárgás színű, gömbölyded, ki- hajló pereme lekerekített, hasán 3 sorban körbefutó vonalköteg 8,4; 6,6; 5,2	—	más melléklet nincs	—	Baja 61. 17. 1.
<i>Bágyogszovát</i> Gyűrhegy Győr-Sopron m. csornai j.	1 —	füles bögre	sötétsárga, vörös foltos, kör- te alakú, enyhén kihajló pereme ferdén levágott 13; 8; 6	—	—	106 1	Győr 53. 314. 130
<i>Bernolákovo</i> ¹⁸ (Cseklész) Csehszlovákia	10 F	hasi- füles korsó	sárga színű, tojás alakú, szé- les szájú, megvastagított, függőleges szalagperemmel, vállán vonalkötegdísz, vele egy magasságban a kerek fűl 21; 10; 9	—	2 nyílhegy, vastördék	100 1	Bratislava (Pozsony)
<i>Bikács</i> Tolna m., paksi j.	szórv.	füles bögre	sárga színű, gömbölyded ala- kú, szélesszájú díszítetlen 6; 5,5; 4,5	—	—	—	Szob 61. 6. 145.

¹³ Čilinská, Z., Slawisch-awarisches Gräberfeld in
Nové Zámky. Arch Slov 7 (1966) 137–141.

¹⁴ Bialeková, D., Zur Frage der Genesis der gelben
Keramik aus der Zeit des zweiten awarischen Kaganats
in Karpatenbecken. (Előadás a kisvezekényi /Malé
Vozokany/ konferencián. 1966.).

¹⁵ Bialeková, D., SA 15 (1967) 1–65. Mivel mindkét
szlovákiai kutató, de különösen D. Bialeková részletesen
foglalkozott a forma, használat és eredet kérdéseivel,
eredményeiket az értékelés közben ismertettük.

¹⁶ A leírást az edények színére, alakjára, különösen
a peremformákra és a díszítésre korlátoztuk. Az edények
anyagát csak abban az esetben közöltük, ha az az általá-
nos „jól iszapolt”-tól eltérő volt. A három méretadat
mindig azonos sorrendben a magasságot, perem-, és
fenék átmérőt jelzi, centiméterekben. Az utánzatokat
a leírás utáni „*utánsat*” szóval jelöltük.

A katalógusban található rövidítések feloldása a

következő: F = férfi; N = nő; Gy = gyermek; szórv.
= szórvány; ar. bronz = aranyozott bronz; br. = bronz;
d. m. gyöngy = dinnyemag alakú gyöngy; gr. = granu-
lált; kop. = koponya; j. = jobb; b. = bal; tör. = töre-
dék; MNM = Magyar Nemzeti Múzeum. Az egyes
rovatok „—” jele a szóbanforgó adat hiányát jelöli.
A temető sírszámának összege alatt található % száma
a sárga kerámiás síroknak a 100 síron felüli temetők
össz-sírszámához viszonyított %-ban kifejezett arányát
jelenti. A lelőhelyek neve mögött levő szám az illető
temetőre vagy leletre vonatkozó irodalom jegyzetszáma.
Az utolsó rovatban minden esetben feltüntetjük a leletet
őrző múzeumok helyét, a közöletlen daraboknál pedig
a leltári számokat is.

¹⁷ Hampel, J., i. m. II. 801; III. 474. t.; Éber L.,
Arch. Ért. 22 (1902) 263.

¹⁸ Kraskovská, L., SA 10 (1962) 426, 450–452.;
Bialeková, D., i. m. (1967) 51.

Lelőhelye	Sírszám	Forma	Leírás, méret	Síron belüli helye	A sír más melléklete	Össz-sírszám %	Elhelyezés leltári szám
Bóly ¹⁹ Baranya m., mohácsi j.	szórv.	füles bögge	narancssárga, tojásdad alakú, szemcsés anyagból készült, korongolt, vállán és hasán vízszintes vonalkötegek 12,5; 8,7; 6	—	—	76 —	Pécs
Ua.	szórv.	füles bögge	vöröses színű, gömbölyded, szemcsés anyagú, kihajló pereme függőlegesen levágott, hasán 3 sor vonalköteg 10; 6,6; 5,2	—	—	76 —	Pécs
Bölcske ²⁰ Tolna m., paksi j.	—	bögge (fül nélkül)	világossárga, közepesen iszapolt, gömbölyded alakú, alsó részén utólagosan megfaragva, szájsperem ferdén levágott, hasán 2 sor vonalköteg 10,6; 7,2; 6	—	—	48 —	MNM. (az edény az 5—8. sírok egyikében volt)
Brodski Drenovac ²¹ Jugoszlávia	7 Gy	füles bögge	narancssárga, gömbölyded alakú, alig kihajló szájsperemmel 9,5; —; —	b. medence- lapát	fülbevaló, d. m. gyöngy, edény	32 —	Zágreb (Zágráb)
Bugyi ²² Pest m., dabasi járás	szórv.	füles bögge	sárgásszürke, durva anyagú, kézzel formált, kiöntös, hási füles; <i>utánzat</i> 12,2; 10,3×9; 10,3	—	—	—	MNM. 56. 22. 1.
Cikó ²³ Tolna m., bonyhádi j.	35 N	füles bögge	világossárga, körte alakú, enyhén kihajló peremű, ferdén levágott 9,4; 6,6; 4,4	—	2 vaskarika, tűtartó, ovális granulációs fülbevaló	552 1	MNM.
Ua.	415 N	füles bögge	sárga színű, körte alakú, ferdén levágott szájsperemmel, vállán 3 sor vonalkötegdísz 12; 9; 12	—	kis lemez — gömbös fülbevaló	552 1	MNM.
Ua.	531 —	füles bögge	világossárga, körte alakú, szájspereme ferdén levágva 9,3; 7; 5,5	—	más melléklet nincs	552 1	MNM.
Ua.	—	füles bögge	szürkésbarna, vörösfoltos, szemcsés anyagú, korongolt, gömbölyded alakú, egyenes nyakú, 3 sor vonalkötegdíszes; <i>utánzat</i> 8,4; 7,3; 5,8	—	—	552 1	MNM.
Csorvás ²⁴ Kossuth tsz Békés m., orosházi j.	1 —	füles bögge	világossárga, körte alakú, szájspereme legömbölyített, vállán vonalköteg 10; —; —	—	—	8 —	Orosháza
Čunovo ²⁵ (Csuny) Csehszlovákia Ua.	— —	füles bögge korsó	sárgás színű, hosszú tojásdad forma, pereme töredezett 22; 9; 8,8 tojásdad alakú, szűknyakú, keskeny talpú, fül a perem alatt végződött, perem hiányos m : 25; tá : 6	— —	— —	151 1,5 151 1,5	Mosonmagyar- óvár Mosonmagyar- óvár
Derekegyház Csongrád m., szentesi j.	szórv.	füles bögge	szürkésvörös, vastag falú, szemcsés anyagú, korongolt pereme töredékes, oldalán 1 sor hullámvonal; <i>utánzat</i> 9,5; 12; 7,5;	—	—	—	Szentes 55. 48. 1.

¹⁹ Papp L., JMPÉ 1962. 168, 175. XXIV. t. 3, 9., XXV. t. 6.

²⁰ Szelle Zs., Arch. Ért. 13 (1893) 353.

²¹ Vinski, K.—Gasparini, J.—Ercegović, S., VAM (1958) 1. 154—155. X. t. 3—4.; Dimitrijević, D.—Kovačević, J.—Vinski, K. Seoba naroda—arheološki nalazi Jugoslovenskog Podunavlja. (Zemun 1962) 58. (Továbbiakban: Seoba naroda)

²² Csallány, D., Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. (Bp. 1956) 94.

²³ Hampel, J., i. m. III. 226. 235. t.; Wosinszky M., AK 17 (1894) 81, 94.

²⁴ Olasz E., Rég. Fü. 17 (1964) 55.; Bóna I., i. m. 4. kép.

²⁵ Hampel, J., i. m. II. 138—163., III. 136. t.; Sötér A., MTRE 1898. 163.

Leőhelye	Sírszám	Forma	Leírás, méret	Síron belüli helye	A sír más melléklete	Össz-sírszám %	Elhelyezés leltári szám
<i>Deszk</i> ²⁶ „D” Kukutyin Csongrád m., szegedi j.	53 Gy	füles bögge	halványsárga, körte alakú, ferdén levágott szájperem- mel 9,9; 6,5; 5	kop. b. ol- dalán	állatesont	18 —	Szeged
Ua.	89 N	füles bögge	világossárga, körte alakú, pereme töredékes 10; 7; 6	kop. b. ol- dalán	orsógomb csiholó? rombusz kereszt- metszetű fűlbevaló tör., állatesont, orsógomb, tűtartó, páncéllemez d. m. gyöngy más melléklet nincs	18 —	Szeged
Ua.	101 N	bögge (fűl nélkül)	halványsárga, gömbölyded alakú, lekerekített kihajló peremmel 12,5; 8,5; 6,5	kop. b. ol- dalán		18 —	Szeged
Ua.	113 N	füles bögge	vörösseszürke, durva anyagú, gyengén korongolt, körte alakú, kihajló pereme ferdén levágott; <i>utánzat</i> 11,9; 9; 6,3	—		18 —	Szeged
<i>Devínska Nová Ves</i> ²⁷ (Dévényújfalú) Csehszlovákia	szórv.	füles bögge	szürke színű, durva, anyagú, kézzel formált, alakja to- jásdad, nyaka kissé beszü- kítve; <i>utánzat</i>	—	—	889 —	Bratislava (Pozsony)
<i>Dunaszekcső</i> Téglagyár Baranya m., mohácsi j.	szórv.	füles bögge	vörössesárga, körte alakú, erősen szűkülő nyakkal, lekerekített szájperemmel 9,7; 7,2; 3,7	—	—	79 —	MNM. 56. 12. 1.
Ua. ²⁸	szórv.	palack	halványsárga, öblös hasú, szűk nyakú, vízszintesen ki- hajló peremű 13,5; 4; 5,2	—	—	79 —	Mohács
Ua.	szórv.	cilind- rikus nyakú füles- edény	halványsárga, gömbölyded alsótestű, széles, hosszú nya- kú, vízszintesen kihajló pe- remmel. A „váll” részen kis kerek fűl; hengeres nya- kát, hasát vonalkötegek dí- szítik 16; 8,7; 9,5	—	—	79 —	Mohács
<i>Dunaújváros</i> (Dunapentele) Fejér m., d.újvárosi j.	szórv.	füles edény	világossárga, körte alakú, kihajló, legömbölyített szájperemmel 8,3; 5,8; 4	—	—	—	MNM. 60. 8. 2.
Ua.	szórv.	füles bögge	világossárga, körte alakú, pereme töredékes, körbe- futó vonalkötegdísz nyo- maival 8; 6; 4,1	—	—	—	MNM. 60. 8. 3.
<i>Dunavarsány</i> Pest m., ráckevei j.	1 N	füles bögge	halványsárga, körte alakú, fűl helye elsimítva, felüle- tén vörös festés nyomai 13,3; 9,3; 8	—	rombusz ke- resztmetszetű ar. bronz gr. fűlbevaló	3 —	MNM. 65. 5. 1.
<i>Előszállás</i> ²⁹ Bajcsihegy Fejér m., d.újvárosi j.	3 N	füles bögge	világossárga, közepesen i- szapolt anyagú, körte alakú, alig kihajló, ferdén levágott szájperemmel 10,5; 8; 9,3;	b. láb- fej	d. m. gyöngy fűlbevaló karperec vaskés vastöredék orsógomb karperec gyűrű fűlbevaló gyöngyök	269 3,5	Székesfehérvár
Ua.	5 N	füles bögge	világossárga, körte alakú, erősen tör. tá: 5,3	j. lábfej		209 3,5	Székesfehérvár

²⁶ Csallány D., Arch. Ért. 1943. 160–170. II. t. 33., XVII. t. 30.

²⁷ Eisner, J., Devínska Nová Ves. (Bratislava 1952) 55. t.

²⁸ Cs. Sós Á. FA, 18 (1966–67) 115., 53. kép.

²⁹ Marosi A.—Fettich N., Dunapentelei avar sír-
leletek. AH XVIII (1936) 35–36. (3, 5, 8. sír)

Lelőhelye	Sírszám	Forma	Leírás, méret	Síron belüli helye	A sír más melléklete	Össz-sírszám %	Elhelyezés leltári szám
<i>Előszállítás folyt.</i>							
Ua.	8 —	füles bögre	világossárga, körte alakú, kihajló pereme ferdén levágott; vállán körbefutó vonalköteg 15,3; 9,5; 9,4	j. lábfej	más melléklet nincs	269 3,5	Székesfehérvár
Ua.	63 —	füles bögre	világossárga, körte alakú, legömbölyített szájpere-mmel 7,2; 5,2; 3,9	—	—	269 3,5	Székesfehérvár 52. 139. 1.
Ua.	67 N	füles bögre	világossárga, körte alakú, erősen töredékes tá: 10 cm.	—	fülbevaló gyöngy, kés, csat, karika, nyílhegy	269 3,5	52. 144. 2.
Ua.	70 N	füles bögre	világossárga, körte alakú, legömbölyített, enyhén ki-hajló szájpere-mmel 12; 8,5; 5,8	—	br. tű, 3 db gyűrű, kés, csat, szürke edény	269 3,5	52. 147. 8.
Ua.	71 —	füles bögre	világossárga, hasas, körte a-lakú, enyhén kihajló pere-me legömbölyített 13,5; 10,2; 7,3	—	csat, kés, vastör	269 3,5	52. 148. 4.
Ua.	109 F	füles bögre	világossárga, érdes felületű, széles körte alakú, ferdén levágott szájpere-mmel 11,2; 9,2; 7,6	—	öntött öv-garnitúra, phalerás lószerző, egyenes talpú kengyel, szürke edény	269 3,5	52. 180. 10.
Ua.	194 —	füles bögre	világossárga, körte alakú, szájpere-m ferdén levágott, vállán vonalköteg dísz 12,1; 7,5; 7,6	—	csat, kés	269 3,5	53. 69. 3.
Ua.	szórv.	füles bögre	világossárga, körte alakú, ferdén levágott szájpere-mmel, vállán vonalköteg dísz 14,5; 9,3; 8,5	—	—	269 3,5	8320.
<i>Előszállítás</i> ³⁰ Öreghegy Fejér m., d.újvárosi j.	36 N	füles bögre	világossárga, nyújtott körte alakú, kihajló pereme fer-dén levágott, vállán vonal-köteg dísz 13; 5,8; 8	j lábfej	gyöngyök, kerek gr. fülbevaló, br. stylus csörgő	51 —	Székesfehérvár
<i>Erzsébet</i> ³¹ (Püspökszent- erzsébet) Baranya m., pécsváradi j. Ua.	szórv.	füles bögre	okkersárga, kissé szemcsés anyagú, körte alakú, ferdén levágott szájpere-mű, vállán vonalköteg dísz 12,8; 9,6; 7,2	—	—	—	MNM. 25/1885. 2.
	szórv.	füles bögre	világossárga, körte alakú, keskenyszájú, hasán vonal-köteg dísz m : 12	—	—	—	Pécs 877/1
<i>Felsőnyék</i> Tolna m., tasnádi j.	szórv.	füles bögre	világossárga, gömbölyded, kihajló szájpere-m ferdén levágott, vállán körbefutó vonalköteg dísz 12; 7; 6,5	—	—	—	Szekszárd 6/1933. 33
<i>Füzesabony</i> ³² Pusztaszikszó Heves m., füzesabonyi j.	szórv.	füles bögre	barnás színű, kézzel formált, durva anyagú; <i>utánzat</i> —; —; —	—	—	—	Eger
<i>Gyód</i> Máriahegy Baranya m., pécsi j.	21 N	füles bögre	narancssárga, szemcsés a-nyagú, hosszított tojásdad alakú, pereme erősen töre-dékes, nyakán és oldalán 3 sorban vonalköteg dísz 14; —; 7,1	—	fülbevaló tör., préselt	—	Pécs 4/37—1941

³⁰ Marosi A.—Fettich N., i. m. 29.

³¹ Hampel, J., i. m. III. 255. t. (Nemzeti Múzeum-

ban levő darab) Juhász L., Arch. Ért. 16 (1896) 59.

³² Horváth T., i. m. 81.

Lelőhelye	Sírszám	Forma	Leírás, méret	Síron belüli helye	A sír más melléklete	Össz-sírszám %	Elhelyezés leltári szám
<i>Gyód</i> folyt.							
Ua.	60 —	füles bögre	világossárga, gömbölyded, enyhén kihajló pereme lekerekítve 11,3; 7; 6,3	—	—	—	4/164—1961
<i>Győr</i> ³³ Téglavető Győr-Sopron m.	25 N	füles bögre	világossárga, körte alakú, erősen szűkülő szájnnyílással, vállán és oldalfalán 2 sor vonalköteg dísz 12; 8; 6	lábfej-csontok	d. m. gyöngy, ovális fülbevaló, orsókarika br. rozetta	889 0,7	Győr
Ua.	29(?) —	füles bögre	sárgás, körte alakú, kihajló pereme lekerekített 12,8; 8,8; 6	—	—	889 0,7	Győr
Ua.	121 N	kiöntő-csőves korsó	sárgás, tojásdad, csöve letörött, nyakán, füle alatt és fölött befésült vonalköteg dísz 22; 8,5; 10	lábfej-csontok	br. csat, orsókarika, kis, kézzel formált edény	889 0,7	Győr
Ua.	726 —	füles bögre	világossárga, gömbölyded, csöve letörött, vállán, hasán vonalköteg dísz 12; 8,5; 8	—	más melléklet nines	889 0,7	Győr
Ua.	szórv.	kiöntő-csőves korsó	sárgás, gömbölyű testű, szalagperemmel; peremét, nyakát, hasát vonalkötegek díszítik 21,8; 8,5; 9,5	—	—	889 0,7	Győr
Ua.	szórv.	füles bögre	világossárga, körte alakú, pereme legömbölyített, vállán, hasán vonalköteg dísz 13,2; 7,5; 6,5	—	—	889 0,7	Győr
<i>Győrszemere</i> Homokbánya Győr-Sopron m. győri j.	szórv.	füles bögre	halványsárga, körte alakú, kihajló pereme lekerekített, füle alatt ovális lyuk, vállán körbefutó vonalköteg 10,6; 7,8; 7,8 lyuk átm.: 2,8×1,9	—	—	—	MNM. 66. 5. 1.
<i>Halimba</i> ³⁴ Veszprém m., devecseri j.	276 N	füles bögre	világossárga, körte alakú, pereme ferdén levágott 10; 6,9; 7,6	j. comb-csont belső oldala	d. m. gyöngy, fülkarika, kés, 5 db vaskarika, állatesont, kézzel formált edény, arany fülbevaló	486 0,4	MNM.
Ua.	165 N	füles bögre	szürkésbarna, durva szemcsés anyagú, kézzel formált, alakja gömbölyded, vállán két sorban bemélyített vonaldísz; <i>utánzat</i> 10,3; 10; 6,3	—	arany fülbevaló	486 0,4	MNM.
<i>Hódmezővásárhely</i> Csongrád m., hódmezővásárhelyi járás	szórv.	füles bögre	világossárga, körte alakú, szűk nyakú, kihajló szájperelemmel 10; 7; 7,5	—	—	—	Hódmező-vásárhely 1186
<i>Holiare</i> ³⁵ (Alsógellér Dolní Gellér) Csehszlovákia	623 —	tál	barnászörös, kettős csonkakúp-forma 7,7; 20,5; 9,7	j. térd	vasesat, vaskés, sárga edény	785 0,4	Nitra (Nyitra)
Ua.	623 —	kiöntő-csőves korsó	sárgás színű, tojásdad testű, szűk nyakú, függőleges peremmel 18; 10; 9	b. lábfej	vasesat, vaskés, sárga edény	785 0,4	Nitra (Nyitra)

³³ Ua. i. m. 69—70., XLI. t.

³⁴ Török Gy., VMMK 5 (1966) 71, 75., 2. kép.

³⁵ Točlik, A., Slawisch-awarisches Gräberfeld in

Holiare. Archeologica Slovaca-Catalogi I (1968) 95., LXXVII. t. 16—17.; Čilinská, Z., i. m. 137—139.; Bialeková, D., i. m. (1966) 5.; Ua. i. m. (1967) 52.

Lelőhelye	Sírszám	Forma	Lefrás, méret	Síron belüli helye	A sír más melléklete	Össz-sírszám %	Elhelyezés leltári szám
<i>Horgos</i> ³⁶ (Horgos) Ördöglyuk Jugoszlávia	szórv.	füles bögre	sárgás színű, gömbölyded tes- tének alsó részét ferde ka- nellura, vállát befésült vo- nalköteg díszíti 13,2; 7; 6,5	—	—	10 —	Szeged?
<i>Ismeretlen</i> lelőhely Ua.	szórv.	füles bögre	okkersárga, körte alakú 14; 9,3; 6,2	—	—	—	MNM. 48/1950. 3.
	szórv.	füles bögre	világossárga, szemcsés anya- gú, hasas, körte alakú, ki- hajló pereme lekerekítve, vállán vonalköteg 12; 8,3; 8,3	—	—	—	MNM. 56. 24. 1.
Ua.	szórv.	füles bögre	vörös színű, gömbölyded, pe- reme vékony, nem kihajló, füle feltűnően vékony 12,3; 6,7; 6,3	—	—	—	MNM. 61. 207. 24.
Ua.	szórv.	füles bögre	világossárga, egyetlen felü- letű, körte alakú, kihajló pereme ferdén levágott 11; 7,5; 7,4	—	—	—	Szeged 53. 82. 2.
Ua.	szórv.	füles bögre	világossárga, erősen töredé- kes, vállán vonalköteg 8,7; 5; —	—	—	—	Szeged 53. 129. 67.
Ua.	szórv.	füles bögre	világossárga, gömbölyded a- lakú, széles szájnyílással, alatta erősen beszűkülő nyakkal, melyet vonalkö- teg díszít 10; 8; 4	—	—	—	Szekszárd 12/1933. 1.
Ua.	szórv.	füles bögre	világossárga, tojásdad alakú, kissé kihajló pereme leke- rekített 12; 7,5; 6	—	—	—	58. 285. 29.
Ua.	szórv.	füles bögre	világossárga, tojásdad alakú, enyhén, kihajló pereme le- kerekített, talpán téglalap alakú bemélyedés 14,5; 7,5; 6	—	—	—	58. 387. 1.
Ua.	szórv.	füles bögre	világossárga, hasas körte a- lakú, pereme alig kihajló, legömbölyített 10; 7,5; 7,5	—	—	—	58. 392. 1.
Ua.	szórv.	palack	világossárga, alacsony, hasas, szűk nyakú széles nyílású 8,6; 4,5; 3,7	—	—	—	66. 287. 2.
Ua.	szórv.	tálka (szilke)	világossárga, behúzott vállán vonalköteg, lekerekített pe- remű 7,5; 11,5; 7	—	—	—	lelt. sz. nélkül
Ua.	szórv.	füles bögre	téglavörös, durvább szem- csés anyagú, körte alakú, enyhén kihajló pereme le- gömbölyített 12,3; 8; 6	—	—	—	Szentes lelt. szám nélkül
Ua.	szórv.	füles korsó	világossárga, pereme töre- dékes. Vállán kiemelkedő gyűrű, oldalán hosszanti irányban 0,5 cm széles barnás festéknyom 22; 4; 8,5	—	—	—	Szentes lelt. szám nélkül
<i>Jánoshida</i> ³⁷ Tótképuszta Szolnok m., jászberényi j.	108 N	füles bögre	világossárga, gömbölyded, kihajló pereme ferdén le- vágott, vállán befésült vo- nalköteg. Alsó része utó- lagosan faragott 11; 7,5; 6	b.térd	ovális alakú fülbevaló, sárga tál, állatesont	253 0,8	MNM.

³⁶ Hampel, J., i. m. II. 118—120; III. 99. t.; *Tergina*
Gy., Arch. Ért. 14 (1894) 200.; Seoba Naroda, 42., 4. kép.

³⁷ Erdélyi I., i. m. XLV. t. 7—8.

Lelőhelye	Sírszám	Forma	Leírás, méret	Síron belüli helye	A sír más melléklete	Össz-sírszám %	Elhelyezés leltári szám
Jánoshida folyt. Ua.	108 N	tál	világossárga, lapos, kettős csonkakúp alakú, pereme enyhén megvastagított 6; 17,5; 10,7	b. lábfej	ovális alakú fülbevaló, sárga tál, állatesont, füles bőgre	253 0,8	MNM.
Kardoskút ³⁸ Dénes-tanya Békés m., orosházi j.	szórv.	füles bőgre	világossárga, gömbölyded kihajló pereme függőlegesen levágott, vállán vonalköteg dísz, füle ívesre faragott 12,8; 8,5; 8	—	—	3 —	Orosháza
Kecel ³⁹ Határdűlő Bács-Kiskun m., Kiskőrösi j.	81 F	füles bőgre	vöröses színű, vékony falú, gömbölyded, enyhén kihajló pereme ferdén levágott, vállán körbefutó vonaldísz 11; 7,5; 5;	láb- fej- csontok	indadíszes öntött br. övdíszek, (kettős lemezű szíjvég, vésett-poncolt veretek, füles bőgre, indadíszes öntött br. övdíszek, (kettős lemezű szíjvég, vésett-poncolt veretek)	91 6,5	MNM.
Ua.	81 F	füles bőgre	sárgás színű, körte alakú, kihajló pereme ferdén levágott, vállán vonalköteg dísz 12, 8; 8,1; 8,2	láb- fej- csontok	indadíszes öntött br. övdíszek, (kettős lemezű szíjvég, vésett-poncolt veretek)	91 6,5	MNM.
Ua.	84 F	füles bőgre	okkersárga, nagy méretű körte alakú, kihajló pereme legömbölyített, füle durva kidolgozású szalagfül 18; 9,7; 6	j. kéz- csontok	füles bőgre, áttört indadíszes övdíszek, állatesont, fülesbőgre, Ua.	91 6,5	MNM.
Ua.	84 F	füles bőgre	—	—	—	91 6,5	MNM.
Ua.	88 N	füles bőgre	sárga, nagy méretű körte alakú, kihajló pereme ferdén levágott, vállán vonalköteg, oldala vízszintesen hornyolatos 16; 10; 8	k. j. oldalán	ovális br. d. m. gyöngy, orsógomb, edény	91 6,5	MNM.
Ua.	—	palack	vörössárga, kissé szemcsés anyagú, hasas, szűk nyakú, legömbölyített szájperemmel. 15,3; 4,2; 2,5; 5	—	—	—	MNM. 44/1950 (Fleissig gyűjt.)
Kiskőrös Szűcsi-dűlő Bács-Kiskun m., kiskőrösi j.	5 F	kiöntő- csőves korsó	sötétsárga, öblös hasú, szűk nyakú, kihajló pereme függőlegesen levágott, vállán vonalköteg dísz 18,3; 7,6; 9×8,6	—	öntött övdíszek (kettős lemezű indadíszes szíjvég, vésett-poncolt veretek)	11 —	MNM. 21/1934. 25
Kiskőrös ⁴⁰ Város alatt Bács-Kiskun m., kiskőrösi j.	146 F	füles bőgre	tégla-vörös, szemcsés anyagú, körte alakú, pereme töredékes 8; 5,9; 7,8	lábfej- csontok	br. csat, vas pecekkel	213 2,8	MNM.
Ua.	149 —	füles bőgre	sárgás színű, szemcsés anyagú, nyújtott, körte alakú, kihajló pereme lekerekített, vállán vonalköteg dísz (talpán jól látszik a korongról való levágás nyoma) 15,9; 9,5; 8,5	lábszár- csontok között	durva edény	213 2,8	MNM.
Ua.	150 F	füles bőgre	sárgászöld, öblös hasú, szűk nyakú, szalagperemmel és szalagfüllel. Nyakán, vállán vonalköteg dísz 30; 5,5; 9,2	b. lábfej- csontnál	áttört indadíszes szíjvég, címeralakú veretek	213 2,8	MNM.

³⁸ Bóna I., i. m. 4. kép.

³⁹ Sós A., i. m. XXIV. t. 6, 11–13.

⁴⁰ Horváth T., i. m. XXXVII. t. 5., XXXVIII. t. 2, 8–10.

Lelőhelye	Sírszám	Forma	Leírás, méret	Síron belüli helye	A sír más mellélete	Össz-sírszám %	Elhelyezés leltári szám
Kiskőrös Város alatt folyt.	155 F	füles bögre	vörössárga, szemcsés anyagú, vastagabb falú, nagyméretű, körte alakú, vállán vonalköteg. Füle perem alatt indul és a váll és has közötti részen csatlakozik az edényhez. 17; 9; 9	lábfej-csontok	öntött övdíszek, (kettős lemezű, gyöngysor-kertes nagy szíjvég, hármas csoportosítású veretek)	213 2,8	MNM.
Ua.	174 F	pohár	sárga, fordított csónkakúp alakú, pereme alatt vonalköteg, azon hullámvonal dísz 12,8; —; —	lábfej-csontok	durva edény	213 2,8	MNM.
Ua.	37 F	tál	sötétsárga, szemcsés anyagú, kissé ovális szájú, pereme profilált 6,4; 16,6×17,2; 6,4	comb-csontok között	vasasó, vascsatok, állatcsont	213 2,8	MNM.
Kiskunfélegyháza Pusztapáka Bács-Kiskun m.	2 F	kiöntő-csőves korsó	világossárga, kicsit szemcsés, pereme töredékes, vállán, hasán vonalköteg 15,4; 4; 8,5;	—	öntött övdíszek, (kettős lemezű indás szíjvég, címer alakú veretek)	11 —	Szeged 53. 121. 23.
Kiskunfélegyháza Pusztapáka „A” Bács-Kiskun m.	2 —	füles korsó	halványsárga, testén négy párhuzamosan körbefutó dudoros gallérral, füle hiányzik, szalagperemes 22; 7,2; 8,6	—	kézzel formált edény	2 —	Szeged 53. 121. 80.
Kiszombor „E” temető Kiss-tanya Csongrád m., makói j.	42 N	palack	halványsárga, kissé érdes felületű, pereme kettős tagolású, felületén vízszintes és függőleges vöröses és barnás festés nyomaival —; —; —	lábfej-csontok	kés, vaskapocs	—	Szeged 53. 7. 90.
Kiszombor „G” temető Hosszúhát Csongrád m., makói j.	29 N	füles bögre	világossárga, tojásdad alakú, kihajló pereme függőlegesen levágott, vállán enyhén besimított vonalköteg, füle lapos szalagfűl 12,9; 8,6; 6,8	—	orsó, gomb	29 —	Szeged 53. 9. 60.
Kunszentmárton Szolnok m., kunszentmártoni j.	szórv.	bögre	világossárga, tojásdad alakú, fül nélküli 7,8; 4,3; 3,2	—	—	—	MNM. 61. 22. 1.
Madaras Téglavető Bács-Kiskun m., bácsalmási j.	4 N	füles bögre	sárgás színű, körte alakú, pereme alig kihajló, lekerekített 10,3; 7,5; 11	—	vascsat, fülbevaló	35 —	Baja 54. 21. 17.
Ua.	31 —	füles bögre	sárgás színű, szemcsés anyagú lapított gömb alakú, duzzadt peremű 9,8; 10,1; 8,3	—	csat, kés, állatcsont, tojás	35 —	63. 10. 124.
Malí Időző ⁴¹ (Kishegyes) Jugoszlávia	5 N	palack	sárga színű, öblös hasú, szűk nyakú, szalagperemmel 15; —; —	lábfej-csontok	orsó, állatcsont, tojás	10 —	Subotica (Szabadka)
Mindszent ⁴² (Bozómindszent) Csongrád m., szentesi j.	szórv.	kiöntő-csőves korsó	halványsárga, tagolt peremmel, felületén sötétebb vörös festéknyom 19,5; 9; 10; 2	—	—	97 —	Szentes lelt. szám nélkül

⁴¹ Šafarik, O., RVM 4 (1955) 63.

⁴² Horváth T., i. m. 80., 18. kép.

Lelőhelye	Sírszám	Forma	Leírás, méret	Síron belüli helye	A sír más melléklete	Össz-sírszám %	Elhelyezés leltári szám
<i>Mosonszent-jános. II.</i> ⁴³ (Mosonszt.-péter) Győr-Sopron m., mosonmagyar- óvári j. Ua.	79 F	kiöntő- csöves korsó	sárga, kihajló pereme lekerekített, vállán vonalköteg 22,6; 9; 9,5	lábfej- csontok	—	252 0,8	Moson- magyaróvár 58. 722.
	158 N	füles bögre	szürkésbarna, vörös foltos, durva anyagú, kézzel formált, gömbölyded, kerek füles, pereme csipkézett, talpán kör alakú benyomódás; <i>utánzat</i> 12; 11,8; 9,4	—	orsókarika, ovális fülbegaló	252 0,8	MNM.
<i>Mórágy</i> (Kismórágy) Tolna megye paksi j.	szórv.	füles bögre	okkersárga, vastagabb falú, gömbölyded, kihajló pereme ferdén levágott, vállán, hasán vonalköteg 8,3; 7,2; 6,5	—	—	—	MNM. 43/1950. 3.
<i>Nagydorog</i> Tolna m., paksi j.	szórv.	köcsög	sötétsárga, öblös hasú széles szájú, kihajló peremű, felületén vörös festésnyom és 3 sorban vonalköteg 23; 8; 8,5	—	—	—	Szekszárd 10/1933. 3.
<i>Nagyharsány</i> ⁴⁴ Baranya m., siklósi j.	26 F	kiöntő- csöves korsó	világossárga, durvább anyagú, kihajló pereme ferdén levágott, felületén vonalkötegdísz 18,6; 9,7; 8,4	b. lábfej	2 vas. csat. vaskés	85 —	Pécs
Ua.	75 N	füles bögre	világossárga, gömbölyded, pereme ferdén levágott, vállán vonalkötegdísz 11,2; 8,1; 7,1	j. lábfej	d. m. gyöngy, kerek fülbe- galó, vaskés	85 —	Pécs
Ua.	76 N	füles bögre	narancssárga, szemcsés anyagú, felülete egyenetlen, gömbölyded, pereme ferdén levágott, vállán, hasán vonalköteg 12,1; 7,2; 6,5	b. lábfej	lemez-csüngős fülbegaló, vegyes gyöngyök	85 —	Pécs
Ua.	78 F	bögre	világossárga, gömbölyded, fül nélküli 11,6; 10,7; 7,5	b. lábfej	vaskés, csiholó kova, csat,	85 —	Pécs
Ua.	80 F	füles bögre	világossárga, vörös foltos, szemcsés anyagú, gömbölyded pereme lekerekített, vállán, hasán 3 sor vonalköteg 12,6; 8,5; 7,9	b. lábfej	csatfíbula, vascsat, vaskés	85 —	Pécs
Ua.	83 N	füles bögre	világossárga, szemcsés anyagú, érdes felületű, gömbölyded kihajló pereme ferdén levágott, széles szalag fülű vállán vonalköteg 11; 8,5; 6,7	j. lábfej	d. m. és iker gyöngy	85 —	Pécs
<i>Nagymágocs</i> ⁴⁵ Ótompá Csongrád-m., szentesi j.	12 F	füles bögre	halványsárga, körte alakú, kihajló pereme ferdén levágott, vállán és hasán feketére festett szalagok, kör alakú kitöltéssel 13,4; 8,4; 7	—	griffes díszű ötvveretek	131 0,7	Szentes
<i>Nagymányok?</i> Tolna m., bonyhádi j.	szórv.	füles bögre	világossárga, nyújtott tojásdad alakú, kihajló pereme lekerekített, vállán, hasán vonalköteg 14; 9,5; 8,5	—	—	—	Szekszárd (lelt. szám nélkül)

⁴³ Ua. i. m. 81. (158. sír)

⁴⁴ Papp L., JPMÉ 1963. 113–114., XVI. t. 4, 6.,

XVIII. t. 5–7.

⁴⁵ Horváth T., i. m. 106.

Lelőhelye	Sírszám	Forma	Leírás, méret	Síron belüli helye	A sír más melléklete	Össz-sírszám %	Elhelyezés leltári szám
Nagypall Fehérvölgy Baranya m., pécsváradi járás	4 —	tálka (szilke)	narancssárga, kettős csonka- kúp alakú, kihajló pereme ferdén levágott 9,5; 10,6; 9,9	—	—	—	Pécs 13/8. — 1940.
Nemečki Elemir (Németalsó- elemér) Jugoszlávia	szórv.	füles bögge	sötétsárga, szemcsés anyagú, nyújtott köcsögforma, duz- zadt peremmel 13; 8,3; 6,4	—	—	—	MNM. 123/1909. 5.
Novi Bečej (Törökbecse) Jugoszlávia	20 —	füles bögge	világossárga, körte alakú, kihajló pereme lekerekített 12,6; 7,7; 13,3;	j. lábfej	más melléklet nincs	20 —	Novi Sad (Újvidék)
Nové Zámky ⁴⁶ (Érsekújvár) Csehszlovákia	6 N	bögge (fül nélkül)	sárgás, hasas, kihajló pereme ferdén levágott, fül nélkül 8,6; 7,5; 6,2	b. lábfej	pödrött végű fülbevaló, állatsont, szürke edény,	555 2	Nitra (Nyitra)
Ua.	123 N	füles bögge	sárga, hasas, körte alakú, enyhén kihajló pereme leke- rekített, vállán vonalköteg- dísz 10; 6,5; 7,5	j. lábfej	fülbevaló (ovális), állatsont, szürke edény	555 2	Nitra (Nyitra)
Ua.	148 N	füles bögge	sárga, nagy méretű, körte a- lakú, pereme tagolt, vállán vonalköteg. Füle a perem- ből indul és ívelten a has- hoz köt be 18,55,7; 9,5	b. lábfej	kerek alakú fülbevaló (gyöngyös), állatsont, szürke edény	555 2	Nitra (Nyitra)
Ua.	176 F	kiöntő- csöves korsó	világossárga, hasas, tagolt peremű, vállán vonalköteg. Csöve alacsonyabb a perem- nél 29; 7,6; 8,3	b. lábfej	övdíszek, (kettős lemezű áttört inda- díszes n.szi- j-vég 3-as cso- portosítású veretek) állatsont, szürke edény	555 2	Nitra (Nyitra)
Ua.	186 N	füles bögge	világossárga, körte alakú, vállán vonalköteg, pereme alig kihajló, lekerekített tal- pa homorú 10,5; 7,3; 5,5	j. térd	ovális, granu- lációs fülbevaló d. m. és iker- gyöngyök, orsógomb, állatsont, szürke edény	555 2	Nitra (Nyitra)
Ua.	232 F+ló	füles bögge	sárga, körte alakú, alig ki- hajló peremmel 10; 8; 9,8	kop. j. oldala	övdíszek, (áttört inda- díszes, címer alakú veretek), egyenestalpa- lójú kengyel, zabla, edény, állatsont, szürke edény	555 2	Nitra (Nyitra)
Ua.	236 N	kiöntő- csöves korsó	sárga, hasas, kihajló peremű, vállán vonalköteg, csöve letörött 18; 8; 7	j. lábfej	állatsont, szürke edény	555 2	Nitra (Nyitra)
Ua.	438 NGY	palack	téglavörös, átégetett, hasas, szűk nyakú 14,5; 3,8; 3,9	lábfej	kerek fülbe- való, vaskés, csat, állatsont	555 2	Nitra (Nyitra)
Ua.	439 F	füles bögge	sárga, körte alakú, kihajló pereme ferdén levágott, vál- lán vonalköteg 11,5; 7,3; 6,5	j. kéz- csontok	övdíszek (ket- tős lemezű át- tört, indadíszes nagy szíjvég, címer alakú veretek) kés, szürke edény	555 2	Nitra (Nyitra)
Ua.	449 N	füles bögge	sárga, körte alakú, pereme kihajló, hasán elmosódott befésült vonaldísz 12,5; 8,5; 6,7	b. lábfej	orsó, állatsont, szürke edény	555 2	Nitra (Nyitra)

⁴⁶ Bialeková, D., i. m. (1967) 53.

Lelőhelye	Sírszám	Forma	Leírás, méret	Síron belüli helye	A sír más melléklete	Össz-sírszám %	Elhelyezés leltári szám
<i>Nové Zámky</i> folyt.	511 N	füles bögge	sárga, hasas, körte alakú, kihajló pereme ferdén levágott, vállán vonalköteg 10,5; 8,3; 7,2	b. láb-szárcsont	ovális fülbevaló, gyűrű, karper, kés orsó, szürke edény	555 2	Nitra (Nyitra)
Ua.	szórv.	füles bögge	sárga, jól égetett, körte alakú, pereme hiányzik 19,3; —; 4,1	—	—	555 2	Nitra (Nyitra)
<i>Obid</i> ⁴⁷ (Ebed) — Csehszlovákia	—	füles bögge	sárga színű, körte alakú 11; 8; 5	—	—	—	Nitra (Nyitra)
<i>Osijek</i> ⁴⁸ (Eszék) Jugoszlávia	szórv.	füles bögge	sárga színű, —; —; —	—	—	—	Osijek (Eszék)
<i>Öcsény</i> Tótvölgy Tolna m., szekszárdi j. Ua.	17 —	füles bögge	világossárga, körte alakú, alig kihajló peremmel 6,5; 6; 5	—	—	—	Szekszárd 58. 285. 10.
Ua.	18 —	köcsög	világossárga, hasas, széles szájú, fül nélkül 8,5; 6; 6	—	—	—	58. 285. 9.
Ua.	22 —	köcsög	világossárga, hasas, kihajló pereme ferdén levágott, vállán vonalköteg 11; 4; 6	—	—	—	58. 285. 23
Ua.	24 —	füles bögge	világossárga, gömbölyded, kihajló pereme ferdén levágott, hasán 4 sorban vonalköteg dísz 12,5; 8,5; 6	—	—	—	58. 285. 3.
Ua.	25 —	füles bögge	világossárga, körte alakú, kihajló pereme lekerekített 9,5; 6,5; 5	—	—	—	58. 285. 8.
Ua.	30 —	füles bögge	vörössárga, durva anyagú, kézzel formált, tojásdad, peremén kiöntővel, füle töredékes; <i>utánzat</i> 11; 8,5; 6	—	—	—	58. 285. 4.
Ua.	34 —	füles bögge	világossárga, körte alakú, enyhén kihajló vékony peremmel 8,5; 6; 5,5	—	—	—	—
Ua.	36 —	füles bögge	világossárga, hasas, körte alakú, enyhén kihajló peremmel, nyaka szűk 12; 8,5; 6	—	—	—	—
Ua.	szórv.	füles bögge	világossárga, gömbölyded, alig kihajló vékony peremmel, vállán vonalköteg 11; 8,5; 7,5	—	—	—	1/1936. 2.
Ua.	szórv.	palack	sötétsárga, tojásdad testű, szűk nyakú, pereme töredékes 8; 1; 3	—	—	—	1/1936. 4.
Ua.	szórv.	palack	sötétsárga, tojásdad, szalagperemmel, felületén 4 sorban vonaldísz 18,2; 5,5; 7,2	—	—	—	58. 285. 5.
Ua.	szórv.	palack	világossárga, hasas, szűk nyakú, pereme töredékes 12; 1,5; 5;	—	—	—	58. 285. 11.
Ua.	szórv.	füles bögge	halványsárga, körte alakú, szűk nyakú, kihajló peremmel. Egész felületén vöröses-narancssárga festés nyoma 10; 7,1; 4,3	—	—	—	58. 285. 13.
Ua.	szórv.	füles bögge	világossárga, gömbölyded, alig kihajló peremmel, vállán vonalköteg, felületén vörös festés nyoma 7,5; 6,5; 5	—	—	—	58. 285. 16.

⁴⁷ Ua. i. m. (1967) 53., 13. kép 5.

⁴⁸ Horváth T., i. m. 79.

Lelőhelye	Sírszám	Forma	Leírás, méret	Síron belül helye	A sír más melléklete	Össz-sírszám ‰	Elhelyezés leltári szám
<i>Pécel</i> Pest m., gödöllői j.	szórv.	füles bögre	világossárga, körte alakú, enyhén kihajló ferdén le- vágott peremmel. Pereme alatt vízszintesen és olda- lán 4 sorban függőlegesen festett fekete szalagok, pöttyökkel 12; 7,8; 7	—	—	—	MNM. 4/1927. 11.
Ua. ⁴⁹	szórv.	füles bögre	„sárgászörös edény, gyűrűs füle van”	—	—	—	—
<i>Pécs</i> ⁵⁰ Központi temető Baranya m.	47 Gy	füles bögre	—	lábfej- csontok	—	53 —	Pécs (?)
<i>Pilismarót</i> ⁵¹ Basaharc Komárom m., dorogi j.	18 N	bögre	vörössárga, nagy méretű, körte alakú, vállán vonal- köteg (fület nem említene, kivételnél szét tört, mére- tek nélkül)	b. lábfej	ovális fül- bevaló, pánt, karperec, d. m. gyöngy, szürke edény	266 1,2	Régészeti Kutató Intézet
Ua.	124 N	kiöntő- csöves korsó	sárgászörös, vállán 3 sorban vonalköteg 18,9; 9; —; —	j. térd	kerek gyön- gyös fülbevaló, d. m. gyöngy, karperec, szürke edény	266 1,2 266	Régészeti Kutató Intézet
Ua.	254 F	füles bögre	világossárga, körte alakú, pereme töredékes, vállán vonalköteg 12,8; —; —	j. lábfej	vascsat, szürke edény	1,2	Régészeti Kutató Intézet
<i>Pilismarót</i> ⁵² Öreges-dűlő Komárom m., dorogi j.	128 F	kiöntő- csöves korsó	világossárga, hasas, pereme kihajlik, felülete karcolt, (a letört fül helye is) és vörös festék nyomos. A ki- öntőcső durván megmun- kált 17,1; 8,7; 7,4	b. lábfej	vascsat, 128 szürke edény	128 0,7	MNM, 13/1948.
<i>Prša</i> ⁵³ (Perse) Csehszlovákia	23 N	füles bögre	durvább anyagúnak látszik, tojásdad, kihajló pereme ferdén levágott, füle kis- méretű, felületén vonal- és hullámvonalköteg dísz <i>utánzat</i> 11,8; 8,1; 10,3	—	d. m. gyöngyök	73 —	Nitra (Nyitra)
Ua.	33 N	füles bögre	durva anyagúnak látszik, tojásdad, kihajló peremmel, felületén 2 sor vonal-, 2 sor hullámköteg dísz <i>utánzat</i> —; —; —	—	d. m. gyöngyök, br. csörgő, br. karika	73 —	Nitra (Nyitra)
Ua.	97 N	füles bögre	durvább anyagúnak látszik, tojásdad, kihajló peremmel, kisméretű fülel; <i>utánzat</i> 9,8; 9,3; 7,2;	—	ovális granu- lációs, gyöngyös fülbevaló	73 —	Nitra (Nyitra)
Ua.	71	kiöntő- csöves korsó	sárga, tojásdad, szalagpe- remmel 11,4; 7; 9,2	—	—	73 —	Nitra (Nyitra)
<i>Rovinka</i> ⁵⁴ Csehszlovákia	—	tál	vékony falú, erősen lekerekít- ett talprésszel, alig kihajló peremmel 4,3; 16,5; —	—	—	—	Nitra (Nyitra)
<i>Šala Duslo</i> ⁵⁵ (Vágsellye) Csehszlovákia	87 —	füles bögre	sárga színű, tojásdad, 16; 9,8; 7,5	—	—	—	Nitra (Nyitra)

⁴⁹ Hampel J., Arch. Ért. 18 (1898) 445.

⁵⁰ Marosi A., MKÉ 3-4 (1909-1910), 111.;
Horváth T., i. m. 79.

⁵¹ Fettich, N., i. m. 71. kép 28. XIX. t. 4.

⁵² Szabó J., Pilismaróti temető. Avar Corpus I.
(nyomás alatt)

⁵³ Točík, A.—Drenko, J. i., m. 110-111. kép.; Točík,

A., SA 11 (1963) 151., 11. kép. 2.; Bialeková, D., i. m.
(1967) 54.

⁵⁴ Nemejcová-Pavuková, V., AR 14 (1962) 668.,
220. kép.; Bialeková, D., i. m. (1967) 54., 17. kép. 2.

⁵⁵ Čilinská, Z., i. m. 137.; Bialeková, D., i. m.
(1966) 6.; Ua. i. m. (1967) 55., 13. kép. 3, 8.

Lelőhelye	Sírszám	Forma	Leírás, méret	Síron belüli helye	A sír más melléklete	Össz-sírszám %	Elhelyezés leltári szám
<i>Šala Veče</i> ⁵⁶ (Vágsellye)	—	füles bögre	tojásdad alakú, durva anyagú, hullám és vonalköteggel díszített <i>utánzat</i> 12,8; 8; 6,5	—	—	—	Nitra (Nyitra)
<i>Sokolac</i> ⁵⁷ (Bácskossuthfalva) Ómoravica Jugoszlávia	— N	füles bögre	halványsárga, kerekded, kihajló pereme lekerekített, felülete 4 fekete festett sávval felosztva, a mezőkben stilizált növényi dísz 12,7; 8; 6,7;	—	tűtartó, orsó	—	Subotica (Szabadka)
<i>Sövényháza</i> ⁵⁸ Csongrád m., csongrádi j.	szórv.	füles bögre	barnássárga, kötöttebb anyagú, körte alakú, felülete hullámos, pereme kihajló, ferdén levágott 14,3; 9,8; 5,3	—	—	—	Szeged 29/1884.
Ua.	szórv.	palack	halványsárga, lencse alakú alsó résszel, hosszú, szűk nyakkal, kihajló pereme ferdén levágott. Nyakán és testén barnás festéknyom 13,9; 4,5; 5,1	—	—	—	32/1884.
<i>Štúrovo</i> ⁵⁹ (Párkány) Csehszlovákia	123 —	füles bögre	sárga színű, körte alakú, kihajló peremmel 10,9; 7,1; 5,8	—	vaskés, vascsat, edény	280 0,3	Nitra (Nyitra)
Ua.	246 —	füles bögre	szürkés színű, korongolt; <i>utánzat</i> 8,9; 8,7; 6,4	—	vaskés, edény		Nitra (Nyitra)
<i>Szebény</i> ⁶⁰ Baranya m., pécsváradi j.	3 N	füles bögre	világossárga, körte alakú, kihajló pereme ferdén levágott, vállán vonalköteg 10,2; 8; 9	medence	más melléklet nincs	341 12,5	MNM.
Ua.	8 Gy	bögre (fül nélkül)	sötétsárga, gömbölyded, kihajló pereme lekerekített, 8,2; 6,5; 6,5	—	Ua.	341 12,5	MNM.
Ua.	16 Gy	füles bögre	világossárga, gömbölyded, lekerekített peremmel 10; 7,5; 4,5	medence	d. m. gyöngyök	341 12,5	MNM.
Ua.	26 —	füles bögre	világossárga, gömbölyded, lekerekített, peremmel, vállán, hasán vonalköteg 10,6; 7,8; 6,5	—	más melléklet nincs	341 12,5	MNM.
Ua.	28 —	füles bögre	világossárga, körte alakú, vékony, kihajló peremű 12,7; 7,5; 7,6	lábszárcsontok között	Ua.	341 12,5	MNM.
Ua.	39 F	füles bögre	világossárga, körte alakú, kihajló pereme lekerekített, 12; 8; 5,2	medence	vascsat	341 12,5	MNM.
Ua.	54 F	füles bögre	világossárga, vörösfoltos, tojásdad, kihajló pereme függőlegesen levágott, vállán, hasán vonalköteg dísz 11,2; 7,8; 6,3	lábfejcsontok	vaskés	341 12,5	MNM.
Ua.	55 N	füles bögre	sötétsárga, tojásdad, alig kihajló peremű vállán, hasán vonalköteg dísz 10; 5,5; 6,5	lábfejcsontok	ovális gr. fülbevaló, orsó,	341 12,5	MNM.
Ua.	57 N	füles bögre	világossárga, körte alakú, vékony, alig kihajló peremmel 9,7; 7,7; 5,5	medence	állatcsont orsó, fülbevaló- karika	341 12,5	MNM.
Ua.	59 N	füles bögre	világossárga, körte alakú, enyhén kihajló pereme alatt 1 sor befésült vonaldísz 11; 7,5; 6,8	medence	orsó, fülbevaló- karika	341 12,5	MNM.

⁵⁶ Ua. i. m. (1966) 6.; Ua. i. m. (1967) 56., 12. kép 4.

⁵⁷ Sekereš, L., RVM 7 (1958) 133–134.; Seoba Naroda, 58., 1. kép.

⁵⁸ Marosi A. Fettich N., i. m. 41.

⁵⁹ Točík, A., Slawisch-awarisches Gräberfeld in

Štúrovo. Archaeologica Slovaca-Catalogi II (1968) 18., XIX. t. 13, 15., XLVIII. t. 14.; Čilinská, Z., i. m. 137.; Bialeková, D., i. m. (1967) 55–56.

⁶⁰ Garam É., Szebényi temető. Avar Corpus I. (Bp. nyomás alatt).

Lelőhelye	Sírszám	Forma	Lefrás, méret	Síron belüli helye	A sír más melléklete	Össz-sírszám %	Elhelyezés leltári szám
Szebény folyt.	62 F	füles bögre	sötétsárga, tojásdad, kihajló pereme elvékonyított 13; 8; 7	lábszár-csontok közt	más melléklet nincs	341 12,5	MNM.
Ua.	68 —	füles bögre	sötétsárga, vastagabb falú, gömbölyded, nyakán, vállán, hasán, vonalköteg dísz kihajló pereme ferdén levágott 10,2; 7; 6	lábfej-csontok	más melléklet nincs	341 12,5	MNM.
Ua.	70 Gy	füles bögre	világossárga, körte alakú, vékony, kihajló peremmel, nyakán, hasán vonalköteg 9,8; 7,3; 6,4	lábfej-csontok	vastör.	341 12,5	MNM.
Ua.	81 F	füles bögre	sötétsárga, körte alakú, kihajló vékony peremmel, felületén vörös festés nyomai 12; 8,3; 5	j. comb-csont	más melléklet nincs	341 12,5	MNM.
Ua.	87 F	füles bögre	sötétsárga, körte alakú, tagolt peremmel, vékony, nagyméretű füllel, vállán vonalköteg 9,4; 8; 8,5	j. lábfej-csont	lemezes övdíszek, kés, csat, sarló, v. karika br. csat, kés	341 12,5	MNM.
Ua.	88 F	füles bögre	sötétsárga, körte alakú, kihajló pereme ferdén levágott 12,4; 8,2; 6,2	láb-csontok		341 12,5	MNM.
Ua.	89 F	füles bögre	világossárga, gömbölyded, lekerekített peremmel, vállán, hasán vonalköteg 7,9; 5; 5	comb-csontok között	tojás	341 12,5	MNM.
Ua.	97 F	tálka (szilke)	sárga, kettős csanakakúp alakú, kis egyenes nyakkal, lekerekített peremmel 10,8; 9,5	—	öntött övdíszek (kettős lemezű indás nagy-szíjvég, címeralakú veretek), kés, csont botvég más melléklet nincs	341 12,5	MNM.
Ua.	128 F	füles bögre	sötétsárga, körte alakú, kihajló, ferdén levágott peremmel, vállán vonalköteg 13; 7,5 8	—		341 12,5	MNM.
Ua.	136 F	füles bögre	halványsárga, gömbölyded, ferdén levágott, kihajló peremmel, hasán 2 sorban vonalköteg nyálábok 9,7; 6,5; 5,6	j. lábfej	tokos ólom-szíjvég, br. csat, gyöngyös fülbevaló, vascsat, kés	341 12,5	MNM.
Ua.	138 N	füles bögre	sötétsárga, körte alakú, duzzadt peremmel, vállán vonalköteg, füle letörött 12,3; 8; 7	medence	ovális mell-boglár d. m. és ikergyöngy ovális gr. fülbevaló	341 12,5	MNM.
Ua.	139 F	füles bögre	sötétsárga, körte alakú, alig kihajló néhány peremmel 14,2; 7; 9	j. térd	öntött övdíszek (tokos szíjvég, címeralakú indás veretek) kés fülbevaló karika orsó, csat	341 12,5	MNM.
Ua.	162 N	pohár	világossárga, virágcserep alakú, 2 sorban vonalkötegdísszel 9,5; 9,6; 5	j. lábfej-csont		341 12,5	MNM.
Ua.	173 N	füles bögre	világossárga, körte alakú, kihajló pereme ferdén levágott 10,7; 7,5; 7	medence	ovális fülbevaló	341 12,5	MNM.
Ua.	194 F	kiöntő csöves edény	halványsárga, tojásdad alakú, kihajló pereme ferdén levágott, nyakán, vállán, hasán vonalköteg 16,9; 7,4; 8,3	lábfej-csontok között	öntött övdíszek tokos szíjvég, lemezes veret)	341 12,5	MNM.
Ua.	199 N	füles bögre	vörössárga, gömbölyded, pereme lekerekített, vállán vonalköteg 7,5; 6; 3,3	j. comb-csont	kerek gyöngyös fülbevaló, orsó	341 12,5	MNM.

Lelőhelye	Sírszám	Forma	Leírás, méret	Síron belüli helye	A sír más melléklete	Össz-sírszám %	Elhelyezés leltári szám
Szebény folyt.	203 F	füles bögre	sötétsárga, gömbölyded, ferdén álló, peremmel, hasán több sorban vonalköteg 11,8; 9; 6	j. láb-szár csont	öntött, indás övveretek, kés	341 12,5	MNM.
Ua.	209 F	füles korsó	sárga, tojásdad alakú, hosszú nyakú, peremből kiinduló füllel 19,5; 4; 7	b. láb-fejesont	öntött övdíszek (kettős lemezű indás nagyszíjvég, indás veretek, kés)	341 12,5	MNM.
Ua.	217 F	füles bögre	sötétsárga, körte alakú, kihajló vékony peremmel, vállán vonalköteg 9,6; 6,8; 8	b. láb-szár csont	vascsat, kés	341 12,5	MNM.
Ua.	229 N	palack	világossárga, gömbölyded, szűk nyakú, alacsony vállán sűrű hullámvonal 9; 2,9; 4	medence	ovális fülbevaló, poncolt karperec, tűtartó vascsat, d. m. gyöngy	341 12,5	MNM.
Ua.	237 N	füles bögre	vörössárga, körte alakú, legömbölyített, kihajló peremmel 12,6; 8,5; 5,5	medence	ovális mellboglar, orsó, ovális fülbevaló (gr.)	341 12,5	MNM.
Ua.	239 N	bögre (fül nélkül)	sötétvörös, körte alakú kihajló, ferdén levágott peremű, vonalköteg díszes — fül nélkül 8,8; 7; 7,3	állkapocs előtt	karika, kés, csat	341 12,5	MNM.
Ua.	240 Gy	füles bögre	sötétsárga, körte alakú, kihajló vékony peremmel, fül letörött, helye lecsiszolva 11,4; 8,2; 7	—	d. m. gyöngyök, vaskarika	341 12,5	MNM.
Ua.	241 N	füles bögre	világossárga, körte alakú, kihajló vékony peremmel, 8,5; 5,3; 3,4	j. térd	orsó	341 12,5	MNM.
Ua.	245 F	füles bögre	szürkéssárga, fényezett felületű, gömbölyded, alig kihajló vékony peremmel 11,6; 7,8; 7	mellkas j. oldalán	öntött övdíszek (kettős lemezű indás nagyszíjvég, 3-as csoportosítású veretek, vésettponcolt, bujtató), kés	341 12,5	MNM.
Ua.	250 N	füles bögre	sötétsárga, körte alakú, duzzadt peremmel, vállán vonalköteg 12,7; 8,2; 7	kop. j. oldala	ovális gr. fülbevaló, vascsont	341 12,5	MNM.
Ua.	291 F	bögre (fül nélkül)	sötétsárga, körte alakú, szemzemcsés anyagú, fül nélkül, vállán, hasán 1--1 sor vonaldísz 8,3; 7; 9	j. comb csont	kés, karika, csonthenger	341 12,5	MNM.
Ua.	295 N	füles bögre	világossárga, körte alakú, legömbölyített peremmel, vállán vonaldísz 12; 8; 7	j. láb-	kerekgyöngyös fülbevaló vascsat, állatsont	341 12,5	MNM.
Ua.	317 F	füles bögre	világossárga, gömbölyded lekerekített peremmel, vállán, hasán vonalköteg 12,5; 8; 6	b. térd	fülkarika, vascsatok kés, karika	341 12,5	MNM.
Ua.	325 Gy	füles bögre	sötétsárga, gömbölyű, lekerekített peremmel, vállán vonalköteg 9,3; 6; 6	lábfej csontok	tojás	341 12,5	MNM.
Ua.	329 N	palack	halványsárga, tojásdad, szűk nyakú, tagolt peremmel 14,2; 3; 4,8	medence	ovális gr. fülbevaló	341 12,5	MNM.

Lelőhelye	Sírszám	Forma	Lefrás, méret	Síron belső helye	A sír más melléklete	Össz- sírszám %	Elhelyezés leltári szám
Szedres Tolna m., szekszárdi j.	szórv.	füles bögre	sötétsárga, tojásdad alakú, egyenestűzradt peremű, hasán elmosódott vonalkö- tegek 17; 8,5; 7,5	—	—	—	Szekszárd
Szeged Fehértó „A” Csongrád m.	82 F	füles bögre	sárga, körte alakú, szűk nyakú, kihajló pereme fer- dén levágott —; —; —	j. kéz csontok	öntött öv- díszek (kettős lemező indás nagy- szíjvég 3-as csoportosítású vésett-poncolt veretek) állatsont ovális gr. fűlbevaló, öntött kar- perek, gyöngyök	376 0,5	Szeged —
Ua.	139 N	palack	halványsárga, tojásdad, szűknyakú, kihajló pereme függőlegesen levágott 17,2; 4,3; 6,6	lábfej csontok		376 0,5	53. 2. 511.
Szeged ⁶¹ Kundomb Csongrád m.	41 N	füles bögre	halványsárga, körte alakú, ferdén felálló peremmel, fekete festéssel (szalagok- kal felosztott mezőben vo- nalas díszítés) 14; —; —	—	—	319 2,2	Szeged
Ua.	130 F	palack	halványsárga, tojásdad tes- te befűzött, pereme tagolt. Festett volt. medaillonos 17,5; 6,3; 8	b. kö- nyök	öntött öv- díszek (kettős- lemező indás szíjvégek; keskeny indás veretek); kés vaskés vascsat öntött veretek koporsó- kapocs, edény d. m. és iker- gyöngy, állatsont	319 2,2	Szeged
Ua.	143 F	füles bögre	sárga, tojásdad, szűk nyakú kihajló peremmel 14; 8,6; 8,5	lábfej- csontok		319 2,2	Szeged
Ua.	148 N	füles bögre	halványsárga, körte alakú, kihajló pereme ferdén le- vágott, festett (mint a 41. sír edénye) 11; 6,4; 5,2	b. térd		319 2,2	Szeged
Ua.	152 F	palack	halványsárga, tojásdad, szűk nyakú, kihajló pereme fer- dén levágott, nyakán és testén fekete sávós festés nyoma 15,8; 4,1; 5,6	lábfej- csontok	öntött, övdí- szek (kettős lemező indás szíjvégek), koporsókapcsok	319 2,2	Szeged 53. 1. 518
Ua.	169 N	füles bögre	körte alakú, kihajló pereme ferdén levágott — festett volt (Móra után) —; —; —	kop. j. ol- dalán	orsó, gyöngy, állatsont, br. pánt	319 2,2	—
Ua.	285 F	füles bögre	halványsárga, körte alakú, kihajló pereme ferdén levá- gott, nyakán és testén fe- kete sávós festés nyoma 13,2; 9; 5,5	b. lábfej csontok	öntött övdí- szek (kettős lapú szíjvég, emberarcos, indás veretek, poncolt övforgó	319 2,2	53. 1. 830.
Szeged Makkoserdő Csongrád m.	317 F	füles bögre	sötétsárga, körte alakú, ki- hajló pereme ferdén levá- gott, nyakán 1 körbefutó sávval 12,5; 8,2; 6,9;	—	öntött övdí- szek (kettős lapú indás szíjvégek, címer alakú indás veretek) vascsat, kengyel tör.	339 0,9	Szeged 53. 31. 297

⁶¹ Horváth T., i. m. 104. 106. (41, 130. sír)

Lelőhelye	Sírszám	Forma	Leírás, méret	Síron belüli helye	A sír más melléklete	Össz-sírszám %	Elhelyezés leltári szám
<i>Szeged</i> (Makkoserdő) folyt.	319 N	füles bögge	világossárga, benyújtott körte alakú, nem tökéletesen korongolt, kihajló pereme ferdén levágott 13,2; 8,1; 4,7	—	gyöngyök (d. m. és. vegyes), huzalkarperec, ovális fülbevaló	339 0,9	53. 45. 307
Ua.	339 N	füles bögge	vörössárga, csillámos anyagú, kissé vastagabbfalú gömbölyded, pereme ferdén levágott, vállán vonalköteg 11; 8,3; 8	—	orsó, csat, kerek fülbevaló, d. m. gyöngyök, br. huzal, karperec, br. csipesz	339 0,9	55. 45. 351
<i>Szekszárd</i> Csatár Tolna m.	2 N	füles bögge	sötétsárga, nyújtott forma, gömbölyű testtel, alig kihajló peremmel, vállán, hasán vonalköteg 14; 8; 7	b. lábfejnél	vascsat, vaskés	28 —	Szekszárd (ltsz. nélkül)
Ua.	4 N	palack	világossárga, tojásdad, szalagperemes, vállán, hasán vonalköteg 19; 7; 7	b. lábfej	csat, kés karika, sarló, fülbevaló, balta szürke füles edény	28 —	59. 457. 5.
Ua.	11 —	fazék	világossárga, egyenes falú, alja kissé kiszélesedik, pereme alig kihajló 13,5; 9; 7	kop. j. oldalán	vas- és br. csat	28 —	—
Ua.	26 —	füles bögge	sötétsárga, durvább anyagú, kézi korongon készült, tojásdad, duzzadt peremmel. Kerek füle alátámasztott. <i>utánzat</i> 13; 9; 6	„lábak alatt”	más melléklet nincs	28 —	—
Ua.	szórv.	kiöntőcsöves korsó	világossárga, gömbölyded, kihajló pereme ferdén levágott, csöve a peremnél magasabb, vállán, hasán vonalköteg 13,6; 7,6; 8,1	—	—	28 —	Szekszárd —
Ua.	szórv.	palack	sötétsárga, tojásdad szalagperemmel, nyakán, hasán vonalköteg 16; 5,5; 6,5	—	—	28 —	59. 454. 1.
Ua.	szórv.	kőcsög	világossárga, teste tojásdad, kihajló pereme ferdén levágott, vállán vonalköteg 17; 9; 8	—	—	28 —	59. 453. 22.
<i>Szekszárd</i> Téglagyár Tolna m.	szórv.	palack	halványsárga, tojásdad, szűk nyakú, pereme töredékes; nyakán, vállán, hasán vonalköteg 16,5; 2; 8,5	—	—	—	Szekszárd (ltsz. nélkül) Feltehetően a Csatár-i temetőhöz tartozik
<i>Szekszárd</i> Gyűszűkút Tolna m.	—	füles bögge	világossárga, gömbölyded, kihajló pereme ferdén levágott 10,3; 7,7; 5,5	—	—	—	Szekszárd 1/1938. 4.
Ua.	E —	füles bögge	sötétsárga, kissé durvább anyagú, kettős csonkakúp alakú, kihajló peremmel, nagyméretű füllel 10 7,5; 5	—	—	—	1/1938. 4.
Ua.	—	füles kancsó	világossárga, alul körte alakú, nyújtott szélesszájú, ívelt felmagasodó füllel, felülete vörösre festett 15,7; 5,7; 7,5	—	—	—	16/1933. 5.
<i>Szentés</i> Csongrád m.	szórv.	füles bögge	világossárga, nyújtott, tojásdad alakú, enyhén kihajló pereme ferdén levágott, hasán befésült vonalköteg 13,3; 8,3; 5,6	—	—	—	MNM. 140/1882. 18.

Lelőhelye	Sírszám	Forma	Leírás, méret	Síron belüli helye	A sír más melléklete	Össz-sírszám %	Elhelyezés leltári szám
Szentes Bereghát Csongrád m.	48/a —	füles bögge	világossárga, körte alakú, alig kihajló peremmel 9,6; 6; 5	—	más melléklet nincs	—	Szentes 54. 5. 61.
Szentes ⁶² Kaján Csongrád m.	8 —	tál	sárga, csillámos anyagú, behúzott pereme ferdén levágott 8,5; 18; 9,5	—	más melléklet nincs	459 1	Szentes
Ua.	147 Gy	füles bögge	halványsárga, körte alakú, kihajló pereme ferdén levágott. Fekete pöttyös szalagokkal 4 mezőre osztva 11,8; 8; 7	b. lábfej	vascsat	459 1	Szentes
Ua.	157 Gy	füles bögge	halványsárga, körte alakú, pereme lekerekített, fekete festése a 147-hez hasonló 11; 7,5; 6,5	j. lábfej	vascsat, vaskés tojás	459 1	Szentes
Ua.	270 NGy	füles korsó	vöröses színű, tojásdad, szűk nyakú, tagolt peremű, fül a perem alól indul, felületén okkersárga festés 18; 4; 7	j. lábfej	gyöngy csat tűtartó	459 1	Szentes
Ua.	318 F	füles bögge	halványsárga, körte alakú, kihajló pereme ferdén levágott, felületén okkersárga festés 8; 5,2; 4	medence	vascsat orsó?	459 1	Szentes
Ua.	321 F	füles korsó	halványsárga, tojásdad teste kissé befűzve, pereme tagolt, füle a peremtől a test szélesebb részéig tart. Nyakán elmosódott vonalköteg 16,2; 5,3; 7	lábfej-nél	öntött övdíszek (griffes veret, indás szíjvég) lovassír; phalera, homorú talpú kengyelek, vaskés-, csat	459 1	Szentes
Ua.	354 N	füles pohár	szürkésbarna, kézzel formált, fordított ésonkakúp alakú kerek füllel; <i>utánzat</i> 12; 11; 7,8	láb-	más melléklet nincs	459 1	Szentes
Szentes Kistóke Csongrád m.	85 N	füles bögge	tégla-vörös, szemcsés anyagú, körte alakú, kihajló pereme ferdén levágott, alsó része utólagosan simított 11,7; 8,3; 6,3	medence b. részen	br. fülbevaló, csat, tojás	95 —	Szentes 55. 76. 299
Ua.	95 —	füles bögge	tégla-vörös, szemcsés anyagú, egyenetlen felületű, gömbölyded kihajló pereme ferdén levágott 12,5; 8,5; 6	—	más melléklet nincs	95 —	55. 76. 300.
Szentes Lapistó- Fertőpart Csongrád m.	23 —	füles bögge	halványsárga, nyújtott, körte alakú, kihajló pereme legömbölyített, a fül applikálása jól látszik 14,5; 8; 6,5	—	vaskés vastör.	172 0,6	Szentes 55. 22/A. 2.
Szentes Nagyhegy Csongrád m.	17 —	füles bögge	vöröses, szemcsés anyagú, körte alakú, ferdén álló pereme levágott 14,5; 8; 8,5	j. lábfej	br. karika	310 3	Szentes 55. 100. 353.
Ua.	180 N	füles bögge	okkersárga, körte alakú, kihajló pereme ferdén levágott, alsó része utólagosan faragott, felületén sötét okker festéknyomok, talpán bekarcolt „kereszt” 14,2; 8,5; 7	j. lábfej	orsó szürke edény	310 3	57. 51. 31.
Ua.	205 N	füles bögge	halványsárga, körte alakú, egyenetlen felületű, kihajló pereme ferdén levágott 11,8; 9; 6,5	j. lábfej	ovális gr. fülbevaló, gyöngyök orsó, kés	310 3	Szentes 57. 5. 194.

⁶² Korek J., i. m. XLII. t. 2., XLIII. t. 2–3., XLIV. t. 1–2, 6.

Lelőhelye	Sírszám	Forma	Leírás, méret	Síron belüli helye	A sír más melléklete	Össz-sírszám %	Elhelyezés leltári szám
Szentes Nagyhegy folyt.	207 —	füles korsó	halványsárga, tojásdad, tagolt peremmel, durva szalagfüllel, vállán vonalköteg 24,5; 6,3; 8,2	lábfej-csontok	vaskés vascsat	310 3	57. 5. 198.
Ua.	214 F	füles korsó	téglaavörös, kissé szemcsés anyagú, körte alakú testtel, szűk nyakkal, szalagperemmel és füllel, alsó része utólagosan faragott 18,3; 3,3; 5,5	lábfej-csontok	bújtató fokos	310 3	57. 5. 242.
Ua.	szórv.	füles bögre	téglaavörös, szemcsés anyagú, körte alakú, kihajló pereme ferdén levágott, azon bevágások, a test alsó része utólagosan simított 12,3; 8,3; 6	—	—	310 3	57. 4. 226.
Ua.	szórv.	füles bögre	sárga, kissé szemcsés anyagú, gömbölyded, kihajló pereme ferdén levágott, vállán 2 vonal fut körbe 9,4; 7,3; 7,2	—	—	310 3	57. 7. 63.
Ua.	szórv.	füles bögre	okkersárga, szemcsés anyagú, körte alakú, kihajló pereme ferdén levágott, füle élbe faragott 11,4; 9; 4,5	—	—	310 3	57. 7. 64.
Ua.	szórv.	füles bögre	szürkésbarna, durva anyagú, kézzel formált, egyenes falú, peremén kiöntővel utánzat 6,7; 7,5×8; 6,5	—	—	310 3	57. 1. 1.
Szentes Széchenyi úti homokbánya Csongrád m.	szórv.	füles bögre	vörössárga, szemcsés anyagú, körte alakú, kihajló pereme ferdén levágott, alsó része utólagosan faragott 12,3; 7,3; 5,2	—	—	8 —	Szentes 55. 59. 113.
Ua.	szórv.	füles bögre	sárga, nyújtott körte alakú, kihajló pereme ferdén levágott, alsó része utólagosan megfaragva, felülete simított 15,2; 7,5; 4	—	—	8 —	55. 59. 114.
Szob ⁶³ Pest m., szobi j.	79 F	kiöntő-csöves korsó	sárga, ovális, tagolt peremmel, nyakán, vállán vonalköteg, durva kiöntőcsövén vöröses festés nyomaival 15,9; 8,9; 7,5	térd	öntött övdíszek (tokos, indás szíjvég, címer alakú veretek,) vascsat, szürke edény sárga edény Ua.	104 1,8	MNM.
Ua.	79 F	tál	sárga, behúzott duzzadt peremmel 4; 18,6; 9	—	—	104 1,8	MNM.
Szőreg ⁶⁴ „B” temető Csongrád m. szegedi j.	18 —	füles bögre	vöröses, kerekded, enyhén kihajló pereme ferdén levágott, vállán 2 sorban körbefutó vonalköteg, —; —; —	—	vaskés	59 —	Szeged ?
Ua.	28 —	füles bögre	sárga, körte alakú, kihajló pereme lekerekített, vállán vonalkötegdísz —; —; —	koponyánál	—	59 —	Szeged ?

⁶³ Kovrig I., Szobi temető. Avar Corpus I. (Bp. nyomás alatt).

⁶⁴ Korek J., FA 5 (1943) 109–110.

Lelőhelye	Sírszám	Forma	Lefrás, méret	Síron belüli helye	A sír más melléklete	Össz-sírszám %	Elhelyezés leltári szám
<i>Tatárszentgyörgy</i> ⁶⁵ Pest m. dabasi j.	32 F	kiöntő- csöves	világossárga, gömbölyded, kihajló pereme legömbölyítve, vállán befésült vonalköteg. Cső, fül szikkadás után felhelyezve 14,4; 6,2; 8	lábfejnél	öntött övdíszes (tokos szíjvég), kés, tojás koporsókapcsok	54 —	Kecskemét
Ua.	47 N	füles bögre	sárga, körte alakú, kihajló pereme lekerekített 7; 5,7; 3,8	lábfejnél	koporsókapcsok, szürke edény	54 —	Kecskemét
<i>Táp</i> Borbapuszta Győr-Sopron m., győri j.	20 F	füles bögre	okkersárga, körte alakú, enyhén kihajló pereme lekerekített 11; 7,1; 4	j. lábfej	öntött övdíszek (indás szíjvégek, pajzs alakú veretek) vascsat, nyílhegy, koporsó, kapocs, állatesont, edény	22 —	Győr —
<i>Tápe</i> ⁶⁶ Lebő-Kishomokos Csongrád m., szegedi j. Ua.	—	füles bögre	narancssárga, körte alakú, alig kihajló pereme ferdén levágott 12,3; 8,5; 5	—	—	16 —	Szeged (lelt. sz., nélkül)
	—	füles bögre	—	—	—	16 —	—
<i>Tiszafüred</i> Majoros Szolnok m., tiszafüredi j.	29 —	füles bögre	halványsárga, körte alakú, enyhén kihajló pereme ferdén levágott, vállán vonalköteg (alsó része, füle élesre faragott) 13; 8,5; 7,5	—	vaskés	733 0,1	Szolnok 67. 1. 85
<i>Tiszasziget</i> Ószentiván Vedresháza Csongrád m. szegedi j.	29 —	füles bögre	vörössárga, szemcsés anyagú, körte alakú, enyhén kihajló pereme ferdén levágott 11,1; 7,1; 5,8	kop. j. oldala	állatesont	86 —	Szeged. 53. 22. 43.
Ua.	30 N	füles bögre	világossárga, körte alakú, pereme kihajló, elvékonyodik 10,6; 6,8; 5,5	kop. j. oldala	orsó, ovális gr. fülbevaló, állatesont	86 —	53. 22. 46.
Ua.	43 N	füles bögre	világossárga, körte alakú, kihajló pereme ferdén levágott 11; 7; 3,6	lábfejnél	orsó, tűtartó	86 —	53. 22. 74
<i>Tolna</i> Tolna m., szekszárdi j.	szórv.	füles bögre	sötétsárga, gömbölyded, pereme enyhén kihajlik, vállán vonalköteg 11; 7; 6	—	—	—	Szekszárd 58. 291. 1.
<i>Tolna megye</i>	szórv.	tál	világossárga, kettős csonkakúp alakú, pereme töredékes —; 7; 13	—	—	—	Szekszárd 58. 293. 1.
Ua.	szórv.	füles bögre	világossárga, körte alakú, pereme lekerekített, vállán vonalköteg 11; 8; 7	—	—	—	58. 310. 1.
Ua.	szórv.	palack	világossárga, gömbölyded testű, szűk, hosszú nyaka szalagperemmel, nyakán gyűrű, vállán, hasán vonalkötegdísz 17; 4,5; 7,5	—	—	—	58. 290. 1.

⁶⁵ Kiss Gy., Tatárszentgyörgyi avar temető. (kézirat)

⁶⁶ Bálint A., Rég. Fü. 16 (1963) 52.

Lelőhelye	Sírszám	Forma	Leírás, méret	Síron belüli helye	A sír más melléklete	Össz-sírszám %	Elhelyezés leltári szám
<i>Tolna-megye</i> (folyt.)	szórv.	palack	világossárga, tojásdad alakú, szűk nyakú, kiszélesedő szájnnyílásán szalagperem, nyakán, vállán, hasán vonalköteg 22; 5,5; 7,5	—	—	—	58. 321. 1
Ua.	szórv.	füles korsó	világossárga, nyújtott körte alakú, pereme tagolt, vállán kiemelkedő gyűrű, füle ívelt, kör keresztmetszetű, felülete narancssárgára festett 18; 4,5; 7,5	—	—	—	58. 308. 1.
<i>Úú⁶⁷</i> I. temető Pest m., monori j.	181 N	füles bögre	vörössárga, körte alakú, kihajló pereme ferdén levágott 10,5; 6,8; 4,9	j. térd	ovális fülbevaló ovális mellboglár, d. m. gyöngyök öntött kisszíjvégek poncolt br. lábperece	285 0,7	MNM.
Ua.	200 N	füles bögre	okkersárga, körte alakú, pereme lekerekített, vállán vonalköteg, szájnnyílása ovális 13,2; 8,8; ×9,2; 8,4	koponyánál	ovális gr. fülbevaló karéjos mellboglár, orsó, kés, állatsont	285 0,7	MNM.
<i>Úú⁶⁸</i> II. temető Pest m., monori j.	68 N	füles bögre	szürkessárga, durva kézzel formált, kerek füles pohár; <i>utánszat</i> 11,1; 10,5; ×8,4; 6	b. térd	kerek gyöngyös fülbevaló kés, csat, állatsont, orsó	152 —	MNM.
<i>Vál</i> Pogányvár Fejér m., bicskei j.	szórv.	füles bögre	világossárga, körte alakú(?) erősen töredékes 8,8 —; 5	—	—	—	Székesfehérvár 6825
<i>Vojka⁶⁹</i> Jugoszlávia	3 —	füles bögre	sárgás, körte alakú, töredékes peremmel 11, 7, 4. 5;	j. vállnál	—	70 —	Zemun (Zimony) 1746
Ua.	21 —	füles bögre	szemcsés anyagú, kettős csonkakúp alakú, behúzott peremmel, felfelé álló kis egyenes nyakkal, kézi korongon készült; <i>utánszat</i> 8,3; 7,1; 7,8	j. lábánál	—	70 —	Zemun (Zimony) 1746
Ua.	41 N	füles bögre	körte alakú, enyhén kihajló pereme ferdén levágott 9,6; —; 7,3	b. lábánál	—	70 —	Zemun (Zimony) 1746.
Ua.	59 NGyGy	füles bögre	szemcsés anyagú, körte alakú kihajló pereme lekerekített 7,8; 6,8; 9	lábaknál	sárga edény	70 —	
Ua.	59 NGyGy	füles bögre	tojásdad, kihajló peremű, vállán vonalköteg 14,9; —; —	Ua.	Ua.	70 —	Zemun (Zimony) 1746.
<i>Vrbas⁷⁰</i> (Verbász), Polet-Téglagyár, Jugoszlávia	56 —	füles bögre	gömbölyded, pereme kihajló, vállán vonalköteg 12,1; 8,3; 11,8	lábaknál	—	169 3,5	Novi Sad (Újvidék)

⁶⁷ Horváth T., i. m. XIX. t. 5–6.

⁶⁸ Sós, Cs. Á., Acta Arch. Hung. 5 (1955) LXXVII. t. 6.

⁶⁹ Seoba Naroda, 97–101.; Bialeková, D., i. m. (1967) 55.

⁷⁰ Nadj, Š., Arheološki Pregled 1959. 189–192.; Seoba Naroda, 63.; Bialeková, D., i. m. (1966) 4–5.; Ua. i. m. (1967) 55–56. 7. kép 2–3., 13. kép 7., 15. kép 1–2.

Lelelőhelye	Sírszám	Forma	Leírás, méret	Síron belüli helye	A sír más melléklete	Össz-sírszám %	Elhelyezés leltári szám
<i>Vrbas</i> (Verbász) folyt.	78 —	füles bögre	körte alakú, alig kihajló peremmel, felületen 1 cm széles pontokkal díszített sávokkal mezőkre osztva, melyeket medaillonok töltöttek ki.	—	—	169 3,5	Novi Sad (Újvidék)
Ua.	79 —	füles bögre	körte alakú, alig kihajló peremmel, felületén fekete ornamentika 19,8; 7,3	—	—	169 3,5	Novi Sad (Újvidék)
Ua.	80 —	palack	gömbölyded testű, szűk nyakú, kis lekerekített peremmel 9,5; 5; —	—	—	169 3,5	Novi Sad (Újvidék)
Ua.	84 —	palack	gömbölyded testű, kihajló peremű, anyaga málladozó 13; 4,5 —	—	füles bögre	189 3,7	Novi Sad (Újvidék)
Ua.	84 —	füles bögre	— 11,1; 7,7; —	—	palack	189 3,7	Novi Sad (Újvidék)
Ua.	114 —	pohár	virágserép forma, pereme alatt vonalköteg 8,6; 11,7; 5	—	—	189 3,7	Novi Sad (Újvidék)
<i>Želovce</i> ⁷¹ (Zsély) Csehszlovákia	—	—	3 db sárga korongolt edény (Egyik körte alakú füles bögre) 12,3; 8; 5,3	—	—	—	Nitra (Nyitra) Nitra (Nyitra)
<i>Zomba</i> Tolna m., bonyhádi j.	szórv.	füles bögre	sötétsárga, nyújtott tojásalak, ferdén álló peremmel, vállán, hasán vonalkötegdísz 13; 8,5; 6,5;	—	—	—	Szekszárd 35/1933. 3.
<i>Zombor</i> ? Jugoszlávia	szórv.	füles bögre	körte alakú, kihajló, pereme ferdén levágott 13; 7,5; 7,5	—	—	—	MNM. Adattár „Zombori Múzeumban”

A sárga kerámia csoportjai

A Kárpát-medence területén hitelesen feltárt avar-kori temetőkből vagy szórványként ismert leletekből eddig 274 db vékony falú, korongolt, sárga színű edényt ismerünk. A 274 db-ból 255 db 92 lelőhely között oszlik meg, 19 db-nak pedig vagy egyáltalában nem, vagy csak megyéni területre tágitva tudjuk a lelőhelyét meghatározni. A füles bögrék utánzatait 18 helyen találtuk meg, egy temetőben 3 db van, tehát összesen 20 db-ot ismerünk. Az utánzatok 6 helyen, korongolt sárga edények nélkül fordulnak elő (Bugyi, Derekegyház, Dévény-újfalu, Füzesabony, Vágsellye – Veče, Üllő II.). A vékony falú, sárga színű edényeket 8 formacsoportba soroljuk (1. kép):

- füles bögre,
 - körte alakú
 - gömbölyded
 - tojásdad
- palack,
- kiöntőcsöves korsó,
- korsó,
- tál,
- köcsög,
- tálka (szilke)
- pohár.

A fő típusokon kívül egyedi darabokat is ismerünk, mint a Szekszárd-gyűszűkúti kanesó, a dunaszekesői cilindri-

kus nyakú edény és a Szekszárd-csatári fazék (2. kép). A különböző edénytípusoknak az egyes csoportokon belüli számszerű, és az összes edényszámhoz viszonyított %-os megoszlását az alábbi táblázat szemlélteti, mely egyúttal feltünteti az edénytípusok nemek közötti megoszlását is.)

Az egyes edényfajták gyakoriságáról a táblázat adatai a következő képet nyújtanak:

A vékony falú sárga kerámia legjellegzetesebb edényformája a körte alakú, gömbölyded vagy ovális testű, általában széles talpú, behúzott nyakú, kihajló peremű bögre, melynek oldalán, legtöbb esetben a test vonalának közep magasságában, vaskos, gyűrűszerű fület találunk. Néhány esetben a fül hiányzik, vagy nagyobb méretű edénynél a gyűrűs fület a peremből kiinduló hurkafül helyettesíti. A tárgyalt edények 71%-a (195 db) tartozik a füles bögrék közé. A 10 db jelzés nélküli és a 3 egyedi darabon kívüli 66 edény 7 formacsoport között oszlik meg, melyek közül a gyakrabban előforduló palack és kiöntőcsöves korsó nem éri el a 8%-ot.

Bialeková hasonló jellegű összesítése, majd az edények típusokba sorolása, egyrészt a vastag falú palackok és a vékony falú edények együttes tárgyalása, másrészt a magyar területről nem teljes anyaggyűjtése miatt, más adatokat szolgáltatott. Adataink egyrészt a sárga kerámias lelőhelyek számánál, másrészt az edények típusokba sorolásánál eltérőek, de meg kell jegyeznünk, hogy a felosztáskor – a szám szerinti eltérés mellett – a palackok kivételével arányban megegyező adatokat kaptunk.⁷²

⁷¹ Čilinská, Z., i. m. 137.; Bialeková, D., i. m. (1967) 56. 13. kép. 4.

⁷² Bialeková, D., i. m. (1967) 39.

Forma	Férfi sír	Női sír	Gyermek sír	Meghatározatlan nemű sírja	Összesen
Füles	19	44	6	58	127
bögre	10	9	3	26	48
tojásdad	3	4	—	13	20
Palack	2	7	—	13	22
Kiöntőcsöves korsó	8	3	—	6	17
Korsó	5	1	—	5	11
Tál	2	1	—	4	7
Köcsög	—	—	—	3	3
Tálka (szilke)	1	—	—	2	3
Pohár	1	1	—	1	3
Egyedi és jelzés nélküli darab	—	—	1	12	13
Összesen:	51	70	10	143	274
					100%

A sárga kerámia mint melléklet

A későavar időszak korongolt, sárga színű kerámiáját eddig csak temetőkből ismerjük. A szintén temetőkből származó szórványdarabok előkerülési körülményei ismeretlenek. Az edények készítése módja, égetése azonban előállításától egyhelyben lakást kívánt, ezért feltételezzük, hogy a következő évek kutatásai során az edényeket készítő fazekasközpontok telepei is feltárássra kerülnek.

Fentebb közölt táblázatunk számadatai szerint ez a kerámia gyakrabban található női, mint férfi sírokban és nagyon kis számban szerepel csak, mint gyermeksírok melléklete. Az összegyűjtött anyag több, mint 50%-a vagy meghatározatlan nemű vázak sírjaiból származik, vagy szórvány. Ez a 143 db egy ismert törvényszerűség alapján⁷³ 61 : 82 arányban oszlik meg a férfi és női sírok között. Ezekkel a számadatokkal a táblázat megfelelő számadatait kiegészítve a következő végső eredményt kapjuk: az eddig ismert vékony falú sárga edények közül 112 db férfi, 152 db női és 10 db gyermeksírból származik. A %-os megoszlás szerint a sárga edények több, mint 50%-a női, 41% férfi és csak 4% volt gyermeksírból elhelyezve. Összehasonlítva a számadatokat más edény-mellékletes későavar temetők hasonló számadataival, megállapítható, hogy az edény-mellékletes férfi és női sírok aránya megegyezik a sárga edényes férfi és női sírok arányával, de a gyerek síroknál ugyanez az arány nem állapítható meg. A gyermeksírokból kis számban előkerülő sárga kerámia e kerámiafajta értékesebb voltáról tanúskodik, ellentétben a szürke, kézzel formált kerámiával. A különböző formájú sárga edényeknek és az életkor kapcsolatának vizsgálata szintén előbbi megállapításunkat igazolja. Az igényesebb munkát, több készí-tési időt igénylő, ritkább, tehát értékesebb darabokat (pl. korsó, kancsó, palack stb.) soha nem találjuk gyermeksírokban. A gyermekek mellé elhelyezett sárga edény mind a 10 esetben a legáltalánosabb, leggyakrabban előforduló füles bögrék csoportjába tartozik. Ugyanitt kell megjegyeznünk azt is, hogy a 10 darab közül 6 a szobényi, 2 pedig a Szentés-kajáni temetőben volt, olyan helyen, ahol a temetőben vagy a temető környékén előkerült darabok mennyisége alapján fazekasműhelyt tételezünk fel, azaz csak olyan helyen került sárga edény a

gyermekek sírjába, ahol nagy tömegben, helyben készí-tették.

A formacsoportok és a nemek kapcsolatának vizsgálata az általános megoszlási aránytól eltérő képet mutat. A füles bögrénél a megoszlás aránya az általános megoszlási aránnyal egyezik meg, de ez az arány a körte alakúaknak női sírokban, a gömbölydedeknek pedig férfi sírokban való magasabb előfordulási számából tevődik össze. A palack szintén női sírokban gyakoribb, azonban a korsóféle edényeket, tálakat inkább férfi sírokban találjuk. A sárga edények használatáról, a sírban való helyük alapján, Hampel óta többféle elképzelés született. Legutóbb Bialeková boncolgatta a kérdést, aki az előkerülési helyet az edények alakjával és készí-tési módjával kapcsolatban vizsgálta, és megállapította, hogy a vékony falú, gömbölyű testű edények, melyeknek fülén kopásnyom soha nem látható, nem függtek az övön.⁷⁴ Vizsgálataink alapján hasonló eredményre jutottunk, melyet az alábbi táblázaton szemléltetünk, ahol nemenkénti csoportosításban tüntetjük fel a sárga, korongolt edények síron belüli, csontvázakhoz viszonyított helyzetét.

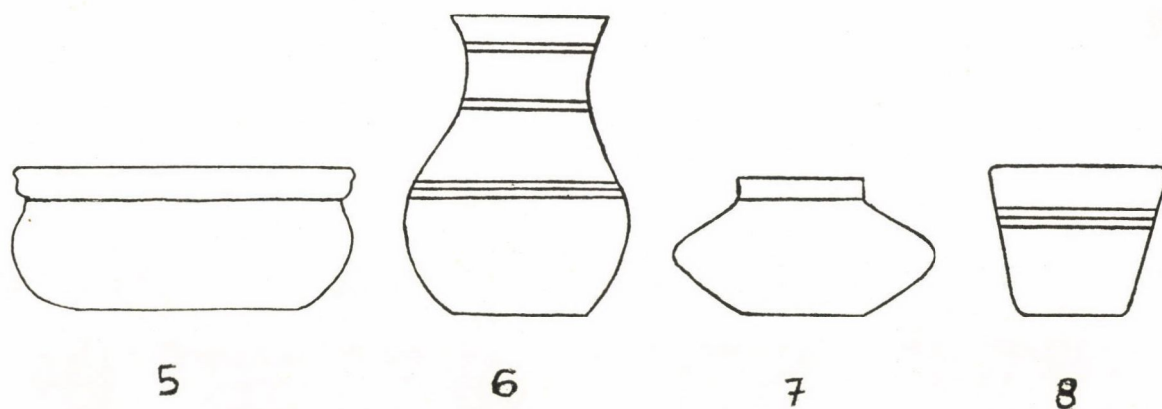
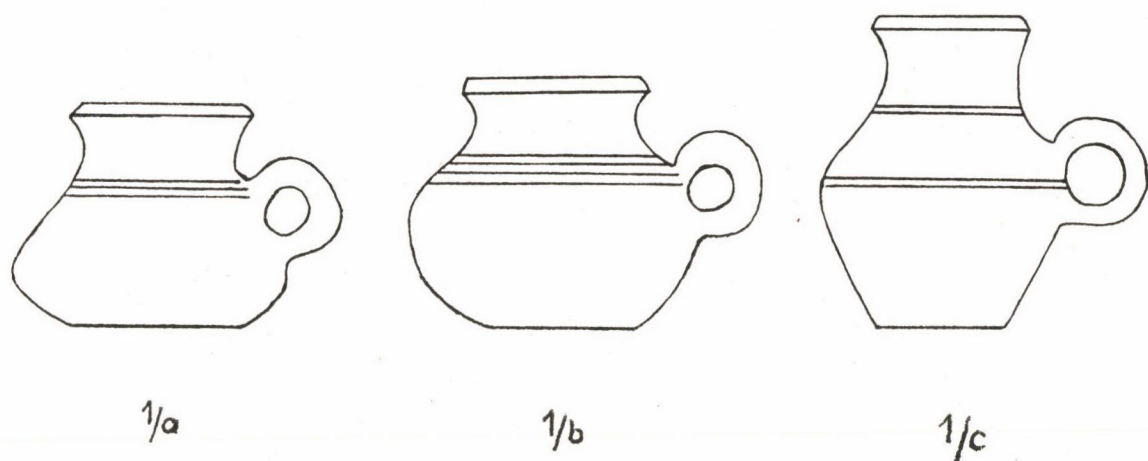
A medencétől lefelé nagyjából azonos arányban találhatók az edények mindkét nembeli sírjaiban, azonban sokkal több esetben helyezték a koponya mellé és a medencére nőknél az edényt, mint férfiaknál. Ezzel ellentétben, míg női sírban nem volt edény a karok környékén és a mellkason, a férfi sírokból származó edények 14%-át az említett helyeken találjuk.

A különböző formájú sárga edények közül a füles bögre és palack ugyanolyan arányban kerül elő a csontváz különböző részei mellől, mint amilyen az összes sárga edény előfordulási aránya. A korsókat, tálakat, kiöntőcsöves edényeket azonban csak a medencétől lefelé, a lábszáruk, de leggyakrabban a lábfejesontok mellé állították, férfi és női sírban egyaránt.

Az edényeknek a váz jobb vagy bal oldaláról való előkerülése esetleges, rendszeresség nem figyelhető meg. Az edények síron belüli helye vidékenként változó. A Szeged körüli temetőkben előkerülő edények 65%-a a koponya környékén volt, ugyanezt a jelenséget a Duna — Tisza közén és a Déldunántúlon csekély számban, az É-i területeken pedig csak egy esetben találtuk meg. Az É-i

⁷³ Garam É., i. m.

⁷⁴ Bialeková, D., i. m. (1966) 8.; Ua. i. m. (1967) 71.

1. kép. A sárga kerámia típusai: 1. Füles bögre: *a*) körte alakú, *b*) gömbölyded, *c*) tojásdad. — 2. Palack. — 3. Kiöntőesöves korsó. — 4. Korsó. — 5. Tál. — 6. Kőcsög. — 7. Tálka (szilke). — 8. Pohár.

Рис. 1. Типы желтой керамики: 1. Кружки с ручками: *a*) грушевидной формы, *b*) шарообразные, *c*) яйцевидные. — 2. Бутыл. — 3. Кувшин с носиком. — 4. Кувшин. — 5. Миска. — 6. Кринка. — 7. Чашка. — 8. Стакан.

Fig. 1. Les types de la céramique jaune: 1. Pot à anse: *a*) piriforme, *b*) globulaire, *c*) ovoïde. — 2. Bouteille. — 3. Cruche à bec verseur. — 4. Cruche. — 5. Plat. — 6. Pot. — 7. Écuille. — 8. Gobelet

	koponya	mellkas, karok	medence	lábesontok (comb, lábszár)	lábfej	összesen
férfi	1 2,5%	6 14%	2 4,5%	10 22%	25 57%	44 100%
nő	8 14%	—	9 16%	10 18%	30 52%	57 100%
gyermek	1 12,5%	—	1 12,5%	—	5 75%	7 100%
meghatározatlan nemű	4 25%	1 6%	—	3 19%	8 50%	16 100%
összesen	14 11%	7 5,5%	12 10%	23 18,5%	68 55%	124 100%

peremterületeken 3 sír kivételével a lábfejesontok mellett volt a sárga edény. A medencére állított edények 85%-a a szebényi temetőből származik, 15% pedig (2 eset!) a Szentés környéki temetőkből. Ez a példa is világosan mutatja, hogy sokszor egy-egy szokás nem is csak egy zárt földrajzi területre, hanem néha csak egy közösségre jellemző. A szebényi temetőben még a közösségen belül is csak a nőknél helyezték az edényt a medencére. (A temető 16. sírjában a mellékletek alapján leánygyermek feküdtetett, a 39. „férfi” sírt pedig mellékletei nem határozzák meg egyértelműen férfinak.)

Az edények formájából – minden csoportra az öblös has és összeszűkülő nyak jellemző – Bialeková véleményéhez csatlakozva⁷⁵ arra következtethetünk, hogy azokban italt tartottak. Szilárd élelem tárolására csak a széles szájú, lapos talak szolgálhattak.

Anyag, készítési mód, forma

A sárga edények 80–85%-a a jól iszapolt, gondosan megdolgozott anyagból készült. A többinek szemeses, apró kavicsokkal tarkított az anyaga. Az utóbbi csoportba egy korsó, egy palack és egy kiöntőcsöves korsó kivételével csak füles bögrék tartoznak, de azok között is leginkább a gömbölyded és tojásdad bögrékre jellemző a szemeses anyag. Ez az összefüggés azonban nem jelenti a forma és az anyag szoros kapcsolatát, hanem területi sajátosságokat takar. Azokban a temetőben, ahol nagyon sok szemeses anyagú füles bögrét találunk, ritka vagy teljesen hiányzik a körte alakú bögre (pl. Nagyharsány, Gyód, Bóly). A Szentés környéki temetőknek viszont jellegzetes sárga edénye a körte alakú bögre, de azok között is találunk szemeses anyagból készítetteteket.

A több munkát igénylő, változatosabb formájú, értékesebb kancsákat, korsókat, palackokat, talakat minden esetben gondosan megmunkált agyagból készítették. Megfigyeléseink szerint az edények készítése a következőképpen történt:

A gyorsan forgó, feltehetően lábbal meghajtott koronglapra felrakott agyagot az edény fenékrészének kialakítása után felhúzták, általában öblös, hasas formát alakítottak ki, majd a beszűkített nyak felett a peremet kihajtották. Néhány esetben (különösen füles bögréknél észlelhető) az edény alsó harmadát hurkatechnikával készítették el, és csak a már kiszélesített has oldalát húzták fel a forgó koronglapon. Szikkadás után az alsó részt megfaragták, azaz hozzáegyengették a felső rész sima felületéhez (pl. Böleske, Szentés – Homokbánya).

Az anyhén kihajló peremet általában lekerekítették, vagy ferdén, néha függőlegesen levágták. Palackoknál, korsóknál tagolt szalagperemmel vették körbe a szájnifást és a fül is általában szalagfűl. A füleket, kiöntőcsöveket szikkadás után rakták fel. A bögrék fülét gyűrű alakra hajlított hurka alkotja, ritka a szalagszerű, vagy profilált faragott fül. A felrakás környékét gondosan

elegyengették, néha azonban látszik az ujjak helye. A keceli 84. sír füles edényének belső oldalán jól látható az ujj nyoma, mellyel a fül felrakása közben az edény oldalát belülről megtámasztották. A kész edényt zsinaggal vághatták le a korongról. A lehúzás nyoma a legtöbb edény alján látható. Sem fenékbélyeget, sem a korong csapjának nyomát az edények talpán felfedezni nem lehet és ez szintén az edények gyorsan forgó korongon való készítésének bizonyítéka. Egy ismeretlen lelőhelyű darab talpán egy bekarcolt téglalapot találtunk. (Szekszárdi Múzeum, 58.387.1.) Három korsó felületét vízszintesen kiemelkedő barázdák tagolják (Tolna megye, Ismeretlen lelőhelyű darab Szentésen, Kiskunfélegyháza – Pusztapáka „A” 2.), egy palack testét befűzés osztja két részre (Szeged – Kundomb 130.), a horgosi füles bögre hasát pedig mélyített ferde kanellurázás díszíti. Ezek az agyagárak készítési módjában idegen elemek, fém-, fa- vagy tők-edény előzményeket sejtetnek.

Méret

Az edények legjellegzetesebb méretadata a magasság, mely a füles bögréknél 6 és 16 cm között ingadozik. A körte alakú füles bögrék általános magassága 12–14 cm, a gömbölyded testűeké 10–12 cm. A palackok magassága 8 és 22 cm; a kiöntőcsöves korsóké pedig 15 és 30 cm között változik.

Az edények méretadataiban sem területi jellegzetességeket, sem a nemekkel kapcsolatos különbségeket nem találunk.

Díszítés

A sárga edények felületén található díszítés két csoportba osztható: befűsült és festett.

Az általános díszítés a befűsült vonalköteg, mely a vállon, de néha az edény testén is több sorban fut körbe. A 4–5 fokú fűsű körül az edényt körbeforgatták, és a még nem szikkadt agyagban a fűsű hol erősebb, hol gyengébb nyomot hagyott. A fület a díszítés bekarcolása után helyezték fel az edényre, mert gyakran a fül körül el-egyengetett agyag mögött még látszik a körbefutó vonaldísz.

Az edények egy részének felületén dörzsölés vagy rendszertelen karcolás nyomai figyelhetők meg. Feltehető, hogy a még teljesen ki nem száradt edényt a felület további egyengetése céljából erős vászonnal vagy kéreggel dörzsölték. A használat közben letörött fülek helyét szintén elsimították, összekarcolták.

A magas hőfokon történő égetés után az edények sárgás színt kaptak, melynek a halványból az okkeron keresztül a vörösés téglaszínig minden változatával találkozunk. Az edények törésfelülete minden esetben egy színű sárga. Néhány edény felületén az egész edény felületét beborító vörös vagy a felületet mezőkre tagoló barnásfekete festés nyomát figyelhetjük meg. A szakszerű

⁷⁵ Ua. i. m. (1966) 9.; Ua. (1967) 72.

vizsgálatok hiányában a festés és égetés technikájáról bővebben nem beszélhetünk, itt csupán, mint az erre az agyagárra jellemző jelenséget említjük.

A vörösre festett edények mindazokon a területeken megtalálhatók, ahol a sárga edények nagyobb mennyiségben előfordulnak, ellenben a fekete festéssel díszítettek csak a Duna alsó folyása menti és az Alföld déli részén levő temetőkből ismertek. A földből kikerült edények azonban nem minden esetben kaptak szakszerű kezelést, feltehető, hogy a savas vízben való áztatás a díszítést, több, más területről származó edényről, nyomtalanul eltüntette.

A fekete festés kétféleképpen díszíti az edényt: fél centiméter széles, függőleges szalagokkal vagy mezőkre osztja vagy egymásba kapcsolódó medaillonokkal veszi körbe a testet. A keretező szalagokat szabályos közökben sötétebb pettyek tarkítják. A mezőket stilizált állatalakok vagy növényi dísz tölti ki. A festett korsók nagy része között (Nagymágocs, Sokolac, Szeged – Kundomb 41,130., Szentes – Kaján 147,157., Verbász 78,79. sír),⁷⁶ az eddig közöletlen darabok közé a péceli füles bögre, a sövényházi, kiszombori és szeged – kundombi palack, egy ismeretlen lelőhelyű korsó (Szentesi Múzeum) és a szeged – kundombi 285. sír füles bögreje tartozik. Mind a hat darabon a pettyes szalagokkal mezőkre osztott díszítés nyomait tudtuk felfedezni.

Utánzatok

A bevezetőben említettük, hogy a katalógus a legáltalánosabb formájú sárga edénynek, a füles bögrének utánzatait is tartalmazza. A 18 lelőhelyről ismert 20 db közös jellemvonása az oldalán levő kerek fül, széles szája, közepes méret, azaz egyik sem tekinthető a többi formacsoportha tartozó edények utánzatának. Alakjuk – a füles bögrékhez hasonlóan – változatos. Leggyakoribb a körte és gömbölyded alakot utánzó (13 db), ritkább az egyenes falú vagy ovális hasú (4 db) vagy pohár alakú bögre (2 db).

Az utánzatok erősen szemcsés anyagból, hurka-technikával vagy kézikorongon készültek. Gyorsan forgó korong nyomát a cikói és talán a persei (Prša) és párkányi (Stúrovo) darabokon lehet felfedezni. Az edények vastag falúak, rosszul égetettek, színük szürkésbarna, fekete és vöröses foltokkal. A Szekszárd – esztári temető 26., és a vojkaai temető 21. sírjának edénye kézi korongon készült, égetése megközelíti a jól égetett edényekét, színük sárgás. A mosonszentpéteri edényen ugyan nem látszik korongolás nyoma, de a talpán levő kör alakú benyomódás arról tanúskodik, hogy korongcsapos lapra helyezték az agyagot.

A füles bögrék utánzatai általában díszítetlenek. A néhány díszített példány pedig alátámasztja azt a feltevélezt, hogy ezek a darabok olyan környezetben készültek, ahol élt ugyan az edény formai ismerete, de a készítésnél már a helyi szokások váltak uralkodóvá. A persei temető edényein, a párkányi és a derekegyházi darabokon a sárga edényeknél soha nem használt díszítés, a hullámvonal szerepel. A halimbai temető 165. sírjában levő edényt és a cikói darabot bemélyített vonal-sorok díszítik, ezek az edények formailag is a legtökéletesebb másolatai a gömbölyded testű füles bögréknek. A mosonszentpéteri edény peremét csipkézéssel tagolták, a bugyii és öcsényi utánzatok szájnnyílását pedig ovális alakúra megnyújtották és ezzel a füllel szembeni oldalon kis kiöntőt alakítottak ki.

Avarkori temetőinkből a felsorolatkon kívül is ismerünk füles edényeket, de ezeket az alakjuk és peremből kiinduló fülük miatt nem tartjuk a sárga füles bögrék utánzatainak (Kiskőrös – Vágóhid, Alattány stb.).

Az avarkori emlékegyben a sárga palackok, korsók, kiöntőcsöves edények utánzatai hiányoznak. A cikói temető 525. sírjának szürke színű, pohár alakú edénye,⁷⁷ és a bolyi temetőben talált szemcsés anyagú

szürkésbarna szilke,⁷⁸ formailag megegyezik ugyan a hasonló alakú sárga edényekkel, de mivel a sárga edények között mindkét példány nagyon kis számban fordul elő és a formai elsőség kérdése nem tisztázott teljesen, ezeket a darabokat nem vettük be a katalógusba.

A sárga edények kapcsolata a sírok többi mellékletével

A sárga kerámia használati időhatárainak megállapításához ismernünk kell azokat a leletegyütteseket, amelyekhez az edények tartoznak.

A sárga kerámiával foglalkozó kutatók nagy része már megállapította, hogy a korongolt, vékony falú sárga edények csak későavar temetőkből találhatók.

Az összegyűjtött 274 db sárga edény és 20 utánzata közül 154 sírből előkerült edénynél ismerjük a sír többi mellékletét is.

A sírokban talált főbb mellékletek előfordulási esetszámát, nemenkénti felosztásban az alábbi táblázaton szemléltetjük:

	Férfi	Nő	Gyer-mek	Meg-hatá-rozat-lan	Össze-sen
fülbevaló	2	48	—	—	50
gyöngy	—	25	2	1	28
boglár	—	3	—	—	5
karperec	—	10	—	—	10
gyűrű	—	3	—	—	3
csat	17	15	2	7	41
karika	3	5	1	1	10
övdíszek	30	1	—	—	31
orsó	1	25	—	—	26
tűtartó	—	6	—	—	6
kés	16	5	1	8	30
fegyver	3	1	—	—	4
edény	11	18	—	2	31
állatesont	5	14	1	2	22
tojás	2	1	2	1	6
egyéb melléklet	13	11	1	1	26
más melléklet nélkül	2	5	2	11	20
összes sírszám	48	73	9	24	154

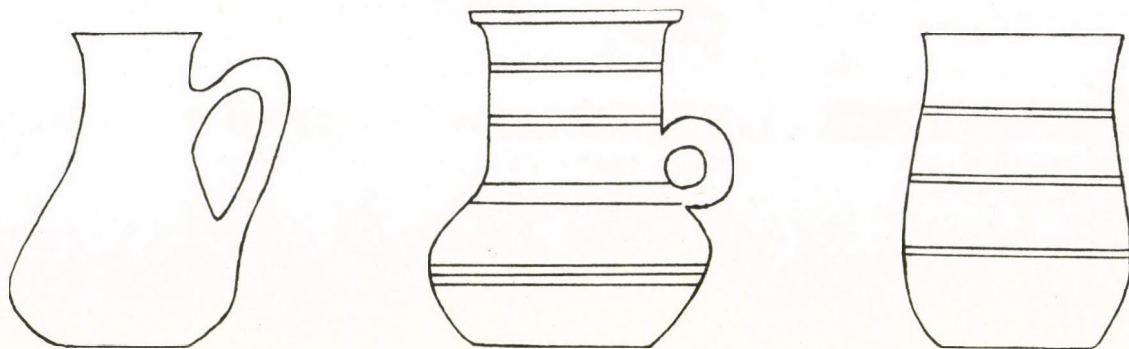
A leletesoportok vizsgálatakor a következőket állapítottuk meg:

1. A sárga edényes sírokban talált leletek a késő avar-kor jellegzetes tárgyi emlékei.
2. A kerámia használatának időhatárait az öntött tokos nagyszíjvéges, téglalap alakú griffes veretes sírok és a kettős lemezű nagyszíjvéges vésett – poncoltdíszes veretű sírok jellemzik, amelyek egyben a VII – VIII. század fordulója és a IX. század eleje közti ún. késő-avar időszak jellegzetes kora, illetve legkésőbbi sírjai. A női sírok leggyakoribb leletei a fülbevalók, gyöngyök ugyanerre az időszakra jellemzők.
3. A pödrott végű fülbevaló-karika, az összetett iker-gyöngyök az avarok legkésőbbi darabjai közé tartoznak. A középső avar időszakra jellemző kis-gömbös fülbevaló és bronzlemez övveret, amely 1 – 1 sárga kerámiás sírban megtalálható, a korszakokat egymástól elválasztó nem merev határvonalról tanúskodik.
4. A sárga kerámián kívül más mellékletet nem tartalmazó kevés számú sír többsége a nagyobb mennyiségű sárga edényes temetőkből került elő.
5. A legáltalánosabb formájú sárga edény, a füles bögre, a sírok többi mellékletével nincs meghatározható

⁷⁶ Lásd 45., 58., 62., 70. j.

⁷⁷ Hampel, J., i. m. 235. t.

⁷⁸ Papp L., JPMÉ (1962) XXVI. t. 6.

2. kép. A sárga kerámia egyedi darabjai: 1. Kancsó (Szekszárd – Gyúszűkút). – 2. Cilindrikus nyakú edény (Dunaszekeső). – 3. Fazék (Szekszárd – Gyúszűkút)

Рис. 2. Уникальные экземпляры желтой керамики: 1. Кувшин (Сексард – Дюсюкút). – 2. Сосуд с цилиндрической шейкой (Дунасекеш). – 3. Горшок (Сексард – Дюсюкút)

Fig. 2. Les pièces individuelles de la céramique jaune: 1. Cruche (Szekszárd – Gyúszűkút). – 2. Cruche au col cylindrique (Dunaszekeső). – 3. Marmite (Szekszárd – Gyúszűkút)

összefüggésben, ellenben a férfiaknál gyakori kiöntőcsöves korsót, két darab kivételével, csak veretes övvel eltemetett férfiak sírjaiban, a nőknél gyakori palackokat pedig, 1 kivétellel, csak fülbevalós, gyöngyös, illetve karpereces sírokban találjuk.

A sárga edényen kívül más mellékletet is tartalmazó vizsgált férfi sírok több, mint 70%-ában voltak övdíszek, nőknél ugyancsak magas a fülbevalós, gyöngyös sírok száma. Ez a tény, az előbbi pontban tett megállapítással együtt, a sárga agyagárúnak, de azon belül is a több munkát igénylő ritkább daraboknak (korsók, palackok) a másfajta kerámiánál nagyobb értékéről tanúskodik.

5. A sárga kerámiának más, —általában szürke,—edénnyel való együttes előfordulása nem törvényszerű, hanem csak az É-i peremterületekre jellemző sajátosság.⁷⁹
6. A sárga kerámiás sírokban elenyésző számban talált fegyverek és mezőgazdasági eszközök (ásó, sarló) meglétéből a közösségek letelepedett életmódjára következtetünk. Ezt az életmódot az edények készí-tési technikája, a korongolás, és a sírokban talált állatsontok alapján feltételezett kisállattartás is megkövetelte.

Bialeková az általa 8 típusba, és azokon belül csoportokba osztott edényeknél a használat időhatárait csoportonként vizsgálta, és hasonló eredményhez jutott.⁸⁰ Véleményünk szerint azonban a csoportokat alkotó, általában csak 4–5 edény, — melyek a leírás és rajz alapján több esetben nehezen különíthetők el egymástól — és kísérőleteik, nem minden esetben adnak elegendő bizonyítékot a végleges használati időhatárok megállapításához.

Elterjedés, fazekasközpontok

A sárga kerámiával bíró 92 lelőhely elhelyezkedését a Kárpát-medencében a 3. kép szemlélteti. Első pillanatban szembetűnő, hogy a lelőhelyeket nem egyenletesen elszórtan, hanem inkább nagyobb csoportokban találjuk. Egyes területek viszont, mint Vas-, Veszprém-, Zala-, Somogy-, Nógrád-, Borsod-Abaúj-Zemplén-, Hajdú-Bihar-, és Szabolcs-Szatmár-megyék területe hatalmasan fehérek foltként jelentkeznek. A sárga kerámia elterjedését vizsgálva Bialeková korábban arra a megállapításra jutott, hogy az főleg a peremterületekre (Dunától É-ra

és Dráva-Száva területére) jellemző és csaknem hiányzik a „II. avar kaganátus központi részén, az alsó- és Középső Tisza vidékén”.⁸¹ Čilinská szintén kiemeli a Ny-i területek elsőségét, de beszél a „Közép-Duna vidék mindkét oldalán levő koncentrációról” is.⁸² Mindkét kutató elveti Horváth Tibor megállapítását, aki „a központi műhelyt a Győr és Vác közötti területre” helyezte. Horváth azonban a római formát utánozó, de provinciális égetésű korsók központi lelőhelyeiről írt, és ezt, a VII – VIII. században működő fazekasműhelyt helyezte Bécs és Vác közé.⁸³ Bialeková később módosította korábbi megállapítását, újabb véleménye szerint a sárga kerámia az avar birodalom központi részén épp úgy megtalálható, mint a peremterületeken.⁸⁴ A sárga kerámia elterjedését ábrázoló térképet vizsgálva azt látjuk, hogy a lelőhelyek leginkább az avar birodalom központi részein, a Duna mai Baranya-megyei szakaszánál, vagyis a Dél-Dunántúlon, és az alsó Tisza-vidéken csoportosulnak. Ritkábbak a lelőhelyek, kevesebb az edények száma a Duna – Tisza közti területen, a Dráva – Száva folyásánál és a Duna É-i szakaszán. Élesebb megvilágításba kerül a kerámia elterjedésének és különösen a fazekasközpontoknak a kérdése, ha a formacsoportokba osztott edények elterjedését külön térképeken vizsgáljuk.

A legáltalánosabb formájú sárga edény, a *körte alakú füles bögre* elterjedése egyenletesnek mondható (4. kép). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a dél-dunántúli területen még egy-egy temetőben nagy számban találjuk, (Szében 21, Ócsény 5 db) másokban egyáltalán nem fordul elő (Nagyharsány, Bóly, Gyód stb.). A Duna középső szakaszának jobb- és baloldalán levő temetőkben viszont csak körte alakú füles bögréket találunk (Előszállás, Üllő).

A *gömbölyded füles bögrék*, melyek — mint említettük — általában szemcsés anyagúak, a dél-dunántúli egyes temetők jellemzői. A Szeged és Szentek környéki temetőkben ritkábban, az É-i peremterületeken pedig csak két példányban találhatók (5. kép).

A *füles bögrék tojásdad testű változatai* szintén a dél-dunántúli területen fordulnak elő nagyobb számban (6. kép).

A hasas, szűk nyakú *palackok* a Szeged környéki temetőkben és a Dél-Dunántúlon gyakoriak, hiányoznak a Duna középső szakaszán, az É-i peremterületen és a Szentek környéki temetőkben (7. kép).

⁷⁹ E kérdésben véleményünk megegyezik Z. Čilinská véleményével (i. m. 137.) és ellentétes D. Bialeková megállapításával (i. m. 1966) 7.; i. m. (1967) 71. Ugyan-csak nem tudjuk elfogadni Kralovnánszky Alán elképzelését sem, aki a sárga és szürke kerámia „állandó” együttes előfordulásában kultikus háttérrel is keresett (Alba Regia 4 (1963) 179).

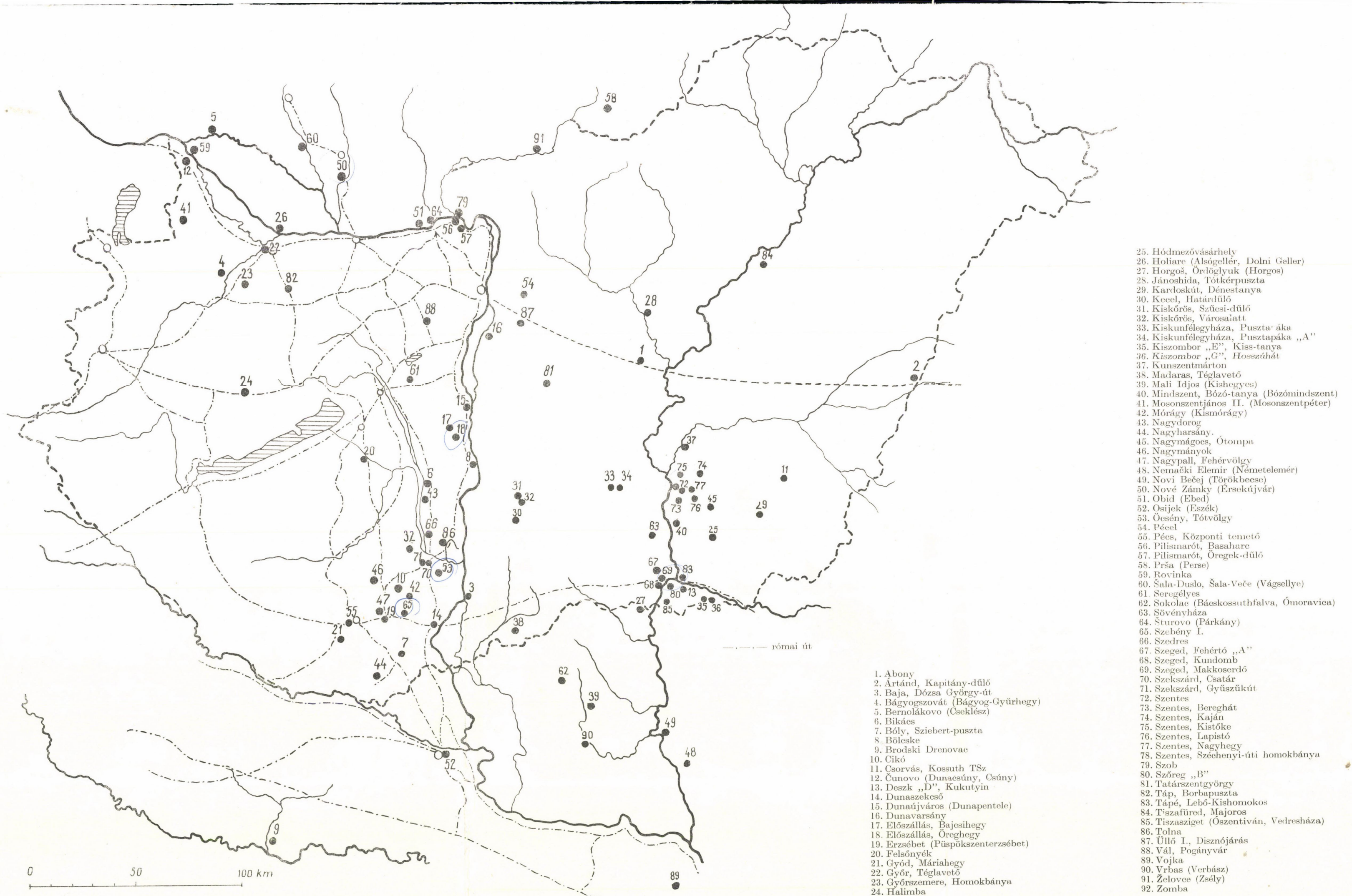
⁸⁰ Bialeková, D., i. m. (1967) 66 – 69, 73 – 74.

⁸¹ Ua. i. m. (1966) 5.

⁸² Čilinská, Z., i. m. 140.

⁸³ Horváth T., i. m. 78.

⁸⁴ Bialeková, D., i. m. (1967) 71.

3. kép. A sárga kerámia elterjedése a Kárpát-medencében
 Рис. 3. Распространение желтой керамики в Карпатском бассейне
 Fig. 3. La diffusion de la céramique jaune dans le bassin des Carpathes

Kiöntőcsöves korsó a Duna É-i folyása menti temetőkben nagyobb számban található, míg a többi területen csak 1–1 darab képviseli ezt a típust (8. kép).

A *korsók* a Szentés környéki temetők jellemzői. Az É-i részen talált két darab közül az egyik hasifüles, egyedi példány, a másikat pedig a leírás alapján rekonstruáltuk füles korsóvá (9. kép).

A kevés számú és egyedi darabok közül a *köcsögök*, *szülek*, *fazék* és *cilindrikus nyakú füles edény* a déldunántúli területen találhatók.

A *füles bögrék* utánzatai az É-i peremterületen gyakoribbak, de a központi területeken is megtalálhatók (10. kép).

A sárga kerámia elterjedését ábrázoló térkép a kutatás jelenlegi állása alapján történt. A további ásatások újabb darabokat és főként újabb lelőhelyeket eredményezhetnek,⁸⁵ de úgy véljük, hogy a kerámia elterjedéséről kialakult képet az újabb leletek sem fogják lényegében megváltoztatni. Feltételezésünkhöz a különböző formájú edényeknek egyes területeken való összpontosulása adott elegendő alapot, aminek segítségével a sárga kerámiát előállító főbb központokat a következőkben kíséreljük lokalizálni:

1. Az É-i peremterületen, a mai Érsekújvár (Nové Zámky) helyén; jellegzetes terméke a füles bögrén kívül a kiöntőcsöves korsó.
2. A Duna középső szakaszán, a mai Előszállás helyén; feltehetően ebből a műhelyből származtak a dunavarsányi, üllői, péceli darabok is; a műhely csak körte alakú füles bögréket készített.
3. A Sió torkolatánál, a mai Öcsény környékén; jellegzetes terméke a palack és a gömbölyded füles bögre.
4. A Dél-Dunántúlon a legnagyobb fazekasműhely, a mai Széchenyi helyén; amely a környéket a füles bögrék mindhárom változatával ellátta.
5. A Körös torkolatánál, a mai Szentés környékén; jellegzetes terméke a korsó, de a füles bögrék minden változatát készítették.
6. A Maros torkolatánál; amely műhelynek a körte alakú füles bögréken kívül a palack volt a jellegzetes terméke.

A felsorolt 6 feltételezett központi műhelyen kívül természetesen kisebbek is működtek. A Duna alsó folyásánál és a Duna–Tisza közti területeken számolhatunk kisebb műhelyekkel (lehet, hogy az Üllő környéki darabok nem származtathatók az előzállási műhelyből, szállítási nehézségek miatt), azonban ezek, az eddigi kis számú és nem jellegzetes darabok alapján biztonsággal nem körvonalazhatók. Az É-i peremterületek egymástól távol fekvő temetőinek sárga edényei is lehet, hogy kisebb helyi műhelyek termékei, de a sok hasonló darab központi műhelyt sejtet.

A sárga kerámiás temetők többsége folyóközben található. A Kárpát-medence területére kelet felől érkező nép először a Körös és Maros torkolatánál szállhatta meg a Tisza vidékét, majd a Tiszát és Dunát összekötő római úton haladva, Dunaszekcsőnél (Lugio) kelt át a Dunán, ott megszállta a folyóvölgyeket és a Duna, egyben a római utak mentén jutott el az északi területekre.⁸⁶ Pannónia római kori úthálózatát a 3. képen, a sárga kerámiás lelőhelyekkel együtt tüntettük

fel.⁸⁷ A sárga kerámiát előállító népcsoport Pannónia területén, különösen a déli részen, a római utak mentén telepedett le és feltehetően ezeken az utakon jutott el a sárga edény is a távolabbi telepekre. Nagyobb, gyakran 100 sírnál is többet tartalmazó temetőkből előkerülő 1–2 db sárga edény ugyanis semmiképpen nem tekinthető helyi készítménynek, hanem központi műhelyt tételez fel. Az ilyen, nagy temetőkből szórvaányosan előforduló sárga edény (pl. Halimba, Tiszafüred), a peremterületeken található utánzatokkal együtt, általában női sírban van. Feltételezhető, hogy az 1–1 darab sárga edény, vagy az edény formái ismerete egy-egy feleslegként elvitt nővel együtt jutott el a központi műhelyektől távolos területekre.

Eredet

A sárga kerámia eredetének kutatásában eddig lényegileg két felfogás alakult ki:⁸⁸

1. a kutatók egy része a típus kialakulásában a Dunavidéki későrómai műhelyek tevékenységét tartotta alapvetőnek,
2. a másik nézet szerint a típus idegen, új elemként jelenik meg a Közép-Duna medencében.

Az utóbbi években egyre inkább ez a nézet vált uralkodóvá (Kovrig, Bóna, Čilinská) és ez a nézete D. Bialekovának is, aki a kerámia eredetét olyan területen keresi, melynek régészeti emlékeanyaga több irányú kapcsolatot mutat a Duna-medence avarkori anyagával.

Anyaggyűjtésem és a sárga kerámia típusának elemzése alapján Bialekovához hasonló következtetésre jutottam, ez a terület Közép-Ázsia, a „7 folyam” vidéke.⁸⁹ Ezen a területen az újabb ásatások olyan kerámiái és fém leletanyagot szolgáltatottak, mely szoros kapcsolatot mutat a Kárpát-medence sárga kerámiájával és annak kísérőleleteivel.⁹⁰ A közép-ázsiai lelőhelyeken nagy tömegben megtalálható füles bögre, korsó, tál formája sem vezethető le azonban helyi előzményekből.

A „7 folyam” vidékére a türkök, az Altáj hegység déli oldalán élő zsuán-zsuánok legyőzése után, a VI. század második felében (555) terjesztették ki hatalmukat, és ez a terület a VII. században a nyugati türk kaganátus központjává vált. A VII. században virágzó gazdasági élet fejlődött itt ki, ebben a folyamatban szerep jutott Szogd lakosságának is, akiket meghódításuk után a türkök idetelepítettek.⁹¹ Ez a gazdasági fellendülés hatalmas fazekasközpontokat is létrehozott, melyek részben új formákat alakítottak ki, részben a régebbi hagyományokat követték, vagyis a fém-edények utánzatain alapultak. Fémedényeket utánzó kerámiával a türk birodalom más területein is találkoztunk, így az Altáj-vidéki türköknél, akik a szasszanida fémedények utánzatait először fémbe, később agyagban állították elő. Kiszélve a kurajai és tujaktai kurgánok kerekfüles fémedényeit a perescepinai kincs edényeivel hozza kapcsolatba.⁹²

A változatos formájú kerámia – közötté a Kárpát-medence sárga kerámiájának formái analógiái – nemcsak a „7 folyam” és Szogdia területén⁹³ található meg,

irodalomra támaszkodva. A továbbiakban a kérdés részletesebb elemzésére – mivel Bialeková dolgozata már megjelent – nem térek ki, csak főbb pontjaiban ismertetem.

⁸⁵ Бернштам, А. Н., МИА 14 (1950) 76.; Азеева, III. И.—Пачевиц, Т. И., Тр. ИИАЭ 5 (1958) 3, 170, 175.

⁸⁶ Артаманов, М. И., История Хазар. (Москва 1962) 103–104. Бернштам, А. Н., i. m. 147.; Bialeková, D., i. m. (1966) 15.

⁸⁷ Куслев, С. В., МИА 9 (1949) 298–309.

⁸⁸ A koraközépkori Szogd legjellegzetesebb kerámiái emlékeit Pendzsikenten Бернштам, И. В., МИА 124 (1964) 265–268., 21, 23. kép; Маршак, В. И., Тр. ГЭ 5 (1961) 178., Afrasziabban, Tali-Barzuban, Kafir-Kaléban (Маршак, В. И., i. m. 2–3. t. Ак-Тепén, Dzsuban-Тепén [Азеева, Е. И.—Пачевиц, Т. И., Тр. ИИАЭ 1 (1956) 53.] Ак-Besimán és Muncsak-Тепén [Пачинова, В. И., Тр. КАЭЭ 4 (1960) 141., 2. kép] találjuk.

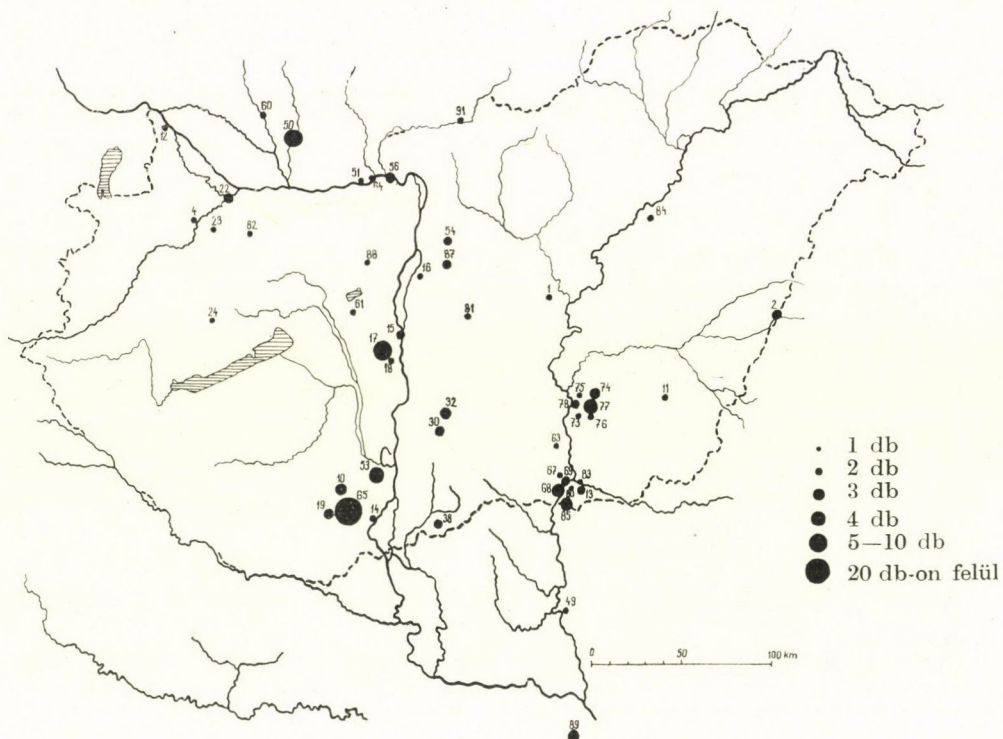
⁸⁵ Az anyaggyűjtés befejezése óta (1967 tavasza) a kollégák szíveségéből 3 újabb lelőhely jutott tudomásomra; 1. Kunszállás (Bács-Kiskun-megye): füles bögre — H. Tóth Elvira ásatása. 2. Székkutas (Csongrád-megye): festett fülesbögre — Nagy Katalin ásatása. 3. Tamási (Tolna-megye): kiöntőcsöves korsó — Rosner Gyula ásatása.

⁸⁶ A római utak jelentőségére figyelmemet Kovrig Ilona hívta fel, aki ezzel a kérdéssel a kora avarkori leletek dunántúli elterjedésének vizsgálatakor foglalkozott (Kovrig I., Arch. Ért. 82 (1955) 30–45).

⁸⁷ Tabula Imperii Romani. L–33. Trieste. (Roma 1961); Uo., L–34. Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium. (Bp. 1968.)

⁸⁸ Lásd 2–12. j.

⁸⁹ Az avarok sárga kerámia kérdésének kidolgozását D. Bialekovával egymástól függetlenül, időben párhuzamosan végeztük, az eredet kérdésben jórészt azonos

4. kép. Körte alakú füles bögrék elterjedése

Рис. 4. Распространение грушевидных кружек с ручками

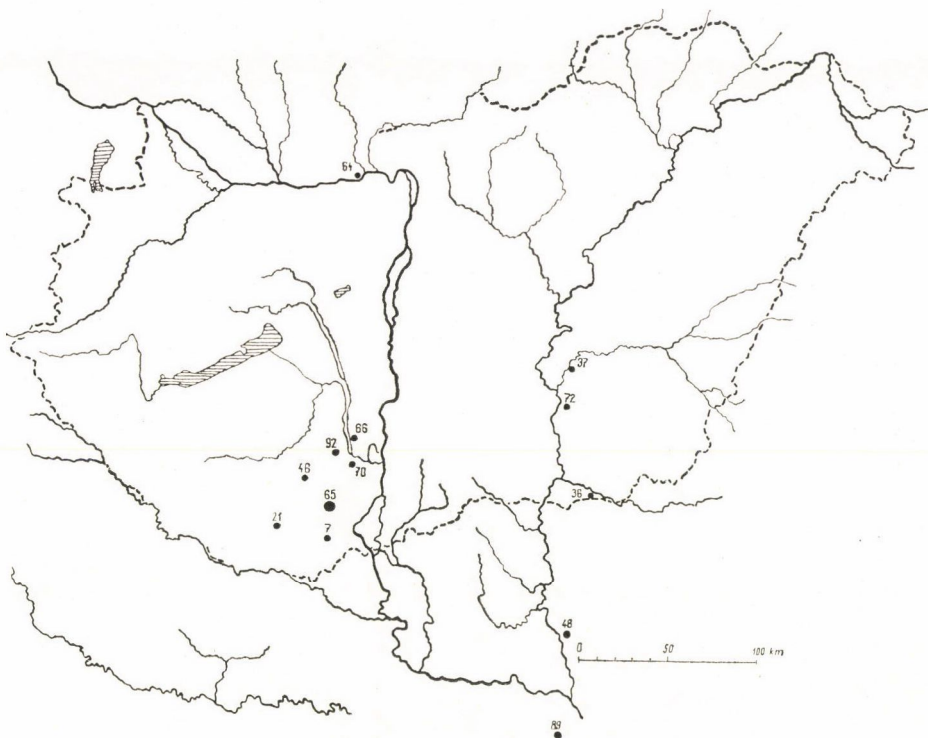
Fig. 4. La diffusion des pots à anse piriformes

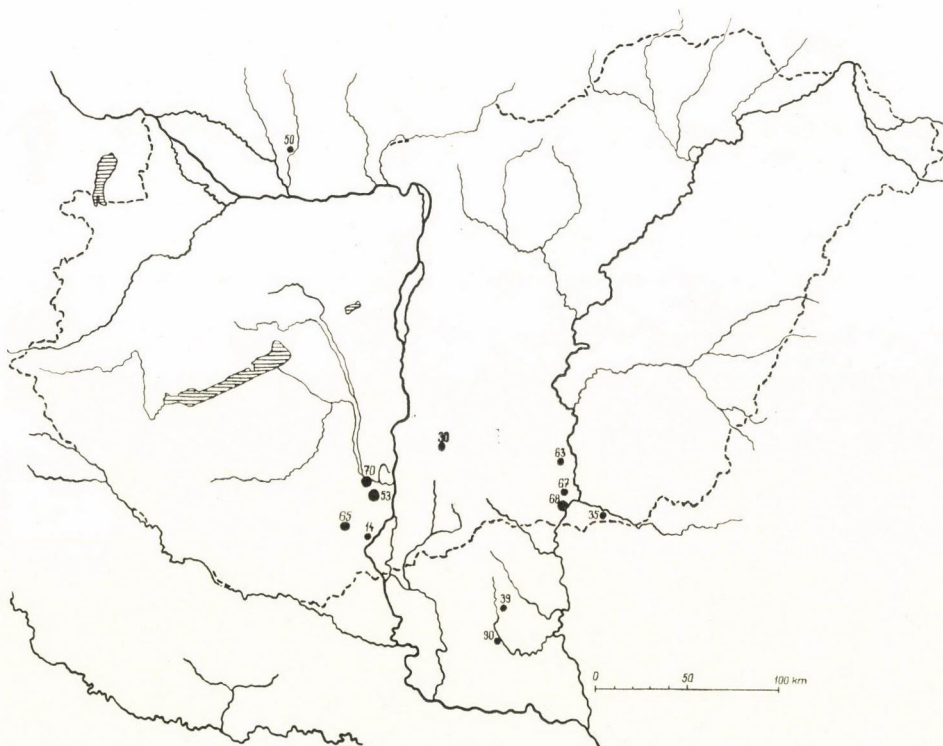
5. kép. Gömbölyded füles bögrék elterjedése

Рис. 5. Распространение шаровидных кружек с ручками

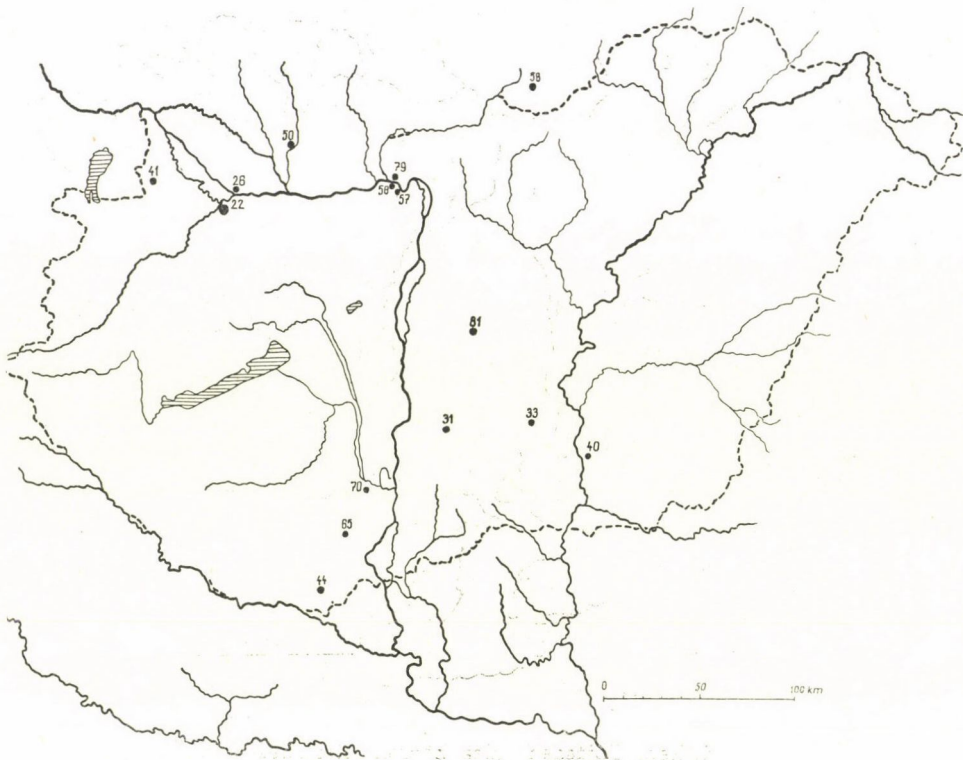
Fig. 5. La diffusion des pots à anse globulaires

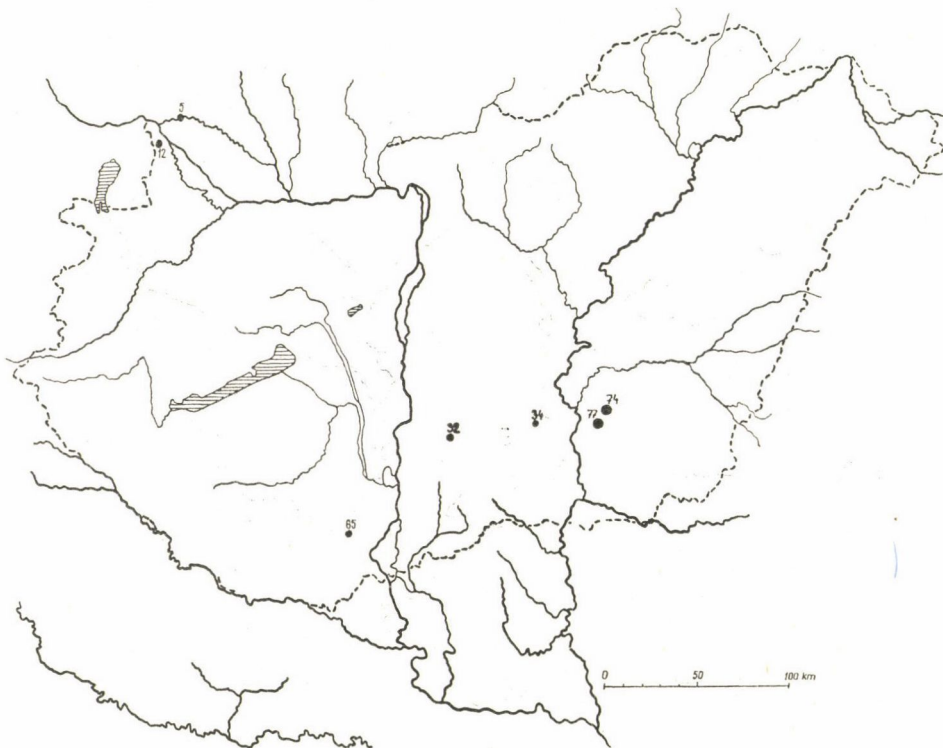
6. kép. Tojásdad füles bögrék elterjedése
 Рис. 6. Распространение яйцевидных кружек с ручками
 Fig. 6. La diffusion des pots à anse ovoïdes

7. kép. Palackok elterjedése
 Рис. 7. Распространение бутылей
 Fig. 7. La diffusion des bouteilles

8. kép. Kiöntőcsöves korsók elterjedése
 Рис. 8. Распространение кувшинов с носиком
 Fig. 8. La diffusion des cruches à bec verseur

9. kép. Korsók elterjedése
 Рис. 9. Распространение кувшинов
 Fig. 9. La diffusion des cruches

hanem elterjedt mindazon törzseknél, akik a szogdiakkal és a türkökkel kapcsolatba kerültek.⁹⁴ A szogdi edényeken a korábbi fémelőzményekre a nyak alatti kiszögellések, a kerek fül és a kannelura mutatnak. Ennek a jelenségnek feltűnő párhuzamait találjuk a Kárpát-medence anyagában is. Egyes hazai példányok, mint pl. a dunaszekesi cilindrikus nyakú füles edény, a Szentesi Múzeum ismeretlen lelőhelyű galléros korsója, a Szekszárd—gyűszűkúti kancsó, vagy a Kiskunfélegyháza—Pákapusztai „A” temető 2. sírjának 3 sor galléros korsója éppen olyan híven őrzik az edények fémelőzményeinek jellemző vonásait, mint a hasonló pendzszikenti és afrazsiábei darabok. A „7 folyam” vidéki ásatások anyagában a későavar kerámiához formailag, készítési módban és díszítésben is hasonló analógiák mellett egy sor más jellegű párhuzam is található, mind a leletanyagban, mind a temetkezési módban. Bialeková részletesen ismerteti a temetkezési mód kapcsolatait, a hasonló leletek egy részét pedig rajzos táblákban is közli.⁹⁵ Különösen figyelemre méltó a későavar övveretek és sárga edények ornamentális és figurális díszítése, továbbá a közép-ázsiai falfestményeken látható (pl. Varahsa, Balalyk-Tepe) ábrázolások közti kapcsolat ismertetése.⁹⁶

A VI–VII. században virágkorát élő türk kaganátus jellegzetes tárgyi emlékei közé tartoznak az elhunytaknak állított kő sztélék, az ún. „kamennaja babá”-k, amelyek hasukon összekulcsolt kezükben edényt tartanak. Az edények a halott számára adott ételt-italt jelképezik.⁹⁷ Az edények többségének formája a fémelőzményeket őrző füles bögrék csoportjával mutat kapcsolatot. A szebényi temető egyes sírjaiban a medencén elhelyezett edényekkel kapcsolatban László Gyula felvetette a csészetartó „kamennaja babák”-kal való közös gondolati háttér lehetőségét,⁹⁸ azonban ennek a Kárpát-medencében csak nagyon kis számban és csak egy temetőn belül felfedezhető szokásnak közép-ázsiai eredetét nem látjuk igazolhatónak.

A Kárpát-medence avarokori és a közép-ázsiai VI–VII. századi leletanyag hasonlósága alapján feltehető a kérdés, hogy ennek hátterében vajon állhat-e egy olyan népmozgalom, mely a Kárpát-medencét érintve itt az anyagi kultúra új elemeit honosította meg? Bialeková szerint, aki dolgozata elején megállapítja, hogy a sárga kerámia az avar birodalom időszakából származik és azon belül a fiatalabb periódusban, az öntött anyaggal jelenik meg,⁹⁹ a „sárga kerámia feltűnését etnikailag nem lehet az avarokkal összefüggésben hozni, mert ez a kerámia a Kárpát-medencében valamilyen embercsoporttal (kézműves, kereskedő?) csak a VII. század végén és a VIII. század elején jelenik meg, és ebben az időben semmilyen avar hullám, ról nincs szó. Ezért a szerző nem tömeges vándorlásra hanem csak egyes törzs vagy embercsoport feltűnésére gondol, amely Közép-Ázsiából egy ismeretlen kultúra gyümölcsét hozta magával.¹⁰⁰

Szerintem az az egész Kárpát-medencére kiterjedő változás, mely a temetkezési módban és a fémleletek

technikájában, díszítésében egyaránt észlelhető a VII. század utolsó évtizedeiben, nem kapcsolható össze egy kis létszámú kereskedő vagy kézműves csoport megjelenésével, hiszen öntött anyagot nemcsak a sárga kerámiás temetőkben találunk. A VII. század végén megjelenő és eddig összefoglaló néven avarnak nevezett nép egyik összetevője lehetett az a közép-ázsiai eredetű népcsoport, mely magával hozta a közép-ázsiai inda-díszes bronzöntvények és a vékony falú sárga kerámia formái és készítési módjának ismeretét.¹⁰¹ Megjegyezhető, hogy egy közép-ázsiai eredetű csoporttal már a korai avarokban is számolhatunk.¹⁰² A kora avarokori leletekben megtalálható kerek fülű fémleletek (pl. Kunágota), csontesatok, kengyelek, lándzsák, lószerszámdíszek valószínűleg a türk kapcsolatok emlékét őrzik.

A Kárpát-medence területén ez a többiekhez öltözködésben hasonló, de szokásaiban némi különbséget mutató, sárga kerámiát előállító népcsoport, éppen edényeinek jellegzetes formája alapján lokalizálható. Kiváló kézművesekkel rendelkező közösségeik a Tisza vidékén, a Körös és Maros torkolatánál telepedtek le, majd egyrészt főként a dunaszekesi átkelőhelyen a Dunántúl területére jutva a római utak és folyóvizek mellett haladva zömmel a Dél-Dunántúlon és a Közép-Duna vidékén helyezkedett el. Kisebb számú csoportjaik eljutottak az É-i peremterületekre és a Dráva—Száva vidékére is. A VIII. század folyamán működő fazekasműhelyeket, központokat a századvégi frank és bolgár támadások szüntethették meg.

A közép-ázsiai sárga kerámia formátípusait a Kárpát-medencéig követve, olyan lelőhelyeket is találunk, melyek kerámiaanyaga a technikai és a díszítési módban mutatkozó eltérések ellenére rokon vonásokat mutat avarokori kerámiákkal. Ilyen típusok ismertek a szaltovói kultúra anyagából, Bulgária területéről, a Kaukázus előteréről, a Közép-Volga és a Don vidékéről. A legáltalánosabb formájú sárga edénynek, a füles bögrének a Középső-Volga vidékén és a Kaukázus előterén vannak meg a formai analógiái. Ez a fajta kerámia viszont a „7 folyam”-vidéki kultúrával azonos gyökérből virágzó, iráni eredetű származata-alán kultúrának a Középső-Volga vidékén megtalálható katakombás sírjaiban gyakori. A kultúra több periódusban virágzott az időszámításunk első hét évszázadában. A füles bögrék nagy számú, öblös hasú, széles szájú füles korsóval együtt fordulnak elő, készítési módjuk nem egyezik meg a Kárpát-medencei darabokéval. Szürkés feketére égetettek, felületüket besimított díszítés teszi változatosabbá.¹⁰³ Ez, a Kaukázus előterén, a Kubán és a Volga vidékén található származata-alán kultúra lett az alapja a későbbi, VIII–IX–X. századi szaltovói kultúrának, mely a Donyec és a Közép-Volga vidékén szintén katakombás, fülkés sírokkal jelentkezik.¹⁰⁴ A szaltovói kultúra több lelőhelyéről (pl. Verhnye—Szaltovo, Peszesanka) ismert fekete színű korsók és füles bögrék szoros kapcsolatot mutatnak a terület korábbi kultúrájával.¹⁰⁵ A doni területek füles bögréit Pletneva a korábban IX–XI., újabban VIII–IX. századra keltezett szaltovo-

területre, és az Azovi és Kaspi-tó környékén rokon nemzetségu törzsekkel feltöltődve, melyek között avarok is lehettek, jelentek meg a Kárpát-medencében (Артаманов, М. И., i. m. 106–109). A VII. század végén a „7 folyam” vidékén virágzó nyugati türk kaganátus erejét a testvérháborúk állandóan gyengítették és ez a folyamat a kaganátus felbomlásához vezetett (704). A birodalomból kiszakadó népcsoportok nyugat felé vándoroltak (Бернштам, А. Н., i. m. 74., 149).

¹⁰² Kovrig I., Arch. Ért. 82 (1955) 43.

¹⁰³ Кузнецов, В. А., МИА 106 (1962) 132–133., 3, 24, 27. kép; Уа., МИА 114 (1963) 8–47.

¹⁰⁴ Мернепт, Н. Я., КСИИМК 26 (1949) 14–30.

¹⁰⁵ Бабенко, В., Тр. 13 АС 394–410., 14. t.; Уа., Тр. 14 АС 216–231.; Покровский, А. М., Тр. 12 АС 465–478., 23–24. t.; Уа., Тр. 12 АС 479–491.; Отчет Императорской Археологической Комиссии за 1898 года. (Москва 1901) 128, 133; Плетнева, С. А., МИА 75. (1959) 236., 26. kép.

⁹⁴ Маршак, Л. И., i. m. 180–181.

⁹⁵ Bialeková, D. i. m. (1967) 74., 38. kép, 40. kép 4, 7–8, 42. kép, 45–46. kép 1–2. (385–393. j.)

⁹⁶ Уа. i. m. (1967) 74., 41. kép.

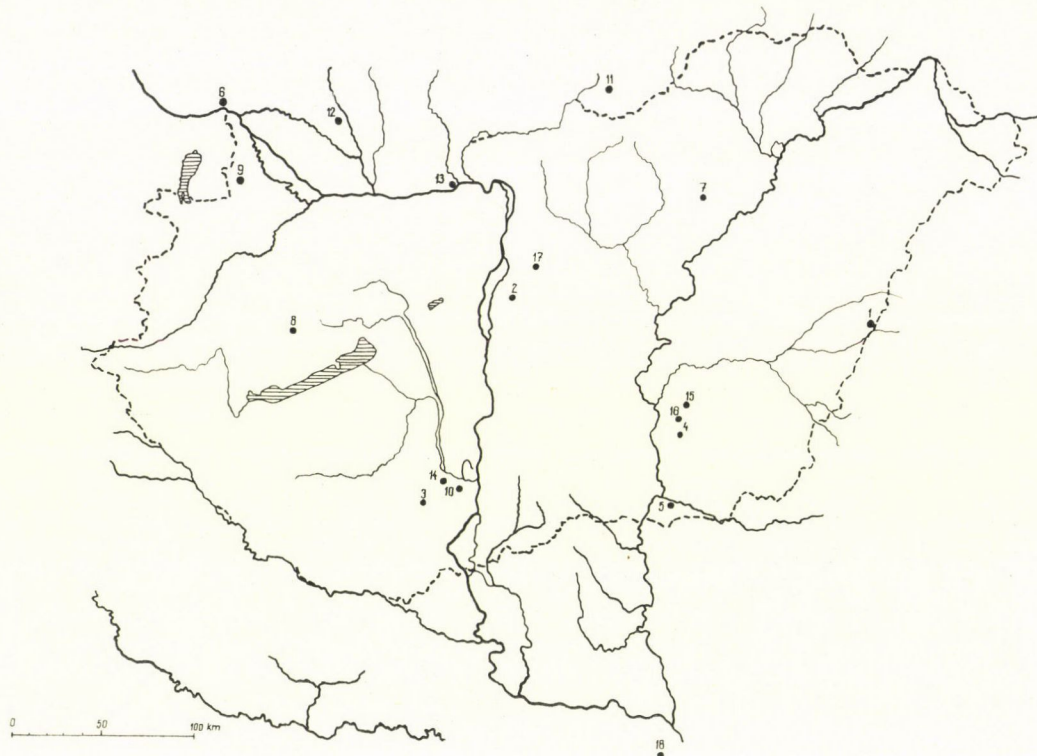
⁹⁷ Емчихова, В. А., МИА 24 (1952) 106–107, 113.; Кызласов, Л. Р., СА 30 (1964) 2, 27, 36.; Шер, Я. А., СА 30 (1964) 4., 158–159.

⁹⁸ László Gy., A szebényi ásatások. MMűv 4 (1936) 111–114.

⁹⁹ Bialeková, D. i. m. (1967) 65.

¹⁰⁰ Уа. i. m. (1967) 75.

¹⁰¹ Artamanov és Bernstam alapján összefoglalva: 568-ban a Kárpát-medence területén megjelenő avarok Nyugat-Szibéria területe felől a szabirokat üldözve kerültek kapcsolatba a türkökkel. A türkök megtámadták őket és előlük futva jutottak el a Volga vidékére, ahol felvették az avar nevet. Az észak-kazahsztáni eredetű népnek semmi köze nem volt a zsuán-zsuánokhoz. Nagyobbik részük, a var és hun törzs jutott el európai

10. kép. A füles bögre utánzatának elterjedése

Рис. 10. Распространение имитаций кружек, оснащенных ручками

Fig. 10. La diffusion des imitations des pots à anse

1. Ártánd
2. Bugyi
3. Cikó
4. Derekegyház
5. Deszk''D'', Kukutyin
6. Devinska Nová Ves (Dévényújfalú)
7. Füzesabony
8. Halimba
9. Mosonszentjános II. (Mosonszentpéter)

10. Öcsény, Tótvölgy
11. Prša (Perse)
12. Šala-Veče (Vágsellye)
13. Štúrovo (Párkány)
14. Szekszárd, Gyúszükút
15. Szentes, Kaján
16. Szentes, Nagyhegy
17. Űllő II.
18. Vojka

majacki kultúra leletanyagához sorolja, és bár a darabok már durvább kivitelűek, és hullámvonaldíszes, bevagdossított peremű fazekakkal együtt kerülnek elő, mégis felfedezi a közép-ázsiai edényekkel való hasonlóságukat és azokat valamilyen türk nyelvű népesség hagyatékának tartja.¹⁰⁶ A szaltovói edényekkel nagy hasonlóságot mutató, zömmel fekete-szürke füles bögréket és magas korsókat a Volga középső folyásánál, a Káma torkolatvidékénél, az ún. volgai bolgár kultúra területén is megtaláljuk.¹⁰⁷ Ismeretes, hogy a különböző területeken megtelepedő bolgár törzsek között a közös ősi türk nyelv és az anyagi kultúra alapján szoros össze-

kötő szálak maradtak.¹⁰⁸ Így a VII. század utolsó harmadában (678/80) létrejött dunai bolgár állam területén alakult új telepeken is olyan besimított díszű korsókat és tálat készítettek, melyek formájukban és technikájukban a Volga vidékiekkel közös vonásokat mutatnak, és melyek Közép-Ázsia és Altáj felé mutató kapcsolataira Sz. Sztancsev hívta fel a figyelmet. Avar-kori sárga kerámiánk keleti kapcsolatait bővíti az a tény, hogy Bulgária területéről is ismerünk sárgásszürke kiöntőcsöves korsót és tálat (Madara, Pliszka), melyek itt szaltovói típusú kerámiával együtt kerültek elő.¹⁰⁹

Garam Éva

ЖЕЛТАЯ КЕРАМИКА ПОЗДНЕАВАРСКОЙ ЭПОХИ

Резюме

Статья исследует кружальную тонкостенную керамику желтого цвета, которая встречается на территории Карпатского бассейна. Автор предлагает вниманию читателей составленный в алфавитном порядке каталог этих изделий и их имитаций из грубой глины, сделанных вlepную.

¹⁰⁶ Плетнева, С. А., МИА 142 (1967) 103--133.

¹⁰⁷ Генинг, В. Ф.—Халиков, А. Н., Ранние Болгары на Волге (Москва 1964) 31—32, 36., 1—2, 6, 8. т., 11. кр.

¹⁰⁸ Уа. i м. 127.

На территории Карпатского бассейна встречено 274 экземпляра тонкостенных, различной формы сосудов, происходящих из 92 местонахождений, и 20 экземпляров их имитаций из 18 местонахождений. (В 6 местонахождениях имитации были встречены без сопровождения желтой посуды.) На основании частоты их обнаружения

¹⁰⁹ Sztancsev, Sz., Ivanov, Sz., Nekropolt do Novi Pazar. (Szofia 1958) 118—120., 9. кр. 4., 15. кр. 1.; Станчев, С., СА 17 (1957) 128., 24/a-b. кр.

их можно разделить на 8 типов: кружки с ручкой, бутылки, кувшины с носиком, кувшины, миски, кринки, чашки и стаканы (рис. 1). 71% исследуемой керамической тары относится к кружкам с ручкой. 55% посуды было обнаружено в женских захоронениях, 41% — в мужских и 4% — в детских. В отношении расположения этих сосудов в могилах заметны локальные особенности; в области тазовых костей сосуды встречены лишь в женских могилах в Себени.

Эти тщательно изготовленные сосуды нередко покрыты красным или многоцветным (коричневым-черным-белым) орнаментом.

Время употребления этой керамики, на основании сопровождающего материала определяется отрезком времени, начиная с рубежа VII—VIII веков и кончая началом IX века. Распространение желтой керамики на территории Карпатского бассейна не было равномерным (рис. 3).

На основании концентрации находок керамики одного типа в отдельных районах (рис. 4—9), можно предполагать наличие керамических мастерских в районе Нове Замки, Элсалаша, Ечени, Себени, а также в области устьев рек Мароша и Кёрёша. При распространении некоторых экземпляров керамики в Задунавье надо подчеркнуть роль римских дорог.

Желтая керамика не имеет местных прототипов ни по своей форме, ни по способу изготовления. Ее источники следует искать вне Карпатского бассейна. Сходные

предметы, найденные в Европе (Болгарии и Европейской части Советского Союза), свидетельствуют о ее среднеазиатском происхождении.

Корни желтой керамики аварской эпохи, распространенной в Карпатском бассейне, автор видит, подобно Д. Биалековой, в Средней Азии.⁸⁹

В Семиречье встречается керамика, сходная с посудой желтого цвета Карпатского бассейна не только по форме и выделке, но и по орнаментации. Ее сопровождающий материал также можно связать с продукцией аварских ювелиров. Расцветшее в VI веке керамическое ремесло Самарканда, Ташкента и Ферганской области легло в основу развития керамического производства и Западно-Тюркского каганата VI—VIII веков, центр которого находился в Семиречье. Другая ветвь иранской по происхождению культуры — культура Поволжья и Предкавказья, созданная сармато-аланскими племенами. В ней встречаются керамические формы, сходные с семиреченскими. Но в ее керамической таре можно проследить уже такие изделия, которые значительно отличаются от своих прототипов как по форме и технике, так и по орнаменту. Они встречаются в салтовской культуре VIII—IX веков.

Племена, оторвавшиеся от Тюркской империи во время ее распада в конце VII века, стали переселяться на запад. Одно из них примкнуло к аварам и вместе с ними дошло до Карпатского бассейна, неся с собой формы кружек с ручками и кувшинов и способ их изготовления.

Е. Гарам

DIE SPÄTWARENZEITLICHE GELBE KERAMIK

Auszug

Der Aufsatz beschäftigt sich mit der spätawarenzeitlichen, auf der Drehscheibe hergestellten, dünnwandigen gelben Keramik. Über diese Gefäße und ihre handgeformten Nachahmungen aus grobem Material wird ein alphabetischer Katalog beigefügt.

Aus dem Karpatenbecken sind aus 92 Fundorten 274 dünnwandige gelbe Gefäße in verschiedenen Formen bekannt, die 20 Nachahmungen sind über 18 Fundorte verteilt. In 6 Fundorten erscheinen die Nachahmungen, ohne daß Originale vorhanden waren. In der Reihenfolge der Häufigkeit lassen sich die Gefäße in die folgenden 8 Gruppen eingliedern: Henkelgefäße, Flaschen, Tüllengefäße, Krüge, Schüsseln, Töpfe, Schalen, Bechern (Abb. 1). 71% der besprochenen Töpferware sind Henkelgefäße. Ihre Verteilung nach Geschlechtern ergibt folgendes Bild: 55% waren Frauengräbern, 41% Männergräbern, 4% Kindergräbern beigegeben. Bei der Beigabe der Gefäße lassen sich regionale Sitten beobachten, z. B. wurden die in den Frauengräbern von Szebény auf das Becken gestellt.

Die Oberfläche der sorgfältig ausgearbeiteten Gefäße ist oft mit einfarbiger (roter) oder mehrfarbiger (braun-schwarz-roter) ornamentaler Verzierung versehen.

Die mit den Gefäßen zusammen gefundenen Begleitfunde geben die Zeitgrenzen ihres Gebrauches auf die Wende des 7.—8. Jahrhunderts bzw. auf den Anfang des 9. Jahrhunderts an. Die gelbe Keramik war nicht gleichmäßig über das Karpatenbecken verbreitet (Abb. 3). Aufgrund der Konzentrierung der verschiedenen Typen in einem Gebiet (Abb. 4—9) lassen sich Töpferwerkstätten feststellen, die an den Stellen des heutigen Nové Zámky, Előszállás, Ócsény, Szebény sowie an der Mündung von Maros und Körös tätig gewesen sein dürften. Bei der transdanubischen Verbreitung gewisser Stücke muß man die Rolle der römischen Straßen betonen.

Form und Technik der gelben Keramik lassen sich nicht aus örtlichen Vorläufern ableiten, der Ursprung ist in einem fremden Milieu zu suchen. Die aus Europa bekannten ähnlichen Stücke (aus Bulgarien und aus der europäischen Sowjetunion) sprechen für eine asiatische Herkunft.

Ebenso wie D. Bialeková, meine auch ich den Ursprung der awarenzeitlichen gelben Keramik des Karpatenbeckens in Asien zu finden.⁸⁹ In der Gegend des Siebenstromlandes ist eine Keramik zu finden, die mit der gelben Keramik aus dem Karpatenbecken nicht nur in der Form, sondern auch in der Technik und in den Ornamenten verwandte Züge aufweist; auch kann man ihre Begleitfunde mit den Goldschmiedeprodukten der Awaren in Beziehung stellen. Die seit dem 6. Jahrhundert blühende Töpferei in der Gegend von Samarkand, Taschkent und Fergana — die Sogder Keramik — wurden auch zum Ausgangspunkt des Töpferhandwerks des west-türkischen Kaganats im 6.—8. Jahrhundert, dessen Zentrum auf die Gegend des Siebenstromlandes zu versetzen ist. Ein anderer Zweig dieser Kultur iranischen Ursprungs ist die von sarmatisch-аланischen ethnischen Gruppen in der Wolgagegend und in der Gegend des Kaukasus zustande gebrachte Kultur mit ähnlichen Keramikformen wie im Siebenstromland. Manche von diesen weichen von den ursprünglichen Formen, von der Technik und der Ornamentik bereits ab, und sind im 8.—9. Jahrhundert in der Kultur von Sالتو anzutreffen.

Ende des 7. Jahrhunderts, als das Türkenreich zusammenbrach, wanderten gewisse Volksgruppen nach dem Westen, eine von diesen könnte sich den Awaren angeschlossen haben, ins Karpatenbecken gelangt sein und die Kenntnis, Form und Technik der Henkelgefäße und Krüge mitgebracht haben.

É. Garam

NÉPVÁNDORLÁSKORI CSONTCSATOK

Avar- és honfoglaláskori sírjainkból előkerült néhány olyan csonttárgy, amelynek rendeltetését még nem tisztázta a kutatás. Ilyenek a kettős, ill. hármas végződésű csonttégelyek, melyeknek használatára és szerepének meghatározására számos kísérlet történt, de az eredményeket még további vizsgálatokkal kell megerősíteni,¹ a különböző számú áttörésű lapos csontrudacsák,² a kettős áttörésű lapos csonttárgyak stb. Dolgozatunkban az utóbiakkal kívánunk foglalkozni.

Formájukat tekintve kettős tagolódásúak; az egyik felük nagyjából téglalap alakú, keskeny téglalap vagy kör alakú áttöréssel, a másik felük lekerekített, ezen többnyire kerek áttörést találunk (1. kép). Néhány darabon jól láthatók a kopánsnyomok is, melyek használatuk módjára engednek következtetni. Nagyságuk 4–6 cm-es hosszúság és 1,5–2,5 cm-es szélesség között változik. A kisebb darabok jelen állapotukban törekenynek látszanak, de eredetileg nagyobb terhelést is elbírtak, mivel erős hosszúcsontokból készítették őket.

A magyarországi emléktárgyakban ritkán fordulnak elő. Ezért a kutatás nem is foglalkozott behatóan velük. Csúpán 1943-ban jelent meg Kálmár János tollából egy tanulmány, amely több hasonló tárggyal együtt a népvándorlás kori akasztóhorgok egyik típusának határozta meg őket.³ Nem foglalkozik velük sem Erdélyi I., sem Kovrig I.⁴ Megtalálhatók a korai és késői avar kori és a honfoglalás kori emléktárgyakban is. Közép-Európában csak az avarok és magyarok által lakott területen fordulnak elő. Párhuzamaikat csak kelet felé találjuk meg, melyekről még később szólunk. Világosan látszik tehát, hogy tipikusan nomád környezetben kell keresnünk eredetüket. Legfontosabb lelőhelyeik: *avar koriak*: Alattyán 458. sír,⁵ Biharkeresztes—Lencsésbát,⁶ Böleske,⁷ Előszállás—Öreghegy 44. sír,⁸ Ferencszállás 3. sír,⁹ Győr 495. sír,¹⁰ Hódmezővásárhely—Százárdűlő,¹¹ Horn (Alsó-Ausztria),¹² Jánoshida 179. sír¹³; *honfoglalás koriak*:

Biharkeresztes-vasútállomás,¹⁴ Hódmezővásárhely—Kopáncs 8. és 49. sír.¹⁵ Előfordulnak azonban fémből is: Bácsújfalun vas,¹⁶ Regöly 63. sírban,¹⁷ Szob 103. sírban¹⁸ és Igáron¹⁹ bronzból, Vörösmarton ezüstből²⁰ készült darabok kerültek elő.

A felsorolt darabok ugyanannak a tárgytípusnak több változatát mutatják. A böleskei és Hódmezővásárhely—kopáncsi darabok világosan elárulják szerepüket, azt hogy *csontcsatok*. Teljesen megegyeznek a hasonló fémcsatokkal, de azoknál testesebbek, masszívabbak. Ugyan ilyen darab a horni is, csak annak pecke letörtött.

Számunkra most a pecek nélküli darabok fontosak, Valóban csatok voltak-e, és hogyan használták őket? A kérdés első felére könnyebben válaszolhatunk. Vizsgáljuk meg először is a sírokban való előfordulási helyüket. Sajnos, a kevés publikált darab ásatási körülményei nagyrészt ismeretlenek. A Biharkeresztes—lencsésbát példány egy részlegesen eltemetett ló vázhoz tartozott, a zabla mellett került elő; hasonló rendeltetésű lehetett a Hódmezővásárhely—százárdűlői darab is,²¹ itt is a részlegesen eltemetett ló vázánál találták, mellette zabla volt; a Hódmezővásárhely—kopáncsi 49. sírből származót a hevedercsat mellett,²² Jánoshidán pedig az emberi váz bal könyökének belső oldalán.²³ Ezek az adatok nem engedik meg az egyértelmű válaszadást. A szibériai párhuzamok azonban minden kétséget kizáróan bizonyítják, hogy csakis csatok lehetnek e tárgyak. Legtöbbjüket az Altáj vidékéről ismerjük, és az i. e. III. századtól egészen a VIII–IX. századig szinte változatlan formában találhatók meg csontból és fémből egyaránt (2. kép). Régóta ismeretesek a kudyrgai példányok,²⁴ melyeket a teljes publikáció számos darabbal kiegészített.²⁵ További párhuzamokat ismerünk Katandából,²⁶ Tujahából,²⁷ a kelet-kazahsztáni területről a Katonszkij 10. kurgánból,²⁸ Büsztrjanszkból,²⁹ Tuvából a Turan 1.

¹ László Gy., A honfoglaló magyar nép élete. (Bp. 1944) 90.; László Gy., A népvándorlás lovas népeinek ősvallása. (Kolozsvár, 1946) 22.; Török Gy., Beobachtungen bei der Freilegung des Gräberfeldes von Sopronkőhida. Arbeits- und Forschungsberichte 11–12 (1963) 470.; Kovrig I., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. AH XL (Bp. 1963) 160.; Erdélyi I., A jánoshidai avarkori temető. Rég. Füzet. II. 1 (Bp. 1958.) 67–68.

² Korek J., Dolg. 18 (1942). XII. t. 8, 12, 13.

³ Kálmár J., Arch. Ért. (1943), 154.

⁴ Erdélyi I., i. m. 67–68.; Kovrig I., i. m. 138.

⁵ Kovrig I., i. m. XXX. t. 62.

⁶ Közöletlen, Déri Múzeum, Debrecen.

⁷ Szelle Zs., Arch. Ért. 11 (1891) 254.; Hampel J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. III. (Braunschweig 1905) 242. t. 2. a.

⁸ Marosi A.,—Fettich N., Dunapentelei avar sírleletek. AH XVIII (Bp. 1936) 9. kép.

⁹ Kálmár J., i. m. 154., XXV. t. 17.

¹⁰ Börzsönyi A., Arch. Ért. 25 (1905) 19.

¹¹ Korek J., i. m. 156–158. XII. t. 7.

¹² H. Mitscha-Märheim., JRGZ 4 (1957) 129.

¹³ Erdélyi I., i. m. XXXIII. t. 4.

¹⁴ Közöletlen. Déri Múzeum, Debrecen.

¹⁵ Párducz M., Dolg. 19. (1943) LXII. t. 16, 25.

¹⁶ Csallány D., Arch. Ért. 80 (1953) 133–141. XXXII. t. 37.

¹⁷ Hampel J., Alterthümer... III. 197. t. 19.

¹⁸ Kálmár J., i. m. XXVI. t. 4.

¹⁹ Fettich N., Arch. Ért. 43 (1929). 7. t. 3.

²⁰ Hampel J., Alterthümer... II. 845.; III. 498. t. 8.

²¹ Korek J., i. m. 156.

²² Párducz M., i. m. 25.

²³ Erdélyi I., i. m. 32.

²⁴ С. Руденко—А. Глухов, Могильник Кудыргэ на Алтае. Мат. по Этн. 3 (1926) 37, 52.

²⁵ А. А. Гаврилова, Могильник Кудыргэ. (Москва 1965) XXIII, t. 3; XXII t. 11. stb.

²⁶ А. А. Гаврилова, i. m. 67., 9. kép 9.

²⁷ С. В. Киселев, Древняя история Южной Сибири. (Москва 1951) 295–296.

²⁸ С. С. Сорокин, Памятники ранних кочевников в верховьях Бухтамы. Археологический Сборник 8 (1966) 55.

²⁹ М. П. Завтухина, Курганы и села Быстринского в алтайском крае. Археологический Сборник 8 (1966) 63.

1. kép. Csontesatok a Hódmezővásárhely—kopáncsi 8. és 49. sz. honfoglalás kori sírokból

Рис. 1. Костяные пряжки из могил №№ 8 и 49 могильника в Ходмезёвашархей—копанче эпохи завоевания венграми родины

Fig. 1. Boucles d'os de l'époque de la conquête du pays, provenant des tombes N° 8 et n° 49 de Hódmezővásárhely—Kopáncs

kurgánból,³⁰ Bijszkból.³¹ Különösen becsesek nekünk a bijszki darabok lelőkörményei. Zavtuhina megemlíti, hogy a lószerszám pofadíszei mellett került elő négy darab csontesat, és a heveder csatja is ugyanilyen formájú volt, csak bronzból. A szibériai párhuzamok nagyobb része hevederesat, de használatuk nemcsak a lószerszámhoz kapcsolódott, hanem mint a magyarországi előfordulások esetében is láttuk már, a halott felszereléséhez is tartozhattak. Ez pedig azt jelenti, hogy a csontesatok és fémutánzataik általánosan használt csatfajták voltak. Elterjedésüket az európai Oroszország területén is követhetjük, de mindig lovasnomád környezetben, így Sarkel mellett lovassírból és a Krímből Artek lelőhelyéről stb.³² Ezek a példányok VI., ill. IX. századiak. A párhuzamok számát még szaporíthatnánk, de a felsorolt darabok is elegendőek annak bizonyítására, hogy az eddig kevés figyelemre méltított csontesatok a lovasnomád kultúra egyik jellegzetes és ősi emlékei. Kialakulási helyüket valahol az Altáj vidékén kell keresnünk az i. e. III–II. század körüli időben, ahonnan a lovasnomádok kirajzásával eljutott a különböző török fajtájú népekhez. Változatlan vagy továbbfejlesztett formában egészen a X. századig nyomon követhetjük, a honfoglaló magyarokig. Meg kell jegyeznünk azt, hogy a honfoglalás kori anyagunkban csak a török vagy a törökös kultúrájú emléanyagban fordulnak elő a csontesatok, tehát a magyarokhoz sem véletlen kultúrhatás alapján kerültek, hanem etnikus kapcsolatuk van a nomád népek kultúrájával.

Hogyan használták ezeket a pecek nélküli csatokat? Erre a kérdésre néhány sokáig használt és jellegzetes kopásnyomokat mutató csat segítségével próbálunk választ adni. A magyarországi példányok közül a legjellegzetesebb kopásnyomokat a Hódmezővásárhely—kopáncsi temető 49. sírjából előkerült példányon láthatjuk. A téglalap alakú keskeny áttörés kopásnyomai a szélek felé mutatnak, de ezt a jellegzetes kopást láthatjuk a legtöbb darabon. Annyi tehát már biztos, hogy ezen az áttörésen egy keskeny és vékony szíjat fűztek át és rögzítettek állandóra. Látszatra érthetetlennek tűnik viszont a kerek áttörés ugyanilyen irányú kopásnyoma. A szíjazat átfűzésének ez a módja azonban nem véletlen, pontosan ilyen irányú kopásnyomokat figyelhetünk meg a bijszki és a Hódmezővásárhely—százszéki darabokon is. Mivel a Biharkeresztes—lencsésáti jól megfigyelt darabunk a zabla becsatolására szolgál, és a bijszki darabok is a pofaszíjakat csatolták össze, azt vizsgáljuk, hogyan lehet a zablát bekapcsolni ilyen módon. Egy dolog azonnal feltűnik, mégpedig az, hogy a csontesatok áttörései egészen kicsik, tehát a rajtuk átvezetett szíj is egészen keskeny lehet csak. A népvándorlás kori veretes lószerszámok szíjainak szélességét jól ismerjük. Így azonnal szembetűnik, hogy ilyen széles szíjakra nem lehettek felerősítve e csatok.³³ Tehát vagy e szélesebb szíjazatra voltak vékony mellékszíjjal erősítve, vagy vékony szíjazatú volt az egész kantár. A század eleji nomád kazah vagy kirgiz lovakon csakugyan egészen vékony szíjakból álló szegényes felszerelést találunk,³⁴ de ez vagyonos harcosoknál nemigen fordul elő. Itt inkább arra kell gondolnunk, hogy a csatok felerősítésére és kapcsolására szolgáló szíj a főszíjhoz erősített vékony szíj volt. A felerősítés módját zabla becsatolásának esetében a következőképpen rekonstruálhatjuk. A mintegy 2 cm széles oldalsó pofaszíj az orradzó csatlakozása alatt néhány cm-rel végződhetett. A szíjak kereszteződésénél gyakran díszes veretet találunk. Erre a szélesebb szíjvégére varrják fel a téglalap alakú felső végével rögzített csatot egy keskeny szíjjal együtt. Az ily módon rögzített csat felett vezetik el aztán saját felerősítő szíját és a kerek alsó áttörésén bújtatják át felülről, és a csat alsó lapját érintve vezetik el a zablakarikához. A zablától a vékony szíjat visszavezetik a csathoz, és az alsó kerek áttörés nagyságától függően vagy újra bevezetik az áttörésbe és úgy hurkolják, vagy pedig a csat teste és a szíj közé bújtatva csomózzák (3. kép). Így válik érthetővé a két egyirányú kopásnyom a csatok áttöréseiben. Ezen a módon rendkívül tartósan fel lehet csatolni a lószerszámot.³⁵ Hevedereknél többnyire bronzból való csatokat alkalmaznak, mivel ott sokkal nagyobb feszítőerőt kell alkalmazni.

Az emberi vázak mellett leginkább a medence két oldalán található a csontesatok (Jánoshida 179. sír, Alattyán 458. sír), s ilyen lelőkörményeket sejtethetünk a fém párhuzamok esetében is (Vörösmart, Szob 103. sír, Regöly 63. sír, Bácsújfalu). Az ilyen esetekben nem mindig kell csat-funkcióra gondolnunk. Fém példányok esetében továbbra is elfogadhatjuk függesztő- és akasztóhorog meghatározásukat. Van azonban másik lehetőség is. Szibériai kamennaja babákon lehet látni csontesatokat, amint a halottat ábrázoló kőszobor gazdag veretes övéről csüngenek le (4 a–b. kép). Néha az alsó áttörésből zsinór csüng le.³⁶ Ezek a csatok már elvesztették eredeti funkciójukat, semmit sem csatolnak

³⁰ В. Н. Полторацкая, Памятники эпохи ранних кочевников в Туве. Археологический Сборник 8 (1966) 84.

³¹ М. П. Завтuhина, Могильник времени ранних кочевников близ г. Бийска. Археологический Сборник 3 (1961) 105.

³² М. И. Артамонов, История хазар. (Ленинград 1962) 165, 316.

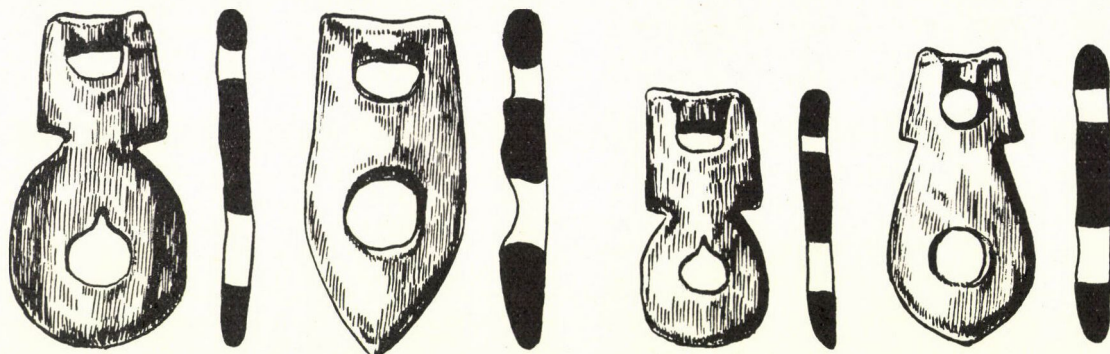
³³ László Gy., A honfoglaló... 374–75.; Ua., Kolozsvári Márton és György Szt. György szobrának lószerszáma. Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1942. 75–170.; Ua., A koronái lelet és a honfoglaló

magyarok nyerge. AH XVII (Bp. 1943) 7–32.; Dienes I., 1956. 36–52.

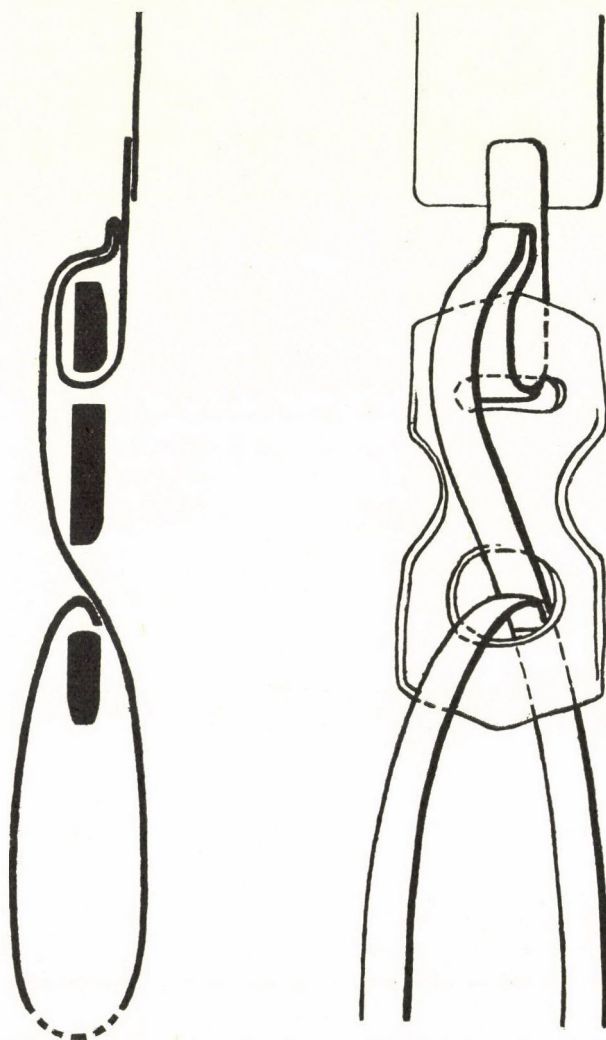
³⁴ Almásy Gy., Vándorutak Ázsia Szívébe. (Bp. 1903) 100. kép; Buschan, G., Die Völker Asiens, Australiens und des Südeisenseln. (Berlin é. n.) 230. kép.

³⁵ A felesatolás módjának rekonstruálásában nagy segítségemre volt Kányási István, volt hortobágyi pásztor. Ezúton is köszönetet mondok szívességéért.

³⁶ Л. А. Естюхова, Каменные изваяния Южной Сибири и Монголии. МИА 24 (1954) 22. kép; Erdélyi I., i. m. 68.

2. kép. Csontesatok a szibériai Biijszkből (Zavtuhina nyomán).
 Рис. 2. Костяные пряжки из Бийска (Сибирь) (по Зав-тухиной)
 Fig. 2. Boucles d'os provenant de Biijsk, Sibérie (D'après Zavtuhina)

3. kép. Csontesat használatának rekonstrukciója zablá
 bekapcsolása esetén.
 Рис. 3. Реконструкция употребления костяной пряжки
 Fig. 3. La reconstitution de l'utilisation de la boucle d'os
 pour attacher le mors

velük, *álcsatokká váltak*. Álcsattá válásuk útja nyilván hasonló lehetett a tépei és más álcsatos veretekéhez.³⁷

Végezetül meg kell említenünk, hogy a csontesatok használatának szokása a XIX. században is nyomon követhető, csak bizonyos fokig átalakult keretek között. Gunda Béla említi, hogy a pusztai népek lovas kultúrájának számos tárgyi emléke megőrződött a rénszarvas kultúrában.³⁸ Ilyen átalakult és továbbélő formának

kell tekintenünk azokat a rénszarvas fogatolásánál használt és a vezetősár bekapcsolásánál alkalmazott fafüleket, melyeket Martin nyomán László Gy. is bemutat.³⁹

A magyar néprajzi anyagban nem találtam meg e csontesatok párhuzamait. Úgy látszik, hogy a századok folyamán kivesztek a használatból.⁴⁰

Mesterházy Károly

4. kép. Kamennaja babák övről lecsüngő csontesatokkal (Jevtyuhova nyomán).

Рис. 4. Каменные бабы со свисающими с пояса костяными пряжками (по Евтюховой)

Fig. 4. Poupées Kammenaja avec boucles d'os fixées à la ceinture (D'après Evtiukhova)

КОСТЯНЫЕ ПРЯЖКИ ПЕРИОДА ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕНИЯ НАРОДОВ

Резюме

В могилах эпохи великого переселения народов встречаются такие костяные предметы, назначение которых еще не выяснено. Статья исследует некоторые из них. Это разделенные надвое костяные изделия, длиной 4–6 см, шириной 1,5–2,5 см. Их верхняя часть имеет прямоугольную форму, а нижняя имеет закругленные углы. На обеих частях имеются прорезы, причем на них обнаруживаются следы износа от ремней, при помощи которых они прикреплялись. Эти предметы еще не подвергались подробному изучению, поскольку в отечественном археологическом материале они встречаются редко. Подобные изделия встеречены в аварских могилах (могила № 458 в Алаттяне, могильник в Бихаркерестеш—Ленчешхате, Бельчке и т. д.), а также в за-

хоронениях эпохи завоевания венграми родины (Бихаркерестеш—железнодорожная станция, Ходмезёвашархей—Копанч). Об их роли дают представление экземпляры, найденные в могильниках у с. Бельчке и Ходмезёвашархей—Копанче: они служили *костяными пряжками*. В настоящее время нас интересуют экземпляры, не оснащенные штифтом. Какую роль они играли, как их употребляли?

На первый вопрос ответить легко. На их роль указывает расположение их в могилах. Определение их пряжками подкрепляется сибирскими и южно-российскими аналогиями. Иногда подобные пряжки изготовлялись из бронзы (Бийск, Кудыргэ, Быстрянк и др.). Костяные пряжки являются характерными древнейшими памят-

³⁷ László Gy., Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des avars. AH XXXIV (Bp. 1955) 220–224.

³⁸ Gunda B., FrK 67. 19. 308–317.

³⁹ Martin, Fr. Sibirische Sammlung. (Stockholm

1897) XVII. t. László Gy., Arch. Ért. 1942, 334–340. LIX. t. 5.

⁴⁰ A rajzok elkészítéséért Masits László festőművésznek ezúton is köszönetemet fejezem ki.

никами культуры номадов-всадников. Их формирование следует искать в районе Алтая в III—II веках до н. э. Использование этих предметов можно проследить вплоть до X столетия, до венгров-завоевателей родины (рис. 1—2).

Реконструкция употребления этих пряжек дана нами на основании следов стертости. Поскольку прорезь на этих предметах узкая, они были пригодны лишь для пропускания тонкого ремня. Они встречаются на узде на месте укрепления удила и у подбрюшника. Наш рису-

нок реконструирует их употребление в качестве укрепления удила (рис. 3). Другой способ их использования можно видеть на каменных бабах (рис. 4—5), где они свисают с пояса, утратив при этом свою первоначальную функцию и превратившись в *псевдо-пряжки*. Они попали на пояс лишь в качестве украшения. В XIX веке подобные изделия изготавливались из дерева и употреблялись при упряжке оленей, например, для укрепления ведущих ремней (подобные опубликованы Мартином).

К. Мештерхазу

BOUCLES D'OS DE L'ÉPOQUE DES GRANDES INVASIONS

Résumé

Les sépultures de l'époque avare et de l'époque de la conquête arpadienne ont livré quelques objets d'os dont la fonction n'est pas encore éclaircie. Ce sont quelques-uns de ceux-ci qui font l'objet de la présente étude. Les objets d'os, plats, longs de 4 à 6 cm et larges de 1,5 à 2,5 cm, sont composés de deux formes. Leur face supérieure est rectangulaire et celle, inférieure, est arrondie. Toutes deux sont percées d'une fente qui porte les traces de l'usure causée par la courroie à laquelle l'objet était fixé. Dans le matériel de Hongrie ces objets sont rarement présents, c'est pourquoi les chercheurs ne les ont pas encore étudiés de près. On les rencontre dans les tombes avares (Alattyán, sép. n° 458, Biharkeresztes—Lencsésbát, Böleske etc.) et dans celles des Hongrois conquérants également (Biharkeresztes—Vasútállomás, Hódmezővásárhely—Kopáncs). Ce sont les pièces de Böleske et de Hódmezővásárhely—Kopáncs qui permettent de constater que ces objets étaient des *boucles d'os*. Pour le moment ce sont les pièces sans bâtonnet qui nous intéressent. Quel était leur rôle et comment furent-elles utilisées?

A la première question il est facile de donner une réponse: la position de ces objets dans la tombe révèle nettement qu'elles étaient des boucles, détermination

que corroborent les analogies de Sibérie et de la Russie méridionale. Il existe aussi des pièces presque identiques en bronze. (Biisk, Kudyrga, Bystrjansk etc.) Ces boucles d'os sont les anciens monuments typiques de la civilisation des nomades cavaliers. Leur type s'est formé dans la région de l'Altaï aux environs des IIIe et IIe siècles av. n. è., et les traces de leur utilisation peuvent être suivies jusqu'au Xe siècle, jusqu'aux Hongrois conquérants (fig. 1—2).

Nous avons reconstitué le mode d'utilisation des boucles d'après les traces d'usure. Les fentes visibles sur les boucles étant très étroites, elles n'étaient appropriées que pour y attacher une courroie mince. On trouve ces boucles sur le harnais, tout probablement des boucles de ventrière et d'autres qui servaient à attacher le mors. Le dessin présente la manière dont le mors était attaché (fig. 3). Un autre mode d'utilisation est montré sur les poupées Kammenaja (fig. 4—5) où elles pendent de la ceinture. Elles ont donc perdu leur fonction primitive et devinrent des *pseudoboucles*, ne servant qu'à la décoration de la ceinture. Au XIXe siècle on les rencontre taillées en bois dans la civilisation du renne. En attelant le renne elles furent utilisées pour attacher les rênes (Martin publie une telle boucle).

K. Mesterházy

RUDOLF EGGER

1882—1969

Rudolf Egger napjainkban is azt a régi tudóstípust képviselte, aki egyforma biztonsággal mozgott a filológia, az epigrafika, a patrisztika, a hagiográfia és a régészet területén. Ez a sokoldalúság a vállalt feladatok sokrétűségével párosult: kiváló ásató volt, aki ásatásait példamutató gyorsasággal tette közzé, anyagleírásokat, katalógusokat dolgozott ki, múzeumi és helytörténeti vezetőket írt, széles körű ismeretterjesztő munkásságot fejtett ki, s mindezek életművének éppoly szerves részét alkotják, mint a részletproblémák mesteri elemzései és a nagyigényű összefoglalások. Sokoldalúsága mégsem jelentett szétforgácsolódást. Életművét nemcsak az foglalja egységbe, hogy szülőföldjének, Karintiónak problémáitól indult a század elején és oda is tért vissza az általa vezetett szenzációs magdalensbergi ásatásokkal, hanem az is, hogy minden, még oly messze vezető témája is Dél-Noricum, Észak-Itália és Nyugat-Pannónia sajátos problémáihoz kapcsolódott. Igazi műfaja a részletproblémának látszó kis kérdések lenyűgözően szellemes, mindig meglepetést hozó vizsgálata volt, amelyek során egyre szélesebb bizonyító anyagot vonultatott fel és egyre szélesebb összefüggésekre világított rá, míg a részletprobléma a keltaság, a római kor vagy a korai középkor gazdasági, politikai vagy vallási történetének lényeges vonásait tárta fel. Így vezette el egyik korai művében egy szarkofágfelirat a barbár-római együttélés problémáihoz, így hámozta ki a Hermagor helynévből a pannóniai keresztényüldözések addig ismeretlen részleteit, vagy legutóbb is így szolgált alapul egy Rajna menti edénykarcolat a helytartói paloták minden részletre kiterjedő vizsgálatához. Akár hosszú tanulmányban, akár pedig egy ásatási anyagleírás pontjai közé rejtve olvassuk is ezeket, sohasem marad hiányérzetünk a források teljességét és a módszer komplexitását illetően. Mestere volt annak is, hogy a kutatómunka örömet és izgalmát átvigye olvasóira. Talán épp ez a legjobb értelemben vett nyomozói hajlam nem hagyott neki időt ahhoz, hogy tudását nagy szintézisekben összegezze. Kerülte az üresjáratokat, mindig olyan problémákhoz nyúlt, amelyeket megoldatlannak érzett. Válogatott kisebb írásainak két kötete ezért alkot mégis tömör

egészet: a keltáktól a korai középkorig minden lényegbevágó dunamenti problémán rajta hagyta keze nyomát. Ösztönössé finomult biztos problémaérzékét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy azon kevesek közé tartozott, akiknek pusztá sejtéseit gyakran bizonyították be későbbi leletek. Hogy egy hazai példát említsünk, a Daru utcai szarkofág versében az általa javasolt ritka Nysaeus (Nysyi) olvasatot a vers új szentendrei példányán világosan megtalálták.

A pannóniai kutatás igen sokat köszönhet Egger mindenre kiterjedő figyelmének. Iovia bini populijától Hermagoras mártíron át az aquincumi helytartói palotáig sok kérdés fonódott össze egyszer s mindenkorra a nevével. Igen sokat tett Carnuntum kutatásáért, de egyetlen munkája sincsen, amiben Pannónia problémái valamilyen képp ne szerepelnének. A magyar kutatásról mindig tájékozva volt, véleményével sokszor hozzájárult hazai problémáink tisztázásához: a Daruutcai szarkofág, a Dea Syria-felirat, a Mars Gradivus-kő, az aquincumi Diocletianus-tábla, a pécsi Aulus-felirat, a táci Dolichenus-oltár csak egy-egy alkalom volt számára ahhoz, hogy nagyobb horderejű kérdéseket feszegetsen.

Utolsó éveiben különösen sokat foglalkozott kurzív feliratokkal. Egy Rajna menti viasztábla alapján egy Commodus-kori lázadást bogozott ki, egy edénykarcolat a praetorium problémájához vezette, a magdalensbergi falkarcolatoknak szentelt kötete páratlan gazdaságtörténeti forrást tett hozzáférhetővé, magdalensbergi árucímkeket és étkészlet-feliratokat elemzett, egy ismert átoktábláról kimutatta, hogy nem kelta nyelvemlék, hanem a vulgárlatin szép példája stb. Ezen a téren is úttörő volt. De még ennél is többet mond az, hogy élete vége felé kapcsolódott bele egy olyan kutatási területbe, amelynek lehetőségeit csak napjainkban kezdik igazán felismerni. Szellemi rugalmasságát, robusztus frissességét talán épp azért őrizte meg hosszú élete utolsó napjáig, mert mindig az új, feltáratlan területek vonzották, a „kemény diók”, ahogyan ő sokszor nevezte. Tudományos teljesítménye előtt tisztelve erről a példaadásról sem feledkezhetünk meg.

Mócsy András

A KÖZÉPKORI KERÁMIA KUTATÁSÁNAK LEGÚJABB EREDMÉNYEI CSEHSZLOVÁKIÁBAN

Az európai országok között a késő középkori fazekaság kutatásában Csehszlovákiában kezdettől fogva szép eredményeket értek el, hiszen kutatói mindig törekedtek az ilyen leletanyag részletes bemutatására. Elegendő itt a Památky múlt század végi számaira és a nagyszámú helytörténeti folyóiratra utalni. A középkori régészetnek a második világháború utáni fellendülése azután itt is széles körű ásatási és publikációs munkához vezetett, s ennek eredményei a kerámiakutatásban is egyre inkább jelentkeznek. Az ásatási publikációkban rendszeressé vált a kerámia-anyag részletes közlése és ennek értékelésére mindegyik régész — tehát nemcsak a specialisták — gondot fordít. Újra megindult a datálás szempontjából fontos pénzleletes edények közlése, a technológiai kérdések megismeréséhez nélkülözhetetlen

fazekaskemence-feltárások, de még a raktárakban heverő régebbi anyag közzététele is. A cseh területről főleg K. Reichertová kutatásait (metodika, kormeghatározás kérdései, Sázimovo Ústi, Kozí Hrádek, Tábor leletanyaga) Z. Smetánka (prágai és Kutna Hora-i kályhacsempék), M. Richter (éremleletes edények, települések leletanyaga), A. Hejna (új ásatások kerámia-anyaga) feldolgozásait említenénk meg. A morvaországi anyagot tárgyaló kutatók közül K. Černohorský (cserép akvamanilek, népi kerámia) és V. Nekuda (fazekaskemencék, műhelybélyeges kerámia, kályhacsempék) eredményeit emelhetjük ki. Szlovákiában az egyre jobban kiszélesedő új kutatást L. Kraskovská (éremleletes edények), B. Polla (falutelepülések kerámiái, a pozsonyi vár leletei) és A. Habovštiak munkái (műhelybélyeges

kerámia, falutelepülések leletei) képviselik.¹ Az eddigi eredmények összefoglalásában és egyben a további figyelem felkeltésében jelentős szerepet játszott a prágai Nemzeti Múzeum középkori kerámiai kiállítása 1962–63-ban.² Ez alkalommal az egész ország területéről a kiválasztás során valamennyi jelentős gyűjteményt figyelembe véve bemutatták a XI–XVI. századból a középkori anyag jellegzetes típusait. A kiállítás tagolása alkalmas volt egyrészt a legkülönbözőbb műfajok (használati edények, díszkerámia, padlótegla, kályhacsempék stb.) sokrétűségének, egyes országrészek helyi sajátosságainak bemutatására, másrészt gazdag rajzi és képes illusztrációinak és rövidfilmjének segítségével közelebb hozta a közönséghez a középkori ember életét, de a mai gyűjtő és feldolgozó munka érdekességeit is. Ki kell emelnünk, hogy a kiállítás katalógusát német és francia nyelvű változatban is megjelentették, rövid magyarázó szövegeit (jegyzet anyaggal) hattagú munkaközösség írta. Ehhez a kiállításához csatlakozott egy év múlva a brnói Várban a Morva Múzeum és a Városi Múzeum közös kerámia kiállítása, melyet a morvaországi anyagból állítottak össze.³

Ezekután jelent meg az első nagyarányú monografikus feldolgozás, mely a XI–XV. századi cseh- és morvaországi kerámia anyagot összefoglalóan tárgyalja V. NEKUDA – K. REICHERTOVÁ: *Středověká keramika v Čechách a na Moravě* (Brno 1968. 462 p. 144 ill. és 102 t.). Elkészítését a korábbi gazdag feldolgozó munka mellett nagymértékben segítette az előbb említett két kiállítás, mely az országos anyag együttes bemutatásával jó lehetőséget nyújtott az általános összehasonlításra is.

A gazdagon illusztrált hatalmas anyagot felölő könyv erősen tagolt, a szakproblémákat szem előtt tartó fejezetekkel fogták át a középkori kerámia-kutatás rendkívül szétágazó kérdéseit. Az első részben külön fejezetekben foglalkoznak a csehszlovák és a nemzetközi kutatás állásával, a fazekasság gazdasági és szociális helyzetével, a technológiával, a kerámiafajták rendeltetés szerinti csoportosítása, a díszítés, a fenékbélyeg és a fazekasjegyek kérdésével, majd a kormeghatározás szempontjait, a fejlődéstörténetet tárgyalják. Külön fejezetet szentelnek a festett kerámia kérdésének, valamint a speciális jellegű lostitzi és brnói poharaknak. A könyv második részében – különválasztva a cseh- és a morvaországi anyagot – a leletek rövidre fogott leírását adják. Külön tárgyalják a várak, kolostorok, városok és falvak szerint csoportosítva a jelentősebb lelőhelyeket, gazdag rajzanyag kíséretében (96 táblán). Ezt követi 102 tábla fényképanyag, s míg az előző rész lelőhelyek szerint, itt már főleg kerámiafajták és korok szerint csoportosítanak, ami a kötet használatát nagyon megkönnyíti. A talán túlságosan rövidre fogott német és angol összefoglalás és a bibliográfia zárja a könyvet.

Komoly értéket jelent V. Nekuda fejezete, mely a történeti szempontokat szem előtt tartva a fazekasság gazdasági helyzetével foglalkozik. Bár ugyanúgy, mint hazánkban, a XI–XIV. századra alig vonatkozik részletesebben értékelhető írásos anyag, a kevés adatból is megállapítható, hogy a kézművességnek ez az ága, az egész országban szétszóródva nagyobb számú csoportot sehol sem alkotott, és a fazekasok hosszú ideig jobbágy iparosként dolgoztak. Még 1560-ban is említik falusi fazekasok urasági szolgáltatásait. A fejlődésnek induló városokban már 1200 körül is említene fazekasokat, majd később a nagyobb városokban fazekas utcát. Viszonylag bőségesebb adatok vannak a XIV–XVI. századi városi fazekasokról és a XV. század elejétől kimutatható céheikről. Ennek alapján megállapítható, hogy a legtöbb városban voltak fazekasok, bár más mesterség-

gekhez képest nagyon kis számban (az összes kézművesek 1,1–2,6%-a); adójuk mértékéből következtetve a szegényebb, nem ritkán a teljesen vagyonatlan réteghez tartoztak. A fazekasok kis számából is arra következtetnek, hogy a fazekasság nem tartozott a tipikus városi iparágakhoz és a mesterség virágzása inkább vidéken következett be. – Itt megjegyezhetjük, hogy bár általánosságban elfogadjuk ezt, számolnunk kell egyes városi központokkal, melyek mesterei jelentősebb technikai tudással, több segéd alkalmazásával magasabb szintet értek el, és specializáltabb termeléssel szélesebb piacot láttak el társaiknál.

E kérdés feldolgozásához részletes összehasonlító vizsgálatok és műhelyfeltárások nélkülözhetetlenek. Ugyancsak az átlagossá nál nagyobb számú fazekassal kell számolni a róluk elnevezett utcák esetében. – A fazekasok gazdasági helyzetének javulása (ami a fellejegyzett adóból sok esetben lemérhető) elsősorban a céhmesterek és a kályhakészítők között figyelhető meg a XV–XVI. században. A fazekasság közvetett kihasználását jelentette a felvásárló rendszer, amikor az értékesítést már kereskedők végezték. A szerző a továbbiakban már részletesen tárgyal néhány céhszabályzatot és több bírszabályt is közül a XVI. század elejéről. A munkamódszereket tárgyaló rövid fejezet a nyersanyaggal, a fazekaskorong fajtáival és az égetéssel foglalkozik. A szerző a cseh kerámiával kapcsolatban elfogadja Černohorský véleményét, hogy még a XIII. század folyamán is hurkatechnikával, kézikorongon dolgoznak és csak a XIV. század második felétől általános a lábbal hajtott gyorsan forgó korong használata. Sajnáljuk, hogy a korongokból csak a két fő típus sematikus rajzát adják és az ide vonatkozó gazdag középkori ábrázolás-anyagot teljesen mellőzték. Még az ismert XV. századi csehországi fazekaskorong-ábrázolást sem közlik. Gazdagabb a kemencékre vonatkozó adat- és képanyag ott, ahol az utóbbi évek ilyen ásatásainak eredményire támaszkodtak, elsősorban V. Nekuda saját megfigyeléseire.

A kerámiák rendeltetés szerinti csoportosítása bemutatja ennek a mesterségnek sokrétűségét is, ami helyenként a specializálódás során magas fejlettségű termékeket is eredményezett. Sajnos a könyv szerzői a feldolgozás fő céljának az ún. konyhai kerámia (helyesebben a konyha és az asztali kerámia) bemutatását tekintették, s a többire csak röviden utaltak. Ezt annál inkább sajnáljuk, minthogy – a kályhacsempék kivételével – ezek a röviden felsorolt készítmények (méses, olvasztótégely, vízvezeték, kémiai felszerelés, apró eszerépszobor, padlótegla) a többihez viszonyítva nagyon kis számban fordulnak csak elő, és így összefoglaló feldolgozásukat valószínűleg sokáig nélkülöznünk kell, az ásatási publikációkban viszont a legtöbb esetben még közlésüknek sem szentelnek kellő figyelmet. Pedig ezeknek a termékeknek egy része jelzi sok esetben a legjobban a helyi piackörzeteken túlnyúló kereskedelmi irányzatokat és kulturális kapcsolatokat is, másrészt a középkori fazekasságnak fejlettebb, specializálódó műhelyeire adhatnak adatokat. Ugyanakkor az ebben a részben megemlített falazótégla és tetőcserép nem tartozik a fazekasság termékei közé. A kályhacsempéket ugyanígy csak néhány sorban említik, bár aránylag bőséges képanyaggal (20 tábla) szerepeltetik. Miután ezekből nagy számban publikáltak a korábbi feldolgozásokban, legalább rövid összefoglalásukat lehetett volna adni – vagy teljesen elhagyni a kötetből. A díszítés fajtáit és a máz fellépésének kérdését Reichertová dolgozta ki. A fogazott kerékkel vagy körpecsétlővel benyomott díszítés a XIII–XV. században mindkét

¹ Csak példaképpen utalunk az itt felsorolt kutatók munkáira. A részletes bibliográfiát Nekuda V. – Reichertová K. alább ismertett monográfiájában találhatjuk meg.

² *Středověká keramika v Československu*. (Praha 1963). Az összefoglaló ismertetéseket a rendező Z.

Drobná, valamint V. Burian, J. Král, V. Nekuda, B. Polla és P. Radoměský írták. – A kiállítás egy előcsarnokot és két termet foglalt el. A Budapesten 1969 októberében megnyílt „Cseh és Morva kerámia a XI–XVI. században” kiállítás az előzőnek rövidített változata.

³ A kiállítás forgatókönyvét és katalógusát V. Nekuda készítette: *Z dílen středověkých hrnčířů na Moravě* (Brno 1964).

országában megtalálható, általában jóval gazdagabb formában és elterjedtebben, mint ahogy a magyarországi anyagból ismerjük. A máz fellépése, majd általánosan használatra a XV. századtól kezdve viszont a magyarországi fejlődéssel párhuzamosan fut. A fenékbelvények körül régen terebélyesedő nemzetközi vitát Nekuda foglalja össze. A fenékbelvények értelmezésére vonatkozó felfogások (vallásos szimbólum, fazekas tulajdonjegy, a megrendelő jegye, a szolgáltatásként készült edények megjelölése, mágiikus jelentőség stb.) és érvek ismertetése után bemutatja a cseh- és morvaországi fenékbelvényeket. Itt máris megjegyezhetjük, feltűnő, hogy ezek között a hasonló jellegű, egymáshoz közel álló bélyegmintákat a legtöbbször azonos lelőhelyen találjuk, ami megerősíti azt a véleményünket, hogy a jelek kisebb mértékű módosulása az egymást követő, de összefüggésben álló mesterekkel függ össze. Nekuda megállapítja, hogy a vitát ma még nem lehet eldönteni, de saját műhelyfeltárásai is megerősítik azt a megfigyelést is, hogy ugyanabban a műhelyben jellel és jel nélkül is készítették edényeket, utóbbiak képezik a többséget. A továbbiakban a perembélyeges kerámiát tárgyalja (XIV–XV. század), illetve ennek előzményét, a bevésített jegyekkel ellátott edényeket (XIII–XIV. század). Jelentős eredménye, hogy sikerült néhány bélyegkép meghatározása is (Lichtenburgok címere, Kralice), illetve egyiknél esetleg a készítési hely (Třebíč) kimutatása. E kérdésről 1965-ben írt cikkével⁴ egyezően most is úgy véli, hogy a két országrész területén előforduló edények ismert bélyeges kerámiája teljes egészében hazai eredetű (96. o.), s abban külföldi importáru nincsen. Kétségtelen, hogy a grafitallal kevert anyagú edények korai, X–XIII. századi előfordulása,⁵ valamint a morvaországi grafitlelőhelyek miatt a készítmények nagyobb részének hazai morva eredete ma már elfogadható, különösen az új, a többiekől eltérő bélyegminták alapján. A kereskedelmi úton Ausztriából idejűtő áru kérdésén azonban véleményem szerint ezután sem lehet kikapcsolni. Utalnunk kell arra is, hogy az ilyen leletanyagot tárgyaló dolgozatunkban azért különítettük el az „ismeretlen fazekasműhelyek jegyei”-t az ausztriai

jegyeitől, hogy felhívjuk a figyelmet más, még meg nem határozott műhelyekre, melyek között magyarországi, sőt morvaországi műhelyek is lehetnek.⁶ Mint akkor írtuk, ezek kimutatása a jövő, részben a külföldi kutatás feladata. Téves tehát az az állítás (97. o.), hogy a magunk részéről – teljes egészében – csak az osztrák műhelyekből származtattuk a bélyeges kerámiát.

A könyv szerzői részletesen kidolgozták a kormeghatározás kérdéseit és az anyag évszázadonként csoportosított leírását, a XI–XV. századokból. A magyar kutató ennek a fejezetnek adatait használhatja fel a legjobban, tekintve a fejlődés sokban azonos menetét és a már eddig is kimutatható – bár egyelőre szórványos – kapcsolatokat.⁷ A festett kerámia problematikája az összegyűjtött gazdag anyag ellenére még mindig további kutatást igényel. Az elterjedési térkép tanúsága szerint – korábbi nézetekkel szemben – majdnem az egész országban megtalálható, csak az Ausztriával szomszédos és a dél-csehországi területen hiányzik. Fellépése az országban a XIII. század derekára tehető, de korántsem eldöntött, milyen hatás eredményeként alkalmazták. Kapcsolatait a Rajna-vidék festett árujával keresik, kereskedelmi hatás vagy esetleg a kolonizációs tevékenység magyarázná kialakulását. Jó összefoglalást kapunk a lošticei kőcseréppoharak kérdéséről is, melyeknek kormeghatározásához a magyar kutatás eredményeit is felhasználhatták. Az elterjedési térképet itt is örömmel vesszük, bár magyarországi előfordulásuk ennél gazdagabb (hiányzik a már közlőktől Mezőkovácsháza, Muhi, Pomáz, Buda-Kána; a külföldiekből Kreuzenstein és Bács vára). Ugyancsak helyhez köthető jellegzetes készítmények a brnói poharak a XV. század második felében, ezek elterjedése azonban már jóval korlátozottabb volt, bár akadnak köztük kiemelkedő iparművészeti készítmények is.

A részletes jegyzetanyag, átfogó bibliográfia és a hatalmas illusztrációs anyag a nagy gondnal szerkesztett kötetet bizonyosan kedvelt forrásművé fogja tenni. Ha szerzői több kérdés tekintetében nehéz feladatra is vállalkoztak, munkájuk a további kutatáshoz biztos alapokat nyújt.

Holl Imre

BESZÁMOLÓ A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT 1967. ÉVI MŰKÖDÉSÉRŐL

A Társulat 1967. évi működése ugyanazokat az elveket és ugyanazt a gyakorlatot követte, mint az elmúlt években, azaz fóruma volt a régészeti, művészettörténeti, műemlékvédelmi, iparművészeti és éremtani kutatások eredményei ismertetésének, a szakmai továbbképzés feladatainak, valamint a képviselt tudomány-szak képviselői (a Társulat tagjai) összefogóteleinek, szakmai együttműködésének. A Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának felügyelete és támogatása lehetővé tette a szaktudományok elmélyült művelését, ugyanakkor a tagok nagy része továbbra is tevékenyen vette ki részét a népművelésből, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat szervezetéből.

A működés terén, azaz előadások számában, a vándorgyűlés megtartásában, tanulmányi kirándulások szervezésében lényegesebb növekedésről nem számolhatok be, ugyanakkor viszont elmondható, hogy az előadások szintje emelkedett, ami a témák megválasztásá-

ban, alapos feldolgozásban és az előadások felépítésében módszerében mutatkozott meg. A külföldi tanulmány, utak nagymértékben előmozdították, hogy a kutatások tere és így a témája is kiszélesedhessen, és a nemzetközi kutatásokhoz jobban kapcsolódjon.

Nagy szomorúsággal emlékezünk vissza két kiváló tagtársunkra, Dávid Antalra és Seitl Kornélra, akiknek elhunytát mélyen gyászoljuk, és akiknek emlékét megőrizzük.

A Társulatunkban megtartott előadói ülések száma 25 volt, ezeken 49 előadás hangzott el. Az ülések összama a következő adatokból tevődött össze: a társulati ülések száma (beleértve a vándorgyűlésen tartottakat is) 10, a régészeti szakosztályi ülések száma 2, a művészettörténeti szakosztály által tartottaké 3, az iparművészeti szakosztály által rendezetteké 6. Az Éremtani szakosztály öt ülést tartott. Az előadások megoszlása pedig a következőképpen alakult: régészeti

⁴ Nekuda, V., K otázce značek na středověké keramice na Moravě. ČMM 50 (1965) 109–142.

⁵ Černohorský, K., PA 51 (1960) 398–405.; Hejna, A., PA 55 (1964) 195–203, 219.; Nekuda, V., ČMM 49 (1964) 61–68. — Szerintünk érdemes lenne ezt a korai grafittartalmú edényanyagot önállóan feldolgozni, térképen bemutatva a grafitlelőhelyeket és a leletek

elterjedését, majd egy további térképen ábrázolni a későbbi anyagot.

⁶ Holl I., BpR 16 (1955) 175–176, 196.

⁷ Parádi N., Későkőzképzési feliratos díszű cserépedények. FA (1965) 163–167. Holl I., Középkori kályhacsempek Magyarországon II. Sajtó alatt (BpR 22. kötet). — A monográfia jó segítséget fog nyújtani a további kapcsolatok kimutatásához is.

31, művészettörténeti 6, iparművészeti 6 és éremtani előadás ugyancsak 6. E csoportosításhoz két megjegyzést szükséges hozzáfűzni. Először is, nem egy esetben problémát jelentett az előadás osztályozása, ilyenkor az előadó elsődlegesen művelt tudományszakát vettük alapul; másodsorban, a 31 régészeti előadás közül 13 rövid terjedelmű volt, az elmúlt években rendszeresített ún. „ásatási nap” ülésszakon került sor. Megemlékezést tartottunk négy nagyérdemű volt tagunkról, Bella Lajosról, Paur Ivánról, Dávid Antalról és Ferenczy Béniról. A Liszt Ferenc Múzeum alapításának 100. évfordulójára való tekintettel, az 1967. évi vándorgyűlésünket Sopronban tartottuk meg (május 25–27), a Népajzi Társulattal egyetemben. A meghívásért, a gondos előkészületért, valamint a gazdag program sikeres lebonyolításáért nagy hálával tartozunk Sopron Város VB-jének, valamint Domonkos Ottó múzeumigazgatónak.

Szeptember 21-én még egy tanulmányi kirándulásra került sor, Szentendrén a múzeumokat és műemlékeket kerestük fel.

A Társulat közgyűléseinek rendjében az új alapszabály elkészítése és jóváhagyása miatt eltolódás állt be, és így csak 1967. január 11-én kerülhetett sor az 1965. évi megtartására. Ennek napirendjében szerepelt az elnöki megnyitó, a főtitkári, a pénztárosi és a számvizsgáló bizottsági jelentés (a résztvevők mind a hármat elfogadták), továbbá a társulati emlékérmek odaítélése. A Rómer Flóris érmet Mihalik Sándor javaslatára Huszár Lajos nyerte el, az Ipolyi Arnold érmet Zádor Anna javaslatára Deresényi Dezső, a Kuzsinszky Bálint érmet Mócsy András javaslatára Soproni Sándor, a Pasteiner Gyula emlékérmét pedig Entz Géza javaslatára Nagy Emese.

Az ügyvitellel kapcsolatban a vezetőség három ülést és a választmány egy ülést tartott. Az Éremtani szakosztály ebben az évben is megtartotta évi beszámoló ülést és serleg-vacsoráját, valamint megjelentette az Érem c. folyóirat 39–42. számát.

A taglétszám 1967-ben a következőképpen alakult: a régészeti, művészettörténeti és iparművészeti szakosztályok 26 új tagot vettek fel és így a létszám az év végére elérte az 530-at. Az Éremtani szakosztály 185 új tagot vett fel és ezzel a taglétszám 1370-et tett ki. A fenti adatok összesítésével a teljes létszám az év végén 1900. Ehhez szükséges még hozzátennünk, hogy a régészeti, művészettörténeti és iparművészeti szakosztályok esetében az előbbi létszám csak akkor fogadható el hitelesnek, ha a korábban kiküldött és a kérdés rendezéséhez szükséges személyi lapok rendben visszaérkeznek.

*

A fenti adatokat összegezve, a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1967. évi működése eredményesnek mondható. Ennek elősegítéséért hálás köszönetet mondok Vezetőségünknek, elsősorban is Oroszlán Zoltán elnökünknek, Választmányunk, a Számvizsgáló Bizottság tagjainak és valamennyi aktív tagtársunknak. Az elkövetkezendő időkben ugyanezen a módon, az utóbbi évtizedekben kialakított gyakorlatnak megfelelően kívánjuk működésünket folytatni, hozzátéve, hogy terveink között szerepel még a művészettörténeti szakosztály egynapos tudományos ülésszaka egy megadott téma tárgyalásával, továbbá közös ülésszak a Magyar Történeti Társulattal, régészeti-történeti témában.

Horváth Tibor

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT RÉGÉSZETI TEVÉKENYSÉGE AZ 1967. ÉVBEN

A Régészeti Szakosztály az 1967. évben is igen változatos és gazdag programmal vette ki részét a Társulat munkájából. A havi felolvasó és szakosztályi üléseken kívül a már szokásossá vált évi ásatási beszámoló 13 tagtársunk ismertette 1966. évi kutatásainak főbb eredményeit. A jól sikerült soproni vándorgyűlés régészeti előadásai a Sopronban és környékén folyó kutatásokról nyújtottak összefoglaló képet.

A vándorgyűlés alkalmával rendezett tanulmányi kirándulásokon, valamint Szentendrén több régészeti objektum helyszíni tanulmányozására nyílt alkalom. Az ásatási beszámolók keretében külön ki kell emelnünk a Tisza II. vízlépcső építkezéseivel kapcsolatban folyó régészeti kutatásokról készített kisfilm bemutatását.

Az év folyamán a Régészeti Szakosztály tagjai az alábbi előadásokat tartották:

Havi felolvasó ülések:

Március 2. Castiglione László, A kopt művészet kialakulásának kérdései.

Március 30. Valter Ilona – Koppány Tibor, A balatonfüredi templom feltárása.

Április 27. Siegfried Morenz (Leipzig), Die Begegnung Ägyptens mit dem nachantiken Europa.

Október 24. Erdélyi István, A szovjet régészet ötven éve. B. Thomas Edit, Aranygyűrű Isis – Sothis ábrázolással a Magyar Nemzeti Múzeumban.

November 27. Kákossy László, Megemlékezés Dávid Antaltól. Szentlélek Tyhamér, A császári helytartói palota, Quirinus bazilika.

December 6. Castiglione László, Római művészet Görögországban.

Szakosztályi ülések:

Március 17. Wessetzky Vilmos, a Szépművészeti Múzeum és a Kunsthistorisches Museum egyiptomi

reliefjei I. Ptolemaios korából. Nagy Tibor, Az I–II. századi aquincumi reliefplasztika emlékei.

Október 20. Gedai István, Numizmatikai adatok az Árpád-kor kereskedelméhez.

Az 1966. év jelentősebb régészeti ásatásai c. konferencia keretében április 6-án:

Kalicz Nándor, Aszód, neolit telep.

Kemenczei Tibor, Gelej, bronzkori temető.

Schreiber Rózsa, Békásmegyer, bronzkori temető.

Nagy László, Békásmegyer, vaskori temető.

Kerek József, Tisza II. vízlépcső régészeti munkálatai.

Sz. Burger Alice, Gödrekeresztúr, római temető.

B. Vágó Eszter, Dunaújváros, avar telep.

Erdélyi István, Gergelyugorinya, honfoglaláskori telep.

Kiss Attila, Majs, XI. századi temető.

H. Gyürky Katalin, Buda, domonkos kolostor.

Pámer Nóra, Vörösberény, középkori templom.

Sz. Czeglédy Ilona, Siklós, középkori vár.

Kozák Éva, Dunaföldvár, XVI. századi Öregtorony.

Május 25–27. A soproni vándorgyűlésen elhangzott régészeti vonatkozású előadások:

Sz. Póczy Klára, Sopron római kori topográfiája.

Holl Imre, Sopron középkori erődítményei.

Dávid Ferenc, Sopron középkori építészete.

Nováki Gyula, A soproni vörös sánc.

Bóna István, A hegyközi langobard temető.

Török Gyula, A sopronkőhidai avar temető.

Tomka Péter, A Sopron környéki avar temetők elemzése.

Dienes István, A szakonyi honfoglaláskori temető és a gyeplő kérdése.

A vándorgyűlés keretében hangzott el Banner János megemlékezése Paur Istvánról.

Soproni Sándor

1. *Bakonyjókó – Disznóállás* (Kom. Veszprém, Kr. Pápa) (LVIII). Auf dem Hügel, der sich aus dem lößigen, tiefen Tal des Köves-Baches erhebt, legten wir ein stark verwittertes Hügelgrab in vier Vierteln frei. Unterhalb des Hügels von 13 m Durchmesser und 40 cm Höhe fanden wir in mehr als 1 m Tiefe den roten ursprünglichen Boden. Der Hügel besteht aus dem Löß der Umgebung. An verschiedenen Stellen und in verschiedenen Tiefen fanden wir fünf Gräber. Am Rand von zwei Gräbern waren einige Steine niedergelegt, ansonsten waren die Bestattungen Brandgräber. Die moderne Keramik, die große, schlangenförmige Nadel, die Bronzennadel mit Doppelkonus, die zwei dicken, verzierten Bronzearmreifen und die kleineren Armreifen sind in jeder Hinsicht den zur Farkasgyepű-Gruppe gehörenden Funden ähnlich und stammen daher aus dem BD–HA.

Sándor Mithay

2. *Bakonyszentkirály – Zöröghegy* (Kom. Veszprém, Kr. Zirc) (XLV). Nach der Sondierungsgrabung in der großen, spätbronzezeitlichen Siedlung Nr. I (1965–1966) gruben wir 1968 in der befestigten Siedlung Nr. II. Den schmalen Bergrücken durchschneidet ein schmaler Schutzgraben. Die innere Länge der Siedlung beträgt 138 m, sie ist 15–20 m breit, an den zwei steilen Seiten verlaufen 6 bzw. 5 Terrassen. Auf dem nach NW stark fallenden Hang sind weitere 10 Terrassen feststellbar. Durch die Terrassen führten wir bisher 9 Sondierungsgräben, die viele Scherben, ausgebrannten Lehmewurf und einige Mahlsteine lieferten.

Gyula Nováki

3. *Balatonszékajár* (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (XLV). Zum Bau der M7-Straße wurde die Hügellehne südwestlich vom Dorf abgetragen, wobei Skelette und keltische Gefäße zutage kamen. Bei der Rettungsgrabung legten wir 10 Körper- bzw. Brandschüttungsbestattungen frei (Beigaben: Gefäße, Arm- und Beinreifen mit Blasenornament, Eisenlanze und Halfter, Eisenmesser, Eisensichel, Eisenschnalle) sowie zwei Abfallgruben und die Fundamente von zwei Häusern.

László Horváth

4. *Bernecebaráti, Bem utca* (Kom. Pest, Kr. Szob) (IV). Bei der Rettungsgrabung kamen 7 keltische Gräber zutage. Das Gräberfeld hat zweierlei Riten (2 Brand-, 5 Körpergräber). Die Skelette waren nicht länger als 150 cm und hatten, eines ausgenommen, keine Beigaben. Orientierung: NW–SO. Die wichtigsten Funde im Brandgrab: Urne, Omphaloschüssel, unter diesen zusammengebogenes Schwert mit Stachelgriff und eckig abgeschnittener Schulter. Vom Schoner ist nur der runde Bogen übrig geblieben. Das Gräberfeld ist auf das 3. Jh. v. u. Z. anzusetzen. An der Ausgrabung nahm Pál Patay teil.

Magdolna Hellebrandt

Beszterec (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Nyíregyháza). S. Nr. 84.

5. *Borsosgyőr* (Kom. Veszprém, Kr. Pápa) (XLVIII). Beim Lehmgraben kamen Funde zutage. Die Rettungsgrabung erwies, daß es hier eine auf das BD–HA ansetzende Siedlung gab, von der wir 7 Gruben freilegen konnten. Sie enthielten Scherben und Tierknochen.

In 1 km Entfernung südlich von der Lehmgrube erhebt sich der sog. Pityer-Hügel, der immer mehr in den angrenzenden Graben einstürzt. Um die Konstruktion des Hügels klarzustellen, legten wir einen Sektor frei.

Unterhalb der Auffüllungsschicht, unmittelbar auf der mit grauer Erde vermischten Schotterdecke fanden wir ein Grab mit Brandbestattung, ein Teil der Asche lag verstreut zwischen den Scherben, der größere Teil befand sich in einem mit dem Mund nach unten gelegten Gefäß. Aufgrund der Keramik darf man das Grab ebenfalls auf das BD–HA ansetzen. Es ist anzunehmen, daß sich unter dem Hügel noch weitere Gräber befinden.

Erzsébet Patek

6. *Budapest III, Vöröshadsereg útja Pz. 63673* (V). (Alte Pz. 4811/224, nach der neuen BUVÁTI-Vermessung aufgehoben). Anschließend an das 1960–1967 freigelegte Gelände legten wir an der W- und S-Seite des Grundstückes, wo das neue ABC-Warenhaus gebaut werden soll, ein frühbronze- bzw. früheisenzeitliches Gräberfeld frei. Auf etwa 250 m² fanden wir weitere 19 früheisenzeitliche Brand- und Urnengräber. Somit hat die Gesamtzahl der freigelegten Gräber 301 erreicht.

Rózsa Schreiber

7. *Esztergom – Szentgyörgymező* (Kom. Komárom) (XLIX). Gegenüber zum Restaurant „Zum doppelten Keller“, 100 m nördlich von der Straße Nr. 11 kamen beim Tiefpflügen Bronzegefäße zutage. Bei der Rettungsgrabung fanden wir 298 St. früheisenzeitliche Bronzegegenstände (größtenteils Bruchstücke!) bzw. Bronzeplatten. Sie wurden in einem Gefäß gehortet, dessen Scherben wir ebenfalls retten konnten. Bei der Geländeinspektion fanden wir keine Siedlungsspuren in der Nähe.

István Horváth

8. *Gelej* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezőcsát) (XVII). Die vierjährige Ausgrabung im Kanáldűlő wurde abgeschlossen. Insgesamt fanden wir 280 Gräber. Hier war das Gräberfeld zweier Völker, 150 Gräber bilden den Nachlaß der Träger der mittelbronzezeitlichen Füzesabony-Kultur, 130 stammen aus der spätbronzezeitlichen Piliny-Kultur. Das mittelbronzezeitliche Volk bestattete seine Toten als Seitenhocker. In den Grabschächten waren Gefäße beigegeben, neben den Toten die Bronzeschmucksachen gelegt. Das spätbronzezeitliche Gräberfeld bestand aus Urnenbestattungen. Die Urnen waren in der Regel mit umgestülpten Schüsseln bedeckt, neben ihnen standen kleinere Gefäße. Die Aschen lagen meist in den Urnen, in einigen Fällen waren sie nur neben die Urnen gestreut.

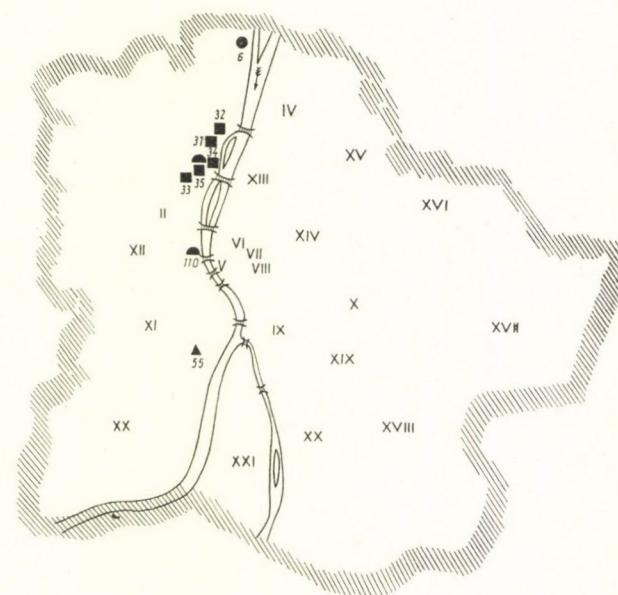
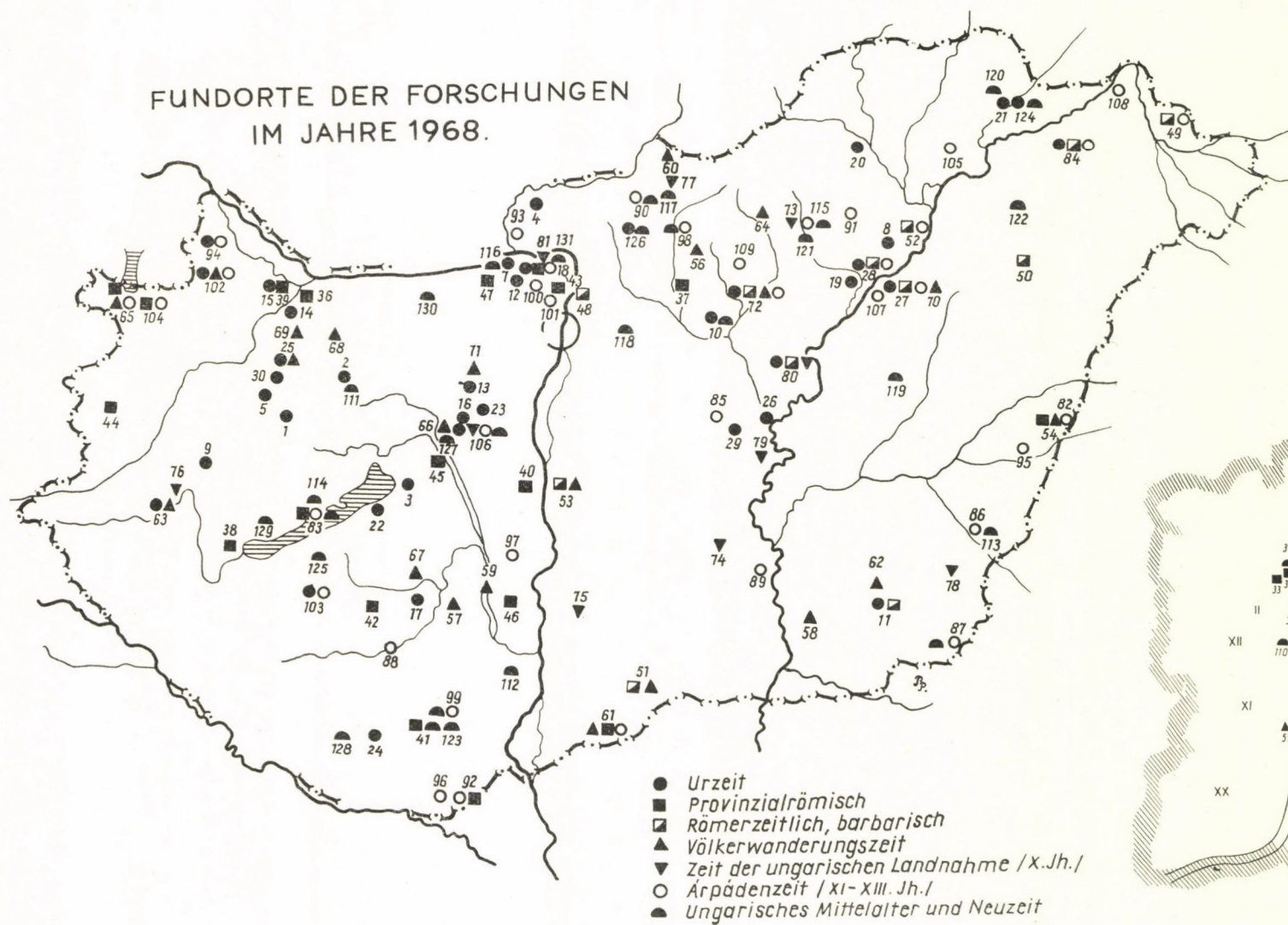
Tibor Kemenczei

9. *Jánosháza* (Kom. Vas, Kr. Celldömölk) (XXXIX). In der Fürödömb genannten Gemarkung wurde bei Erdarbeiten ein spätbronze-früheisenzeitliches Urnengräberfeld aufgewühlt. Darunter legten wir eine runde Hütte frei, die wenig dort gefundene Keramik ist äneolithischen Charakters. Daneben fanden wir Gefäße der Pécel (Badener) Kultur – wahrscheinlich eine symbolische Bestattung – und eine runde Grube mit früheisenzeitlichem Fundmaterial.

Mária Károlyi

10. *Jászdózsa – Kápolnahalom* (Kom. Szolnok, Kr. Jászberény) (XXXVIII). Die 1966 begonnene Tell-Freilegung wurde fortgesetzt, u. a. mit dem Ziel, die 1943 ausgeführte Ausgrabung von S. Gallus zu authentisieren. Aus der Freilegung und Ausweitung des Gallusschen Profils ergaben sich folgende Schlüsse: Die hochstrebende

FUNDORTE DER FORSCHUNGEN IM JAHRE 1968.

Les sites des fouilles de 1968. Sites préhistoriques, marqués par un cercle. Sites romains, marqués par un carré. Sites de «l'époque des Romains en territoire barbare», marqués par un carré divisé en deux. Sites de l'époque de la Grande Migration, marqués par un triangle dressé. Sites de «l'époque de la conquête hongroise» (Xe siècle), marqués par un triangle renversé. Sites de l'époque arpadienne marqués par un cercle blanc. Sites du moyen âge hongrois marqués par un demi-cercle.

den Mauren des bronzezeitlichen Hauses (veröffentlicht im Jahrb. d. Jász-Museums, Jászberény) sind eine falsche Beobachtung. Die Gräber des mittelalterlichen Friedhofes auf der Terrasse des Hügels durchschnitten die obere Schicht der bronzezeitlichen Siedlung; diese Schichtenreste waren die „Mauern“. Das von Gallus freigelegte Haus ist, der Schichtenfolge des Hügels entsprechend, das abschließende Niveau der Füzesabony-Kultur. In diesem Profil drangen wir in die Kulturschicht der Siedlung bis zum oberen Niveau der Hatvan-Schicht ein.

Ferner sollte das 1966 angegrabene Profil vergrößert werden, weshalb wir auf der SO-Seite des Hügels 74 m² freilegten. In der Fläche von 5 × 6,5 m drangen wir nicht bis zum Urhumus vor, nur bis zum XI. Niveau (320 cm Tiefe). Die mittelalterlichen Gräber (6 St., ohne Beigaben) wurden abgetragen, darunter kamen im spät-bronzezeitlichen Niveau die Fußbodenniveaus von weiteren 4 Häusern zutage. Die Häuser waren groß, mit festgestampftem Lehm Boden und Lehmbacköfen. Die Erschließung der Abschlußschicht der Hatvan-Kultur zeitigte keine neuen Funde. An der Ausgrabung nahmen István Bóna, ferner die Univ.-Hörer Márta Máthé und Jolán Horváth sowie der Restaurator József Tóth teil.

Ilona Stanczik

11. *Kardoskút* (Kom. Békés, Kr. Orosháza) (XLVIII). Die 1967 begonnene Erforschung der spätsarmatisch-hunnischen Siedlung wurde fortgesetzt. Wir legten 35 Gruben frei. Eines der drei ausgegrabenen Haus- bzw. Hüttenfundamente ist wahrscheinlich skythenzeitlich, die anderen sind spätsarmatisch-hunnenzeitlich. Der Grundriß ist quadratisch, in den Boden vertieft. Wir fanden ein skythisches und ein spätsarmatisch-hunnenzeitliches Grab. Nur das erste hatte Beigaben, doch gab es keine Spur eines Skelettes. Ein in den Boden vertiefter Backofen war – wie aus den als Bodenbelag dienenden Scherben hervorgeht – spätsarmatisch-hunnenzeitlich. An der Ausgrabung nahm Erzsébet Patek, ferner Frau V. Balás, Restauratorin, teil.

Mihály Párducz

12. *Kesztölc – Cseresznyésháti dűlő* (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (XLI). Bei der Erweiterung der zur Wohnsiedlung führenden Straße wurde ein bekanntes Gräberfeld der Vél-Kultur aufgestöbert. Bei der Rettungsgrabung im gefährdeten Gelände legten wir 13 Brandgräber mit dem üblichen Nachlaß der Kultur frei. Die Grabtypen: Steinverpackung (1), Steinkammer (1), mit Balkengerüst (2), symbolische Bestattung (3), gewöhnliche Urnengräber (6). In zwei Gräbern kamen Bronzeschmuckstücke, in zwei anderen unterhalb der Gefäße Tierknochenbeigaben zutage.

Éva V. Vadász

Levél (Kom. Győr-Sopron, Kr. Magyaróvár). S. Nr. 94.

13. *Lovasberény – Mihályvár* (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár) (XXXVI). In der „kleinen Burg“ setzten wir die 1966 begonnene Ausgrabung fort (1967 wurde nicht gegraben). Wir verfolgten den NW–SO-Graben weiter. Auch in der neuen Freilegung wich er von seiner ursprünglichen Richtung nicht ab. An zwei Stellen schnitten wir ihn durch. Er ist durchschnittlich 6 m breit und umzäunte die S-Seite der Siedlung (frühe Vátya-Kultur) in 8–10 m Tiefe. Mitarbeiter waren Gábor Bándi und Tibor Kovács.

Éva F. Petres

14. *Ménfőcsanak* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Győr) (XI). Die in der LPG-Gärtnerei 1967 begonnene Ausgrabung des LT–B keltischen Gräberfeldes haben wir fortgesetzt und 550 m² freigelegt. 4 keltische Körpergräber

und eine früheisenzeitliche Wohngrube kamen zutage. Die längsrechteckigen keltischen Gräber sind nach NS orientiert (mit dem Schädel nach S). Zwei der Gräber waren im Viereck mit Gräben umgeben. Diese waren mit reichen Beigaben ausgestattete Gräber von Krieger (Eisenschwert, Lanze, Schneidmesser, verschiedene Keramik und Tierskelett-Teile). Das eine Skelett war mit dem Schild bedeckt; die Eisenreste lassen die Rekonstruktion zu. Der ovale Schild war aus Holz, mit Eisenrand umgeben, außen mit kreuzförmig angebrachten vier Eisenrosetten verziert. Die anderen zwei waren Frauengräber mit verhältnismäßig wenig Gefäßbeigaben, doch fanden wir in einem auch Bronzefibeln vom Duxer Typus, Korallen-, Bernstein- und blaue Glasperlen. Mit dem Ausgrabungen 1967 zusammen sind bisher 10 keltische Gräber freigelegt. Das Gräberfeld weist eine regelmäßige Konstruktion auf; dem Anschein nach wurden die Mitglieder der militärischen Führerschicht und ihre weiblichen Angehörigen hier bestattet.

András Uzsocki

14. *Ménfőcsanak. Konservenfabrik der LPG* (Kom. Győr–Sopron, Kr. Győr) (XL). Im Hof, der als ein La Tène C-Gräberfeld bekannt ist, wurden bei Erdarbeiten zwei keltische Gräber zerstört. Unter den geretteten Funden gibt es ein Eisenschwert, Reste eines Schildes und eine Eisenschere. In einem längsrechteckigen Grab lag das Skelett mit dem Schädel nach S, daneben waren eine Eisenfibel, Gefäße und Tierknochen. Somit beträgt die Zahl der Keltengräber 9.

András Uzsocki

15. *Mosonszentmiklós – Jánosházapuszta* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár) (XIX). Auf dem sog. Römerhügel haben wir, die 1957 begonnene Ausgrabung fortsetzend, dieses Jahr 3 bronzezeitliche Brandschüttungsgräber freigelegt. Die Gesamtzahl der freigelegten Gräber des Volkes der transdanubischen inkrustierten Keramik beträgt 109. Grab Nr. 108 enthielt verhältnismäßig viel Urnen und Schüsseln. Einige Gefäßtypen erinnern an die Keramik der Magyarád-Kultur.

Dénes Gabler

16. *Pákozd, M7-Straße, 20 km/600* (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár) (XXXVI). Beim Bau der zweiten Autobahn der M7-Straße kamen keltische Bronzegegenstände zutage. Die Rettungsgrabung bestätigte das Vorhandensein eines kleineren, bereits beschädigten Grubenhauses. Unmittelbar neben der Autobahn, in der Absträngung der zukünftigen Straße haben wir ein 42 × 12 m großes Objekt freigelegt. Mehrere Orte waren Pfostenlochreihen und die Reste von 3 Backöfen zu beobachten. Aufgrund der Keramik muß man die Siedlung auf LT C–D ansetzen.

An der Ausgrabung nahmen János Makkay und Éva Koczur teil.

Éva F. Petres

17. *Pári – Altacker* (Kom. Tolna, Kr. Tamási) (XXXIII). 500 m nördlich vom Dorf, auf dem terrassigen Hügel am Koppány-Fluß legten wir von einem 300 × 200 m großen Fundort 460 m² frei. Am Boden der neolithische Linearkeramik enthaltenden Grube fanden wir mehrere kg verkohltes Getreide. Eine andere Grube enthielt Keramik der Zseliz-Gruppe. 35 Gruben, ein teilweise freigelegtes Haus und 7 Hockergräber gehören zur Lengyel-Kultur. Die viele Keramik, die Steinwerkzeuge und Knochengeräte entsprechen dem Fundmaterial aus Zengővárkony. In 4 Gruben fanden wir Scherben der Boleraz-Gruppe der Badener Kultur und in zwei anderen zur nördlichen Gruppe der transdanubischen Linearkeramik gehörende. Mangels Beigaben konnte das Alter eines ausgestreckten Skelettgrabes nicht festgestellt werden.

An der Ausgrabung nahmen Csaba Csorba und Györgyi Csukás, Universitätshörer teil.

István Torma

18. *Pilisszentlélek – Legény-Höhle* (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (XLIX). Um die Ausgrabung von 1912 zu authentisieren, stellten wir bei der Forschung fest, daß die Höhle seit der Kupferzeit (Pécel-Kultur) bewohnt war. Die spätbronzezeitlichen, früheisenzeitlichen, keltischen, römischen und frühmittelalterlichen Scherben beweisen die ständige Bewohntheit. Im hinteren Saal authentisierten wir die früher gefundene Falschmünzerei, wo wir auch Abfälle, jedoch keine zur Datierung geeignete Gegenstände fanden.

István Horváth

Pókaszeptek – Avar utca (Kom. Zala, Kr. Zalaegerszeg). S. Nr. 63.

19. *Poroszló – Ráboly* (Kom. Heves, Kr. Füzesabony) (IV). Auf der Anhöhe im Knie des Eger-Baches, am Rand des Überschwemmungsgebietes, stellte die Authentisierungsgrabung das Vorhandensein einer kupferzeitlichen (Badener) Siedlung fest. Darunter fanden wir auch zur Alföld-Linienbandkeramik und zur Theiß-Kultur gehörende Funde.

An der Ausgrabung nahm József Korek teil.

Pál Patay

Pusztasomorja – Timárdomb (Kom. Győr – Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár). S. Nr. 102.

20. *Sajószentpéter* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Miskolc) (XVII). In der Sandgrube neben dem Wasserwerk am Boldva-Bach führten wir in der früheisenzeitlichen Siedlung eine Rettungsgrabung aus. Wir fanden auch die Reste einer Wohngrube mit Herd in der Ecke. Während der Hallstatt A-Periode war die Siedlung vom Volk der Kyjatice-Kultur bewohnt.

Tibor Kemenczei

21. *Sárospatak – Apróhomok* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Sátoraljaújhely) (XXVIII). In der neuen Sandgrube der Kossuth-LPG kamen in 2 m Tiefe 3 skythische Urnen, 3 Schüsseln und 2 einhenkelige Näpfe zutage. In den Urnen waren zwischen kalzinierten Knochen eine Spinnwirtel aus Ton, Bronzearmreifen, Bronzespiralenringe sowie grüne und blaue Perlen.

János Gömöri

Sárospatak, Röm. kath. Kirche (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Sátoraljaújhely). S. Nr. 124.

22. *Siófok – Széplak – Vadkacsás* (Kom. Somogy, Kr. Siófok) (L). Neben der Balatoner Autostraße erheben sich am Ufer des zu Széplak gehörenden Vadkacsás-Teiches Hügel. Hier kamen bei Erdarbeiten Brandgräber zutage. Bei der Rettungsgrabung konnten wir die Ausdehnung des ganzen Fundortes feststellen und – die identifizierten, aufgestöberten Gräber mit inbegriffen – 111 Gräber freilegen. Das Gräberfeld besteht aus 5 Grabgruppen. Drei Gruppen mit vermischten Urnen- und Brandschüttungsbestattungen sind mittelbronzezeitlich, sie stammen von der nordtransdanubischen Gruppe des Volkes der inkrustierten Keramik. In zwei Gruppen befanden sich neben mittelbronzezeitlichen auch spätbronzezeitliche Urnengrab-Komplexe. Diese kann man mit dem Volk der Hügelgräber in Beziehung stellen. Im Fundort legten wir auch einige keltischen Gruben frei.

Gábor Bándi

Somogyvámos, Kirchenruine (Kom. Somogy, Kr. Fonyód). S. Nr. 103.

23. *Sukoró – Tóradűlő* (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár) (XXXVI). In der großen Siedlung der Linearkeramik kamen aus der stark erodierten, dünnen Fundschicht viel Keramik, der mit Steinen umgebene Überrest eines

Backofens und ein Teil einer großen Wohngrube zum Vorschein.

János Makkay

Szanda – Péterhegy (Kom. Nógrád, Kr. Balassagyarmat). S. Nr. 126.

24. *Szentlőrinc – Ziegelfabrik* (Kom. Baranya, Kr. Pécs) (XXVI). An der linken Seite der nach Cserdi führenden Straße, westlich des 1963–66 neben der Ziegelei freigelegten eisenzeitlichen Gräberfeldes kamen neolithische Siedlungsspuren zutage. Bei der Rettungsgrabung, die infolge der Geländeregulierung notwendig wurde, legten wir 3 Wohngruben frei. Sie sind längsrechteckig mit abgerundeten Ecken. Zu zwei Gebäuden gehörten auch separat gebaute Backöfen. Neben den Häusern legten wir einige kleine Gruben frei. Aufgrund des Fundmaterials sind Häuser und Gruben neolithisch, sie gehörten dem Volk der transdanubischen Linearkeramik.

Gábor Bándi

25. *Szerecsény* (Kom. Veszprém, Kr. Pápa) (XLV). Im sog. Németség östlich vom Dorf legten wir mehrere Abfallgruben und ein keltisches Wohnhaus mit Lehmfußboden, Holzkonstruktion und Lehmewurfwänden (2,8 × 3,2 m) frei. Im Haus fanden wir mehrere Gefäßscherben, einen Knochenstichel, drei Tonpyramiden und Eisenschlacke. Die Gruben enthielten außer keltischer Keramik und Tierknochen auch völkerwanderungszeitliche Scherben.

Margit Dax

Székesfehérvár – Bischöflicher Dom (Kom. Fejér). S. Nr. 106.

26. *Szolnok – Tűzköves* (Kom. Szolnok, Kr. Szolnok) (XXXVIII). In 8 km Entfernung von Szolnok, beim Zusammenfluß der Zagyva und des bereits ausgetrockneten Tűzköves-Baches kam eine große neolithische Siedlung zutage, aus der wir die Hälfte eines großen Wohnhauses mit Lehmfußboden freilegten. Im Haus fanden wir einen stark aufgestöberten Feuerherd und zwei Gruben. In der NO-Ecke des Hauses stießen wir auf zwei, zur Siedlung gehörende Gräber; es waren ein ausgestrecktes männliches Skelett und ein z. T. darüber bestattetes, auf der linken Seite liegendes Frauenskelett in Hockerstellung. Die WO-orientierten Gräber hatten keine Beigaben. Das zur späten Theiß-Kultur gehörende Fundmaterial kam in Begleitung von Funden von Szakálhát – Lebő-Typus zutage.

An der Ausgrabung nahm Universitätshörerin Márta Máthé teil.

Ilona Stanczik

27. *Tiszafüred – Majoros* (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred) (IV), (XXXVIII). In den übereinandergelegenen Gräberfeldern der bronzezeitlichen Füzesabony-Kultur und der spätbronzezeitlichen Hügelgräberkultur wurde die 1965 begonnene Freilegung fortgesetzt. 1968 kamen 135 Gräber zutage. Somit beträgt die Zahl der Gräber 491, von denen 245 mittelbronzezeitliche und 246 spätbronzezeitliche Bestattungen sind. Es ist ein wichtiges Ergebnis der 1968 ausgeführten Arbeit, daß es gelang, die Freilegung einiger Familien-Grabgruppen der zwei, zeitlich nacheinander folgenden Völker zu beenden.

Auf der bisher freigelegten Fläche von mehreren Tausend Quadratmetern kamen stellenweise Spuren einer neolithischen, einer keltischen und einer sarmatischen Siedlung sowie mehrere Hausgrundrisse und Feuerherde einer großen frühmittelalterlichen Siedlung zum Vorschein.

Tibor Kovács

Tiszasüly – Éhhalom (Kom. Szolnok, Kr. Szolnok). S. Nr. 80.

28. *Tiszavalk-Négyesi-Anger* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezökövesd) (IV). In der westlichen, in Richtung von Négyes gelegenen Gemarkung des Dorfes legten wir in der neolithischen Siedlung eine Grube frei. Das Fundmaterial stammt aus der Frühphase der Alföld-Linienbandkeramik mit viel, für die Körös-Kultur kennzeichnenden Elementen. Besonders wertvoll ist auch das Fragment eines Idols mit dreieckigem Gesicht.

An der Ausgrabung nahm József Korek teil.

Pál Patay

28. *Tiszavalk-Tetes* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezökövesd) (IV). Am Nordrand des Dorfes, am Westufer des Tetes-Baches führten wir zwecks Authentisierung der vorjährigen Rettungsgrabung eine einige Tage währende Ausgrabung durch. Unter den Funden waren der jüngere Abschnitt der Alföld-Linienbandkeramik, die Bükk-Kultur (mit einigen Scherben) sowie die frühkupperzeitliche Tiszapolgár-Kultur vertreten. Aus einer seichten Grube kam Keramik zutage, die an die Funde aus dem Hunyadi-Hügel bei Hódmezővásárhely erinnern. Auch legten wir 2 Gräber der hochkupperzeitlichen Bodrogeresztúr-Kultur frei. Eines von diesen reichte in die vorhin genannte Grube hinein, war also jünger. Ferner fanden wir sarmatenzeitliche Gruben und den Grundriß einer frühmittelalterlichen Hütte mit Backofen. Das freigelegte übergreift in die Gemarkung des Dorfes *Szent-istván*.

Pál Patay

29. *Törtel-Körösi út* (Kom. Pest, Kr. Cegléd) (LXI). In der SO-Gemarkung des Dorfes, westlich der nach Nagyköros führenden Straße wurde beim Tiefpflügen ein großes Urnengräberfeld aufgestöbert. Aus einem der zur mittelbronzezeitlichen Vátya-Kultur gehörenden Gräber kam ein reich verziertes, vogelförmiges Gefäß zum Vorschein. Im Laufe der nachfolgenden Rettungsgrabung legten wir 11 Urnengräber der Vátya-Kultur frei.

Tibor Kovács

30. *Vaszar-Pörösrét* (Kom. Veszprém, Kr. Pápa) (XLV). Im Gelände, wo Gyula Rhé 1932 grub, legten wir 8 Hügel frei. Von den aus dem flachen Gelände hervorragenden Hügelgräbern durchquerten wir acht nebeneinandergelegene kleinere Hügel. Aus den HC-zeitlichen Hügelgräbern bargen wir größtenteils graphitüberzogene Gefäße, kleine, halbvermoderte Bronzebeschläge und einige Pferdegeschirteile, sowie angebrannte Menschenknochen. Das 7. Grab enthielt die meisten Gefäße, es gab auch eines mit Tierkopf. Nirgends war ein Grabschacht zu beobachten, in mehreren Hügeln lag das Grab in einer ca. 20 cm tiefen Mulde.

Sándor Mithay

Visznek-Kecske-domb (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös). S. Nr. 72.

RÖMERZEIT

(Auf der Karte: Nr. 31–47)

Ártánd-Lencsésdomb (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes). S. Nr. 54.

Balatonakali-Sággpuszta (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém). S. Nr. 83.

31. *Budapest III, Benedek Elek u. Pz. 18921–22* (V). Auf dem Grundstück wurde die dem Bau des Kraftwerkes vorangehende Forschung auch 1968 fortgesetzt. Wir fanden weitere 97 frühkaiserzeitliche Brandschüttungsgräber. Sie lieferten viel und vielerlei Keramik, Glas- und Bronzebeigaben. Wir fanden nur 5 spätere

Körperbestattungen. Mit Hilfe der Sondierungsgräben stellten wir die Fortsetzung des Gräberfeldes nach N und O fest.

Melinda Kaba

32. *Budapest III. Aquincum-Zivildstadt* (V). Im SW-Teil der Stadt erforschten wir die Bauperioden der die Hauptstraße umgebenden Häuser und des Insula-Systems; gleichlaufend gingen wir die Freilegung der Stadtmauer auf der S- und W-Seite an. Wir identifizierten den runden, südwestlichen Eckturm, der im vorigen Jahrhundert ausgegraben, aber nicht genau fixiert wurde. Nach N und O von diesem legten wir je zwei Schutztürme mit quadratischem Grundriß frei. Die Fundamente dieser letzteren sind intakt geblieben, die Steine der die Türme verbindenden Mauern wurden jedoch – fast überall im untersuchten Gelände – bis zu den Fundamenten abgetragen. Wir beobachteten und fixierten das ganze System der Stadtmauer, die Abmessungen von Mauer und Türmen, ihre Bautechnik, die Straße entlang der Mauer, die auf der Innenseite der Mauer verlaufende Wallkonstruktion sowie die Baulinie der Häuserreihe, die parallel zur Stadtmauer verlief.

Klára Sz. Póczy – Gyula Hajnóczy

33. *Budapest III, Bécsi út 128* (V). Die Freilegung der Töpfersiedlung auf dem Grundstück wurde fortgesetzt. Wir fanden die dazugehörigen Lagerräume sowie den mit Steinen gepflasterten Hof, der die südlichen und nördlichen Räume miteinander verband. Nach W war die Siedlung mit einer Mauer abgeschlossen. Nach Durchbrechung der Straße kam ein früherer, zerstörter Brennofen zutage. Außerhalb der Mauer waren 2 Kindersärge bestattet mit Beigaben aus dem 2. Jh.

Györgyi Parragi

34. *Budapest III, Kerék, Kórház, Raktár, László und Szentendrei u.* (V) umgeben den Häuserblock, der eingerissen wurde. Anschließend gruben wir im Gelände. Wir fanden – größtenteils ausgehobene – Wände und Wandstummel, sowie Grabenspuren, die die westliche und nördliche Abwehrmauer und die Gräben des Westtores des Legionslagers andeuten. Der Nachlaß ist romanisiert-keltisch und stammt aus dem 2. Jh. Oberhalb der erscheinenden römerzeitlichen Straße beobachteten wir auch eine mittelalterliche Straße (O–W).

Mitarbeiter waren Melinda Kaba und Herta Bertalan.

János Szilágyi

35. *Budapest III, Zápor u. 60–70* (V). Im Gelände, das für das Wärmekraftwerk von Óbuda bestimmt ist, führten wir im Herbst in den Gärten und Höfen der eingerissenen Häuser Rettungsgrabungen aus. In den Profilen beobachteten wir die Reste von 4 römerzeitlichen Bauperioden. Bis Ende des 1. Jhs. n. u. Z. war das Gelände unbewohnt. Die ersten Gebäude mit Streichziegelwänden (I. Periode) sind im großen und ganzen mit dem Ausbau des Legionslagers gleichaltrig, das in nordöstlicher Richtung vom Forschungsgelände in den 90er Jahren des 1. Jhs. entstand. Die Verwüstungsschicht der Marcus-Kriege war nicht vorhanden. Die letzte große Bauperiode (III. Periode) ist aufgrund der Keramik- und Münzfunde auf etwa 200 u. Z. anzusetzen. Reste späterer Bauten (IV. Periode) fanden wir nur mehr in den peripherischen Teilen. Während des Mittelalters und in der Neuzeit wurde das Gelände nicht bebaut. Das Fundmaterial aus der Zápor-Straße ist besonders an lokaler Keramik reich, auch gibt es viele aus dem Westen importierte Sigillaten, Pacatus-Waren sind jedoch nicht vorhanden. Während der Bergung kamen 7 Brennöfen zutage, die die topographische Verbindung zwischen der Industrieanlage und dem Wohn-

viertel klärten. Die Stempelziegel der LEG X GEM und der LEG II AD lieferten Beiträge zur Militärgeschichte. An der Ausgrabung nahm Krisztina Szirmai teil.

Tibor Nagy

36. *Győr, Széchenyi tér* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Die Freilegung erfolgte in der canabae von Arrabona. Wir legten einen größeren römertimeiligen Gebäudekomplex frei, unter dem von der Mitte des 1. Jhs. bis Anfang des 2. Jhs. 4 Schichten festzustellen waren. Fast alle Niveaus waren von einem Überschwemmungsniveau abgeschlossen. Wir fanden padanische Sigillaten, eine Barbotinschale und frühe Fibeln. Ein aus Streichziegeln gebautes Gebäude war oberhalb der markomannischen Verwüstungsschicht errichtet. Südlich vom Hausteil, der aus der ersten Hälfte des 2. Jhs. stammt und ein Holzgerüst hat (Orientierung O–W) fanden wir eine mehrfach renovierte, mit Schotter gegründete Straßenstrecke. Nach der markomannischen Verwüstung wurde auch hierher ein Haus erbaut, und über dieses im 4. Jh. ein Haus mit Lehmfußboden und Lehmwurfänden. Die römertimeiligen Schichten sind insgesamt 3 m dick.

An der Ausgrabung nahmen András Uzsoki, Rezső Pusztai, Péter Tomka und Judit Topál teil.

Dénes Gabler

37. *Hatvan – Gombospuszta* (Kom. Heves) (IV). Während der kompletten Freilegung des 1967 gefundenen römischen Wachturmes stellten wir fest, daß der bis zu den Fundamenten zugrundegegangene Wachturm mit viereckigem, ca. 9,5 × 10 m Grundriß mit einer Mauer umgeben war. In etwa 25 m Entfernung von dieser fanden wir die Reste des die Festung umgebenden Grabens, und in 58 m Entfernung nach NNW vom Wachturm die Mauern eines anderen römischen Gebäudes. Es bestand annehmbarerweise aus zwei Räumlichkeiten und hatte eine Fläche von 22 × 9 m. Aus beiden Fundorten kamen Valentinianus-zeitliche Stempelziegel zum Vorschein.

An der Ausgrabung nahmen Éva Garam und Pál Patay teil.

Sándor Soproni

38. *Keszthely – Gátidomb* (Kom. Veszprém) (XV). Nördlich der kleinen römischen Siedlung, die an der S-Seite des Hügels, in der Nähe des Meßpunkts 110 beobachtet wurde (Archäologische Topographie Ungarns, Fundort Nr. 1/1, 21/23) retteten wir 1967 zwölf von Erdarbeiten gefährdete spätrömische Gräber. Im Mai 1968 gefährdeten die Erdarbeiten weitere Gräber Nr. 13–19 haben ärmliche Beigaben, sie stammen aus dem letzten Abschnitt der Römerherrschaft in Pannonien. In den einfachen Erdschächten beobachteten wir in zwei Fällen um die Vasen in Reihen gelegte Steine. Dieser Ritus erscheint in Fenékpuszta in den Bestattungen aus dem 6. Jh. sehr häufig. An der Rettungsgrabung beteiligten sich Archäobotaniker Miklós F. Füzes und Restaurator László Horváth.

Károly Sági

Madaras – Halmok (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Baja). S. Nr. 61.

39. *Mosonszentmiklós – Jánosházapuszta* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár) (XIX). Auf dem sog. Römerhügel setzten wir die seit 1957 laufenden Freilegungen fort. Dieses Jahr fanden wir 5 spätrömische Körpergräber, somit beträgt die Zahl der freigelegten römischen Gräber 85. Sie waren nach NW–SO oder W–O orientiert, Nr. 85 jedoch nach S–N. In diesem war ein Mann mit breitem Gürtel mit Blechbeschlag bestattet. Die

übrigen waren Frauen- bzw. Kindergräber mit Perlen, Münzen, Ringen, Armreifen, Näpfen als Beigaben, die auf das 4. Jh. anzusetzen sind.

Dénes Gabler

40. *Nagyvenyim* (Kom. Fejér. Kr. Adony) (XL). In der Sandgrube an der W-Seite der nach Mezőfalva führenden Straße, wo wir die Freilegungen 1966 begonnen haben, fanden wir weitere ur- und römertimeilige Siedlungsspuren. Wir legten ein Haus der frühromerteiligen Eraviskersiedlung auf dem Hügelnücken frei und fanden große Speichergefäße, Amphoren, Gefäße mit Stempelmuster und einige Sigillaten.

Eszter B. Vágó – Zsolt Visy

41. *Pécs, Geisler Eta u. 14* (XXVI). Beim Legen von Wasserleitungsröhren kamen Ziegelgräber zum Vorschein. Die kurze Rettungsgrabung zeitigte 8 spätrömische Ziegelgräber größtenteils mit Kinderskeletten, reichen Glasbeigaben und einigen Schmuckstücken.

Valéria Kovács

41. *Pécs, István tér 12* (XXVI). Im Hof der Staatlichen Kelterei führten wir, dem Bau des Faßlagers vorangehend, eine Rettungsgrabung aus. In der O-Ecke des Hofes fanden wir ein Gebäude mit NS-orientierter Apsis, das das Zentrum des spätrömischen Gräberfeldes sein dürfte. 30 cm unterhalb des Fußbodenniveaus dieser Kapelle identifizierten wir in einem großen, massiv gebauten, OW-orientierten Grab 3 Skelette. Um das Gebäude herum legten wir insgesamt 18 spätrömische Ziegelgräber frei, die verschiedene Formen hatten. Die meisten waren Kindergräber mit reichen und mannigfachen Glas- und Schmuckbeigaben.

Dieser altchristliche Gräberfeldteil steht in enger Verbindung mit dem christlichen Gräberfeld, das wir aus der Geisler Eta u. 8 kennen, sowie mit den spätrömischen Gräbern, die in der Geisler Eta u. 14 zutage kamen.

Im Gelände legten wir auch einem gotischen Kapellenteil frei. Ferner kam auch ein türkenzeitliches Detail von Pécs zutage, mit einer ungarischen Silbermünze aus dem Jahr 1685 und einer gleichaltrigen türkischen Münze datiert.

An der Freilegung nahm Endre Tóth teil. Die Vermessungen verrichtete Pál Farkas. Mitarbeiterin war Alice Sz. Burger.

Ferenc Fülepi

Piliszentlélek – Legény-Höhle (Kom. Komárom, Kr. Dorog). S. Nr. 18.

42. *Somogyiszil – Dögkúti dűlő* (Kom. Somogy, Kr. Kaposvár) (L). 1968 beendeten wir die Freilegung des römischen Gräberfeldes aus dem 4. Jh. Zahl der Gräber: 149. Das Gräberfeld war auch auf der N-Seite von zwei kleinen Öfen mit rundem Grundriß abgeschlossen. Durch Tiefpflügen und Erosion dürften außerdem 25–30 Gräber vernichtet worden sein.

Balázs Draveczky

Sopron – Előkapu (Kom. Győr – Sopron). S. Nr. 104.

Sopron – Városház u. (Kino) (Kom. Győr – Sopron). S. Nr. 65.

43. *Szentendre – Paprikabíró u. Pz. 1459/2 – 3* (Kom. Pest) (XXXIV.). Im römischen Lager klärten wir die genaue Lage der Mauer, die die porta decumana mit dem NW-Eckturm verbindet, auf. Die Lagermauer war 125 cm stark. Der Mauerstumpf des Turmes ist 135 cm breit.

Márta H. Kelemen

44. Szombathely, Ecke Bajcsy-Zsilinszky u. und Kisfaludy S. u. (Kom. Vas) (XXXIX). Bei der Vergrößerung des Gebäudes der örtlichen Staatsbahndirektion kam ein 6 m breiter römischer Straßenabschnitt ans Tageslicht. Neben ihm lagen die Grundmauern eines mehrschiffigen Monumentalgebäudes mit Kreuzgewölbe. Die Straße war mit Basalt gepflastert, das Gebäude aus Stein und Ziegeln gebaut.

Terézia P. Buocz

44. Szombathely, Ecke Bolyai u. und Engels u. (Kom. Vas) (XXXIX). Beim Umgraben des Gemüsegartens kam ein römischer Brennofen zutage. Er war vom löchrigen Rost an intakt; wir fanden auch den Heizraum. In der Nähe liegen weitere Öfen.

Mitarbeiterin war Erzsébet Smidt.

Tihámér Szentlélek

44. Szombathely, Rákóczi Ferenc u. 8–19 (Kom. Vas) (XXXIX). Wir durchforschten das Gelände bis zum Ausgrabungsgebiet des Iseums. Dieses Jahr wurden die römische Straße vor der O-Front des Tempels und die Grundmauern des Gebäude an seinen beiden Seiten freigelegt. Auf beiden Seiten kamen kurze Strecken der OW-Straße zum Vorschein, die außerhalb der Abschlußmauer des Temenos verlief. Südlich davon erschienen die Grundmauern von zwei früheren Gebäuden, auf die, nach Planierung, Hütten mit Lehmewurfänden und im 4.–5. Jh. auf die früheren Fundamente wieder Steingebäude errichtet wurden. Ein 8 m breiter Abschnitt der SN-Straße kam über 25 m ans Tageslicht. An der O-Seite dieser Straße sieht man die Reste einer größeren Bautengruppe. Die zum Vorschein gekommenen Altarfragmente und die Bruchstücke von Opferschüsseln aus weißem Marmor bzw. Kalkstein weisen darauf hin, daß hier der Jupiter-Dolichenus-Tempel und sein Temenos standen. Wie aus den Altarinschriften hervorgeht, stand der Heiligenbezirk im 3. Jh. u. Z. in Gebrauch.

Mitarbeiter war Endre Tóth. An der Ausgrabung nahmen Mária Károlyi und Erzsébet Smidt, ferner die Universitätshörerinnen Zsuzsa Sinka und Ágnes Pintér teil.

Tihámér Szentlélek

45. Tác (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár) (XXXVI). Die seit 1958 laufenden Bergungen wurden im Zentrum der Siedlung fortgesetzt. Wir konnten die Bauperioden des Platzes oberhalb der mit Nymphaen verzierten und an drei Stellen mit Treppen durchbrochenen großen Stützmauer bzw. der Gasse, die später oberhalb des Platzes entstand, vom Anfang des 2. bis Ende des 4. Jhs. feststellen. Die übereinander liegenden Straßenniveaus waren dick mit Steinen fundiert und mit Schotter gepflastert; große Flächen sind sehr gut erhalten. Wir konnten 6 Niveaus unterscheiden, von denen die drei oberen auf das 4. Jh. anzusetzen sind. Die Ausgrabung schritt im W- und im Mittelteil des dreiteiligen Prunkgebäudes hinter der Stützmauer voran.

Der Freilegung des N-Teiles der westlichen, 60 m langen, mit Apsis abgeschlossenen großen Halle ging die Ausgrabung einer Häusergruppe aus dem 4. Jh. voran. Die aus 2–3 Räumen bestehenden kleinen, längsviereckigen Gebäude mit dicken, schotterbedeckten Gehsteigniveaus zwischen ihnen dienten vornehmlich wirtschaftlichen Zwecken. In der nördlichen, kleinen Räumlichkeit des Gebäudes Nr. XIII fanden wir einen wohl erhaltenen Brennofen mit zwei Perioden, der Boden des anderen Raumes war dick mit Schlacke bedeckt. Ebenda fanden wir auch viele, beim Ausbrennen verdorbene Scherben. Im Niveau des 2. Jhs. fanden wir die O-Wand der großen Halle nicht. Hier war eine unmittelbare Verbindung zu den Gebäudeteilen östlich der Halle, die Dachkonstruktion war mit großen Säulen unterstützt. Im Mittelteil des Prunkgebäudes verlaufen 6 sehr dicke NS-Wände, wo stellenweise der Platz großer Säulen festzustellen ist. Diese

vermutete Säulenhalle war in N von einem WO-Raum mit Ziegelfußboden abgeschlossen. Aus diesem kamen zahlreiche Stempelziegel aus der örtlichen Werkstatt zum Vorschein.

In der O-Hälfte des Prunkgebäudes schritt die Arbeit nur gering fort. Hier kam in der Ecke eines korridorartig schmalen Raumes ein unter dem Fußbodenniveau gehorteter Münzfund zutage, der 258 vergraben wurde. Er besteht aus 300 Denaren und 2800 Antoninianern. Ein anderer Hortfund kam westlich des Zentralgebäudes, im unter dem Gebäude Nr. V freigelegten Gebäude Nr. XIV zum Vorschein. Die zerbrochenen Bronzegefäße und verschiedenen Bronzezierate wurden während der Markomannenkriege gehortet.

Die Freilegung des IV. Gebäudes wurde ebenfalls fortgesetzt, auf der S-Seite der aus dem Zentrum nach W auslaufenden Straße. Aus den Mauern kam ein weiteres Steindenkmal zum Vorschein, der Grabstein der Libertinerin Aurelia Sura und ihrer Familie.

An der Ausgrabung nahmen Zsuzsanna Bánki, János Makkay, Zsolt Visy, Margit Kanozsay, Éva Koczur, Mária Albeker, Boris Ilakovac (Zadar), ferner die Universitätshörer Katalin Czeller, Györgyi Csukás, Katalin Debiczky, Dorottya Gáspár, Péter Koren, Magda Medgyes, Ferenc Sebő, Katalin Sipos, Emőke Szalay, Eszter Szőnyi, und die Restauratoren István Arany und Zsolt Koppány teil.

Jenő Fitz

46. Tengelic–Felsőtengelic (Kom. Tolna, Kr. Szekszárd) (XXXIII). Im Dorf wurden 304 römische Münzen, größtenteils Silberdenare und Antoninianer aus dem 3. Jh. gefunden. Da es in der Nähe des Fundortes römische Baureste gibt, wurde eine Rettungsgrabung vorgenommen, wobei weitere 782 Münzen zutage kamen. Die insgesamt 1086 Münzen schließen mit der Regierungszeit des Gallienus.

Katalin Biró–Sey

47. Tokod–Erzsébetzeche (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (XLIX). Gegenüber der Bürogebäude, an der anderen Seite der Dorog–Tokod-Straße legten wir 103 Gräber des römischen Gräberfeldes aus dem 4. Jh. frei, die von Ziegelstempeln und einigen Valentinianus I.-Münzen auf das Ende des Jahrhunderts angesetzt werden. Unter den Beigaben fanden wir neben den für die Zeit geläufigen Formen einige ans Fortleben gemahnende Stücke (Keramik und Schmuck). Die Gräber sind SW–NO-orientiert.

An der Ausgrabung nahm Frau I. Kottász, Restaurator, teil.

Vera Lányi

RÖMERZEITLICHES BARBARICUM

(Auf der Karte: Nr. 48–53)

48. Alsógöd (Kom. Pest, Kr. Vác) (IV). Unter einem Stein am Donauufer fand man einen Solidus des Theodosius II (Tolstoi 4).

Katalin Biró–Sey

49. Beregsurány (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Vásárosnamény) (XXIV). Im Kertalja-dűlő eröffneten wir mehrere Flächen. Ein weiterer Töpferofen und reicher germanischer Nachlaß (vandalisch, gepidisch, gothisch) sowie frühmittelalterliche Herde und Scherben kamen zum Vorschein.

Im Knie des Mic-Baches, im Vásarostóhát genannten Fundort legten wir ein bescheidenes germanisches Fundmaterial aus dem 3.–4. Jh. und frühmittelalterliche Feuerherde frei.

Insgesamt beträgt die Zahl der Töpferöfen (aus Beregsurány–Barátságkert, N-Seite des Mic-Baches, S-Seite von Tótesgazda, Kertalja-dűlő und den westlichen Gebie-

ten) 50. Wir kennen insgesamt 53 Stempel mit etwa 80 Mustern. Die weiteren Funde sind Mahlsteine, Wetzsteine, Eisenäxte, Spinnwirteln, Bernsteinperlen, kleine Bronze-fibeln, ein Bronzearmreifen mit Schlangenkopf, eine Gürtelschnalle aus Bronze und etwa 20 000 (zu etwa einem Drittel bestempelte) Keramikscherben.

An der Ausgrabung nahm Péter Németh teil.

Dezso Csallány

Beszterec (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Nyíregyháza). S. Nr. 84.

50. *Hajdúhadház* (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Debrecen) (IV). Im Nagyerdő durchquerten wir den einstigen „Teufelsgraben“. Die Freilegung bestätigte die während der Geländeinspektion gemachte Beobachtung: die einstige Abwehreinrichtung bestand an dieser Strecke aus drei, eng nebeneinander verlaufenden Wällen (die einstigen Gräben waren ca. 2 m tief und ca. 7 m breit).

Pál Patay

Kardoskút (Kom. Békés, Kr. Orosháza). S. Nr. 11.

51. *Mélykút-Sáncdűlő* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Baja) (I). Die 1959 ausgeführte Rettungsgrabung brachte 7 Gräber aus der Spätsarmaten- bzw. Hunnenzeit ans Tageslicht. Im von Erdarbeiten gefährdeten Gebiet wurden nun die Gräber Nr 8–54 freigelegt. Aufgrund der Gräberfeldkarte lassen sich 3 oder 4 Familien absondern. In den Gräbern der einen Großfamilie fanden wir hunnenzeitliche sarmatische, aus dem 5. Jh. stammende Funde, die übrigen lieferten frühawarisches Fundmaterial. Zwischen Donau und Theiß muß man mit einer sarmatischen Bevölkerung rechnen, die bis ins 6. Jh. hier lebte.

Mihály Kőhegyi

52. *Oszlár* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezőcsát) (IV). An der O-Seite der LPG-Meierei durchquerten wir den bereits vollständig aufgefüllten Csörsz-Graben, der hier seinerzeit 3 m tief und 7 m breit war. In der Nähe des einstigen Walles, an beiden Seiten fanden wir sarmatenzeitliche Gruben. Solche gab es auch am Platz des einstigen Walles, sie müssen also älter sein als dieser. Nördlich des Grabens fanden wir 2 WO-orientierte Körpergräber unbestimmten Alters (vielleicht frühmittelalterlich).

Pál Patay

53. *Szalkszentmárton-Dőghalom* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Dunavecse) (XIV). An der O-Seite des Donaudammes kamen beim Planieren awarische Gräber zum Vorschein. Bei der Rettungsgrabung des aus 18 Gräbern bestehenden awarischen Gräberfeldes legten wir 6 sarmatenzeitliche Abfallgruben frei. Die Gräber waren ärmlich, neben einigen Gefäßen und Tierknochen kam eine gegossene Bronzegarnitur zutage.

An der Ausgrabung nahmen Sándor Bökönyi und Árpád Patay teil.

Elvira H. Tóth

Tiszafüred-Majoros (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred). S. Nr. 27.

Tiszasüly-Éhhalom (Kom. Szolnok, Kr. Szolnok). S. Nr. 80.

Tiszavalk-Tetes (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezőkövesd). S. Nr. 28.

Visznek-Kecske-domb (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös). S. Nr. 72.

VÖLKERWANDERUNGSZEIT

(Auf der Karte: Nr. 54–72)

54. *Ártánd-Lencsésdomb* (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes). (XXIV). Während des Sandgewinnens konnten insgesamt 10 gepidische Gräber gerettet werden. Der Fundort liegt an der Landstraße, etwa 1500 m von

der Grenze. Die Funde sind eine vergoldete Silberfibel, Silberarmreifen, römische Münzen, eingeglättete Keramik, ein Kamm, Schnallen. Die Gräber waren größtenteils ausgeraubt.

Károly Mesterházy

55. *Budapest XI, Petzvál J. u. 110* (V). Beim Bau der Facharbeiterschule auf dem Grundstück Fehérvári út 149–155 kamen 1960 elf Gräber eines größeren awarischen Gräberfeldes zutage. 1968 führten wir auf dem Grundstück, das in NW an die Schule angrenzt, eine Rettungsgrabung aus. Sie zeitigte weitere 16 spätawarische Gräber; im N erreichten wir die letzten Gräber des Gräberfeldes. Sie sind WO-orientiert und fast ausnahmslos ausgeraubt. Die Toten wurden in längsrechteckigen, 180–200 cm tiefen Schächten bestattet. Aus den Männergräbern sammelten wir Blei- und Bronzebeschläge, aus den Frauengräbern Perlen, eine Bronzeglocke, Eierschalen und Eisenwerkzeuge.

Margit Nagy

56. *Gyöngyöspata-Előmály* (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös) (X). Die Ausgrabung war infolge der Vergrößerung der Champignonzucht und des Ausrottens der alten Weinstöcke notwendig. Anschließend an die Grabungsflächen der Rettungsgrabung 1965 legten wir weitere 30 awarenzeitliche Gräber frei. Sie sind WO-orientiert, die der Erwachsenen zur Hälfte Sarggräber. Tongefäße befanden sich in 80% der Gräber. Holzleimer mit Eisenreifen fanden wir in einer Gruppe der Gräber (4). Die chronologisch auswertbaren Fundkomplexe sagen für 670–750 aus. In O erreichten wir auf kurzer Strecke den Gräberfeldrand. Ein awarenzeitliches Grab war durch eine spätmittelalterliche Eingrabung aufgewühlt; in der Grube fanden wir die Eisenwerkzeuge eines Vinzers.

János Szabó

57. *Gyöng, Vásártér u. 3* (Kom. Tolna, Kr. Tamási) (XXXIII). Auf dem Wilhelmschen Grundstück kam beim Legen der Wasserleitungsröhre ein NO-SW-orientiertes Männergrab zutage. Aufgrund der Beigaben (graue Keramik mit Stempelmuster, Eisenlanze) dürfte es zum langobardischen Ethnikum gehören. Bei der Authentisierungsgabung fanden wir keine weiteren Gräber.

An der Ausgrabung nahmen István Bóna, István Kiszely und András Tóth teil.

Gyula Rosner

57. *Gyöng, Vásártér u., LPG-Obstgarten* (Kom. Tolna, Kr. Tamási) (XXXIII). Nördlich vom langobardischen Grab in etwa 50 m Entfernung fanden wir auf der Suche nach der Fortsetzung des Gräberfeldes 46 awarische Gräber. Sie liegen stellenweise untereinander, liefern daher auch stratigraphische Angaben. In Grab Nr. 20 fanden wir eingeglättete graue langobardische Keramik, in Nr. 38 graue, gut geschlammte Keramik mit Wellenlinienbündeln und ein frühes Steigbügelpaar, die das Alter der Bestattung ziemlich genau auf die Mitte des 6. Jhs. ansetzen. Aufgrund der Melonenkernperlen und der gegossenen Bronzeschnalle in Grab Nr. 3 erfolgte die Bestattung Ende der 8.-Mitte des 9. Jhs.

An der Ausgrabung nahmen István Bóna, István Kiszely, András Tóth sowie Universitätshörer Csaba Csorba teil.

Gyula Rosner

58. *Hódmezővásárhely-Kishomok* (Kom. Csongrád) (LVI). Wegen der Vergrößerung der im Gorzsa-Anger gelegenen Sandgrube kam es zu einer weiteren Rettungsgrabung im gepidischen Gräberfeld. Mit den auf der S-Seite freigelegten 9 Gräbern erreichte ihre Gesamtzahl

die 101, den Rand haben wir jedoch noch nicht erreicht. Die Gräber waren, zweie ausgenommen, ausgeraubt.

Mitarbeiterin war Margit Nagy.

István Bóna

59. *Kajdacs, Sandgrube der LPG „Aranykalász“* (Kom. Tolna, Kr. Paks) (XXXIII). Die Freilegung des langobardischen Gräberfeldes wurde fortgesetzt und beendet. Nachdem auf der O-Seite das Doppelgrab 41a–b und das 42. Grab zutage kamen, erreichten wir auf der Hügellehne den Rand des Gräberfeldes. Auf einer früher unerforschten Stelle kam das Urnengrab Nr. 43 zutage.

Mitarbeiterin war Universitätshörerin Jolán Horváth.

István Bóna

60. *Karancseszi, Béke u. 7* (Kom. Nógrád, Kr. Salgótarján) (IV). Hinter der Zweigstelle der Spargenossenschaft kamen zwei Solidi des Kaisers Leo (Tolstoi 3, 11) zutage. Im mit dem Metallsuchgerät durchforschten Gelände fanden wir keine weiteren Münzen.

Katalin Biró–Sey

61. *Madaras–Halmok* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Baja) (I). Seit 1963 erforschen wir das südlich des Dorfes am Ufer des Kigyós-Baches liegende spätsarmatisch–hunnenzeitliche Hügelgräberfeld. Dieses Jahr legten wir die Gräber Nr. 194–243. frei. Wir hatten viele Funde (Keramik, Perlen, Fibeln, vogelförmige Lampe, Sarghaken mit S-Ende, römische Münzen, Spinnwirteln, Eisenmesser) und konnten die Sargformen gut beobachten. Auch fanden wir die längsviereckige, aus Balken zusammengestellte Konstruktion, mit der der Einbaum-Sarg ins Gräberfeld befördert wurde. Unterhalb eines Frauengrabes (deformierter Schädel) fanden wir das früher bestattete Kind, in einem anderen lag ein junges Mädchen zusammen mit einer Frau in den mittleren Jahren.

Auf etwa 90 m konnten wir den S-Teil des Gräberfeldes abschließen. Auf den dieses Jahr erforschten 8000 m² erreichten wir das W-Ende des Gräberfeldes noch nicht. Auch legten wir ein frühmittelalterliches Wohnhaus frei, das von besonderer Bedeutung ist, weil wir die Bestandteile des Bauernhofes, Backöfen, Brunnen mit Regenwasser, Abfallgrube, Kanäle, umgebender Graben usw. freilegen konnten.

Mihály Kőhegyi

Mélykút–Sáncdűlő (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Baja). S. Nr. 51.

62. *Oroszáza–LPG „Béke“* (Kom. Békés, Kr. Orosháza) (XXV). Im vorangehenden Jahr legten wir 44 Gräber frei, diesmal konnten wir weitere 70 retten. Nicht allein die Mannigfaltigkeit der Funde, sondern auch die Bestattungsriten sind in diesem Gräberfeld der Beachtung wert. Wir fanden in großer Zahl Baldachingraber, was bei den sehr späten Awaren eine Seltenheit ist. In einzelnen Gräbern erreichte die Positur des Bestatteten fast das Stehen, in einem anderen trafen wir die Sitzend-Bestattung an. Die Gräber Nr. 100 und 106 lieferten bemalte spätawarische Gefäße, auf einem konnten wir die Bemalung bewahren. In mehreren Gräbern sind nachträgliche Bestattungen zu beobachten, in jedem Fall wurden nachträglich Pferdeknöchel im Grab deponiert.

An der Ausgrabung nahmen Edit Lotterhof, Mitarbeiter des Anthropologischen Instituts, Szeged sowie Ernő Olasz jr. teil.

Irén Juhász

63. *Pókaszeptek–Avar utca* (Kom. Zala, Kr. Zalagerseg) (XLVII). Die Freilegung des Fundortes fortsetzend, konnten wir den NW-Rand des frühawarischen

und slawischen Brandgräberfeldes feststellen, ebenso auch die S-Grenze der Bestattungen. 14 frühawarische und 21 slawische Brandgräber kamen zutage. Somit sind bisher insgesamt 265 Gräber bekannt, von diesen entfallen 152 auf die Frühawarenzeit und 113 gehören zu jenem slawischen Brandgräberfeld, das im Gelände nach Auflassung des awarischen Gräberfeldes entstand. Bei der Arbeit stießen wir auch auf Siedlungsspuren mit wenig zur Lengyel-Kultur gehörenden Funden.

Mitarbeiter waren Kinga K. Éry und Universitätshörerin Ágnes Makai.

Ágnes Cs. Sós

Pusztasomorja–Timárdomb (Kom. Győr-Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár). S. Nr. 102.

64. *Sirok–Csörgő* (Kom. Heves, Kr. Pétervárad) (X). In der Schottergrube beim Eingang des Liskó-Tales legten wir 6 Gräber frei. Das Fundmaterial ist awarenzeitlich, auf das 8. Jh. ansetzbar und besteht aus Gefäßen mit z. T. Wellenlinienverzierung, Messern, Spinnwirteln, Ohrringen – in zwei Gräbern waren Tierknochenbeigaben; diese müssen infolge ihrer slowakischen Parallelen und vom awarischen Nachlaß abweichenden Zügen als slawische Bestattungen angesprochen werden.

Árpád Nagy

65. *Sopron, Városház u. (Kino)* (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Die 1967 begonnene Freilegung fortsetzend, stellten wir den Grundriß und die Profile der Überreste der „Roten Schanze“ auf einer größeren, zusammenhängenden Fläche fest. Daneben beschäftigten wir uns in erster Linie mit der Untersuchung der Schichten zwischen Römerzeit und der „Roten Schanze“ bzw. mit der Periodisierung der schwer wahrnehmbaren Schichtung; vorderhand widmeten wir der Freilegung der Objekte weniger Zeit. Die untersuchte Schichtenfolge ist fast ununterbrochen, doch wäre es vorderhand schwer festzustellen, wie lang die Periode der Unbewohntheit war. Soviel steht fest, daß das Gebiet der Stadt nach Aufgabe der römischen Provinz mindestens bis Ende des 6. – Anfang des 7. Jhs. bewohnt war. Das Fundmaterial läßt auf eine germanische Bevölkerung schließen. Sicher ist ferner, daß die „Wiederbevölkerung“ (?) der Stadt vor dem Bau der „Roten Schanze“ erfolgt war. Unter den Schanzenruinen verläuft überall eine einheitliche, 20–25 cm dicke, homogene Fundmaterial liefernde Schicht. Die Analogien der aus der Schicht stammenden Keramik setzen die Experten auf das 9.–12. Jh. an. Somit steht fest, daß die „Rote Schanze“ nicht älter als die Zeit der ungarischen Landnahme ist. Zwischen den spätrömischen und der dem Bau der Schanze vorangehenden erwähnten Schicht muß man mit mindestens noch einer bedeutenden Kulturperiode rechnen, deren Zeitbestimmung vorderhand ungewiß ist.

Gleichzeitig mit der Ausgrabung wurde auch die römerzeitliche Stadtmauer freigelegt, unter der Leitung von Klára Sz. Póczy.

Sándor Tóth

Szalkszentmárton–Dőghalom (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Dunavecse). S. Nr. 53.

Szerecseny (Kom. Veszprém, Kr. Pápa). S. Nr. 25.

66. *Székesfehérvár, Ikarus-Fabrik* (Kom. Fejér) (XXXVI). Bei Erdarbeiten im Zusammenhang mit dem Fabrikbau beobachteten wir bei der Rettungsgrabung vier, NW–SO-orientierte Körpergräber. Nr. 1.: Gefäß. Nr. 2.: Gefäß, Hühnerknochen Rindsbeinknochen, Eisenschnalle, Bronzeohrring mit Anhänger. Nr. 3.: Gefäß. Nr. 4.: Gefäß, 2 Bronzeohrringe mit unterem Anhänger, Schafskopf, 2 Schafsbeinknochen, Rindsbeinknochen.

Die historische Bedeutung der spätawarenzeitlichen Bestattungen ist, daß sie den vermuteten Platz des wichtigsten Knotenpunktes der unter Székesfehérvár

sich treffenden römischen und völkerwanderungszeitlichen Straße belegen.

Alán Kralovánszky

67. *Tamási – Szemcse-hegy* (Kom. Tolna, Kr. Tamási) (XXXIII). Im Fancsalischen Weingarten wurden beim Graben eines Kellers zwei Gräber aufgestöbert. Die Authentisierungsgrabung zeitigte 11 Gräber. Aufgrund der Funde hat man es mit der Endperiode eines awarischen Gräberfeldes (Ende des 8. – Anfang des 9. Jhs.) zu tun. Es gibt auffallend viel Keramikbeigaben, größtenteils zwei Stücke in jedem Grab. Wir fanden vier gegossene Gürtelgarnituren mit Greifen-Ranken-Motiv, eine weicht von der in Transdanubien üblichen Technik stark ab, weshalb – sowie aufgrund von Parallelen aus der Kleinen Tiefebene – wir einen Teil der Gräber auf den Anfang des 9. Jhs. ansetzen.

Gyula Rosner

68. *Táp – Borbapuszta* (Kom. Győr – Sopron, Kr. Győr) (XI). Aus dem durch Schottergewinnung gefährdeten Gräberfeld legten wir dieses Jahr die Gräber Nr. 43–67 frei. Die Beobachtungen und das Fundmaterial ergänzen die bisherigen Ergebnisse. Wir fanden in Särgen mit Eisenbändern ruhende Männer mit Waffenbeigaben, Gürtelgarnituren (Greifen- bzw. Rankenmuster), reich mit Speisebeigaben ausgerüstet, sowie mit Perlen und Reifen verzierte Frauen und Kinder in minder charakteristischer Tracht. Als Besonderheit gelten unsere Beobachtungen bezüglich verhältnismäßig vieler, aus verderblichem Material hergestellter Objekte (Holzgefäß, Tasche).

An der Rettungsgrabung nahmen die Universitäts-hörer Juan Cabello und Eszter Szónyi teil.

Péter Tomka

69. *Tényő, II. Bezirk Nr. 43.* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Győr) (XI). Im Pere genannten Teil des Dorfes, an der Stelle des unter dem Namen Rigács bereits bekannten Gräberfeldes, ruinierte man bei Erdarbeiten ein WO-orientiertes awarisches Grab. Neben dem Schädel fand man zwei Goldohrringe mit Kugelhänger, in der Halsgegend soll es Perlen gegeben haben.

András Uzsofi

70. *Tiszafüred – Majoroshalom* (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred) (XXXVIII). Die Freilegung des awarischen Gräberfeldes in der südlichen Gemarkung des Dorfes wurde fortgesetzt. Mit den neu erschlossenen 145 Gräbern beträgt ihre Gesamtzahl 554, von denen 35 selbständige Pferdegräber sind.

Die Ostgrenze des Gräberfeldes suchend, fanden wir den NO – SW verlaufenden, V-förmigen Gräberfeldgraben.

Von den hervorragenden Funden wollen wir eine große Riemenzunge mit Mensch-Tierkampf-Szene aus Bronze und Bronzescheiben (Taschenbeschläge) mit verschiedenen Ornamenten hervorheben.

An der Ausgrabung nahm Sándor Bökönyi, Zoologe teil.

Éva Garam

71. *Vértesacs – Pinceharaszt dűlő* (Kom. Fejér, Kr. Bicske) (XXXVI). Bei der nachträglichen Authentisierung eines beim Sandgewinnen zum Vorschein gekommenen Grabes wurde festgestellt, daß aus einem NW – SO-orientierten Körpergrab folgende Funde zutage kamen: 6 dreikantige Pfeilspitzen, 1 gerades, einschneidiges Eisenschwert, 2 P-förmige Silberhaken und Silberschnallen, 1 Scheidenblech aus Bronze, silberne Riemenzungen und Rosetten, 1 Eisenmesser, 1 Eisenschnalle, Bogenverstärker-Knochenplatten, Augenperlen aus Glaspaste, 1 Eisenhacke. Die Funde datieren das Grab auf das 7. Jh.

Nördlich von diesem Fundort in 1 km Entfernung, im *Gerebáni dűlő* ist ein ca. 4 m hoher, 10 × 10 m großer Tumulus zu beobachten, der in der Mitte eingesunken ist.

Alán Kralovánszky

72. *Visznek – Kecske-domb* (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös) (X). Als Ergebnis der Rettungsgrabung legten wir den W- und den SW-Rand des seit langem bekannten Gräberfeldes frei. Dabei gruben wir 27 awarenzeitliche bzw. frühungarische Gräber, eine urzeitliche Grube mit viel Keramik und einer Steinaxt sowie die Reste eines römerzeitlichen barbarischen Urnennestes aus. Die Arbeit lieferte befriedigende Beiträge zur Frage der awarisch – ungarischen Kontinuität.

An der Arbeit nahmen für kürzere Zeit János Szabó und Árpád Nagy teil.

Gyula Török

UNGARISCHE LANDNAHME (10. JH.)

(Auf der Karte: Nr. 73 – 81)

73. *Eger – Szépasszonyvölgy* (Kom. Heves) (X). In der Fortsetzung des 1898–99 freigelegten Gräberfeldes der landnehmenden Ungarn kamen weitere Menschenknochen zutage. Mit den aus etwa 8–10 Gräbern stammenden Gebeinen dürfte die Gesamtzahl der Gräber ca. 80 betragen.

Árpád Nagy

74. *Kiskunfélegyháza, Izsáki u., Schule* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kiskunfélegyháza) (XIV). Um den Schulhof aufzuschütten, brachte man aus dem nahen Hügel Sand, wobei ein landnahmezeitliches Reitergrab aufgewühlt wurde. Bei der Rettungsgrabung fanden wir neben dem recht mangelhaften Skelett Gürtel- und Pferdegeschirrbeschläge aus vergoldetem Silber mit Palmettenverzierung, zwei Steigbügel, eine Trense, Pfeilspitzen und die Fragmente des Sattelbrettes. Die Funde weisen auf ein Einzelgrab hin, die Fortsetzung der Rettungsgrabung war auch von den Terrainverhältnissen nicht begründet.

Elvira H. Tóth

75. *Öregcsertő – Csornapuszta* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kalocsa) (XIV). Im Dinnyehegy genannten Hügel durchschnitt man beim Sandgewinnen ein Reitergrab. Bei der Rettungsgrabung sammelten wir aus dem NW-orientierten Grab einen quadratischen landnahmezeitlichen Gürtelbeschlag, einen Eisensteigbügel, Teile der Trense und einige mit kleinen Nägeln befestigte, unförmige dünne Silberplattenfragmente.

Attila Horváth

76. *Pakod – Schottergrube* (Kom. Zala, Kr. Zalaegerszeg) (XLVII). In der Schottergrube neben den Stallungen der LPG hob man die Reste eines Hauses aus dem 9. Jh. aus. Wir konnten nur das eine Ende freilegen. Es war ein zweischichtiges, in die Erde gegrabenes Haus. Wir retteten einen Teil des Backofens aus dem jüngeren, oberen Bau. Außerdem legten wir drei ebenfalls aus dem 9. Jh. stammende Abfallgruben frei. Die Funde: Auf handgetriebener Drehscheibe hergestellte Grobkeramik mit rundherum verlaufenden Wellenlinien verziert.

Róbert Müller

77. *Sóshartyán – Hosszútető* (Kom. Nógrád, Kr. Salgótarján) (IV). Auf dem Berg in der Gemarkung des Dorfes warf der Pflug ein landnahmezeitliches Reitergrab auf. Bei der Rettungsgrabung legten wir weitere 45 Gräber aus dem 10. Jh. frei, die im großen und ganzen in drei Reihen angeordnet waren. In der Mitte der Reihen befanden sich Männergräber mit Pferdegeschirr-Beigaben. Ein Teil der Gräber ist aufgewühlt, die interessanteren Funde sind zwei plattierte Scheiben, Anhänger, eine Münze des Louis le Pieux (814–840), 4 Steigbügel, Trensen und Pfeilspitzen.

István Fodor

(Auf der Karte: Nr. 82 — 109)

77. *Sóshartyán—Zudótető* (Kom. Nógrád, Kr. Salgótarján) (II). Auf dem Bergrücken nordwestlich des Dorfes führten wir eine Rettungsgrabung im landnahmezeitlichen Gräberfeld aus. Die meisten Gräber waren ausgepflügt, auch die freigelegten 12 größtenteils aufgestöbert. Drei Gräber enthielten Beigaben (Pfeilspitze aus Eisen, Armreifen aus Bronzeblech, gewundener Armreifen, Gürtelschnalle aus Eisen, Pfeilspitze aus Eisen, Bronzering, offener Armreifen aus Bronze, Ösenknopf aus Bronze, Perlen). Aus dem Grab, daß infolge der Fundmeldung freigelegt wurde, kam eine milanesische Münze aus der ersten Regierungsperiode von Berengarius (888—915) zutage (CNI. V. II. 4).

Judit Gádor

78. *Szabadkőgyós—Pálligeti-Acker* (Kom. Békés, Kr. Gyula) (XII). 1967 wurden beim Sandgewinnen drei landnahmezeitliche Gräber aufgewühlt (eines mit Reiterbestattung, Säbel, Pfeilspitzen usw.). Bei der diesjährigen Rettungsgrabung legten wir weitere 12 frei, z. T. waren sie aufgewühlt. Im Fundmaterial erschienen verzierte Kleiderbeschläge aus Silber, eine Axt, Pfeilspitzen, Reste des Leichentuches usw. Bei einer Bestattung beobachteten wir Spuren von Pfeilschüssen ins Grab.

An der Ausgrabung nahm Kornél Bakay teil.

Iréen Juhász—Csanád Bálint

Székesfehérvár—Bischöflicher Dom (Kom. Fejér). S. Nr. 106.

79. *Tiszajenő—Kecskéspart* (Kom. Szolnok, Kr. Szolnok) (XXXVIII). Beim Erdausheben wurden etwa 20 Gräber eines Gräberfeldes aus dem 10. Jh. vernichtet. Bei der Rettungsgrabung kamen weitere 35 zutage. Sie sind OW-orientiert und im großen und ganzen in Reihen angeordnet. Wir konnten keine Grabenspuren beobachten. Eines war mit Steinverpackung, im Mund des Skeletts lag ein Denarius des Peter Orseolo. Fallweise kamen auch aus der Graberde Funde zutage (Lanzen- und Pfeilspitzen). Die anderen Funde: Bronze- und Silberreifen, Schläfenringe, Armreifen aus Bronze.

László Selmeczi

80. *Tiszasüly—Éhhalom* (Kom. Szolnok, Kr. Szolnok) (XXXVIII). In der Sandgrube der Rákóczi-LPG wurde ein landnahmezeitliches Grab aufgewühlt. Bei der Rettungsgrabung legten wir weitere 3 Gräber einer Großfamilienbestattung frei, eines war ein Reitergrab. Die Funde sind zwei birnenförmige Steigbügel, Reifen, Trensens, Pfeilspitzen, Bogenverstärker (Knochenplatten), Armreifen aus Silberblech, Gußbronze und Perlen. Ein bedeutender Fund ist die durchbrochene Silberplatte mit der Darstellung eines Reiters.

Im Bereich der Sandgrube legten wir auch eine Wohngrube der Hatvan-Kultur frei mit Knochengeräten und Gefäßscherben sowie Mahlsteinen. Wir fanden mit Grabensystem verbundene zwei sarmatische Gruben sowie 4 alleinstehende sarmatische Gruben mit Scherben und Knochenschlittschuhen.

László Selmeczi

81. *Visegrád, Széchenyi u. 19* (Kom. Pest, Kr. Szentendre) (XLVI). Beim Graben eines Wasserleitungsgrabens wurde ein WO-orientiertes Frauengrab aus dem 10. Jh. aufgewühlt. Als wir die Rettungsgrabung angingen, lagen nur Becken und Beine in Originalposition. Die verstreuten Knochen sammelten wir aus der ausgeschütteten Erde. Die Funde: herzförmige Anhänger aus vergoldetem Silber, Silberarmreifen, Kupferknopf, Ringfragment.

Neben diesem Skelett, doch in entgegengesetzter Orientierung, lag ein Männerskelett ohne Beigaben. Bei der Authentisierungsgrabung kamen weitere 3 Gräber zutage, von diesen waren 2 OW-orientierte Kindergräber, das dritte ein WO-orientiertes Erwachsenengrab ohne Beigaben. In den Kindergräbern fanden wir Eier, ein Eisenstück und ein Gefäß mit Wellenlinienverzierung.

Mitarbeiter war Miklós Héjji.

Mátyás Szőke

82. *Ártánd* (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes) (VIII). 350 m nach W vom spätawarischen Gräberfeld legten wir bei der Geländeinspektion den Platz des Arpadenzeitlichen Dorfes fest. Wir konnten zwei Häuser, eine kurze Strecke des Grabens und einige Abfallgruben freilegen. Die Häuser sind in die Erde eingegraben, von der üblichen Form und Größe, mit ungewöhnlich viel Keramik, unter anderem mit Töpfen ohne verzierte Wände und Tonkesseln.

Károly Mesterházy

83. *Balatonakali—Ságpusztá* (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (XLV). Die Freilegung der romanischen Kirche und ihrer Umgebung wurde neben dem alten Gräberfeld fortgesetzt. An das rundbogenförmige Heiligtum der Kirche war eine ebenfalls rundbogenförmige Grabkammer angebaut, zu der aus der aus dem Schiff angebauten Vorhalle mit Strebebögen 5 Stufen hinableiteten. Aus der Schuttschicht der Vorhalle kamen geschnittene Steine aus dem 12.—13. Jh. zum Vorschein. Im Kirchenschiff klärten wir die Mauern des römischen Gebäudes mit zwei Räumen auf, wir legten die Pfeiler, die den Chor hielten und mehrere Gräber aus dem 15.—16. Jh. frei. Ferner legten wir das in die SO-Ecke des Kirchhofes eingemauerte Ossarium frei und fanden innerhalb und außerhalb der Kirchhofmauer Gräber aus der Regierungszeit der Arpaden. Südlich vom Kirchhof beobachteten wir ein Gebäude mit einem Raum und ein anderes mit zwei Räumen. Ihre Wände wurden zweckes neuzeitlicher Auffüllungen fast vollständig vernichtet. Das Wohnhaus aus dem 15.—16. Jh., das an die O-Strecke der Mauer angebaut war, legten wir noch nicht vollständig frei.

Sylvia Palágyi

Beregsurány (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Vásárosnamény). S. Nr. 49.

84. *Besztérc* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Nyíregyháza) (XXIV). 1963 wurde beim Bau einer Straße im Vársziget ein Erdwall beschädigt; wir führten im Nordteil eine Rettungsgrabung aus. Bei der Durchschneidung des Walls wurde es klar, daß die ursprünglich aus dem umgebenden Moorland erhabene Sandbank zur Bronzezeit und später im 3.—4. Jh. u. Z. besiedelt war. Der Erdwall wurde über die Siedlungsschichten gebaut. In unmittelbarem Anschluß an den Wall legten wir den W-Teil eines Münsters mit drei Toren und zwei Türmen frei; die übrigen Teile wurden beim Straßenbau vernichtet. Aufgrund des Fundmaterials läßt sich der Bau des Walls auf das 11.—12. Jh., der des Münsters auf das ausgehende 12. Jh. ansetzen, doch bestand er auch im 13. Jh. Die um die Kirche herum, im Schiff und unter den Türmen freigelegten Gräber führen keine Beigaben, sie sind z. T. aufgewühlt. Das Münster war, wie aus den Urkunden hervorgeht, der Bestattungsplatz des Szabolcs-Zweiges der Hont-Pázmáns.

Péter Németh

85. *Cegléd—Madarászhalom* (Kom. Pest) (LXI). In der Parzelle Nr. 0644/1 der II. Betriebseinheit der Kosuth-LPG, 6 km nordöstlich der Stadt legten wir 63 meist unberührte, jedoch keine Beigaben enthaltende Gräber frei. Eines war ein Ziegelgrab, die übrigen Erdschächte. Wir legten auch die Überreste des zum Kirchhof gehörenden Kirche frei. Mehrerenorts fanden wir nur mehr die Spuren der ausgehobenen Mauern. Aufgrund der Fundamentmauern der Apsis und der Resten des Einganges konnten wir feststellen, daß das Gebäude 13,5 m lang und 7,5 m breit war und eine Apsis hatte. Wir setzen das Gräberfeld auf das 12.—13. Jh., die Kirche auf den Anfang des 13. Jhs. an; sie dürfte, zusammen mit der Siedlung, während des Mongolensturmes zugrunde gegangen sein.

An der Ausgrabung nahmen György Vértessy (Anthropologische Sammlung), István Dinnyés und Magdolna Hellebrandt teil.

Judit Topál

Auf dem Varjasdomb in der Gemarkung des Dorfes kam ein Schatzfund, aus 7 St. CNH. I. 263 und 63 St. Friesacher Denaren bestehend, zutage.

István Gedai

86. *Doboz-Hajdúirtás* (Kom. Békés, Kr. Gyula) (IV). In der Nähe des O-Randes der vernichteten Siedlung, am einstigen Ufer des Körös-Flusses legten wir auf dem etwas erhabenen Gelände 4 kleine, einfache, in die Erde gegrabene Häuser, in ihrer Nähe freistehende Feuerherde und einen Brunnen frei. Vornehmlich aus der Auffüllung der Häuser kamen zahlreiche Funde aus dem 9–11. Jh., darunter auch awarenzeitliche, ans Tageslicht.

In unserem früheren Arbeitsplatz legten wir eine Ecke des an mehreren Punkten bekannten, mehrfach gegliederten großen Grabens frei; nun sehen wir dieses kennzeichnende Objekt der Siedlung in größeren Zusammenhängen.

Júlia Kovalovszki

87. *Dombegyház-Vizespuszta* (Kom. Békés, Kr. Mezökövácsháza) (III). Bei der Rettungsgrabung fanden wir Kirche und Gräberfeld des während der Türkenherrschaft zugrunde gegangenen Dorfes Vizesmonostor. Wir konnten die Kirche zur Gänze sowie 150 Gräber freilegen. Die Kirche ist OW-orientiert, sie hat zwei Bauperioden. Das Dorf war, wie aus den Urkunden hervorgeht, bereits 133 ein Kirchspiel. Wie aus den Kleinfunden aus den Gräbern und der Bauart der Kirche hervorgeht, wurde die erste Kirche in Kapellengröße im 12. Jh. gebaut, und später, zu nicht klargestelltem Zeitpunkt, mit einer gotischen Apsis erweitert. Auch um die erste kleine Kirche im romanischen Stil wurden Tote bestattet, was aus den beim Anbau aufgewühlten und mit Mauern durchzogenen Gräbern hervorgeht. Nach der Vergrößerung bestattete man auch im Kircheninneren. Diese Gräber lieferten Münzen des Matthias Corvinus, Kleiderverzierungen aus dem 15. Jh. und Textilreste. Die mit gotischer Apsis vergrößerte Kirche und der Kirchhof waren mit einer Lehmmauer umgeben. Topographisch lassen sich auch der Platz des Dorfes und des in den Urkunden erwähnten Fischweihers feststellen. Das Gelände ist noch nicht zur Gänze freigelegt.

Iren Juhász

88. *Dombóvár-Béke-Park-Bástya-Bierstube* (Kom. Tolna, Kr. Dombóvár) (XXXIII). Die Bástya-Bierstube ist eine mit Graben umgebene, fast kreisrunde (25 × 30 m) Festung. Bei der Authentisierungsgabung legten wir das innere Befestigungssystem und nach Durchquerung des Grabens, die Konstruktion der äußeren Pfahlreihe frei. In der inneren Burg fanden wir, unmittelbar neben dem Bollwerk, die Fundamente bzw. den Keller des Donjons mit 2,8 m hohen Mauern. Das Fundament des Turmes ist 4,7 × 3,9 m groß, er war aus ausgebrannten Lehmziegeln gebaut. Auf dem Terrazzofußboden häufte sich in dicker Schicht Keramik aus dem 11.–12. Jh. an.

Gyula Rosner

Eger-Burg (Kom. Heves). S. Nr. 115.

89. *Felgyő* (Kom. Csongrád, Kr. Szentes) (XXXV). Als Resultat der Freilegung auf dem „Gedahalom“ wollen wir betonen, daß der Hügel – offensichtlich ein Tumulus – zuerst zur Zeit der Vatyaeer Bestattungen aufgetragen wurde. Hier wurden die heidnischen Bestattungen im 10. Jh. begonnen, bzw. das andere heidnische Gräberfeld im Gelände wurde im 10. Jh. aufgelassen. Im Hügel selbst sind nur wenig Gräber. Die Auffüllung des Hügel und der Bau der Ziegelkirche mit Lehmfundament erfolgte wahrscheinlich recht früh, um die Mitte des 11. Jahrhunderts, in den Jahrzehnten nach der Auflassung des benachbarten Gräberfeldes.

An der Ausgrabung nahmen Katalin Nagy und Csanád Bálint teil.

Gyula László

90. *Hollókő-Pusztaveremdomb* (Kom. Nógrád, Kr. Szécsény) (II). Westlich und unterhalb der Burg stand auf einem kleinen Hügel eine kleine Kirche mit quadratischem Grundriß und plattgeschlossenen Heiligtum. Im Heiligtum beobachteten wir ein Stück der Altarplatte und den Fußboden (Bodenziegel, Ziegelabdrücke im Mörtelfundament). Um die Kirche herum beobachteten wir die Einfriedung des Kirchhofs. Auch wurden einige spätmittelalterliche Sargbestattungen freigelegt.

Im Elötyi dűlő unterhalb von Pusztaveremdomb stellten wir bei der Sondierungsgrabung fest, daß nur die Oberflächenfunde auf eine Siedlung hinweisen, die Bodenbestellung trug viel von der Oberfläche ab. In der NO-Ecke eines 100 × 90 m großen Ackers kamen eine Abfallgrube und ein Teil eines höchstwahrscheinlich freistehenden Backofens zutage. An beiden Stellen gab es viel arpadenzeitliche Keramik und Lehmewurf, woraus man auf ein arpadenzeitliches Dorf schließen kann.

Judit Gádor

91. *Kács* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezökövesd) (IV). Wir fanden die östlich von den im Vorjahr freigelegten Apsisresten verlaufenden Kirchhofmauerresten, südlich von ihnen kamen weitere Mauerreste zum Vorschein. Diese letzteren gehörten annehmbarerweise zum einstigen Kloster. In ihrer Nähe fanden wir eine Brandschicht, aus der neben beschnitzten Quadersteinen aus Sandstein und Rippenfragmenten aus dem 13. Jh. auch Eisenfragmente zutage kamen.

Károly Kozák

In der Fortsetzung der 1967 am Kácsi Várhegy begonnenen Ausgrabungen legten wir das Innere der arpadenzeitlichen Donjonruine sowie ihre äußere SO- und NO-Ecke frei. Die äußeren Abmessungen des quadratischen Turmes waren 10 × 10 m, die innere Abmessung betrug 5 × 5 m, die Mauern waren je 2,5 m dick. Die aus unregelmäßigen Steinen gehobenen Mauern blieben bis zu 1,1–1,3 m Höhe bestehen. Die Ecken waren ab etwa 70 cm oberhalb des Gehsteigniveaus aus Quadersteinen gebaut, den untersten fanden wir an Ort und Stelle, die übrigen im umgebenden Schutt. In ca. 7–8 m Entfernung umgab den Donjon ein Graben, der auf der W-Seite, in Richtung des Berges am tiefsten in den Fels gehauen war. Die Breite des Grabens dürfte hier 6, seine Tiefe 5,5–6 m gewesen sein. Im äußeren Gehsteigniveau des Donjons fanden wir arpadenzeitliche Scherben, die Fragmente eines Steinmörser und den Schlüssel des Turmes.

Nándor Parádi

92. *Lapáncsa-Dreispietz-dűlő* (Kom. Baranya, Kr. Siklós) (XXVI). Östlich des Dorfes, auf dem flachen Hügel in der Parzelle 522–523 kamen beim Tiefpflügen in einem Bereich von ca. 100 m 30–40 menschliche Skelettreste zutage. Aufgrund der Begleitfunde (Schläfenringe, Perlen) kann man das Gräberfeld auf die erste Hälfte des 11. Jhs. ansetzen. Ebenfalls östlich vom Dorf, in der Parzelle Nr. 538 erschienen auf der Oberfläche aschige Flächen, Randziegel, Steinschutt und ein wenig Keramik. In den Furchen erschienen die Spuren einer aus mehreren Einheiten bestehenden römerzeitlichen Siedlung.

Attila Kiss

93. *Letkés-Ipolytölgyes, Ziegelbrennerei* (Kom. Pest, Kr. Szob) (LII). In der Fortsetzung der seit mehreren Jahren währenden Ausgrabung legten wir diesmal das Gräberfeld des ungarischen Gemeinvolkes aus dem 10.–11. Jh. vollständig frei. Im mit leeren Sondierungsgraben mit Sicherheit abgegrenzten Gräberfeld gruben wir insgesamt 91 Gräber aus. Mit Ausnahme eines OW-orientierten waren alle NW–SO-orientiert, paßten sich jedoch an

den Gräberfeldrändern dem Terrain an. Auffallend ist die verhältnismäßig große, leere Fläche in der Mitte des Gräberfeldes, die von den Gräbern in ovaler Form umgeben war. Das Gräberfeld wird nach W jünger, die alten Gräber findet man am dichtesten in der O-Hälfte. Hier kam auch das reichste Männergrab zutage, mit Bogen, Köcher und einfachem Gürtel. In keinem Grab fanden wir Pferdeknochen, Nr. 68 lieferte einen Rinderschädel. In einem der äußerst westlichen Gräber fanden wir eine Münze des Hl. Königs László.

Kornél Bakay

94. *Levél-Újhelyi Imre tér* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár) (XIX). Beim Graben des Schachtes für einem elektrischen Mast stieß man auf ein WO-liegendes Skelett. Das Grab wurde bei der Arbeit vernichtet. Die Grabauffüllung untersuchend, fanden wir einen Schläfenring, der das Alter des Fundes auf das 11.-12. Jh. ansetzt. Der Fundplatz liegt unmittelbar neben der Kirche, wo wir bereits öfter ähnliche Gräber fanden, und im Hof eines Hauses fanden wir sogar ein mit Pferd bestattetes Skelett. In den Höfen der den Platz nach O abschließenden Häuser fand man auch 3 Hockergräber der Gáta-Kultur.

Rezső Pusztai

Madaras-Halmok (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Baja). S. Nr. 61.

95. *Magyarhomorog-Könyadomb* (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes) (IV). Im ungarischen Gemeinvolksgräberfeld durchforschten wir weitere 536 m² im S-Flügel des O-Blocks und fanden 31 Gräber (Nr. 286-316). 17 von ihnen hatten Beigaben (Schläfenringe, Zopfringe, Perlen, Ringe, unter anderem einer mit Punkt-Kreis-Muster); 10 Gräber waren mit Münzen datiert. Die O-Grenze des Gräberfeldes konnten wir genau feststellen. Aus dem Gesamtbild des Gräberfeldes geht hervor, daß hier eine Gemeinschaft bestattet wurde, die dem Prinzen mit zehn Bogenschützen zu dienen hatte. Ihr festgesetzter Wohnort wurde bis Ende des 11. Jhs. zu einem Dorf mit anscheinlicher Seelenzahl.

Mitarbeiter waren László Kovács und Béla Horváth. An der Ausgrabung nahmen Universitätshörerin Anikó Nagy und Károly Ruskai, vom anthropologischen Lehrstuhl der Szegeder JATE¹ teil.

István Dienes

96. *Nagyharsány-Szárhegy-Steinbruch* (Kom. Baranya, Kr. Siklós) (XXVI). Im Kopaszka genannten Teil des über dem Dorf ragenden Harsányhegy (auch Szár-Somlyó genannt) fanden wir beim Triangulierungspunkt Nr. 276 in 50 cm Tiefe einen Hortfund, bestehend aus Goldreifen, Goldplatten und Silberschläfenringen sowie 3 byzantinischen Goldmünzen und 70 westeuropäischen Silbermünzen. Wahrscheinlich war alles in einem Gefäß, von dem aber nur einige Scherben gerettet werden konnten.

Attila Kiss-István Gedai

97. *Németkér-Látóhegy* (Kerliche Kipl) (Kom. Tolna, Kr. Paks) (XXXIII). Zum Straßenbau wurde von hier Sand abgetragen, wobei viele Gräber und steinerne Grundmauern zerstört wurden. Aufgrund der in den Gräbern gefundenen Schläfenringe sind Kirche und Kirchhof auf das 11.-12. Jh. anzusetzen.

Gyula Rosner

Oszlár (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezöcsát). S. Nr. 52.

98. *Pásztó-Zisterzienserkloster* (Kom. Nógrád, Kr. Pásztó) (II). Diesen Sommer wurde die Freilegung der Zisterzienserkirche und des Klosters beendet. Östlich der Apsis der Benediktinerkirche legten wir das gotische Sanktuarium, vor der W- und S-Seite des barocken Baus die Grundmauern des Klosters frei. Auf der W-Seite zeichnete sich der W-Teil des Benediktinerklosters klar ab, und hier konnten wir die Mauern der Zisterzienser-

bauten aus dem 15. Jh. absondern. In 3 Räumlichkeiten in der Brandschicht unterhalb des Fußbodenniveaus bargen wir 12 Säcke angebranntes Getreide (Weizen und Hirse), datiert mit Scherben aus dem 13. Jh. und die annehmbarerweise auf dem Dachboden des beim Mongolensturm verbrannten Hauses waren.

Die Ergebnisse der dreijährigen Ausgrabung sind: Ende des 11.-Anfang des 12. Jhs. wurde hier ein Benediktinerkloster erbaut. Es hatte drei Schiffe mit zwei bogenförmigen Nebenapsiden und einer plattgeschlossenen Hauptapsis. Aufgrund der kurzen bestehen gebliebenen Mauerstrecke des N- und des S-Schiffes kennen wir die Breite des Schiffes. Das W-Ende gibt ein kleiner Mauerstummel an. Das anschließende Kloster ist nicht regelmäßig quadratisch, es bestand aus mehreren, größeren und kleineren Räumen; es läßt sich nicht eindeutig feststellen, ob es einen Kreuzgang hatte. Dieses Kloster fiel 1190 den Zisterziensern zu. Die frühe Klosterkapelle wurde nach O um 5-6 m vergrößert, die Nebenapsiden werden plattgeschlossen, die Hauptapsis polygonal mit großen Strebepfeilern bei den Kanten. Die Länge des Kirchenschiffes blieb unverändert. Auf der N-Seite wurde neben der Apsis eine Sakristei gebaut, auch wurde das Kloster umgebaut. Nach W wurde es mit einem Raum vergrößert, man bildete den inneren Klosterhof mit dem Kreuzgang heraus, doch entspricht auch das den Zisterzienservorschriften nicht, offensichtlich infolge der früheren, vom Benediktinerbau herführenden Gegebenheiten. Das während der Türkenzeit verlassene Kloster verfiel mit der Zeit. 1718-20 wurden - die Apsis ausgenommen - Schiff und Pfeiler der Kirche ausgehoben, auch vom Kloster blieben nur die Grundmauern übrig; auf diesen wurde das auch heute bestehende barocke Kloster errichtet.

Ilona Valter

99. *Pécsvárads-Burg* (Kom. Baranya, Kr. Pécs) (XXVI). 1968 stellten wir fest, daß das Kloster von ansehnlicher Größe südlich der auch heute bestehenden Gebäude, auf dem Hang des S-Fortsatzes des Berges stand. Der Gebäudekomplex war in N von der auch heute stehenden romanischen Kirche und dem später angebauten Flügel, in S von der diesjährig freigelegten großen Kirche mit polygonalem Abschluß umgrenzt. In N schützte das Kloster der breite und tiefe Felsgraben, der den S-Fortsatz des Berges durchquerte, an den anderen Seiten war es mit hohen Burgwällen umgeben. Über den Felsgraben leitete eine Brücke zum gotischen Torturm mit Zugbrücke, an dessen beiden Seiten Wolfsgraben waren. Die stark fallende Straße führte durch das gotische Tor und Gewölbe in den Binnenhof des Klosters, später der Burg. Zwischen dem Kloster und den umgebenden Burgmauern gab es auch einen zweiten, stark fallenden Hof. Hier standen, an die Burgmauer angebaut, einige Gebäude. Nach dem Untergang der das Kloster in Süd abschließenden größeren Kirche wurde - zur Zeit des barocken Neubaus - auf die Überreste der S-Mauer des Schiffes eine Steinmauer gebaut, die die Burg entzweiteilte. Nördlich von dieser Mauer wurde auf die Reste der verwüsteten Gebäude eine dicke Schuttschicht aufgetragen, wodurch hier ein höheres Niveau entstand.

An der Ausgrabung nahm Kálmán Magyar teil.

Attila Kiss-Károly Kozák

100. *Pilisszentkereszt* (Kom. Pest, Kr. Szentendre) (XLVIII). Die im Vorjahr begonnenen Ausgrabungen wurden fortgesetzt. Wir wollten die Ausdehnung des Klosters feststellen und jene Flächen finden, wo die dem Zisterzienserkloster vorangehenden Gebäude aus dem 11. Jh. zu vermuten waren. Wir konnten den Grundriß der Klosterkirche zur Gänze feststellen, auch erkannten wir die Lage der den Kreuzgang umgebenden Gebäude aus dem 13. Jh. Ferner konnten wir zwei Abschnitte der ersten Bauperiode der Kirche feststellen (Wende des 12. und Anfang des 13. Jhs.). Wir legten den Grundriß des Klosters aus dem 13. Jh. fest und sonderten ihn vom Fortbau in der zweiten Hälfte des 14. Jhs. ab. Aus der Periode des 11. Jhs. kamen weitere kleine Steinfragmente,

¹József Attila Tudományegyetem

aus dem 13. und 14. Jh. zahlreiche bedeutende Steindenkmäler zutage. Zu den interessanten Funden zählt ein syrisches Glasgefäß aus dem 12. Jh.

László Gerevich

Pilisszentlélek – Legény-höhle (Kom. Komárom, Kr. Dorog). S. Nr. 18.

101. *Pomáz – Lugi dűlő* (Kom. Pest, Kr. Szentendre) (XXXIV). Im Laufe der kaum mehr benützten Sandgrube in der Wirtschaft des Arbeitstherapeutischen Instituts kamen bei der Ausgrabung 11 Gräber zutage, 3 von diesen mit den üblichen Beigaben des Gemeinvolks: Halsreifen, Band, Draht, Kopfring, Perlen mit Silberfolie, Augen- und einfache Perlen aus Glaspaste. In diesem ca. 900 m nach NNO vom Szamárhely liegenden Fundort wurde bereits früher öfter gegraben; wahrscheinlich lag der landnahmezeitliche Teil des Gräberfeldes am NNW-Rand der Sandgrube.

Sarolta Tettamanti

102. *Pusztasomorja – Timárdomb* (Kom. Győr – Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár) (XIX). In der Sandgrube der „Új Élet“-LPG stieß man im Herbst 1968 auf weitere Gräber, in denen man Halsreifen aus Bronzedraht, ein Blecharmband mit Punkt-Kreis-Muster, offene Schläfenringe und schließlich einen sekundär als Anhänger verwendeten Anhänger eines awarenzeitlichen Gürtelbeschlages mit Greifenmuster, fand.

Neben der Sandgrube legten wir eine zusammenhängende Fläche von 300 m² frei, wobei wir auf zwei weitere WO-orientierte ausgestreckte Skelette stießen. Das eine hatte keine Beigaben, neben dem anderen fanden wir zwei glatte Bronzeschläfenringe und einen Silberdenarius mit Stephanus-Rex-Inschrift. Funde und Münzen datieren die Gräber auf das Ende des 10. – erste Hälfte des 11. Jhs.

Ferner kamen auch zwei bronzezeitliche Hockergräber der Gáta-Kultur zum Vorschein. Das Grab war ausgeraubt, die Knochen über den Haufen geworfen. In der von den Grabschändern aufgewühlten Erde fanden wir 2 goldene Zopfringe und – neben den üblichen Gefäßbeigaben – eine bronzene Randaxt.

Rezső Pusztai

103. *Somogyvámos – Kirchenruine* (Kom. Somogy, Kr. Fonyód) (L). Bei der diesjährigen Ausgrabung fanden wir den intakt gebliebenen, unten viereckigen, oben achteckigen, imposanten Turm der in der Gemarkung des Dorfes stehenden Heidekirche, daneben die O- und S-Mauer des Achtecks abgeschlossenen Heiligtums mit Strebebögen sowie die W-Mauer der zugrunde gegangenen Kirche. Aus den Forschungen ging hervor, daß man zuerst eine kleine Kirche mit bogenförmigem Abschluß baute, mit Lehmziegelfundament. Von dieser ist die W-Mauer (z. T. auch hochgehend) übriggeblieben, sowie in der Mitte des heutigen Schiffes das Fundament der N-Mauer und der bogenförmigen Apsis. Diese Kirche wurde annehmbarer Weise Mitte des 12. Jhs. erbaut. Die romanische Kirche wurde vergrößert, die Apsis doppelt so groß und polygonal ausgestaltet, der Turm an die N-Seite angebaut. Durch die Erweiterung der romanischen Kirche verschwand die romanische S-Mauer. Die Fenster des Turmes und andere Baudetails stehen noch mit der Spätromanik in Beziehung, doch weisen die polygonale Apsis mit Strebebögen und dem leicht verlängerten W-Fenster bereits in Richtung der Gotik hin. Der Umbau dürfte daher in einer Übergangszeit, Ende des 13. Jhs. erfolgt sein. Der Grundriß der Kirche mit dem Turm an der N-Seite der Apsis, der im Vergleich zum Schiff sehr groß ist, ist sonderbar. Diese Grundriß-Anordnung findet man häufig bei Mönchkirchen, vornehmlich bei den Franziskanern. Chronologisch fanden wir die folgenden Scherben: Linearkeramik, Pécel (Badener) Kultur, Bronzezeit sowie 13 – 16. Jh.

Ilona Valter

104. *Sopron – Előkapu* (Stadtmauer und Tor) (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Im dritten Ausgrabungsjahr setzten wir die Freilegung des Gebietes zwischen der äußeren Stadtmauer und dem Turm vor dem mittelalterlichen Torturm fort. Wir stellten fest, daß vor dem Ausbau des Abwehrsystems Ende des 13. – Anfang des 14. Jhs. hier noch ein eingegrabener Graben verlief, und daß die Auffüllung des Geländes bis zum mittelalterlichen Niveau wahrscheinlich erst im 13. Jh. erfolgte. Die Herstellung des Burggrabens ist auf das Mittelalter anzusetzen, als er gegraben wurde, wurde auch die zum spätrömischen Stadttor führende römische Straße abgetragen, so daß wir ihren Ausgangspunkt nicht mehr beobachten konnten. Aus der Auffüllung kam wenig mittelalterliche Keramik und Lederware aus dem 12. – 14. Jh. zutage. Um die 1966 – 68 freigelegten Ruinen dem Publikum zeigen zu können, wird hier ein Schutzgebäude errichtet.

Im unteren Mauerpaß vor dem Storno-Haus legten wir über mehrere Meter die Front der mittelalterlichen und darunter der römischen Stadtmauer frei. Diesmal fanden wir nur mehr neuzeitliche Funde.

Imre Holl

Sopron – Városház u. (Kino) (Kom. Győr-Sopron). S. Nr. 65.

105. *Szerencs – Rákóczi-Burg* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Szerencs) (XVII). Vor der Denkmalschutz-Restauration führten wir eine Niveauforschung im barocken Getreidespeicher aus, wo wir das mittelalterliche und das barocke Niveau fanden. Vor der O-Mauer des Gebäudes fanden wir die mit Rutengeflecht verbundenen Pfosten und den eingerammten Lehm der mittelalterlichen Burgmauer, die die Mauer infolge des morastigen Geländes schützen sollten. Die Burg von Szerencs entstand durch den Umbau des Benediktinerklosters aus dem 13. Jh. Das Kloster wurde auf dem Besitz des Bogát-Radvány-Geschlechts erbaut und 1247 zum erstenmal erwähnt. Wir nehmen an, daß der Kreuzgang des Klosters im jetzigen viereckigen Binnenhof der Burg zu finden ist. Im hier geführten Sondierungsgraben fanden wir bereits Mauern mit einem System, die für den Kreuzgang eines Benediktinerklosters sprechen. Das gibt einen Stützpunkt zur weiteren Forschung.

Ilona Valter

106. *Székesfehérvár, Arany János u. 12* (Kom. Fejér) (XXXVI). Bei Innenbauten kam ein arpadenzeitlicher, 8 m tiefer Brunnen mit ovalem Grundriß, aus Ziegeln gebaut, zutage. Der Oberteil ist quadratisch und aus unregelmäßigen Steinen gebaut. Er lieferte Kleinfunde aus dem 13. – 14. Jh. Der restaurierte Brunnen wird ausgestellt.

Alán Kralóvanský

106. *Székesfehérvár – Bischöflicher Dom* (Kom. Fejér) (XXXVI). Die Freilegung der zusammenhängenden Fläche zwischen der nördlichen Mauerfläche des Domes, der St. Annenkapelle und dem Gebäude des städtischen Rates sowie die Kontrollforschungen bei der O- und S-Mauer des Domes zeitigten folgende Ergebnisse: 1. Der höchste Punkt der jetzigen Innenstadt war der Sandhügel. 2. Die frühesten Lebenszeichen stammen aus dem Neolithikum (Keramik). 3. Im letzten Drittel des 10. Jhs. wurde eine große Terrainregulierung vorgenommen, wobei der Humus vom Hügel an dessen N-Seite getragen wurde und so ein großer, leicht nach N fallender Raum ausgestaltet. 4. Hier wurden Gruben (mit Keramik aus dem 10. Jh. datiert) gegraben. 5. Zugleich wurde ein Wasserabfuhrsystem mit mörteligem Wasserbecken ausgebaut. 6. Zur Peterskirche, dem Vorläufer des heutigen Doms gehörend, wurde an der N-Seite ein größeres öffentliches Gebäude (vielleicht die Schule des Kirchspiels) gebaut. 7. Zur Wende des 12. – 13. Jhs. wurde genau in den Abmessungen des heutigen Domes eine neue Kirche gebaut. 8. Gleichzeitig erscheinen in die Erde vertiefte Häuser mit Weidengeflecht-Wänden an der N- und S-Seite der Kirche. Das Haus auf der N-Seite

besteht aus zwei Räumen (7 × 3 m), es hat einen Backofen; in ihm fanden wir einen Mühlstein und verschiedene Kleinfunde sowie unter dem Fußbodenniveau zwei mit dem Haus gleichaltrige Kinderskelette und ein späteres Männerskelett. 9. Ebenfalls zur Wende des 12. – 13. Jhs. wurde die Grube fürs Bauopfer gegraben, das bis zur Fundamenttiefe der Peterskirche reicht. In der Grube fanden wir 4 Gefäße, 2 Glasbecher, 1 komplettes Hundeskelett, 7 Hühner, 1 Ei, 1 Gans und 1 Rindskopf. Die Grube liegt außen an der N-Seite der Kirche. 10. Im Laufe des 15. Jhs. wird die Peterskirche mit neuen Maßwerken bereichert und mit Strebepfeilern gestützt. 11. Ende des 15. Jhs. wird die auch heute existierende Annenkapelle gebaut. 12. Während der Türkenzeit wird an der N-Wand der Peterskirche eine große, mit Brettern ausgelegte Speichergrube gegraben. 13. Vom 18. Jh. an erscheinen wieder Bestattungen auf der N-Seite, in mit Bronzeplatten verzierten Holzsärgen. 14. Zur Barockzeit werden die Türme der W-Front kräftig, die Seiten gewissermaßen verdickt. 15. Im Zuge der Restaurierung (1935) wird das Niveau an der N-Seite des Doms gesenkt, die Strebepfeiler werden abgetragen.

Alán Kralovánszky

Tiszafüred – Majoros (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred). S. Nr. 27.

107. *Tiszaörvény – Templomdomb* (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred) (IV). An der O- und S-Seite des Gräberfeldes legten wir insgesamt 127 Gräber frei. Nach Aussage der Funde aus den Gräbern der O-Seite sind diese die ältesten unter den bisher freigelegten. Von den Beigaben ragt das in einem Kindergrab gefundene Bronzekreuz byzantinischen Typus hervor (Reliquienbehälter) sowie die ebendort gefundenen Armreifen mit Tierköpfen und der gewundene Halsreifen. Aus den Funden geht hervor, daß wir den aus dem 11. Jh. stammenden Teil des Gräberfeldes gefunden haben.

Südlich des 1967 freigelegten Siedlungsteiles setzten wir die Freilegung des arpadenzeitlichen Dorfes fort. Auf etwa 60 × 80 m kamen den vorjährigen ähnliche in die Erde gegrabene Häuser und Gruben zutage. Mit den jetzt freigelegten 7 erreichte die Zahl der seit 1965 geborgenen Häuser die 26. Sie lieferten arpadenzeitliche Münzen, Metallwerkzeuge und deren Fragmente, viel Keramikscherben und Tierknochen.

Im Bereich des arpadenzeitlichen Dorfes gelang es, die Reste von zwei spätmittelalterlichen (15. – 17. Jh.) Gebäuden samt ihren außenstehenden Backöfen zu definieren. Neben dem einen arpadenzeitlichen Haus fanden wir einen Schatz, der wahrscheinlich wegen des Mongolensturms gehortet wurde: zwei Armreifen aus Silber, ein silberner, graviertes Siegelring, ein Ring mit Elektroneinlage, ein großer Schläfenring mit Elektroneinlage, geschliffener Bergkristall und eine Karneolperle sowie eine kleine, flache Bronzeschüssel.

Béla Horváth

Tiszavalk – Tetes (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezőkövesd). S. Nr. 28.

108. *Tuzsér – Kálongapuszta* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Kisvárd) (XXIV). Bei Erdarbeiten wurden die Reste eines arpadenzeitlichen Kirchhofes mit dem Scraper abgetragen. Bei der Geländeinspektion stellten wir fest, daß die annahmearerweise aus dem 13. Jh. stammende Kirche auf einem Hügel stand, neben der unmittelbar die Straße verlief. Neben diesem Kirchhügel und an der Stelle der jetzt im Bau begriffenen Straße zeigen die Siedlungsspuren – Haus, Abfallgruben – daß das Kalangya genannte Dorf, das in einer Urkunde aus dem Jahr 1345 erwähnt wird hier gelegen haben dürfte.

Kálmán Magyar

Vizsnek – Kecskedomb (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös). S. Nr. 72.

109. *Visonta – Fajzer-Garten* (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös) (X). Im Rahmen der wegen dem Übertragbau notwendig gewordenen archäologischen Freilegung gruben

wir im Dorfinnen. Wir legten eine Fläche von 400 m² frei und fanden die S-Grenze des Gräberfeldes. Wir baren 12 Gräber, von denen nur 3 Beigaben enthielten: 2 Ösenknöpfe aus Bronze und eine Riemenzunge. Das Gräberfeld kann auf das 11. – 12. Jh. angesetzt werden.

Auf dem *Felsőréti*, der NNW-lich vom Dorf liegt, legten wir 77 Gräber frei, womit das Gräberfeld ausgegraben ist. 26 Gräber lieferten Beigaben: rhombische Kleiderbeschläge, Armreifen aus Blech und Draht, Schläfenringe, auch solche aus Draht, Ringe aus Blech, Draht und das Fragment eines byzantinischen Brustkreuzes. Bei der rechten Schulter des Frauenskeletts aus Grab Nr. 75 fanden wir eine mit der Spitze nach oben gelegte Sichel. Aufgrund der Funde setzen wir das Gräberfeld auf das letzte Drittel des 10. bzw. auf das erste Drittel des 11. Jhs. an. Das auf Gebäudesuren hinweisende Niveau war von einigen Gräbern durchschnitten.

Béla Kovács – Árpád Nagy

UNGARISCHES MITTELALTER UND NEUZEIT

(Auf der Karte: Nr. 110 – 131)

Balatonakali – Ságpuszta (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém). S. Nr. 83.

110. *Budapest I., Színház u. 5 – 7.* (einstiges Pascha-Palais) (V). Bei der diesjährigen Ausgrabung kam am W-Ende des N-Flügels des einstigen Klostergebäudes ein weiterer Teil des Katzensteinpflasters aus der Türkenzeit in situ zum Vorschein. Ebendort konnte auch das System der einstigen Toreinfahrt des Palais und der anschließenden Gebäudeteile geklärt werden. Die Einfahrt, die sich zur heutigen Színház-Straße öffnet, war mit einem inneren und einem äußeren Tor abgeschlossen. Eine ansehnliche Zahl glasierter und unglasierter türkischer Keramik, ferner chinesisches Porzellan, Scherben von Isniker Fayence, Pfeifen, Eisengeräte, Glaserte, Fragmente sechseckiger Bodenkaacheln und konischer Ziegel kamen zum Vorschein. Wir fanden mehrere sekundär – im türkischen und im ungarischen Gebäude gleichwohl verwendete – eingemauerte mittelalterliche behauene Steine, unter ihnen auch Rahmenfragmente, die wahrscheinlich zur daneben gestandenen Franziskanerkirche gehörten.

Győző Gerő

Budapest III., Kerék, Kórház, Raktár, László und Szentendrei út. S. Nr. 34.

111. *Csesznek – Burg* (Kom. Veszprém, Kr. Zirc) (XLV). 1967 drangen wir bis zum barocken Ziegelniveau hinab, haben an mehreren Stellen die Hülle aus Ziegeln mit den Jahreszahlen 1669 – 1711 durchbrochen und erreichten den Felsboden. Die zutage gekommenen Mauern zeigen den Grundriß einer früheren und kleineren Burg, die, wie aus ihrer Keramik hervorgeht, im 13. – 14. Jh. bereits vorhanden war. Sie wurde noch im Mittelalter mehrfach umgebaut, bis sie schließlich die von Turco 1622 vermessene Grundrißform erreichte. Die Ausgrabung belegte Turcos Vermessung, selbst die zwei Wolfsgruben im nördlichen Mauerpaß liegen an den von ihm angegebenen Stellen. Außerhalb der östlichen Abschlußmauer der ersten mittelalterlichen Burg, im abgeschlossenen Binnenhof der heutigen Burg, befindet sich eine aus schön geschnitzten Steinen geformte Zisterne mit einem Wasserreinigergebäude neben ihr. Ihr Alter ist noch nicht festgestellt.

Nóra Pamer

112. *Decs* (Kom. Tolna, Kr. Szekszárd) (XXXIII). In Etepuszta, wo Gyula Mészáros 1967 grub, kam ein aus 5308 St., aus dem 16. Jh. stammender Münzfund zum Vorschein. Der Schatz besteht aus ungarischen und siebenbürger Denaren sowie aus einer türkischen Goldmünze.

István Gedai

113. *Doboz* (Kom. Békés, Kr. Gyula) (IV). Im Hajdúrtás–Deákzug genannten Teil der Gemarkung kamen bei den Ausgrabungen von Júlia Kovalovszki 1812 Münzen aus dem 16.–17. Jh. zutage, bestehend aus ungarischen und siebenbürger Talern, Groschen, Denaren, sowie aus den österreichischen Provinzen stammenden Taler, polnischen Groschen, Dutkas, 100 Hohenlohe. Stilberger, Salzburger, Nürnberger, Oberysseler, Westfriesischen, Zeelander bzw. florentinischen Talern und einer römischen Bronzequinar.

István Gedai

Dombegyház–Vizespuszta (Kom. Békés, Kr. Mezőkovácsháza). S. Nr. 87.

114. *Dörgőcse* (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (XLV). Die 1967 begonnene Freilegung der mittelalterlichen Kirche und Siedlung wurde fortgesetzt. Wir stellten die Perioden des 1967 gefundenen, in mehreren Perioden entstandenen Wohnhauskomplexes fest, sowie die Tatsache, daß in seiner Nähe kein Wirtschaftsgebäude, Zaun usw. stand, oder diese mit den Bestattungen aus dem 18. Jh. spurlos vernichtet wurden. Westlich der romanischen Kirche stellten wir aufgrund der Oberflächenspuren ein Gebäude fest, bei seiner Freilegung zeigte sich, daß das ca. 7 × 8 m große Gebäude mit Steinmauern in den Fels eingemeißelt war, einen Raum hatte, zum Terrazzofußbodenniveau leitete in der SO-Ecke eine Treppe. Die hier gefundenen arpadenzeitlichen Scherben und der Teil der Kirchhofmauer, die über die Ecke des Gebäudes hinwegreicht, lassen darauf schließen, daß das Gebäude im 14. Jh. bereits bestand und in der ersten Hälfte des 15. Jhs. bereits außer Gebrauch war.

Mitarbeiter waren Margit Dax und László Törő.

István Éri

115. *Eger–Burg* (Kom. Heves) (X). Im nördlichen Seitenschiff des romanischen Domes beendeten wir die Freilegung und füllten das Gelände bis zum Niveau auf, das nach der Restaurierung erwünscht ist.

Im spätgotischen Teil des Domes, in dessen N-Hälfte setzten wir die Freilegung des arpadenzeitlichen Gräberfeldes fort.

Aufgrund der Schichten, die sich in den Sondierungsgräben auf dem Hang unter der W-Seite der „Schönen Bastei“ zeigten, senkten wir das Niveau weiter. Unter dem Niveau des im Vorjahr freigelegten Hauses legten wir in N und S die Reste von weiteren zwei Häusern frei, zwischen ihnen einen nach W verlaufenden, dann nach N abschnenkenden breiten Straßenzug, der mit breiten, großen Steinen gepflastert war. An der O-Seite der Straße stand ein Brunnen. Die aus dem 18. Jh. stammenden Vermessungen geben den Brunnen und das im Vorjahr freigelegte Haus an, nicht aber die Straße und die jetzt gefundenen zwei Häuser. Neben der Straße fanden wir ein vergoldetes Metall-Etui mit Edelsteinen, darin ein gefaltetes Papier mit arabischer Schrift. Dementsprechend stammten die Straße und die Häuser aus der Zeit der Türkenbesetzung (1596–1687).

Für das Alter des unterhalb des in S jetzt freigelegten, in der zweiten Hälfte des 16. Jhs. benutzten Hauses geben seine Verhältnisse zum darüberstehenden Bau bzw. die in der Deckschicht gefundenen Funde (Münzen, Keramik) Stützpunkte. Zwischen diesem Gebäude und der südlichen Burgmauer wurde das Niveau beträchtlich gesenkt.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologen Éva Kozák und András Pálóczi Horváth, Bauingenieurhörer A. Komjáthy und Péter Böcsi sowie die Techniker József Farkas und László Fodor teil. Entwurf: János Sedlmayr, Architekt.

Károly Kozák

116. *Esztergom–Burg* (Kom. Komárom) (XLIX). Die diesjährige Forschung bedeutete im Grunde genommen den Abschluß der seit 1964 laufenden großangelegten Freilegungen. Das wichtigste Ziel war, die Fragen bezüglich des äußeren Befestigungssystems und des Einganges

zu erhellen sowie einige Detailforschungen im N-Teil des Palastkomplexes nachzuholen. Diesbezüglich untersuchten wir die Schichtenverhältnisse in der Umgebung des frühesten Palaiskerns gründlicher als bisher und legten zwei bisher unbekannte, zum frühesten Komplex gehörende Mauern frei.

Die Forschungen zwecks Klärung des Befestigungssystems erfolgten teils im unmittelbar an das Palais anschließenden Gelände. Hier konnten wir einen Seitenabschnitt und die anschließende Mauerpartie des oberen Torturmes freilegen bzw. aus den Bauten des 19. Jhs. zum Vorschein bringen.

Die interessantesten Ergebnisse der Erforschung des Befestigungssystems erhielten wir im Gelände zwischen der Rondelle und der Zugbrückentors bzw. dem Mauerpaß des mittleren Torturmes. Bei der Orientierungsgrabung 1966 sahen wir bereits die Möglichkeit, daß es ein früheres Aufgangssystem gegeben haben könnte. Jetzt erkannten wir das Tor des vor dem 16. Jh. bestehenden Systems, seinen Mauerpaß, die gegen Ende des 15. Jhs. oder zur Jahrhundertwende aufgefüllten Wolfsgrubenreste sowie Teile von zwei Mauern, die noch älter als die letztgenannten sind.

Unter den Brückenpilastern, die in den 30er Jahren im Burggraben um die Rondelle und vor dem Tor mit der Zugbrücke freigelegt wurden, stießen wir auf die Pfostenreste der früheren Holzbrücke und fanden am Boden des Grabens die Stummel der zwischen Steine eingerammten Pfosten. Beim äußeren Ende der zum Tor führenden Brücke fanden wir auf kurzer Strecke die Fortsetzung des aus dem 15.–17. Jh. stammenden steingepflasterten Weges, im Mauerpaß von der Rondelle bis zur Burg laufend. Ebenda reinigten wir die von der Straßenoberfläche zum benachbarten Trockengraben bzw. zum oberen, genauerten Wall führenden Treppen sowie an der Außenseite der heute zur Burg führenden Serpentinstraße die Mauerenden desselben gebauten Walls und ein kleines Stück des Fundaments des Fahrdammes. Die Mauern sind auch hier zu Ende, bei der Herausbildung des zum jetzigen unteren Fahrdamm leitenden Hanges wurde die Fortsetzung der äußeren Befestigungswerke aus dem 16. Jh. leider vernichtet.

Erfolglos blieb die Forschung, die wir bei der oberen Ecke des »türkischen Friedhofs« vornahmen. Hier wollten wir den die Burg umgebenden alten, inneren Mauergrübel und innerhalb diesem den auf alten Vermessungen verzeichneten, als römerzeitlich angesprochenen Turm finden, doch verrietten die in reinem Löß verlaufenden Sondierungsgräben, daß die hier gesuchten Mauerreste bei der Niveausenkung Anfang des 19. Jhs. vernichtet wurden.

Mitarbeiterin war Etelka Juhász.

Emese Nagy

117. *Hollókő–Burg* (Kom. Nógrád, Kr. Szécsény) (II). Die 1965–66 begonnenen archäologischen Forschungen fortsetzend, legten wir im 2. Raum, der in der inneren Burg, im Ostflügel in der zweiten Hälfte des 15. Jhs. herausgestaltet wurde, die Fundamentmauern eines quadratischen Baus frei, die ursprünglich den Innenhof der Burg umgaben. Wir fanden die Reste des Treppenaufganges. Der Raum beim Eingang der inneren Burg wurde vom Schutt gereinigt und das Terrain gemäß des Ziegelbodenniveaus herausgestaltet. An der O-Seite des Raumes war die Eingangstür des Kellers, der das unterste Niveau der Burg darstellt. Die Steinschwelle war intakt, ebenso wie die Plätze der Türflügelsätze und auf beiden Seiten die Schultersteine.

Nach Abfuhr des Schutts aus dem fünfeckigen Turm erreichten wir das ursprüngliche Niveau. Ursprünglich war der Turm auch unten fünfeckig, erst später wurde hier die Rundform herausgestaltet. Der Eingang war auf der SW-Seite, auf dem Niveau des oberen Stockwerks.

In der äußeren Burg, im westlichen und nordwestlichen Mauerpaß sowie im äußeren Burghof, im äußeren Mauerpaß wurde die Auffüllung abgetragen und das Niveau dem des 15. Jhs. entsprechend gestaltet. Aus den bestehen gebliebenen Schwellenniveaus und aus den

eingebauten Wandstrecken stellten wir fest, daß der Verkehr zwischen den verschiedenen Abschnitten durch die Abschrägung des Terrains — mit Gefälle nach S — gesichert wurde. Der äußere Mauerpaß verlief bis zum Wachturm an der NO-Ecke des äußeren Mauerpasses.

Im äußeren Burghof fanden wir Gebäudereste aus dem 16. — 17. Jh. Auch konnten wir den N-Abschluß der äußeren Burg klären, der stark verwittert ist. Neben sehr wenig geschnitzten Steinen fanden wir in großer Zahl Gebrauchskeramik und Gebrauchsobjekte. Die früheste Keramik stammt aus der Arpadenzeit, die späteste aus dem 17. Jh. Auch dieses Jahr fanden wir Getreide und Obstkerne.

Entwurf: Ferenc Mendele, Architekt.

Éva Kozák

Hollókő (Kom. Nógrád, Kr. Szécsény). S. Nr. 90.

118. *Isaszeg, Röm. kath. Kirche* (Kom. Pest, Kr. Gödöllő) (XLIV). Vor der Denkmalschutz-Restauration kam es zur Maueruntersuchung und archäologischen Freilegung. Wir fanden die Fundamente einer Rundkirche aus dem ausgehenden 12. Jh. sowie die Reste einer frühgotischen Kirche mit Sakristei, die kürzer als die jetzige war. Die Spuren des spätgotischen Umbaus (15. Jh.) zeigen der Turm, die Strebepfeiler sowie die Tür- und Fensteröffnungen an. Auch konnten wir zwei weitere Umbauten feststellen (17. und 18. Jh.).

Mitarbeiter waren die Architekten Klára Nándory und Ferenc Mendele.

Ilona Czeglédy

Jászdózsa — Kápolnahalom (Kom. Szolnok, Kr. Jászberény). S. Nr. 10.

119. *Karcag — Asszonyzállás* (Kom. Szolnok) (XXXVIII). Mit der präliminären Ausgrabung in der Gärtnerei der Dimitrov-LPG legten wir die während des Mongolensturms vernichtete Ziegelkirche mit viereckiger Apsis, die auf den Kirchhofhügel gebaute Kirche aus der Regierungszeit Sigismunds von Luxemburg und 155 Gräber des dazugehörigen, 1583 — 88 vernichteten, mit Gräben umgebenen kumanischen Kirchhofs frei. Die aus Ziegeln gebaute Kirche ist mit Strebepfeilern befestigt, die Apsis mit den drei Seiten eines Sechsecks abgeschlossen. In das Fundament war ein durch Krankheit deformiertes Schädeldach eingemauert. Angaben der Kirche: L: 14,50 m, B: 7,60 m, Orientierung: O — W 266°. Die Gräber der Sargbestattungen waren mit »Speerhölzern« bezeichnet. In mehreren Särgen fanden wir Mattenreste, in Nr. 56 unter dem Schädel einen Schierlingstrauß. Die Funde: Obulen Sigismunds des Luxemburgers, perlengeschmückte Kopfputze, Filzhut, die Verschnürung der Männerkleidung, zackige Spitzen, golddurchwobene Kragen, Gürtel, Schuh- und Stiefelreste.

László Selmeczi

120. *Makkoshotyka* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Sátoraljaújhely) (XXVIII). Auf dem Köveshegy, im Söhely genannten Wald kam beim Steinbrechen unter einem Steinhaufen eine Zinnflasche mit IHS-Monogramm zutage, die 3000 St. Silberdenaren aus der Zeit zwischen Matthias I. und Ferdinand I. enthielt. Die letzte Jahreszahl ist 1551. Der Fund enthält auch einige polnische Münzen vom Anfang des 16. Jhs.

János Gömöri — István Gedai

121. *Nagytyúla — Berki halom* (Kom. Heves, Kr. Eger) (X). Die im Vorjahr begonnene, diesem Jahr fortgesetzte Rettungsgrabung bei der vernichteten mittelalterlichen Kirchenruine zeitigte nach Freilegung des ganzen Kircheninneren 202 Gräber aus dem 14. — 16. Jh. Die 45 m lange gotische Kirche erhielt ihre endgültige Form nach viermaligen Umbauten. Ein Teil der zur romanischen Periode gehörenden und der gotischen Kirchhofmauer war mit einem großen Turm befestigt. Die

Kirchenruine hat nur an zwei Stellen kaum über die Oberfläche ragende Mauern.

Mitarbeiter war Árpád Nagy.

Béla Kovács

122. *Nyíregyháza* (Kom. Szabolcs-Szatmár) (XXIV). Im Gelände des Krankenhauses kam ein aus 17 ungarischen Denaren, polnischen, preußischen und brandenburgischen Groschen bestehender Fund zutage. Alle Münzen stammen aus dem 16. Jh.

István Gedai

Pásztó — Zisterzienserkloster (Kom. Nógrád, Kr. Pásztó). S. Nr. 98.

Pécs — István tér 12. S. Nr. 41.

123. *Pécs — Bischöfliche Burg* (XXVI). Dieses Jahr klärten wir bei der vollständigen Freilegung der SW-Seite der Burg die Zusammenhänge zwischen der Barbacane, dem Halsteil und dem westlichen gotischen Tor. Wir legten die 8 m hohe, mit Schießscharten gegliederte Mauer des Halsteiles frei. Die Schießscharten liegen in schräger Linie, sie folgen dem mittelalterlichen Gehsteigniveau. Auf derselben Mauer beobachteten wir einen Vorsprung, der zwischen dem Gehsteigniveau der Barbacane und dem westlichen gotischen Tor ein nach O fallendes Niveau ergibt. Aus den mittelalterlichen Darstellungen geht hervor, daß hier die den Halsteil überbrückende Brücke war. Die S-Mauer des Halsteiles sowie die zum südwestlichen Befestigungssystem gehörende, den südlichen Burggraben schräg teilende sog. Stadtmauer legten wir auf ihren Innenseiten frei. In ihrem heutigen Zustand sind sie türkenzeitlich. Dieses Gelände ist in W von einer NS-Mauer abgeschlossen, deren Anschluß an die Außenmauer des Burggrabens noch nicht geklärt ist, doch ist der Zusammenhang wahrscheinlich. In der Nähe des W-Tores fanden wir viele gotische Torrahmenfragmente, viel türkische, bosnische und wenig mittelalterliche Keramik sowie in der Auffüllung des 19. Jhs. eine Goldmünze des Matthias Corvinus.

An der Freilegung nahmen Győző Gerő sowie Universitätshörer Csaba Csorba teil.

Mária G. Sándor

123. *Pécs, Rákóczi út 2., Komitatskrankenhaus* (XXVI). Ziel der in den zwei Erdgeschoßräumen des an das Jakowli-Hassan-Dschami von NW angeschlossenen Krankenhauses war, teils die Vorhalle des Dschamis bzw. dessen unter dem Bau liegenden Reste zu klären, teils die Erforschung des Grundrisses des anschließenden Mewlewi-Klosters. Im auf die Rákóczistraße geöffneten Schulsaal fanden wir die behauene Quaderstein-Stützwand des Dschami sowie einen gut erhaltenen kleinen Teil des türkenzeitlichen Steinpflasters des davorliegenden Hofes. Im N-Abschnitt war nur mehr der ausgehobene Platz der Stützwand zu erkennen. Ebenfalls an die N-Ecke der Vorhalle schloß sich auch der NO-Flügel des einstigen Derwisch-Klosters an. Auf einer Strecke fanden wir auch die ausgehobene Mauer dieses letzteren bzw. der SO-Abschlußmauer des Klosters.

Győző Gerő

Pécsvárad — Burg (Kom. Baranya, Kr. Pécs). S. Nr. 99.

124. *Sárospatak, Röm. kath. Kirche* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Sátoraljaújhely) (XXVIII). Die 1964 — 65 geführten Ausgrabungen von Vera Molnár fortsetzend, legten wir in ca. 10 m Entfernung nach W von der gotischen Kirche aus dem 15. Jh. (die im 16. Jh. umgebaut wurde) ein Steingebäude von 19 × 7 m, mit mehreren Zimmern frei. Unter dem ungegliederten Mittelraum von 5,5 × 10 m befindet sich ein Keller, mit gotischen Türen am O- und W-Ende. Das Gebäude ist die Schule der Stadt bzw. der Pfarre, die in den Sárospataker Quellen aus dem 15. — 16. Jh. erwähnt ist. Ihre NW-Ecke wird von der nach 1534 gebauten Stadtmauer

abgeschnitten. Im O-Zimmer fanden wir Rippen aus der Kirche des 15. Jhs., eine halbfertige Rippe und im Keller Steinschuttschichten.

Entwerfer der Konservierung und Vorstellung ist Károly Ferenczy.

Wir legten 59 Gräber des Kirchhofes frei. In den Kindergräbern fanden wir Gürtelbeschläge aus dem 15. Jh. und Kopfschmücke aus dem 15.–16. Jh.

Wir legten die Kirchhofmauer in ihrer ganzen Länge sowie ihr großes S-Tor und kleineres SO-Tor frei. Unter dem Kirchhof war eine mit Münzen aus dem 14. Jh. datierte Kalkbrennerei. S-lich der Kirche liegt eine andere Kalkbrenngrube aus dem 16.–17. Jh. mit 5,6 m Durchmesser und 4,6 m Tiefe.

Anstelle des vermuteten arpadenzeitlichen Kirchhofes fanden wir nur große Eingrabungen aus dem 17.–18. Jh. An den N-Teil der Rundkirche aus dem 12. Jh. wurde im 15. Jh. ein Ossarium angebaut, wo wir unter den Gebeinen das Fragment einer Terrakottafigur fanden, den Kopf einer Heiligen vom Typus der Schönen Madonnen.

Zwei urzeitliche Gruben (Bükk-Kultur) lieferten reichliches Fundmaterial.

Entwurf: Mihály Détshy, Architekt. An der Ausgrabung nahm Katalin Dankó, Universitäts Hörerin teil.

An der S- und SO-Seite der Italienischen Bastei der Burg von Sárospatak wurde die Auffüllung des 18.–19. Jhs. abgetragen.

Im unteren Niveau des Roten Turmes führten wir die mit der Restaurierung verbundene Ordnung und Niveausenkung durch, wobei wir eine 4 m tiefe, in den Fels gemeißelte, birnenförmige Grube fanden. Sie wurde beim Einreißen des Turmes 1702 aufgefüllt.

János Gömöri

125. *Somogyabod* (Kom. Somogy, Kr. Abod) (L). In der Gemarkung des Dorfes, in 100 m Entfernung vom Bach, der zwischen dem Tetvespatak und dem Kisaboder Erdweg fließt, in 150–180 m Entfernung von der Straße wurden Silbermünzen gefunden, bestehend aus 228 St. 3., VI., XV-Kreutzern, vornehmlich aus den Habsburgerlanden, aus der Zeit zwischen Leopold I.–Franz I. Einige französische und Olmützer Münzen sind auch vorhanden.

István Gedai

126. *Szanda—Péterhegy* (Kom. Nógrád, Kr. Balassagyarmat) (II). Ein Turm mit längsviereckigem Grundriß wurde freigelegt, an den eine fünfeckige Mauer angebaut wurde. Auf der N-Seite der Burgmauer fanden wir auch den Toreingang. Auf der W-Seite bricht die Mauer ab, es gibt keine Spur einer gebauten Mauer, auf der SW-Seite beobachteten wir an einem Ort eine ohne Fundament und Mörtel gebaute Steinmauer.

Neben dem Turm, innerhalb der Mauer lag eine NO-orientierte Kirche mit zwei Perioden. Erst wurde eine kleine Rundkirche gebaut, die später mit einem länglichen Schiff ergänzt wurde.

Die Mauern sind überall unmittelbar auf den Fels fundamentierte. Aufgehende Mauern sind nur beim Turm und in der NO-Ecke der Umzäunungsmauer übriggeblieben, ansonsten konnten wir nur die Fundamentmauern verfolgen.

Das Fundmaterial stammt aus dem 12.–15. Jh.

Konsultant: Nándor Parádi. Grundrißvermessung: József Farkas (OMF²). An der Ausgrabung nahmen Ildikó Bende sowie die Universitäts Hörer Ferenc Hegedüs Bite, Endre Marosi und László Vándor teil.

Judit Gábor

127. *Székesfehérvár—Innenstadt* (Kom. Fejér) (XXXVI). Bei den Kanalarbeiten in der Március 15., Táncsics- und Kossuth-Straße und am Szabadság-Platz konnten wir den nördlichen Stadtmauergraben, die mittelalterliche äußere und innere Burgmauer, das

² OMF: Országos Műemléki Felügyelőség (Landesamt für Denkmalpflege).

mittelalterliche Markthaus sowie zur königlichen Pfründe gehörende Gebäude in ihren Resten beobachten. Zugleich kamen auch Baureste aus dem 12.–18. Jh. sowie wenig Funde zum Vorschein.

Alán Kralovánszky

Székesfehérvár—Bischöflicher Dom (Kom. Fejér). S. Nr. 106.

128. *Szigetvár, Zrínyi-Platz* (XXVI). Zwecks Bestimmung des Dschamis von Ali Pascha und Klärung der inneren Niveaus wurde eine Forschung ausgeführt. Wir fanden die Fundamentreste des Minarets, die an die W-Ecke des Dschami angeschlossen war und zugrunde ging. Die verhältnismäßig leicht liegenden steinernen Fundamentmauern des Minarets wurden auf in den Morast eingerammte Pfosten gebaut. Die Fundamentmauern selbst befestigte ein Quadrat bildendes, liegendes Pfostennetz.

Im Dschami fanden wir »in situ« die Reste des in zwei Perioden angefertigten Fußbodenbelegs. Die erste Periode geben die in dem als Grundlage dienendem, eingrammten Lehm negativ erscheinenden Ziegelabdrücke, während der Ziegelbeleg der zweiten Periode auf einer Strecke verhältnismäßig gut erhalten ist. Es gelang die vollständige Ausdehnung des Grundrisses der Kanzel festzustellen, die an der rechten Seite des Michrab stand. In der heutigen Vorhalle der Kirche, die ebenso groß wie die türkenzeitliche ist, konnten wir die Dicke der Stützmauer an beiden Seiten des Einganges sowie den Anschluß des Gebetraumes mit der NW-Abschlußmauer feststellen. Auch fanden wir das Ziegelfundament einer der Säulen oder Pilaster — des nördlichen Eckpfeilers —, die die Bögen der zur Türkenzeit teilweise offenen Vorhalle trugen.

Im einstigen Dschami, sowie um das Minaretfundament herum fanden wir aufgestöberte und unaufgestöberte Gräber aus der zweiten Hälfte des 18. Jhs. Auch kam eine aus Ziegeln gebaute Krypta ans Tageslicht, mit den Resten eines größtenteils ausgeraubten und verwitterten Skeletts.

Wir befreiten einen Teil der ursprünglichen Fassade des Kuppeltambours aus der Vermäntelung des 18. Jhs. In der Mittelachse der Seitenwände gab es je ein vermauertes spitzböiges türkisches Fenster.

Bei der Mauerforschung gelang es, mehrere Stücke der einst zum Dschami gehörenden geschnittenen Steinteile aus dem barocken Bau zu befreien.

Győző Gerő

129. *Tapolca* (Kom. Veszprém, Kr. Tapolca) (XLV). In etwa 200 m Entfernung von der nach Badacsonytomaj führenden Landstraße, dort, wo sie Tapolca verläßt, kamen aus 64 cm Tiefe 64 St. slawonische und Wiener Denare aus dem 13.–14. Jh. zutage. Der Fund war in Stoff eingewickelt, dessen Reste auf einigen Münzen zu erkennen ist.

István Gedai

130. *Tata—Burg* (Kom. Komárom, Kr. Tata) (XLI). In Fortsetzung der 1965 begonnenen Ausgrabung vertiefen wir den angegrabenen Abschnitt des Burggrabens. Derzeit halten wir bei 5 m, was noch immer nicht die vollständige Tiefe ist. Den Boden können wir infolge des Grundwassers nur bei ständigem Pumpen suchen. Aus der Auffüllung kamen viele Scherben und Ofenkachelfragmente sowie die Reste vieler Lederschuhe zum Vorschein. Wir beendeten die Freilegung des Pfeilerfundaments des Kreuzganges in NO und reinigten den im Vorjahr gefundenen Weinkeller. Im NO-Mauerpaß fanden wir die steingepflasterte Straße, die vom Torturm zum Eingang führt. Aus der Auffüllung kamen viele geschnittene Steine, Quadersteine, Fensterrahmen, Steine des Bogens eines gotischen Türrahmens zutage. Platz und Abmessungen des mittelalterlichen Torturmes wurden mit zwei Sondierungsgraben festgestellt.

Mitarbeiter waren Gábor Vékony und Éva V. Vadász.

Sarolta B. Szatmári

131. *Visegrád, untere Burg* (Kom. Pest, Kr. Szentendre) (XLVI). In der O-Hälfte der inneren Burg setzten wir die Forschungen 1963–67 fort. Wir legten ein Steinhaus mit 90 m² Grundfläche aus dem 15. Jh. frei, mit 50 cm dicken Wänden. Auf dem Fußboden des zu Türkenzeit zugrunde gegangenen Gebäudes lagen viele figural verzierte Ofenkacheln aus der Regierungszeit des Matthias Corvinus. Zwischen dem Steinhaus und der inneren östlichen Schutzmauer legten wir eine Reihe türkenzeitlicher Getreidespeichergruben frei. Im Mist, der die Speichergruben ausfüllte, fanden wir Körner, mehrere ergänzbare Gefäße, viel Ofenkacheln (Augenkacheln) aus dem 16. Jh., Stiefelsohlen und Münzen. Wir trugen das 1963 freigelegte spättürkenzeitliche Gebäude ab, unter dessen O-Wand ein längsrechteckiger Brunnen zutage kam, der um die Mitte des 15. Jhs. mit Mist aufgefüllt wurde. Wir reinigten ihn bis 14 m Tiefe. Unterhalb der W-Mauer fanden wir – durchquert von zwei ineinander gegrabenen türkenzeitlichen Abfallgruben – eine Bronze gießerei aus dem ausgehenden 15. Jh., mit Schlacke und Gußformfragmenten.

Vor der S-Seite des nördlichen Torturmes durchschnitten wir mit einer kleineren Sondierung die Lehmauffüllung des 15. Jhs., darunter fanden wir mehrere Verwüstungsschichten aus dem 13.–14. Jh. Aus diesen bargen wir u. a. einen spätromanischen Säulen-Doppelsöckel und einen Dolch mit geschnitztem Knochengriff. Unter den durchschnittenen Verwüstungsschichten beobachteten wir Mauerreste, die in Richtung der Talsperre hin verliefen. Aus der Freilegung geht hervor, daß der untere Abschnitt der Talsperre und der Torturm zu gleicher Zeit gebaut wurden. Die Talsperre wurde im 15. Jh. mit Überbau erhöht. Im ersten Stockwerk des Torturmes führten wir Mauerforschungen aus, wir legten die Reste der Konstruktion frei, die die Toröffnung zuschloß

und fanden drei Bauperioden. b Torturmes durchquerten wir, die Per Außenseite des setzend, die im 16. Jh. entstandene Szung 1962 fortinneren Burg hinausgeworfenen Mülls ht des aus der drangen bis zum Gehsteigniveau des 15. Abfalls. Wir aus dieser Schicht zutage gekommenen inab. Die Funde sind: Einfassung eines Goldschmiedetigeren vergoldetem Kupfer, Eßlöffel aus Kupfer, Silber Ofenkachelfragmente aus der Zeit Sigismund aus Luxemburgers.

Mitarbeiter waren Miklós Héjj und der Architekt János Sedlmayr.

Mátyás Szőke

Unter den Häusern *Fő utca 27–29.*, im Bereich des königlichen Palastes, südlich vom Hof mit dem Hercules-Brunnen liegt der Wohnbauflügel. Um seinen großen Keller mit Tonnengewölbe zu restaurieren, wurde es aufgrund der Forschungen 1967 unerlässlich, den an den Keller sich anschließenden südlichen Gebäudeteil freizulegen. Hier kannten wir den Rest des im 18. Jh. gebauten und 1932 teilweise eingerissenen Kellers mit Ziegeldecke. Nach 5 m Senkung des Niveaus erschien ein Raum mit 200 m² Grundfläche. Die Kellermauern stammen aus dem Mittelalter und weisen mehrere Bauperioden auf. Die S-Mauer des freigelegten Raumes ist zugleich der Unterbau der zur Kapellenterrasse führenden Treppe. Wir stellten auch die Stellen der zur Treppe gehörenden zwei Pfeilerfundamente fest.

Unterhalb des Hauses *Fő utca 37.* fand man einen großen, geteilten, gotischen Säulensöckel in situ. Er gehörte zum Kreuzgang eines Hofes des Palastes der Königin.

Mitarbeiter waren Mátyás Szőke und der Architekt János Sedlmayr.

Miklós Héjj

Herausgegeben von Alice Sz. Burger

Verzeichnis der Museen

- I. Baja, Türr István Museum
- II. Balassagyarmat, Palóc Museum
- III. Békéscsaba, Munkácsy Mihály Museum
- IV. Budapest, Ungarisches Nationalmuseum
- V. Budapest, Historisches Museum der Stadt Budapest
- VI. Budapest, Nagytétényer Kastellmuseum
- VII. Csongrád, Lokalhistorisches Museum
- VIII. Debrecen, Déri Museum
- IX. Diósgyőr, Hüttenmuseum
- X. Eger, Dobó István Museum
- XI. Győr, Xantus János Museum
- XII. Gyula, Erkel Ferenc Museum
- XIII. Hajdúböszörmény, Hajdúság Museum
- XIV. Kecskemét, Katona József Museum
- XV. Keszthely, Balaton Museum
- XVI. Kiskunhalas, Halas Museum
- XVII. Miskolc, Herman Ottó Museum
- XVIII. Mohács, Kanizsai Dorottya Museum
- XIX. Mosonmagyaróvár, Hanság Museum
- XX. Nagykanizsa, Thury György Museum
- XXI. Nagykőrös, Arany János Museum
- XXII. Nagyvács, Burg Museum
- XXIII. Nyírbátor, Báthory István Museum
- XXIV. Nyíregyháza, Jósza András Museum
- XXV. Orosháza, Szántó-Kovács Museum
- XXVI. Pécs, Janus Pannonius Museum
- XXVII. Salgótarján, Museum der Arbeiterbewegung
- XXVIII. Sárospatak, Rákóczi Museum
- XXIX. Sopron, Liszt Ferenc Museum
- XXX. Sopron, Bergbaumuseum
- XXXI. Szarvas, Tessedik Sámuel Museum

- XXXII. Szeged, Móra Ferenc Museum
- XXXIII. Szentendre, Ferenczy Károly Museum
- XXXIV. Szekszárd, Balogh Ádám Museum
- XXXV. Szentes, Koszta József Museum
- XXXVI. Székesfehérvár, István király Museum
- XXXVII. Szigetvár, Zrínyi Miklós Museum
- XXXVIII. Szolnok, Damjanich János Museum
- XXXIX. Szombathely, Savaria Museum
- XL. Dunaújváros, Stadtmuseum
- XLI. Tata, Kuny Domonkos Museum
- XLII. Tápiószéle, Dorfmuseum
- XLIII. Túrkeve, Túrkeve Museum
- XLIV. Vác, Vak Bottyán Museum
- XLV. Veszprém, Bakony Museum
- XLVI. Visegrád, Mátyás király Museum
- XLVII. Zalaegerszeg, Göcsej Museum
- XLVIII. zeitweilig beim Archäologischen Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften aufbewahrt
- XLIX. Esztergom, Balassi Bálint Museum
- L. Kaposvár, Rippl-Rónai Museum
- LI. Kiskunfélegyháza, Kiskun Museum
- LII. Szob, Börzsöny Museum
- LIII. Aszód, Dorfmuseum
- LIV. Kapuvár, Lokalhistorisches Museum
- LV. Kőszeg, Jurisich Miklós Museum
- LVI. Hódmezővásárhely, Tornyai János Museum
- LVII. Budapest, Landwirtschaftliches Museum
- LVIII. Pápa, Lokalhistorisches Museum
- LIX. Kisvárd, Burgmuseum
- LX. Diósgyőr, Burgmuseum
- LXI. Cegléd, Kossuth Museum

P. Buocz T., Savaria topográfiája. Szombathely 1967. Vas megye Tanácsa V. B. Művelődésügyi Osztálya. 148 lap, 22 képes tábla, 4 térkép-melléklet és szöveg közti ábrák.

A kötetet Gyurácz János előszava vezeti be, melyben hivatkozik a kötet megjelenésének szükségességére.

Az első fejezet rövid „Bevezetés”, mely a szombathelyi tudományos kutatások történetével foglalkozik nagyvonalúan. A „Városhal, műhelyek, temetők” fejezet foglalkozik a római városhal eddig megtalált részleteivel; rámutat, hogy a kézművesek műhelyei a városhalon kívül, annak közelében voltak elhelyezve. Ezek főleg keramikus műhelyek, valamint terrakotta-árakkal foglalkozó kézművesek műhelyei. A temetők, sírcsoportok a fő égtájak szerint vannak a város körül elhelyezkedve, s ezzel mintegy meghatározzák a város lakott területeinek kiterjedését. Egy rövid fejezet szól a „város úthálózatáról”, s ebben a szerző az eddig föllelt utak irányát határozza meg. Az „épületek” című fejezet különös érdekességgel. Az egyetlen hitelesen feltárt épület az Iseum, egyébként kisebb-nagyobb falmaradványok maradtak reánk, melyekből az épületek kiterjedésére, rendeltetésére következtetni alig lehet. Hitelesen feltárt épületrész még a Paulovics István által kiásott ókeresztény bazilika is. Ezen romok mellett azonban újabb kutatások egyéb, látszólag ehhez csatlakozó épületrészeket hoztak napvilágra, s csak majd annak az ásatásnak tudományos feldolgozása után lehet pontosan eldönteni, hogy ennek az épületrésznek mi is volt az eredeti rendeltetése. Érdekes, hogy az épületek között impluviumos szerkezetet is találtak, tehát itáliai házforma is lehetett Savariában. A „Kömlékek” című fejezetben a gazdag lapidárium lelőhelyeit lokalizálja a mai város térképén. Ehhez a munkához hallatlan szorgalom kellett, hiszen az utca és helynevek az idők folyamán nem is egyszer változásnak voltak kitéve, és szerzőnek mindezen változásoknak helyrajzilag utána kellett járnia. Érdekes, hogy a kömlékek javarésze a város területén másodlagos felhasználásban került elő.

A legterjedelmesebb a „Szombathely római kori leleteinek helyrajzi leírása” című fejezet. Ebben végezte el a legkörülményesebb, a legalaposabb munkát a szerző. Megállapításait nemegyszer rajzokkal is kíséri, és az, amit a kömlékeknél mondtunk munkájáról, még sokkal nagyobb és terjedelmesebb kivitelben kerül e fejezetben az olvasó elé. Nagyon szorgos és nagyon kitartó munkával készíthette el ezt a 67 oldalt kitevő fejezetet, mellyel Szombathely római korának kutatóit nagy hálára kötelezte, jövődöbeli munkájukat jelentékenyen megkönnyítette a szerző. Gazdag jegyzeteket egészíti ki a kötetet. Igen gazdag német fordításban közölt kivonat is csatlakozik a kötethez, melyet név- és tárgymutató egészít ki.

P. Buocz Terézia könyvét Pannóniára vonatkozó újabb irodalmunk fontos és bizonyos mértékben alapvető művei közé kell soroznunk. Bizonyos, hogy műve a Savariára vonatkozó kutatások eddig különböző helyeken és különböző időközökben közzéadott részletmegfigyeléseknek, ásatási eredményeknek és leleteknek egyes részeken szemponatok szerinti összefoglalása, mely a savariai kutatás jövődjére nagy segítséget és támogatást nyújt majd e téren a következő utatónak.

Oroszlán Zoltán

Hajnóczy Gy., Az építészet története. Ókor. Budapest 1967. Tankönyv kiadó. 462 lap, 623 kép.

A munka, melyet Major Máté professzor előszava és a szerző bevezetése indít meg, tulajdonképpen a Budapesti Műszaki Egyetem Építészeti Karának hallgatói számára készült tankönyvként; a szerkesztés módja, az illusztrációk kiválósága és szokatlan bősége, úgy érezzük, szükségessé teszi, hogy folyóiratunk hasábjain mi is megemlékezzünk róla. A szerző, aki az ókori építészeti tanszék docense, egyúttal képzett régész és muzeológus is, aki elvégezte az Eötvös Loránd Tudományegyetem régészeti szakát is, így tehát könyvének megírásához e téren szerzett ismereteit is alaposan felhasználhatta.

Anyagát nagyon pontosan és áttekinthetően osztotta be. Külön nagy fejezet szól a keleti, külön nagy rész a nyugati rabszolgatartó társadalmak építészetéről. A szerző ezeken a fő fejezeteken belül minden egyes népek vagy országnak építészetét hasonló módon tárgyalja, mutatja be. Először röviden, és elmondhatjuk, pregnánsan, az építészetet meghatározó feltételeket vázolja; szól tehát az illető terület földrajzi helyzetéről, természeti adottságairól, gazdasági és társadalmi viszonyairól, történelméről, művelődési kérdéseiről, irodalmáról és írásmódjáról, a tudományról és az ábrázoló és díszítő művészet összefoglalásáról. Ezzel mintegy meghatározza a kifejlődött építészet létrejöttét elősegítő körülményeket. Ezután következnek az építészet történetének és emlékeinek ismertetése. Itt is megállapított és szigorúan követett szerkezettel dolgozott a szerző. Beszél az építőanyagokról, az épület-szerkezetekről, építéstechnikáról, és ezután tér rá az építészet fejlődésének korok szerint datálható fejlődésére. Ezután az illető nép vagy ország építészetének kifejezőeszközeit, tér- és tömegalakításának módszereit foglalja igen tanulságosan össze, és végül az illető építészetre vonatkozó rövid kutatástörténeti ismertetést és bibliográfiát ad. Ez utóbbiban természetesen a legmodernebb és legfontosabb művekre szorítkozik.

Ez a szerkesztésbeli áttekintés híven tükrözi a szerzőnek a kötet teljes egészében követett dolgozás módját. Mindenütt a legjobb forrásokból merített, úgy hogy művének egyik része ellen sem lehetne bárminő kifogást emelni. Ami azután a könyv értékét magasra emeli, az az említett és tárgyalt alaprajzoknak sokasága. Ezek kivétel nélkül a legjobb publikációkból vettek, pontosak és világosak; megértésüket a szerző magyarázatai csak alaposan elősegítik. A közölt fotográfiáknak jó része eddig még nem jelent sehol sem, mert azok nagy részben a szerző felvételei, melyeket tanulmányútjai alkalmával készített és adott most át e könyvben a nyilvánosságnak.

Állíthatjuk, hogy ilyen alapos magyar nyelvű mű az ókor építészetéről még sohasem jelent meg. Jelentősége túlnő azon a célon, melyre eredetileg szánták. Mindenki, aki az ókor építésze után érdeklődik, s érdeklődésének kielégítésére magyar nyelvű könyvet keres, nyugodtan használhatja Hajnóczy könyvét, annál is inkább, mivel szép könyv is, és mint ilyen, bekerült az év legszebb nyomdai kiállítású művei közé. Talán csak egy megjegyzést tennék a tartalom beosztására vonatkozóan. Szerintem jobb lett volna az etruszk építő-

művészetről szóló részt a hellén és római építőművészet közé helyezni, mert így közvetlenebbül lehetne utalni az etruszk építészetnek felvett görög hatásaira, és egyúttal jobban kifejezésre lehetne juttatni azokat a hatásokat is, melyeket a római építőművészet kapott az etruszkoktól.

Oroszlán Zoltán

K. Willvonseder, Die jungsteinzeitlichen und bronzezeitlichen Pfahlbauten des Attersees in Oberösterreich. R. Pittioni: Előszó. Wien 1963 – 69. Mitteilungen der Präh. Kommission d. Österreichischen Akademie der Wissenschaften. XI – XII. kötet. Hermann Böhlau's Nachf. Graz-Wien-Köln. 453 lap, 34 tábla, 5 szövegtábla kép.

Az Attersee cölöpepítményeivel, azaz az eredetileg az Attersee partján levő eddig ismert 12 település leleteivel már egyetemi éve alatt kezdett foglalkozni Willvonseder. Munkájához felhasználta minden elérhető forrásanyagot, amit kb. 30 évi munkával össze tudott gyűjteni, tanulmányozta a régi feljegyzéseket és leltárkönyveket, a földrajzi és geológiai környezetet. Munkája 12 kisebb-nagyobb fejezetre tagolódik. A bevezetés, a geológiai és földrajzi áttekintés, az Attersee cölöpepítményeinek kutatástörténete, a kutatás módja, a a régebbi cölöpepítmény-rekonstrukciók, a gyűjteményekről szóló áttekintés, amelyekben Attersee-i leleteket őriznek, voltaképpen mind tudománytörténeti és kutatástörténeti fejezetek (1 – 83. l.). Ezután tárgyalja W. az Attersee-nek eredetileg a partján fekvő településeit (84 – 112. l.), majd következik a legnagyobb fejezet (115 – 280. l.), amely a leletekről szól. Miután mind szórványoknak tekintendő, a leleteket anyag szerint (kő-, fém-, csonteszközök, kerámia), valamint tipológiai és időrendi sorrendben tárgyalja. Majd következik egy áttekintés a cölöpepítmények problémáiról, a Mondsee-kultúráról, elterjedéséről, lelőhelyeiről, időrendjéről, végül külön fejezetben foglalkozik W. az észak-ausztriai (Alsó- és Felső-Ausztria, Salzburg) kora bronzkori fejlődésével, és röviden összefoglalja az eredményeket.

Kutatástörténeti szempontból nagyon érdekes az Attersee-ben folytatott „régiséghalászat” leírása.

Hogy a felszínre került anyag mennyire heterogén és mennyire különböző minden megfigyelést, azt nem kell bővebben magyarázni. A leletek vagy 14 nagyobb gyűjteményben nyertek elhelyezést; a legnagyobb gyűjtemény Schmidt Miksa kiscelli kastélyában a háború alatt nagyjából elpusztult, de a szerző a két világháború között még tanulmányozta a leleteket. A tárgyak osztályozásánál, tipológiai és időrendi besorolásánál nem maradt más mérték, mint pl. a bronzeszközöknél. Jól rendeltetés, a forma. Stratigráfiai adatok nem állnak rendelkezésre, sok esetben úgy tűnik, hogy az egyes cölöpepítmények, ill. lelőhelyek adatai sem lehetnek egészen pontosak.

A víz alatti kutatások csak kb. 10 év előtt indultak meg a Mondsee-ban, az Attersee-ben elkezdett ilyen irányú kutatás kellő felszerelés hiányában nem vezetett eredményre. A kutatás esetlegességeinek tulajdonítható, hogy az emléktárgyak viszonylag jól képviselték a kőszerszámok, kevés a kerámia. W. igyekezett és a lehetőségeken belül sikerült is a rendelkezésre álló anyagból objektív és reális következtetéseket levonni; az eszközök készítése, nyersanyaga, a nyersanyag lelőhelye is vizsgálta tárgyat képezi, mint pl. a bronzeszközöknél. Jól összefoglalja a fém tárgyak vizsgálatának eredményeit. Munkájában jó áttekintést nyerünk a kelet-alpi zóna rézkori – kora-bronzkori fémművességéről, a réz bányászatról és első megmunkálásáról. Megerősítést nyert a kutatások révén, hogy a kora bronzkorban a kelet-alpi rézlelőhelyek kiaknázása és a nagy felső-ausztriai tavak part menti települései között összefüggés volt, és ez valószínűleg már a rézkorra is vonatkoztatható. A spektrálanalízisek szerint e vidéken a „keleti réz” is felhasználásra került. Érdekes az a rövidke fejezet, amelyben W. a kő- és fémformák közötti összefüggéseket elemzi. Az osztrák tavakban meglehetősen sok faszerszám is felszínre került, főként a Mondsee-ből. Ezek azért is

érdemelnek figyelmet, mert más őskori lelőhelyeken ilyenek alig maradtak fenn.

Hasznos a cölöpepítményekre vonatkozó áttekintés. Ugyanis a múlt században Keller rekonstrukciója révén került az irodalomba a vízben álló cölöpepítmények képe. Ez az elgondolás R. Bernhart egy 1958-ban bemutatott rekonstrukciójára is kihatott. A cölöpepítmények vizsgálatánál elsősorban a tavak vízszintjének emelkedését és apadását kell figyelembe venni, annál inkább, mert ma a meglevő cölöpök sok esetben 4 m mélyen vannak, már pedig teljesen valószínűtlen, hogy az őskorban ilyen mélységben verték le azokat a cölöpöket, amelyekre a házakat építették. Újabb vizsgálatok Svájcban (E. Vogt) és Ausztriában (békáemberek) kimutatták, hogy a felfelé álló cölöpök között nagyon sok a vízszintesen, eredeti helyén fekvő gerenda. Ilyeneket aligha helyeztek el ilyen mélységben, hisz a vízszinteseknek legalább a víz felszíne fölött kellett feküdniük. Ha viszont összeomlott házak maradványai lennének, akkor a gerendák nem feküdnének még ma is padlószerűen egymás mellett.

A Svájcban és Ausztriában nyert adatok és megfigyelések révén csakis arra lehet következtetni, hogy a cölöpepítmények eredetileg part menti települések voltak.

Egy érdekes kérdést vet fel W. a nagy osztrák tavak parti településeivel kapcsolatban: ez a hajózás kérdése. Az Ausztriában talált, fatörzsből kivált csónakok legjobban esetben bronzkoriak. Part menti településeknél nálunk is legkésőbb a bronzkortól fel lehet tételezni a hajózást, nyilván itt is fatörzsből kivált csónakokban. Érdemes lenne a kérdéssel nálunk is foglalkozni.

A kérdést, hogy part menti települések voltak-e csak a cölöpepítmények, vagy léteztek a mai „hajókunyhóknak” („Schiffhütte”) megfelelők is, W. nem akarja eldönteni. Úgy látszik, hogy a Mondsee-ben végzett kutatások csak szárazföldi településekre engednek következtetni, így valószínűleg az Attersee-ben is csak ilyenek voltak. E. Vogt kutatásai szerint a svájci cölöpepítmények mind szárazföldiek voltak. Időrendi szempontok is alátámasztják ama megállapítást, hogy az osztrákok is szárazföldiek voltak, ugyanis mind a svájci, mind az osztrák cölöpepítmények egyidősek: kezdődnek a neolitikumban és tartanak a kora bronzkorig bezárólag, és egy időbeli hiatus után újból lakottak voltak a korai urnasiros korszakban. Ha a svájciak part menti települések voltak (E. Vogt szerint) és az ausztriaiakkal egyidősek (W. szerint), akkor mindkét területen ugyanazt a települési formát kell feltételezni.

Nagyon részletesen foglalkozik W. a Mondsee-kultúra fogalommal tudománytörténeti szempontból is. Hasznosabb a kultúra elterjedésének szentelt fejezet. Az osztrák kutatók és a németek is általában nagyon elővigyázatosan használják a rézkor kifejezést, ami Pulszky és Hillebrand kutatásai óta nálunk elfogadott. Végül részletesen tárgyalja W. a kora bronzkori fejlődés kérdéseit az észak-ausztriai tartományokban és a környező országokban.

Kiemelendők e könyv ama fejtegetései, amelyek az osztrák nagy tavak part menti településeivel, és ezeknek jelentőségével foglalkoznak a korai féművesség kialakulásának korszakában. A munka tudománytörténeti beállítottsága és minden apró észrevételre való válaszadás hosszadalmassá teszi és egyes helyeken ismétlésekre bukkanunk. Az anyag, annak minősége (majd kivétel nélkül szórvány) és a könyv terjedelme nem állanak összhangban. Örülünk azonban, hogy megjelent a munka, és a szerző gazdag tapasztalatait a további kutatás rendelkezésére bocsátotta. Mint forrásmunka mintaszerű.

Mozsolics Amália

F.-R. Herrmann, Die Funde der Urnenfelderkultur in Mittel- und Südhessen. Römisch-Germanische Forschungen 27. kötet. Berlin 1966. De. Gruyter. Szövegtétel: 209 lap, 11 ábra, táblakötet 216 tábla.

A RGF patinás műltra visszatekintő sorozatának kötetei a régészeti irodalom átfogó jelentőségű kiadványai.

A kötetek használhatóságát nagymértékben fokozzák a hosszú éveken keresztül érvényesülő egységes szerkesztési elvek is. Ezek – többek közt – biztosítják a leletek azonos módszerű közzevitelét, részben azonos rendszerű katalógusban, részben azonos módszer szerint szerkesztett, a leletösszefüggéseket azonos jelzésekkel feltüntető, azonos méretarányban megrajzolt táblákon. Ezekon felül jellemzi a sorozatot a magas szakmai színv. Ez az oka annak, hogy pl. az urnasíros kultúra tanulmányozásához is e sorozat számos kötete számunkra is nélkülözhetetlen. Így pl. Kimmig, Die Urnenfelderkultur in Baden; K. H. Wagner, Nordtiroler Urnenfelder; G. Kossack, Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas; H. Müller-Karpe, Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. Ezekhez a kötetekhez csatlakozik Fr.-R. Hermann most megjelent munkája.

A kötet tárgya Közép- és Dél-Hessen, azaz a mai Wiesbaden és Darmstadt területének urnasíros kultúrája; a leletek közzevitelése és értékelése.

A munkában több mint 50 múzeum, illetve gyűjtemény leleteit találjuk meg. A kötet időálló, nagy értéke a részletes, gondos katalógus, amely 761 leletgyűjtést közöl, köztük kb. 200 most került először bemutatásra.

Az értékelő részben az első két fejezet a települések bemutatásával foglalkozik (Siedlungsfunde, Relative Chronologie der Siedlungsfunde).

Az első felsorolja az anyagot, a másik kronológiai szempontból tagolja azt.

Aránylag kevés lelet tartozik ide. A telepek első sorban a lösz talajon találhatók. Hiányuk feltűnő egyes területeken, így pl. olyan vidékeken, amelyekről több sírleletet ismerünk (pl. Giessen). Ez valószínűleg kutatási hiányosság. Elsősorban gödöranyag ismeretes. Az előkerülés körülményeire vonatkozó megfigyelések igen gyérek, még a magaslati telepeket illetően is. Figyelmet érdemel pl. a Bad Homburg-nál emelkedő telep, szárazon rakott kőfalával. Sajnos még itt sem tisztázott részleteiben az erődítés módja, tehát az, hogy pl. tisztán kőfal állott-e, vagy valamilyen faszervezetet is készítettek-e? A szárazon rakott kőfal másutt is előfordul.

Hessenben is ismeretes olyan erődített telep, amely a neolitikum óta több perióduson keresztül is lakott. Így pl. több korszakon keresztül használták a Glauberg-i erődített telepet is. Az urnasíros kultúra korában itt is kőfal emelkedett. „Ringmauer in Form einer Trockenmauer mit dahintergeschütteter Erdrampe errichtet. Holzeinbauten, die wahrscheinlich sind, wurden nicht mehr gefunden”. Ennek az erődített telepnek két feljárója volt. A tetőn száznál több tűzhelyet és két olyan házban a maradványát találták, amelyeknek kőalapozásuk volt. Mivel cölöpnymok nem voltak, feltételezhető, hogy itt kőházak állottak. A telepet a tűz pusztította el.

A telepkutatás területén még számtalan kérdés tisztázatlan Hessenben is. Így pl. nagy mennyiségű bronztárgy, bronzlepeny, bronzsalak, hamu, öntőtégely stb. került felszínre Gambach-ból. Mindez öntőműhely működésére utalna, azonban erről közelebbit mégsem tudhatunk.

A szerzőnek az egyébként sokoldalú, gondos anyagközlése bizonyos mértékig egyoldalúvá válik azáltal, hogy a települési objektumoknak és magának a telephelyeknek a bemutatása csak nagyon szerény mértékben történik meg (pl. alaprajzok, metszetek, az életmódra, táplálkozásra utaló adatok teljesen hiányzanak). A sírleletek gondos elemzése alapján a következő eredményeket olvashatjuk: Az urnasíros kultúra korában Hessenben a telepeken négy fázis figyelhető meg. Az első három a HA1, HA2, HB1 időszakok anyaga szorosan kapcsolódik egymáshoz. E három első fázis után, tehát a HB1 után világosan törés érezhető a fejlődésben. Ezen törés után következik a telepek életének negyedik időrendi szakasza, amely viszont már a HB3 periódusának felel meg. A telepekről általában hiányzik a HB2-be sorolható leletek. Így a HB3 kapcsolata a következő HC periódussal sokkal szorosabb, mint a HB2 szakaszhoz való csatlakozás.

Hessenhez viszonyítva a Dunántúlon sokkal tömegesebb telepanyag ismeretes. Elsősorban nagy magaslati telepeink (Velem, Sághegy, Lengyel, Regöly stb.) leletanyaga a település kontinuitását mutatja az idősebb urnasíros kultúra (BD–HA2) és a fiatalabb urnasíros kultúra (HB), valamint a HC és HD periódusai alatt is. Az anyag összehasonlításából azt látjuk, hogy nálunk az urnasíros kultúra sokkal erősebben gyökeredzett meg, mint a Rajna-Majna vidéken.

Dél- és Közép-Hessen temetkezési emlékeinek a könyv szintén két fejezetet szentel (Grabfunde, Relative Chronologie der Grabfunde). A publikáció szerint mindmáig hiányzik a területről a nagy sírszámú temetők. Ez – véleményünk szerint – nem csupán a kutatási hiányossága. Feltűnő, hogy az eddig ismert legmagasabb sírszámú temetőből is csupán 24 sír került felszínre (Hanau). A jellegzetes sírformákat a kötet öt fejezetben tárgyalja: Flachbrandgräber, Brandgräber unter Hügel, Steinkistengräber, Skelettgräber, Brandflechengräber. A fenti öt típuson belül még számtalan variáció figyelhető meg a hamvak és mellékletek helye, kőkonstrukció formája, kődarabok elhelyezése stb. szerint. Az egész időszak alatt leggyakoribbak az égetéses sírok. A csontvázas sírok száma csekély. A kőládási sírok (ezek is túlnyomórészt hamvasztások) feltételezhetően az előkelők sírjai, amint ezt a szerző kifejti. Megjegyzi ugyan, hogy pl. a kardmellékletek elsősorban az egyszerű csontvázas sírokat jellemzik.

Herrmann a kronológia szempontjából összevontan tárgyalja valamennyi sírtípust. A temetők kronológiai vizsgálatánál ugyanarra az eredményre jut, mint a telepek elemzésénél. A sírleletek is a HA1, HA2, HB1 és a HB3 periódusokra helyezhetők, oly módon, hogy aránylag kevés sír sorolható a HA1-be, míg a legtöbb a HA2 periódusból származik. Ennek a szakasznak a hatása éreződik a HB1 sírokból is. A szerző megállapítja: „Funde einer HB2 entsprechenden Mittelphase konnten nicht namhaft gemacht werden (etwa Nieder-Eschbach?)”.

A magunk részéről fentiekhez hozzáfűzhetjük, hogy a Dunántúlon, éppúgy, mint a szomszédos területeken szintén a HA2 periódus tűnik az urnasíros kultúra virágkorának. Nálunk azonban – szemben Közép- és Dél-Hessenel – erre a periódusra különösen jellemzők a nagy sírszámú temetők, amik valószínűleg a lakosság nagyobb számát is mutatják. Pl. a zömében HA2-re keltezhető neszmélyi temetőben 200 sírt tártunk fel, a temetőterkép alapján azonban összesen mintegy 400 sír tételezhető fel.

A Gruppenbildung c. fejezetben Herrmann tájékoztatja az olvasót arról, hogy Közép- és Dél-Hessen a DNY német és svájci urnasíros kultúra keleti csoportjába tartozik, azaz az Alsó Majna-sváb csoportba.

Az Alsó Majna csoportban az edényformák és díszítésmódok alapján több csoport különíthető el. Ezek: Hanau-i csoport, Friedberg-i és Marburg-i csoportok. E háromhoz kapcsolódik negyedik gyanánt az Alsó Majna menti csoport. E csoportok egymás közt számos közös tárgyszerűsége mutatnak.

Megjegyezhetjük, hogy a közölt anyaggal összevetve hazai és környező területek típusait, számos párhuzamot állapíthatunk meg Dél- és Közép-Hessen anyagával. Ezek az egyezések is mutatják, hogy az urnasíros kultúra lényeges vonásaiban egy és ugyanazon kultúra, amely Nyugat-, Közép- és Kelet-Európa területein keresztül mint az egységes kultúra egyes területi csoportja jelentkezik. A kultúra különböző területeit összekötő párhuzamok távolról sem szorítkoznak csupán a tárgyi formák párhuzamaira, hanem megnyilvánul a kultúra alapjellegében. Az urnasíros kultúra az őskornak területileg és jelentőségében is egyik leghatalmasabb kultúrája Európában.

Átfogó feldolgozását csakis a politikai és közigazgatási határokat átlépve lehet megfelelő módon elvégezni.

Közép- és Dél-Hessen területén Herrmann a HB3 periódusban a Lahn-, Wetterau- és Alsó Majna-csoportok felállítására tesz kísérletet. A következő fejezetben (Depot- und Einzelfunde) a szerző a felszínre került 26 depóleletet és a szórványanyagot ismerteti és értékeli.

A depók közül kettőt a HA, ugyancsak kettőt a HB1, periódusra keltez a szerző. Három depó kronológiai helyzete bizonytalan. Az ismert depók zöme, tizenkilenc lelet, a HB3 periódusból származik.

A depóleletek egy részét a szerző kultikus jelentőségűnek tartja, másokat bronzöntésrésztartó anyagnak, és csak a fennmaradó depók elrejtését hozza kapcsolatba történeti eseménnyel.

Herrmann a leletanyag mértéktartó és példamutatóan rövid elemzése után az utolsó fejezetben (Zusammenfassung) a közép- és dél-hesseni urnásíros kultúra kronológiai-történeti helyzetét rajzolja meg. Az alábbi megállapításokat teszi:

A BD periódus végén a sír- és telepanyag alapján önálló formakör állapítható meg, amely eltér a környező területek jellegétől. Uralkodó temetkezési forma a csontvázas, amely mellett már szóróványosan fellép a hamvasztás is. A BD korszak kultúrájának a kialakuló urnásíros kultúrához való viszonyáról a szerző a következőket írja: „Von einem »kulturellen Abbruch« zu sprechen wäre also verfehlt, doch ebenso wenig kann die Bz D-Kultur hier als »Frühphase der Urnenfelder Kultur« bezeichnet werden”.

A HA1 periódustól jelentősen megváltozik a kulturális kép. Új tárgyformák jelennek meg, a temetkezésben általánossá válik az égetéses rítus. A HA1 periódust kevés anyag mutatja, viszont nagy mennyiségű emlékanyag ismeretes a HA2 időszakból. A HA2 kultúra jellege érezhető tovább a HB1 korszakban is. Az önálló HB2 fokozat nem alakult ki, amint ezt a könyv megelőző fejezetei is tanúsítják. A HB1 jellegzetességek élnek tovább még a HB3 leletanyagában is. Ekkor azonban már megmutatkozik a következő korszak több eleme is („hallstattisierenden Tendenzen”).

Összegezve Fr. R. Herrmann munkájáról megállapíthatjuk, hogy a RGF ezen új kötetében ismét értékes új anyagot tekinthetünk át. A szerző az anyagközlésben példásan szolid, következtetéseiben lelkiismeretesen óvatos. A munkában többek közt méltányolnunk kell azt, hogy nem tereli el teóriákkal a figyelmet a kutatásnak jelenleg még meg nem válaszolható kérdéseiről.

Patek Erzsébet

J. Dąbrowski, Zabytki metalowe epoki brazu między Dolną Wisłą a Niemnem. Instytut Hist. Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk. Wrocław – Warszawa – Kraków 1968. 221 lap, 23 tábla, 15 elterjedési térkép és 3 szöveggézőti kép. Angol kivonat: 222–231. l.

A szerző e munkájában a Visztula és a Nyemen közötti területen talált bronzkori bronztárgyakat tárgyalja. Eredetileg disszertációja volt és a jelenlegi kiadás értékeztetésének bővített és átdolgozott verziója. A nyersanyag, amiből kiindul, kb. 300 lelőhelyről származó mintegy 900 db réz-, bronz- és aranytárgy, ezeknek is kb. 90% a háború alatt elpusztult: így a szerző kénytelen volt irodalmi feljegyzésekre támaszkodni. E munkában nemcsak a kincsleletekkel foglalkozik, hanem a sírokból, telepekről származó tárgyakat is figyelembe veszi, sőt a szóróvány-darabokat is. Ezek után nem csodálkozhatunk a táblák minőségén sem, hisz eredeti anyag alig állt a szerző rendelkezésére. 495 eszközt elemez, amelyeket 54 csoportba oszt, 413 díszítést 63 csoportba sorol, 32 nyakperccel a szerző szerint 7 típust képvisel stb. Ebből a felsorolásból is látható, hogy mennyire szóróványos és hiányos anyag állt a szerző rendelkezésére, és ebből valóban kevés az, ami tudományos következtetésekre feljogosít.

A keltezésnél D. az északi (Montelius-féle) időrendet alkalmazza. Az első periódusba csak egy eszközt sorol. Voltaképpen bronztárgyak csak a II. periódustól kezdődően ismertek, ezért D. felteszi a kérdést, hogy az általa leírt vidéken az I. periódus nem inkább neolithikusnak mondható-e. Kb. 300 darabot keltez a III. periódusba – ide sorolja a nortykeni típusú esakányokat is – és kb. 130 darabot a IV. periódusba, de ezek közül is csak

kb. 14 szerepelhet mint időrendi indikátor. Nagyon kevés a IV. és V. periódusba keltezhető fémtárgy. Lengyelországban az V. periódussal fejeződik be a bronzkor, a VI. periódus a Hallstatt C-vel egyidős; ekkor jelennek meg az első vastárgyak. A szerző által megadott abszolút időrendnél a környező államokban nyert C₁₄ vizsgálatok eredményeit is figyelembe veszi.

A Szerző elemzi a bronztárgyak és a kultúrák közötti összefüggéseket; ez annál inkább fontos, mert különösen a lausitzi kultúra sírjaiban rendkívül ritka a fém, viszont e korból pl. Csehországban és Németországban, de Lengyelországban is meglehetősen sok bronzleletet ismerünk. Hogy megnyugtató eredményre nem tudott jutni, főként a rendelkezésre álló anyag nagyon szegényes voltában keresendő.

Ennél és hasonló lengyel régészeti publikációknál hiányoljuk, hogy csak rövid idegen nyelvű kivonattal jelennek meg.

Mozsolics Amália

S. Bökönyi, Data on Iron Age Horses of Central and Eastern Europe és **J. L. Angel**, Human Skeletal Material from Slovenia. (Mecklenburg Collection, I. rész Szerk.: **H. Hencken**). American School of Prehistoric Research Peabody Museum, Harvard University, Bulletin 25, 1968. 108 lap.

Első kötetét mutatjuk be annak a sorozatnak, amely egy olyan gyűjtemény leleteit kívánja ismertetni, amelyek Szlovénia jelentős kora vaskori lelőhelyeiről származnak. A *H. Hencken* által írt bevezetés tájékoztató a gyűjtemény kialakulásának és sorsának történetéről. 1905–1914 között egész sor jelentős szlovéniai lelőhelyen (Magdalenska gora, Stična stb.) végzett a Mecklenburg-Schwerin hercegi család ásatásokat. A család tulajdonaként a „Mecklenburg-gyűjtemény” őrizte a kiásott leleteket. Ennek sorsa az első világháborút követő időkben viszontagságossá vált. Kisajátítás révén a Szlovén Nemzeti Múzeumba került. 1929-ben az egykori tulajdonos hercegnő a gyűjteményt visszakapta, és azt az Amerikai Egyesült Államokban eladásra kínálta. Ekkor készült a kivitt anyagról az A. Mahr szerkesztésében megjelent képes katalógus (Treasures of Carniola, New York, 1934), amelynek írói között két magyar szakember is szerepel: Tompa Ferenc és Gallus Sándor.

A Közép-Duna-medence, az Alpok és a Balkán félsziget északi területei számára igen értékes régészeti anyag első felhasználását az említett katalógus lehetővé tette, de az is nyilvánvalóvá vált, hogy a két évtized alatt összegyűjtött leletegyüttesek megérdemlik a minden igényt kielégítő közlést is. Erre vállalkozik a Peabody Múzeum, amikor azt tervezi, hogy a több múzeumban (köztük a Szlovén Nemzeti Múzeumban is) szétszórott gyűjtemény teljes anyagát ismerteti. A megjelent I. kötet is már arról tanúskodik, hogy valóban hézagpótló, jelentős történeti értékű adatokkal gazdagíthatja a szóban forgó terület kora vaskori történetét. Az I. kötet a Magdalenska gora-ról megőrzött embertani és az ugyaninnen, továbbá Stičnáról és más lelőhelyekről származó lócsontanyagot ismerteti.

A magyar kutatás szempontjából már ennek az anyagnak a fontossága is igen nagy. Hazai kora vaskorunk második felének (Hallstatt C és D) kutatása most vesz lendületet. A szlovéniai viszonyok ismerete nélkül, különösen Dél-Dunántúl e korbeli történetét megírni nem tudjuk. Jól szemlélteti ezt G. Jerem Erzsébetnek a szentlőrinci kora vaskori temetőről most megjelent ismertetése (Acta Arch. Hung. 20, 1968, 159–196). A Hallstatt D végére datálható temetőt igen szoros szálak fűzik lósról lévén is a szlovéniai anyaghoz. De már korábban kiderült az is, hogy hazai szkítakori kultúránk, s ezen keresztül a Szovjetunió szkítakora is erős kapcsolatokat tart fenn Szlovénia területének Hallstatt D kultúrájával.

Ebből a szempontból van számunkra különös jelentősége a *Bökönyi Sándor* által itt bemutatott és

feldolgozott lócsontvázyagnak. A feldolgozást alapos anyaggyűjtés előzte meg, amely kiterjedt Dánia, a Német Szövetségi Köztársaság, Ausztria, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, a Szovjetunió, Jugoszlávia, Bulgária és részben Románia szubfosszilis lóleleteire.

Vizsgálódásait széles keretek között végzi. A háziló származására és csoportosítására vonatkozó eddigi kutatások áttekintése (I. fejezet) arra is szolgál, hogy saját feldolgozó módszerét kialakíthassa. A háziásítás kérdésének eldöntését nehezíti, hogy a házi és vad lovak csontjai között lényeges anatómiai különbségek nincsenek. Ezért ő is csak feltételezi, hogy a ló legkorábbi (talán már neolitikus) és legjelentősebb domesztikációs centruma az ázsiai, vagy kelet-európai sztyeppén volt. Jelentős háziállattá Európában a kora bronzkor idején vált.

A II. fejezetben az európai őskori házilovak eredet-kérdését fejtegeti. Összegezi a bronzkori háziastott lóra vonatkozó kutatások eredményeit; a magyarországiakat keleti eredetűnek tartja. Részletesebben ismerteti az európai vaskori házilovakkal kapcsolatos kutatások eredményeit. Ez ismertetés ránk nézve legfontosabb része a hazai, kelet-európai és belső-ázsiai leleteket bemutató irodalom áttekintése, amelynek során a Szerző megállapíthatta, hogy a hazai, a kelet-európai és belső-ázsiai szkíta lovak ugyanahhoz a csoporthoz tartoznak. Hangsúlyozza a pazyryki és sibi kurgánok lóleleteinek különös jelentőségét a közép-európai vaskori lókutatás szempontjából.

A bevezetésnek is tekinthető I–II. fejezetek után a III.-ban ismerteti az új, vagy legalábbis eddig közöletlen anyagot, amely további vizsgálódásai számára alapul szolgál. Az itt bemutatott lóleletek Magdalenska gora, Stična, Brezje, Tápiószéle, Szentés—Vekerzug és Velemzentvid lelőhelyekről valók.

A IV. fejezetben mérésének módszerét és e módszer indokolását adja. Ugyanebben a fejezetben közli a mérések eredményeit, amely eredmények azonban nemcsak a fenti lelőhelyek, hanem valamennyi számára hozzáférhető Svájc és az Altáj hegység közötti lelőhely lóleleteinek adatait magukban foglalják. Módszertani fejtegetései szűkebb történeti állattani szempontból figyelemre méltók lehetnek. Olyan módszer keres, amely temető és telep eltérő jellegű csontanyagának (egyiken ép állatok, a másikon legtöbbször csonttöredékek) egyképpen jó határfokú értékelését teszi lehetővé. Az adatokat felhasználó régész szempontjából is alapvetőek e kérdések, különösen, ha a Szerző azon kijelentésére gondolunk, hogy a házi- és vadlócsontok között lényeges anatómiai különbségek nincsenek.

A mérések adatainak értékelését az V. fejezet nyújtja. Bökönyi megállapítja, hogy Közép- és Kelet-Európa kora vaskori lovai nem egységesek, hanem két jól elhatárolható csoportra különíthetők el. Ez az elkülönítés nem jelent feltétlenül származásbeli különbséget, de nem utal arra sem, hogy tervszerű állattenyésztésre gondolhassunk a két csoport valamelyikének esetében. Ezek bebizonyítására ma még nem lehet vállalkozni, csupán feltevéseket kockáztathatunk.

A két csoport különállásának a méretbeni eltérés a kritériuma, amit megerősít az a tény is, hogy a két csoport földrajzilag is elkülönül egymástól. A Bécs—Velence között húzható vonaltól nyugatra a helvét-gall lovak, a la-tène lovak, a manchingi és néhány ausztriai és németországi hallstattkori lelőhely lovai tartoznak. A vonaltól keletre Magyarország szkíta és hallstattkori lovai, Magdalenska gora, Stična, Brezje lóleletei, a bulgáriai trák, a romániai Histria i. e. VI. századi lovai, valamint Ukrajna és Dél-Oroszország szkíta és görög lovai tartoznak. A két csoport között mindenekelőtt magasságkülönbség van (a keletiek marmagasságának átlaga 136,15, a nyugatiaké 126,7 cm). Eltérés van a két csoport karcsúsági viszonyai között. A nyugati csoport egyedei karcsúbb lábúak. S úgy látszik eltérés mutatható ki a két csoport agykoponya-arekoponya formái között is.

Figyelemre méltók a fejezetnek azon részei, amelyek a keleti csoport lovainak egykorú ábrázolásait mutatják

be, s területi elterjedésük felől tájékoztatnak. A keleti csoport egyedei előnyös tulajdonságainak magyarázatát főként a ligetes steppéknek számukra ideális életfeltételeiben látja. Másrészt feltételezi, hogy ezen a területen a tervszerű állattenyésztés, tenyészállat kiválasztás ebben az időben már megvan. Ennek azonban csak közvetett bizonyítékait találjuk meg kínai forrásokban.

Felveti a két csoport eredetének kérdését. Egyik lehetőség a nyugati csoportnak helyi vadló ősköztől való származtatása. A másik a két csoport közös, keleti eredete. Szerző az utóbbira gondol inkább, s a két csoport közti különbség okait az eltérő földrajzi környezetben keresi. A kérdést azonban még nem lehet eldöntöttnek tekinteni.

A befejező VI. fejezet a lótetemenek található patológikus elváltozásokat tárgyalja. E jelenségekből kiderül, hogy a lovak erősen igénybe voltak véve, továbbá az is, hogy a sírokban a legyengült, beteg és sánta lovakat helyezték.

Úgy véljük, az elmondottak is kellően szemléltetik, hogy hazai kora vaskori kutatásunk számára mit jelentenek Bökönyi Sándor megállapításai. Valószínűsíthető, hogy Magyarországon a szkítakorban lótarítás van. A keleti kapcsolatok felfedésével megerősítik a régészeti anyag alapján is megállapított kapcsolatokat, amelyek a hazai szkítakori kultúrát keleti területekhez fűzik. Bizonyítják a megállapítások, hogy a hazai terület egyik legfontosabb exportterméke a ló, amelyet a tőlünk nyugatra, délnyugatra és talán délre fekvő területekre szállít a szkítakori lakosság.

A kötet második részében J. L. Angel a Magdalenska gora-n talált és megmaradt embertani anyagot ismerteti. 29 koponya (19 férfi és 10 nő) adatai alapján alpi (31%), mediterrán (20%), északi (17%), kevert alpi (28%) és dinári-mediterrán (4%) csoportokat határozott meg. Érdekesekek azok a megjegyzések, amelyek iráni antropológiai vonások érvényesülésére (D típus) utalnak.

Párducz Mihály

R. F. Willets, The Law Code of Gortyn. (Kadmos Supplement I) Berlin 1967. De Gruyter. 90 lap, 13 tábla, 1 melléklet.

Közép-Kréta déli részén, Hagioi Deka mellett nagy kiterjedésű rommező jelzi az ókori Gortyn helyét. A föld feletti maradványok többsége római épületekhez tartozik: Gortyn i. e. 67-től Kréta és Kyréné provincia fővárosa volt. A város felemelkedése azonban a fenti időpontnál jóval korábban, a görög archaikus korban kezdődött.

1857-ben az ókori Gortyn területén, egy malom falából felirat-töredék került elő. A lelet felkeltette a tudósok érdeklődését. 1884-ben F. Halbherr gyűjtötte össze és másolta le a lelőhely környékén található felirat-maradványokat, majd még ugyanebben az évben E. Fabricius dolgozott a helyszínen, és ásatással zárta le a kutatások első szakaszát. Hamarosan megjelentek az első szövegkiadások is: Halbherr másolata nyomán Comparetti tette közzé a feliratot, míg Fabricius publikálta a másik verziót.

A gyakran „görög feliratok királynőjeként” emlegetett gortyni felirat tartalmát tekintve törvény-felirat. A szöveget eredetileg egy feltehetően törvénykezésre szolgáló épület félkörív formájú falára vészték fel 12 kolumnában. Ez a circulás fal az i. e. 1. században színház tartófalá lett. A gortyni felirat a 18 jeltől álló, krétai archaikus típusú ABC-vel íródott, bustrophedon formában (vagyis az egyik sor balról jobbra, a következő jobbról balra olvasandó). Nyelve a dór krétai dialektusa. Az archaikus írásmód ellenére (amely egyébként Krétán a klasszikus korban is használatos volt), minden érv mellett szól, hogy a feliratot az i. e. V. században vészték kőbe. A gortyni lelet nem nevezhető egységes és új törvénykönyvnek, hanem különböző rendelkezések szisztematikus gyűjteménye, amely régebbi hagyományok (részben feltehetően írott, részben szóbeli) össze-

olvasztásából, kiegészítéséből és javításából jött létre. A törvények hátterében az archaikus Kréta társadalmi rendje áll, s a rendelkezések szelleme leginkább Athén VII/VII. századi törvénykezési szisztémájával vethető össze.

A görög városállamokban általában az i. e. VII. században kezdődött meg a törvények kodifikációja. A törvényhozók különböző társadalmi rétegekből kerültek ki, leggyakrabban a középosztályból. Krétán más volt a helyzet. A hagyomány részben Zeust, részben az általa inspirált Minoszt és Rhadamantyst tartotta számon a törvények megalkotójaként. Krétát az archaikus görögség jó törvényű helynek tartotta. Ezért látogathatta meg a szigetet – vagy legalábbis ebben rejlik – annak a hagyománynak a háttere, hogy Zaleukos és Lykurgos felkereste Krétát. Kréta arisztokratikus társadalmi ősi tradíciókra alapozta törvényeit, s ez magyarázza azt, hogy a szigeten a törvények nem kapcsolhatók nagy egyéniség reform-tevékenységéhez.

A gortyni törvénygyűjtemény egyedülálló dokumentum, úgy a hagyományozás módját, jellegét, mint precízsgét tekintve. A görög törvényhozás egyetlen nagyobb, összefüggő emléke.

A felirat kizárólag magánjogba vágó intézkedéseket tartott fenn. A tulajdonra, házasságra, öröklésre, azután a házasságtörésre, válásra, törvénytelen gyermekekre és az adopcióna vonatkozó rendelkezéseket sorolja fel. Megnyugtató magyarázatot egyelőre nem kapott az a tény, hogy az emberlést nem tárgyalja a „feliratok királynője”. A törvénykezési eljárás rendkívül kétértelmű volt. A teljes jogú polgárok, a nem teljes jogú szabadok, a szolgák és a rabszolgák elbírálásával kapcsolatos különbségek Kréta társadalmi viszonyait tükrözik. A rabszolgák bizonyos fokig enyhébb kezelése (ill. a velük szemben alkalmazható önbíráskodás korlátozása) túlmutat az archaikus kor törvénykezésének általános tendenciáin, és ez is a fentebb már említett V. sz.-i keltezés mellett szól.

Willems, a birminghami egyetem graecistája, az archaikus Kréta egyik legjelesebb kutatója. Elsősorban társadalomtörténeti vizsgálatait hoztak jelentős eredményeket (ezeket két könyvben is összegezte: *Aristocratic Society in Ancient Crete* 1955; *Ancient Crete: A Social History* 1965), de feltétlenül említést érdemel a krétai kultuszokkal és ünnepekkel foglalkozó munkája is (*Cretean Cults and Festivals*, 1962). Eddigi kutatásainak igen jelentős állomásként kell értékelni a gortyni törvények új szövegkiadását. A nagy vállalkozás egyes szakaszairól Willems tanulmányai tájékoztattak, melyekben részeredményei láttak napvilágot. Ezek után jelent meg a prae- és korai-görög epigráfia kérdéseivel foglalkozó Kadmos folyóirat supplementumaként az új szövegkiadás. A munka három részre tagolódik. Az első 35 lapon Willems összegezi a gortyni törvényfeliratra vonatkozó általános tudnivalókat, és ismerteti a kutatások jelenlegi állását. E feladatát a lehető legtaggyabban értelmezi, hiszen a szorosan vett, legszükségesebbnek mondható közlendőkön túl (kutatástörténet, a gyűjtemény jellege és keltezése, nyelvezet, az egyes intézkedések ismertetése) felvázolja Kréta társadalmi rendszerét is. A második rész tartalmazza a tkp.-i szövegkiadást, valamint a görög szöveggel párhuzamosan futó, filológiai pontosságra törekvő angol fordítást. Willems számos helyen módosítja a legutóbbi kiadás (*Inscriptiones Creticae* 4. Tituli Gortynii, Roma, 1950. Curavit M. Guarducci), ill. az előbbinek is részben alapul szolgáló, alapvető jelentőségű C. D. Buck féle kiadás (*The Greek Dialects*, Chicago, 1955; az 1910-es kiadás új lenyomata) szövegét. A harmadik rész a filológiai és jogi kommentárokat foglalja magába. Külön említést érdemelnek a kitűnő fényképfelvételek, melyek a kutatók számára csaknem feleslegessé teszik a felirat helyszíni tanulmányozását.

Befejezésül megemlítenénk, hogy a gortyni törvények magyarul is olvashatók: Kapitányffy István és Tegye Imre fordítása az *Antik Tanulmányok* II. (1955) kötetében jelent meg (302–309. l.).

Szabó Miklós

G. Kleiner, *Die Ruinen von Milet*. DAI Abt. Istanbul. Berlin 1968. De Gruyter, 164 lap, 120 kép, 1 térkép.

A Mediterráneum klasszikus kultúráinak emlékei iránti fokozódó érdeklődés megnyilvánulásának egyik legszebb formája a nagy klasszikus ásatások meglátogatása. A társas- és az egyéni utazások programjából ma már nem hiányozhat az Egyiptom, Olaszország, Görögország, Törökország és a Közel-Kelet államainak területén lévő legnevezetesebb ókori műemlékek és rommezők meglátogatása. A technikai akadályok csökkenésével napjainkban a laikus érdeklődő is könnyűszerrel felkereshet olyan lelőhelyeket, ahová nemrégig még a szakember is csak nehezen jutott el. Az archeológia olyan nevezetes „csatatere”, ahol egy vagy akár fél évszázaddal ezelőtt is még csak kockázatos és nehéz expedíciós körülmények között lehetett dolgozni, napjainkban a turisták százai és ezrei fordulnak meg minden esztendőben. Ez a körülmény új feladat elé állította a könyvkiadókat és a régészeket. A művelt érdeklődők kezébe olyan rövid, de szakszerű zsebkönyveket kell adni, amelyek a tudományos kiadványok problémát megítél és nehéz apparátusától mentesek ugyan, de többet nyújtanak, mint a többnyire felületes és pontatlan útikönyvek. Egyre-másra jelentek meg az utóbbi évtizedekben a „vezető”-jellegű praktikus összefoglalások a legnevezetesebb klasszikus ásatásokról, például Délosról, Delphoiról, az athéni Agoráról, nem is említve az itáliai rommezőkről rendelkezésre álló nagy sorozatot. A Német Régészeti Intézet – az Olympiát és Pergamont ismertető, szélesebb körökhöz szóló számos kiadvány után – az utóbbi években sort kerített azoknak a törökországi nagy ásatásoknak rövid bemutatására is, amelyekről mindeddig csak a kevesekhez szóló szakirodalom állt rendelkezésre. Side és Priene után örömmel vehetjük kézbe a Milétosról szóló kis zsebkönyvet, melyet az újabb ásatások egyik résztvevője, a hellenisztikus régészet ismert szakértője, G. Kleiner állított össze.

Céljának megfelelően a könyvben rövid várostörténeti és helyrajzi bevezető után először a város urbanisztikai fejlődését ismerteti, majd sorra veszi a fontosabb épületegyütteseket és létesítményeket, megkönnyítve a látogatóknak a tájékozódást, az egyes objektumok felismerését és értelmezését. Az ókori építmények után a keresztény és az iszlám emlékek lelkiismeretes bemutatását sem hanyagolja el. Az ásatási megfigyelések és a tudományos publikációk eredményei, valamint a helyszínen látható maradványok közötti eltérésekre való ismételt utalás mutatja, hogy a szerző elsősorban a rommező látogatóinak igényét kívánta kielégíteni. Munkája azonban ezen túlmenően nemcsak az érdeklődők, hanem a szakemberek számára is hasznos, sőt tanulságos. Jól válogatott képanyag, közte a számos alaprajz és az áttekinthető ásatási térkép, pontos és analitikus bibliográfiája kitűnő összképet ad a Milétosra vonatkozó jelenlegi ismereteinkről, sőt a kutatás helyzetéről és feladatairól is, ami elsősorban annak köszönhető, hogy a szöveg nem kerüli el, hanem tárgyilagosan feltárja a nyitott kérdéseket.

G. Kleiner könyve éles megvilágításba helyezi a közel hetvenéves tudományos feltárás alatt álló Milétosról kialakult archeológiai kép világos és homályos részeit. A II. évezredre viszonyuló mykenéi, sőt prégörög eredetű település fénykorát az archaikus korban élte. Az i. e. VIII–VII. sz.-ban a hagyomány szerint több mint nyoleven kolóniát alapított; kereskedelmi, politikai és kulturális (Thalés!) szerepe felmérhetetlen volt annak a talán legnagyobb archaikus görög városnak, amelyet 494-ben, az ión felkelés következményeként, a perzsák kíméletlenül elpusztítottak. Fájdalmas paradoxon, hogy a város fénykoráról – mely alatt kiterjedése is a legnagyobb volt – a több mint fél évszázados kutatás után is alig rendelkezünk kézzelfogható ismeretekkel. Még a klasszikus korszakra nézve is csak csekély eredmények állnak rendelkezésre, úgyhogy a milétosi ásatások elsősorban egy hellenisztikus, főként pedig egy gazdag császárkori görög város képével ajándékozták meg az ókortudományokat.

Fölösleges emlékeztetni arra, hogy az ásatások és a gondos publikációk a város későbbi korszakából milyen jelentős objektumokat tártak fel és tettek közzé. Alig van olyan kézikönyv, amelyből hiányoznék a hippodamosi várostervezés milétosi példája, a hellenizmus profán építészetének egyik paradigmatiszma alkotása, a buleutérion s a császárkori díszarchitektúra ragyogó emlékei közé tartozó nymphaeum és díszkapu, melynek felépítményét a berlini Pergamon Múzeumban csodálhatjuk. Mindez azonban nem feledtetheti a történeti kép groteszk egyenetlenségét, amelynek okát Kleiner munkája minden eddiginél világosabbá teszi. A természeti adottságok — a mély fekvés, a talajvíz magas szintje, a hajdani tengeröblökből fennmaradt belvizek — korábban lehetetlenné tették a mélybe hatoló ásatásokat. A kényszerű mulasztás fájdalmas voltát éppen a legújabb ásatások eredményei érzékeltetik. A második világháborút követő időszakban létesített lecsapoló és szivattyúberendezések által lehetővé tett feltárások, ha nehéz körülmények között is, de azonnal kimutatták a város legrégibb történetéről szerezhető értesülések fontosságát. Az Athénaszentély körzetében végzett mélyásatás (1957) a mykénéi korszak városfalát és az archaikus idők építményeit hozta felszínre. Bár a technikailag fejlettebb és a szempontokban finomabb új milétosi ásatások úgyszólván még csak alig indultak meg, máris nyilvánvalóvá vált, hogy az archaikus város romjai — melyekről korábban azt hitték, hogy nem is a későbbiek helyén voltak — a későbbi Milétos alatt, de annál még nagyobb terjedelemben foglalnak helyet. Minden remény megvan tehát arra, hogy a jövőben nemcsak a hellénisztikus-római Milétos képe fog kiegészülni, hanem teljesen új és talán forradalmian meglepő adatok kerülnek felszínre a város igazi fénykorából.

Az archeológia fejlődését semmi sem példázza jobban, mint éppen a nagy és „évszázados” klasszikus ásatások története. Olympia, Milétos és a többi „végtelen” ásatás arra figyelmeztet, hogy a sietség nem mindig hasznos, hogy a kitartás és a türelem egy igazán jelentős lelőhely kutatásában a legfontosabb erény, amely lehetővé teszi, hogy egyetlen ásatás is élvezhesse a technika és a tudomány fejlődésének áldásos hatását. Ez azonban csak úgy lehetséges, ha a tudósgenerációk nem restellik átvenni egymástól a nagy feladatok stafétabotját, és ha az áso mozgásával az agyak és a tollak is lépést tartanak. Mert Milétos és a hozzá hasonló grandiózus feltárások legfontosabb módszertani tanulsága véleményünk szerint éppen a feldolgozás és a publikálás technikájában rejlik. Elég egy pillantást vetni a tárgyalt könyv bibliográfiájára ahhoz, hogy szemléletes képet kapjunk az igazán lelkiismeretes régészeti publikálás legfontosabb követelményeiről. Az előzetes ásatási beszámolók évről évre megjelenő sorozata biztosítja azt, hogy a felfedezések bekerüljenek a tudomány vérkeringésébe, az analitikus publikáció köteteinek sorozata pedig megadja az egyes objektumok legalaposabb feldolgozását és történeti rekonstrukcióját a különféle specialisták összeműködésének eredményeként. Ez az egyetlen garanciája annak, hogy amit a föld oltalmazó öléből felszínre hozunk, az ne vesszen el végleg és visszavonhatatlanul, hanem a tudomány felmérhetetlen szellemi potenciáljával egyesülve lényegülhessen át az ismeretek sokoldalúan elemzett kincsévé.

Castiglione László

H. Schönberger — **H.-G. Simon**, Die mittelkaiserzeitliche Terra Sigillata von Neuss; **M. Vegas**, Die römische Lampen von Neuss. NOVAESIUM II. Limesforschungen 7. Berlin 1966. Gebr. Mann. 127 lap, 14 és 12 tábla, 11 kép.

A bonni Rheinisches Landesmuseum 1955 óta Neussban folytatott ásatásainak eredményei a Limesforschungen köteteiben „Novaesium” címszó alatt látnak napvilágot. A rendkívül gazdag leletanyag feldolgozását egy nagyobb munkaközösség végzi; a publikációk közül eddig két munka jelent meg: Geo T. Maryé és H. Schön-

berger — H.G. Simoné. Utóbbi a Neussban előkerült közép- és kelet-galliai gyártmányú terra sigillatákat, valamint a rajnai műhelyek készítményeit ismerteti.

A szerzők mellőzik a bélyeg nélküli díszíttetlen terra sigillaták közlését, minthogy ezeknek többségét sem műhelyhez kötni, sem pontosabban keltezni nem tudjuk. Munkájuk a díszíttetlen edényeken jelentkező II — III. sz.-i névbélyeganyag (125 db) és 247 reliefdíszes terra sigillata közlésére szorítkozik. Mindkettőnél kitérnek a műhely meghatározásának és keltezésének problémáira. A díszíttetlen árukkal kapcsolatban megjegyzik, hogy a bélyegeken, azok formáin és a betűk típusán kívül a forma, a készítési mód és az anyag is hasznos segítséget nyújt a meghatározáshoz. Éppen ezért — bár ez még nem általános a terra sigillata-publikációk gyakorlatában — szükség van arra, hogy ép vagy nagyobb edénytörödékek esetében a bélyegek mellett magát a tálat is közöljék képen; nagyszámú publikáció és sok összehasonlító anyag esetén ugyanis elérhetjük azt, hogy ezek alapján kidolgozhatjuk az egyes formák, méret, anyag stb. . . pontos tipológiájához köthető kronológiát is.

A keltezésnél a szerzők Oswald alapvető munkájára támaszkodnak; szinte lehetetlen ugyanis minden egyes fazekasnál a teljes irodalmat számbavenni és egy kis monográfia keretében korrigálni Oswald keltezését, mely sok tekintetben valóban revízióra szorul. A II. sz. első felének fazekasmestereinél a szerzők összehasonlítás-ként a saalburgi földtábor árkából (i. u. 125/128. közt töltik be) és a heddernheimi Feldbergerstrasse-i temetőből (i. u. 110.) előkerült anyagot idézik, datálásaik első sorban ezekre támaszkodnak. (A publikáció értékét növelte volna, ha a szerzők ezeket az eredményeket egy kronológiai táblázattal tették volna szemléletessé.) Sajnos ehhez az aprólékos, de nagyon fontos munkához nem vehették segítségül a neussi ásatások stratigraphiai eredményeit; a munka üteme miatt ugyanis az egyes rétegek anyagát nem tudták külön tartani.

A feldolgozást végző kutatók így a feltárások eredményeiből semmit sem nyertek. Pedig a szerzőkhez hasonló analízis már csak azért is időszerű, mert teljes leletegyüttesek statisztikai, időrendi kiértékelésénél torzulást eredményezhet a reliefdíszes edények új (Simpson, Karnitsch, Kellner, ill. Simon által adott) keltezése mellett a díszíttetlen darabokon jelentkező fazekasbélyegek kronológiai kidolgozásának hiánya!

Miután a teljes terra sigillata és egyéb leletanyag feldolgozása még nem jelent meg — az egyes műhelyek közti számszerű megoszlás, valamint a mennyiségi statisztika kérdéseinek kiértékelését még nem kísérelhették meg a szerzők —, csak arra a megállapításra szorítkozhattak, hogy a II. sz. első felében a közép-galliai műhelyek mellett főleg La Madeleine játszott fő szerepet Novaesium áruellátása szempontjából. A II. sz. közepe után a sigillata-forgalom esőkként.

A díszített edényeknél a szerzők gondosan ügyelnek arra, hogy a mennyiségi statisztikai eredményeket ne befolyásolja az egy edényhez tartozó töredékek külön szám alatti közlése. Érdekes összevetésekkel igazolják eredményeiket az egy műhelyhez tartozó bélyeges és reliefdíszes darabok arányba állításával.

A II. oldalon levő táblázat ebből a szempontból rendkívül tanulságos, világosabb összeállítás esetén azonban az eredmények még szembetűnőbbek lennének (pl. a reliefdíszes darabok számát egy összeba lehetett volna állítani). A keltezés kérdésében a szerzők rendkívül óvatosan járnak el. Helyenként revízió alá veszik az újabb kutatások eredményeit is (pl. 132 A vagy 146), többször hangsúlyozzák azt, hogy a terra sigillata manu-faktúrák keltezéséhez kiindulópontunk még korántsem elég. A közép-galliai műhelyeket Stanfield-Simpson CGP c. munkájával, a Chémery-faulquemontit és a la madeleineit pedig Karnitschéval megegyezően keltezik. Az itt közölt anyagból legkevésbé az argonnei áru datálása nevezhető kielégítőnek, a szerzők csak szükségmegoldásnak tartják a II. sz. első felére való általános keltezt.

Nincsenek megelégedve Oelmann, Fölzer és Gard munkái ellenére sem a trieri műhely anyagának fel-

osztásával és keltezésével sem; fő feladatnak itt a korai és késői csoport időbeli szétválasztását tartják. Rheinza-bern áruinak időrendjét egészen rossznak tartják. Nagyjából Karnitsch eredményeit fogadják el, egyetértve a stíluskritika eddigi megállapításaival.

A relief nélküli, bélyegezett terra sigillaták közül csak azokat a bélyegeket illusztrálják, amelyeknek fakszimiléjük nincs. A katalógusban alkalmazkodnak az eddigi publikációs gyakorlathoz; nagy betűvel írják azokat a bélyegeket, amelyeket rajzban nem közölnek, kicsivel azokat, melyeket a szöveg közti ábrákon bemutatnak. A formákat Dragendorff táblázata alapján határozzák meg; a Drag. 37 megjelölést nem minden esetben használják. A szöveggel egyenértékű anyagközlésnek fő erőssége a rendkívül jól sikerült rajzos, szövegközi táblaanyag.

H. Schönberger és H. G. Simon munkája jó képet nyújt a terra sigillata kutatás mai állásáról és problémáiról; eredményeik a neussi leletanyag egészének publikálása után egészülhetnek ki hasznosan.

Gabler Dénes

Sveagold und Wikingerschmuck aus Statens Historiska Museum Stockholm. Ausstellung 6. November 1968. — 6. Januar 1969. Kölnisches Stadtmuseum. Mainz 1968. 282. lap, 48 szövegközi ábra, 71 tábla, 2 térkép.

A kölni Römisch-Germanisches Museum és a Stadtmuseum közös rendezésében, a stockholmi Statens Historiska Museum és több német múzeum (Bonn, Krefeld, Mainz, München, Münster, Speyer, Stuttgart és Wiesbaden) kölcsönanyagából létrejött északi germán régészeti-művészettörténeti kiállítás katalógusa tanulmánykötetnek is beillő, reprezentatív munka. Témakörök szerint, a kiállítás anyagához és gondolatmenetéhez alkalmazkodó rendben csoportosítva svéd és német tudósok tanulmányait gyűjti össze, s ehhez járul a kiállított tárgyak pontos, részletes leírása, a stockholmi anyagnál legfontosabb méreteiket is megadva.

A tanulmányokat tartalmazó rész első nagyobb tematikai egysége az áttekintő-összefoglaló dolgozatokat nyújtja. J. Svernung tanulmányában az antik szerzők Skandináviára vonatkozó adatait vázolja. S. B. F. Jansson a VII–X. századi, németföldi írott forrásokat, a *saga*-k történeti kutatásban hasznosítható adatait, az északi germán népköltés históriás énekeit ismerteti. B. Arrhenius az európai szárazföldön a népvándorlás korában s részben még az ókorban elterjedt ötvösfogások (tausírozás, ún. polychrom stílus, drágaköberakások) és egyes ábrázolástípusok Észak felé való terjedésének példáit idézi. W. Holmqvist az állatornamentika sajátos északi vonásait foglalja össze és ágyazza a germán állatstílus fejlődéstörténetébe. (l. még alább B. Arrhenius tanulmányát.) U. E. Hagberg korábban megjelent gyűjteményes összefoglaló munkája nyomán az északi leletanyag sajátos csoportját, az ún. „Opferfund”-okat elemzi. Ezek az áldozati rendeltetésű tárgyak, illetve leletegyüttesek az őskortól kezdve egészen a népvándorláskor végéig kimutathatók. Nagyonbár részben „pars pro toto” felajánlott áldozatok. A fegyverek és használati tárgyak, illetve ezek töredékei mellett külön egységet alkotnak azok az állatmaradványok, amelyeket esetenként bizonyos tárgyakkal együtt kéro vagy hálaladó áldozat képeben helyeztek el. S. Lindqvist a gotlandi faragott és vésett díszű, részben runafeliratos köveket (többnyire síremlékek) ismerteti. M. Stenberger a svédországi viking-kori kincsleletek elterjedését gazdaság- és kereskedelem-történeti szempontból vizsgálja. Érdekes vonása dolgozatának, hogy a keltezés kérdése alig jelentős: annál nagyobb szerepet kap — értelem-szerűen — a földrajzi elterjedés vizsgálata. Feltűnő, hogy a kb. 800 svédországi kincslelet nagyobb része

(kb. 500) Gotlandon került elő. Rendszerint ezek a kincsleletek a tengerpart közelében kerülnek elő, egyúttal eredetük útját és gazdáik foglalkozását is megjelölve. D. Ellmers tanulmánya zárja a kötet első egységét, a viking hajózás és a távolsági kereskedelem rövid áttekintésével.

Amint az első egység dolgozatai bizonyos logikai és időrendi sort alkotnak, úgy rendeződnek a másodikban foglalt tanulmányok is. A leleteket és a fontosabb lelőhelyeket ismertető sorozatot E. Nylén nyitja meg, a II. században elrejtett pompás Havor-i kincs értékelésével. B. Almgren az Ó-Uppsala-i halomsírokat ismerteti, keltezési kérdéseiket és a korai érseki székesegyház körüli erődítést Uppsala első települési góciával hozza kapcsolatba. B. Arrhenius második tanulmánya a Vendel-i hajótemetkezések jelentőségét méltatja, különös súlyt fektetve a Vendel-i leleteknek az állatornamentika értékelésében és keltezésében játszott szerepére (A hagyományos, Salin bevezette I–III. stílus keltezését és elemeit finomabb beosztásra, Vendel A–D fokozatokra bontották, míg a Vendel E fokozat a Vendel- és a viking-kor közötti átmeneti időszakot jellemzi, s részlete lesz a Broa-stílusnak). W. Holmqvist a korábban már ismertett Helgö-i ásatások eredményeit foglalja össze. Kevésbé ismertek még az M. Stenberger által ismertett Eketorp-i ásatások eredményei, amelyek során a korai viking-kortól a XI–XII. századig lakott, erődített település nyomait tárták fel. A település egyes elemeit esetleg a vendeknek a Keleti-tenger térségébe vezetett hadjárataival is kapcsolatba hozza. B. Arrhenius harmadik tanulmányában Birka (Björkö) szintén eléggé ismeretes leleteit értékeli röviden. D. Ellmers a korai keresztény térítés északi emlékeit gyűjtötte össze, határozottan kiemelve a térítés szokásokat tisztteletben tartó és ezzel egyfajta pogány-keresztény együttlét létrehozó oldalát.

A kötet harmadik tematikai egységét K. Böhner és T. Capelle dolgozatai alkotják. Előbbi a Meroving-kori Európának Északkal való kapcsolatait a leletek tükrében vizsgálja (néhány vonatkozással hazai emlékeinkre, pl. a mezőkaszonyi fibulára). Dolgozata nagy apparátusa teljes áttekintést ad. T. Cappelle Észak és a frank birodalom kapcsolatait vizsgálja, a hadviselés és politika, a kereskedelem és a kézműipar szempontjából.

A kötetet kiegészítő táblaanyag, a kis léptékben is kitűnően használható térképek, a tanulmányok színvonalára egyaránt méltó ahhoz a hatalmas kiállításához, amely Európa és a skandináv területek anyagi kultúráját egységes képet alkotva mutatta be. Sajnálatos, hogy hasonlóan reprezentatív kiállítási katalógust a magyar művészet párizsi kiállítása nem kaphatott.

Nagy Árpád

L. Musset, Les invasions. Le second assaut contre l'Europe chrétienne (VIIe–XIIe siècles.) Paris 1965. Presses Universitaires de France. 297+8. lap, 4 térkép. („Nouvelle Clio” n° 12 bis.)

A nyugati és a skandináv történet kitűnő ismerője vállalkozott a nehéz feladatra, hogy a Marc Bloch¹ és Ferdinand Lot² kezdeményei nyomán az európai inváziók történetét megírja. Az „invázió” fogalom alatt két történeti folyamatot értenek: egyrészt a népvándorlást, másrészt idegen országok fegyveres előzőnlését. A népvándorlás mindig feltételezi a fegyveres előzőnlést, az utóbbi azonban nem vonja szükségszerűen maga után az előbbit. Európa arculatának kialakulása szempontjából nagyobb hatása kétségtelenül a népvándorlásoknak volt, de az inváziók második formájának is jelentős szerepe volt az európai államok formálódásában. Már az elmondottakból is kiderül: az „inváziók” vizsgálata az európai történet igen fontos kutatási témája.

¹ La société féodale. I. La formation des liens de dépendance. (Paris 1939) (9–94: Les dernières invasions).

² Les invasions barbares et le peuplement de l'Europe. I–II (Paris 1937).

A szerző az európai inváziók történetét két kötetben tárgyalja. Az első kötet tengelyébe a germán népvándorlásokat állította (Les invasions: les vagues germaniques. Paris, 1965. „Nouvelle Clio” n° 12), s így lényegében a III–VI. század mozgalmait fogta össze, amelyek elsősorban a nyugat-európai államok kialakulását eredményezték, míg a második kötetben a VII–XI. századi inváziók történetét írta meg, aminek hatása főként a kelet- és észak-európai államalakulásokban mutatkozott.

Előjáróban meg kell mondjuk, hogy a két kötet szétválasztása kronológiai alapon nem volt szerencsés. Kelet-Európa szempontjából ugyanis összetartozó történeti mozgalmakat vágott ketté.

A VI. században jelentek meg a belső-ázsiai „törkök” Kelet-Európában, s a VII. századtól szerepelnek a „kazárok” e területen. A kettő azonban nem választható el egymástól, s ma már mind világosabban rajzódik ki az a már Barthold által képviselt nézet, hogy a Nyugati Türk birodalomból a Kazár állam úgy vált ki, mint a Mongol birodalomból az Aranyhorda khánsága, s így végső fokon a kazár szervezet kezdetei az orkhoni törökségben (T’ou-kiue) keresendők.³

A másik témakör, ahol a két kötet elválasztása tárgyi összefüggéseket szakít szét, az avar történetnek az I. és a szláv történetnek a II. kötetben való tárgyalása. Bárhogyan is vélekedünk a szláv népvándorlás okairól, nem lehet kétséges, hogy az avar invázióknak jelentős szerepe volt benne, s ami a szláv népek önállóságának kezdetét illeti, ez is az avarok bukásához kapcsolódik.

Mivel pedig a munka előszavában az utolsó nagy Európára ható inváziók bemutatását tűzte célul, s ezek a mongol invázióval zárulnak, az is idekiváncsónk, bár elismerjük, hogy ennek a legjobban ismert nomád invázióknak a bemutatása szétfeszítené a mű kereteit.

Módszertani szempontból figyelemre méltó a kötet beosztása három „könyvre”. Az első *Instruments de recherche et documentation* címen a fő forrásmunkákat és az újabb irodalmat tartalmazza népek szerint csoportosítva, továbbá kronológiai táblákon párhuzamosan szemlélteti a skandináv, a szaracén, a szláv és a sztyeppe-i történet eseményeit. A kötet gerincét alkotó második könyv (43–180) történeti ismereteinket foglalja össze a sztyeppenépek, a szlávok, a vikingek és varégok, valamint a szaracének invázióiról és az ezek okozta történeti kihatásról, míg a harmadik könyvben a függő problémákról és a kutatás irányairól szól (183–277).

Ha a kötetnek a különféle inváziók szerinti proporcionálását vesszük számba, meglehetősen különbségek tűnnek fel. A skandinávok szerepe kb. 116, a szlávoké 50, a sztyeppenépeké 30 s ezen belül a magyaroké 19, végül a szaracénoké 17 lapon jut szóhoz. Azt tekintve, hogy a különböző oldalról jött invázióknak milyen hatása volt a nyugat-európai történetre, ez az arány többé-kevésbé jogosultnak mondható, mindamellett tükrözi a szerző látásmódját és szakmai területét is. Bizonyos, hogy ugyanezt a témát egy spanyol, egy ír, vagy egy török szerző eltérő módon proporcionálta volna, — s kérdéses, hogy összeurópai szempontból jobb lett volna-e. A szerző speciális munkaterülete: francia és skandináv történet megmutatkozik az ezzel kapcsolatos forrásanyag, az irodalom és a problémák kitűnő ismeretén is. Jó helyzetben volt a szerző a bizánci és arab történelem vonatkozásait illetően is; a nyugati nyelven írt kitűnő bizantológiai és ivlamológiai összefoglalások könnyű útbaigazodást tesznek lehetővé a legtöbb kérdésben.

Ugyanakkor a korai kelet-európai történetben való eligazodást több tényező teszi nehezzé. Egyrészt önálló tudománysszakok alakultak ki; a szláv népek múltjával

foglalkozó tudománysszakok differenciálódtak, a sztyeppenépek története részben orientalista stúdium, s maga a hungarológia is önálló részstúdiummá fejlődött. Mindezekre pedig nemzetközi nyelven kiadott korszerű kézikönyvek többnyire hiányoznak. Még nagyobb hátrány, hogy a kelet-európai népek korai története a nacionalista történetírás talaján fejlődött, és a politika érdekeit támogató írásművek a múltban gyakran könnyebben megkapták azt a segítséget, hogy valamely nyugati nyelven jelentessék meg őket.

A nemzeti történetírás egyrészt a ma élő nemzetek múltját domborítja ki más élő és eltűnt népek rovására, másrészt területi alapon állva feladatának tekinti a mindenkor határokon belül a történeti jog igazolását. A második világháború következményei nem járultak hozzá, hogy e tekintetben általános javulás következzen be. Hozzávéve ehhez, hogy a sok nyelven írt kelet-európai forrásanyag használata kritikai előtanulmányok ismerete nélkül könnyen tévútra vezethet, érthetővé válik, hogy egy összkép nyújtása a VII–XI. századi Kelet-Európáról nagy nehézségekbe ütközik.

Mindezek eredményezték, hogy a mű Kelet-Európát tárgyaló része nem minden vonatkozásban mondható kielégítőnek. Ha a közép-európai szláv népeket tekintjük, művében éles fényben tűnnek a ma élő népek és azok, akiket a ma élők elődüknek tekintenek, de úgyszólván nem esik szó azokról a népekről, amelyek a XI. század előtt komoly szerepet játszottak, de azóta eltűntek, pl.: a fehér horvátok, a karantánok, és a dunai szlovének (e néven az orosz őskrónikában). A dunai szlovének, akiket Pannoniában a frankok igáztak le, két hűbéres főemberük, Pribina és Kocel révén váltak ismertté. Ők birtokoltak a Drávától északra, míg ettől délre, a Száva menti szlovének fejedelme, Ljudevit kezdett sikertelen függetlenségi harcra. Meglehetősen elterjedt szóhasználatot követ a szerző, amikor e szlovéneket pannoni horvátoknak nevezi (csak a XVIII. század óta nevezik a Drávától délre elterült Szlavónia lakói magukat tengeremelléki szomszédaik néven horvátoknak) és Dvornik aktualizáló hatása mutatkozik rajta, amikor Ljudevit szlavóniai tartományát Jugoszlávia, Samo karantániai fejedelem országát⁴ pedig Csehszlovákia elődjének mondja. A szlovéneknek és karantánoknak az „inváziók” szempontjából nem volt nagy jelentőségük, de mégis csak nagyobb utat tettek meg, mint a szláv őshaza közelében maradt lengyelek, akikről a szerző az újabb irodalom nyomán részletes képet ad.

A horvátok őshazája a mai Dél-Lengyelország környékén volt, ahol a fehér horvátok is éltek. Nevük egyezik egy szarmata törzs nevével, s ez önmagában is egy olyanféle rátelepülésre enged következtetni, mint később a bolgároké volt. A horvát népnév iráni eredeztetése mindenképpen komolyabb alapokon nyugszik,⁵ mint Grégoire idézett ötlete.

Jobban otthon van a szerző az orosz-normann vita-irodalomban. E kérdésben az ellentétek egyik fő okát abban látom, hogy a vita nacionalista alapon indult el, viszont a középkorban a dolgokat egészen más szemszögből nézték. A középkort inkább egy fajta „internacionalizmus” jellemzi, amit e modern szó helyett inkább a heterogeneitás kifejezésével illethetünk. Különféle népelemekből ötvöződött össze minden dinasztia s az uralkodó udvara; még inkább az volt a katonai kíséret, amiből a testőrség fejlődött ki; nemzetek felett álló szervezet volt a papság, s a középkori városokat is különféle eredetű kereskedő- és iparosréteg jellemzi. A heterogén uralkodó osztály számára pedig közömbös volt, hogy jobbágya milyen nyelven beszélt. Ebben leli magyarázatát az a ma paradoxonnak hangzó nyilatkozat, amit István

³ *Enzyklopedie des Islām*. IV. (Leiden–Leipzig 1913–1938) 973; *Artamonov, M. I.*, *Istorija Khazar*. Leningrad 1962. 142–156; ld. az irodalmat: *Moravcsik, Gy.*, *Byzantinoturcica I*² (Berlin 1958). 81. E tekintetben D. M. Dunlop műve (*The History of the Jewish Khazars*. Princeton 1954) nem tesz lehetővé könnyű eligazodást.

⁴ *Szilágyi S.* — *Pauler Gy.*: A magyar honfoglalás kútfoi. (Bp. 1900) 304.

⁵ Ismerteti *Dvornik, F.*, *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*. II. Szerk. *R. J. H. Jenkins*, 115–116.; A forrás kronológiájához vö. *Györffy, Gy.*, BZ 55 (1962), 306.

király fiához intézett intelmeiben olvashatunk, melyet egy XI. század eleji klerikus foglalt írásba: *Sicut enim ex diversis partibus et provinciis veniunt hospites, ita diversas linguas et consuetudines, diversaque documenta et arma secum ducunt que omnia regna ornant et magnificant aulam et perterritant exterorum arrogantiam. Nam unus lingue uniusque moris regnum imbecille et fragile est!*⁶

Az idegen elemek jelenléte a középkorban a gazdasági fejlettség és katonai erő velejárója.

Kelet-Európában éppenséggel a varég testőrség jelenléte emelte minden uralmi rendszer tekintélyét. Kijev, Bizánc és a kazár Itil mellett megtaláljuk őket Magyarországon is, s más szláv (lengyel?, cseh?) udvarokban a *viking* szóból eredeztetett *vitez* 'vitéz' mutat meglétére. Bizáncban a sok különféle testőrelem között kazár és türk, azaz magyar elem is található, s magyar *iobbagio*-k 'kísérő katonák' lengyel és orosz földön is felbukkannak.⁷ A Svédországban előkerült sztyeppesi sírleletek,⁸ (ehhez talán Vörös Erik egyik társának, *Tyrker*-nek a neve is hozzákapcsolható) meg éppen arra mutat, hogy a X. században a svéd központ sem maradt el e tekintetben, s ha a svéd fejlődés a XI. század derekán megtorpant, annak az idegenektől való elzárttság egyik fő oka lehetett.

Ugyanakkor az „Oroszországban” megtelepedett *rüs*-ok éppen a szlávokkal való együttélés és nemzetközi kapcsolataik révén indíthattak el fellendülést. Mint kereskedők jelentek meg, majd lehajóztak a Volgán Kazárországra, ahol zsoldos szolgálatot is vállaltak. Innen van, hogy politikai szervezetük kazár vonásokat mutat; ilyen a *kagán* cím felvétele (elsőként, mint ezt J. Marquart valószínűsítette, Novgorodban),⁹ továbbá katonai kíséretük 400-as kerete, ami a törökök és magyarok között megtalálható.¹⁰

Amilyen hiba a középkori államokat a XIX–XX. század szemüvegén keresztül homogen nemzeti államnak tekinteni, ugyanúgy nem lehet a kazár birodalmat valami „türk”, vagy a magyar kettős fejedelemséget tisztán „magyar” államszervezetnek tekinteni. Kazáriában az eredeti türk elem talán egy tizedét sem tette ki a lakosságnak, s a magyarok is annyira eltávolodtak a finnugoroktól s annyira ötvöződtek különféle török, iráni és szláv elemekkel, hogy a *magyar* népnév történetileg inkább a magyarul beszélők jelölésére alkalmas, s a nyugati történetíró a tényekhez közelebb álló kifejezést használ, ha a magyar törzsszövetségről szólván *hongrois*-t ír, amely eredetileg nem népnév, hanem egy török politikai alakulat neve, t. i. a török *on-ogur* 'tíz törzs' kifejezésből ered.

Kijev és a déli gorodok IX. századi történetében a sztyeppenépeknek jutott a varégekhez hasonló szerep, mint az orosz óskronika szavaiból is kivehető. Válaszként L. Musset egyik megoldatlan kérdésére (125. l.)

⁶ *Scriptores rerum Hungaricarum*. II. –. Szerk. Szentpétery E., (Bp. 1937–38.) 625.

⁷ Györffy Gy.: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. 29–32, 60, 87–92; a *vitez* szóra l.: *Knieszsa I.*, A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I., (Bp. 1955.) 530.

⁸ *Arne, T. J.*, La Suède et l'Orient. (Uppsala 1914) 140–141., 155–156; vö. *Dienes I.*, FA 16 (1964) 112.

⁹ Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. (Leipzig 1903.) 201 –. A kazárok között lakó ruszokra l. uo. 111; *Zeki Validi Togan*, Ibn Fadlān's Reisebericht. (Leipzig 1939.) 253–54; *Kőrösi Csoma Archivum* III. 54–55.

¹⁰ *Zeki Validi, T.*, i. m. 97; Györffy Gy., Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jahrhunderts. *Studia Historica, Acad. Scient. Hist.* 42. (Budapest 1960) 8; a kazár kíséret 40 000 számából (*Zeki Validi, T.*, i. m. 300) valószínűleg két nulla elhagyandó.

¹¹ *Moravcsik, Gy.*, *Studia Antiqua* 4 (1958) 275–288; cf. *Byzantinoturcica*. I² 1958. 271–272.

¹² *Le incursioni ungare in Europa nel secolo X.* (Firenze 1945.) Megjegyzem, hogy az az állítás, hogy

megemlíttük, hogy 839 előtt, amikor a rús kagán normannjai Konstantinápolyba mentek, azért nem tudtak az oda vezető úton – nyilván a Dnyeperen – visszatérni, mert vad törzsek előnyomulása zárta el az utat. Ezek a törzsek pedig bizonyosan magyarok voltak, mert Georgios Monachos 836–38-i eseményekről szólván írja, hogy a bolgárok a makedonok ellen a magyarokat hívták segítségül.¹¹

Ami a magyarok későbbi invázióit illeti, ezek lefolyását illetően a monografikus összefoglalások – főként Gina Fasoli műve – jó alapot nyújtottak a szerzőnek.¹² A kalandozások diplomáciai háttéréből már Hóman is írt ismert monográfiájában, és legújabban 1969-ben jelent meg Vajay Szaboles könyve,¹³ amelyben meggyőzően mutatja ki, hogy szinte minden magyar kalandozás beleilleszkedik az európai hatalmak egymás elleni küzdelmeibe. Csaknem mindig arról van szó, hogy az egyik fél segítségül hívta a magyarokat ellenfeleivel szemben.

Musset előadásából világosan tárul elénk az inváziók korának skandináviai társadalma; arról viszont, hogy mi állhatott a magyar kalandozások háttérében, nem kaptunk kielégítő képet. Bizonyára ezért van ezekről a *Problèmes en suspens et directions de recherche* fejezetben szó. A szerzőt menti, hogy az erre vonatkozó irodalom java magyarul jelent meg, s az újabb magyar őstörténeti művekből csak Moór Elemér megalapozatlan hipotéziseket tartalmazó cikksorozata ismeri. Igaza van Mussetnek, amikor a magyar krónikák forrásértékével szemben kétségeit fejezi ki (megjegyzem, hogy a névtelen jegyző nem a XI. század végén, hanem 1200 táján írt),¹⁴ viszont van olyan forrásanyag, amelyből a korai magyar társadalom megismerhető. Nem Böles Leo Taktikájára gondolok, mert ennek a magyarokra vonatkozó része szó szerinti másolata a VI. század végén írt Pseudo Maurikios-féle Taktikának, ahol ténylegesen a nyugati törkökről van szó.¹⁵ Viszont elsősorban a IX. század végi Dzsaihāni geográfijára, ill. az azt fenntartó arab ibn Ruszta és perzsa Gardīzi szövegére utalok, ahol más kelet-európai népek mellett a Don és a Duna közötti sztyeppén lakó IX. századi magyarokról minden vonatkozásban hiteles egykorú leírást kapunk.¹⁶ Magyarországon 1001-ben indult meg a latin írásbeliség (1000–1332-ig kb. 20 000 magyarországi oklevelet ismerünk), amelyhez a XI. századi törvények, zsinati határozatok és legendák járulnak. Ezekből a X. századi társadalom szervezetére is következtethetünk. Annyi a magyar nyelv keleti jövevényszavaiból, Dzsaihāni leírásaiból és a XI. századi adatokból kétségtelen, hogy a finn-ugor eredetű magarság a X. században fél-nomád életet élt és az állattenyésztés mellett földműveléssel is foglalkozott.¹⁷ Azok, akik a kalandozásban részt vettek, elsősorban nem ezekből, hanem a törzsfők és nemzetségfők katonai kíséretéből, valamint abból a három kabar törzsből kerültek

a magyar kalandozások nem érintették Spanyolországot (62. l.), nem áll. Vö. Liudprand (MGH. SS. III. 332 = *Gombos*: *Catalogus* II. 1474) és Masudi híradását (*Marquart, J.*, *Streifzüge* ... 61, 63).

¹³ *Der Eintritt des ungarischen Stammes in die europäische Geschichte* (862–933). (München 1969.)

¹⁴ Vö. Györffy Gy., *Formation d'États au IXe siècle suivant les „Gesta Hungarorum” du notaire anonyme. Nouvelles Études Historiques publiées à l'occasion du XII. Congrès International des Sciences Historiques.* (Bp. 1965.) I. 27–53.

¹⁵ *Moravcsik Gy.*, *Acta Hist. Hung.* 1 (1952) 161–184.

¹⁶ *Ibn Rusteh, Les atours précieux.* Ford.: *Wiet, G.*, (Le Caire 1956.) 160.

¹⁷ A magyarok a XI–XII. századi oklevelekből kivehetően már nem változtatták lakhelyeiket és körülhatárolt falvakban laktak. Freisingi Otto ennek látszólag ellentmondó híradásához tudni kell, hogy a Magyar Alföldön sok vidéken egy falun belül egy családnak két telephelye volt; Otto útvonala ugyan nem itt vezetett; viszont a főút besenyő faluk láncolatán át vitt.

ki, akik a kazárok ellen fellázadva a magyarokhoz csatlakoztak. Ezek között a mohamedán khorezmi etnikum bizonyítható; a mohamedán alán és volgai bolgár (eszkil, barszil) elem valószínűsíthető.¹⁸

Az Al-Duna és a Don közötti sztyeppeországot a magyarok után az Ázsiából előtört tiszta nomád besenyők, úzok és kunok foglalták el. Ezeknek a népeknek nem volt komoly szerepe az európai inváziók történetében, bár Kelet-Európa többet szenvedett tőlük, mint egykor a magyaroktól. Mindenesetre a rájuk fordított $2\frac{1}{2}$ oldalnyi ismeretet egy további kiadásnál ajánlatos volna módosítani és elmélyíteni, amihez Moravcsik Byzantinoturricájának irodalma mellett néhány kézikönyv is ajánlható.¹⁹ Ma már az orientalisták előtt nem titok, hogy a besenyők Belső-Ázsiából erednek (először egy VIII. századi tibeti feljegyzéses útgúr követjelentésben szerepelnek)²⁰, a kunok őshazája pedig a kipszakokkal való azonosság alapján Nyugat-Szibériában kereshető. Ennek kapcsán érdemes lett volna azt az 1050 körül bekövetkezett sorozatos népetlódást megemlíteni, amely Mandzsuriától Bulgáriáig megmozgatta a sztyeppe népeit.²¹

Bár a köztudat nem sorolja az inváziók körébe, a szerző egy rövid fejezetet szentelt a keleti romanizmusnak és a román eredetkérdésnek. Hajlik a román álláspont felé, amely szerint a Traianus császár által odatelepített rómaiak utódai, bár maga is lát rejtélyt a kérdésben és idézi *Ferdinand Lot* ismert szavait: „une énigme et un miracle historique!” Mi ugyan nem hiszünk a csodákban — de a rejtély esetének fennforgását még néhány további rejtély megemlékezésével támasztjuk alá.

Elismerjük, hogy az a tény, hogy egy területen csaknem ezer éven át (271–1210) nem említene egy népet, nem jelenti azt, hogy az a nép nem lakhatott ott, mégis rejtélynek kell tartanunk a római kontinuitást Dáciában, figyelembe véve, hogy a források szerint a rómaiak 271-ben Dáciát kiűritették; viszont az ugyanekkor Dáciába és az Alföldre beköltözött és onnan soha el nem költözött gepidák közül egy sem maradt fenn. „Rejtély” továbbá, hogy Dáciában a sok római város neve közül egynek a nevét sem őrizte meg a román (vlach) nyelv, s a római városok romjain felépült középkori városokat és falvakat szláv és magyar neveken nevezik. Rejtélynek mondható az is, hogy Szent István 10

latin rítusú püspökséget alapított Magyarországon, közte az erdélyit, utódai pedig a XI. század végén megkettőzték, és az ezen a területen lakó szlávok mind felvették a latin rítust, viszont a latin nyelvű vlachok (románok) szláv rítust vettek fel, — de hol? Azok számára, akik a vlachokra vonatkozó bizánci forrásokat ismerik, ez talán nem olyan nagy rejtély, mert a szláv rítusú ochridai patriarchátus suffraganeusai között 1019–20-ban megtalálható a vlachok püspöke, akinek székhelye Szerbia területén volt,²² nagyjából azon a tájon, ahol Nicetas Choniates Nagy Valachiát (*μεγάλη Βλαχία*) említi.²³ A bizánci forrásokban a IX. század végétől számos alkalommal szerepelnek vlachok e tájon, s még a latin források is jelentős vlach (román) tömegekről tudnak, akik a második bolgár cárság egyik alkotó elemét adták (l. 57. l.); ezek a tömegek a XIII. század folyamán néhány kis népszigettől eltekintve rejtélyes módon eltűntek Bulgáriából és Szerbiából, ugyanakkor a vlachok rejtélyes módon tömegesen tűntek fel a Déli Kárpátok körül. Nem tudom, hogy ezen rejtélyek láttán ne helyeseljük-e azt a megoldást, hogy a román eredetkérdés az „inváziókról” szóló műben kapott helyet.

Ismertetésünk igazságtalanul hat, ha nem hangsúlyozzuk, hogy a bírált részek a kötetnek kis részét teszik ki. A munka kitűnő képet ad a skandináv inváziók minden vonatkozásáról. Rendkívül jól világítja meg a három északi társadalom — dán, norvég és svéd — egyéni fejlődését, ami invázióik eltérő módjában is megnyilatkozott. Igen jónak látjuk annak kifejtését, hogy a Nyugat-Európát három oldalról ért invázióknak milyen hatása volt a belső fejlődésre.

A kötettel egy évben jelent meg a nevezetessé vált *Vinland Map*-ot ismertető mű.²⁴ Bár a norvég hajósok észak-amerikai felfedezését is feltűntető középkori térkép eddigi ismereteinket lényegesen nem módosítja, felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy II. Paschalis pápa legátusa, Henrik grönlandi püspök (1117-ben) maga is átkelt Vinlandba, majd visszatért. Ez azonban már kívül is esik a szerző által választott időhatáron, a XI. századon.

Ha befejezésül az elmondottakhoz hozzátesszük, hogy a szerző világos, tömör és mindenkor érdeklődést felkeltő módon adja elő témáját, úgy véljük, hogy e művel a kora középkor irodalma komoly nyereséggel gazdagodott.

Györffy György

¹⁸ Györffy Gy., Tanulmányok. 44–60; A magyar seregben harcoló mohamedánokra ld. Marquart, J., Streifzüge... 62, 599.

¹⁹ Enzyklopedie des Islām II. 1099, III. 1118; Grousset, R., L'empire des steppes. (Paris 1960.) 238–.

²⁰ Bacot, J., Journal Asiatique 244 (1956) 138, 147.

²¹ Sharaf al-Zamān Tahir Marvazi on China, the Turks and India. Transl. and comm.: Minorsky, I. V., (London 1942). 30, 54–55 et passim, amihez meg-

jegyzendő, hogy a mandzsuriak kunok és a kománok azonosítása továbbra is kétes marad. Vö. Györffy, Gy., Ant H 2 (1948) 158–176.

²² Gyóni, M., L'évêché Vlaques de l'archevêché bulgare d'Achris au XIe–XIVe siècles. Études Slaves et Roumaines 1 (1948) 148–159, 224–233.

²³ CB. 841.

²⁴ Skelton, R. A., Marston, Th. E., and Painter, G. D., The Vinland Map and the Tartar Relation. (New-Haven and London 1965).

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Ш. Бёкёни: Позвоночная фауна поселения в Лепенске вире	157
Т. Ковач: Поселение эпохи бронзы в Сазхаломбатте	161
Е. Ф. Петреш—Г. Банди: Раскопки в Ловашберень—Михайваре	170

СООБЩЕНИЯ

Дь. Капошвари: Кельтский могильник в Ясберень—Черёхалме	178
Д. Габлер: Новая находка камня с надписью из Ач—Вашпусты	199
Е. Гарам: Желтая кружальная керамика позднеаварского времени	207
К. Мештерхази: Костяные пряжки эпохи великого переселения народов	242

ОБОЗРЕНИЕ

А. Мочи: Рудольф Эггер	247
И. Холл: Новейшие достижения изучения средневековой керамики в Чехословакии	247
Т. Хорват: Отчет о работе Венгерского Археологического, Искусствоведческого и Нумизматического общества за 1967 год	249
Ш. Шопрони: Деятельность Венгерского Археологического, Искусствоведческого и Нумизматического общества в 1967 году	250
Археологические исследования в 1968 году	251

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

З. Орослан: Т. П. Буоц, Топография Саварии	270
А. Орослан: Дь. Хайноци, История архитектуры. Античность	270
З. Можолитч: K. Willvonseder, Die jungsteinzeitlichen und bronzezeitlichen Pfahlbauten des Attersees in Oberösterreich	271
Э. Патек: F.-R. Herrmann, Die Funde der Urnenfelderkultur in Mittel- und Südhessen	271
А. Можолитч: J. Dąbrowski, Zabytki metalowe epoki brązu między Dolną Wisłą a Niemnem	273
М. Пардоуц: S. Bökönyi, Data on Iron Age Horses of Central and Eastern Europe. — J. L. Angel, Human Skeletal Material from Slovenia	273
М. Сабо: R. F. Willets, The Law Code of Gortyn	274
Л. Кастильоне: G. Kleiner, Die Ruinen von Milet	275
Д. Габлер: H. Schönberger — H. G. Simon — M. Vegas, Novaesium II	276
А. Надь: Sveagold und Wikingerschmuck aus Statens Historiska Museum Stockholm	277
Дь. Дёрфффи: L. Musset, Les invasions. Le second assaut contre l'Europe chrétienne (VII ^e —XII ^e siècles)	277

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES

S. Bökönyi: La faune vertébrée de l'habitat préhistorique de Lepenski vir	157
T. Kovács: L'habitat de l'âge du bronze de Százhalombatta	161
É. F. Petres—G. Bándi: Les fouilles de Lovasberény—Mihályvár	170

NOTES ET DOCUMENTS

Gy. Kaposvári: La nécropole celte de Jászberény—Cserőhalom	178
D. Gabler: Un nouveau monument inscrit provenant de Acs—Vaspuszta	199
É. Garam: La céramique jaune façonnée au tour de l'époque avare tardive	207
K. Mesterházy: Boucles d'os de l'époque des grandes invasions	242

CHRONIQUE

A. Mócsy: Rudolf Egger	247
I. Holl: Les résultats les plus récents de la recherche de la céramique médiévale en Tchécoslovaquie	247
T. Horváth: Compte rendu de l'activité en 1967 de la Société Hongroise d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique	249
S. Soproni: L'activité archéologique de la Société Hongroise d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique, en 1967	250
Archäologische Forschungen im Jahre 1968	251

LIVRES

Z. Oroszlán: Terézia P. Buocz, Savaria topográfiája (La topographie de Savaria)	270
Z. Oroszlán: Gyula Hajnóczy, Az építészet története. Ókor (Histoire de l'architecture. L'antiquité)	270
A. Mozsolics: K. Willvonseder, Die jungsteinzeitlichen und bronzzeitlichen Pfahlbauten des Attersees in Oberösterreich	271
E. Patek: F.-R. Herrmann, Die Funde der Urnenfelderkultur in Mittel- und Südhessen	271
A. Mozsolics: J. Dąbrowski, Zabytki metalowe epoki brązu między Dolną Wisłą a Niemnem	273
M. Párducz: Bökönyi, Data on Iron Age Horses of Central and Eastern Europe. — J. L. Angel, Human Skeletal Material from Slovenia	273
M. Szabó: R. F. Willets, The Law Code of Gortyn	274
L. Castiglione: G. Kleiner, Die Ruinen von Milet	275
D. Gabler: H. Schönberger — H. G. Simon — M. Vegas, Novaesium II.	276
Á. Nagy: Sveagold und Wikingerschmuck aus Statens Historiska Museum Stockholm	277
Gy. Györffy: L. Musset, Les invasions. Le second assaut contre l'Europe chrétienne (VII ^e —XII ^e siècles)	277

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a POSTA KÖZPONTI HIRLAPIRODÁNÁL (KHI, Budapest V., József nádor tér 1. sz.) közvetlenül vagy csekkbefizetési lapon (csekk számlaszám: egyéni 61257, közületi 61066), valamint átutalással a KHI MNB 8. sz. egyszámlájára, az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21. telefon: 111—010, csekk számlaszám 05.915—111—46, MNB egyszámlaszám 46. és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22. telefon: 185—612.
Előfizetési díj egy évre: 40,— Ft
Példányonként megvásárolható: a Posta hírlapüzleteiben és minden nagyobb utcai elárusítóhelyen, vagy az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21. és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22.
Példányonkénti ára: 30,— Ft

